

श्रीः

जयतितरां मुनित्रयम्.

विदितमेतदज्ञेषाणां विदुषां यदेतव्याकरणं नाम वाङ्मालुप्यापनयने कतकबीजा-
यत इति । एकस्य शब्दस्यापि यथावत्परिज्ञानेन स्फोटव्रह्मप्राप्तिरप्युक्तात्रैव भाष्यका-
रादिभिः । व्याकरणविषयेऽनेके ग्रन्था उपलभ्यन्ते । तत्र चैतत्सारस्वतं नाम प्रायश
उदीच्यविषयेषु बहुशः प्रचलति । एतच्च सटीकं केवलं च बहुशो बहुभिरङ्कितं प्रथितं च
सर्वत्र । चन्द्रकीर्तिटीकासंवलितोऽस्य पूर्वार्धोऽपि नूतनतयैकेन प्राकाशि । इयं चन्द्रकीर्तिप्र-
णीता टीका छात्राणामतीवोपकारिणी । यतोऽत्र सूत्रस्थानामन्येषां च शब्दानां यावत्प्रयोजनं
साधनिका विशदतयाकारि । अध्येतृभिरेषा प्रतिपदं निरीक्षिता चेदल्पायासेन महतेऽर्थलाभाय
स्यात् । इत्याद्यालोच्यैतत्पुस्तकमस्माभिः प्रादुरकारि । अत्र च सारस्वतमूलपाठं स्थूलाक्षरै-
रवतार्यै तदधश्चन्द्रकीर्तिटीका सूक्ष्माक्षरैरवतारिता । विषमपदबोधिनी टिप्पणी च तदधः
सूक्ष्मतराक्षरैः स्थापिता । अङ्कितपूर्वं पुस्तके चन्द्रकीर्तिटीकायाः पूर्वार्धे एवोपलभ्यते । परम-
स्माभिः सा समग्रा समगृह्यत । एतत्परिशोधनं च यावच्छक्यं निपुणया दृशाकारि ।
छात्राश्चैतदभ्यस्य वाङ्मयं परिज्ञाय सफलीकुर्वन्वस्मदभिलषितम् । यदत्रावद्धमपतसच्च
सुधीभिः क्षन्तव्यमित्यलं बहुना ।

मोक्षमयी.
छुत्ता सप्तमी श्रावणस्य बुधवासरः
शकान्दाः १८१३

}

संस्कृता
दामोदराचार्यः

अथास्य ग्रंथस्यानुक्रमणिका.

क्रमाङ्काः विषयनामानि. (प्रथमवृत्तिः)	पृष्ठांकाः	क्रमाङ्काः विषयनामानि.	पृष्ठांकाः
१ मंगलम्	१	२३ स्वादि०	४२४
२ संज्ञाप्रक्रिया	५	२४ रुधादि०	४३०
३ स्वरसंधि०	१५	२५ तनादि०	४३६
४ प्रकृतिभाव०	२७	२६ तुदादि०	४३९
५ हससंधि०	२९	२७ ऋयादि०	४५०
६ विसर्गसंधि०	३८	२८ चुयादि०	४५७
७ स्वरातपुंलिंग०	४६	२९ सप्रक्रिया	४७५
८ स्वरांतस्त्रीलिंग०	८१	३० यङ्प्रक्रिया	४८४
९ स्वरातच्छोत्रलिंग०	९२	३१ यङ्लुक्प्र०	४९३
१० हसांतपुंलिंग०	१०१	३२ नामवातुप्र०	४९९
११ हसांतस्त्रीलिंग०	१३९	३३ आत्मनेपद०	५०५
१२ हसांतच्छोत्रलिंग०	१४७	३४ भावकर्म०	५१०
१३ युष्मदस्मत्प्र०	१५३	३५ लकारार्थ०	५२१
१४ अय्ययसंग्रहः	१६४	(तृतीयवृत्तिः)	
१५ स्त्रीप्रत्ययाः	१७३	३६ कर्त्रर्थप्रक्रिया	५२३
१६ विभक्त्यर्थाः	१८२	३७ निष्ठाप्रक्रिया	५५२
१७ समासप्र०	२१०	३८ क्स्वादिप्र०	५५७
१८ तद्धितप्र०	२४५	३९ शीलार्थप्र०	५६२
(द्वितीयवृत्तिः)		४० उणादयः	५६८
१९ भ्नादिप्रक्रिया	२७९	४१ भावाधिकार०	५७५
२० भटादिप्र०	३६६	४२ कृत्यप्रक्रिया	५८२
२१ ङ्होन्वार्थादि०	३९२	४३ रूपधिकारप्र०	५८२
२२ दिवादि०	४१२	४४ क्त्वादिप्र०	५९४
		४५ उपसंहारः	५९९

अथ

सारस्वतं प्रारभ्यते.

श्रीगणेशायनमः ।

प्रणम्य परमात्मानं बालधीवृद्धिसिद्धये ॥

सारस्वतीमृजुं कुर्वे प्रक्रियां नातिविस्तराम् ॥ १ ॥

नमः श्रीविघ्नराजाय ॥ नमोऽस्तु सर्वकल्याणपत्रकाननभास्वते ॥ जगन्नितयनायाय पराय परमात्मने ॥ १ ॥ नमः श्रीगुरवे चारुबुद्धये दत्तसिद्धये ॥ मतिप्रदानशीलायै सरस्वत्यै नमो नमः ॥ २ ॥ अथ श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यः श्रीमाननुभूतिस्वरूपो निःशेषविघ्नसङ्घातशान्त्यर्थं सत्स्वपि देवेष्वपरेष्वैहिकायुष्मिकफललिप्सुस्तांश्च फलदानाक्षमानपास्य भगवन्नमस्कृतिपूर्वकं सारस्वतीं प्रक्रियां विकीपुः सरस्वतीदत्तवर आदावेव प्रस्तावनाश्लोकमाह प्रणम्येत्यादि । अथैतस्य साधनापूर्वं व्याख्यालेशः प्रारभ्यते । णम् प्रह्वीभावे, णम् । आदेः षणः स्तः । नम् प्रपूर्वः । समाप्ते क्यप् । इति क्यप्प्रत्ययः । स्वरहीनं परेण संयोज्यम् । प्रादेश्च तथा तौ सुनमाम् । इति नकारस्य णकारः । प्रथमैकवचनं सि । अठ्ययाद्विभक्तेर्लुक् । इति सिलोपः । प्रणम्येति सिद्धम् । अग्रे, परमात्मानम्, परा प्रकृष्टा मा लक्ष्मीः कान्तिर्वा यस्य स परमः, यद्वा परैर्योगिभिर्भोज्यते ज्ञायते इति परमः, यद्वा परान् शत्रून् रागद्वेषादीन् मिनाति हिनस्तीति परमः, यद्वा मा मानं ज्ञानं । परं प्रकृष्टं मा ज्ञानं यस्य स परमः । अत सातत्यगमने । अतति सातत्येन गच्छति तांस्तान् भावानित्यात्मा । अतिवह्निभ्यां मनिष् । इति मनिष् प्रत्ययः । मनो णित्वात् आदिस्वरस्य ङिणिति वृद्धिः परमश्चासावात्मा च परमात्मा तं परमात्मानम् (द्वि.श.) अम् । नोपधायाः । इति दीर्घः । त्म इत्यस्य त्मा । स्वरहीनं । मोऽनुस्वारः । परमात्मानं । अग्रे, बालधीवृद्धिसिद्धये कल्ल वल्ल कामधेनु वल्ल । वल्लंति दीव्यंति गृहेष्विति बालाः, यद्वा वल्लंति चलंति दुर्वोधादिति बालाः । ज्वलादर्शः णप्रत्ययः । अतउपधायाः । इति वृद्धिः वइत्यस्य वा । स्वरहीनं । अग्रे । ध्यै चिन्तायाम् । ध्यायत इति धीः । क्तिप् । इति क्तिप् प्रत्ययः । वि । ध्यायतेः क्तिपि संप्रसारणम् । ध्यै इत्यस्य धी, क्तिप्, सर्वापहारी लोपः, धी इति

सिद्धम्।अग्रे, वृष् वर्धने वर्धनं वृद्धिः स्त्रियां भावे क्तिः।इति क्तिप्रत्ययः ति । तथोर्थः।ति स्थाने धिः।इत्वे जवाः। इति धस्य दः स्वर०।अग्रे,षिबू माङ्गल्योपिष्ट्। आदेः षणः स्नः । तिष् सेधनं सिद्धिः क्तिप्रत्ययादिकं प्राग्वत् । शब्दापशब्दानभिज्ञा वाला नतु स्तनन्धयाः, यद्वा अधीतान्यशास्त्रा अप्यनभ्यस्तशब्दशास्त्रा वालाः । सर्वशास्त्रेषु शब्दशास्त्रं प्रधानं । यतः, ' अनधीत्य शब्दशास्त्रं, योऽन्यच्छास्त्रं समीहते मूढः । सोऽहेः पदानि गणयति, निशि तमसि जले चिरगतस्य ' । इति वचनात्, धियो वृद्धिः धीवृद्धिः तेषां वालानां या धीवृद्धिः बुद्धेर्वृद्धिः तस्याः सिद्धिः वालधीवृद्धि सिद्धिस्तस्यै वालधीवृद्धिसिद्धये चतुर्थ्येकवचने ए ङिति द्विइत्यस्य द्वे एऽय् स्वर० वालधीवृद्धिसिद्धयो अग्रे।सारस्वतीं सृगतौ सृ।वचादेरस् । गुणः स्वर० सरः प्रसरणं मुखे ऽस्त्यस्या इति । अस्त्यर्थे मनुः । इति मनुः ततः । मान्तोपधा द्भुत्विनौ।इति मकारस्य वः वत् । द्वितः इति ईप् स्वर० ततः, सरस्वत्या प्रणीता- नि सूत्राणि सारस्वतानि ततः सारस्वतेभ्यः सूत्रेभ्यो जाता सारस्वती । कारका क्रियायुक्ते। इति अण् प्रत्ययः अ आदिस्वरस्य ङिति वृद्धिः सइत्यस्य सा। यस्य लोपः । इति ईकारलोपः स्वरहीनं०अण ईप्।इति ईप् प्रत्ययः।यस्य लोपः।स्वर० (द्वि.ए.) अम् अम्शसोरस्य लोपः सरस्वतीप्रणीतानि सूत्राणीति युक्त्या वृद्धाच्छ इति पाणिनीयछप्रत्ययस्य संभवाच्छस्य ईयादेशः तदा सारस्वतीया इति भवति । तेन सरस्वत्या प्रणीता या सा सारस्वती तां सारस्वतीमित्येके । अग्रे ऋजुं (द्वि.ए.) अम्शसोरस्य । इत्यकारस्य लोपः । मोऽनुस्वारः ङुक्ञ् करणे । ऋज आत्मनेपदे वर्तमानादुत्तमपुरुषेकवचनं ए । तनादेरुप् । इति उप् प्रत्ययः । उ गुणः फर् स्वरहीनं० कर् । ङित्यदुः । क इत्यस्य कु । उवं । राद्यपोद्धिः जलतुम्बिका० स्वर० पुनः ङुक्ञ् करणे प्रपूर्वः । प्रक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते साध्यन्ते शब्दाः अनयेति प्रक्रिया सदोणादय इति अप्रत्ययः । अपक्रि।कृ इत्यस्य क्रि । नुधातोः।इति इप् क्रिप् स्वर०।आत्रन्तः स्त्रियांसवर्णं तां प्रक्रियां (द्वि.ए.) दीर्घः अम्।अम्शसोरस्य । मोनुस्वारः । ऋत्रियांसजाभावे । ऋत्रोवारिह् । क्रिया कृत्याः अथवा शान्ताः क्रियादयः शान्ता निपात्याः प्रक्रियायां तु ऋजः श च ऋजो भावादौ शः स्यात् ऋयप् च स्त्रियां शिच्चात् भावे यक् रिकदेशः प्रपूर्वः प्रक्रिया । अग्रे, रन् विस्तारे सृ विपूर्वः विस्तरतीति विस्तरः । पक्षान्दग्रहादेर्युभिनि । अप्रत्ययः गुणस्तर स्वर० आतपूर्वः आतांविस्तरः नःपूर्वः न विद्यते आतांविस्तरः शब्दवाङ्मन्यं यस्यां ना नातांविस्तरा तां नातांविस्तरान् नातांविस्तरामत्यत्र नाकादित्वात् नःोऽना-

देशप्रतिषेधः । यद्वा केचित्तु बहुव्रीहौ नञोऽनादेशमेव नेच्छन्ति । सर्वर्णे० आवत-
स्त्रियां आप् प्रत्ययः सर्वर्णे० (द्वि.प.) अम् । अम्शतोरस्य । मोनुस्वारः । इति
प्रथमं श्लोकसाधना ॥ अथ व्याख्या ॥ प्रणम्य १ परमात्मानं २ बालधीवृद्धिसिद्ध
ये ३ । सारस्वतीम् ४ ऋजुं ५ कुर्वे ६ प्रक्रियां ७ नातिविस्तराम् ८ एवमस्मिन्
श्लोकेऽष्टौ पदानि सन्ति । अधान्वयः । अहमनुभूतिस्वरूपाचार्यः सारस्वतीं
प्रक्रियाम् ऋजुं सरलां कुर्वे विदधे, लोकप्रसिद्धशब्दव्युत्पादनार्थम् ईषद्रचयामी-
त्यर्थः । कुर्वे इत्यत्र पठनपाठनाहुत्पन्नस्य पुण्यरूपफलस्य कर्तृगामित्वादात्मनेपद-
प्रयोगो युक्त एव । किं नामधेयां प्रक्रियां सारस्वतीं सरस्वतीप्रणीतसूत्रसम्बन्धिनी
मित्यर्थः । ननु शास्त्रादौ मङ्गलाचरणं विना शास्त्रसमाप्तिर्न स्यादत आह । किं कृ-
त्वा, परमात्मानं परमेश्वरं प्रणम्य प्रकर्षेण कायवाङ्मनोभिर्नत्वा परमात्मनि न
मस्कृते सर्वेऽपि देवा नमस्कृताः स्युः, यतः, ' यथातरोर्भूलनिषिञ्चनेन तृप्पन्ति
तत्सकन्धभुजोपशाखाः ॥ प्राणोपहाराच्च यथेन्द्रियाणि तथैव सर्वाङ्गिणमच्युतेष्यया
॥ १ ॥ इति । तथा च प्रशब्दस्य माङ्गलिकार्थत्वात् आदौ प्रयोगः । यतः, ' प्रशब्द-
श्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ॥ कंठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकाबु-
भौ ॥ १ ॥ इति । ननु प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते । अतः प्रक्रियाया
ऋजुकरणे किं प्रयोजनमित्यत आह । कस्यै बालधीवृद्धिसिद्धये, सत्स्वपि महाभा-
ष्यादिषु तेषां गहनत्वेन बालानां सम्प्रगमबोधात् स्वल्पबुद्धीन् जनान्स्तेषु चा-
नादरं कुर्वाणान् संभाव्येमां प्रक्रियां वैयाकरणजनबुद्धिवर्धननिष्पत्त्यर्थं कुर्वे इत्य-
र्थः । चिकिर्षितायामपि प्रक्रियायां वक्रत्वकरणे भूयांसो जना निरादरा बोभू-
यन्ते तन्निरासार्थमाह । ऋजुमिति । सरलामित्यर्थः । सरस्वतीदत्तसूत्राणां क्रममुत्सृज्य
प्रयोगसाधनार्थं यत्र तत्र स्थितानां सूत्राणामनुक्रममेलनेन ऋजुं सरलां कुर्वे इत्य-
र्थः । ऋजुरपि प्रक्रिया विस्तरबाहुल्पादध्येतुमशक्या, अत आह । नातिविस्तरां ।
विस्तरः शब्दबाहुल्यं तेन रहितां स्वल्पग्रन्थां प्रचुरार्थामित्यर्थः । एतावता स-
र्वाण्यपि सूत्राण्यादाय उदाहरणसाधनार्थं बालव्युत्पत्त्यर्थं च दीपिकाकल्पामि-
मां प्रक्रियां कुर्वे इति भावः । अत्र बालधीवृद्धिः प्रयोजनं १ । शब्दा विषयाः २ ।
अधिकारिणो बालाः । ३ । प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबन्धः ४ ॥ इति प्रथमश्लो-
कस्य व्याख्या ॥ १ ॥

॥ इन्द्रादयोऽपि यस्थान्तं न ययुः शब्दवारिधेः ॥

॥ प्रक्रियां तस्य कृत्स्नस्य क्षमो वक्तुं नरः कथम् ॥ २ ॥

ननु विस्तरः कथं निरस्त इत्याशंकानिवारकं स्वगर्वापहारसूचकं च द्वितीय-

श्लोकमाह इन्द्रादय इति । अथैतस्य साधना । इदि परमैश्वर्ये इन्द्रति ईष्ट इतीन्द्रः । इदिचदिशकिरुदिभ्यो रःइइ अग्रे रप्रत्ययः इदितो० इति तुमागमः इ अग्रे न् । नस्थापदांते झस्ते । इति नकारस्यानुस्वारः स्वर० अग्रे, हुधाञ् दाने वा आरूपपूर्वः आदीयतइत्यादि. नट्की इत्यादिकिप्रत्ययः । इ आतोनापि इत्याकारलोपः स्वर० सवर्णे० इन्द्र आदिर्येषां ते इन्द्रादयः (प्र. व.) जस् एओजलि दि इत्यस्य दे ए अय् स्वर० । स्तो० । इन्द्रादयः । अग्रे, अपि (प्र. ए.) अव्ययात् सिलोपः यद् (ष. ए.) त्यदादेशेरः स्यादौ । इति यद् इत्यस्य यः । ङस्स्य । अग्रे, अंतः अम् अमृशसोरस्य । मोऽनुस्वारः । अग्रे, न (प्र. ए.) अव्ययाद्दि० । अग्रे, या प्रापणे या परोक्षप्रथमपुरुषबहुवचनं उम् । द्विश्र, द्वित्वं या या उस् इति स्थिते ङस्वः पूर्वयास्थाने यः । आतोनपीत्याकारलोपः । स्वर० स्तो० । अग्रे । शब्दवारिधेः । शप् आक्रोशे शपति आक्रोशति जिह्वामिति शब्दः । उणादिषु ङप्रत्ययः । चपा अवे जबाः इति पस्य बः स्वर० स्तो० अग्रे, हुधाञ् धारणपोषणयोः धा वारिपूर्वः । वारि धीयते यत्र सं वारिधिः उपसर्गकर्माधारेषु दाधोः किः । इति किप्रत्ययः इ अतोनपीत्याकारलोपः स्वर० शब्दानां वारिधिः शब्दवारिधिः । यद्वा शब्दा एव वारीणि धीयन्ते अस्मिन्निति शब्दवारिधिः (ष. ए.) छिति धि स्थाने धे । ङस्य इत्यकारलोपः स्तो० अग्रे, प्रक्रियां (द्वि. ए.) अम् । अमृशमोरस्य । अग्रे तद् त्यदादेशे० ङस् स्य । अग्रे कृत्स्नस्य (ष. ए.) ङस्स्याथाग्रे, क्षमू सामर्थ्ये क्षम् क्षमते इति क्षमः पचिनंदिग्रहादेरयुणिनि अमत्ययः स्वर० स्तो० । वच् परिभाषणे वच् । तुम् तदर्थायां भविष्यति । इति तुम् प्रत्ययः, चोःकुः, स्वर० (प्र. ए.) अव्यय० । अग्रे, नृ विक्षेपे नृ त्रियत्ते विक्षिप्यते कामादिभिः नरः । स्वरा देः अप्रत्ययः गुणः नर् स्वर० (प्र. ए.) स्तो० । अग्रे किम् (तृ. ए.) दा आ । तत्रादिर्गणो विभक्त्यर्थे निपात्यते इति विभक्तिसहितस्य किम् इत्यस्य कथं इति निपातः । इति द्वितीयश्लोकसाधना ॥ अथ व्याख्या ॥ इन्द्रादयोऽपि० । इन्द्रादयः १ अपि २ यस्य ३ अन्तं ४ न ५ ययुः ६ शब्दवारिधेः ७ ॥ प्रक्रियां ८ तस्य ९ कृत्स्नस्य १० क्षमः ११ वक्तुं १२ नरः १३ क्रथम् १४ ॥ एवमस्मिन् श्लोके चतुर्दश पदानि ॥ अथान्वयः । इन्द्रादयोऽपि देवा अथवा इन्द्रादयोऽष्टौ महाव्याकरणकर्तारोऽपि यस्य शब्दवारिधेः शब्दसमुद्रस्य अन्तं पारं न ययुर्न प्रापुः तस्य कृत्स्नस्य समग्रस्य शब्दवारिधेः प्रक्रियां शब्दव्युत्पादनविधां वक्तुं नरः मल्लक्षणो मनुष्यः कथं क्षमः कथं समर्थो भवति, अपितु न समर्थो भवतीत्यतः कारणात्संक्षेपतः क्रथयामीत्यर्थः । इन्द्र आदिर्येषां ते इन्द्रादयः, यतः, ' इन्द्रश्चन्द्रः काश

कृत्स्नापिशलीशाकटायनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः ॥ १ ॥
इति द्वितीयश्लोकस्य व्याख्या ॥ २ ॥

तत्र तावत्संज्ञा संव्यवहाराय संगृह्यते ॥

अथ प्रथमं संज्ञाप्रक्रियायां विवक्षितायां संज्ञाव्याख्यानसूचिकां फक्किकामाह तत्रतावदिति । तत्र तस्यां सारस्वतीप्रक्रियायां तावत् आदौ प्रथममेव स्वरादीनां संज्ञा नाम संगृह्यते । कस्मै संव्यवहाराय सम्यक् शास्त्रव्यवहाराय शास्त्रं हि संज्ञां विना न सम्यगवबुध्यते, यथा किल लोकेऽपि श्रूयते; अयं राजा, अयममात्यः, अयं देवदत्तः, अयं यज्ञदत्तः, इत्यादि, तथात्रापि समानादिसंज्ञा शास्त्रं व्यवहाराय संगृह्यत इति भावः । तत्र मातृकायां प्रथमं पठितत्वात् प्रथमं स्वराणामेव संज्ञामाह । सूत्रम् ।

अइउऋलसमानाः ।

अनेन प्रत्याहारग्रहणाय वर्णाः परिगण्यन्ते । तेषां समानसंज्ञा च विधीयते । नैतेषु सूत्रेषु संधिरनुसंधेयोऽविवक्षितत्वात् । विवक्षितस्तु संधिर्भवतीति नियमात् । लौकिकप्रयोगनिष्पत्तये समयमात्रत्वाच्च ॥

अथ इश्च उश्च ऋश्च लश्च अइउऋल (प्र. ब.) साङ्केतिकत्वाज्जस्रलोपः यतः 'सूत्रे विभक्तिर्नैवास्ति दृत्तौ यत्रोपलभ्यते ॥ एकत्वं च बहुत्वं च तत्साङ्केतिकमुच्यते ॥ १ ॥' समानाः, समानं मानं तुल्यं परिमाणं येषां ते समानाः (प्र. ब.) सर्वर्णदीर्घः । यद्वा । अ इ उ ऋ ल इति प्रत्येकं प्रथमैकवचनान्तानि साङ्केतिकानि पञ्चैव भिन्नानि पदानि समाना इति प्रथमाबहुवचनान्तम् एवं षट्पदमिदं सूत्रं षट्पदत्वमेव युक्तं यतः 'संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ॥ नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥ १ ॥' इति । यद्यपि अइकौ च मत्वर्थे इत्यादौ च समासेऽपि सन्धिर्न तथाप्यसार्थत्रिकोर्यं विधिरिति । क्वचित्तु एकाविति सन्धिरेव दृश्यते । एतत्सूत्रं कार्यद्वयविधायकं वर्षपरिगणनानिरूपकं समानसंज्ञानिरूपकं चेत्यर्थः । तदेवाह । अनेनेति । अनेनोक्तवक्ष्यमाणसूत्रसमुच्चयेन प्रत्याहारग्रहणाय वर्णां अक्षराणि परि सामस्त्येन गण्यन्ते संख्यायन्ते परिपाठ्या प्रकाश्यन्ते, च पुनस्तेषां पूर्वोक्तानाम् अइउऋल अक्षराणां समानसंज्ञा समानइति नाम विधीयते क्रियतेऽथवाऽभिधीयते कथ्यते नतु पंचानामकारादीनां न्यासवैसदृश्ये कथं समानसंज्ञा संज्ञायतीत्यत्रोच्यते ।

एकमात्रत्वेन समानत्वभेदेषाम् । ननु अ इ उ ऋ लृ इत्यादिसूत्रेषु सन्धिः कथं न कृतस्तत्राह नैतेष्विति । एतेषूक्तवक्ष्यमाणसूत्रेषु सन्धिर्नानुसन्धेयो न कर्तव्यः, कस्मात् अविवक्षितत्वात् वक्तुमिष्टो विवक्षितः, यद्वा वक्तुमिच्छा विवक्षा, विवक्षा जाता यस्येति विवक्षितः न विवक्षितोऽविवक्षितः तस्य भावोऽविवक्षितत्वं तस्मादविवक्षितत्वात् वक्तुरवाञ्छितत्वात् । हेत्वन्तरमाह विवक्षितास्त्विति । तु पुनर्विवक्षित एव सन्धिर्भवति नाविवक्षित इति नियमात् गुर्वाभ्यायनिश्चयात् यत्र सन्धौ कृते कार्यभ्रंशो भवति सोऽविवक्षितः सन्धिः यथा अ इ उ ऋ लृ । यत्र च सन्धौ कृते कार्यसिद्धिर्भवति स विवक्षितसन्धिः ईच ऊच एच य्वे इत्यादि । पुनर्निषेधहेतुमाह लौकिकेति । लोक्यन्ते विलोक्यन्ते शब्दापशब्दा अनेनेति लोको व्याकरणं लोके भवा लौकिका अनादिसिद्धास्ते च ते प्रयोगाश्च लौकिकप्रयोगास्तेषां निष्पत्तिः सिद्धिस्तस्यै लौकिकप्रयोगनिष्पत्तये समयमात्रत्वात्सूचनामात्रकृतत्वात् विभक्त्यादिसंकेतरूपत्वात् शास्त्रस्येति सन्धिर्न कृतः च शब्दो हेत्वन्तरसूचकः । अत्र केप्याहुः । लौकिकेति । लौकिका बालास्तेषां प्रयोगनिष्पत्तिस्तस्यै सूचनमेवोक्तमत्रास्तीति भावः । अस्य व्याकरणस्य संकेतरूपत्वाद्विभक्तयनुपलम्भेऽपि अर्थानुसारेण सांकेतिकं पदं व्यवहर्तव्यं, कृते हि सन्धिकार्ये अयत्तइति पदं भवति, तत्पाठे मन्दबुद्धयो जनाः सायासा जायन्ते, यकारादीनां च स्वरसंज्ञाप्रसक्तिर्भवति, अतोऽत्र सन्धिर्न कृतः ॥ १ ॥ अथैतानेव भिन्नतया विदृष्वन्नाह ऋस्वेति ।

ऋस्वदीर्घश्रुतभेदाः सवर्णाः ।

एतेषां ऋस्वदीर्घश्रुतभेदाः परस्परं सवर्णा भण्यन्ते ।
लोकाच्छेषस्य सिद्धिरिति वक्ष्यति । ततो लोकत एव ऋस्वादिसंज्ञा ज्ञातव्याः । एकमात्रो ऋस्वः । द्विमात्रो दीर्घः । त्रिमात्रः श्रुतः । व्यञ्जनं चार्धमात्रकम् ॥

ऋष्यते दीर्घोपेक्षयेति ऋस्वः, कृणाति विदारयति उच्चार्यमाणो मुखमिति दीर्घः प्रुवते लघते ऋस्वदीर्घोऽपि श्रुतः, ततो ऋस्वाश्च दीर्घाश्च श्रुताश्च ऋस्वदीर्घश्रुतास्ते च ते भेदाश्च ऋस्वदीर्घश्रुतभेदाः (प्र.ब.) सवर्णे० स्तो० सहशा वर्णाः सवर्णाः (प्र.ब.) सवर्णे० स्तो० ।

एतेषां समानानां ष्वस्वदीर्घभ्रुतभेदाः परस्परयन्योन्यं सजातीयेन सह सवर्णा भण्यन्ते कथ्यन्ते। यथा अ १ ष्वस्वः, आ २ दीर्घः, आ ३ भ्रुतः, इ १ ष्वस्वः, ई २ दीर्घः, ई ३ भ्रुतः, उ १ ष्वस्वः, ऊ २ दीर्घः, ऊ ३ भ्रुतः, ऋ १ ष्वस्वः, ॠ २ दीर्घः, ॠ ३ भ्रुतः, ए १ ष्वस्वः, ए २ दीर्घः, ए ३ भ्रुतः। एतेषां समानामेव सवर्णत्वं नतु सन्ध्यक्षराणां तेन हरे ए इत्यत्र। सवर्णे दीर्घः सह इति न भवति। ननु सरस्वती-दत्तसूत्रेष्वनुक्तं ष्वस्वादीनां लक्षणं कुतो ज्ञापते इत्यत आह लोकादित्यादि। शेषस्य इह व्याकरणे अनुक्तस्य सिद्धिर्निष्पत्तिर्लौकादन्यव्याकरणाज्ज्ञेया, लोकादुरुपरंपर्याद्वाऽवगंतव्येति शेषः। अस्य ग्रन्थस्यान्ते इति पदं वक्ष्यति कथयिष्यति। तत् इति। ततस्तस्मात्कारणाद्धोक्तोऽन्यव्याकरणादेव ष्वस्वादिसंज्ञा ज्ञातव्या। तथाहि लोकोक्तमेव ष्वस्वादीनां लक्षणमाह।

एकमात्रो भवेद्द्वौ द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ॥

त्रिमात्रस्तु भ्रुतो ज्ञेतो व्यञ्जनं चार्धमात्रकम् ॥

चापस्त्वेकां वदेन्मात्रां द्विमात्रं वायसो वदेत् ॥

त्रिमात्रं तु शिखी ब्रूयान्कुलश्वार्धमात्रकम् ॥

एका मात्रा उच्चारणकालविशेषो यस्य स एकमात्रो ष्वस्व उच्यते 'मात्रा कालविशेषः स्यात्, (इत्यभिधानम्), द्विमात्रो दीर्घः द्वे मात्रे उच्चारणकालविशेषो यस्य स द्विमात्रो दीर्घः। तिस्रो मात्रा उच्चारणकालविशेषा यस्य स त्रिमात्रः भ्रुतः। अर्धमात्रायां भवस्य आर्द्धमात्रकं व्यञ्जनमुच्यते। केचिद्व्यञ्जनं चार्द्धमात्रकमिति नोच्चरन्ति व्यञ्जनस्यात्रानधिकारित्वात्। यतः 'चाषो वदत्येकमात्रां द्विमात्रं वायसो वदेत्। त्रिमात्रं च शिखी ब्रूयान्कुलश्वार्द्धमात्रकम्, इति ॥ किमेतावन्त एव भेदा इत्याशंक्याह।

एषामन्येऽप्युदात्तादिभेदाः सन्ति। उच्चैरुपलभ्य-

मान उदात्तः। नीचैरनुदात्तः। समवृत्त्या स्वरि-

तः। स पुनः सानुनासिको निरनुनासिकश्च।

एषां समानानां ष्वस्वादिभिन्नानामप्यन्येऽपि लोकगम्या उदात्तादयः 'उदात्तः १ अनुदात्तः २ स्वरितः ३ इति, त्रयो भेदाः सन्ति। उदात्तादीनां लक्षणमाह उच्चैरित्यादि। वेदपाठकरन्यासे उच्चैःस्थाने उपलभ्यमानः उच्चार्यमाणो वा

उदात्तः प्रोच्यते । नीचैः स्थाने उच्चार्यमाणोऽनुदात्तः । नोच्चैर्न नीचैरिति समवृत्त्या स्वरितः । उदात्तादीनां तु प्रयोजनं वेदेष्वेव, अत्र तु प्रसंगाद्भुक्तं । मुखनासिकाभ्यां कृत्वा उच्चार्यमाणो वर्णः सातुनासिकः, तद्विपरीतो निरनुनासिकः, निर्गता नासिका उच्चारणकाले यस्मात्स निरनुनासिकः किंतु केवलेन मुखेनैवोच्चार्यमाण इत्यर्थः । सातुनासिको निरनुनासिकश्चेति पदे कचिन्न दृश्येते अनयोरत्र लक्षणस्यानुक्तत्वात् । अथैतेषां समाहारकथनम् । यथा पंच समाना ऋस्वदीर्घप्लुतभेदात् पंचदश तेऽप्युदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् पंचचत्वारिंशत् भवन्ति ते च सातुनासिकनिरनुनासिकभेदान्नवतिः । एवं नवतिर्भेदाः समानानां ॥

एऐओऔ संध्यक्षराणि ।

एषां ऋस्वा न सन्ति ।

द्विपदमिदं सूत्रम् । एऐओऔ सांकेतिकत्वाज्जसो लोपः । यद्वा ए ऐ ओ औ सांकेतिकानि चत्वारि पदानि । सन्धावक्षराणि । सन्ध्यक्षराणि यद्वा समानानामेव सन्धिना कृत्वा एषां निष्पत्तिः । यथा अकारेकारयोगे एकारः । अकारेकारयोगे ऐकारः । अकारोकारयोगे ओकारः अ ओ योगे औ यद्वा समानानां व्यंजनानां च सन्धौ मध्ये वर्तन्त इति सन्ध्यक्षराणि इति सन्ध्यक्षरसिद्धिः । सन्ध्यक्षर (प्र.ब.)जशशसोःशिः, इ । नुमयमः । इकारात्पूर्वं नकारागमः । नोपधायाः रस्य स्थाने रा षुर्नोणाऽनन्ते । स्वर० ए ऐ ओ औ एतानि चत्वार्यक्षराणि सन्ध्यक्षरसंज्ञानि भवन्ति, ततश्च एषां संध्यक्षराणां ऋस्वभेदा न भवन्ति दीर्घप्लुता भवन्ति परं सवर्णत्वं न, एतेषां अष्टचत्वारिंशद्भेदा भवन्ति ४८ । यथा चतुर्णां सन्ध्यक्षराणां दीर्घप्लुतभेदात् अष्टौ, तेषां चाष्टानां प्रत्येकमुदात्तानुदात्तस्वरितभेदान्चतुर्विंशतिः, तेषां च सातुनासिकनिरनुनासिकभेदादष्टचत्वारिंशदिति ॥ ३ ॥ अथ समानसन्ध्यक्षराणां मिलितानां संज्ञामाह । सूत्रम् ।

उभये स्वराः ।

अकारादयः पञ्च एकारादयश्चत्वारश्चोभये

स्वरा उच्यन्ते । अइउऋलृ एऐओऔ ॥

द्विपदं सूत्रं । उभौ अवयवौ येषां ते उभये उभय(प्र.ब.)जसी । अ इ ए। स्वर० स्वय मनाश्रितत्वेन राजन्ते शोभन्ते इति स्वराः । सवर्ण० अकारादयः पञ्च अ इ उ ऋ

लृ चत्वार एकारादयश्च ए ऐ ओ औ एते उभये मिलिता नव संख्याः स्वरा उच्यन्ते कथ्यन्ते दीर्घभेदमेलने चतुर्दश स्वरा भवन्ति यथा अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ लृ ए ऐ ओ औ । केचित्तु अकारादयः पंच उभये उभयप्रकाराः ऋस्वदीर्घा इति चत्वार एकारादयश्च स्वरा उच्यन्त इति व्याकुर्वन्ति, परं तत् सूत्रानुसारि न; यत् उभये इत्यनेन अकारादय एव उभयप्रकारा गृह्यन्ते तदा चत्वार एकारादय इति कुतः प्राप्यते ॥ अथैष्वेवं विशेषमाह । सूत्रम्

अवर्जा नामिनः ।

अवर्णवर्ज्याः स्वरा नामिन उच्यन्ते ॥ अनुक्रान्तास्तावत्स्वराः ।

द्विपदमिदं सूत्रं । अं अवर्णं वर्जयन्तीत्यवर्जाः सवर्णे० स्रो० नामिनः स्वर० अवर्णवर्जा अकाराऽऽकाराहिताः स्वराः इ ई उ ऊ ऋ ॠ लृ ए ऐ ओ औ एते नामिन उच्यन्ते नमनं नामः तदस्त्येष्विति नामिनः । अवर्णां नामी नोच्यते लिपिन्यासे तस्य सरलत्वात् ॥ अथ स्वरोपसंहारमाह अनुक्रान्ता इत्यादि ।

तावदादौ स्वरा अनुक्रान्ता अनुक्रमेण कथिताः ॥ अथ व्यञ्जनान्याह ।

प्रत्याहारजिग्राहयिषया व्यञ्जनान्यनुक्रामति ॥

प्रैति । व्यञ्ज्यन्ते प्रकटीक्रियन्ते अर्थाः प्रत्याहारा वा एभिरिति व्यञ्जनानि प्रत्याहारजिग्राहयिषया ग्राहयितुमिच्छा जिग्राहयिषा प्रतिकार्यं कार्यकार्यप्रति आह्वयन्ते आनीयन्ते इति प्रत्याहारा अबादयः तेषां प्रत्याहाराणां जिग्राहयिषा प्रत्याहार जिग्राहयिषा तथा प्रत्याहारजिग्राहयिषया कृत्वा व्यञ्जनानि अनुक्रामति अनुक्रमेण कथयति । सूत्रम् ।

हयरलव जणनडम झढधघभ जडदगब ख

फळठथ चटतकप शषस आद्यन्ताभ्याम् ।

प्रत्याहारं जिघृक्षताद्यन्ताभ्यामेते वर्णा ग्राह्याः आदिवर्णोऽन्त्ये न गृह्यमाणस्तन्नामा प्रत्याहारः । तथाहि । अकारो बकारेण गृह्यमाणोऽबप्रत्याहारः । स च अइउऋलृएऐओऔहयरलव जणनडमझढधघभजडदब इति अबप्रत्याहारः । झढधघभ इति झभप्रत्याहारः । एवं यत्र यत्र येन येन प्रत्याहारेण कृत्यं भवति स स तत्र तत्र ग्राह्यः प्रत्याहाराणां संख्यानियमस्तु नास्ति ।

हयरलवेति । इश्च यश्च यावत् सश्च इति द्वंद्वः (प्र. व.) सांकेतिकं ह्य-
यावदाद्यन्ताभ्यां द्विपदं आदिश्च अन्तश्च आद्यन्तौ ताभ्यां (तृ. द्वि.) अद्भि
पदा हयरलेति त्रयस्त्रिंशदपि प्रथमैकवचनान्तानि सांकेतिकानि पदानि आद्यन्ता
भ्यां तृतीयाद्विवचनान्तं एवं चतुस्त्रिंशत्पदं सूत्रं । केचित्तु आद्यन्ताभ्यां इत्येकपदं सूत्रं
पृथक् मन्यन्ते । क ख ग घ ङ इति क्रमं विहाय ह य व र लेति क्रमः प्रत्याहा-
रग्रहणार्थं कृतः । प्रत्याहारमिति । प्रतिकार्यमाह्वयत इति प्रत्याहारस्तं प्रत्याहारं
जिघृक्षता ग्रहीतुमिच्छता छात्रेण पुरुषेण वा आद्यन्ताभ्यां कृत्वा आद्यन्तवर्णा-
भ्यां सह एते हकारादयः सकारपर्यन्ता वर्णास्त्रयस्त्रिंशद्भसा ग्राह्याः ॥ प्रत्याहारं
व्यञ्जयन्नाह आदिवर्ण इति । आदौ वर्ण आदिवर्णः सोऽन्तस्येन वर्णेन अक्षरेण
सह गृह्यमाणो अबप्रत्याहारादिस्तन्नामा प्रत्याहार उच्यते । अकार इत्यादि ।
सुममं । स च अबप्रत्याहारः इत्येतावत्संख्याक इति इत्यमुना प्रकारेण एतावतीं
एकोनत्रिंशद्दर्शपरिमाणां संख्यां यावत् सम्पद्यते एवं च ट त क प इति पञ्चभि-
रक्षरैश्चप्रत्याहारो भवति आद्यन्तयोश्चकारपकारयोर्ग्रहणेन चपः एवं ज ड ढ ग
ब इत्यत्र जकारबकारयोर्ग्रहणेन जबः । एवं झ ङ घ घ भ इत्याद्यन्तयोर्झकार-
भकारयोर्ग्रहणेन झभः । एवं अमुना प्रकारेण यत्र यत्रोदाहरणे येन येन प्रत्याहारेण
सह कृत्यं कार्यं भवति स स प्रत्याहारस्तत्र तत्रोदाहरणे ग्राह्यः संख्यानियमस्तु
नास्ति । यत इयन्त एव प्रत्याहाराः सन्तीति केप्याहुः । अनियमं व्यावर्तयितु-
माह । संख्येति । अयमर्थः । न नियमः अनियमः संख्याया अनियमः संख्या-
नियमः प्रत्याहाराणां संख्याया अनियमो नास्ति किं तर्हि नियम एव, कथम् ।
हसो १ झबो २ जबश्चैव ३ यपो ४ अब ५ इळ ६ श्रपः ॥ ७ ॥ अमो ८ झभः ९
खशः १० मोक्तो झस ११ श्र छत ईरितः ॥ १ ॥ यमो १३ हबः १४ खप १५
श्रोक्तो ङबश्च १६ डभ १७ इष्यने ॥ रसो १८ वसः १९ शसः २० ख्यातो झपो
२१ जस २२ उदाहृतः ॥ २ ॥ औ २३ उच्यते ततः प्राज्ञैः प्रत्याहारा उदी-
रिताः ॥ सौत्रा एते स्फुटं ज्ञेयास्तथान्ये च यथामति ॥ ३ ॥ यदि वा भ १ व ल
एकैकस्मात् द्वाभ्यां मः २ स्यात् प बी ४ चतुर्भ्यस्तु ॥ सः ६ बड्भ्यः स्यादि-
त्थं प्रत्याहारास्तु विंशतिज्ञेयाः ॥ १ ॥ झभ १ अब २ इळ ३ छत ४ यम ५
त्रम ६ यप ७ झप ८ खप ९ चप १० अब ११ हब १२ झब १३ जब १४
हस १५ बस १६ रस १७ झस १८ घस १९ शस २० एवं विंशतिः प्रत्याहाराः
॥ ६ ॥ अथ हसानां संज्ञामाह । सूत्रम् ।

हसाव्यञ्जनानि ।

हकारादयः सकारान्ता वर्णा हसा व्यञ्जनानि भवन्ति । स्वरहीनं व्यञ्जनम् । स्वरेभ्योऽन्यस्वरहीनम् । अन्यथा स्वरेषु स्वरो नास्तीति तेषां स्वराणामपि व्यञ्जनता स्यात् । यद्वा भावप्रधानो निर्देशः स्वरत्वहीनमित्यर्थः । तेष्वकारः सुखोच्चारणार्थत्वादित्संज्ञकः ।

हसाः सवर्णे० । सो० । व्यच्यन्ते प्रकटीक्रियन्ते अर्थायैस्तानि व्यञ्जनानि जस् । जश्श सोःशिः । इनुमयमः । नोपधायाः । स्वर० । हकारमारभ्य सकारं यावत् त्रयस्त्रिंशदक्षराणि हसा हससंज्ञानि प्रोच्यन्ते द्वितीयनाम्ना व्यञ्जनानि प्रोच्यन्ते । व्यञ्जनलक्षणमाह । स्वरहीनामिति । तद्व्यञ्जनं यत्स्वरेण हीनं रहितं । यद्वा स्वरेभ्यो हीनं व्यतिरिक्तमन्यत् । यद्वा स्वरत्वहीनं अपरं यदक्षरं तद्व्यञ्जनसंज्ञं कथ्यते । ननु हकारादयः सस्वरवर्णाः कथं व्यञ्जनसंज्ञाः इत्याह । तेष्विति । तेषु व्यञ्जनेषु अकारः सुखोच्चारणार्थत्वात् सुखेनोच्चारणमेव अर्थः प्रयोजनं यस्य स सुखोच्चारणार्थं तस्य भावस्तस्मात् ' इत् ' संज्ञकः ॥

कार्यायेत्

प्रत्ययाद्यतिरिक्तः कस्मैचित्कार्यायोच्चार्यमाणो वर्ण इत्संज्ञो भवति ॥

इतो लक्षणमाह । द्विपदं । कार्यं (च.ए.) हेरक् । ए अय् सवर्णे० । स्वर० । इत् एति गच्छति इत् हसेः पदद्वयेन सन्धिः । अइए । प्रत्ययादीति । आदिशब्दात् प्रत्ययागमादेशोपदेशेभ्योऽतिरिक्तः अधिकः प्रत्ययाद्यतिरिक्तः अप्प्रत्ययादिः आगमातिरिक्तो नुडादिः उपदेशः शिक्षारूपः हयवरलेत्यादिः । आदेशः पुंसोऽमुखादिरूपः एषु कस्मैचित्कार्यायोच्चार्यमाणो वर्ण इत्संज्ञको भवति ॥

यस्येत्संज्ञा तस्य लोपः । वर्णादर्शनं लोपः वर्णविरोधो लोपश्च । एकं वर्णं नाशयति अन्यस्योत्पत्तिं प्रतिबध्नाति स वर्णविरोधः

मित्रवदागमः । शत्रुवदादेशः । स्वरानन्त

रिता हसाः संयोगः । कुंचुडुतुपुवर्गाः ।

उकारः पञ्चवर्णपरिग्रहणार्थः ।

इत्कृत्यमाह । यस्येतसंज्ञा तस्य लोप उच्यते उच्चरितप्रध्वंसिनो ह्यनुबन्धा इति । लोपलक्षणमाह । वर्णोति । वर्णानामक्षराणामदर्शनमनवलोकनं प्रध्वंसाभावो लोप उच्यते ॥ वर्णानां विरोधः सन्धिकार्यवर्जनं यस्मिन् स लोप एव लोपश्च कथ्यते । एकं वर्णं विनाशयति अन्यस्योत्पत्तिं प्रतिबध्नातीति लोपश्च तत्कार्यं लोपश्च पुनर्न संधिः यथा त आगता इत्यादि ॥ मित्रवदागम इति । आगमो मित्रवत् । यथा मित्रं मित्रस्य समीपे आगत्योपविशति तथा आगमोऽप्यायाति यथा सगादिः । शत्रुवदादेशः ॥ आदेशः शत्रुवत् । यथा शत्रुः शत्रुं विनाश्य तत्स्थाने तिष्ठति तथा आदेशोऽपि आदेशिनं विनाश्य तत्स्थाने भवति शकारादेशवत् ॥ अथ संयोगसंज्ञामाह । स्वरेति । अन्तरं जातं येषां ते अन्तरिताः न अंतरिताः अनंतरिताः स्वरैरनन्तरिताः स्वरानन्तरिताः स्वरान्तररहिता ईदृशा हसा व्यञ्जन वर्णाः संयोगसंज्ञया उच्यन्ते । अत्र बहुवचनं जात्यभिप्रायेण तेन द्वयोरपि हसयोः संयोगसंज्ञा स्यात् । यद्वा हसौ च हसाश्च हसाः एकशेषसमासः संयोगकार्यं 'संयोगान्तस्य लोपः' इत्यादि ॥ वर्गं संज्ञामाह । कुञ्चिति । कुश्च चुश्च दुश्च तुश्च पुश्च कुचु द्रुतुपु (प्र.ब.) सांकेतिकं । वर्गं (प्र.ब.) सवर्णे० सौ० । एते पञ्च वर्गसंज्ञका भवन्ति तत्कार्यं स्तोत्रुभिश्चुः । षुमिष्टुः । कुप्वोः ≈ क ≈ पौ वा । इत्यादि । उकारहेतुमाह । उकार इति । स्वरेषु पञ्चमी मात्रा उकारः तेन 'कु' इत्युक्ते कखगघङ् । 'चु' इत्युक्ते चछजझञ् । 'द्रु' इत्युक्ते टठडढणा । 'तु' इत्युक्ते तथदधन । 'पु' इत्युक्ते पफवभम । इति पञ्च पञ्चाक्षराणि गृह्यन्ते ॥ गुगलक्षणमाह ।

अरेदो नामिनो गुणः ।

नामिनः स्थानका अर् ए ओ एते गुणसंज्ञका भवन्ति ।

अर् च एत् च ओत् च अरेदोत् साङ्केतिकं अत्र तपरकरणमसन्देहार्यं नामिनः (प्र.ए.) स्वर०सो० ह्रस्व उओगुणः (प्र.ब.) सो० नामिनः स्थानका नामिनः स्थाने जाताः । ऋकारस्य ऋकारस्य च अर्, इकारस्य ईकारस्य च ए, उकारस्य ऊकारस्य च ओ, एते त्रयोऽपि गुणसंज्ञका भवन्ति । लकारस्य तु अल्ल । ल्ल तु सावर्ण्याद्वाह्नः तत्कार्याणि गुणः । उपधाया लघोः इत्यादीनि ॥ अथ वृद्धिसंज्ञामाह—

आरैऔ वृद्धिः ।

आ आर् ऐ औ एते वृद्धिसंज्ञा भवन्ति ।

आच आर्च ऐच औच आरैऔ । सांकेतिकत्वादिभक्तिर्लोपः । वृद्धिः (प्र.ए.) सो० ।

अस्य आ वृद्धिः । ऋवर्णस्य आर् इवर्णस्य एकारस्य च ऐ उवर्णस्य ओकारस्य च औ । एते चत्वारो वृद्धिसंज्ञा भवन्ति ऋकारलृकारयोः सावर्ण्यदेव लृकारस्य वृद्धिः आलृ तत्कार्याणि आदिस्वरस्य ङिति वृद्धिः । घातोर्नामिनः । अतउपधायाः । इत्यादीनि ॥ अथ टिसंज्ञामाह ।

अन्त्यस्वरादिष्टिः ।

अन्त्यो यः स्वरस्तदादिवर्णष्टिसंज्ञो भवति ।

अन्त्यस्वरादि (प्र.ए.) टि (प्र.ए.) द्विपदं अन्ते मत्रो अन्त्यः अन्त्यो योऽसौ स्वरः स आदिर्यस्य सोन्त्यस्वरादिः (प्र. ए.) टिः (प्र. ए.) । स्रो०मध्ये । विसर्जनीयस्यसः । ष्टभिः ष्टुः । स्वर० । अन्त्यो यः स्वरस्तदादिवर्णश्च सोऽन्त्यस्वर एव आदौ यस्य सोऽपि वर्णष्टिसंज्ञको भवति स्वरान्तशब्दस्य अन्तिमस्वर एव टिसंज्ञः इसान्तशब्दस्य अन्त्यो इसस्तत्वाश्चात्यःस्वरश्चेति द्वावपि टिसंज्ञौ इत्यर्थः । तत्कार्यं । ङितिटेलोपः । इत्यादि यथा अचिन्त्यमहिमः ॥अथोपधासंज्ञामाह । सूत्रम् ।

अन्त्यात्पूर्व उपधा ।

अन्त्याद्धर्णमात्रात्पूर्वो यः स उपधासंज्ञो भवति ॥

अन्त्येति । ङितिरत् । सवर्णे० । पूर्वं (प्र.ए.) उपधा (प्र.ए.) आपः । त्रिपदं अन्त्याद्धर्णमात्रादक्षरात्पूर्वो यो वर्णः स उपधासंज्ञो भवति । तत्कार्याणि । नोपधायाः । अत उपधायाः । इत्यादीनि । राजन्शब्दवत् ॥ अथ लघुसंज्ञामाह ।

असंयोगादिपरो ऋस्वो लघुः ।

असंयोगेति असंयोगादीनि संयोगादयः । संयोगाविसर्गानुस्वाराः परे यस्मात्स संयोगादिपरः न संयोगादिपरः असंयोगादिपरः श्वभूतो ऋस्वो वर्णो लघुरुच्यते । तथाचोक्तं प्राकृतछंदोग्रंथे । पछीउडीलहुवं कुडो केवलो वन्नोजई ॥ एतीन्युंलघुजानीयहुंअवरसवेगुरहोई ॥ १ ॥ यथा । क कि कु तथा अ इ उ ऋ लृ एतेषामग्रे विसर्गानुस्वारसंयोगा न भवन्ति तदा एतेषां लघुसंज्ञा ॥ अथ गुरुसंज्ञामाह ।

विसर्गानुस्वारसंयोगपरो दीर्घश्च गुरुः ।

विसर्गानुस्वार इति विसर्गानुस्वारसंयोगाः परे अग्रे वर्तमाना यस्मात्स विसर्गानुस्वारसंयोगपरः विसर्गपरो यथा अः । अनुस्वारपरः अं । संयोगपरो यथा अस्य । दीर्घो यथा आ भू पूर्वभूतो ऋस्वोऽपि पुनर्दीर्घश्च गुरुरुच्यते ॥

मुखनासिकाभ्यामुच्चार्यमाणोऽनुनासिकः ।
 मुखेनोच्चार्यमाणो निरनुनासिकः । अः
 इति विसर्जनीयः । वर्णशिरोबिन्दुरनुस्वारः ।

अं अः इति अचः परावनुस्वारविसर्गौ । अकुहविसर्जनीयानां
 कण्ठः । इचुयशानां तालु । ऋटुरषाणां मूर्धा । लृतुलसानां
 दन्ताः । उपूपध्मानीयानामोष्ठौ । ज्रमृङ्गनानां नासिका च ।
 एदैतोः कण्ठतालु । ओदौतोः कण्ठोष्ठम् । वकारस्य दन्तोष्ठम्
 जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । नासिकाऽनुस्वारस्य । २ क
 २ ख इति कखाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृशो जिह्वामूलीयः ।
 २ प २ फ इति पफाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृश उपध्मानीयः । श-
 षसहा ऊष्माणः । कादयो मावसानाः स्पर्शाः । यरलवा
 अन्तस्थाः ॥

हकारं पञ्चभिर्युक्तमन्तःस्थैश्चाभिसंयुतम् ॥
 उरःसंस्थं विजानीयात्कण्ठ्यमाहुरसंयुतम् ॥
 अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ॥
 जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥
 इति संज्ञाप्रक्रिया ॥ १ ॥

मुखनासिकाभ्यामिति । छंदं पदं अन्यथा द्विवचनं न संभवति । यथो
 क्तं प्रक्रियाकौमुद्यां ' द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानां ' । एषां द्वन्द्व एकवत्साध्यः
 एकवचनं भवतीत्यर्थः । प्राण्यङ्गे दन्तोष्ठं मुखनासिकं तूर्यङ्गे मार्दङ्गिकपाणविकं ।
 सेनाङ्गे रथिकाभ्यारोहं इति वचनात् मुखनासिकाभ्यामुच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिक
 संज्ञउच्यते ऋणनमा अनुनासिका इति । मुखात् अनु पश्चात् नासिकां स्पृश-
 तीत्यनुनासिकः । चतुर्दश १४ स्वराः त्रयस्त्रिंशद्वसाः ३३ अनुस्वारः, विसर्गः, जि
 ह्वामूलीयः, उपध्मानीयः १ हुत्तश्च, एवं द्विपञ्चाशदक्षराणि । एतेषामष्टौ स्थानानि
 सन्ति तान्याह अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः १ । इचुयशानां तालु २ । उपूपध्मा-
 नीयानामोष्ठौ ३ । ऋटुरषाणां मूर्धा ४ । लृतुलसानां दन्ताः । ५ । जिह्वामूलस्य

जिह्वामूलं ६ । अनुस्वारस्य नासिका ७ । एदैतौः कण्ठतालु ८ । ओदौतौः कण्ठोष्ठं ९ । वकारस्य दन्तोष्ठं १० । आ ई ऊ ऋ ॠ ऌ हुताश्च एते एतेषां सवर्णग्रहणेनैव गृह्यन्ते सवरक्षैर्गणनङ्गमैश्च संयुक्तस्य हस्योरः स्थानं यतः । अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः १ कण्ठः २ शिरस्तथा ३ ॥ जिह्वामूलं च ४ दन्ताश्च ५ नासिको ६ श्रो ७ च तालु च ८ ॥

इति संज्ञाप्रक्रिया ॥ १ ॥

अथाधुना स्वरसंधिरभिधीयते ॥ दधि आनय इति स्थिते । वर्णग्रहणे सवर्णग्रहणं कारग्रहणे केवलग्रहणं तपरग्रहणे तावन्मात्रग्रहणमिति शिष्टसंकेतः । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । सप्तमी निर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यम् । अतो वृत्तौ परे इति व्याचष्टे । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् ॥

अधुनेति । संज्ञाकथनान्तरं सन्धिरभिधीयते कथयते । अक्षराणामन्योन्यं संधानं मेलनं सन्धिः । तत्राप्यादौ स्वरसन्धिः स्वराणां सन्धिः स्वरसन्धिः । ननु सति अकारे इकारसन्धिरेवादौ कथं प्रतिपादितः तत्रोच्यते । इकारः सावित्रीरूपः सा च सर्वजगत्सृष्टिकर्त्री तस्मात्पूर्वं प्रत्यपादि । सूत्रम् ।

इ यं स्वरे ।

इवर्णो यत्वमापद्यते स्वरे परे । दध् य् आनय इति तावद्भवति ।

इयमिति इ (प्र.ए.) साङ्केतिकं य (द्वि.ए.) अम्मशसो० मोनुस्वारः । स्वर० अइए । सिद्धं यद्वा इश्च ईश्च ईः नर्पुंसकस्येति ऋस्वः । नर्पुंसकात्स्वमोर्लुक् वर्णग्रहणे सवर्णग्रहणमिति वचनात् । इकार ईकाररूपो यत्वं यकारत्वमापद्यते प्राप्नोति स्वरे परे । ऋस्वदीर्घलुप्तभेदा इति अकारस्य स्वरत्वे आकारस्यापि स्वरत्वं सिद्धमेव । दधि÷ आनय । ' इयंस्वरे ' अनेन सूत्रेण इकारस्य यकारः दध्÷य्÷ आनय इति जातं । ननु दधि आनयेत्यत्र । नामिनः स्वरेति नुभागमः कथं न क्रियते तत्राह । नामिनः स्वरे तु विभक्तिसक्तस्वरे परे भवति । नन्वत्र तर्हि यस्य लोपः कथं न क्रियते तत्राह यस्य लोपस्तु ईपि तद्धिते कृते स्वरे यकारे च परे भवति नत्वन्यत्र । दध्÷ य्÷ आनयेत्यत्र संयोगान्तस्य लोपः इत्यस्य प्राप्तौ । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति यलोपनिषेधः ॥ १ ॥ कृत्यान्तरमाह । सूत्रं ।

हसेर्हसः ।

स्वरात्परो रेफहकारवर्जितो हसो हसे परे द्विर्भ-
वति । स्वरे परे इति वक्तव्यम् । तेन धकारस्य
न पुनर्द्वित्वम् । इति धकारस्य द्वित्वम् ॥

हसेर्हसः। त्रिपदं हस (प्र. ए.) । अ इ ए । इ च ह च ह्रँ न हँ अर्हँ । हसे पः० हस (प्र. ए.)
सो० हसेअर्हँ । एदोतांतः इति । अकारलोपः । स्वर० । सिद्धं । स्वरात् ष्वस्वस्वरा-
त्परोऽग्रे वर्तमानो रेफहकारवर्जितोऽन्यो हसो हसप्रत्याहारसन्धी वर्णो हसे परे
सति द्विर्भवति द्वयोर्भावः द्वित्वं एकस्य द्वौ भवत इत्यर्थः । इति धकारस्य द्वित्वं
द्वित्वे कृते पुनर्द्वित्वं न भवति अनवस्थादोषप्रसंगात् द्वित्वविधानात् द्वावेव शि-
ष्येते । दध्×ध्×य×आनय इति जातं ॥

झवे जबाः

झसानां झवे परे जबा भवति । इति पूर्वधकारस्य दकारः
सवर्णत्वात् । वर्ग्यो वर्ग्येण सर्व इति वचनात् । यथासं-
ख्यं वक्तव्यम् । द्ध य् आनय इति सिद्धम् । पश्चात् ॥

सूत्रं झवइति । अ इ ए । जब सवर्णदीर्घः । सो० वृत्तिः मृगमा । अत्र सूत्रे
झसानामिति पदं ' स्वसे चपा झसानाम् ' इति सूत्रादनुवर्तते अन्यत्राप्यनुवृत्तिः
सरस्वतीदत्तसूत्रपाठक्रमादवगन्तव्या अत्र तु मया न कथ्यते । अनेन सूत्रेण
पूर्वधकारस्य दकारः । ननु झसानाद्योर्विशतिः जबाः पञ्चैव तेन यथासंख्यमिति
धकारस्य दकार एव कथं क्रियते तत्राह । सवर्णत्वात् धकारस्य दकारो भवति ।
ननु धकारदकारयोः सवर्णत्वं कथमित्याह वर्ग्योवर्ग्येणेति । वर्गे भवः
वर्ग्यः वर्ग्यो वर्णः वर्ग्येण स्ववर्गान्तर्वर्तिना अक्षरेणसह सवर्णो भवति इति सवर्ण
त्वाद्धस्य दः । यद्वा, यथासंख्यं झदधजडद इत्येनापि धस्य दः अत्र तु सवर्ण
त्वात् यथासंख्यमित्युभयथापि धस्य दकारो भवति परं, अग्निमध्भ्यामित्यत्र
सवर्णत्वादेव धकारस्य दकारो भवति ननु यथासंख्यम् ॥

स्वरहीनं परेण संयोज्यम् ।

श्लिष्टोच्चारणं कर्तव्यम् । दद्ध्यानय ॥

तक्रं न रोचतेऽस्माकं दुग्धं वा मधुरप्रिये ॥

अन्नप्ररोचनाथयि दद्धद्यानय वरानने ॥
 कृतस्य कारणं नास्ति मृतस्य मरणं नहि ॥
 पिष्टस्य पेषणं नास्ति द्वितये त्रितयं नहि ॥
 गौरी+अत्र इति स्थिते । इयं स्वरे
 गौर् यू अत्र तावद्भवति । यत्वे कृते अर्ह
 इति विशेषणान्न रेफस्य द्वित्वं । किंतु

स्वरहीनमिति । स्वरेण हीनं रहितं यदक्षरं तत् परेण अग्रस्थितेन सस्वरेण वर्णेन सह संयोज्यं दद्धद्यानयेति सिद्धं । ईकारोदाहरणमाख्याय ईकारोदाहरणमाह । गौरी+अत्र । इ यं स्वरे । गौर्+यू+अत्र इति जातं । ततोऽर्ह इति सूत्रोक्तहसविशेषणात् रेफहकारयोर्द्वित्ववर्जनादत्र रेफस्य द्वित्वं न भवति । ततः किं कर्तव्यमित्याह । सूत्रम् ।

राद्यपो द्विः ।

स्वरपूर्वाद्रेफात्परो यपो द्विर्भवति । इति यपस्य द्वित्वं । गौर् यू यू अत्र । स्वरहीनं परेण संयोज्यम् । जलतुम्बिकान्यायेन रेफस्योर्ध्वगमनम् ॥

तुम्बिका तृणकाष्ठं च तैलं जलसमागमे ॥

ऊर्ध्वस्थानं समायान्ति रेफाणामीदृशी गतिः ॥

रेफः स्वरपरं वर्णं दृष्ट्वारोहति तच्छिरः ॥

पुरः स्थितं यदा पश्येदधःसंक्रमते स्वरम् ॥

गौर्यत्र । स्वर इत्यनुवर्तते । एवमन्यत्रापि यत्र न सूत्राक्षरैः कार्यसिद्धिस्तत्र सर्वत्र सूत्रान्तरात्पदान्तरानुवृत्तिर्जातिव्या । ग्रन्थभूयस्त्वभयान्न लिख्यतेऽस्माभिः ।

रात् (पं. ए.) । ङित्स्व सवर्णे ० । यपः (ष. ए.) । लो ० । द्विः । द्विभिर्भ्यांभुः । सू लो ० । अव्ययाद्विभक्तैर्लुक् मध्ये चपाभवेजत्राः यपः अत्रे द्विः । सिद्धं स्वर ० पूर्वं आदौ स्वरो यस्य स स्वरपूर्वस्तस्मात्स्वरात्परस्तस्माद्रेफात् परोऽग्रस्थो यपो द्विर्भवति इति यकारस्य द्वित्वं । जलेति । यथा तुम्बी जलस्योपरि तिष्ठति तथा रेफोऽपि वर्णस्योपरि गच्छति न अधः । स्वर ० । गौर्यत्र इति सिद्धं । केचित्तु दीर्घस्वराग्रस्यात् रेफात्परस्य यपस्य

द्वित्वंनेच्छन्ति तन्मते गौर्यत्रेति सिध्यति । स्वरइति । इतोऽग्रे स्वरसन्धि यावत् सर्वेष्वपि सूत्रेषु 'स्वरे' इति पदमनुवर्तते अन्वागच्छति अनुक्तमपि ज्ञेयमित्यर्थः । यथा इयंस्वरे इत्यत्र स्वरे इति पदं तथा उवमित्यादिषु प्राग्वत् इति ज्ञेयम् । एवमिति । एवममुना प्रकारेण अन्यप्रयोगेष्वपि यत्र केवलसूत्राक्षरैः कार्यसिद्धिर्न भवति तत्र प्रयोगे सूत्रान्तरादन्यसूत्रात् पदान्तरस्यान्यपदस्यानुवृत्तिर्ज्ञेया । ननु बालानां बोधाय भवद्विरनुवृत्तिरपि कुतो न लिख्यत इति चेत्त्राह ग्रन्थेति । ग्रन्थस्य शास्त्रस्य भूयस्त्वभयात्प्राचुर्यभयात् सूत्रे सूत्रे तत्तत्पदमस्माभिर्न लिख्यते । केचित्तु आभिः सरस्वतीभिर्न लिख्यन्ते स्म इति व्याकुर्वन्ति । शेषं सुगमम् ॥ सूत्रम् ।

उ वम् ।

उवर्णो वत्वमापद्यते स्वरे परे । हसेर्हसः । झबे जबाः । मधु+
अत्र । मध्वत्र । मधु+अरिः । मध्वरिः । मधु+आसनं । मध्वासनम् ॥

उ साङ्के० । पद्दा उश्च ऊश्च ऊ । नपुंसकस्येति ष्वः । नपुंसकात् स्पमोर्लुक् । व (द्वि. ए.) अमृशसो० । मोऽनुस्वारः । तपरग्रहणं कारग्रहणं च विना वर्ण एव शृङ्गते तेन उ इत्युक्ते उवर्णः उकारोकाररूपः वत्वं वकारत्वमाप्नोति स्वरे परे । मधु+अत्र । अत्र उ वमिति उकारस्य वकारः । हसेर्हसः । इति धकारस्य द्वित्वं । झबे जबाः । इति पूर्वधकारस्य दकारः । स्वर० । मध्वत्रेति सिद्धं । एवं मधु+आसनं मध्वासनं ॥

ऋ रम् ।

ऋवर्णो रत्वमापद्यते स्वरे परे । पितृ+अर्थः पित्रर्थः ।

ऋरम् । ऋ (प्र. ए.) स साङ्केतिकत्वात्सिलोपः । र (द्वि. ए.) अमृशसो० । मोऽनुस्वारः । ऋवर्णस्य रकारो भवतीत्यर्थः स्वरे परे । पितृ+अर्थः । ऋ रम् । हसेर्हसः । स्वर० । पित्रर्थः । सूत्रम् ।

ल लम् ।

लवर्णो लत्वमापद्यते स्वरे परे । ल+अनुबन्धः । लनुबन्धः ।

ललम् । ल (प्र. ए.) साङ्केतिकम् । ल (द्वि. ए.) लवर्णस्य लकारो भवति स्वरे परे । ल+अनुबन्धः । ल लम् । स्वर० । लनुबन्धः । ल लकारोऽनुबन्ध इत्संज्ञको यस्य स लनुबन्ध उच्यते । सूत्रम् ।

ए अय् ।

एकारः अय् भवति स्वरे परे । ने अनं नयनम् ।

ए (प्र० ए०) साङ्केतिकं । अय् । (प्र० ए०) हसे पः । एकारस्य अय् भवति । णीञ् प्रापणे । णी । आदेः ष्णः स्नः । नी । भावे युट् । यु । युवोरनाकौ । इति युस्थाने अन । गुणः । ततः । ए अय् अनेन एकारस्य अय् । स्वर० । अतोऽम् । अमशसो० । मोनुस्वारः । ' नयनम् ' इति सिद्धम् ॥

ओ अय् ।

ओकारो अय् भवति स्वरे परे । भो अति भवति । गवादेर वर्णागमोऽक्षादौ वक्तव्यः । गो+ अक्षः गवाक्षः । गो+ इन्द्रः । गव+ इन्द्र इति स्थिते ।

ओ अय् ओ (प्र. ए.) साङ्केतिकम् । अय् । हसेपः । वृत्तिः सुगमा । भो+ अति । ओ अय् । स्वर० । ' भवति ' इति सिद्धम् । गवादेरिति । गौः आदिर्यस्य स गवादिस्तस्मात् । गवादि (पं. ए.) ङिति । दे । अवर्णस्यागमः अवर्णागमः । स्रो० अक्ष आदिर्यस्यासौ अक्षादिः तस्मिन् । अक्षादि ङेरो ङित् । ङित्वाङ्गि लोपः । स्वर० । वक्तव्यः (प्र. ए.) स्रो० । सिद्धम् । अत्र अकारागमे एवं रूपसिद्धिः । वर्णग्रहणं तु चिन्त्यम् । यद्वा अश्रासौ वर्णं अ अवर्णः अकार एवेत्यर्थः । गो+ अक्षः अवर्णागमः । ओ अय् । स्वर० । सवर्णे० गवाक्षः ॥ गो+ इन्द्रः । अवर्णागमः । ओ अय् । स्वर० । गव+ इन्द्र इति स्थिते ॥ सूत्रम् ।

अ इ ए ।

अवर्णं इवर्णे परे सह ए भवति । तव इदं तवेदं ।

मम इदं ममेदं । इति सूत्रेण ए गवेन्द्रः । गो+ अग्रं । गव+ अग्रं ।

अ इ ए । अ (प्र० ए०) साङ्केतिकम् । इ (स० ए०) साङ्के० । ए (प्र० ए०) साङ्केति० । अ इ ए । अवर्णं इवर्णे परे सह उभयोर्योगेन ए भवति । तव+ इदम् । तवेदमित्युदाहरणम् । गङ्गा+ इयम् । गङ्गेयम् । अनेन सूत्रेण ए गवेन्द्रः ॥ गो+ अग्रम् । गवादित्वाद् अवर्णागमः । गव+ अग्रम् । सूत्रम् ।

सवर्णेदीर्घः सह ।

समानस्य सवर्णे परे सह दीर्घो भवति । श्रद्धा+ अत्र श्रद्धात्र ॥ अदीर्घो दीर्घतां याति नास्ति दीर्घस्य दीर्घता ॥ पूर्वदीर्घस्वरं दृष्ट्वा परलोपो विधीयते ॥ दधि+ इह दधीह । मधु+ उदकं मधूदकं ॥ सामान्यशास्त्रतो नूनं विशे

षो बलवान्भवेत् ॥ परेण पूर्वबाधो वा प्रायशो दृश्यतामिह
॥ बहुव्यापकं सामान्यम् । अल्पव्यापको विशेषः । इति
सूत्रेण सवर्णदीर्घः । गवाग्रं । गवाजिनं । स्व+ईरिणी । अव
र्णागमः । अ इ ए । स्व+एरिणी ।

सवर्णेदीर्घः सह सवर्ण (स. ए.) अइए । सहशो वर्णः सवर्णः । दीर्घः । स्तो० । सह
(प्र. ए.) अव्ययम् । पूर्वोत्तरयोः सहशस्वरयोर्भौलनेनाद्यो दीर्घो भवति ।
श्रद्धा+अत्र । श्रद्धात्र । यदुक्तम् । क्रमेण वैपरीत्येन गुरुणां गुरुभिः सह ॥
लघूनां लघुभिः सार्द्धं गुरुणां लघुभिः सह ॥ लघूनां गुरुभिः सार्द्धं चतुर्थेति
सवर्णता ॥ १ ॥ अदीर्घो दीर्घतां याति नास्ति दीर्घस्य दीर्घता ॥ पूर्वदीर्घस्वरं दृष्ट्वा
परलोपो विधीयते ॥ २ ॥ दधि + इह । दधीह । भानु+उदयः । भानूदयः । पितृ+
ऋणं । पितृणम् । दण्ड +अग्रम् दण्डाग्रम् । दधि+इह अत्र कथम् ' इयं स्वरे ' इति न यत्वं भवतीत्याह । सामान्यशास्त्रतो नित्यं विशेषो बलवान् भवेत् ॥
परेण पूर्वबाधो वा प्रायशो दृश्यतामिह ॥ १ ॥ नूनं निश्चितं सामान्यशास्त्रतः
सामान्यसूत्रात् विशेषो विशेषशास्त्रं विशेषसूत्रं बलवान् भवेत् तत्र । बहुव्यापकं
सामान्यं अल्पव्यापको विशेषः । दधि+इह इत्यत्र इयं स्वरे इति सूत्रं सामान्यं स्व-
राणां बहुत्वात् ' सवर्णे दीर्घं इति विशेषसूत्रं तस्य सर्वस्यैकत्वात् । पक्षान्तरमाह ।

परेणेति । वा अथवा परेण अग्रकेण सूत्रेण पूर्वसूत्रस्य बाधः । यथा । ' इयं
स्वरे, इति सूत्रं प्राक् प्रतिपादितं तस्य हि 'सवर्णे, इति सूत्रेण बाधः । तदेवाह ।

प्रायश इति । प्रायशो बाहुल्येनेह व्याकरणे एवं दृश्यते । इत्यनेन उत्तरगां
पवादावुक्तौ । ततः ' उत्तरगांपवादयोरपवादो विधिबलवान् इति न्यायो दर्शितः ।
एकस्मिन्नेवोदाहरणे सूत्रद्वयसंभवे सामान्यविशेषयोर्यद्विशेषसूत्रं तच्छगति ' पूर्वो-
क्तपरोक्तयोः सूत्रयोर्यत् परोक्तं सूत्रं तत्प्राप्नोति न तु पूर्वोक्तमिति भावः । एवं भानु-
नु+उदयः । अत्र ' उवम्, इति सामान्यं ' सवर्णे दीर्घः सह ' इति विशेषः एवमन्य
प्रापि श्लोकार्थोऽयम् । सूत्रम् ।

ए ऐ ए ।

अवर्ण एकारे ऐकारे च परे सह ऐकारो भवति । तव+
एषा तवैषां । तव+ऐश्वर्यम् तवैश्वर्यम् । इति सूत्रेण ऐ ।
स्वैरिणी । अवर्णागमः । अक्ष+ऊहिनी ।

ए ऐ ऐ | ए (स. ए.) साङ्केति० | ऐ (स० ए०) ऐ (प्र. ए) साङ्के० | तव+
एषा | ए ऐ ऐ | तवैषा | तव + ऐश्वर्यम् | ए ऐ ऐ | तवैश्वर्यम् | इति सूत्रेण ' स्व+
एरिणी ' इत्यत्र ऐ | स्वैरिणी ॥ अक्ष+ऊहिनी | अवर्णागमे | अक्ष+ अ+
ऊहिनी इति स्थिते | सूत्रम् ।

उ ओ ।

अवर्ण उवर्णे परे सह ओ भवति । गङ्गा उदकम् । गङ्गोदकम् ।

उ ओ | उ (स. ए.) साङ्के । ओ (प्र. ए.) साङ्के० । अर्थो वृत्तेः सका-
शाङ्ग्यः । उदा० । तव उदकम् । तवोदकम् । उ ओ इति सूत्रेण प्रस्तुतोदाहरणे
' अ,+ऊ ' इत्यत्र ' ओ ' इति जाते । अक्ष+ओहिनी इत्यत्र । सूत्रम् ।

ओ औ औ ।

अवर्ण ओकारे औकारे च परे सह औकारो भवति । तव
ओदनः तवौदनः । तव औन्नत्यं तवौन्नत्यम् । अक्ष ऊहिनी
अक्षौहिणी । प्र+ऊढः प्रौढः । इति गवादयः । अविहितल-
क्षणप्रयोगो गवादौ द्रष्टव्यः ।

‘ गवाक्षश्च गवेन्द्रश्च गवाग्रं च गवाजिनम् ॥

स्वैरमक्षौहिणी प्रौढ एते प्रोक्ता गवादयः ॥ ,

क्वचित्स्वरव्यकारः । यथाध्वपरिमाणे गो यूतिः गव्यूतिः
क्रोशयुगलम् । अन्यथाध्वनः परिमाणाभावे गवां मिश्री
भावो गोयूतिः ॥

ओ औ औ | ओ (स. ए.) साङ्के० । औ (स. ए.) साङ्के० । औ (प्र. ए.)

साङ्के० । अर्थो वृत्तेः । उदा० तव+ओदनम् । तवौदनम् । तव+ औन्नत्यम् । त-
वौन्नत्यम् । इति सूत्रेण प्रस्तुतोदाहरणे ' अ+औ ' इत्यस्य स्थाने ' औ ' इति
जाते । अक्षौहिणी इति सिद्धम् । प्र+ऊढः । अवर्णागमः । उओ । ओ औ औ । प्रौ-
ढः । क्वचिदिति । क्वचित्प्रयोगान्तरे यकारः स्वरवत् स्वरेण तुल्यः स्वरवत्

स्वरे परे सति यत्कार्यं भवति तत् यकारे परेऽपि भवतीत्यर्थः । यथा अङ्घ्रिपरिमाणे मार्गपरिमाणे वाच्ये सति गो+पूतिः अत्र यकारस्य स्वरवच्चात् । ओ अङ्घ्रि । स्वर० । गन्पूतिः क्रोशद्वयं । अन्यत्र तु गर्वा मिश्रीभावो एकीभावो गोपूतिरित्येव तिष्ठतीति सिद्धम् । एवं पितृ +यं पित्र्यं इत्यपि ज्ञेयम् ।

ऐ आय् ।

ऐकार आय् भवति स्वरे परे । नै अकः नायकः ।

ऐ आय् । ऐ (प्र. ए.) साङ्केतिकम् । आय् (प्र. ए.) ह्रस्वः । ऐकार आय् भवति स्वरे परे । नै +अकः । ऐ आय् । स्वर० । नायकः । सूत्रम् ।

औ आव् ।

औकार आव् भवति स्वरे परे । तौ इह ताविह ।

औ आव् । औ (प्र. ए.) साङ्के० । आव् (प्र. ए.) ह्रस्वः । औकार आव् भवति स्वरे परे । तौ +इह । औ आव् । स्वर० । ताविहेति सिद्धम् । सूत्रम् ।

ध्वोर्लोपश् वा पदान्ते ।

पदान्ते स्थितानामयादीनां यकारवकारयोर्लोपश् वा भवति । ते आगताः । त आगताः । तथागताः । पटो इह पट इह पटविह । तस्मै आसनं । तस्मा आसनम् । तस्मायासनम् । असौ इन्दुः । असा इन्दुः । असाविन्दुः ।

ध्वोर्लोपश् वा पदान्ते । ए च व् च ध्वौ तयोः ध्वोः (ष-द्वि०) स्वर० स्रो० लोपश् (प्र. ए.) ह्रस्वः । वा (प्र. ए.) अन्यया० पदान्ते (स. ए.) अ इ ए । पिद्धं । पदान्ते आदिशब्दात् 'ए अय्' 'ऐ आय्' 'ओ अय्' 'औ आय्' एभिः सूत्रैर्जातानां अयादीनां संबन्धिनोर्यकारवकारयोर्वा लोपश् भवति । ते+आगताः । उभयत्रापि ए अय् । एकत्र यकारलोपः । अन्यत्र स्वर० । त आगताः । तथागताः । पटो+इह उभयत्रापि । ओ अय् । शेषं प्राग्वत् । एवं तस्मै+आसनम् तस्मा आसनम् तस्मायासनं । तस्मै+इदं तस्माइदं तस्मापिदयम् । असौ+इन्दुः । असा इन्दुः । असाविन्दुः । तौ+इमौ ता इमौ ताविमौ । ननु त+आगता इत्यत्र सर्व-र्णे दीर्घः । तथा पट +इह इत्यत्र अ इ ए इति सन्धिः कथं न क्रियते तत्राह ।

लोपशि पुनर्न संधिः ।

छन्दसि तु भवति । हे सखे इति हे सखेति । हे सखयिति ॥

लोपशीति । लोपशि कृते पुनः पूर्वापरवर्णयोर्भियो घटनरूपः सन्धिः कार्यान्तरसन्धानं च न भवति 'नोक्तमनित्यम्' इति कापि लोपशि कृतेऽपि सन्धिर्भवति । यद्वा छंदसि तु भवतीति तु शब्दात् कुत्रचिद्धौकिकोदाहरणे लोपशि कृतेऽपि सन्धिर्भवतीति यथा दामोदरः, राजान्धः, पञ्चाग्निः इत्यादि । पुनर्विशेषमाह छन्दसीति । छन्दसि वेदे लोपशि कृतेऽपि सन्धिर्भवति । यथा हे सखेति । सखे इति । ए अय् । व्योर्लोपश्चेति यकारलोपः छान्दसिकत्वान्न सन्धिनियमः तेन अ इ ए । सूत्रम् ।

एदोतोऽतः ।

पदान्ते स्थितादेकारादोकाराच्च परस्याकारस्य लोपो भवति । ते अत्र तेऽत्र । पटो अत्र पटोऽत्र । सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलवान् ।

एदोतोऽतः । एच्च ओच्च एदोत्(प.ए.)स्वर०सो०एदोतः अत्रे अतः।मव्ये । अतोत्युः एदोतोतः। इत्यकारलोपः । अत् (प.ए.)स्वर०।सो०। एदोतः अत्र तपरकरणमसन्देहोच्चारणार्थं अतः अत्र तपरकरणं तावन्मात्रग्रहणार्थं । पदान्ते स्थितात् एकारात् ओकारात्परस्याकारस्य लोपो भवति । ते अत्र । पदान्ते स्थितौ यावेकारोकारौ ताभ्यां परस्याकारस्य लोपो भवति च । एकपट्वासन्यायादखण्डाकारास्तिष्ठन्ति । एवं पटो अत्र पटोऽत्र । अत्र 'सामान्यशास्त्रतो विशेषो बलवान्' इति न्यायोऽङ्गीकर्तव्यस्तेन ए अय् ओ अय् इति न भवति । सूत्रम् ।

हलादेरीषादौ टेलीपो वक्तव्यः ।

क्वचित्तदाद्विघर्णाभावे केवलस्वरस्यापि टिसंज्ञा वक्तव्या । हल ईषा हलीषा । लांगल ईषा लांगलीषा । मनस् ईषा मनीषा । शक अन्धुः शकन्धुः । कर्क अन्धुः कर्कन्धुः । सीमन् अन्तः सीमन्तः केशवेशे । अन्यत्र सीमान्तः । कुल अटा कुलटा । पतत् अञ्जलिः पतञ्जलिः । सार अङ्गः सारङ्गः पशुपक्षिणोः । अन्यत्र साराङ्गः ॥

अन्यत्रापि विशेषमाह । हलादेरिति । हञ् आदिर्यस्य स हलादिः तस्याहलादि (ष. ए.) द्वि.ति हस्येत्यकारलोपः । स्रो. । ईषा आदिर्यस्य स ईषादिः तस्मिन्नीषादौ (स. ए.) द्वि.केरौद्वि.त् द्वित्वाद्विलोपः । स्वर० । टि । अम् (ष. ए.) द्वि.ति हस्य स्रो० नामिनोरः । राद्यपोद्विः लोपः (प्र. ए.) स्रो० वक्तव्यः (प्र. ए.) स्रो० हलादिशब्दगणस्य ईषादौ गणे परे टेः अन्त्यस्वरादिधिरिति टेर्लोपो वक्तव्यः । हल × ईषा । अनेन टेर्लोपः । स्वर० । हलीषा आदिशब्दात् मनस् ईषा मनीषा । लाङ्गल × ईषा लाङ्गलीषा । अद्य × अँ अद्योम् । शक अन्धुः शकन्धुः । कुल अद्य कुलटा । सीमन् अन्तः सीमन्तः । पतत् अञ्जलिः पतञ्जलिः । सार अङ्गः सारङ्गः । इत्यादयोऽपि तथैव ज्ञेयाः ॥

हलीषा लाङ्गलीषा च मनीषाद्यास्तथैव च ॥

शकन्धुरथ कर्कन्धुः सीमन्तः कुलटा तथा ॥

पतञ्जलिश्च सारङ्ग एते प्रोक्ता हलादयः ॥

ओमाङ्गावपि ।

अवर्णात्परौ ओमाङ्गौ टिलोपनिमित्तौ स्तः ।

अद्य ओम् अद्योम् । शिव आ इहि शिवेहि ।

ओमि नित्यम् ।

ओमि परे नित्यमवर्णस्य लोपो भवति । स्वर ओम् स्वरोम् ।

ओमाङ्गावपि । ओमि नित्यम् । इति सूत्रद्वयं सद्यत्तिकं मुगमम् । सूत्रम् ।

ऋ अर् ।

अवर्णं ऋवर्णे परे सह अर् भवति । तव ऋद्धिः तवर्द्धिः ।

राद्यपो द्विः ।

ऋ अर् । ऋ (स. ए.) साङ्गे० । अर् प्र. ए.) हसेपः । अर्थो वृत्तितो ज्ञेयः । तव ऋद्धिः । ऋअर् । जलतुंवि० तवर्द्धिः ।

क्वचिदार ।

अवर्णं ऋवर्णे परे सह आर् भवति । ऋण

ऋणम् । ऋणार्णं । शीत ऋतः । शीतार्तः ।

क्वचित् (प्र. ए.) अव्ययादि० । आर् (प्र. ए.) ह्रस्वः । चपाभवे० समासा-
न्तपद इत्यर्थः । क्वचित्प्रयोगान्तरे अवर्ण ऋवर्णे परे सति सह उभयोः योगेन
आर् भवति । ऋण ऋणम् । ऋणार्णम् । क्वचिदार् । राद्यपो० । स्वर० । एवं
शीतार्तः । हुःस्वार्तः ॥

ऋते च तृतीयासमासे एवाऽऽर् ।

अन्यत्र परमर्तः

उपसर्गादवर्णान्तादृकारादौ धातौ आर् भवति ।

उपाच्छति । प्राच्छति ।

ऋकारादौ नामधातौ वा ।

उपार्षभीयति । उपर्षभीयति । प्रार्षभीयति । प्रर्षभीयति ॥

ऋकारादौ आर् नेति वाच्यम् ।

उप ऋकारीयति उपर्कारीयति ।

ल अल् ।

अवर्ण लवर्णे परे सह अल् भवति । तव लकारः तवलकारः ।

ल अल् । ल (स. ए.) सांके० । अल् (प्र. ए.) ह्रस्वः । वृत्तेरर्थो ज्ञेयः ।
तव+लकारः । ल अल् । राद्यपो द्विः । स्वर० ।

ऋल्लवर्णयोः सावर्ण्यं वक्तव्यम् ।

ऋल्लवर्णस्थानिकत्वाद्वल्लयोरपि सावर्ण्यं वाच्यम् । होतृ

लकारः होतृकारः । होतृल्लकारः । परि अङ्कः । इयं स्वरे ।

राद्यपो द्विः । पर्यकः । पत्यंकः ।

रल्लयोर्दल्लयोश्चैव शसयोर्ववयोस्तथा ॥

वदन्त्येषां च सावर्ण्यमलंकारविदो जनाः ॥

नन्वत्र लकारोऽस्ति रकारो नास्तीति ' राद्यपो द्विः ' कथं लगति तत्राह ।
रल्लयोरिति । रकारल्लकारयोः सावर्ण्यं सदृशत्वं विज्ञेयं । तेन राद्यपो
द्विः । तवलकारः । इति सिद्धम् । रकारल्लकारयोः उपचारात् वा ग्रहाद्वा वेदे
ऋकारल्लकारयोरपि सावर्ण्यं वक्तव्यम् । होतृ+ल्लकारः । सवर्णे० होतृकारः ।
अत्र ऋल्लवर्णयोरसवर्णत्वेऽपि रल्लयोरित्यनेन सावर्ण्यम् । ऋल्लवर्णस्थानिनोः

प्रायः सावर्ण्यं रल्लयोर्भवेत् तथा सवर्णत्वं स्यात् ऋकारल्लकारयोः । परि+अङ्गः । पर्यङ्कः । एवं पलि+अङ्कः । पल्यङ्कः । उभयत्रापि इ यं स्वरे । राक्षपो द्विः । स्वर० । सिद्धम् । सूत्रम् ।

ओष्ठोत्वोर्वी समासे ।

अवर्णस्य ओष्ठोत्वोः परयोः समासे सति सह वा ओ भवति विम्ब ओष्ठः । विम्बोष्ठः । विम्बौष्ठः । स्थूल ओतुः स्थूलोतुः । स्थूलौतुः । असमासे किम् । तव ओष्ठः तवौष्ठः ।

॥ इति स्वरसन्धिप्रक्रिया ॥ २ ॥

ओष्ठेति । ओष्ठश्च ओतुश्च ओष्ठौत् तयोः ओष्ठौत्वोः (स. द्वि.) उवम् । स्वर० । वा [प्र. ए.] अव्य० । ओ (प्र. ए.) साङ्के० । ओ च औ च औ । अवर्णस्य ओष्ठौत्वोः शब्दयोः परयोः ओकारेण सह वा अकारस्य ओकारो भवति । पक्षे ओ औ औ । समासे सति । यदा 'ओष्ठोत्वोर्वा' इति सूत्रं तदा ओष्ठोत्वोः परयोः अवर्णस्य वा लोपो भवति इति व्याख्या । विम्ब+ ओष्ठः । विम्बाकारावोष्ठौ यस्य स विम्बोष्ठः । विम्बौष्ठः । स्त्री चेत् विम्बोष्ठी । विम्बौष्ठी । अनेन एकत्र अकारलोपः । स्वर० । द्वितीये । ओ औ औ । तथैव स्थूलश्चासावोतुश्च स्थूलोतुः । स्थूलौतुर्वा । स्थूल-मार्जार इत्यर्थः । समास इति किम् । हे छान्न ओष्ठं पश्य छान्नौष्ठं पश्येत्येकमेव रूपम् । तवौष्ठः ॥ इति स्वरसन्धिः ॥

अथ प्रकृतिभाव उच्यते ।

प्रकृतेर्यथास्थितस्य रूपस्य भवनं प्रकृतिभावः ।

अथ स्वरसन्धिकथनानन्तरं प्रकृतिभाव उच्यते । प्रकृतेर्भावो भवनं सत्ता प्रकृतिभावः । प्रकृतेर्यथावस्थितस्वरूपस्य भावोऽवस्थितिर्वा प्रकृतिभावः । सन्धियोग्या अपि स्वराः केचित्प्रकृतिस्था एव तिष्ठन्ति तस्मात् प्रकृतिरुच्यते । एतत्सन्धेरादिमं सूत्रम् ।

नामी ।

अदसोऽमी सन्धि न प्राप्नोति । अमी आदित्याः ।

नामीन (प्र. ए.) अव्यया० । अदस् (प्र. ब.) त्यदादेष्टे० । सकारलोपः । जसि । दस्य मः । अ इ ए । एरी बहुत्वे । एकारस्य ईकारः । अमी (प्र. ब.) साङ्केतिकम् । सवर्णे० । नामीति सिद्धम् । अदस् शब्दस्य जसि यो अमीशब्दो निष्पन्नः स सन्धि न प्राप्नोति । अमीशब्देन रोगवानप्युच्यते तन्निरासार्थं 'अदस्' इति पदं प्रयुक्तम् । तत्र सन्धिः ।

अभ्यसौ । अमी+आदित्याः । इ यं स्वरे इति सूत्रप्राप्तावपि सन्धिप्रतिषेधः । अमी+उष्ट्राः । सन्धिप्रतिषेधः । एवममी+एडकाः । 'अदस्' इति क्रिम् । अमी+असौ अभ्यसौ । सूत्रम् ।

य्वे द्वित्वे ।

ई च ऊ च ए च य्वे द्वित्वे ईकारान्त ऊकारान्त एकारान्तश्च शब्दो द्वित्वे वर्तमानः सन्धिं न प्राप्नोति । मणीवादिवर्जम् । अमी अत्र । पटू अत्र । माले आनय । मणी इव, मणीव ।

मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम ॥

द्वियमाणौ तु तौ दम्यौ मकिस्तत्रेदमब्रवीत् ॥

रोदसी इव रोदसीव । दंपती इव दंपतीव । जं

पती इव जंपतीव । जायापती इव जायापतीव ।

ई च ऊ च ए च य्वे(प्र. ए.) साङ्केतिकम् । द्वित्वे(स.ए.) अ इ ए इति सिद्धम् । ईकारोकारैकाराः त्रयः सिद्धा एव गृह्यन्ते परं द्विवचने द्विवचनान्तः सन् ईकारान्त ऊकारान्त एकारान्तः सन्धिं न प्राप्नोतीत्यर्थः । मण्यादयो न निषिद्धाः । मण्यादीनां तु द्विवचने ईकारान्तत्वेऽपि सन्धिर्भवति अमी । (प्र द्वि.) औ यू । सर्वर्णे ० । अमी+अत्र । द्वित्वात् 'इ यं स्वरे' इति यत्वनिषेधः । एवं पटू+अत्र । वत्वनिषेधः । माला । (प्र. द्वि.) औरी । इति ईकारः । अ इ ए । माले+आनय । एअनिषेधः । एवं हरी+एतौ, विष्णू+इमौ, गंगे+अमू, कुले+अमू इत्यादि । मणीवादिवर्जमिति किं । मणी+इव, दम्पती+इव, रोदसी+इव, सर्वत्र सर्वर्णेदीर्घः । द्वित्वेऽपि मणीवादीनां निषिद्धत्वात्सन्धिः कार्यः ॥ सूत्रम् ।

औ निपातः ।

आ च औ च अ च इ च उ च ऋ च लृ च ए च ऐ च ओ च औ । आ ओ इति पृथक् पदं वा निपातः । आकारानिपात ओकारनिपात एकस्वरश्च सन्धिं न प्राप्नोति । आ एवं मन्यसे । नो अत्र स्थातव्यम् । उ उत्तिष्ठ । इ इन्द्रं पश्य । अ अपेहि । आग्रहणादाडो न निषेधः । तथा चोक्तम् ।

ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाऽभिविधौ च यः ॥

एतमातं छितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरछित् ॥

ओत्तमैरेक्षसे न त्वमामृतादेन्द्रतोऽखिलैः ॥

आ एवं सर्ववेदार्थ आ एवं सहचो हरेः ॥

औ निपातः। आ (प्र.ए.) साङ्केतिकं । औ (प्र.ए.) निपात्पते सिद्ध एव

इति निपातः (प्र.ए.) साङ्के० । सो० । ननु एकस्वरश्चेति पदं सूत्रे नास्ति वृत्तौ कुतो लभ्यते तदर्थं अकारादारभ्य ओकारं यावत् ' औ ' इति प्रत्याहारमङ्गी-कुर्वन्ति केचित् । औ (प्र.ए.) साङ्केतिकम् । आकार, ओकार, एकार, स्वरा अत्र निपाता एव गृह्यन्ते । ' आह् ' उपसर्गवर्जः । वाक्ये स्मरणे च यो निपातरूप ' आ ' इति वर्णः स सन्धि न प्राप्नोति । तथा ओकारः आहो, अहो, उताहो, नो,हो, हंहो, अघो, भोभो इत्यादिषु निपातरूपः सोऽपि सन्धि न प्राप्नोति । हे अम्ब । हे ईश । तथा एकस्वरः एक एव स्वरः एकस्वरः यथा केवलस्वरमात्र एव न तु हसा युक्तः । यद्वा सदृशस्वरः अकारेकारोकाराणां निपातरूपाणां यः कश्चिदादौ भवति तादृश एव स्वरोऽग्रेऽपि भवति तदा सन्धि न प्राप्नोति । यथा । अ अपेहि । इ इन्द्रं पश्य । उ उत्तिष्ठ । ' अ ' इति निर्भर्त्सने । अपेहि दूरीकुरु । ' इ ' इति सम्बोधने विस्मये वा इन्द्रं पश्य । ' उ ' इति सम्बोधने रोषोकौ वा उत्तिष्ठ । आग्रहणादाहुपसर्गेण सह सन्धिर्भवति । उदाहरणं कण्ठ्यम् । तत्र आकारनिपातस्तु छिदछिद्रेदतो द्विधा । तत्र यः स्यात् छित् स एव सन्धि प्राप्नोति नत्वछित् । ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ॥ एतमातं छितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरछित् ॥ १ ॥ आ+उ-त्तमः ओत्तमः । ईषदर्थे आह्वा सह सन्धिः । आ + ईक्षते एक्षते । आ+इहि एहि । इत्यादौ क्रियायोगे आह्वा सह सन्धिः । आमृतात् अमृतं मर्यादीकृत्य इति मर्यादायाम् । आ+ इन्द्रतः एन्द्रतः । इन्द्रमभिव्याप्य इति अभिविधौ च आह्वा सह सन्धिः । मर्यादा सीमा अभिविधिः अभिव्याप्तिः मर्यादा च अभिविधिश्च मर्यादा भिविधिस्तस्मिन् । ' सर्वोऽपि इन्द्रो विभाषयैकवचनान्तः स्यात् । तत्र ' एकत्वे द्विगुद्वन्द्वौ ' इति नपुंसकत्वम् । आन्त्यमागमानुशासनमिति भावः । नामिनः स्वरे इति नुमागमो न किन्तु छेरोऽद्वि । तथा आ इति आक्षेपे आ एवं किल मन्यते इति वाक्ये आ एवं ईश्वरवचनमिति स्मरणे अनाह् आकारः सन्धि न प्राप्नोति ॥

श्रुतः ।

श्रुतः सन्धिं न प्राप्नोति । देवदत्त ३ एहि । देवदत्त ३ अत्र गौश्वरति ॥

प्लुतः। प्लुत (प्र.ए.) । स्रो०। यत्र प्लुतस्तत्र सन्धिर्न भवति । श्री देवदत्त+एहि । अत्र प्लुतत्वान्न सन्धिः । * का एषा प्रप्लुतांगी अत्र विचारे टेः प्लुतत्वं तेन सन्धिर्न । अत्र प्लुतत्वान्न सन्धिः । क्वचित्तु 'प्लुतोऽनितौ' इति सूत्रं पठन्ति । तेन प्लुत इति शब्दे परे सन्धिः प्राप्नोति । यथा हा तात ३ इति । हा तातेति । देवदत्तेत्यादौ सन्धिर्भवति । प्लुतलक्षणमाह ।

दूरादाह्वाने च टेः प्लुतः ।

दूरादाह्वाने गाने रोदने विचारे गम्यमाने च टेः प्लुतो भवति । दूरादित्यत्र चकारग्रहणाद्वा तातेतीत्यादौ सन्धिः स्यात् ।

हैहयोः स्वरे सन्धिर्न वक्तव्यः ।

हे अनड्वन् ॥

ऋतौ समानो वा ।

ऋतौ परे समानः सन्धिः न प्राप्नोति वा । हिम ऋतुः हिमर्तुः हिमऋतुः ॥ इति प्रकृतिभावप्रक्रिया ॥ ३ ॥

दूरादाह्वाने । दूर (प्र.ए.) ङस्० ङसिरत्। सर्वर्षे० आह्वाने (स.ए.) अ इ ए। ङि (प्र.ए.) ङिति ङस्येत्पकार लोपः । स्रो०। प्लुतः (प्र.ए.) स्रो०। वृत्तिः कंठ्या । प्लुतस्तु उच्चारमात्र एव नतु लिखितरूप इति प्लुतलक्षणम् । इति प्रकृति भावः ।

अथ व्यञ्जनकार्यमुच्यते ।

अथेति । अथ प्रकृतिभावकथनानन्तरं व्यञ्जनकार्यमुच्यते व्यञ्जनानां सन्धिः कथ्यते इत्यर्थः । सूत्रम् ।

चपा अबे जबाः ।

पदान्ते वर्तमानाश्चपा जबा भवन्ति अबे परे । षट्+अत्र षडत्र । वाक्+यथा वाग्यथा ॥

चपा अबे जबाः । चकारपकाराभ्यां वृक्षमाणा वर्णाश्चपाः चप (प्र.ब.) सर्वर्षे० स्रो० । अकारवकाराभ्यां वृक्षमाणः प्रत्याहारो अबस्तस्मिन् (स.ए.) अब अ इ ए। जकारवकाराभ्यां वृक्षमाणा वर्णा जबाः । जब (प्र.ब.) सर्वर्षे० स्रो० सिद्धम् 'चपा

* एव धिक् ता च तं च मदनं च इमा च मा च इत्यादावपि ।

जबा अवे इति वक्तव्ये चपा अवे जबा इत्युक्तं तेन क्वचित्पदान्तं विनापि जबा भवन्ति । यथा सहुरुः भवदीयः इत्यादि । क्वचिन्न भवति वैवस्वतः, मरुत्वान्, तडित्वान्, वाचाळः, वाचाटः इत्यादौ न* पदान्ते स्थिताश्चपा जबा भवन्ति च १ ट २ त ३ क ४ पा ५ ना क्रमेण ज १ ङ २ द ३ ग ४ वा ५ भवन्ति अवे परे षट् + अत्र, वाक्+ यथा उभयत्रापि सूत्रमिदम् । टस्य ङः, कस्य गः । स्वर० । षट्त्र । वाग्यथा । एवं अच्+अन्तं अजन्तम् । हरित्+अध्वः हरिदध्वः । ककुप् एषा ककुबेषा । दिश्+अम्बरः । विश्+अन्तः । अत्र पदान्ताश्रयणात् दिशाम् इति कः । पश्चाच्चपा अवे जबाः । वाच्+ ईशः । अत्रापि पदान्ताश्रयणात् चोः कुः । पश्चाच्चपा अवे जबा इति सिद्धम् । अवे इति किम् । वाक् पूतः, षट् कुर्वन्ति । सूत्रम् ।

जमे जमा वा ।

पदान्ते वर्तमानाश्चपा जमे परे जमा वा भवन्ति । वाक्+
मात्रं वाङ्मात्रम् । वाग्मात्रम् । षट्मम षण्मम षड्मम ।

जमे जमा वा । अकारमकाराभ्यां वृहत्तमाणाः प्रत्याहारो जमस्तस्मिन् । जम(स. ए.) अइए । अकारमकाराभ्यां वृहत्तमाणा वर्णा जमाः जम(प्र.ब.)सवर्णे० । स्तो० । वा (प्र.ए.)अव्य० । आदवे लोपश्च । चपानां जमे परे विकल्पेन जमा भवन्ति । च १ ट २ त ३ क ४ पा ५ ना क्रमेण ज १ ण २ न ३ ङ ४ मा ५ भवन्ति । वाग्रहणात्पक्षे चपा अपि भवन्ति । वाक्+मात्रम् । एकत्र ङः अन्यत्र गः स्वरः । षट्+मम । एकत्र णः । अन्यत्र ङः । स्वर० । तत्+नयनम् । तन्नयनं, तद्नयनम् । अप् मयः । अम्मयः । मपटि प्रत्यये परे तु नित्यमेव जमाः स्युः । यथा चिन्मयम्, वाङ्मयम् । अत्र न विकल्पः । तथा वाग्रहणादेव क्वचिज्जवस्यापि जमा वा स्युः । यथा मृद्मयम्, मृन्मयम् । सूत्रम् ।

चपाच्छः शः ।

चपादुत्तरस्य शकारस्य छोवा भवति ।

अवे परे । वाक्+शूरः वाक्शूरः । वाक्शूरः ॥

चप । (पं.ए.) ङसित् । सवर्णे० । चपात् । अग्रे छः । स्तोःश्रुमिश्रुः । तकारस्य च-स्वर० । छ(प्र.ए.) स्तो० । विसर्जनीयस्य सः । स्तोःश्रुमिश्रुः । स्वर० । श् (प. ए.) स्वर० । सिद्धम् । चपादुत्तरस्य परस्य शकारस्य छः छकारो भवति वा विकल्पेन ।

* अथवा साक्षादेव पदान्ते समासादौ लन्तवर्तिनी विमाकिमाभिल पदान्ते इति वाच्यम् ।

वाक्-शूरः । अनेन शकारस्य विकल्पेन छकारः । स्वर० । वाक्छूरः । पक्षे वाक्शूरः । इति सिद्धम् । छः शः इति विग्रहे विपरीतग्रहणात् वाक् श्रयोतती स्यादौ छत्वं न स्यात् । सूत्रम् ।

हो झभाः ।

चपादुत्तरस्य हकारस्य झभा वा भवन्ति । नन्वेकस्य हकारस्य पञ्च झभाः प्राप्ताः केन क्रमेण भवन्ति । तत्रोच्यते यद्द्वर्गागश्चपस्तद्वर्गागश्चतुर्थो भवति । तत् हविः तद्धविः । तद्धविः । वाक् हरिः वाग्घरिः वाग्हरिः ।

होझभाः । ह (५.ए.) स्वर० । झभ (म.१.) सवर्णे० । यस्य वर्गस्य सबन्धी चपो हकारादग्रे भवति तस्य वर्गस्य चतुर्थक्षरं हकारस्याने भवति । यथा । ककारे परे घः । चकारे परे झः । टकारे परे ढः । तकारे परे धः । पकारे परे भः ॥ यद्द्वर्गास्य चपः पूर्वं हकारात् किल दृश्यते ॥ हस्य स्थाने भवेद्द्वर्गास्तद्वर्गस्य चतुर्थकः ॥ वर्गचतुर्थो हस्य सवर्ण इति । वा ग्रहणात् कचिच्चपादनुत्तरस्यापि हस्य झभा भवन्ति । यथा । समिद्धोमः । यथा कचिदनवसानेऽप्यवसानता ग्राह्या तेन 'वावसाने' इति धस्य तः पश्चात् 'होझभाः' एवं । तद्+हितः तद्धितः । इत्यादि । तत् +हविः । 'होझभाः' इति हकारस्य धकारः । पश्चात् 'चपा अवे जवाः' इति तस्य दः । स्वर० । तद्धविः इति सिद्धम् । वाक्-हरिः । हस्य घः । पूर्ववत् 'चपा अवे जवाः' इति कस्य गः । वाग्घरिः । सिद्धम् । एवं अच् +हलम् । अज्जलम् । षट् हलानि षड्ढलानि । ककुप्-हासः । ककुब्भासः । सूत्रम् ।

स्तोः श्रुभिः श्रुः ।

स्तोः संकारस्य तवर्गस्य च शकारेण चवर्गेण च योगे शकारचवर्गौ यथासंख्येन भवतः । स् च तुश्च स्तुस्तस्य स्तोः समाहारे द्वन्द्वे एकत्वम् । छन्दोवत्सूत्राणीति वचना-न्नपुंसकस्य पुंस्त्वम् । श् च चवश्च श्रवस्तैः श्रुभिः । चुश-ब्दे चवर्गस्थवर्णापेक्षया बहुवचनम् ।

अकृत्वा सप्तमीमितां तृतीयामकरोदित्वा ॥

ततः श्रुभिः श्रुः पूर्वेण सन्निपातः परेण वा ॥

कस् चरति कश्चरति । कस् शूरः कश्शूरः । तत् चित्रं
तच्चित्रम् । तत् शास्त्रं तच्छास्त्रम् ॥

स्तोःश्रुभिः० । सू च दुश्च स्तुः तस्य स्तोः (प. ए.) ङिति ह्रस्वेत्यकारलोपः ।
स्रो०।श च चवश्च श्रवस्तैः श्रुभिः (वृ. व.) स्रो०।श च चुश्च श्रुः (प्र. ए.)
स्रो० । अत्र एकत्वे ' द्विगुद्वन्द्वौ ' इति नपुंसकलिङ्गं युज्यते परं ' छन्दोवत्सूत्राणि '
इति छान्दसत्वात्पुञ्जित्वम् । श्रुभिरित्यत्र बहुवचनमपथासंख्येन योगज्ञापकम् ।
तेन शकारस्य शकारचवर्गपूर्वतः परतः उभयथापि सम्बन्धे सति शकारः स्यात्
तवर्गस्य शकारचवर्गयोगे चवर्गः स्यात् । कस् चरति । कस् शूरः । उभयत्रापि
शकारः । स्वर० । कश्चरति । कश्शूरः । तत्+चित्रम् । तस्य चः । स्वर० । तत्
श्रवणम् । तत्शास्त्रम् । उभयत्रापि तस्य चः । ' चपाच्छः शः ' इति शस्य छः ।
कस्+छादयति । कश्छादयति । सत्+ज्ञञ्ज्ञा । स्तोश्रुभिः श्रुः । चपा अवे० ।
चस्य जः, स्वर० । सत्ज्ञञ्ज्ञा । सूत्रम् ।

न शात् ।

शकारादुत्तरस्य तवर्गस्य चुत्वं न भवति । विश्नः प्रश्नः ।

नशात् । न (प्र. ए.) अव्यया० । श [पं. ए.] ङसिरत् । सवर्णे० ।
शकारादुत्तरस्य तवर्गस्य चुत्वं न भवति । प्रश् नः । विश्न+नः । रूपद्वयेऽपि
तवर्गस्य चुत्वनिवेधः । कितु स्वर० । विश्नः प्रश्नः । सूत्रम् ।

ष्टुभिः ष्टुः ।

स्तोः सकारस्य तवर्गस्य च षकारेण टवर्गेण च योगे
षकारटवर्गौ यथासंख्येन भवतः। कस् षष्ठः कष्षष्ठः । कस्
टीकते कष्टीकते । तत् टीकते तष्टीकते । तत् टीका
तष्टीका । ष्टुभिरिति बहुवचनात्कचित्षकारटवर्गयोगं वि-
नापि ष्टुत्वम् । अग्निष्टोमः ।

ष्टुभिः ष्टुः । ष् च टवश्च ष्वस्तैः ष्टुभिः (वृ. व.) ष् च दुश्च ष्टुः (प्र. ए.) स्रो० ष्टुभिरि-
त्यत्रापि बहुवचनमपथासंख्येन योगसूचकम् । स्रो० । सकारचवर्गयोः षकारट-

वर्गयोगे षकारटवर्गौ यथासंख्यं भवत इत्यर्थः । सकारस्य षकारः । तवर्गस्य टवर्गः । कस्+टीकते । कस्+षष्ठः । उभयत्रापि सस्य षः । स्वर० । कष्टीकते । कः समर्थो भवतीत्यर्थः । कष्पष्ठः । तत्+टीकते । अनेन तस्य टः । स्वर० । तष्टीकते । विद् ठळः । पूर्वं स्वसे चपा० ततः द्रुभिः द्रुः । विठळः । सूत्रम् ।

तोर्लि लः।

तवर्गस्य लकारे परे लकारो भवति । तत्+लुनाति तल्लु ना-
ति । भवान्+लिखति भवॉल्लिखति ।

तोर्लि लः । तु (ष. ए.) ङिति । तु इत्यस्य तो । लस्य लो० । तोः । अग्रे ल् (स. ए.) स्वर० । नामिनो रः । जल० । ल (प्र. ए.) लो० । तवर्गस्य उदा० । तत्+लुनाति । अनेन तस्य लः । स्वर० । अत्+लोपः अल्लोपः । अग्निप्रथ्+लाघवं । अग्निमल्लाघवं । सम्पत्+लीला संपल्लीला । ज्ञानभुद्+लीला ज्ञानभुल्लीला । भवान्+लिखति । तोर्लिळः । इति नस्य लत्वे कृते ।

अन्तस्था द्विप्रभेदाः ।

रेफवर्जिता यवलाः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च ।
तत्र सानुनासिक एव नकारस्य लकारो भवति ।

अन्तस्था द्विप्रभेदाः । पञ्चानां वर्गाणामन्ते तिष्ठन्तीत्यन्तस्थाः अथवा उच्चारणकाले जिह्वाया अन्ते तिष्ठन्तीति अन्तस्थाः । ते के परलवाः ते च द्वि-
प्रकाराः कथंभूता रेफेण रकारेण वर्जिताः शेषा यवला इत्यर्थः । कथं द्विप्रभेदा इत्याह सानुनासिका निरनुनासिकाश्च । तत्र तथदधानां लकारो निरनुनासिको भवति । नकारस्य सानुनासिकत्वात्नकारस्थाने लकारोऽपि सानुनासिक एव भवति तेन पूर्ववकारस्योपरि अर्द्धानुस्वारो भवति । स्वर० । भवॉल्लिखतीति सिद्धम् । सूत्रम् ।

न पि ।

पकारे परे तवर्गस्य एत्वं न भवति । भवान् पष्टः । भवान्पष्टः ।
नपि । न (प्र. ए.) अव्य० । प् (स. ए.) रवर० पकारे परे तवर्गस्य टवर्गो न

भवति । भवान्+षष्ठः । अत्रानेन षुभिष्टुरिति प्राप्तस्य ट्वर्गस्य निषेधः । किंतु स्वर० । सूत्रम् ।

दोरन्त्यात् ।

पदान्ते वर्तमानाद्वर्गात्परस्य स्तोः ष्टुर्वं न भवति ।

षट्+नरः षण्णरः । षट्+सीदन्ति षट्सीदन्ति ॥

दोरन्त्यात् । टु (पं. ए.) । ङिति । टु इत्यस्य टो । ङस्य । स्तो० टोः । अग्रे अन्त्य (पं. ए.) । नामिनो रः । स्वर० । अग्रे (पं. ए.) ङसित् । सवर्णे० पदान्ते वर्तमानो यष्टवर्गस्तस्माद्दुत्तरयोः परयोः सकारतवर्गयोः षकारटवर्गो न भवतः । परं नाम् नवतिनगरीवर्जम् । उदा० । षट् नरः । अत्र टुत्वनिषेधः । ततो अग्रे अमा वा । इति टस्य णः । स्वर० । षण्णरः । षट् सीदन्ति । अत्र षत्वनिषेधः । स्वर० सूत्रम् ।

न सक् छते ।

नान्तस्य पदस्य छते परे सगागमो भवति ।

न सगिति । न (ष. ए.) स्वर० । स्तो० । सक् (प्र. ए.) हस्ते पः । छत (स. ए.) अ इ ए । नान्तस्य नकारान्तस्य पदस्य छते छठथचटतल्लक्षणे प्रत्यये परे 'सक्' इत्यागमो भवति । ककारः स्थाननियमार्थः । तमेवाह ।

टित्कितावाद्यन्तयोर्विक्तव्यौ ।

टित्त्वादादौ कित्त्वादन्ते । राजन्+चित्रं राजंश्चित्रम् । भवान्+तनोति भवांस्तनोति ।

टित्किताविति । इ इत् यस्यासौ टित् । क् इत् यस्यासौ कित् । टित् किञ्च टित्किताविति टित्कितावागमौ क्रमेण आद्यन्तयोर्विषये भवतः । टित् आदौ कित् अन्ते इत्यर्थः । अत्र कित्त्वात् अन्ते । राजन् + चित्रम् । भवान् + तनोति । उभयत्रापि सगागमः । अकार उच्चारणार्थः । ककारः स्थाननिर्देशार्थः । एकत्र स्तोत्रुभिष्टुरिति सस्य शः । उभयत्रापि स्वर० । यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्गुणेण शृङ्खन्ते इति । आगमान्तं पदमिति अपदान्तत्वात् नकारस्य 'नश्चापदान्ते झत्ते' इत्यनुस्वारः । सूत्रम् ।

१ नाम्नवतिनगरीवर्जनात् षण्णा, षण्णवतिः, षण्णवर्ग्यः । अत्र दोरन्त्यादिति सूत्रं न लगति । किन्तु षुभिःष्टुरिति भवति । २ ना नचै नरः इत्यस्य नर इति बहुवचनम् ।

शे चग्वा ।

नान्तस्य पदस्य शे परे वा चगागमो भवति । भवान् शूरः
भवाञ्छूरः । भवाञ्छूरः भवाञ्चशूरः भवाञ्शूरः ।

शे चग्वा । श (स. ए.) अ इ ए । चक् (प्र. ए.) ह्रस्वः । वा (प्र. ए.)
अव्य० । नान्त इति । नकारान्तस्य पदस्य शे शकारे परे विकल्पेन ' चक् '
आगमः स्यात् । भवान् + शूरः । अत्र चपाच्छः शः । इति सूत्रस्य विकल्पेन
प्राप्त्यर्थं रूपद्वये चकारागमः । पदत्रयेऽपि स्तोत्रुभिश्चुः । नस्य अः । प्रथमरूपे
चपाच्छः शः । सर्वत्र । स्वर० । भवाञ्छूरः । भवाञ् च शूरः । तृतीयरूपे
चगागमाभावे भवाञ्शूरः । सूत्रम् ।

ड्णनो ऋस्वाद्धिः स्वरे ।

पदान्ते स्थिता डकारणकारनकारा ऋस्वादुत्तरा द्विर्भ-
वन्ति स्वरे परे । प्रत्यङ् + इदं । प्रत्यङ्ङिदम् । सुगण् + इह
सुगण्णिह । राजन् + इह राजन्निह । राजन् + इदं राजन्निदं ।

ड्णनो ऋस्वाद्धिः स्वरे । ङ् च ण् च न् च ङ्ण् (प्र. व.) स्वर० ।
सो० ङ्णः । अग्रे ऋस्वात् पूर्व । हवे । उ । उओ । ओ । द्विः (प्र. ए.)
अव्य० । चपा अवे जवाः । स्वर० । अ इ ए । सिद्धम् । ऋस्वादुत्तराः परा
ये डकारणकारनकारास्ते द्विर्भाष्यमापद्यन्ते इत्यर्थः । स्वरे परे पदान्तविषये ।
अत्र पुनः स्वरग्रहणं विभक्तिस्वरनिषेधार्थम् । प्रत्यङ् इदम् । गण् संख्याने सुपूर्वः ।
सुष्टु गणयतीति सुगण् क्विबन्तः । सुगण् + इह । राजन् + इह । सर्वत्रापि
द्वित्वम् । स्वर० । प्रत्यङ्ङिदम् । सुगण्णिह । राजन्निह । सूत्रम् ।

छः ।

ऋस्वादुत्तरश्लकारो द्विर्भवति ॥

छः । छ (प्र. ए.) सो० ऋस्वस्वरात्परः । उदाहरणम् । तव + छत्रम् । अनेन
छस्य द्वित्वम् । तव छ छत्रमिति स्थिते । सूत्रम् ।

खसे चपा झसानाम्

झसानां खसे परे चपा भवन्ति । तव + छत्रं तवच्छत्रम् ।

खसे चपा झसानाम् । खसे (स. ए.) अ इ ए । चपा (प्र. व.) सवः

हस्तात्परस्य ऊ र म् लो षो ल्यात्परवर्त्ते ऊ ले

र्णे० । स्रो० । झस (ष. व.) तुमागमः । नापीति दीर्घः । स्वर० । मोनुस्वारः । सिद्धम् । झसानां चपा भवन्ति स्वसे परे । अत्र यथासंख्यगणनात् छस्य तकारः संभवति । परं वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्णं इति वचनात् चकार एव क्रियते । स्वर० । तव च्छन्नमिति सिद्धम् । पक्षान्तरमाह ।

दीर्घादपि च वक्तव्यः ।

दीर्घादुत्तरश्छकारो द्विर्भवति । म्लेच्छः । ङ्हीच्छः ।

दीर्घादित्यादि । क्वचित्कस्मिंश्चित्स्थाने दीर्घादुत्तरोऽपि छकारो द्विर्भवति । यथा म्ले+छः । ङ्ही+छः । रूपद्वयेऽप्यनेन द्वित्वे विहिते प्राग्वत् । स्वसे चपा झसानाम् । स्वर० । ङ्हीच्छ लज्जायाम् । ङ्हीच्छतीति ङ्हीच्छः । म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे म्लेच्छतीति म्लेच्छः । एवम् आच्छादयति, ङ्हीच्छति, ऐच्छत्, क्वच्छाया इत्यादौ दीर्घात्परस्य छस्य द्वित्वम् । सूत्रम् ।

अपिशब्दादीर्घात्पदान्ताद्धेति वक्तव्यम् ।

लक्ष्मी+च्छाया लक्ष्मीच्छाया लक्ष्मीच्छाया ।

आङ्माङ्भ्यां च वक्तव्यम् ।

आच्छादयति । माच्छिदत् ।

मोऽनुस्वारः ।

पदान्ते वर्तमानस्य मकारस्यानुस्वारो भवति हसे परे ।

तम्+हसति । तं हसति । पटुम्+वृथा । पटुं वृथा । कौमारा

स्त्ववसानेऽप्यनुस्वारमिच्छति ।

मोऽनुस्वारः । स्र (ष. ए.) स्वर० । स्रो० । मः । अग्रे अनुस्वारः (प्र. ए.) स्रो० । मध्ये अतोत्युः । उओ । एदोतोतः । मकारस्य हसे परे पदान्तेऽनुस्वारो भवति । उदाहरणम् । तम्+हसति, पटुम्+वृथा उभयत्राप्यनुस्वारः । ' पदान्ते ' इति किम् । गम्यते इत्यादौ अनुस्वारो न । सूत्रम् ।

नश्चापदान्ते झसे ।

नकारस्य मकारस्य चापदान्ते वर्तमानस्यानुस्वारो भवति । झसे परे । यशान्+सि यशांसि । पयान्+सि । पयांसि कम्+सः । कंसः ।

नश्चापदान्ते झसे । नृ (पं. ए.) स्वर० । स्रो० । अग्रे च (प्र. ए.) अव्य० ।
। वसर्जनीयस्य सः । स्तो+श्चु० । सस्य शः । स्वर० । अग्रे अपदान्ते (स. ए.) । स
वर्णे० । अ इ ए सिद्धम् । चकारः पूर्वोक्तस्य म इत्यस्यानुकर्षणार्थः । तेन उ
भयोरप्यपदान्ते पदमध्ये वर्तमानयोर्नकारमकारयोर्ज्ञेसे परेऽनुस्वारी भवति । यश
स् (प्र. व.) जस् । जस्शसोः शिः इनुमयमः । मिदन्त्यात्स्वरो । नोपधायाः ।
इति दीर्घः । स्वर० । ततः पशान्+सि । पुम्+भ्याम् । उभयत्राप्यनुस्वारः । सूत्रम् ।

यमा यपेऽस्य ।

अनुस्वारस्य यमा भवन्ति यपे परे । नन्वेकस्यानुस्वा-
रस्य पञ्च यमाः प्राप्ताः केन क्रमेण भवन्ति । अस्य
यमस्य सवर्णाः । शान्तः ।

यमा यपेऽस्य । यम (प्र. व.) सवर्णे० । स्रो० । यमाः । अग्रे यप (स. ए.)
अ इ ए । प्राक् । आदच्चे लोपश्च विसर्गलोपः । अग्रे इवम् (ष. ए.) त्यदादेशेः ।
स्यादौ दस्य मः । ङस् स्य । इवस्थाने अ । एदोतोतः । वा (प्र. ए.) अव्य
प० । अनुस्वारस्य यमा भवन्ति यपे परे । कथमित्यत आह अस्पेति । अस्य
अग्रे वर्तमानस्य यपस्य सवर्णा एव यमा भवन्ति वर्गेषुक्षरे परे । तवर्गस्य पंचमा
क्षरं भवति । अन्यत्र यादृशो यमोऽग्रे भवति तादृश एव क्रियते, यथा कवर्गे
परे ङकारः चवर्गे परे झः । टवर्गे परे णः । तवर्गे परे नः । पवर्गे परे मः ।
यवलेषु परेषु यवला एव स्युः ।

वा पदान्ते ।

पदान्ते वर्तमानस्यानुस्वारस्य यमा वा भवन्ति यपे परे ।
तं करोति तङ्करोति । तं तनोति तन्तनोति । तं जान्वाति
तञ्जानाति ।

उदा० त्वम्+करोति । त्वम्+तनोति । ककारे परे ङः । तकारे परे
अनुस्वारस्य नः । स्वर० । त्वङ्करोति त्वन्तनोति । सम्+यन्ता इत्यत्रानुस्वा
रस्य यः । यवळ परे च सानुनासिकत्वात् सस्य उपरि अर्धचन्द्राकारो
बिन्दुः । सैथ्यन्ता । एवं सैन्वत्सरः । पुँल्लिङ्गः । अत्र केचित् । स्वरे मः ।
अनुस्वारस्य मकारो भवति स्वरे परे इति सूत्रं पठन्ति । परं स्वरे परे पूर्वमनु-
स्वार एव न भवति किन्तु स्वरहीन एव स्यात् । जिनम् ईँळे जिनमीडे । शम्+
अस्ति शमस्ति । अस्माकम्+इह अस्माकमिह ।

वर्गे वर्गान्तिः ।

वर्गे परे वर्गान्तो भवति । वर्गाभावे पररूपं स्यात् । सम्+यन्ता
सँध्यन्ता । यकारस्यान्यसवर्णाभावेऽपि यकारस्य यकार
एव सवर्णः । सं+वत्सरः सँवत्सरः ।

मनयवलपरे हकारेऽनुस्वारस्य ते यथाक्रमं भवन्ति ।
किं+हल्लयति किमहल्लयति । किं+न्हुते किन्न्हुते । किं+
ह्यः किँह्यः । किं+ह्वल्यति किँह्वल्यति । किं+ह्लादयति
किल्+ह्लादयति ।

ङ्गोः ककट्गवा शरि ।

ङकारणकारयोः शषसे परे ककटकावागमौ वा स्तः ॥ प्राङ्+
षष्ठः प्राङ्क्षष्ठः प्राङ्बष्ठः । सुगण्+षष्ठः सुगण्ट्षष्ठः सुगण्षष्ठः ।

ङ्गोः ककट्क् शरि । ङकारणकारयोः शषसेषु परेषु क्रमेण ककटकावागमौ
वा स्तः । प्राङ्+षष्ठः । प्राङ्क्षष्ठः । लङ्+ष्ठ लङ्क्षु । सुगण्+षष्ठः सुगण्ट्षष्ठः ।
इति चतुर्थसन्ध्यनुस्वारेण । व्यञ्जनसन्धोर्विवरणंलेशतो लिखितम् ॥

५ छन्दसि ।

अनुस्वारश्छन्दसि ५कारमापद्यते शषसहरेफेषु परतः ।
चतुस्त्रि ५शद्वाजिनः । सामयजू ५षि । वय ५सोमः । सि
५ह्यसि । देवाना ५राजा । इति व्यञ्जनसन्धिप्रक्रिया ॥ ४ ॥

अथ विसर्गसन्धिर्निगद्यते ॥

अथेति । अथ व्यञ्जनकार्यकथनानन्तरं विसर्गसन्धिर्निगद्यते । सूत्रम् ।

विसर्जनीयस्य सः ।

विसर्जनीयस्य सकारो भवति खसे परे । कः तनोति कस्तनोति ।

विसर्जनीयस्य सः । विसर्जनीय (प. ए.) अत्रे स (प. ए.) सिद्धम् । वि-

सर्जनीयस्य सकारकारोत्पन्नस्य कृष्णसर्पचक्षुराकारबिन्दुद्वयरूपस्य स्वसे परे सकारो भवति । उदाहरणम् । कः+तनोति । अनेन विसर्गस्य सकारः । स्वर० । कस्तनोति ।

शषसे वा ।

विसर्जनीयस्य वा सकारो भवति शषसे परे । कः+शेते कश्चेते । कः+षण्डः कषण्डः । कः+साधुः कस्साधुः ।

शषसे वा । द्विपदं सूत्रम् । विसर्जनीयस्य शषसे परे शषसा एव भवन्ति । पक्षे विसर्जनीय एव तिष्ठति । कः+शेते । कश्चेते । कः षण्डः । कषण्डः । कः+साधुः । कस्साधुः । पुनर्विशेषमाह ।

कुप्वोः ५ क ५ पौ वा ।

विसर्जनीयस्य कवर्गपवर्गलंबाधिनि स्वसे परे ५क५पौ वा भवतः । कपौ उच्चारणार्थौ । कः+करोति । क ५करोति । कः+पचति । क ५पचति । कः पचति । कः+पठति । क ५पठति । कः पठति ।

कुप्वोः ५ क ५ पौ वा । कुश्च एश्च कुपू तयोः कुप्वोः । उत्त्वम् । स्वर० । अग्रे ५ क ५ पौ । ५ कश्च ५ पश्च ५ क ५ पौ (म. द्वि.) ओ औ औ । वा (म. ए.) अव्य० । विसर्जनीयस्य कवर्गपवर्गसम्बधिनि क ख प फ रूपे स्वसे परे ५ क ५ पौ जिह्वामूलीयोपध्मानीयसञ्ज्ञौ यथासंख्यं वा भवतः । पक्षे विसर्जनीय एव तिष्ठति । अयमर्थः कखयोः परयोः ५ कः । पफयोः परयोः ५ पः । कपौ ककारपकाराबुच्चारणार्थौ । अन्यथोच्चरितुमशक्यत्वात् । अतो वज्राकारगंजा कारौ तिष्ठतः । कः+करोति । अत्र विसर्गस्य ५ कः । क ५ करोति । कः+पठति । क ५ पठति एवं क ५ स्नति । क ५ फलति ।

वाचस्पत्यादयः संज्ञाशब्दा निपातात्साधवः ।

वाचस्पतिः बृहस्पतिः कारस्करः पारस्करः भास्करः तस्करः हरिश्चन्द्रः । तद्बृहतोः करपत्योश्चौरदेवतयोः सुट् तलोपश्च । इत्यादि ।

वाचस्पत्यादयः संज्ञाशब्दा संज्ञावाचकाः कस्यापि नामप्रतिपादकाः शब्दास्ते नि-

पातात् साधवः सिद्धा एव ज्ञेयाः । यथा वाचस्पतिः भार्गवरः, श्रेयस्करः, श्रेयस्का
मः, अयस्कान्तः, अयस्कृम्भः अयस्पात्रं, दिवस्पतिः, नमस्कारः, अहस्कारः,
उषर्बुधः, बृहस्पतिः, तस्करः । शास्त्रान्तरे त्वित्थं दृश्यते । प्रक्रियाकौमुद्यां ' त-
हृहतोः करपत्योश्चौरदैवतयोः सुडागमस्तलोपश्च, । तत्+करः । अनेन ' स्
आगमः । तलोपः तस्करः । बृहत्+पतिः । सकारागमः । तकारलोपः । बृहस्पतिः ।
चकारात् हरिश्चन्द्रः, मस्करः, मस्करी, कांस्कान्, कस्कः, अम्बत्यः, कपित्थः -
दधित्थादिषु चाघातोः सस्य तः । पारस्पत् वृक्षविशेषः, प्रायश्चित्तं वनस्पतिः,
किष्किन्धा, इत्यादयः साधवः सिद्धा एव ज्ञेयाः । यद्धृक्षणैर्नोपपन्नं दृष्टं च महाग्रन्थे
तत्सर्वं निपातात्सिद्धमिति । सूत्रम् ।

अन्हो रो रात्रिषु ।

अन्हो विसर्जनीयस्य पदान्ते रो भवति राज्यादिवाजितेषु
परतः । अहः+पतिः अहर्षतिः । अहः+गणः । अहर्गणः ।
अहः+अत्र । अहरत्र । अरात्रिष्विति विशेषणादहोरात्रम् ।
अहः+रूपं । अहोरूपम् । अहः+रथन्तरं । अहोरथन्तरम् ।
रूपरात्रिरथन्तरेषु न रेफ इत्यादि ।

अन्हो रो रात्रिषु । अहन् (ष. ए.) अल्लोपः स्वरे । स्वर० । अन्हः अग्रे रः ।
हवे० उओ (प्र. ए.) स्त्रो० । रः । अग्रे अरात्रि । अतोत्युः । उओ । एदोतो-
तः । न रात्रयः अरात्रयस्तेषु अरात्रिषु (स. ब.) अहन्शब्दसम्बन्धिनो विसर्ज-
नीयस्य पदान्ते रो भवति । राज्यादिवाजितेषु शब्देषु परेषु सत्सु रकारादिरात्रि-
रूपरथन्तरादिवाजितेष्वित्यर्थः । उदा० । अहन्+पतिः । अहन्+गणः । 'अन्हः' स
इति सूत्रेण उभयत्रापि नस्य सः । स्त्रो० । अनेन सूत्रेण विसर्गस्य रः । राघ
पो द्विः । जल्लुं० । अन्हः+पतिः । अहर्षतिः । अन्हां+गणः । अहर्गणः । अत्रान्त
वर्तिनी विगक्तिमाश्रित्य पदान्तत्वं ग्राह्यं अरात्रिष्विति विशेषणात् । राज्यादि
वर्जनं किम् । अहन्+रात्रम् । 'अन्ह' इति नस्य सः । अरात्रिष्विति रत्वनिषेधः ।
ततः । हवे । उ ओ । अहोरात्रम् । एवं अहोरूपं, अहोरथन्तरं, अन्हि रथन्तरं
अहोरथन्तरं । पदान्त इति किम् । अहोभ्याम् । सूत्रम् ।

१ कुन्तोः ~ कः पौ वा इत्यस्य प्राप्तावपि विसर्जनीयस्य सकार एव निपात्यते ।

२ लक्षणसूत्रमंतरेण लोकप्रसिद्धोच्चारणं निपातनमिति ।

३ प्रशस्तमहो अहोरूपम् ॥

अतोऽत्युः ।

अकारात्परस्य विसर्जनीयस्य उकारो भवति अति परतः ।

एदोतोऽतः । कः+अर्थः । कोऽर्थः ।

अतोऽत्युः । अत् (पं. ए.) स्वर० । स्रो० । अतः । अग्रे अत् (स. ए.) स्वर० । मध्ये अतोऽत्युः उओ । एदोतोतः । अग्रे उ (म. ए.) स्रो० । पश्चात् इयं स्वरे । स्वर० । सिद्धम् । वृत्तिः प्रसिद्धा । अति परतः अकारे परे इत्यर्थः । सपरकरणं तावन्मात्रग्रहणार्थमुभयत्रापि सवर्णनिषेधार्थम् । उदाहरणम् । कः+अर्थः । अनेन उकारः । उ ओ । एदोतोतः । कोऽर्थः । सूत्रम् ।

हवे ।

अकारात्परस्य विसर्जनीयस्य उकारो भवति हवे परे ।

कः+गतः को गतः । देवः+याति देवो याति । मनः+रथः मनोरथः ।

हवे । हवे (स. ए.) वृत्तिः सुकरा । उदाहरणम् । कः+गतः । अत्र अकारात्परस्य विसर्जनीयस्य हवे परे उकारः । ततः । उ ओ । देवः+याति । हवे । उः । सिद्धम् । देवो याति । मनः+रथः । हवे । उ ओ इति मनोरथः । सूत्रम् ।

आदवे लोपः ।

अवर्णात्परस्य विसर्जनीयस्य लोपः भवत्यवे परे । देवाः

+अत्र । देवा अत्र । वाताः+वाताः । वाता वाताः ।

आदवे लोपः । अ (पं. ए.) ङित् । सवर्ग० । आत् । अत्र (स. ए.) अ इ ए । लोपः (म. ए.) हसेपः । पूर्वं चपा० । यदि वा अश्च आश्च आ (पं. ए.) अत् । नपुंसकस्य इति ऋस्वः । ङित् । अवर्णात् अकाराकाररूपात् उचरस्य विसर्जनीयस्य लोपः भवति अवे परे । उदाहरणम् । देवाः+अत्र । वाताः+वाताः । उभयत्रापि विसर्गलोपः । पुनर्विशेषमाह ।

स्वरे यत्वं वा ।

अवर्णात्परस्य विसर्जनीयस्य यत्वं वा भवति स्वरे परे ।

देवाः+अत्र । देवायत्र । देवा अत्र ।

स्वरे यत्वं वा । स्वरे (स. ए.) अ इ ए. । यत्वं (प्र. ए.) अतोऽम् । अम् शसोः । मोनु० । वा (प्र. ए.) अव्य० । वाग्रहणात्पक्षे आइवे लोपश् । देवाः+अत्र । एकत्र यत्वम् । स्वर० । अन्यत्र लोपश् । सूत्रम् ।

भोसः ।

भोस् भगोम् अघोस् इत्येतस्मात्परस्य विसर्जनीयस्य लोपश् भवत्यवे परे । भोः+एहि । भो एहि । भगोः+नमस्ते । भगो नमस्ते । अघोः+याति । अघो याति ।

भोसः । भोस् (पं. ए.) स्वर० । स्तो० । भोस इत्यत्र आद्यन्तग्रहणेन प्रत्याहारः सूचितस्तेन भोस्, भगोस्, अघोस्, इत्येतस्य पदत्रयविसर्जनीयस्यावे परे लोपश् भवति । उदाहरणम् । भोः+एहि । भगोः+नमस्ते । अघोः+याहि । भो एहि आगच्छ । हे भगो भगवन् ते नुम्यं नमः । हे अघो हे पाप याहि । सर्वत्र ' भोस ' इति सूत्रेण विसर्गलोपश् । यो वा स्वरे । भोयेहि । सूत्रम् ।

नामिनो रः ।

नामिनः परस्य विसर्जनीयस्य रेफो भवति अवे परे ।

अग्निः+अत्र । अग्निरत्र । पटुः+यजते । पटुर्यजते ।

नामिनो रः । नामिन् (पं. ए.) स्वर० । स्तो० । अग्रे रः (प्र. ए.) स्तो० । इवे । उ ओ नामिनो रः । अवर्णवर्जस्वरात् परस्य अत्रे परे रेफो भवति । उदाहरणम् । अग्निः+अत्र । अनेन सूत्रेण रेफः । स्वर० । अग्निरत्र । पटुः+यजते । नामिनो रः । इति रेफः । राद्यपो द्विः । जळ० । वटु (ब्राह्मणः) र्यजते (यज्ञं करोति) । सूत्रम् ।

रेफप्रकृतिकस्य खपे वा ।

रेफप्रकृतिकस्य विसर्जनीयस्य खपे परे वा रेफो भवति ।

गीः+पतिः । गीर्पतिः । गीः पतिः । गीःपतिः । धूः+पतिः ।

धूर्पतिः । धूर्ःपतिः । धूःपतिः ।

रेफेति । रेफप्रकृत्या उत्पन्नो रेफ एव प्रकृतिर्गुलकारणं वा यस्य स रेफप्रकृ-

१ ' उपसो रुधे ' उपसो विसर्जनीयस्य रेफो भवति रुधे परे । उपः+भुवः । उपर्बुवः । इति चन्द्रिकाभा-
देऽधिकम् ।

तिकः (प्र. ए.) ङस्स्य । खप (स. ए.) अ इ ए । वा (प्र. ए.) अव्य०
रेफाज्जातस्य विसर्जनीयस्य रेफो वा भवति खपे परे । उदा० । गिर्+पतिः
हसे गिर्इत्यस्य गीः स्तो० । रेफ प्रकृति० । अनेन एकत्र रेफः । राद्यपो० ।
जल० । अत्र । कुप्पोः ऋः पौ वा । गीर्पतिः गीः पतिः गीःपतिः, एवं रूपत्रयं
एवं धूपतिः, धूपपतिः, धूःपतिः । सूत्रम् ।

रः ।

रेफसंबन्धिनो विसर्जनीयस्य रेफो भवति अबे परे । प्रातः
+अत्र प्रातरत्र ।

रः । र (प्र. ए.) स्वर० । स्तो० । रः रेफसंबन्धिनो रेफाज्जातस्य विसर्जनी-
यस्य रेफो भवति अबप्रत्याहारे । उदा० । प्रातर+अत्र । अन्तर+गतः । उभय-
त्रापि स्तो० । ततोऽनेन सूत्रेण पुनरपि रेफः । स्वर० । प्रातरत्र । अन्तर्गतः ।
एवं । स्वः+गतः । स्वर्गतः । पुनः+आगतः पुनरागतः । सूत्रम् ।

रिलोपो दीर्घश्च ।

रेफस्य रेफे परे लोपो भवति । पूर्वस्य च दीर्घः । पुनः +
रमते पुनारमते । शुक्तिः +रूप्यात्मना भाति शुक्तीरूप्या-
त्मना भाति ।

रिलोपइति । रि (स. ए.) लोपः (प्र. ए.) स्तो० । अत्रे दीर्घः (प्र. ए.)
स्तो० । मध्ये । हवे । उ ओ । अत्रे च (प्र. ए.) अव्य० । प्राक् विसर्जनीयस्य
सः । स्तोश्चुभिः शुः । सिद्धम् । रेफेति वृत्तिः सुगमा । पुनः+रमते । ' र ' इति
रेफः । ' रिलोप० ' इति रलोपः पूर्वस्य दीर्घः । न इत्यस्य ना । शुक्तिः+रूप्या-
त्मना भाति । नाभिर्नो रः । रिलोपः पूर्वस्य च दीर्घः । ' क्ति ' इत्यस्य दीर्घः ' की ' ।
शुक्तिः रजताकारेण भासते इत्यर्थः । एवम् हरीराजते । शम्भूरमते । सूत्रम् ।

सैषाद्धसे ।

सशब्दादेशशब्दाच्च परस्य विसर्जनीयस्य लोपश्च भवति
हसे परे । सः चरति । स चरति । एषः हसति । एष हसति ।
सैषादिसंहितासमासे कृते ऽघटमाना । सा सैष दाशरथी
राम इत्यादौ पादपूरणे संध्यर्था ज्ञेया ।

सैष दाशरथी रामः सैष राजा युधिष्ठिरः ॥

सैष कर्णो महात्यागी सैष भीमो महाबलः ॥

सैषादिति । स च एष च सैषं तस्मात् सैषात् (पं. ए.) ङ सिरत् । सवर्णे० ।

इस (स. ए.) अ इ ए । मध्ये । हो झभाः । चपा अवेजवाः । अत्र समासे कृते ' तद्दे-
तदो हसे ' इति सम्भवेऽपि ' सैषाद्दसे ' इति यत् सूत्रं कृतं तत् तैः, एतैः, सकः, एपकः,
नसः, असः, इत्यादौ हसे परे विसर्गलोपश्राप्तिनिवारणार्थमित्यर्थः । केचित्पुनराहुः
' सः ' इति पृथक्पदं पंचम्येकवचनान्तं साङ्केतिकम् । ' एपात् ' पञ्चम्येकवच-
नान्तम् । हसे सप्तम्यन्तम् । ' सः+एपात् ' इत्यत्रादवे लोपशिति विसर्गलोपशं
विधाय पश्चात् एऐरे । नन्वत्र लोपशि कृते पुनः सन्धिः कथं कृतः इति चे
त्त्राग्रे वक्ष्यति । सैषादिति संहितत्यादिना । तद्, एतत्, उभयत्रापि
त्पदादष्टेरिति ङिलोपः । स्तः इत्युभयत्रापि तस्य सः । एतइत्यत्र । किलात्वः सः
श्लो० । सशब्दा० तदेतदोऽभिष्पन्नाभ्यामित्यर्थः । शेषं कण्ठम् । उदा० । सः+
चरति । एपः+हसति । उभयत्रापि विसर्गलोपश् । ' सैषाद्दसे ' इति ऋजुतया
कर्तव्ये सैषादिति यत् सूत्रमध्ये योऽकारैकारयोः संहितासन्धिर्देशितः स स+
एपशब्दयोः ' सैष दाशरथी रामः ' इत्यादि अष्टाक्षरात्मकपादपूरणार्थंलोपशि
कृतेऽपि यः ' एऐरे ' सन्धिर्भवति तज्ज्ञापनार्थमित्यर्थः । श्लोकः । सैषः । सः+
एपः । आदवे लोपश् । एऐरे । एवमपरपदत्रयेऽपि स+एप दाशरथिः । दशर-
थस्यापत्यं दाशरथिः दशरथपुत्रो रामो वर्तते । स+एप युधिष्ठिरो राजा । युधि-
संग्रामे स्थिरः युधिष्ठिरः । किलात्पःसः कृतस्योत्पत्त्वम् । द्रुभिःष्टः । स+एप कर्णः
कर्णराजा महात्यागी महादाता वर्तते । स+एप भीमो भीमपाण्डवः महाबली
अतिबलिष्ठो वर्तते इत्यादि । अर्थः भृगमः । इत्यादौ पादपूरणे सन्धयर्थापादपूरणे
यः सन्धिः स एव अर्थः प्रयोजनं यस्याः सा । पुनर्वैदिकप्रयोगविशेषमाह ।

१ संहिता.

क्वचिन्नामिनोऽवे लोपश् ।

नामिनः परस्य विसर्जनीयस्य लोपश् भवति क्वचिदवे
परे । भूमिः+आददे भूम्याददे ।

यदुक्तं लौकिकायेह तद्देदे बहुलं भवेत् ॥

सेमां भूम्याददे सोषामित्यादीनामदुष्टता ॥

क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्भिषाषा

क्वचिदन्यदेव ॥ विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य
 चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति ॥
 वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्ण
 विकारनाशौ ॥ धातोस्तदर्थतिशयेन योग-
 स्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥
 वर्णागमो गवेन्द्रादौ सिंहे वर्णविपर्ययः ॥
 षोडशादौ विकारश्च वर्णनाशः पृषोदरे ॥
 वर्णविकारनाशाभ्यां धातोरतिशयेन यः ॥
 योगः स उच्यते प्राज्ञैर्मयूरभ्रमरादिषु ॥

क्वचिदित्यादिना प्रयुक्तम् यत्सूत्रमिहास्मिन् शास्त्रे लौकिकाय प्रयोगाय
 अन्यध्याकरणप्रतिद्वोदाहरणसाधनायोक्तं तद्वदे छन्दसि बहुलम् अनिश्चितं
 विभजनया भवेत् क्वचिद्भवति क्वचिन्न भवति उदाहरणम् । सः +इमाम् । आदवे
 लोपश् । अ इ ए । भूमिः +आददे । छान्दसत्वात् क्वचिन्नामिनोप्यवे विसर्गलो-
 पश् । इ यं स्वरे । सः+उषाम् । आदवे लोपश् । उ ओ । इत्यादीनामार्षप्रयो
 गाणामदुष्टता न दोष इत्यर्थः । बाहुलकं कतिधेत्यत आह ।

क्वचिदिति । क्वचित्प्रयोगेऽनुक्तस्यापि प्रवृत्तिः अप्राप्तस्य असम्भवादिनः
 सूत्रस्य प्रापणं प्रवृत्तिः । यथा स+इमामित्यत्र ' लोपशि पुनर्न सन्धिः ' इति नि-
 षिद्धत्वे ऽपि ' अ इ ए ' इति सन्धेः प्राप्तिः । क्वचित्प्रयोगान्तरे उक्तस्याप्यप्र-
 वृत्तिः कथितस्यापि सूत्रस्य निषेधः । यथा भूमिः+आददे इत्यत्र ' नामिनो रः ' इत्य-
 स्य अप्राप्तः । क्वचिद्विभाषा विकल्पः । यथा वेदे देवैः, देवेभिः । तथा शषत्तहरेफेषु छ-
 न्दस्यनुस्वारस्य २ कारो वा वक्तव्यः हंसः, ह्सः । गवेशः, गवीशः । क्वचिदन्यदे-
 वोक्तम् अन्यदेव भवति । यथा भूमिः+आददे अत्र विसर्गलोपद्वयं कार्यमन्य
 देव भवति । एवममुना प्रकारेण विधेर्विधानसूत्रस्य विधानं करणं बहुधा बहु समीक्ष्य
 दृष्ट्वा बाहुलकं वैदिकप्रयोगं चतुर्विधं वदन्ति कथयन्ति । बहुधा इत्य-
 ध्याहारः । वैदिकश्चतुर्थोक्तः । अथ लौकिकप्रयोगः कतिधा भवतीत्याह ।
 वर्णागमइति । एको वर्णागमः च पुनः वर्णविपर्ययः पूर्वोच्चारितस्य स्थाने
 परसवर्णोच्चारणं, परसवर्णस्य स्थाने पूर्ववर्णोच्चारणविपर्ययः । पुनर्द्वावपरौ । कौ

तौ वर्णविकारनाशौ पूर्वावस्थापरित्यागेन अवस्थान्तरापादनं विकारः, सर्वथा लोपो नाशः, वर्णानामक्षराणां विकारनाशौ वर्णविकारनाशौ । पञ्चमश्च भेदो धातो स्ताभ्यां वर्णविकारनाशाभ्यां कृत्या पुनर्योऽर्थातिशयः अधिकता कश्चिद्विशेषस्तेन यो भवति स योग इति नाम्ना पञ्चमो भेदः । तस्मात् निरुक्तं निश्चयेन उक्तोऽर्थो यस्य तन्निरुक्तं व्याकरणोदाहरणं पञ्चविधमुच्यते । तानेव व्यञ्जयति वर्णागमो गवेन्द्रादाविति । गवेन्द्रादौ वर्णागमः । एवं हन् हिंसागत्योः हन् अप्रत्ययः सकारागमः । हंस इति सिद्धं । हिंस इति सिंहे वर्णविपर्ययो भवति । यथा हिंस हिंसायां मूर्त्तौ घन इति अप्रत्ययः ' हिंस+अ इति स्थिते हिनस्तीति विग्रहे ततः हिंस इति शब्दे हस्य स्थाने सः सस्यस्थाने हः एवं वर्णविपर्यये सिंहे इति सिद्धम् । स्त्रो० । यथा षष् दश च इति विग्रहे षष्+दश । अत्र षष उदोढः षस्य उः दस्य ङः इति वर्णविकारः । ततः उ ओ षोडश इति विकारोदाहरणम् । गूढः+आत्मा । बंधुजनः+आजुहाव । कुरवः+आत्महितम् । इत्यादिषु वर्णविकारः आकारस्य अकारं विधाय । अतोत्युः, उओ । एदोतोतः । गूढोत्मा, बंधुजनोजुहाव, कुरवोत्महितम् । षषोदरे वर्णनाशः । यथा षषत्+उदरम् । तकारस्य नाशः लोपः । उओ षषत् मृगः तस्योदरमिव उदरं यस्यासौ षषोदरः । वर्णनाशः वर्णस्याक्षरस्य नाशः । विकारानाशभ्यां कृत्वा धातोरतिशयेनार्थो विशेषेणोत्पद्यते स प्राज्ञैः पण्डितैर्योग इत्युच्यते क मयूरभ्रमरादिषु मयूरः, भ्रमरः इत्याद्युदाहरणेष्वित्यर्थः । यथा रुशब्दे (उदाहरणद्वयेऽपि) एकत्र महीपूर्वः अन्यत्र भ्रमत्पूर्वः मन्नामतिशयेन रौतीति मयूरः । भ्रमन् सन् अतिशयेन रौतीति भ्रमरः । नाम्नि चेति ङः प्रत्ययः । ङित्वाट्टिलोपः । स्वर० । एकत्र विकारः ही स्थाने यू । अन्यत्र वर्णनाशः तकारनाशः । मयूरः भ्रमरः इति सिद्धम् । इति विसर्गसन्धिः सम्पूर्णाः ।

अथ विभक्तिर्विभाव्यते । सा द्विधा । स्यादिस्त्यादिश्च ।

अथेति । अथ सन्धिकथनानन्तरं विभक्तिर्विभाव्यते, कथ्यते । विभज्यन्ते पृथक्क्रियन्ते कर्तृकर्मादयो यथा सा विभक्तिः । सा विभक्तिर्द्विधा द्विप्रकारा । एका स्यादिः ' सि ओ जस् ' इत्यादिका । अपरा त्यादिः ' तिप तस् अन्वि ' इत्यादिका । विभक्तेः प्रयोजनमाह ।

विभक्त्यन्तं पदम् ।

तत्र स्यादिविभक्तिर्नाज्ञो योज्यते ।

विभक्त्यन्तं पदम् । विभक्तिरन्ते यस्य तद्विभक्त्यन्तं यस्यान्ते विभक्ति-

स्तत्पदमुच्यते । तत्र विभक्तिद्वयमध्ये स्यादिविभक्तिर्नाम्नोऽग्रे योज्यते स्याप्यते । नामलक्षणमाह ।

अविभक्ति नाम ।

विभक्तिरहितं धातुवर्जितं चार्थवच्छब्दरूपं नामोच्यते ।

कृतद्धितसमासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञा इति केचित् ।

अविभक्ति नाम । नास्ति विभक्तिरस्येति अविभक्ति (प्र. ए.) नपुंसकास्तेल्लोपः । नामन् (प्र. ए.) नपुंसकात्स्यमोल्लेक् । नाम्नो नो लोपश्च धौ नस्य लोपः । सिद्धम् । विभक्तिरहितं धातोर्भवादेः पृथग्भूतम् अर्थयुतं शब्दरूपं एकादिवर्णं रूपं तन्नाम उच्यते । शब्दरूपं नामेत्युच्यते पदस्यापि नामसंज्ञा स्यात्तन्निवारणार्थं अविभक्ति इति । तथा सति धातावतिव्याप्तिस्तन्निवारणार्थं धातुवर्जमिति । तथा सति निरर्थकस्य टसत् इत्यादिष्वनेनाभित्वं स्यात्तन्निवारणार्थं मर्थवत् इति । ईदृग्लक्षणं नाम । कृतद्धितेति । च पुनः कृतद्धितसमासा अपि नामसंज्ञकाः स्युः । कृत् तृतीयवृत्तिप्रत्ययः तदन्ता धातवः तद्धितान्ताः समासाश्च नामसंज्ञका भवन्ति । केचिदिति पाणिनीयाचार्या वदन्ति । एते सर्वेऽपि प्रातिपदिकसंज्ञका नाम इति संज्ञया उच्यन्ते । तन्मते ' प्रातिपदिकम् ' इति नामपर्यायः । सूत्रम् ।

तस्मात् ।

तस्मान्नाम्नः पराः स्यादयः सप्त विभक्तयो भवन्ति ।

तत्राप्यर्थमात्रैकत्वबिबक्षायां प्रथमैकवचनं सिः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
१ सि	औ	जस्
२ अम्	औ	शस्
३ टा	भ्याम्	भिस्
४ डे	भ्याम्	भ्यस्
५ ङसि	भ्याम्	भ्यस्
६ ङस्	ओस्	आम्
७ ङि	ओस्	सुप्

अकारान्तः पुल्लिङ्गो देवशब्दः । देव सि इति स्थिते । इका रः सेरिति विशेषणार्थः ।

तस्मादिति । ' सि ' ' औ ' ' जस् ' इत्यारभ्य यावत् सुप् । तद् (पं. ए.) त्यदा० । दलोपः । ङसिरत् । अतः इति स्मडागमः । सवर्णे० । सिश्च औश्च जस् च यावत् सुप् च (प्र. ब.) साङ्के० । यद्वा तस्मादिति पञ्चम्येकवचनान्तं अग्रे सि औ जस् इत्येकविंशतिरपि साङ्केतिकप्रथमैकवचनान्तानि । एवं द्वाविंशतिपदं सूत्रम् । अष्टपदमित्यपि केचित् । एताः पूर्वोक्ताः तस्मात्पूर्वोक्तान्नामनः पराः स्यादयः सप्त विभक्तयो भवन्ति । तत्र ' सि औ जस् ' प्रथमा । ' अम् औ शस् ' द्वितीया ' टाभ्यां भिस् ' तृतीया । ' ङेभ्यां भ्यस् ' चतुर्थी । ' ङसिभ्यां भ्यस् ' पञ्चमी । ' ङस् ओस् आम् ' षष्ठी । ' ङिओस् सु ' सप्तमी । एकैकस्या विभक्तेस्त्रीणि त्रीणि वचनानि एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्ति तत्रापि नाम्नि सप्तसु विभक्तिषु च अर्थमात्रस्यैकत्वविवक्षायामर्थमात्रस्य घट्टपटादं रेकस्य वक्तुमिच्छा क्रियते यत्र तत्र प्रथमैकवचनं ' सि ' दीयते । तत्र प्रथमं देवशब्दः । दिद्भ्रूढायां दीव्यतीति देवः । पचनन्दिग्रहादेरयुणिनि इति अपत्ययः गुणः । ' देव ' इति जातम् । ततः ' देव+सि ' इति स्थिते सति इकार उच्चारणार्थः सेरा इति सूत्रविशेषणार्थः । इत्संज्ञत्वादकारलोपः । देवस् । सूत्रम् ।

स्रोर्विसर्गः ।

सकाररेफयोर्विसर्जनीयादेशो भवत्यधातोर्से पदान्ते च । चकारात्पदान्ते उभयोर्धातुनाम्नोः । देवः । द्वित्वविवक्षायां औ । ओऔऔ देवौ । बहुत्वविवक्षायां देव जम् इति स्थिते । जकारो जसीति विशेषणार्थः । जकारस्येत्संज्ञायां तस्य लोपः । देव अस् इति स्थिते । दीर्घविसर्गौ । देवाः ।

स्रोर्विसर्गः । स्र च र् च स्रौ तयोः स्रोः (प. द्वि.) स्वर० । स्रो० ।

सकारस्य रेफस्य च विसर्गो भवति अधातोः नाम्नः रसे परे चकारात्पदान्ते तु धातुशब्दयोः उभयोरपि नाम्नः सकाररेफयोः रसे परे पदान्ते च विसर्गादेशः । चकारात् पदान्ते धातोरेपि सकाररेफयोर्विसर्गादेशः । यथा अचकाः । रसे परे

२ ' सुप् ' इत्यत्र पकारः पाणिनीयानां प्रथमैकवचनस्यापि ' सु ' इति संज्ञा तस्माद्देवज्ञापनार्थः सुलोबारणार्थश्च ।

घातोर्न । यथा आस्ते विभर्ति । इत्यादौ अनेन विसर्गः । देवः इति तिद्धम् । द्वित्वविवक्षायां औ द्वयोर्वक्तुमिच्छा यत्र क्रियते तत्र द्विवचनम् । यथा देवश्च देवश्चेति एकशेषे 'सद्व्याणामेकशेष एक विभक्तौ' इति 'देव औ' इति स्थिते । औ औ औ । देवौ । एवं देवश्च देवश्च देवश्चेति बहूनामुक्तौ प्रथमाबहुवचनान्तो जस् । जकारो जसीति सूत्रविशेषणार्थः । 'देव+अस्' सवर्णे०।सो० । देवाः । विशेषमाह

अकाराज्जसोऽमुक् क्वचिद्वक्तव्यश्छन्दसि ।

किच्चादन्ते । देवासः ब्राह्मणासः । द्वितीयैकवचने देव
अम् इति स्थिते ।

अकाराज्जसोऽमुक् क्वचिद्वक्तव्यश्छन्दसि । क्वचित्प्रयोगान्तरे छन्दसि अकारात्परस्य जसः अमुगागमो भवति छन्दसि विषये । देव (प्र. व.) अनेन 'अस्' आगमः । किच्चादन्ते । स्वर० । सो० । सवर्णे० । देवासः । कर्मैकत्वविवक्षायां द्वितीयैकवचने देव+अम् । सूत्रम् ।

अम्शसोरस्य ।

समानादुत्तरयोरम्शसोरकारस्य लोपो भवति अधातोः ।
देवम् । पूर्ववत् देवौ । बहुत्वविवक्षायां देव शस् इति स्थिते ।
शकारः शसीति विशेषणार्थः ।

अम्शसोरस्य । अम् च शस् च अम्शसौ तयोरम्शसोः (ष. द्वि.) स्वर० । सो० । अ (ष. ए.) ह्रस्वस्य । नाभिर्नो रः । समानात्परस्य अम्शस्सम्बन्धिनोऽकारस्य लोपो भवति अधातोः अकिन्नन्तशब्दादित्यर्थः । अनेनाकारलोपः । मोऽनुस्वारः । देवम् । देवौ । शेषं पूर्ववत् । द्वितीयाबहुवचनं जस् । शकारः शसीति सूत्रविशेषणार्थः इत्संज्ञः उच्चारणमात्रः । अस् शिष्यते । अम्शसोरित्यकारलोपः । सूत्रम् ।

सो नः पुंसः ।

पुँल्लिङ्गात्समानादुत्तरस्य शसः सकारस्य नकारादेशो भवति ।

सो नः पुंसः । स (ष. ए.) स्वर० । सो० । न (प्र. ए.) सो० । पुंसं

१ कर्मैकत्वविवक्षायामित्यत्र अनुकेति कर्मविशेषणं निवेद्यनीयं, उक्ते कर्मोण उकार्थानामप्रयोग इति प्रथमाया निघण्टुत्वात् । कर्मैकत्वं विनादियोगे अर्थैकत्वादेशरूपलक्षणं, एवमप्येव बोध्यम् ।

(५०)

सारस्वते प्रथमवृत्तौ ।

(पं. ए.) स्वर० । लो० । पुँल्लिङ्गे वर्तमानात्समानादुत्तरस्याग्रतः शसः सकारस्य नकारादेशो भवति । सूत्रम् ।

शसि ।

शसि परे पूर्वस्य दीर्घो भवति ।

शसि । शस् (स. ए.) स्वर० । सिद्धम् । पूर्वह्रस्वस्य दीर्घो भवति शसि परे

यदादेशस्तद्भवति ।

देवान् । तृतीयैकवचने देव टा इति स्थिते । टकारोऽनुबन्ध-

ष्टेनेति विशेषणार्थः । उच्चरितप्रध्वंसी ह्यनुबन्धः ।

यदादेशस्तद्भवतीति पूर्वस्य दीर्घः । देवान् कर्तृकरणयोरेकत्वविवक्षायां (तृ. ए.) देव+टा । टकारोऽनुबन्धः । उच्चरितप्रध्वंसिनो ह्यनुबन्धा इति टकारस्य लोपः । देव+भा इति स्थिते । सूत्रम् ।

टेन ।

अकारात्परष्ठा इनो भवति । अइए । देवेन ।

टेन । टा (प्र. ए.) साङ्केतिकम् । इन (प्र. ए.) साङ्केति० । अकारान्त शब्दात्परतः टाविभक्तौः ' इन ' आदेशः सस्वर एव भवति । अ इ ए । देवेन । देव+भ्याम् । सूत्रम् ।

अद्भि ।

अकार आ भवति भकारे परे । देवाभ्याम् ।

अद्भि । अत् (प्र. ए.) ह्रस्वे पः भ् (स. ए.) स्वर० । ' वासु ' इति सूत्रादाकारस्यानुवृत्तिः । केचित्तु ' अद्भि ' इति पठन्ति तन्मते आ अत् भि इति त्रीणि पदानि । अकारस्य विभक्तिसम्बन्धिभकारे परे आकारो भवति । देवाभ्यामिति सिद्धम् । देव भिस् । सूत्रम् ।

ढभ्यः ।

अकारात्परस्य भिसो भकारस्याकारो भवति ।

अ इ ए । देव एस् इति स्थिते । वृद्धिविसर्गौ । देवैः ।

ढभ्यः । भ् भि अ इति त्रिपदम् । भ् (ष. ए.) साङ्के० । भि (ष. ए.) साङ्के-

ति० । अ (प्र. ए.) स्तो० । झवे जवा इति भस्य बः । इ यं स्वरे । स्वर० । सूत्रसाधनम् । वृत्तिः कण्ठ्या । देशैकग्रहणे देशिग्रहणम् । तेन भि इत्युक्ते भिसो ग्रहणं पूर्वभकारेकारौ विश्लिष्य वियोज्य इकारात्पूर्वं भकारं विधाय पश्चात् भस्य अः । अ इ ए । ए ऐ ऐ । स्तो० । देवैरिति सिद्धम् । अत्र तु 'भिस ऐस्' इत्येवं सूत्रं युक्तम् । सूत्रम् ।

अकारस्य भिसि छन्दस्येकारो वक्तव्यः ।

देवेभिः । कर्णेभिः । चतुर्थ्येकवचने देव डे इति स्थिते ।

अकारस्येति । अकारस्य भिसि परे छन्दसि वैदिकोदाहरणविषये एका रो वा वक्तव्यः । देवेभिः कर्णेभिरिति वैदिकप्रयोगः । संप्रदानैकत्वविवक्षायां चतुर्थ्येकवचने देव+डे इति ङकारो ङित्कार्यार्थः इत्संज्ञकश्च सर्वत्र डे, ङसि, ङस्, ङिषु इत्यर्थः ।

ङेरक् ।

ङकारो ङित्कार्यार्थः सर्वत्र अकारात्परस्य डे इत्येतस्यागागमो भवति । कित्त्वादन्ते । ए अय् इति सूत्रेण दीर्घः । देवाय । देवाभ्याम् ।

ङेरक् । डे (ष. ए.) ङस्येत्यकारलोपः । स्तो० । अङ् (प्र. ए.) हसे पः० । नामिनो रः । स्वर० । सिद्धम् । अकारात्परस्य 'डे' इत्यस्य अगागमो भवति । कित्त्वादन्ते । ए अय् । सर्वर्णे० । स्वर० । देवाय । (च. द्वि.) देवाभ्याम् अङ्गि (च. व.) देव+भ्यस् इति स्थिते । सूत्रम् ।

ए स्मि बहुत्वे ।

अकारस्य एत्वं भवति सकारे भकारे च परे बहुत्वे सति । देवेभ्यः । षऊचम्येकवचने देव ङसि इति स्थिते । इकारः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थः ।

एस्मि बहुत्वे । ए (प्र. ए.) साङ्के० । सच्च भ्च स्म् तस्मिन् (स. ए.) स्वर० । बहुत्वे (स. ए.) अ इ ए । अकारस्य एत्वमेकारो भवति बहुवचने सकारभकारादौ विभक्तावित्यर्थः । देवेभ्यः । अपादानैकत्वविवक्षायाम् (पं. ए.) देव+अस् इति स्थिते । सूत्रम् ।

डसिरत् ।

अकारात्परो डसिरत् भवति । देवात् । देवाभ्याम् । देवे-
भ्यः । षष्ठ्येकवचने देव डस् इति स्थिते ।

डसिरदिति । डसि (प्र. ए.) स्तो० । अत् (प्र. ए.) हसे पः । नामिनो रः ।
सिद्धम् । अकाराद्दुत्तरो यो डसिः सोऽत् भवति । सवर्णे० । देवात् । द्विवचने ।
देवाभ्याम् । अद्भि । बहुवचने देवेभ्यः । एस्मि बहुत्वे । सम्बन्धैकत्वविवक्षायां (प.
ए.) देव+अस् । सूत्रम् ।

डस् स्य ।

अकारात्परो डस् स्यो भवति । देवस्य ।

डस्स्य । डस् (प्र. ए.) हसेपः । स्य (प्र. ए.) स्तो० । अकारादिति
वृत्तिः कण्ठ्या । देवस्य । (प. द्वि.) देव+ओस् इति स्थिते । सूत्रम् ।

ओसि ।

अकारस्य ओसि परे एत्वं भवति । एअय् देवयोः ।

ओसि । ओस् (स. ए.) स्वर० । अकारस्य ओसि परे एत्वं भवति । ए
अय् । स्वर० । देवयोः । षष्ठीबहुवचने देव+आम् इति स्थिते । सूत्रम् ।

नुडामः ।

समानादुत्तरस्यामो नुडागमो भवति टिच्चादादौ उकार उच्चारणार्थः

नुडामः । नुद् (प्र. ए.) हसेपः । आम् (प. ए.) स्वर० । मव्ये । चपा अवे जवाः ।
सिद्धम् । समानात् न्हस्वसमानात् दीर्घात्तु आबन्तेषु ईकारान्तेषु च नित्यस्त्री-
लिङ्गे वर्तमानेष्विति व्याख्येयं । समानात्परस्य आमः षष्ठीबहुवचनस्येति व्याख्येय
मन्यथा आम् ङे इत्याम्, स्त्रियां ध्वोरित्याम्, आमौ इत्यप्याम्, किमोऽव्ययादि
त्याम्, कासादिप्रत्ययान्तादित्याम्, वर्तते तत्रापि व्याप्तिः स्यात् । तेन षष्ठीबहुव-
चनस्थामो नुडागमो भवति अधातोः टिच्चादादौ उकार उच्चारणार्थः इति नृह-
त्यागमः । ' आमो नुद् ' इति कर्तव्ये ' नुडाम ' इति विपरीतकरणं नुद्यो
नित्यत्वसूचकं तेन वारीणामित्यत्र नुडागमः एव स्यान्नामिनः स्वरे इति न भवति ।
सूत्रम् ।

नामि ।

नामि परे पूर्वस्य दीर्घो भवति । देवानाम् । सप्तम्येकव
चने देव छि इति स्थिते । अइए देवे । देवयोः । बहुत्व
विवक्षायां देव सुप् इति स्थिते । पकारः पित्कार्यार्थः ।
एस्मिबहुत्वे ।

नामि । नुद्सहित आम् नाम् तस्मिन् नामि (स. ए.) स्वर० । तुवाग-
मसहिते आमि परे दीर्घो भवति इति दीर्घः । स्वर० । मोऽनुस्वारः । आधारेक-
त्वविवक्षायां (स. ए.) देव+छि । अइए । सप्तमीद्विवचनं षष्ठीद्विवचनवत् । देवे
च देवे च देवे चेत्येकशेषे सप्तमीबहुवचनं देव+ञ्च इति स्थिते । एस्मि बहुत्वे ।
ततः सूत्रम् ।

क्विलात्पः सः कृतस्य ।

कवर्गादिलाञ्च प्रत्याहारादुत्तरस्य केनचित्सूत्रेण कृतस्य
सकारस्य षकारादेशो भवति । देवेषु । अन्ते स्थितस्य तु
न भवति सुपीः ।

क्विलात्पः सः कृतस्य । कुश्च इत्यश्च क्विलं तस्मात् (पं. ए.) ङसिरत् ।
सवर्णे० । (ष. ए.) स्रो० । स् (ष. ए.) स्वर० । स्रो० । कृत (ष. ए.) ङस्
स्य । सूत्रं सिद्धम्, वृत्तिः कण्ठ्या । न वरं केन चित् सूत्रेण कृतस्यैव सकारस्य
षकारो भवति । नत्वकृतस्य । स्वामाविकस्य अन्ते स्थितस्यापि सस्य षत्वं न
भवति यथाहरिस्तत्रेत्यादौ न षत्वं तथा नुम्विसर्गान्तरेऽपि षत्वं यथा हवींषि
हंविःषु इत्यर्थः । अत्र ' सः षः ' इति कर्तव्ये यत् ' षः सः ' इति विपरितित्वेन
कृतं तत् क्वचित् क्विलं विनापि सस्य षत्वज्ञापनार्थम् । यथा अवष्टम्भः । अभ्यषुणो-
त् । देवेष्विति सिद्धम् । सम्बोधनमाह ।

आमन्त्रणे सिद्धिः ।

आमन्त्रणमभिमुखीकरणं तस्मिन्नर्थे विहितः सिद्धिसंज्ञो भवति ।

आमन्त्रणे । आमन्त्रयते आहूयते पुरुषोऽनेनेत्यामन्त्रणं तस्मिन् (स. ए.)
अ इ ए । सि (म. ए.) स्रो० । वि० (म. ए.) स्रो० । आमन्त्रणमिति कोऽर्थः
अभिमुखीकरणं अनभिमुखो अभिमुखः क्रियतेऽनेनेत्यभिमुखीकरणं तस्मिन्नर्थे

विहितः कृतो यः सिः प्रथमैकवचनरूपः स धिसंज्ञो भवति । उदाह० देवस् ।
धिसंज्ञायां किं कार्यमित्याह सूत्रम् ।

समानाद्धेलोपोऽधातोः ।

समानादुत्तरस्य धेलोपो भवत्यधातोः ।

ह्रस्वात्समानादुत्तरस्येति ज्ञेयम् ।

समानादिति । समान (पं. ए.) ङसिरत् । सर्वेण० । धि (ष. ए.)
ङिति ङस्येत्यकारलोपः । झवे जबाः । तस्य दः । स्वर० लोप (प्र. ए.) स्तो० ।
नायिनो रः । जलतुम्बिकान्यायेन० । अधातुः न धातुरधातुस्तस्मात् (पं. ए.)
ङिति ङस्येत्यकारलोपः । अतोऽत्युः । ओ औ । एदोतोतः । सिद्धम् । समासाद्दु-
त्तरस्य धेलोपो भवति । अत्र समानादिति ह्रस्वसमानात् परस्येति व्याख्ये-
यम् । अन्यथा हे हाहाः, हे हुहूः, हेवातप्रमीः इत्यादौ विरुणद्धि । अधातोः अ-
क्विबन्तात् शब्दात् अक्विबन्तोऽधातुरुच्यते क्विबन्तश्च शब्दो धातुरित्यभिप्रायः ।
अनेन धिलोपः । पूर्व ' हे ' शब्दः । एतद्धेतुः ।

आभिमुख्याभिव्यक्तये हेःशब्दस्य प्राक् प्रयोगः ।

हेदेव हेदेवौ हेदेवाः । एवं घटपटस्तम्भकुम्भादयोऽप्यकारा-
न्ताः पुल्लिङ्गाः । अकारान्तानामपि सर्वादीनां तु विशेषः ।
सर्वं विश्व उभ उभय अन्य अन्यतर इतर डतर डतम
कतर कतम सम सिम नेम एक पूर्वं पर अवर दक्षिण
उत्तर अपर अधर स्व अंतर त्यद् तद् यद् एतद् इदम्
अदस् द्वि किम् युष्मत् अस्मत् भवत् । एते सर्वादयस्त्रिलि-
ङ्गाः । तत्र पुल्लिङ्गनिरूपणम् । अकारान्तः सर्वशब्दः ।
सर्वः सर्वौ ।

आभिमुख्येति । अभिमुखस्य भावः आभिमुख्यमभिमुखत्वं तस्याभिव्य-
क्तये प्रकटीकरणाय ' हे ' शब्दः आदौ प्रयुज्यते इत्यर्थः । हेदेव- । द्विवचने । औ-
औ औ । बहुवचने । सर्वेणदीर्घः । स्तो० । अन्यानपि शब्दानाह एवमिति ।
कण्ठ्यं । अत्र काव्ये विभक्त्यर्थं दर्शयति । ' वृक्षस्तिष्ठति कानने कुष्ठमितं वृक्षं
लता संश्रिता, वृक्षेणाभिहतो गजो निपतितो वृक्षाप दपं जलम् ॥ वृक्षादानय

मञ्जरीं कुसुमितां वृक्षस्य शाखोन्नता, वृक्षे नीडमिदं कृतं शकुनिना हेवृक्ष किं पश्यसि ॥ पुनर्विशेषमाह । अकारान्तानामिति यद्यपि सर्वादयोऽकारान्तास्तथापि सर्वादीनां विशेषो देवशब्दात् कश्चिद्देवोऽस्ति । के ते सर्वादय इत्याह । सर्वविश्वेति यावत् अस्मद् । विश्वशब्दस्य सकलार्थवाचकत्वे सर्वादित्वं न तु जगद्वाचकत्वे । जगद्वाचकत्वे तु कुलशब्दवत् । समः अतुल्यार्थः सर्वार्थवाचकः । तुल्यार्थत्वे राज्ञः समान्येत्यत्र न सर्वादित्वम् । सिम समग्रार्थवाचकः । नेम खण्डवाचकः । पूर्वादीनां तु व्यवस्थायामेव सर्वादित्वम् । स्वाभिधेयापेक्षोऽवधिनियमो व्यवस्थेति स्वस्याभिधेयो यो दिग्देशकालस्वभावस्तमपेक्षते तेनैवापेक्षते इति स्वाभिधेयापेक्ष ईदृशो योऽवधेर्मर्पादाया नियमोऽवश्यंभावोऽवधिभावादभ्रंशो व्यवस्था उच्यते । दक्षिणशब्दस्य प्रावीण्ये शृंगारनायकवाचकत्वेवा न सर्वादिकार्यम् । अन्यत्र दक्षिणदिग्देशवाचकत्वे सर्वादित्वं । उत्तरशब्दस्य उत्तरदिग्वाचकत्वे सर्वादित्वं प्रतिवाक्ये तु न सर्वादिकार्यम् । अधरस्य हीनार्थत्वे सर्वादित्वं न त्वाधेवोचकत्वे स्वशब्दस्य ज्ञातिधनान्यवाचित्वे ज्ञातिधनार्थवर्जं किन्तु आत्मात्मीयार्थवाचकत्वे सर्वादित्वम् । स्वाः ज्ञातयः, स्वानि द्रव्याणि इत्यत्र सर्वादित्वं न अन्यत्र तु स्वस्मै रोचते, स्वे पुत्राः, स्वस्मै पुत्राय देहि, अत्र सर्ववत् । अन्तरशब्दस्य बहिर्योगे उपसंख्याने च सर्वादित्वं नान्यत्र । यतः । ' मध्ये छद्रे विशेषे च व्यवधाने बहिर्युजि । उपसंख्यानने प्राज्ञाः षडर्थं त्वन्तरं विदुः ॥ अन्तरस्मै शृहाय नगरबाह्याय चाण्डालादिशृहायेत्यर्थः । पुरि तु न भवति । अन्तरायै पुरे कुप्यति चाण्डालादि बाह्यपुर्यै इत्यर्थः । वक्षान्तरेण गूहितं वक्षं उपसंख्यानं तत्रार्थे अन्तरे अन्तरा वा शाटकाः, अन्तरस्मै शाटकाय वक्षान्तरेणावृताय शाटकायेत्यर्थः । यतः ' सृवादिः सर्वनामारुपे नचेद्वीणोऽथवाभिधा ॥ पूर्वादिश्च व्यवस्थार्यां समोऽसुल्लयैऽतरोऽपुरि ॥ परिधाने बहिर्योगे स्वोऽर्थज्ञात्यन्यवाच्यपि ॥ उभशब्दस्य भवच्छब्दस्य द्विशब्दस्य त्वच्छब्दस्य च तृतीयासमासे तथा हेत्वर्थे सर्वादेः सर्वा विभक्तयस्तदर्थं अकच्प्रत्ययार्थं च सर्वादिमध्ये ग्रहणम् । यथा उभौ हेतू उभाम्यां हेतुभ्यां, उभयोः हेत्वोः, त्वत् हेतुः, त्वत्तं हेतुं, त्वता हेतुना, त्वते हेतवे, द्वौ हेतू, द्वाभ्यां हेतुभ्यां, द्वयोः हेत्वोः, भवान् हेतुः, भवन्तं हेतुं, भवता हेतुना, इत्यादि । तथा अज्ञातौ उभौ उभकौ एवं द्वकौ भवकान्, भवकन्तौ, भवकन्तः, त्वकत् इत्यादि । एते सर्वादय उच्यन्ते कथ्यन्ते । त्रिलिङ्गा लिङ्गत्रयधारिणः पुल्लिङ्गत्रीलिङ्ग-

१ अनुकूलः, दक्षिणः, शठः, धृष्टः, एते चत्वारः शृंगारनायकाः वाममद्यलंकृतिप्रसिद्धाः ।
२ ज्ञातावात्मनि चाल्पीये धने स्वाख्या प्रवर्तते । ३ अन्तरार्थं निवसनमुपसंख्यानम् ।

नपुंसकलिङ्गाः । तत्र पुलिङ्गे रूपमाह । सृगतौ वप्रत्ययः । सरति प्रसरतीति सर्वैः
(प्र.ए.) स्रो० । सर्वैः (प्र.ए.) । ओ औ औ । सर्वौ । बहुत्वे विशेषणकृत्यमाहा सूत्रम् ।

जसी ।

सर्वादेरकारान्तात्परो जस् ई भवति । अइए सर्वै ।

सर्वम् सर्वौ सर्वान् । पूर्ववत्प्रक्रिया ।

जसी । जस् (प्र. ए.) साङ्के० । ई (प्र. ए.) सर्वा वृत्तिः सुबोधा । गुरु
शिञ्च सर्वस्येति गुरुत्वात् सर्वस्य जस् ई भवति । प्रक्रियायां तु जसः । शेषात्स-
र्वस्य नवरमकारान्तग्रहणं भवच्छब्दनिषेधसूचकम् । अनेन ई । अ इ ए ।
द्वितीयायां देववत् । तृतीयैकवचने सर्व+आ ' टेन ' इति ' इन ' आदेशे कृते ।
अ इ ए । ततः सूत्रम् ।

षरुर्नो णोऽनन्ते ।

षकाररेफऋवर्णेभ्यः परस्य नकारस्य णकारादेशो भवति ।

अन्ते स्थितस्य न भवति । तेन सर्वानित्यादि ।

षरुर्नोणोनन्ते । ष्च र्च ऋव षृतस्मात् षः (पं. ए.) ऋतो ङः ।
स च ङित् । ङित्वाट्टिलोपः । स्वर० । (प. ए.) स्रो० । नामिनोरः । जल० ।
ण (प्र. ए.) स्रो० । हवे । उ ओ । अनन्तः न अन्तो अनन्तस्तस्मिन् अनन्ते
(स. ए.) अ इ ए । अतोत्युः एदोतोऽतः सिद्धम् । पाठसिद्धा वृत्तिः । अन्ते पदा
न्ते स्थितस्य व्यञ्जनस्येत्यर्थः । नन्वत्र रेफस्याग्रे नकारो नास्ति, किन्तु मध्ये
वकारेकारौ स्तः, तत्कथं नकारस्य णकारः स्यादित्याह । सूत्रम् ।

अवकुप्वन्तरेऽपि ।

अवप्रत्याहारेण कवर्गेण पवर्गेण च मध्ये व्यवधानेऽपि

भवति नान्येन । सर्वेण सर्वाभ्याम् सर्वैः । चतुर्थ्यैकवचने

सर्वं डे इति स्थिते ।

अवकुप्वन्तरेऽपि । अवश्च कुश्च पुश्च अवकुपवः तैरन्तरं अवकुप्वन्तरं
तस्मिन् (स. ए.) अ इ ए । अपि (प्र. ए.) अव्यया० । एदो० ।
अवप्रत्या० । अवप्रत्याहारस्य अन्तरे कवर्गस्यान्तरे पवर्गस्यान्तरे अपिशब्दात्
जिह्वामूलीयोपध्मानीयानुस्वारनुम्विसर्गव्यवधाने अन्तरेऽपि णत्वं वक्तव्यम् ।

सर्वेण । सर्वाभ्याम् अद्भिः । सर्वैः । बभ्यः । अ इ ए । ए ऐ ए । (च. ए.) सर्व + ए । सूत्रम् ।

सर्वादेः स्मट् ।

सर्वादेरकारान्तात्परस्य चतुर्थ्येकवचनस्य स्मडागमो भवति ।
ए ऐ ए । सर्वस्मै सर्वाभ्याम् सर्वेभ्यः । पञ्चम्येकवचने
सर्व अत् इति स्थिते ।

सर्वादेः स्मट् । सर्व आदिर्यस्य सः सर्वादित्स्मात्सर्वादेः (पं. ए.) ङि
ति । ङस्य । अग्रे स्मट् (प्र. ए.) हसे पः । सिद्धम् । अनेन स्मट् । टित्त्वादादौ ।
ए ऐ ए (पं. ए.) सर्व+अत् । ङसित् । ततः ' सर्व+अत् ' इति स्थिते ।

अतः ।

सर्वादेरकारान्तात्परस्यातः स्मडागमो भवति । दीर्घः ।
सर्वस्मात् सर्वाभ्याम् सर्वेभ्यः । सर्वस्य सर्वयोः ।

अतः । अत् (ष. ए.) स्वर० स्रो० । अकारान्तात् सर्वादेः शब्दात् परस्य
ङसिस्थाने जातस्य ' अत् ' इत्यस्य ' स्मट् ' आगमो भवति । इति स्म-
डागमः । सर्वेण० । सर्वस्मात् । द्वित्वे बहुत्वे च देववत् । (ष. ए.) ङस्य ।
सर्वस्य । सर्वे (ष. द्वि.) ओसि । ए अत् । स्वर० । स्रो० । (ष. व.) सर्व+आम् इति
स्थिते । सूत्रम् ।

सुडामः ।

सर्वादेरवर्णान्तात्परस्यामः सुडागमो भवति । सर्वेषाम् ।

सुडामः । सुट् हसेपः आम् (ष. ए.) स्वर० । स्रो० । चपा अवे० सर्वादेः प-
रस्य आमः सुडागम इति सुट् । टित्त्वादादौ । उकार उच्चारणार्थः । ततः एस्मि बहुत्वे
क्लि० । स्वर० । सर्वेषाम् । (स. ए.) सूत्रम् ।

ङि स्मिन् ।

सर्वादेरकारान्तात्परो ङिः स्मिन् भवति । सर्वस्मिन् सर्वयोः
सर्वेषु । हेसर्वे हेसर्वौ हेसर्वे इत्यादि । एवं विश्वादीनामे-
कशब्दपर्यन्तानां सर्वशब्दवद्रूपं ज्ञेयम् । इतरडतमौ विहा-

य । एतौ प्रत्ययौ ततस्तदन्ताः शब्दा ग्राह्याः । तथैव विश्वशब्दः । विश्वः विश्वो विश्वे इत्यादि । उभशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः । उभौ २ उभाभ्याम् ३ उभयोः २ हे उभौ । उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्ति । उभयः उभये । उभयम् उभयान् । उभयेन उभयैः । उभयस्मै उभयेभ्यः । उभयस्मात् उभयेभ्यः । उभयस्य उभयेषाम् । उभयास्मिन् उभयेषु । हेउभय हेउभये । द्विवचने एतस्य प्रयोगोऽस्तीत्यापि केचित् । तन्मते सर्ववत् । अन्यः अन्यौ अन्ये इत्यादि । इतरः इतरौ इतरे इत्यादि । कतरः कतरौ कतरे इत्यादि । एवमेकशब्दपर्यन्तानां रूपं ज्ञेयम् । पूर्वादीनां तु विशेषः ।

ङि स्मिन् । ङि (प्र. ए.) साङ्केति० । स्मिन् (प्र. ए.) हसे० । सर्वादेरिति अनेन ङेः स्मिन् आदेशः । सिद्धम् । सर्वयोः । ओसि ए अय् स्वर० । स्त्रो० । (स. ब.) एस्मि बहुत्वे । क्लिळा० सर्वेषु । सम्बोधने हेसर्व समानाङ्गैर्लोपो धातोः । हे सर्वौ । हे सर्वे । प्रथमावत् । एवं सर्वशब्दरीत्या । इतरइतमौ विहाय तद्वर्जानां एकशब्दपर्यन्तानां शब्दानां रूपमवसेपम् । परं पतरइतमौ विहाय वर्जयित्वा यतस्तौ प्रत्ययौ तद्वितोद्भवौ अतस्तदन्ताः कतरकतमादिशब्दा ग्राह्याः । अन्यतरस्य पृथग्ग्रहणेन अन्यतमस्य प्रतिषेधः । अन्यं सर्वादिविशेषमाह ।

पूर्वादीनां तु नवानां जस ईकारो वा वक्तव्यः ।

पूर्वः पूर्वौ पूर्वे-पूर्वाः । पूर्वम् पूर्वौ पूर्वान् । पूर्वेण
पूर्वाभ्याम् पूर्वैः । पूर्वस्मै पूर्वाभ्याम् पूर्वैभ्यः ।

पूर्वादीनामिति । तु पुनः पूर्वादीनां नवानां शब्दानां जस ईकारो वा वक्तव्यः । वा सर्वदञ्जसीत्यर्थः । अन्यत्र पक्षे देववत् । पूर्वैः पूर्वोः । परे पराः इत्यादि ।

पूर्वादिभ्यो नवभ्यो ङसिङ्योः स्मात्स्मिन् नौ वा वक्तव्यौ ।
पूर्वस्मात् पूर्वात् पूर्वाभ्याम् पूर्वैभ्यः । पूर्वस्य पूर्वयोः पूर्वेषाम् । पूर्वास्मिन्-पूर्वे पूर्वयोः पूर्वेषु । हेपूर्व हेपूर्वौ हेपूर्वै

हेपूर्वाः । परशब्दः । परः परो परे-पराः इत्यादि । एवमन्तर-
शब्दपर्यन्तानां रूपं ज्ञेयम् ।

सर्वादिः सर्वनामाख्यो न चेद्गौणोऽथवाऽभिधा ॥

पूर्वादिश्च व्यवस्थायां समोऽतुल्येऽतरोऽपुरि ॥

परिधाने बहिर्योगे स्वोऽर्थज्ञात्यन्यवाच्यपि ॥

स्वाभिधेयापेक्षोऽवधिनियमो व्यवस्था । व्यवस्थायां किम् ।

दक्षिणा गाथकाः कुशला इत्यर्थः ।

पूर्वादिभ्यइति । पुनः पूर्वादीनां नवानां ङसिश्च ङिश्च ङसिङी तयोः ङ-
सिङ्योः स्मात्स्मिनौ आदेशौ वा वक्तव्यौ । पूर्वस्मात् पूर्वात् । पूर्वस्मिन् पूर्वं । अ-
न्यत् सर्ववत् । पूर्वः पूर्वो पूर्वं पूर्वाः । प्रथमा । पूर्वं पूर्वां पूर्वाङ् । द्वितीया । पूर्वेण
पूर्वाभ्यां पूर्वैः । तृतीया । पूर्वस्मै पूर्वाभ्यां पूर्वैभ्यः । चतुर्थी । पूर्वस्मात् पूर्वात् पूर्वाभ्यां
पूर्वैभ्यः । पञ्चमी । पूर्वस्य पूर्वयोः पूर्वैषाम् । षष्ठी । पूर्वस्मिन् पूर्वं पूर्वयोः पूर्वेषु ।
सप्तमी । हे पूर्व हे पूर्वो हे पूर्व हे पूर्वाः । संबोधनम् ।

प्रथमचरमतयायडल्पार्धकतिपयनेमानां जसी वां ।

प्रथमः प्रथमौ प्रथमे-प्रथमाः । चरमः चरमौ चरमे-चरमाः ।

शेषं देववत् । तयायडौ प्रत्ययौ । तदन्ताः शब्दा ग्राह्याः ।

तयप्रत्ययान्तो द्वितयशब्दः । द्वितयः द्वितयौ द्वितये-द्वि

तयाः । एवं त्रितयशब्दः । अयट्प्रत्ययान्तो द्वयः त्रयश्च ।

एवं नेमपर्यन्तानां रूपं ज्ञेयम् । तीयस्य सर्ववद्रूपं । द्वित्सु

वा वक्तव्यम् । द्वितीयः द्वितीयो द्वितीयाः । द्वितीयं द्वि-

तीयौ द्वितीयान् । द्वितीयेन द्वितीयाभ्याम् द्वितीयैः ।

द्वितीयस्मै द्वितीयाय द्वितीयाभ्याम् द्वितीयेभ्यः । द्वितीय-

स्मात् द्वितीयात् द्वितीयाभ्याम् द्वितीयेभ्यः । द्वितीयस्य

द्वितीययोः द्वितीयानाम् । द्वितीयस्मिन् द्वितीये द्वितीय

योः द्वितीयेषु । हेद्वितीय हेद्वितीयो हेद्वितीयाः । एवं

तृतीयशब्दः । अकारान्तः पुल्लिङ्गो मासशब्दः ।

प्रथम इति । सुकरम् । प्रथम, चरम, अल्प, अर्ध, कतिपयानां केवलं जसि विकल्पः । शेषं देववत् । ' तय ' ' अयद् ' प्रत्ययान्तानां द्वयद्वितयादीनां शब्दानां जसि रूपद्वयम् । शेषं देववत् । नेमशब्दस्य जसिविकल्पः । शेषं सर्ववत् । नेमानामिति रूपं यदृश्यते तत् द्वन्द्वे सर्वादित्वं वेति न्यायात्सिध्यति । प्रथमे प्रथमाः । चरमे चरमाः । शेषं देववत् । तयापटौ प्रत्ययौ ततस्तदन्ताः शब्दा ग्राह्याः । द्वितये द्वितयाः । द्वये द्वयाः । उभयशब्दस्य अयद्प्रत्ययान्तत्वेऽपि सर्वादियाडाज्जासि न विकल्पः किन्तु सर्ववत् । तीयस्येति तीयप्रत्ययान्तस्य द्वितीय-तृतीयशब्दयुग्यस्येत्यर्थः । क्विन्सु वचनेषु विकल्पेन सर्ववद्रूपं क्विन्सु क्वेर्जासिक्त्वात् वा सर्वत्वाप्रत्यर्थः । द्वितीयस्मै द्वितीयाय द्वितयिस्मात् द्वितीयात् द्वितीयस्मिन् द्वितीये । एवं तृतीयः । शेषं देववत् । उभयशब्दो द्विसंख्यावाचकत्वाभित्यं द्विवचनान्तः । म. द्वि. द्वि. द्वि.) ओ औ (तृ. द्वि. च. द्वि. पं द्वि.) आङ्ग (प्र. द्वि. , स. द्वि.) ओसि । ए अय् । स्वर० । स्रो० । सिद्धम् । उभयशब्दः सर्वशब्दवत् । उभयशब्दस्य द्विवचनाभावः प्रयोगदर्शनाभावात् इति केचित् । इति सर्वादयः । मा-सशब्दस्य विशेषमाह । सूत्रम् ।

मासस्थालोपो वा ।

मासशब्दस्याकारस्य लोपो वा वक्तव्यः । सर्वासु विभक्तिषु परतः ।

मासस्येति । मास (ष० ए०) क्सस्य अस्य अकारस्य लोपः अलोपः (म. ए.) स्रो० । सर्वर्णे० । वा (म. ए. अव्यया० । इवे । उओ । मासशब्दस्याकारस्य लोपो वा भवति शसादौ स्वरे परे । सर्वाविभक्तिषु परत इत्येके । एतदेव सम्मतं, यतः अदृषितं परमतं स्वमतमेवेति । अनेन सप्तस्वपि विभक्तिषु अकारलोपः । सौ वा लोपे कृते हसेपः० । स्रो० । स्वरादौ तु स्वर० । भकारादौ स्रो० । आदवे लोपश्च । सुपि स्रो० । विसर्जनीयस्य सः । स्वर० । सूत्रम् ।

हसेपः सेर्लोपः ।

हसान्तादीबन्ताच्च परस्य सेर्लोपो भवति । माः—मासः
मासौ—मासौ मासः—मासाः । मासं—मासम् मासौ—मासौ

१ प्रथमचरपेत्त्यादिसूत्रे देववत् नेमानामिति दृश्यते.

२ तदुक्तम् ' परमतं स्वमतं विनिवेशितं यदि न दूषितमाहतमेव तत् ' इति ।

मासः-मासान् । मासा-मासेन । स्रोर्विसर्गः । आदबे लोपञ् ।
 माभ्यां-मासाभ्याम् माभिः-मासैः । मासे-मासाय माभ्यां-
 मासाभ्याम् माभ्यः-मासेभ्यः । मासः-मासात् माभ्यां-मा-
 साभ्याम् माभ्यः-मासेभ्यः । मासः-मासस्य मासोः-मासयोः
 मासां-मासानाम् । मासि-मासे मासोः-मासयोः मास्तु-
 मासेषु । हेमाः-हेमास हेमासौ-हेमासौ हेमासः-हेमासाः ।
 आकारान्तः पुच्छिङ्गः सोमपाशब्दः । सोमपाः सोमपौ सो-
 मपाः । सोमपाम् सोमपौ ।

हसेपः सेल्लोपः इति । हसाश्च ईप्च हसेप् तस्मात् हसेपः (पं. ए.)
 स्वर० । लो० । सि (ष. ए.) ङस्य । लो० । लोपे (प्र. ए.) लो० नामिनो रः
 जल्लुम्बी० हसान्तात् व्यञ्जनात् शब्दात् परस्येभ्यस्तान्ताच्च परस्य सेल्लोपो भव-
 ति । माः मासौ मासः । मासं मासौ मासः । मासा माभ्यां माभिः । मासे माभ्यां
 माभ्यः । मासः माभ्यां माभ्यः । मासः मासोः मासाम् । मासि मासोः मास्यु ।
 हेमाः हेमासौ हेमासः । लटुलसा दन्त्या इति स्थानसवर्णत्वात् शबे जबा इति
 सकारस्य ङकारः । माद्गर्थां माद्गः मात्स्य इत्यपि केचित् एवं अकारलोपपक्षे सा-
 धनम् । पक्षे देवशब्दवत् मासः मासौ मासाः । एवमकारान्तप्रक्रिया । अथ आका-
 रान्तप्रक्रियामाह । तत्राकारान्तः पुच्छिङ्गः, पुमानेव लिङ्गं विवक्षितं यस्य स पुच्छिङ्गः
 सोमपाशब्दः । पा पाने पा सोमपूर्वः क्तिप् इति क्तिप् प्रत्ययः । क्तिपः सर्वापहारि-
 त्वाञ्छोपः नामत्वात्स्यादयः क्तिबन्तत्वाद्घातुत्वं न जहाति, शब्दत्वं च प्रतिपाद्ये
 धौ घातुत्वाद्देर्लोपो न । किन्तु लो० । हे सोमपः । हे सोमपौः । हे सोमपाः । (प्र.
 ए.) लो० (प्र. द्वि.) ओधौओ (प्र. व.) सवर्णे० । लो० । (द्वि. ए.) सवर्णे० ।
 (द्वि. द्वि.) ओ भौ औ । सोमपाः । सोमपौ सोमपाः । सोमपां सोमपौ
 शसि (द्वि. व.) सोमपा+भस् । सूत्रम् ।

आतो धातोर्लोपः ।

धातुसंबन्धिन आकारस्य लोपो भवति शसादौ स्वरे परे ।

१ निर्देशशब्दस्य स्वरादौ विकल्पेन 'जरस्' आदेशः । निर्जेरः निर्जेरसौ निर्जेरी निर्जेरसः निर्जेराः
 मथमा । निर्जेरस्य निर्जेरं निर्जेरसौ निर्जेरी निर्जेरसः निर्जेरात् द्वितीया । निर्जेरसा निजरेणे । इत्यादि ।

सोमपः । क्विबन्ता धातवो यद्यपि शब्दत्वं प्राप्तास्तथापि धातुत्वं न जहति । सोमपा सोमपाभ्याम् सोमपाभिः । सोमपे सोमपाभ्याम् सोमपाभ्यः । सोमपः सोमपाभ्याम् सोमपाभ्यः । सोमपः सोमपोः सोमपाम् । सोमपि सोमपोः सोमपासु । अधातोरिति विशेषणाद्धेलोपो नास्ति । हेसोमपः हेसोमपौ हेसोमपाः । एवं कीलालपा, शंखध्मा, मधुपा, विश्वपा, धनदा, वर्चोदाप्रभृतयः । आकारान्तो हाहाशब्दः । हाहाः हाहौ हाहाः । हाहाम् हाहौ हाहान् । आदन्ताच्छसो नत्वाभाव इत्येके तेन हाहाः । सवर्णे दीर्घः सह । हाहा हाहाभ्याम् हाहाभिः । एऐए हाहै हाहाभ्याम् हाहाभ्यः । हाहाः हाहाभ्याम् हाहाभ्यः । हाहाः हाहौः । आकारान्तेषु आबन्तानामेव नुडागमो नान्येषामिति नियमात् । सवर्णे दीर्घः सह । हाहाम् । हाहे हाहौः हाहासु । हेहाहाः हेहाहौ हेहाहाः । तथैव हृहृशब्दः । इकारान्तः पुल्लिङ्गो हरिशब्दः । तस्य प्रथमैकवचने हरि सि इति स्थिते । स्त्रोर्विसर्गः । हरिः ।

आतोधातोर्लोपः । आत् (पं. ए.) स्वर० । स्रो० । धातु (पं. ए.) क्ति । ह्रस्वस्य । स्रो० । हवे० । उओ । लोप (प्र. ए.) स्रो० । नामिनोरः । जल० । सूत्रं सिद्धम् । वृत्तिः भृगुमा । अनेन शसादी स्वरादावाकारलोपः । स्वर० । सकारस्य विसर्गः । (पं. ब.) आभि । स्वर० । योतु० । हसादावविशेषः । सोमपासु इत्यत्र कलाभावात् किलात्पः सः इति न भवति । एवं कीलालपाः शंखध्माः विश्वे ज्ञेयाः । आकारान्तो हाहाशब्दः । तस्य च अक्विबन्तत्वाद्वातुसंज्ञा न । अतस्तस्य साधनाभिन्नेव हाहाः स्रो० । हाहौ ओओऔ । हाहाः । हाहाम् अमृशसो० । हाहौ । हाहान् । आकारान्ताच्छसो नत्वाभाव इत्येके हाहाः । (तृ. ए.) हाहा सवर्णे० । हाहाभ्यां । हाहाभिः । हाहै एऐए । हाहाभ्याम् । हाहाभ्यः । हाहाः । सवर्णे० । स्रो० । हाहाभ्याम् । हाहाभ्यः । हाहाः । हाहौः ओओऔ, स्रो० । हाहां । पुल्लिङ्गस्य दीर्घसमानत्वात्सुडागमो न किन्तु सवर्णे० । हाहे ।

अ इ ए । हाहौः । हाहासु । सम्बोधनं प्रथमावत् । हेहाहाः ॥ इकारान्तसाधनमाह ।
इकारान्तो हरिशब्दः । दशार्थवाचकः । अर्कमर्कटमण्डूकविष्णुवासववायवः ॥
हुरङ्गसिंहशीतांशुयमाश्च हरयो दश ॥१॥ ह्रस्व हरणे इत्स्वि इति इप्रत्ययः । गुणः ।
स्वर० । हरिस् (प्र. ए.) स्त्रो० । सूत्रम् ।

औ यू ।

इकारान्ताडुकारान्ताञ्च पर औकारो यूत्वमापद्यते । ई
ऊ भवतः । हरी ।

औयू । औ. (प्र. ए.) साङ्केति० । यू ईश्च ऊश्च यू (द्वि. ए.) साङ्के० ।
इकारान्तात्परस्य औइत्यस्य ई उकारान्तात्परस्य औप्रत्ययस्य च ऊ इत्यर्थः ।
अनेन औस्थाने ई. सूत्रम् ।

ए ओ जसि ।

इकारान्तस्य उकारान्तस्य च जसि परे एकार ओकारश्च
भवति । एअय् । हरयः ।

एओजसि । (प्र. ए.) ओ (प्र. ए.) साङ्केतिकम् । जस् (स. ए.)
स्वर० । इकारस्य जसि परे एकारः, उकारस्य ओकारः । अनेन ए । ए अय् ।
स्वर० । स्त्रो० । सम्बोधने । सूत्रम् ।

धौ ।

इकारान्तस्य उकारान्तस्य च धिविषये एकार ओकारश्च
भवति । हे हरे हे हरी हे हरयः । हरिम् हरी हरीन् ।

धौ । धि (स. ए.) डेरौ । द्वित्वाद्विलोपः । धौविषये इकारस्य एकारः
उकारस्य ओकारः । समानाद्वेलोपो धातोरिति धिलोपे कृते धौ इति एकारः ।
सर्पे नष्टे सर्पघृष्टिर्न यातीति न्यायात् । हेहरे हेहरी । औयू । हेहरयः । ए ओ
जसि । ए अय् स्वर० । स्त्रो० । (द्वि. ए.) अम्शसो० । मोनुस्वारः (द्वि. द्वि.)
औयू । सवर्णे० (द्वि. ब.) अम्शसोः । सोनः पुंसि । शसीति दीर्घत्वं । हरीन्
(वृ. ए.) सूत्रम् ।

टानाऽस्त्रियाम् ।

इकारान्ताडुकारान्ताञ्च परष्टा ना भवति अस्त्रियाम् । ह-
रिणा हरिभ्याम् हरिभिः ।

ढानाऽस्त्रियाम् । ढ (म. ए.) साङ्के० । ना (म. ए.) साङ्के० । न
 स्त्री अस्त्री तस्यामस्त्रियां (स. ए.) ज्योः इति ङेः भाम् । स्त्रीभुवोः । स्वर० ।
 सवर्णे० । मोनुस्वारः । सिद्धम् । इकारान्तात् उकारान्ताच्च शब्दात्परो यः ढ
 इति विभक्तिवचनस्तस्य स्थाने ना इति भवति पुच्छिङ्के नपुंसकलिङ्के च स्त्रीलिङ्गे
 तु न भवति । अनेन ढाइत्यस्य ना । ष्णोर्णो० । हसादावविशेषः (च. ए.) सूत्रप्र-
 ङिति ।

इकारान्तस्य उकारान्तस्य च ङिति परे एकार ओकारश्च
 भवति । एअय् । हरये हरिभ्याम् हरिभ्यः ।

ङिति । इ इत् यस्य स ङित् तस्मिन् (स. ए.) स्वर० । इकारान्तस्य
 ङेःसिङ्गुङ्गिष्वेकारः उकारस्य ओकारः । अनेन रिइत्यस्य रे । ए अय् । स्वर०
 ङसिङ्सोरस्य ।

एदोद्भ्यां परस्य ङसिङ्सोरकारस्य लोपो भवति । हरेः
 हरिभ्याम् हरिभ्यः । हरेः हर्योः हरीणाम् ।

ङसिङ्सोरस्य । (पं. ए., ष. ए.) ङितीत्यनेन एकारे कृते । सूत्रम् । ङका-
 रेणोपलक्षितः अः ङः । तस्य ङ (ष. ए.) ङस्स्य । केचित्तु ' ङसिङ्सोऽत्स्य'
 एवं पठन्ति एकारोकाराभ्यां परस्य पञ्चपीषष्ठ्येकवचनसम्बन्धिनोऽकारस्य लोपो
 भवति । अनेन अकारलोपः । लो० । (ष. द्वि.) इयं स्वरे । राद्यपोद्धिः । जल-
 तुम्बि० । स्वर० । (ष. व.) नुडागमः । नामि । ष्णोर्णोऽनन्ते । मोनु० । सूत्रम् ।

डेरौ ङित् ।

इदुद्भयामुत्तरस्य डेरौ भवति स च ङित् । ङित्त्वाट्टिलोपः ।

डेरौङित् । ङि (ष. ए.) ङिति ङस्य । लो० । औ (म. ए.) साङ्के० ।
 नामिनोरः । ङित् (म. ए.) हसेपः । सिद्धम् । इकारोकाराभ्यां परस्य सप्तम्येक-
 वचनस्य औ भवति स च औ ङित्संज्ञकः । ङित्ययोजनमाह । सूत्रम् ।

ङिति टेः ।

ङिति परे टेलोपो भवति । हरौ हर्योः हरिषु । एवं अग्नि-
 गिरिविकविप्रभृतयः । उकारान्ताश्च विष्णुवायुभानुप्रभृ-
 तयोऽप्येतैरेव सूत्रैः सिद्धयन्ति । भानुः भानू भानवः ।

भानुम् भानू भानून् । भानुना भानुभ्याम् भानुभिः ।
भानवे भानुभ्याम् भानुभ्यः । भानोः भानुभ्याम् भानुभ्यः ।
भानोः भान्वोः भानूनाम् । भानौ भान्वोः भानुषु । हेभानो
हेभानू हेभानवः । इत्यादि । एवं विष्णुवायुप्रभृतयः ।
सखिशब्दस्य भेदः । सखि सि इति स्थिते ।

डिति टेः । ड इत् यस्य स डित् तस्मिन् (स. ए.) स्वर० । टि. (ष. ए.)
डिति । ङस्य । स्रो० । वृत्तिः कण्ठ्या । ढकार इत् याति यस्य तस्यापि विभक्तौ
प्रत्यये च परे टेल्लोपो भवति इति डित्त्वाट्टिलोपः । स्वर० । केचित् डितीत्येकारे
कृते यदादेशस्तद्वद्भवतीति न्यायात् केरौकारमिच्छन्ति हरौ इति सिद्धम् । द्विवचने
पूर्ववत् (स. व.) किला० । एवं हरिशब्दवत् अग्न्यादयोऽपि शब्दा ज्ञेयाः ।
अग्निरविकविकपिगिरिमुनिकलिनिधिसन्धिविधिमधृतयः । उकारान्ताश्च वेणु
विष्णुवायुभान्वादयोऽपि एतैरेवसूत्रैः सिद्धयन्ति । भानुशब्दस्य औइत्यस्य ऊ ।
सवर्णे० । जसि । ए ओ जसि । ओ अथ । छित्तु डितीति ओकारः । घौ च
समानाद्धे० । घौ इति उकारस्य ओकारः (वृ. ए.) टा नात्रियाम् (च. ए.)
डिति । ओ अथ (पं. ए. ष. ए.) ङस्येत्यकारलोपः । (स. ए.) केरौडित् ।
ओसि । उवम् । मुपि किला० । उकारान्तः पुञ्जिङ्गुस्तिन्तउशब्दः चालनीवाचकः
तितउः तितऊ तितावः इत्यादि । इकारान्तस्यापि सखिशब्दस्य हरिशब्दापेक्षया
भेदो विशेषोऽस्ति तमाह । षण् दाने सनोति ददातीति सत्वा सनेर्डाखिप्रत्ययः
डित्त्वाट्टिलोपः । सखि इति जातम् । सूत्रम् ।

सेर्डाधेः ।

सखिशब्दस्य सेरधेर्डा भवति । डित्त्वाट्टिलोपः सखा ।

सेर्डाधेः । सि (ष. ए.) डिति ङस्य । स्रो० । डा (प्र. ए.) साङ्के० ।
नामिनोरः । जल्लु० । न धिः अधिस्तस्य अधेः (ष. ए.) डिति ङस्य स्रो० ।
सवर्णे० । सखिशब्दसम्बन्धिनो धिवर्जितस्य सेर्डा भवति । अनेन सेः आ । डित्त्वाट्टि-
लोपः । डिति टेः । स्वर० । सेर्डाधेरिति सूत्रमध्ये अधेर्रिति पदग्रहणात् धिविषये
' डा ' इत्यादेशो न भवति ऐकारादेशश्च न भवति किन्तु समानाद्धेल्लोपोधातो-
रिति धिलोपं विधाय पश्चाद्धौ इति सूत्रेण एकार एव भवति । हेसखे ईति सिद्धम् ।
(प्र. द्वि.) सूत्रम् ।

ऐ सरुव्युः ।

सखिशब्दस्यैकारादेशो भवति धिवर्जितेषु पञ्चसु परेषु ।

ऐ सरुव्युः । द्विपदम् । ऐ (प्र. ए.) साङ्के० । सखि (ष. ए.) ऋकृडे । इ यं स्वरे । ऋतोऽङुः । टिलोपः । स्वर० । स्रो० । सेर्धाधेरिति सूत्रादधेरितिपदं ऐ सरुव्युरित्यत्राप्याकर्षणीयं तेन सखिशब्दस्य धिवर्जितेषु पञ्चसु स्यादेषु परेषु वचनेषु ऐकारादेशो भवति ।

षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशस्तदन्तस्य ज्ञेयः ।

आयादेशः । सखायौ ।

‘ शत्रुवदादेशः ’ इति वचनात् सर्वस्यापि न कथमैकारः तत्रोच्यते षष्ठीति षष्ठ्या विभक्त्या निर्दिष्टः कथितः उच्चरितः सूत्रमध्ये यः शब्दस्तस्य प्राप्तः आदेश-स्तस्य शब्दस्यान्तस्य भवति न तु सर्वस्य यथा ऐसरुव्युरित्यत्र सखिशब्दस्य षष्ठ्या निर्दिष्टत्वात् सखिशब्दस्य प्राप्तः ऐकारादेशः सखिशब्दस्यातो य इकारस्तस्य-भवति । ननु पञ्चस्विति ग्रहणादसौ परोऽप्येकारादेशः कथं न क्रियते तत्राह । सौ परे तु एकारादेशे कृतेऽप्यकृतेऽपि ङादेशस्य नित्यत्वात् ङा आदेश एव स्यात् नत्वैकारः । अथवा ऐ सरुव्युरिति सूत्रे विपरीतकरणात् सौ परे ऐकारो न क्वचित् । औकारादिचतुर्षु परेषु इत्येवास्ति अनेनेकारस्य ऐकारः ऐवाय् । स्वर० । एवं (प्र० ब०, द्वि० ए०, द्वि० द्वि०) एतेष्वपि ज्ञेयम् ।

द्विवचनस्य वावा छन्दसि ।

द्विवचनस्यौकारश्छन्दस्याकारमापद्यते । सखाया सखायः

सखायम् सखायौ सखाव् ।

द्विवचनस्य वावा छन्दसि । द्विवचनस्य प्रथमाद्विवचनस्य औ इत्यस्य छन्दसि वेदे वा आ भवति । सखाया । सम्बोधने अधेरिति विशेषणादे कवचने आकारो न तत्र हरिशब्दवत् समानाद्धेर्लोपो धातोः । धौ । शेषं प्राग्वत् (द्वि. ब.) हरिवत् । तृतीयादौ विशेषमाह । सूत्रम् ।

सखिपत्योरीक् ।

सखिपतिशब्दयोरीगागमो भवति टाङ्गिषु परतः । दीर्घ

त्वान्ना न भवति । सरुव्या । ऋपिप्रयोगलिङ्गार्थमाह ।

सखिपत्योरीक् । सखिश्च पतिश्च सखिपती तयोः सखिपत्योः (ष. द्वि.)

इ यं स्वरे । स्वर० । स्रो० । ईक् (प्र. ए.) हसेपः० । सखिपतिशब्दयोः टाङ्केङ्गिषु परत ईगागमो भवति किच्चादन्ते दीर्घत्वाद्वा न भवति । तत्रो दीर्घकारान्तत्वात् टा नास्त्रियाभिति सूत्रेण टास्थाने ना न भवति । किंतु सवर्णे० । इ यं स्वरे । सख्या पत्या ।

आगमजमनित्यम् ।

आगमजं कार्यमनित्यं स्यात् । सखिना सखिभ्याम् सखिभिः । सख्ये साखिभ्याम् सखिभ्यः ।

पुनरागमजमनित्यम् । आगमाज्जातमागमजं कार्यमनित्यं क्वचिन्न भवतीति न्यायात् क्वचिदीकारागमो न भवति, तेन सखिना पतिना इति रूपं भवति तत्र । टा नास्त्रियाम् । (च. ए.) ईकारागमः । सवर्णे० । इयं स्वरे । स्वर० । (पं. ए., ष. ए.) विशेषमाह । सूत्रम् ।

ऋकृडे ।

सखिपतिशब्दयोर्ऋगागमो भवति ङसिङ्सोर्ङकारे परे । सख्यु असु इति स्थिते ।

ऋकृडे । ऋक् (प्र. ए.) हसे पः० । ङकारेण उपलक्षितः अः ङः तस्मिन् ङे (स. ए.) अ इ ए । अथवा अमे अमा वा । ऋकृडे । सखिपतिशब्दयोः ऋगागमो भवति ङसिङ्सोर्ङकारे परे । इ यं स्वरे । स्वर० । सख्यु+असु इति स्थिते । सूत्रम् ।

ऋतो ङ उडित् ।

ऋकारान्तात्परस्य ङसिङ्सोरकारस्य उकारो भवति स च डित् । सख्युः सखिभ्याम् सखिभ्यः । सख्युः सख्योः सखीनाम् । सप्तम्येकवचने ङेरौ ङिदित्यौङकारे कृते सखिपत्योरिगागमः । सख्यौ सख्योः सखिषु । अधेरिति विशेषणादेकारोऽधिविषये । हेसखे हेसखायौ हेसखायः । पतिशब्दस्य भेदः । पतिशब्दस्य प्रथमा द्वितीययोर्हरिशब्दवत्प्रक्रिया । पतिः पती पतयः । पतिम् पती पतीन् । तृतीयादौ तु सखिशब्दवत्प्रक्रिया । पत्या पतिना पतिभ्या-

म् पतिभिः । पत्ये पतिभ्याम् पतिभ्यः । पत्युः पतिभ्याम्
पतिभ्यः । पत्युः पत्योः पतीनाम् । पत्यौ पत्योः पतिषु ।
हेपते हेपती हेपतयः ।

ऋतो ङ उः । ऋत (पं. ए.) स्वर० । स्रो० । ङकारेण उपलक्षितो अः
हस्तस्य ङः (ष० ए०) सांके० । उ (प्र. ए.) स्रो० । सूत्रमिदं सिद्धम् । ऋका-
रान्तादिति वृत्तिः कण्ठ्या । अनेनोभयत्राप्यकारस्योकारः स च उकार इत्संज्ञकः
करुप्यः । इत्त्वाट्टिलोपः । इति टेः । स्वर० । स्रो० । (ष. ब.) नुढामः । नापि ।
स्वर० । मोऽनुस्वारः (स. ए.) डेरी इत् । इत्यौकारे कृते इत्त्वाट्टिलोपे
कृते ' यदादेशस्तद्भवति ' इति न्यायात् ' एकदेशविकृतमनन्यवद्भवति ' इति-
न्यायाच्च सखिपत्योरीक् ईगागमः ई इ यं स्वरे । शेषं हरिवत् । एवं सांख्यशब्दसाध-
नम् । पतिशब्दसाधनमाह । पतिशब्दस्य प्रथमाद्वितीययोः प्रक्रियासाधना हारश-
ब्दवत् । तृतीयादौ तु सामान्येन सखिशब्दवत् । पत्या पत्ये पत्युः पत्युः पत्योः
पत्योः । तत्रापि विशेषमाह ।

पतिरसमास एव सखिशब्दवद्भवत्यः ।

षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा । सीतायाः पत्ये नम इत्यादिप्रयो-
गदर्शनात् । ततः समस्तस्य नादयो भवन्ति । प्रजापतिना
प्रजापत्ये इत्यादि । द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः । द्वि
ओं इति स्थिते ।

असमास एव । समासरहित एव पतिशब्दः सखिशब्दवत्साध्यः । टादौ
स्वरे परे समासान्तस्य च पतिशब्दस्य नादयो भवन्ति । टानास्त्रियाम्, इति हस्य,
डेरी इत् इत्यादि सूत्राणि भवन्ति । यथा प्रजानां पतिः प्रजापतिरिति तत्पुरुषेस
मासे कृते द्वितीयां यावद्विशेषः तृतीयादौ तु टानास्त्रियामित्यादिसूत्रसमुच्चयेन
हारिशब्दवत्साधनीय इत्यर्थः । प्रजापतिना प्रजापतिभ्यां प्रजापतिभिः । प्रजापत्ये,
प्रजापतेः, प्रजापतौ । धौ प्रजापते समानाद्धेल्लोपो । धातोः । हेप्रजापती ऽश्रूय ।
हेप्रजापतयः । ए ओ जसि । द्विशब्दो द्विसंख्यावाचकत्वात् नित्यं द्विवचनान्त
एव द्विवचनं अन्ते यस्य स द्विवचनान्तः । द्वि (प्र. द्वि । द्वि. द्वि । तृ. द्वि । च.
द्वि. । पं. द्वि. । ष. द्वि. । स. द्वि०)

त्यदादेशेरः स्यादौ ।

त्यदादेशेरकारो भवति स्यादौ परे । द्वौ द्वौ द्वाभ्याम् द्वाभ्याम् द्वाभ्याम् द्वयोः द्वयोः । त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । त्रि अस् इति स्थिते । एओ जसि त्रयः त्रीन् त्रिभिः त्रिभ्यः त्रिभ्यः ।

त्यदादेरिति । त्यत् आदिर्यस्य स त्यदादिस्तस्य त्यदादेः (ष. ए.)

किति ङस्य । स्तो० । ङि (ष. ए.) प्राग्त् विसर्जनीयस्य सः । षुभिः षुः । स्वर० । अ (प्र. ए.) स्तो० नामिनो रः । स्वर० । स्यादि (स ए.) ङेरौ ङित् । ङित्त्वाङ्गिणोपः । स्वर० । त्यद्, तद्, यद्, एतद्, अदस्, इदम्, द्वि, किं, युष्मद्, अस्मद्, एते त्यदादयः त्यदादेः शब्दस्य ङेः ' अन्त्यस्वरादिष्टिः ' इति संज्ञाप्रक्रियालक्षणायाष्टेः । स्यादौ विभक्तौ परतोऽकारो भवति अनेन ' द्वि ' इत्यस्य ' द्व ' सर्वत्र । रूपद्वये ओधौधौ । ततो रूपत्रये अङ्गि (ष. द्वि. । स. द्वि.) ओसि एअय् । स्वर० । स्तो० । त्यदादीनां संबोधनाभावः । त्रिशब्द इति । इकारान्तः त्रिशब्दः त्रिसंख्यावाचकत्वात् नित्यं बहुवचनान्तः । बहुवचनमेव अन्ते यस्य सः (प्र. ष.) त्रि+अस् इति स्थिते । एओ जसि एअय् । स्वर० । त्रय इति जातम् । (द्वि. ष.) अम्शसो० । सो नः पुंसः । शसि । त्रीन् । त्रिभिः । त्रिभ्यः । त्रिभ्यः । आभि विशेषः पूर्वं नुडागमः, ततः । स्रजम् ।

त्रेरयङ् ।

त्रिशब्दस्यायङादेशो भवति नामि परे ।

त्रेरयङ् । त्रि (ष. ए.) किति ङस्य । स्तो० । अयङ् (प्र. ए.) हसेपः० । नामिनो रः । सिद्धम् । त्रिशब्दस्य ' अयङ् ' इत्यादेशो भवति नुद्सहित आभि परे ।

ङकारोऽन्त्यादेशार्थः । ङिदन्त्यस्य वक्तव्यः ।

त्रयाणाम् । त्रिषु । कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तस्त्रिषु स-
रूपः । कति जस् इति स्थिते ।

ङित् । ङकारेत् आदेशः अन्यस्य भवति इकारस्येत्यर्थः । नन्वत्र षष्ठी-
निर्दिष्टस्येत्यनेनानन्तरस्यादेशप्राप्तौ पुनर्ङिदन्त्यस्येति किमर्थमुक्तं तत्राह । गुरुः
शिच सर्वस्येत्यनेन षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्यस्य बाधः । अयङ्कित बहुभ्ररत्वेन गुरुरादेश-

स्तेन सर्वस्यैव भवति तन्निवारणार्थं ङिदन्तस्येति । ङित् ङकारेत् यः आदेशः स गुरुरपि अन्यस्यैव भवति । इकारस्य ' अय् ' इत्यादेशः । नामीति दीर्घः । ष्रुर्नो-
णो० । मोनु० । त्रिशब्दस्य बहुवचनान्तत्वेऽपि त्रिरित्येकवचनं शब्दनिर्देशात् ।
अथवा त्रेरित्येकवचनशब्दनिर्देशात्समासान्तत्वे एव अयङ् आदेशः असमासान्तत्वे तु
न । यथा प्रियास्त्रयो येषां ते प्रियत्रयस्तेषां प्रियत्रयाणाम् । एवम् अतिक्रान्तास्त्रीन्
इत्यतित्रयस्तेषामतित्राणां इत्यादौ न अयङ् (स. व.) क्लिला० । त्रिषु । हेत्रयः ।
का संख्या येषान्ते कति किंशब्दात् उतिप्रत्ययः । शेषा निपात्याः कत्यादय इति
सिद्धस्य कतिशब्दस्य बहुवचनान्तस्यापि जस्रशसोर्विशेषमाह । सूत्रम् ।

इतेश्च ।

इत्यन्तात्परयोर्जशसोर्लुक् भवति ।

इतेरिति । कतिशब्दात्परयोर्जशसोर्लुक्त्वव्ययः । इतिप्रत्ययान्तादिति वा
अनेन जशशसोर्लोपः कर्तव्यः ।

लुकि न तन्निमित्तम् ।

लुकि जाते सति तन्निमित्तं कार्यं न स्यात् । कति कति
कतिभिः कतिभ्यः कतिभ्यः कतीनाम् कतिषु हेकति ।

ईकारान्तः पुल्लिङ्गः सुश्रीशब्दः । सुश्रीः ।

लुकि न तन्निमित्तमिति । लुकि कृते सति यस्य लुक् क्रियते स एव
निमित्तं कारणं यस्य ईदृशं यत्कार्यं तन्न भवति तेन एवोजसि शसीति दीर्घत्वं च
न भवति । शेषं सुगमम् । कतिशब्दस्य सम्बोधनाभावः । एवं कतिसाहचर्यात्
यति ततिशब्दाभ्यां परयोः जशशसोर्लुक्त्वव्ययः । यति ते नाग शीर्षाणि तति ते
नाग वेदना इत्युदाहरणम् । कतिशब्दस्य त्रिष्वपि लिंगेषु सदृशरूपाणि । इकारा-
न्तानुक्त्वा ईकारान्तानाह । ईकारान्तः सुश्रीशब्दः । श्रिष्वसेवायां सुपूर्वः
किप्प्रत्ययः प्रच्छादेर्दीर्घः किप् सर्वापहारी लोपः । सुष्टु श्रयन्त्येनमिति सुश्रीः ।
किबन्तत्वाद्वातुत्वं न जहाति । शब्दत्वं च प्रतिपद्यते इति स्यादयः (प्र. ए.)
सो० । सुश्रीः । द्विवचने सूत्रम् ।

ध्वोर्धातोरियुवौ स्वरे ।

धातोरिकारोकारयोरियुवौ भवतः स्वरे परे । सुश्रियौ सु-
श्रियः । सुश्रियम् सुश्रियौ सुश्रियः । सुश्रिया सुश्रिभ्याम्

सुश्रीभिः । सुश्रिये सुश्रीभ्याम् सुश्रीभ्यः । सुश्रियः सु-
श्रीभ्याम् सुश्रीभ्यः । सुश्रियः सुश्रियोः सुश्रियाम् । सु-
श्रियि सुश्रियोः सुश्रीषु । हेसुश्रीः हेसुश्रियौ हेसुश्रियः ।
तथैव सुधीशब्दः । सुष्ठु ध्यायतीति सुधीः सुधियौ सुधियः
सुधियम् इत्यादि । एवमुकारान्तः स्वयम्भूशब्दः । स्वयं
भवतीति स्वयम्भूः स्वयम्भुवौ स्वयम्भुवः । स्वयम्भुवम्
स्वयम्भुवौ स्वयम्भुवः । स्वयम्भुवा स्वयम्भूभ्याम् स्वय-
म्भूभिः । स्वयम्भुवे स्वयम्भूभ्याम् स्वयम्भूभ्यः । स्वयम्भुवः
स्वयं भूभ्याम् स्वयंभूभ्यः । स्वयंभुवः स्वयम्भुवोः स्वयम्भुवा-
म् । स्वयम्भुवि स्वयम्भुवोः स्वयम्भूषु । हेस्वयम्भूः हेस्व-
म्भुवौ हेस्वयम्भुवः इत्यादि । सेनानीशब्दस्याविशेषो
हसादौ तु विशेषः । सेनां नयतीति सेनानीः ।

य्वोरिति । ईच ऊच य्वौ तयोः य्वोः । इयं । उवं । स्वर० । य्वो (ष. द्वि.)

धातु (ष. ए.) ङिति । हस्य । स्रो० । इयुव् (प्र. द्वि.) स्वर० । नागिनो रः ।
स्वर० (स. ए.) अइए । धातोः ईकारस्य स्वरे परे इय् उकारस्य च उच् ।
इयंस्वरे इति सूत्रात् स्वरे इत्यनुवृत्तौ सत्यां पुनः स्वरग्रहणं अग्रशसोरस्य नुदागः
इति निषेधार्थं विभक्तिवर्जितस्वरनिषेधार्थं च ततोऽत्र विभक्तिस्वर एव ग्राह्यः । तेन
श्र्यर्धमित्यादौ न इय्, किन्तु इयंस्वरे इति यत्वम् । अनेन स्वरादौ इय् । स्वर० ।
ह्वादावविशेषः । सुपि क्लिळा० । संबोधने धातुत्वान्न धिलोपः किन्तु स्रो० ।
हेसुश्रीः हेसुश्रियौ हेसुश्रियः । एवं सुधीशब्दः । ऊकारान्तः स्वयंभूशब्दोऽप्येवमेव

य्वौ वा ।

धातोरवयवसंयोगः पूर्वो यस्मादीकारादूकारान्नास्ति तद-
न्तस्थानेकस्वरस्य कारकाव्ययपूर्वस्थैकस्वरस्य च धातोरी-
कारस्य ऊकारस्य च यकारवकारौ भवतः स्वरे परे । वर्पा-
भूपुनर्भूव्यतिरिक्तभूशब्दसुधीशब्दौ वर्जयित्वा वाग्रहणा-
दियं विवक्षा । सेनान्यौ सेनान्यः । सेनान्यम् सेनान्यौ

सेनान्यः । सेनान्या सेनानीभ्याम् सेनानीभिः । सेनान्ये
सेनानीभ्याम् सेनानीभ्यः । सेनान्यः सेनानीभ्याम् सेना-
नीभ्यः । सेनान्यः सेनान्योः ।

णीञ् प्रापणे । आदेष्णः स्नः । नी । सेनापूर्वः । सेनां नयति सेनानीः
क्लिप्प्रत्ययान्तः । सेनानीशब्दस्येकारान्तधातोरपि हसादौ न विशेषः स्वरादौ तु
विशेषस्तमेव सूत्रद्वारा व्याख्याति । व्योर्धातोरियुवौ स्वरे । अनेन द्वयंस्वरे 'उवं'
इत्येतयोर्बांधो जातः व्योर्धातोरित्यस्य बाधनार्थं व्यौ वेति सूत्रम् । यृच् वृच् व्यौ
(प्र. द्वि.) वा (प्र. ए.) अव्य० । यस्मादिकाराद्दकाराच्च पूर्वौ आदौ वर्तमानौ ।
धातोः अवयवसंयोगः सुश्रीर्वक्त्रीवत् व्यक्षरादिसंयोगो नास्ति तदन्तस्य स एव
धात्ववयवसंयोगपूर्वकत्वरहित । ईकार ऊकारो वा अन्ते यस्य स तदन्तस्य पुनः
अनेकस्वरस्य द्वित्रिस्वरसहितस्य शब्दस्य सम्बन्धिन ईकारस्य यकार ऊकार-
स्य च वकारः । ननु णीञ्प्रापणे अयं धातुः एकस्वरः कथमनेकस्वरत्वंमुच्यते ।
कारकपूर्वस्यापि क्तिबन्तग्रहणेन ग्रहणादनेकस्वरत्वम् । अत्र वा शब्दो व्यवस्थावा-
चको न तु विकल्पार्थस्तेन वर्षाभूः, पुनर्भूः, ह्रग्भूः, काराभूः, एभ्यो ऽतिरिक्तो
ऽन्यो भूशब्दः स्वयंभू, कमलभू, नाभिभू, अङ्गभू, आत्मभू, मनोभू, प्रतिभू, पशु-
तिकस्तस्य सम्भवे सत्यपि व्यौ वा इति न भवति किन्तु व्योर्धातोरियुवौ
स्वरे इति भवति । तथा सुधीशब्दस्यापि संभवे सत्यपि व्यौवेति न भवति किन्तु
व्योर्धातोरियुवौ स्वरे इत्येव भवति अत अतौ वर्जयित्वा अपर इकारोकारयोः
पूर्वोक्तलक्षणयोः यकारवकारौ भवतः । वाग्रहणादियं विवक्षा ज्ञेया, कुतः निपाता
नामनेकार्थत्वात् धातोः संयोगपूर्वकत्वे सुश्रियौ, यवक्रियौ, कटपुवौ, इत्यादौ न
यकारवकारौ किन्तु इयुवावेव । एकस्वरे तु नीः नियौ, धीः धियौ, लूः लुवौ, भूः
भूवौ भुवः इत्यादौ न यकारवकारौ । बहुव्रीहिसमासे अनेकस्वरस्यापि इयुवौ
भवतः। यथा सुधीः सुधियौ, कुधीः कुधियौ परमधियौ इत्यादि धात्ववयवसंयोगपूर्वक-
त्वे एव यकारवकारौ भवतः । तेन उन्न्यौ उन्न्यः इत्यादौ स्वाभाविकधात्ववयवसंयो-
गपूर्वकत्वाभावात् यत्वं न भवति वर्षाभू, पुनर्भू, ह्रग्भू, काराभू, इत्यत्र भूशब्दस्य
वत्त्वं । अन्यत्र उवेव वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् इयं विवक्षा लभ्यते । अनेन
स्वरादौ सर्वत्र यकारः । स्वर० । आभि विशेषः ।

सेनान्यादीनां वामो जुडुक्तव्यः ।

सेनानीनाम्—सेनान्याम् । सेनानी ङि इति स्थिते ।

सेनान्यादीनामिति । सेनान्यादीनां शब्दानां आभः पष्ठीवहुवचनस्य

वा नुडागमो वक्तव्यः । अनेन एकत्र नुडागमः स्वर० मोनु० अन्यत्र य्वौ वेति यकारः ।
स्वर० । (स. ए.) सूत्रम् ।

आम्डेर्नियश्च ।

आबन्तादीबन्तान्निशब्दाञ्चोत्तरस्य डेरामादेशो भवति ।
सेनान्याम् सेनान्योः सेनानीषु । हेसेनानीः हेसेनान्यौ
हेसेनान्यः । एवं ग्रामणीप्रभृतयः । एवमूकारान्तो यव-
ल्लूशब्दः । यवल्लूः यवल्ल्वौ यवल्ल्वः । यवल्ल्वम् यवल्ल्वौ य-
वल्ल्वः । यवल्ला यवल्लूम्याम् यवल्लूमिः । यवल्ल्वे यवल्लूम्याम्
यवल्लूम्यः । यवल्ल्वः यवल्लूम्याम् यवल्लूम्यः । यवल्ल्वः यवल्ल्वोः
यवल्ल्वाम् । यवल्ल्वि यवल्ल्वोः यवल्ल्वेषु । हेयवल्लूः हेयवल्ल्वौ
हेयवल्ल्वः । एवं वर्षाभूपुनर्भूप्रभृतयः । संयोगपूर्वस्य तु
सुश्रियो कटप्रुवौ । एकस्वरे तु नियौ लुवौ । कारकाव्य-
यपूर्वत्वाभावे तु परमनियो धात्वयवसंयोगपूर्वकारोकार
योरेव न य्वौ । तेन उड्यौ । न य्वौ । तेन कुधीः
कुधियो इति । बहुव्रीहौ तु इयुवौ स्तः । ईकारान्तो वात-
प्रमीशब्दः । वातप्रमीः वातप्रम्यौ वातप्रम्यः । वातप्रमीम्
वातप्रम्यौ वातप्रमीन् । वातप्रम्या वातप्रमीभ्याम् वातप्र-
मीभिः । वातप्रम्ये वातप्रमीभ्याम् वातप्रमीभ्यः । वातप्रम्यः
वातप्रमीभ्याम् वातप्रमीभ्यः । वातप्रम्यः वातप्रम्योः वात
प्रम्याम् । वातप्रमी वातप्रम्योः वातप्रमीषु । हेवातप्रमीः
हेवातप्रम्यौ हेवातप्रम्यः ।

अमि वातप्रमीमाहुः शसि वातप्रमीनिति ॥

डौ तु वातप्रमी ज्ञेयः शेषं ग्रामणीवद्भिदुः ॥

तथैवोकारान्तो ह्रह्रशब्दः । ह्रह्रः ह्रह्रौ ह्रह्रः । ह्रह्रम् ह्रह्रौ

१ आग्देः । नियः । इति पृथक् सूत्रद्वय चन्द्रिकापाठे ।

हृद्द्न् । हृद्द्वा हृद्द्भ्याम् हृद्द्भिः इत्यादि । ऋकारान्तः
पितृशब्दः । पितृ सि इति स्थिते ।

आम्ङेरिति । आम् (प्र. ए.) हसे पः० । ङि (ष. ए.) ङिति । ङस्य ।

सो० । केचित्तु आम्ङेर्नियञ्चेत्थं सूत्रं पठन्ति तत् साधु । यतो नीशब्दादित्य
नुवृत्तिर्न दृश्यते । आबन्तात् स्त्रीलिङ्गे आप्रत्ययान्ताबीशब्दाच्चोत्तरस्य ङेसप्तम्ये-
कवचनस्य आम् भवति । अनेनामि कृते ध्वौ वेति यकारः । स्वर० । मोनु० । धातुत्वा-
न्न धेलोपः । शेषं सुकरम् । एवं ग्रामण्यग्रणीप्रभृतयोऽपीकारान्ता धातुशब्दा
ज्ञेयाः । ऊकारान्ताश्च यवल्लखलपूहम्भूकाराभूर्वर्षाभूपुनर्भूप्रभृतयोऽप्येवम् । परं सप्त-
म्येकवचने नीशब्दाभावात् ङेराम् न भवति तेन यवल्वि पुनर्भिव वर्षाभिव इति
रूपम् । वर्षासु भवति इति वर्षाभूः मण्डूकः । यवान् लुनातीति यवल्लुः । पुनर्भवतीति
पुनर्भूः । हन् हिंसन् भवतीति हम्भूः सर्पः कीटः । कारे कारेण वा भवतीति कारभू-
राजदेव्या भागः । एते क्तिप्प्रत्ययान्ताः । ईकारान्तो वातप्रमीशब्दः । वातप्रमीः
(प्र. ए.) सो० । वातप्रम्ये । वातप्रम्यः । वातप्रम्योः । वातप्रम्यां । (स. ए.)
सवर्णे० । वातप्रमी । वातप्रम्योः । वातप्रमीषु । हेवातप्रमीः । अमि वातप्रमी ।
शसि वातप्रमीनिति । ङौ तु वातप्रमीति रूपम् । एवं देवयजीरपि अतिल-
क्ष्मीः ययीः पपीः । एव मूकारान्तो हृद्द्शब्दः । हृद्दुः हृद्दौ (उर्व) हृद्दुः । स्वर
परे सर्वत्र उवम् । शसि हृद्दन् । आमि हृद्दाम् । ङौ हृद्द्वि । अमि हृद्दुम् ऋकारान्ता-
नाह । ऋकारान्तः पितृशब्दः । पा रक्षणे पाति रक्षतीति पिता । पितृशब्दो
निपातसिद्धः न वृप्रत्ययान्तः । पितृ (प्र. ए.) । सूत्रम् ।

सेरा ।

ऋकारान्तात्परस्य सेरा भवति स च ङित् । ङित्त्वाट्टिलोपः । पिता ।

सेरा । सि (ष. ए.) ङिति । ङस्य । सो० । आ (प्र. ए.) साङ्के० ।
नामिनोरः । ऋका० । इति सेः ' आ ' इत्यादेशः । स च आ ङित्संज्ञकः ङित्त्वा-
ट्टिलोपः । स्वर० । पिता । सूत्रम् ।

अर् पञ्चसु ।

ऋकारस्यार् भवति पञ्चसु परेषु । पितरौ पितरः । पितरम्
पितरौ पितृन् । ऋरम् । पित्रा पितृभ्याम् पितृभिः । पित्रे

१ खले पुनातीति खलपूः २ वातपूर्वो माब्धातुः वातं प्रमितीति वातप्रमी. औणादिकः । ३ राहाहन्दी
देवेभ्यर्वो ।

पितृभ्याम् पितृभ्यः । ऋतोडउः । पितुः पितृभ्याम् पितृभ्यः ।
पितुः पित्रोः पितृणाम् ॥

अर्पञ्चसु । अर् (प्र. ए.) पञ्चन् (स. ब.) नाञ्चो नो० । एकपदम् ।
स्यादिषु पञ्चसु वचनेषु परेषु ऋकारोऽर् भवति स्थानशून्यार्थं सेरपि ग्रहणं सि-
विषये तु सेरा इत्याकारभासौ पञ्चसु इत्यर्भासौ च विशेषत्वात् नित्यत्वाच्च सेरा
एव भवति । केचित्तु प्रथमं अर्पञ्चसु इत्यरं विधाय ततो यदादेशस्तद्भवति
इति न्यायात् सेरा इति सेः आ तत्प्रिलोपः । स्वर० । पिता । पितृ (प्र. द्वि.)
(प्र. ब.) अनेन अर् स्वर० । शेषं सुकरं (द्वि. ब.) अमृशासोरस्य । सोनः पुंसः ।
शसि । तृतीयायां चतुर्थ्यां चैकत्वे ऋरं ह्रस्वेऽसः । स्वर० । हसादावविशेषः । (पं. ए.
ष. ए.) ऋतोडउः । इति डेरिति ङलोपः । स्वर० । सो० । (ष. द्वि.) (स. द्वि.)
ऋरम् । स्वर० । (ष. ब.) नुडाम् । नामि । पहर्णोणो० (स. ए.) सूत्रम् ।

डौ ।

ऋकारस्यार् भवति डौ परे । पितरि पित्रोः पितृषु । पितृ
धि इति स्थिते ।

डौ । ङि (स. ए.) डेरौ० । ङलोपः । स्वर० । एकपदम् । अनेन अर्ः ।
स्वर० (स. ब.) क्खिलात्पः सः । संबोधनैकवचने सूत्रम् ।

धेर् ।

ऋकारान्तात्परस्य धेर् भवति । स च ङित् । ङित्त्वाङ्गि-
लोपः । हेपितः हेपितरौ हेपितरः । एवं यामात्रादयः ।
एवं नृशब्दः । सेरा । ना नरौ नरः । नरम् नरौ नृन् । त्रा
नृभ्याम् नृभिः । त्रे नृभ्याम् नृभ्यः । ऋतोडउः । नुः नृभ्या-
म् नृभ्यः । नुः त्रोः ।

धौ कृत्यमाह । सूत्रम् । धेर् । धि (ष. ए.) ङिति । ङस्य । सो० । अर्
(प्र. ए.) ह्रस्वः० । नामिनोरः । ऋकारान्तात् इति धेः अर् आदेशो भवति । स च
ङित् । ङित्त्वाङ्गिलोपः । स्वर० । हेपितः । एवं यामात्रादयः शब्दाः साध्याः ।
यामाता यामातरौ यामातरः । भ्राता भ्रातरौ भ्रातरः इत्यादि । देवा देवरौ देवरः
इत्यादि । सव्येष्टा सूतः सूतः सव्येष्टसारथी । नृशब्दोऽपि पितृशब्दवत् । ना नरौ

नरः । नरं नरौ नृन् । वा नृभ्यां नृभिः । त्रे नृभ्यां नृभ्यः । नुः नृभ्यां नृभ्यः । नुः ।
त्रोः आभि विशेषः ।

नुर्वा नामि दीर्घः ।

नृशब्दस्य नामि परे दीर्घो वा भवति । नृणां नृणाम् । ङौ ।
नरि त्रोः नृषु । हेनः हेनरौ हेनरः । कर्तृशब्दस्य पञ्चसु
विशेषः ।

नुर्वति । नृशब्दस्य नामि परे दीर्घो वा वक्तव्यः । नृणां नृणाम् । नरि त्रोः
नृषु । हेनः हेनरौ हेनरः इति सिद्धम् । पिता, माता, ननान्दा, ना, सव्येष्ट,
भ्रातृ, यातरः ॥ यामाता, दुहिता, देवा, न तृजन्ता इमे दश ॥ १ ॥ हुक्त्वं
करणे कृत्वुणौ० तृप्त्ययः गुणः राद्यपोद्धिः । स्वर० । कर्तुं, करोतीति कर्ता कर्तृ-
शब्दस्य पञ्चसु विशेषस्तमेवाह । सूत्रम् ।

स्तुरार् ।

सकारतृप्त्ययसंबन्धिन ऋकारस्यार् भवति पञ्चसु प-
रेषु । कर्तार् सि इति स्थिते । यदादेशस्तद्वद्भवति ।
सेरा ङित्त्वाङ्गिलोपः । कर्ता कर्तारौ कर्तारः । कर्तारम्
कर्तारौ कर्तन् । कर्त्रा कर्तृभ्याम् कर्तृभिः । कर्त्रे कर्तृभ्याम्
कर्तृभ्यः । ऋतोङउः । कर्तुः कर्तृभ्याम् कर्तृभ्यः । कर्तुः कर्त्राः
कर्तृणाम् । कर्तारि कर्त्राः कर्तृषु । धेरर् । हेकर्तः हेकर्तारौ
हेकर्तारः इत्यादि । एवं नमृहोतृप्रशास्तृपोऽनुद्गातृप्रभृतयः ।
स्वसा नसा च नेष्टा च त्वष्टा कर्ता तथैव च ॥

होता पोता प्रशास्ता च ह्यष्टौ स्वस्नादयः स्मृताः ॥

स्तुरार् । सूच वृश्च स्तृ तस्य स्तुः (प. ए.) ऋतोङउः । ङिलोपः । स्रो० ।

आर् (प्र. ए.) हसेपः० । नामिनोरः । सिद्धम् । सकारसम्बन्धिनः ससहितस्य
ऋकारस्य सकारोपलक्षितस्येत्यर्थः । तृप्त्ययस्य सम्बन्धिन इति तुवुणावित्यादि
कृत्स्नत्पञ्चतृप्त्ययस्य च ऋकारस्य स्यादपि पञ्चसु परेषु आर् भवति । सकारसंबन्धी
ऋकारः स्वस्रशब्द एव नान्यत्र तेन प्रियात्स्रशब्दादौ आर् न स्यात् । प्रियतिसा
प्रियतिसौ प्रियतिस्रः इत्यादि अनेन द्वितीयाद्विवचनान्तं यावत् आर् आदेशः ।

स ऋकारवत् ज्ञेयः । ततः सेरा टिलोपः सर्वत्र स्वर० । सम्बोधने- स्तुरार्, ततो धेरर् टिलोपः स्वर० । स्रो० । हेकर्तः शेषं सुगमम् । शसि अम्शसोरस्य । सोनः पुंसः शसि । तृतीयादौ पितृशब्दवत् । यथा (तृ. ए.) ऋरम् । स्वर० । कर्त्रो कर्तृभ्यां कर्तृभिः । (च. ए.) ऋरम् । स्वर० । कर्त्रे कर्तृभ्यां कर्तृभ्यः । (पं. ए.) (ष. ए.) ऋतो ङ उः । स च ङित् । ङित्त्वाट्टिलोपः । स्वर० । कर्तुः कर्तृभ्यां कर्तृभ्यः । कर्तुः कर्त्रोः । ऋरम् । स्वर० । कर्तृणां नुढामः । (स. ए.) ङौ । स्वर० । कर्तरि कर्त्रोः । ऋरं । कर्तृषु । क्किला० । नर्तृ, नेष्टृ, त्वष्टृ, स्रष्टृ, होतृ, पोतृ, प्रशास्त्रु, प्रभृतयोऽपि, तथान्येऽपि तृप्रत्ययान्ता अवसेयाः ।

उकारान्तस्यापि क्रोष्टुशब्दस्य पञ्चस्व-

धिषु तृप्रत्ययान्तता वा वक्तव्या ।

क्रोष्टु सि इति स्थिते । स्तुरार् । सेरा । क्रोष्टा क्रोष्टारौ क्रो-
ष्टारः । क्रोष्टारम् क्रोष्टारौ । अधेरिति विशेषणात् हेक्रोष्टो
हेक्रोष्टारौ हेक्रोष्टारः । शसि तृप्रत्ययवद्भावाभावात् क्रोष्टून्
अभि शसितृप्रत्ययवद्भावो वेति केचित् । क्रोष्टुम् क्रोष्टून् ।

कुशुआह्वाने । नुम् प्रत्ययः गुणः । छशषराजादेः षः । ह्रुभिः ह्रुः ।

क्रोष्टु इति जातम् । उकारान्तः । यद्यपि क्रोष्टुशब्द उकारान्तस्तथापि तस्य अधिषु
धिर्वर्जितेषु पञ्चसु वचनेषु तृप्रत्ययान्तस्त्वेव रूपं । तृप्रत्ययान्तत्वं वक्तव्यं । तृप्रत्य-
यान्तवत् आरादिकमित्यर्थः । ततः पञ्चसु कर्तृवत् सौ स्तुरार् सेरा । धौ तु
भानुवत् । द्वित्वबहुत्वयोः कर्तृवत् स्तुरार् । स्वर० । शसि विषये तृप्रत्ययो
विद्यते यस्येति तृप्रत्ययवत् । यद्वा तृप्रत्ययेन तुल्यं तृप्रत्ययवत् तस्य भावः तृप्रत्य-
यवद्भावस्नस्याभावस्तृप्रत्ययवद्भावाभावः तस्मात् । क्रोष्टून् इत्यादि भानुवत् साध्यः ।

तृतीयादौ स्वरादौ तृप्रत्ययान्तता वा वक्तव्या ।

क्रोष्टा-क्रोष्टना कोष्टुभ्याम् क्रोष्टुभिः । क्रोष्टे-क्रोष्टेवे क्रोष्टुभ्या-
म् क्रोष्टुभ्यः । क्रोष्टुः-क्रोष्टोः क्रोष्टुभ्याम् क्रोष्टुभ्यः । क्रोष्टुः
क्रोष्टोः क्रोष्टोः-क्रोष्टोः । कृताकृतप्रसंगी यो विधिः स नित्यः
। नित्यानित्ययोर्मध्ये नित्यविधिर्बलवान् । इति प्रथमं

नुडागमे कृते स्वरादित्वाभावात् तृप्रत्ययवद्भावो न भवति ।
 क्रोष्टूनाम् । क्रोष्टरि-क्रोष्टौ क्रोष्ट्रोः-क्रोष्ट्रोः क्रोष्टुषु । ऋका-
 रान्ता लकारान्ता एकारान्ताश्चाप्रसिद्धाः । कौमारास्तृप्रत्य-
 यान्तस्य क्रुशेर्धातोः पृथग्रूपमाहुः । अप्रसिद्धा इति वृद्ध-
 व्यवहारे न त्वभिधानादौ । तेन ' एर्विष्णुरविमारुते ' इ-
 त्येकाक्षरमालायां । तथा अनेकार्थमञ्जर्याम् ।

ऋर्देत्यमातरि स्याऋर्देव्यामस्ति लतान्तरे ॥

वाय्वादिये महीध्रे च विष्णावेऽपि प्रकीर्तितौ ॥

अत्र ऋकारस्य स्वरादौ । ऋरम् । ऋः रौ रः । रंम् रौ ऋन्-
 रा ऋभ्याम् ऋभिः । हेऋः हेरौ हेरः इत्यादि । लवर्णस्य
 सावर्ण्यात्पितृशब्दवत्प्रक्रिया । आ अलौ अलः । अलम्
 अलौ लृन् । ला लभ्याम् लभिः । ले लभ्याम् लभ्यः
 उः लभ्याम् लभ्यः । उः लोः ऋणाम् । लि लोः ल्यु ।
 हेअः हेअलौ हेअलः । इति लशब्दरूपाणि । एकारान्तस्य
 तु उद्यंश्चासौ एः श्विभ्रेति विग्रहे कृते विभक्तिलोपे कृते
 उद्यदेः इति समस्तं नाम । उद्यदेः उद्यदयौ उद्यदयः । हे-
 उद्यदेः हेउद्यदयौ हेउद्यदयः । समानत्वाभावात्त धिलोपः।
 उद्यदयम् उद्यदयौ उद्यदयः । उद्यदया उद्यदेभ्याम् उद्य-
 देभिः । उद्यदये उद्यदेभ्याम् उद्यदेभ्यः । उद्यदेः । ङस्ये
 त्यकारलोपः । उद्यदयोः उद्यदयाम् । उद्यदयि उद्यदयोः
 उद्यदेषु । ऐकारान्तः पुल्लिङ्गः सुरैशब्दः ।

तृतीयादौ हसादौ त्वविशेषः । स्वरादौ वा तृप्रत्ययान्तता उकार-
 स्य वा ऋकार इत्यर्थः । ऋत्वे कर्तृवत् उत्वे भानुवत् । आभि तु विशेषः क्रोष्टु-
 आम् इत्यत्र नुडागमप्राप्तौ तृतीयादौ स्वरादौ वेत्ति तृप्रत्ययान्तवद्भावस्य च प्राप्तौ
 नुडागमः स्यादित्याह आभि नुडागमे कृते हसादित्वात्तृवद्भावः तृप्रत्ययान्तत्वं

नास्ति तत्राह परः । ननु पूर्वं तृप्रत्यवद्भावं विधाय पञ्चानुडागमः क्रियतां, तत्रोच्यते कृता० । कार्यान्तरे कृतेऽपि प्रसङ्गः प्रयोगः प्राप्तिरस्यास्तीति कृ-
ताकृतप्रसङ्गी एवंभूतो यो विधिः स नित्यः ' नित्यानित्ययोर्नित्यो विधिर्बलवान् '
इति । एवमभिप्रायः तृप्रत्ययवद्भावे कृतेऽपि नुडागमो नित्यः । तदागमे च हसादित्वं
सिद्धमेव । अतः स्वरान्तत्वाभावात् वा तृप्रत्ययान्तत्वं न किन्तु क्रोष्टूनामित्येकमे-
व रूपं नुडागमः नामि सप्तम्येकवचने तृतीयास्वरादौ वेत्येकत्र तृप्रत्यये कृते ङौ
इत्यर् । स्वर० । क्रोष्टरि । द्वितीये उकारान्तत्वात् ङेरौ ङित् ङिलोपः । स्वर० क्रोष्टौ ।
शेषं सुकरम् । सम्बोधने अधिष्विति विशेषणात् हेक्रोष्टो समानाद्धेल्लोपो० ।
हेक्रोष्टारौ हेक्रोष्टारः । ऋकारान्ता उक्ताः । ऋकारान्ता लृवर्णान्ता एकारान्ताश्च
शब्दा अप्रसिद्धा अप्रतीताः क्वचित्प्रयोगो दृश्यते ' ङेरङ् ' इत्यादौ । ऐकारान्तः
सुरैशब्दः । सूत्रम् ।

रैस्मि ।

रैशब्दस्याकारादेशो भवति सकारभकारादौ विभक्तौ परतः ।
सुराः सुरायौ । स्वरादौ सर्वत्रायादेशः । सुरायः । सुरायम्
सुरायौ सुरायः । सुराया सुराम्भ्याम् सुरामिः । सुराये सुरा-
म्भ्याम् सुराम्यः । सुरायः सुराम्भ्याम् सुराम्यः । सुरायः
सुरायोः सुरायाम् । सुरायि सुरायोः सुरासु । हेसुराः हेसु-
रायौ हेसुरायः । एवं रैशब्दः । ओकारान्तः पुल्लिङ्गो गोश-
ब्दः । गो सि इति स्थिते ।

रैस्मि । रै (ष. ए.) साङ्के० । स च मू च स्म तस्मिन् स्मि (स. ए.) स्वर० ।
रैशब्दस्य विभक्तिसम्बन्धिनः सकारे भकारे च परे अकारो भवति षष्ठीनिर्दिष्टस्ये-
त्यन्त्यस्य (प्र. ए.) लो० । सुष्ठु शोभनो राः सुराः सुष्ठु .राः द्रव्यं यस्येति वा
सुराः । स्वरादौ तु ऐभाश् । स्वर० । समानाभावात् अम्शसोरस्य । सोनः पुंसः ।
नुडागमश्च न भवन्ति । ओकारान्तः पुल्लिङ्गो गोशब्दो वृषभार्थः । दशार्थवाचकः ।
यतः । ' दिग्दृष्टिदीधितिस्वर्गवज्रवाग्बाणवारिषु । भूयौ पशौ च गोशब्दो
विद्वद्भिर्दशधा मतः ॥ १ ॥ ' दशस्वर्थेषु गोशब्दः पुंल्लीलिङ्गे ज्ञेयः गम्कृ । गती
गम् । गच्छतीति गौः । गमो डोप्रत्ययः ङित्त्वाट्टिलोपः । स्वर० । गो इति जातं
गोशब्दस्य पञ्चम विशेषः । सूत्रम् ।

ओरौ ।

ओकारस्यौकारादेशो भवति पञ्चसु परेषु । गौः । औ आव् ।
गावौ गावः ।

आम्शसि ।

ओकारस्यात्वं भवति अमि शसि च परे । गाम् । औआव् ।
गावौ गाः । गवा गोभ्याम् गोभिः । गवे गोभ्याम् गोभ्यः ।
ङस्येत्यल्लोपः । गोः गोभ्याम् गोभ्यः । गोः गवोः गवाम् ।

अन्ते गोराम् छन्दसि ।

ऋगन्ते वर्तमानस्य गोशब्दस्यामो नुडागमो भवति छन्दसि ।
गोनाम् । गवि गवोः गोषु । हेगौः हेगावौ हेगावः । औका-
रान्तः पुच्छिङ्गो ग्लौशब्दः । तस्य हसादावविशेषः । स्वरादा-
वावादेशः । ग्लौः ग्लावौ ग्लावः । हेग्लौः हेग्लावौ हेग्ला-
वः । ग्लावम् ग्लावौ ग्लावः । ग्लावा ग्लौभ्याम् ग्लौभिः ।
ग्लावे ग्लौभ्याम् ग्लौभ्यः । ग्लावः ग्लौभ्याम् ग्लौभ्यः ।
ग्लावः ग्लावोः ग्लावाम् । ग्लावि ग्लावोः ग्लौषु । इत्या-
दि । इति स्वरान्तपुच्छिङ्गप्रक्रिया ।

ओरौ ओ. (ष. ए.) ङस्येत्यकारलोपः । स्रो० । औ (ष. ए.) सांके० ।

नामिनो रः । ओकारान्तशब्दसम्बन्धिन ओकारस्य औकारादेशो भवति पञ्चसु प-
रेषु । अर्धावषयेति अमृशसीति विशेषकथनात् अमृवर्जितेषु पञ्चसु द्वितीयादित्वं
यावदौकारो भवति । सर्वर्णे० । गोऽनुस्वारः । द्वित्वे औआव् । बहुत्वे आकारे कृते
सर्वर्णे० । स्रो० । ' यदादेशस्तद्भवति ' इति ओकारस्यासमानत्वात् सोनः पुंस
इति शस्य नकारो न टादौ स्वरादौ औ आव् । हसादावविशेषः । पञ्चमी पञ्चक
वचने । ' ङस्य ' इति सूत्रेण अकारलोपः स्रो० केचित् आम् अन्ते ' गोराम् ' इति
सूत्रान्तरेण नुडागममप्याहुः । गोनां गवां । शेषं सुकरमा एवं चोशब्दात् स्त्रीङ्गे
पुच्छिङ्गे तु गौणत्वे घृद्योशब्दः सुष्टु शोभना चोः स्वर्गो यस्य स घृद्योः । घृद्योः घृ-
द्यावौ घृद्यावः । घृद्यां घृद्यावौ घृद्याः । घृद्या घृद्योभ्यां घृद्योभिः । घृद्ये । घृद्योः

सुघोः सुघवां । सुघवि सुघवोः सुघोषु । हे सुघोः । इत्यादि । औकारान्तः पुल्लिङ्गो ग्लौशब्दश्चन्द्रार्थः । ग्लैर्हर्षक्षयोग्लायति कृष्णपक्षे इति ग्लोः । ङीप्रत्ययः धितिट्ठेः स्वर० ग्लौ इति जातम् । तस्य हसादौ अविशेषः । स्वरादौ तु सर्वत्र औभाव् । ग्लोः ग्लौ ग्लवः । इति स्वरान्तपुल्लिङ्गसाधनम् ।

अथ स्वरान्ताः स्त्रीलिङ्गाः प्रदर्श्यन्ते । तत्र आबन्तो गङ्गाशब्दः । गङ्गा सि इति स्थिते ।

अथ स्वरान्तस्त्रीलिङ्गसाधनमुच्यते । अकारान्तः शब्दः स्त्रीलिङ्गे नास्ति । तत्राबन्तो गङ्गाशब्दः । सूत्रम् ।

आपः ।

आबन्तात्परस्य सेर्लोपो भवति गङ्गा ।

आपः । आप् (पं. ए.) स्वर० । स्रो० । आबतस्त्रिपामिति सूत्रेण य आप्प्रत्ययः कृतस्तदन्ताच्छब्दात्परस्य सेर्लोपो भवति । अनेन सेर्लोपः । द्वित्वे । सूत्रम् ।

औरी ।

आबन्तात्पर औरीकारमापद्यते । अइए । गङ्गे गङ्गाः ।

औरी । औ (प्र. ए.) साङ्के० । आबन्ता० कण्व्या । न वरगौकार ईत्वमापद्यते आग्नोति । अनेन औई । अइए । बहुत्वे सवर्णे० । स्रो० । धौतु । सूत्रम् ।

धिरि ।

आबन्तात्परो धिरिर्भवति हेगङ्गे हेगङ्गे हेगङ्गाः । गङ्गाम् गङ्गे गङ्गाः ।

धिरि । धि (प्र. ए.) स्रो० । इ (प्र. ए.) स्रो० । नामनो रः । केचिच्च धिरी इति दीर्घमिकारं पठन्ति तत्र औ इत्यस्मिन् सूत्रे दीर्घकारानुवृत्तिं यद्भवति ततो जरसीति रूपं साधयन्ति । आबन्ता० । अनेन धिस्थाने इः । अइए ।

टौसोरे ।

आबन्तस्य टौसोः परयोरेत्वं भवति । एअय् । गङ्गया गङ्गाभ्याम् गङ्गाभिः ।

टौसोरे । टा च औस् च टौसौ तयोः टौसोः (स. द्वि.) स्वर० । लो०
 (म. ए.) साङ्केति० । नाथिनो रः । सिद्धमिदं सूत्रम् । आप्प्रत्ययान्तस्य टाङ्गि
 वृत्तीयैकवचने औस्इति षष्ठीसप्तमीद्विवचने परे ए भवति षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्यन्त्यस्य ।
 अनेन ए । एअप् । स्वर० । हसादौ त्वविशेषः । (च. ए.) सूत्रम् ।

ङितां यट् ।

आवन्तात्परेषां डेङसिङ्सङि इत्येतेषां ङितां वचनानां
 यडागमो भवति । टकारः स्थाननियमार्थः । गङ्गायै
 गङ्गाभ्याम् गङ्गाभ्यः । गङ्गायाः गङ्गाभ्याम् गङ्गाभ्यः ।
 गङ्गायाः गङ्गायोः गङ्गानाम् । आम्हेर्नियञ्च गङ्गायाम् ग-
 ङ्गायोः गङ्गासु । एवं अम्बाअकाअह्लाप्रभृतयः । अम्बा
 अम्बे अम्बाः । शेषं गङ्गवात् ।

ङितांयट् । ङ इत् येषान्ते ङितस्तेषां ङितां (प. व.) स्वर० ।
 मोनु० । यट् । हसेपः० । आबं० । आप्प्रत्ययान्ताच्छब्दात् परेषामग्रे वर्तमानानां
 ङितां ङे, ङसि, ङस्, ङि, इत्येतेषां वचनानां ' यट् ' भागमो भवति । टित्त्वा-
 दादौ । अनेन यडागमः सस्वर एव टित्त्वात् ङेः आदौ । एऐऐ । पञ्चमीपञ्चके-
 वचने यडागमे कृते सवर्णे० । लो० । (प. द्वि.) टौसोरे । एअप् । स्वर० । लो० ।
 बहुत्वे नुडामः । स्वर० । मोनु० । (स. ए.) आम्हे० । ततो यदादेशस्तद्वद्भव-
 तीति न्यायात् यडागमः । स्वर० । मोनु० । शेषं सुकरम् । एवं श्रद्धादयो ज्ञेयाः ।

अम्बादीनां धौ ह्रस्वः ।

अम्बादीनां धौ परे ह्रस्वो भवति । हेअम्ब हेअम्बे हेअ-
 म्बाः । यथाम्बाशब्दो द्विस्वरो मात्रार्थः । एवं ये द्विस्वरा
 मात्रार्थास्तेषां धौ परे ह्रस्वता स्यात् । हेअक्के हेअक्के हे-
 अक्काः । हेअङ्ग हेअङ्गे हेअङ्गाः । अम्बादीनामिति कोऽर्थः ।
 अर्थवाचकानां जननीवाचकानां द्विस्वराणां शब्दानां धौ
 परे ह्रस्वो भवति ।

डलकवतीनां न ।

डलकवतीनामम्बादीनां धौ परे ह्रस्वो न भवति । असं-
योगा डलका ग्राह्याः । असंयोगा इति किम् । हे अ-
म्बाडे हेअम्बाले हेअम्बिके । एवं श्रद्धामेधाशालामाला-
हेलादोलाप्रभृतयः ।

अम्बादीनां धिविषये विशेषमाह । अम्बादीनामिति । अम्बादीनां धौ परे
ह्रस्वो भवति । ततः समानादेलोपे हेअम्ब हेअम्बे हेअम्बाः । एवं हेअक्क हेअक्के
हेअक्काः । हेअल्ल हेअल्ले हेअल्लाः । हेअत्त हेअत्ते हेअत्ताः । एते त्रय एकार्थाः ।
ग्रहमध्यस्थवृद्धस्त्रीवाचकाः । अम्बादीनां शब्दानां द्विस्वराणामेव धौ ह्रस्वता ।
तेन हे अम्बाले हे अम्बिके इत्यादौ न ह्रस्वः । द्वितीयैकवचने अम्शसोरस्य ।
मोऽनुस्वारः । द्वित्वे प्रथमावत् । शसि अम्शसो० । सो० । पुल्लिङ्गाभावात् सोनः
पुंस इति न भवति । (तृ. ए.) सूत्रम् ।

सर्वादीनां तु ङित्सु विशेषः । आबतः स्त्रियाम् । इत्याप् ।
सर्वा सर्वे सर्वाः । सर्वांम् सर्वे सर्वाः । सर्वया सर्वाभ्याम्
सर्वाभिः । सर्वा ङे इति स्थिते ।

तस्य तृतीया यावत् गङ्गाशब्दवत् । सर्वा सर्वे सर्वाः । सर्वा सर्वे सर्वाः । सर्वया
सर्वाभ्यां सर्वाभिः । ङित्सु ङिद्वचनेषु विशेषः । ' ङितां यद् ' इति यद्भागमे
कृते । सूत्रम् ।

यटोच्च ।

आबन्तात्सर्वादेः परस्य यटः सुडागमो भवति पूर्वस्य चा-
पोऽकारो भवति । सर्वस्यै सर्वाभ्याम् सर्वाभ्यः । सर्वस्याः
सर्वाभ्याम् सर्वाभ्यः । सर्वस्याः सर्वयोः सर्वात्ताम् । आम्भेर्नि-
यश्च । सर्वस्याम् सर्वयोः सर्वासु । हेसर्वे हेसर्वे हेसर्वाः । एवं
विश्वादीनां सर्वाशब्दवद्रूपं ज्ञेयम् । उभयशब्दस्य द्विवचन-
टाबविषयत्वादन्वयत्र प्रयोगः कर्तव्यः । नदीशब्दवद्रूपं ज्ञेय-
म् । द्वितीयातृतीयाशब्दयोस्तु ङित्सु वा सर्वाशब्दवद्रूपं

ज्ञेयम् । प्रथमादयो गङ्गाशब्दवत् । द्वितीयीद्वितीयीत्रि-
तयीकतिपयीशब्दास्तु नदीवत् । सोमपा पूर्ववत् । जरा-
शब्दस्य भेदः ।

यटोच्च । यट् (ष. ए.) स्वर० । लो० । अत् (प्र. ए.) हसेपः० । अतो-
त्युः । उओ । एदोतोतः । च (प्र. ए.) अव्य० । स्तोश्चुभिश्चुः । आबन्तां० । आ-
नेन यटः सुडागमः ङित्वादादौ पूर्वस्य चापः आप् प्रत्ययस्य आकारस्य अकारो
भवति । (च. ए.) स्वर० एऐए सर्वस्यै (पं. ए. ष. ए.) ङितां यट् । यटोच्च ।
आकारस्य अकारः । स्वर० । सवर्णे० । लो० । आमे० । आमि कृते ङितां यट् ।
यटोच्च । स्वर० । सवर्णे० । मोऽनुस्वारः (ष. द्वि. स. द्वि.) ओसि अप् । स्वर०,
लो० (ष. व.) सुडामः । स्वर० । मोऽनु० । सम्बोधने तु गङ्गावत् । एवमाव,
ऋताः सर्वादयोऽन्येऽपि । विश्वा, अन्या, अन्यतरा, इतरा, कतरा, कतमा, समा-
सिमा, नेमा, एका, पूर्वा, परा, दक्षिणा, उत्तरा, अपरा, अधरा, स्वा, अन्तरा, उ-
भयशब्दस्य तु ईप्रत्ययः । उभयी उभय्यौ उभय्यः । नदीवद् द्वितीयातृतीयाशब्द-
योर्ङित्स्त्व वा सर्वादित्वं द्वितीयस्यै द्वितीयायै द्वितीयस्याः २ द्वितीयायाः २ द्विती-
यस्यां द्वितीयायाम् । द्विशब्दस्य त्यदादेष्टेरित्यकारे कृते आबतस्त्रिषां ततो गङ्गाश-
ब्दद्विवचनवत्साध्यः । द्वे, द्वे, द्वाभ्यां, द्वाभ्यां, द्वाभ्यां, द्वयोः, द्वयोः ।

जरायाः स्वरादौ जरस्वा वक्तव्यः ।

जर आप् इति स्थिते । दीर्घः । आपः । इति सेर्लोपः । ज-
रा जरसौ-जरे जरसः-जराः । जरसं-जराम् । जरसौ-जरे
जरसः-जराः । जरसा-जरया जराभ्याम् जराभिः । जरसे-
जरायै जराभ्याम् जराभ्यः । जरसः-जरायाः जराभ्याम्
जराभ्यः । जरसः-जरायाः जरसोः-जरयोः जरसां-जराणा-
म् । जरसि-जरायाम् जरसोः-जरयोः जरासु । हेजरे हेज-
रसौ-हेजरे हेजरसः-हेजराः । तदन्तविधिरत्रेष्यते । एकदेश-
विकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायात् । केचिद्वादाविनमत-
आच्चेतीच्छन्ति । जरसः । स्वरादौ निर्जरस्यापि भवति । नि

जरः निर्जरसौ-निजरौ निर्जरसः-निजराः । निर्जरसम्-नि-
जरम् निर्जरसौ-निजरौ निर्जरसः-निजरात् । निर्जर-
सिन-निजरसा-निजरेण निर्जराभ्याम् ।

भिस ऐस् वक्तव्यः ।

निर्जरसैः-निजरैः । निर्जरसे-निजराय निर्जराभ्याम् नि-
जरेभ्यः । निर्जरसः-निजरसात्-निजरात् निर्जराभ्याम् निर्ज
रेभ्यः । निर्जरसः-निजरस्य निर्जरसोः निर्जरयोः निर्जरसाम्
निजरानाम् । निर्जरसि-निजरे निर्जरसोः-निजरयोः निर्ज
रेषु । हेनिजर हेनिजरसौ-हेनिजरौ हेनिजरसः-हेनिजराः ।
इकारान्तः स्त्रीलिङ्गो बुद्धिशब्दः । तस्य पञ्चसु हरिश-
ब्दवत्प्रक्रिया । बुद्धिः । औयू । बुद्धी बुद्धयः । हेबुद्धे हेबुद्धी
हेबुद्धयः । बुद्धिम् बुद्धी बुद्धीः । पुंस इति विशेषणात्स्त्रियां
शसः सकारस्य नकारादेशो न भवति । बुद्ध्या बुद्धिभ्याम्
बुद्धिभिः ।

आबन्तस्यापि जराशब्दस्य विशेषः । जराया इति जराशब्दस्य स्वरादौ विभक्तौ
जरस् वक्तव्यः । गुरुःशिच्च सर्थस्य वक्तव्यः । साधनं स्वरादौ एकस्मिन् प-
क्षे गङ्गावत् । द्वितीयपक्षे जरसादेशे कृते स्वर० । शेषं मुकरम् । जरा जरसौ जरे
जरसः जराः । इत्यादि । सोमपाक्षीरपादयस्तु आप्रप्रत्ययान्ता न, किन्तु आका-
रान्ताः क्विबन्ता अतस्तेषां साधना रूपाणि च पुंलिङ्गवत् । इकारान्तो बुद्धिशब्द
स्वस्य द्वितीयाद्दत्वं यावत् हारशब्दवत् प्रक्रिया । ओ यू । ए औ जांसि । इत्या-
दि । शासि अग्रशासो० । शशीति दीर्घः । सो० । स्त्रीलिङ्गत्वात्त्राभावः सोनःपुंस
इति सूत्रेण नकारो न । वृतीयैकवचने अत्रियामिति वचनात् टानामतिषेधः । कि-
न्तु इयंस्वरे । स्वर० । क्वित्त्वं रूपद्वये एकत्र हरिवत् । क्वित्त्वंस्य । केरौढत् इत्यादि
सूत्राणि अन्यत्र । सूत्रम् ।

इदुद्ग्याम् ।

स्त्रियां वर्तमानाभ्यामिकारोकाराभ्यां परेषां क्वितां वचनाना

वा अडागमो भवति । इयं स्वरे । एऐऐ बुद्धये । ङिति ए
अय् । बुद्धये बुद्धिभ्याम् बुद्धिभ्यः । बुद्ध्याः । ङस्य । बुद्धेः
बुद्धिभ्याम् बुद्धिभ्यः । बुद्ध्याः—बुद्धेः बुद्धयोः बद्धीनाम् ।

इदुद्ग्याम् इच्च उच्च इद्वौ ताभ्यामिदुद्ग्यां (पं. द्वि.) सिद्धम् । त्रियामित्यत्र
नित्यं त्रियां वर्तमानाभ्यामिकारोकाराभ्यामिति व्याख्येयम् । तेन शुचिशब्दोऽनि-
यतलिङ्गत्वाद्भरिवृद्धेयः नतु विकल्पः । अनेन (च. ए. -पं. ए. ष. ए.) वा अडागमः
टित्त्वादादौ इयं स्वरे० (च. ए.) एऐऐ (पं. ए. । ष. ए.) इयं स्वरे । स्वर० ।
सवर्णे० । स्रो० । पक्षे हरिवत् । (स. ए.) सन्नम् ।

स्त्रियां योः ।

इश्च उश्च युस्तस्मात् । इवर्णान्तादुवर्णान्ताच्च स्त्रियां
वर्तमानात्परस्य डेरामादेशो भवति । बुद्ध्याम् । अडाग-
माभावे आमोऽप्यभावः । डेरौ ङित्बुद्धौ बुद्धयोः बुद्धिषु ।
एवं मतिभूतिघृतिकातिरुचिप्रभृतयः । एवं धेनुरज्जुतनु
प्रभृतयोऽप्युकारान्ताः स्त्रीलिङ्गा एतैरेव सूत्रैः सिद्धयन्ति ।
धेनुः धेनू धेनवः । धेनुम् धेनू धेनूः । स्त्रीलिङ्गत्वान्नत्वाभावः ।
धेन्वा धेनुभ्याम् धेनुभिः । धेन्वै-धेनवे धेनुभ्याम् धेनुभ्यः ।
धेन्वाः-धेनोः धेनुभ्याम् धेनुभ्यः । धेन्वाः-धेनोः धेन्वोः
धेनूनाम् । धेन्वाम्-धेनौ धेन्वोः धेनुषु । हेधेनो-हेधेनू हेधे-
नवः । ईबन्तः स्त्रीलिङ्गो नदीशब्दः । हसे पः । सेर्लोपः ।
नदी नद्यौ नद्यः । नदीम् नद्यौ नदीः । नद्या नदी-
भ्याम् नदीभिः ।

स्त्रियायोः । स्त्री (स. ए.) त्रियां योः स्त्रीभ्रुवोः स्वर० मोनु० । इश्च युश्च
युस्तस्मात् योः (पं. ए.) ङिति ङस्य । स्रो० । इश्च उश्च सुकरम् । स्त्रीलिङ्गे व-
र्तमानात् इवर्णान्तात् उवर्णान्ताच्च शब्दात् परस्य डेराम् आदेशो भवति । वर्णप्र-
हणाच्चदीवधूजम्बवादीनामपि डेराम् अट्टसाहचर्याद् यस्मिन् पक्षे अडागमस्तत्रैव
हेभ्याम् भवति अतएवाग्रे वक्ष्यति ' अडागमाभावे आमोप्यभावः ' इति अनेन हेः

आम् इहुङ्ग्यामिति वा अडागमः । इयंस्वरे० । स्वर० । सवर्णे० । मोऽनु० । (स. ब.) क्लिलात्पः सः शेषं सुकरम् । सम्बोधने हरिवत् । समाना० । धौ । एवं मति, भूति, घृति, रुचि, ऋद्धि, सिद्धि, वृद्धि, शान्ति, क्षान्ति, प्रभृतयोऽपि इकारान्ता एतैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति । एवमुकारान्ता घेनुरज्जुप्रभृतयोऽपि ज्ञेयाः । ईकारान्तो नदीशब्दः । ह्येप इति । सिलोपः । नदी (प्र. ए.) स् । अनेन सिलोपः द्वित्वबहुत्वयोः इयंस्वरे० । स्वर० । सूत्रम् ।

डितामट् ।

स्त्रियां वर्तमानादीकारान्तादूकारान्ताच्च परेषां डितां वच नानामडागमो भवति । नद्यै नदीभ्याम् नदीभ्यः । नद्याः नदीभ्याम् नदीभ्यः । नद्याः नद्योः नदीनाम् । नद्यां नद्योः नदीषु ।

धौ ऋस्वः ।

इयुव्स्थानवर्जितयोरधात्वोरीदूतोः स्त्रीशब्दस्य च स्त्रियां धौ परे ऋस्वो भवति । हेनदि हेनद्यौ हेनद्यः । ऋस्वविधिसामर्थ्यान्न गुणः । एवं गौरीगौतमीमहोसरस्वतीब्रह्माणीकौमारीप्रभृतयः । गौरी गौर्यौ गौर्यः । हेगौरि हेगौर्यौ हेगौर्यः । गौरीम् गौर्यौ गौरीः इत्यादि । गौतमी गौतम्यौ गौतम्यः । हेगौतमि । सरस्वती सरस्वत्यौ सरस्वत्यः । हेसरस्वति । ब्रह्माणी ब्रह्माण्यौ ब्रह्माण्यः । हेब्रह्माणि । कुमारी कुमार्यौ कुमार्यः । हेकुमारि । मधुमती मधुमत्यौ मधुमत्यः । हेमधुमति । इत्यादि ।

क्रोष्टुः स्त्रियां ट्वद्भावः स्यात् ।

तेन क्रोष्टी क्रोष्ट्यौ क्रोष्ट्यः । क्रोष्टीम् शेषं नदीवत् । हेक्रोष्टि हेक्रोष्ट्यौ हेक्रोष्ट्यः इत्यादि । ईकारान्तो लक्ष्मीशब्दः । लक्ष्मीशब्दस्येबन्तत्वाभावात्सेर्लोपो नास्ति । लक्ष्मीः ल-

क्ष्म्यौ लक्ष्म्यः । लक्ष्मीम् लक्ष्म्यौ लक्ष्मीः । शेषं नदीवत् ।

हेलक्ष्मीः हेलक्ष्म्यौ हेलक्ष्म्यः ।

अवीलक्ष्मीतरीतंत्रीधी=हीश्रीणामुदाहृतः ॥

सप्तानामेव शब्दानां सिलोपोनकदाचन ।

स्त्रीशब्दस्येवन्तत्वात्सेल्लोपोऽस्ति । स्त्री ।

डितामट् । इत् येषां ते डितस्तेषां डितां (ष० ब०) स्वर० ।
 अट् (प्र० ए०) ह्रसेपः । स्त्रियामिति नित्यं स्त्रीलिङ्गे वर्तमानाम्याभिका-
 रोकाराम्यां परेषां डितां डे, डसि, डस्, डि इत्येतेषाम् अडागमो भवति अनेन
 अडागमः । इयं स्वरे । स्वरे० । एऐए (पं. ए.) (ष. ए.) अडागमः । इयं० ।
 स्वर० । सवर्णे० । स्त्रो० । (ष. द्वि.) (स. द्वि.) इयं स्वरे । स्वर० । स्त्रो० (ष. ब.)
 नुडामः । स्वर० । मोनु० (स. ए.) स्त्रियांयोः । डितामट् । इयं० (स. ब.) कि-
 लात्पसः । धौ=ह्रस्वः । धि (स. ए.) ङ्रौडित् । डेल्लोपः । स्वर० । ह्रस्वः (प्र. ए.)
 स्त्रो० । इव० अधातोरिति धातुवर्जशब्दस्य अक्लिबन्तस्येत्यर्थः । अत्र अनियुबन्ता-
 इकारोकारान्ता नित्यं स्त्रीलिङ्गाः शब्दाः स्त्रीशब्दश्च एतत् सम्बन्धिनोरेव इवर्णो-
 वर्णयोरिति व्याख्येयम् । अनियुबन्त इति किम् । हेभ्रूः हेश्रीः हेभ्रूः शेषं कण्ठ्यम् ।
 अत्र वर्णग्रहणं =ह्रस्वे कृते धौ इति सूत्रस्य प्राप्तिनिषेधार्थम् । अनेन =ह्रस्वः । समाना-
 द्वेल्लोपोः । हेनवि हेनद्यौ हेनद्यः । अमि अमृशसोरस्य । माऽनुस्वारः । (द्वि. द्वि.)
 इयंस्वरे । स्वर० । शसि अमृशसोरस्य । स्त्रो० । नदीः (तृ० ए०) टा इयं स्वरे ।
 एवं नदीशब्दवत् गौरी, सरस्वती, ब्राह्मणी, कुमारी, नारी, सारङ्गी, प्रभृतय
 एतैरेव सूत्रैः साध्याः । ईकारान्तो लक्ष्मीशब्दः । तस्य ईबन्तत्वाभावात् ईप् प्रत्य-
 यान्तत्वाभावात् ' ह्रसेपः सेल्लोपः ' इति सेल्लोपो नास्ति । यतः लक्ष्मेरीमुद्धेति सूत्रेण ई-
 कारान्तत्वात् ततः (प्र. ए.) स्त्रो० । लक्ष्मीः । लक्ष्म्यौ । लक्ष्म्यः । इयं० । स्वर० ।
 स्त्रो० । सम्बोधने हेलक्ष्मि । धौ =ह्रस्वः । समानाद्वेल्लोपः । शेषं नदीवत् । अवी,
 लक्ष्मी, तरी, तन्त्री, तन्त्री, धी, =ही, श्रियां पुरः । भी शब्दाच्च न सेल्लोपः स्त्रीलि-
 ङ्गे स्यात्कदाचन ॥ १ ॥ अवीर्ऋतुमती स्त्री । लक्ष्मीः प्रसिद्धा । तरीनीः । तन्त्री-
 र्वीणा । तन्त्रीनिद्रा । धीर्बुद्धिः । हीर्लज्जा । श्रीर्लक्ष्मीः । भीर्भीतिः । स्त्रीशब्द-
 स्येवन्तत्वात् ईप्प्रत्ययान्तत्वात् सेल्लोपोऽस्ति । स्तयै धातुः शब्दसंघातयोः ।
 स्त्यायतेः स्त्रीत्वे द्रहः इति रप्रत्ययः । ङित्त्वाद्द्विलोपः । संयोगान्तस्येति यकारलो-

पः । स्वर० । ततः टित्वात् ऋितः इति ईप् (प्र. ए.) ह्रसेयः० । द्वित्वे । स्त्री शब्दस्य भूशब्दस्य च अकिबन्तेन अघातुत्वात् ज्योर्धातोरिति न स्यात्तेन सूत्रान्तरमाह ।

स्त्रीभ्रुवोः ।

स्त्रीशब्दस्य भूशब्दस्य च इयुवौ भवतः स्वरे परे । स्त्रियौ स्त्रियः । हेस्त्रि हेस्त्रियौ हेस्त्रियः ।

स्त्री च भ्रूश्च स्त्रीभ्रुवो तयोः स्त्रीभ्रुवोः (ष. द्वि.) स्वर० । स्त्रो० । स्त्रीशब्दस्य भ्रूशब्दस्य च स्वरे परे इयुवौ भवतः । स्त्रीशब्दस्य इय् भ्रूशब्दस्य उव् । अनेन इय् । स्वर० । बहुत्वेऽप्येवम् । (द्वि. ए.) सूत्रम् ।

वाम् शसि ।

स्त्रीशब्दस्य अमि शसि च परे वा इय् भवति । स्त्रियं-स्त्री-म् स्त्रियौ स्त्रियः स्त्रीः । स्त्रिया स्त्रीभ्याम् स्त्रीभिः । स्त्रियै स्त्रीभ्याम् स्त्रीभ्यः । स्त्रियाः स्त्रीभ्याम् स्त्रीभ्यः । स्त्रियाः स्त्रियोः स्त्रीणाम् । स्त्रियाम् स्त्रियोः स्त्रीषु । इत्यादि । ईकारान्तः श्रीशब्दः । अयन्ते जना यां इति श्रीः । ज्योर्धातोरियुवौ स्वरे । श्रियौ श्रियः । श्रियम् श्रियौ श्रियः । श्रिया श्रीभ्याम् श्रीभिः ।

वाम्शसि । वा (प्र. ए.) अन्य० । अम् च शस् च अम्शस् तस्मिन् अम्-शसि (स. ए.) स्वर० । सवर्णे० । अमि शसि च परे वा विकल्पेन इयुवौ भवतः । अत्र स्त्रीशब्दस्य एवं सम्भाव्यते भूशब्दस्य भूइति रूपस्यादृश्यमानत्वात् ओव-ग्रहणं तु सम्बन्धैक्यात् । अनेन एकत्र इय् । स्वर० । मोऽनु० । अन्यत्र अम्शसो-रस्य । मोनु० । द्वित्वे प्रथमाद्वित्ववत् । शसि स्त्रीभ्रुवोः । स्वर० । स्त्रो० । अन्यत्र अम्शसोरस्य । स्त्रो० (नृ. ए.) स्त्रीभ्रुवोः । स्वर० । स्त्रिया स्त्रीभ्यां स्त्रीभिः । शेषं चतुर्थ्यादौ नदीवत् । अस्यायमर्थः । हे, हेसि, हस्, द्विषु द्वितामद् कृत्वा इय् क-र्तव्यः । स्त्री (च. ए.) हे । द्वितामद् । स्त्रीभ्रुवोः । स्वर० । एऐऐ । स्त्रियै स्त्रीभ्यां स्त्रीभ्यः । स्त्री (पं. ए.) अस् । स्त्रीभ्रुवोः । द्वितामद् । स्वर० । सवर्णे० । स्त्रो० ।

स्त्रियाः स्त्रीभ्यां स्त्रीभ्यः । स्त्री (ष. ए.) अम् । क्तितामट् । स्त्रीभ्रुवोः । स्वर० । स-
 वर्णे० । स्त्रो० । स्त्रियाः । स्त्री (ष. द्वि.) ओस् । स्त्रीभ्रुवोः । स्वर० । स्त्रो० ।
 स्त्रियोः । स्त्री (ष. ब.) आम् । नुडामः । श्रुर्नोणो० । स्वर० । मोतु० । स्त्रीणाम्
 अत्र ' स्त्रीभ्रुवोः ' ' नुडामः ' इत्युभयोः प्राप्नो विशेषत्वात् नुडाम एव भवति । स्त्री
 (स. ए.) क्तितामट् । ' स्त्रियांयोः ' इत्याम् । स्त्रीभ्रुवोः । स्वर० । सवर्णे० । मो-
 नुस्वा० । स्त्रियाम् । स्त्री (स. द्वि.) ओस् । स्त्रीभ्रुवोः । स्वर० । स्त्रियोः । स्त्री०
 (स. ब.) झ । क्लिळा० । स्त्रीषु । हेस्त्रि । धौन्स्वः । समानाद्धे० । हेस्त्रियौ । हेस्त्रियः ।
 अथ श्रीशब्दः श्री (प्र. ए.) स् । स्त्रो० । श्रीः । श्री (प्र. द्वि.) व्योर्द्धांतोरियुवौ
 स्वरं । स्वर० । श्रियौ । जसि । व्योर्धातो० । स्वर० । श्रियः । श्री (द्वि. ए.)
 अम् । व्योर्द्धातो० । स्वर० । श्रियं श्रियौ श्रियः । श्रिया श्रीभ्यां श्रीभिः । चतु-
 र्यादौ श्रीशब्दस्य विशेषमाह । सूत्रम् ।

वेयुवः

इयुबन्तात्स्त्रियां वर्तमानात्परेषां क्तितां वचनानां वा अडा-
 गम्भो भवति । न तु स्त्रीशब्दस्य विकल्पेन । श्रियै-श्रिये
 श्रीभ्याम् श्रीभ्यः । श्रियाः-श्रियः श्रीभ्याम् श्रीभ्यः । श्रि-
 याः-श्रियः श्रियोः श्रियाम् । श्रयादीनां वामो नुट् वक्तव्यः ।
 श्रीणाम् । श्रियाम् । श्रियि श्रियोः श्रीषु । हेश्रीः हेश्रियौ हे
 श्रियः । एवं धीर्हीप्रभृतयोऽप्यनीबन्ताः । धीः धियौ धि-
 यः । हेधीः हेधियौ हेधियः । ङ्हीः ङ्हियौ ङ्हियः । हेङ्हीः ।
 एवं भूशब्दो भ्रूशब्दश्च । भूः भ्रुवौ भ्रुवः । भ्रुवम् भ्रुवौ भ्रुवः ।
 भ्रुवा भ्रूम्याम् भ्रुभिः । भ्रुवै-भ्रुवे भ्रूम्याम् भ्रूम्यः । भ्रुवाः-
 भ्रुवः भ्रूम्याम् भ्रूम्यः । भ्रुवाः-भ्रुवः भ्रुवोः भ्रुवाम्-भ्रुवाम् । भ्रु-
 वाम्-भ्रुवि भ्रुवोः भ्रुषु । हेभ्रुः हेभ्रुवौ हेभ्रुवः । एवं भ्रूशब्दः ।
 भ्रूः भ्रूवौ भ्रूवः । भ्रुवम् भ्रुवौ भ्रुवः । भ्रुवा भ्रूम्याम् भ्रुभिः ।
 भ्रुवै-भ्रुवे भ्रूम्याम् भ्रूम्यः । भ्रुवाः-भ्रुवः । भ्रूम्याम् भ्रूम्यः ।
 भ्रुवाः-भ्रुवः भ्रुवोः भ्रुवाम्-भ्रुवाम् । भ्रुवाम्-भ्रुवि भ्रुवोः भ्रूषु ।

हेभूः हेभ्रुवौ हेभ्रुवः । एवं सुभूशब्दः । सुभूः सुभ्रुवौ सुभ्रुवः ।
सुभ्रूशब्दस्य धौ ऋस्व इति केचित् । हेसुभ्रू-हेसुभ्रु हेसु-
भ्रुवौ हेसुभ्रुवः । वधूजम्बवादीनां नदीवत् । वधूः वध्वौ व-
ध्वः । हेवधु हेवध्वौ हेवध्वः । शेषं नदीवत् । एवं जम्बूः
जम्ब्वो जम्ब्वः । हेजम्बु इत्यादि । ऋकारान्तो मातृशब्द-
स्तस्य पितृवत्प्रक्रिया । माता मातरौ मातरः । मात-
रम् मातरौ । स्त्रीलिङ्गत्वाच्छसि मातृ इत्यादि । हेमातः
हेमातरौ हेमातरः । स्वसृशब्दस्य कर्तृशब्दवत्प्रक्रिया । स्व-
सा स्वसारौ स्वसारः । स्वसारम् स्वसारौ शसि स्वसृः ।
हेस्वसः हेस्वसारौ हेस्वसारः । रैशब्दस्य सुरैशब्दवत्प्रक्रि-
या । राः रायौ रायः । हेराः । गोशब्दस्तु पूर्ववत् । नौश-
ब्दस्य ग्लौशब्दवत्प्रक्रिया । नौः नावौ नावः । हेनौः हे-
नावौ हेनावः ॥

इति स्वरान्तस्त्रीलिङ्गप्रक्रिया ।

वेयुवः । वा (प्र. ए.) अव्य० । इय् च उय् च इयुव् तस्मात् । इयुव् (पं. ए.)
स्वर० । स्रो० । मध्ये अइए । नित्यं स्त्रियां वर्तमानाद् इयन्तात् उवन्तात् च
शब्दात्परेषां ङितां वचनानां विकल्पेन अडागमः स्यात् ननु स्त्रीशब्दस्य । यतः
कालापके नदीवत् । तथाच हैभे वेयुवो अस्त्रियां इति । अनेन एकत्र अडागमः व्यो-
र्धातोः० । स्वर० । एऐऐ । अन्यत्र व्योर्धातोः । स्वर० । श्रिये श्रिये (पं. ए.) (पं.
ए.) एकत्र वेयुवः इति अडागमः व्योर्धातोः० । स्वर० । सवर्णे० । स्रो० । पक्षे
(पं. ए.) (पं. ए.) व्योर्धातोः० । स्वर० । स्रो० । (पं. द्वि.) (स. द्वि.) व्यो-
र्धातोः० । इत्यनेन इय् । स्वर० । स्रो० (त. व.) श्यादीनां श्री, धी, भी, भू, प्रभृती-
नाम् । आमः षष्ठी-बहुवचनस्य वा तुङ् वक्तव्यः । अनेन श्रुनो० । स्वर० अन्यत्र इय् ।
स्वर० । मोनु० । (स. ए.) रूपद्वयम् । एकत्र स्त्रियां योरिति छेः आम् व्योर्धा-
तोर्गिति इय् यदादेशस्तद्भवतीति वेयुव इत्यडागमः स्वस्वर० सवर्णे० । अन्यत्र
व्योर्धातोर्गित्युवो स्वरे । स्वर० । ननु अडागमाभावे छेः आम् कथं न भवतीत्याह ।

अहागमाभावे आमोऽप्यभावः । ङेः आम् न भवतीत्यर्थः । शेषं कण्ठ्यम् । घातुत्वा-
द्धेलोपो न । ऋस्वता च न । किंतु स्रो० । हे श्रीः । द्वित्वबहुत्वे । व्योर्धातो० इय् । एवं
धी, ँही, भी, प्रभृतयोऽपि स्त्रीलिङ्गा अनीबन्ता ईप्प्रत्ययरहिताः शब्दाः साध्याः ।
सुश्री, सुधी, सेनानी, ग्रामण्यादयः पुल्लिङ्गवत् । वेयुव इत्यत्र नित्यं स्त्रियामित्युक्त-
त्वात् स्त्रीवाचकत्वेऽपि सुश्रिये सुधिये इत्यादौ न विकल्पः । एवमूकारान्तो भू-
शब्दः । भूः (प्र. ए.) स्रो० । भुवौ भुवः । व्योर्धातोरियुवौ स्वरे० भूशब्दस्य तु-
भ्रम् चलने । उणादिको हू प्रत्ययः ङकारष्टिलोपार्थः । भ्रमति चलतीति भ्रूः इति
अङ्गिबन्तत्वात् अधातुत्वाच्च व्योर्धातोरियुवौ स्वरेति न भवति किंतु स्त्रीभ्रुवोरिति
सूत्रेण उवादेशः । भ्रूः भ्रुवौ भ्रुवः । भ्रुवं भ्रुवौ भ्रुवः । भ्रुवा भ्रूम्यां भ्रुभः । वेयुवः
स्त्रीभ्रुवो० । भ्रुवै भ्रुवे भ्रूम्यां भ्रूम्यः । भ्रुवाः भ्रुवः भ्रूम्यां भ्रूम्यः । भ्रुवाः भ्रुवः भ्रु-
वोः भ्रुवां भ्रुणाम् । भ्रुवां भ्रुवि भ्रुवोः भ्रुषु । इयुबन्तत्वाद्धौ न ऋस्वता । हे भ्रूः ।
यद्वा धौ परे तु भ्रूशब्दः स्त्रीविदिति केचित् तेन ऋस्वः । हे भ्रूः । सुभ्रूशब्दस्य धौ वा
ऋस्वताः तेन सुभ्रू, हे सुभ्रू । इत्यपि । वधू, जम्बू, श्वश्र्वादिशब्दानां नदीवत् प्रक्रि-
या । परं सिविषये स्रो० । वधूः वध्वौ वध्वः । उवम् । वधूं वध्वौ वधूः । वध्वा । एवं
षम्, तनू, जम्बू, कन्दू, कम्बू, यवागू, दिधिषू, कद्रू, चंचू, कर्कन्धू करभोरु प्रभृतयो
ज्ञेयाः । स्वयम्भूमुखास्तु पुंवत् । ऋकारान्तो मातृशब्दस्तस्य पितृशब्दवत् प्रक्रि-
या । पञ्चसु इत्यत्र न परं शसि दीर्घ एव भवति, परं स्त्रीलिङ्गत्वात् सोनः पुंस इति
नत्वं न भवति । धौ धेरर् । एवं द्रुहितृ, पातृ, नटृशब्दाः । स्वसृशब्दस्तु कर्तृशब्दवत् ।
स्तुरार् । सेरा । शसि स्त्रीलिङ्गत्वान्नत्वाभावो विशेषः । स्वसृः । तृतीयादौ स्वरादौ
ऋरम् । स्वर० । हे स्वसः । धेरर् । एवं पितृष्वस्र, मातृष्वस्र, ननान्दशब्दाः । रैशब्दः
सुरैशब्दवत् । राः । रैस्मि । रायौ रायः । इत्यादि रैशब्दः पुंस्त्रीलिङ्गे वर्तते । तथा
च अमरकोशे । अर्थरैविभावा नरि इति पुल्लिङ्गे एवमुक्तः । अत्र तु स्त्रीलिङ्गे एव
मुक्तस्तच्चिन्त्यम् । गोशब्दः पुंवत् । ओरौ । गौः गावौ गावः । गां गावौ गाः ।
गवा गोभ्यां गोभिः । इत्यादि । अत्र गोशब्दो दशार्थवाची । एवं घोशब्दोऽपि ।
नौशब्दो ग्लौशब्दवत् । नौः नावौ नावः । इति स्वरान्तस्त्रीलिङ्गसाधनम् ।

अथ स्वरान्ता नपुंसकलिङ्गाः प्रदर्श्यन्ते । तत्राकारान्तः कु-
लशब्दः । तस्य प्रथमाद्वितीयैकवचने ।

अथ स्वरान्त नपुंसकलिङ्गसाधनम् । तत्र अकारान्तः कुलशब्दः । तस्य
प्रथमाद्वितीयैकवचने । सूत्रम् ।

अतोऽम् ।

अतः अम् । अकारान्तान्नपुंसकालिङ्गात्परयोः स्यमोरम् भवत्यधौ । अमो ग्रहणं लुग्व्यावृत्त्यर्थम् । अमृशसोरस्य । कुलम् ।

अतोऽम् । अत् (पं. ए) स्वर० । स्रो० । तसूप्रत्ययान्तं वा । अम् (प्र. ए.) ह्रसेपः० । मध्ये अतोत्युः । ओऔ । एदोतोतः । अकारान्तान्नपुंसकालिङ्गात्परयोः स्यमोः सिअम् इत्येतयोरम् भवति अधौ । घेरर् भवतीत्यर्थः । ननु स्यमोम् क्रियतां किं अम् इत्यकारग्रहणेन सत्यं अजरसमित्यादिसाधनार्थम् । अमोअम्करणे हेतुमाह । अमो ग्रहणं लुग्व्यावृत्त्यर्थं अम् स्थाने पुनर्यत् अम्करणं तत् नपुंसकात् स्यमोर्लुगिति सूत्रनिषेधार्थम् । अयमर्थः । अकारात्परयोः स्यमोर्लुगं भवतीति भावः । अनेन स्यमोरम् । अमृशसोरस्य । मोनु० (प्र. द्वि.) । द्वि द्वि.) सूत्रम् ।

ईमौ ।

नपुंसकालिङ्गात्पर औ ईकारमापद्यते । अइए । कुले ।

ईमौ । ई (द्वि. ए.) अमृशसो० । मोऽनु० । औ (प्र. ए.) साङ्के० । स्वर० । नपुंसकालिङ्गात्पर औ ईकारमापद्यते प्राप्नोति । दीर्घं ईकारस्तु वारिणी दधिनी इत्यादिद्वयसिध्यर्थम् । अनेन औस्थाने ईकारः । अइए (प्र. ब.) (द्वि. ब.) सूत्रम् ।

जशसोः शिः ।

नपुंसकालिङ्गात्परयोर्जशसोः शिर्भवति । शकारः सर्वादेशार्थः ।

जस् शसोः शिः । जस् च शस् च जस्रसौ तपोर्जशसोः (प्र. द्वि.) स्वर० । स्रो० । शि (प्र. ए.) स्रो० । नपुंसकालिङ्गात्परयोर्जस् शसो शिर्भवति । शिर्त्यत्र शकारः सर्वादेशार्थः तेन सर्वस्य जसः शसश्च इर्भवति न त्वन्तस्य । तमेवाह ।

गुरुः शिञ्च सर्वस्य वक्तव्यः

षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्यस्यापवादः ।

गुरुः शिञ्चेति । शकार इत् यस्य स शिदादेशः गुरुः शिञ्च सर्वस्य वक्त-

व्यः । गुरुः आदेशस्तु पुनः शित् शकारेत् आदेशः सर्वस्यैव भवति । गुरुरनेकाक्षरः 'त्रैरयद्' इत्यादिकः । तथा शित् शकारेच्च य आदेशः स सर्वस्य आदेशिनः स्थाने भवति नत्वन्तस्य । अनेन जस्रशसोः शिः । सूत्रम् ।

नुमयमः ।

नुम् अयमः । नपुंसकस्य नुमागमो भवति शौ परे । यम प्रत्यहारान्तस्य न भवति ।

नुमयमः । नुम् (प्र० ए०) हसेपः । न यम् अयम् तस्य अयमः (ष. ए०) स्वर० । स्त्रो० । नपुंसकस्य नुमागमो भवति शौ परे । यम् प्रत्याहारो यस्य तस्य शब्दस्य नुमागमो न भवति । यथा अहानि चत्वारि इत्यादौ ।

मिदन्त्यात्स्वरात्परो वक्तव्यः ।

उकार उच्चारणार्थः । मकारः स्थाननियमार्थः ।

मिदन्त्यादिति । मित् मकारेत् आगमः अन्त्यात्स्वरात्परो वक्तव्यः । उकार उच्चारणार्थः । अनेन नुमागमः । सूत्रम् ।

नोपधायाः ।

नान्तस्योपधाया दीर्घो भवति शौ परे धिवर्जितेषु पञ्चसु परेषु नामिच । नोपधाया इत्यत्र छन्दसि तु भवतीति नियमात्संधिः ॥ छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति वचनात् । कुलानि । पुनरपि कुलम् कुले कुलानि । शेषं देववत् । कुलेन कुलाभ्याम् कुलैः । कुलाय कुलाभ्याम् कुलेभ्यः । कुलात् कुलाभ्याम् कुलेभ्यः । कुलस्य कुलयोः कुलानाम् । कुले कुलयोः कुलेषु । हेकुल हेकुले हेकुलानि । एवं मूङ्-फलपत्रपुष्पकुण्डकुटुम्बादयः । सर्वादीनामकारान्तानामन्यादिपञ्चशब्दव्यतिरिक्तानां प्रथमाद्वितीययोः कुलशब्दवत्प्रक्रिया । सर्वं सर्वे सर्वाणि । पुनरप्येवम् । शेषं पूर्ववत् । सर्वेण सर्वाभ्याम् सर्वैः । सर्वस्मै सर्वाभ्याम् सर्वेभ्यः ।

सर्वस्मात् सर्वाभ्याम् सर्वेभ्यः । सर्वस्य सर्वयोः सर्वेषाम् ।
सर्वस्मिन् सर्वयोः सर्वेषु । हेसर्व हेसर्वे सर्वाणि । अन्या-
दीनां पठचानां विशेषोऽस्ति । अन्य सि इति स्थिते ।

नोपधायाः । नस्योपधा नोपधा तस्याः नोपधायाः (ष० ए०) ङितां
यद् । स्वर० नान्तस्य शब्दस्य उपधायाः (' अन्त्यात्पूर्वं उपधा ' इति संज्ञा) स-
न्धिकथितलक्षणाया दीर्घा भवति नपुंसके शौ परे पुल्लिङ्गे धिवाजितेषु पञ्चसु
वचनेषु नामि च नुद्सहिते आमि परे च । यथा पञ्चानाम् । अनेन उपधाया दीर्घः ।
कुलं कुले कुलानि । पुनरपि द्वितीयायाम् । कुलं कुले कुलानि । साधना प्रथमा-
वत् । तृतीयादौ देवशब्दवत् । सम्बोधने समानाद्धेलोपोऽवातोः । हे कुल । द्विवचने
ईमौ अइए हे कुले बहुवचने जस्रशसोः शिः । नुमयमः । नोपधायाः । हेकुलानि ।
एवं कुलशब्दवत् । मूलफलपुष्पपत्रकुण्डकुटुम्बज्ञानधनवनात्मादयः शब्दाः साध्याः ।
सर्वादयोऽपि नपुंसकलिङ्गे प्रथमायां द्वितीयायां च कुलशब्दवत् । सर्वं सर्वे सर्वाणि ।
तृतीयादौ पुल्लिङ्गवत् । अन्यादीनां प्रथमा द्वितीयैकत्वे विशेषः । सूत्रम् ।

श्वन्त्यादेः ।

इतु अन्यादेः । अन्यादेर्गणात्परयोः स्यमोः इतु भवति ।
शकारः सर्वादेशार्थः । उकार उच्चारणार्थः । वावसाने ।
इति पक्षे इत्वमपि भवति । अन्यत्-अन्यद् अन्ये अन्या
नि । पुनरप्येवम् । शेषं सर्ववत् । अन्यतरत्-अन्यतरद्
अन्यतरे अन्यतराणि । इतरत्-इतरद् इतरे इतराणि ।
कतरत्-कतरद् कतरे कतराणि । कतमत्-कतमद् कतमे
कतमानि । शेषं सर्ववद्रूपम् । प्रथमादयः कुलवत् । प्रथमं
प्रथमे प्रथमानि ।

श्वन्त्यादेः । इतु (प्र० ए०] साङ्के० । अन्य आदिर्यस्यासौ अन्यादि-
स्तस्मात् (पं. ए.) ङितिरस्येत्यकारलोपः । स्यो० । नुवम् । स्वर० । अन्यादेः ।
अन्य, अन्यतर, इतर, कतर, कतम, इत्याद्यन्यादेर्गणात्नपुंसकलिङ्गे वर्तमानात्प-
रयोः स्यमोः ' इतु ' इत्यादेशो भवति । शकारः सर्वादेशार्थः । ' गुरुः शिञ्च सर्वस्य

वक्तव्यः' इति न्यायात् उकार उच्चारणार्थः अनेन सेः स्थाने अम्स्थाने च ' तु ' इत्यादेशः । द्वित्वबहुत्वयोः कुलशब्दवत् । हेअन्यत् । तृतीयादौ सर्वादिवत् । एवम् अन्यतरत्, इतरत्, कतरत्, कतमत्, एतेऽपि शब्दाः साध्याः । जरया जरस् वेति । नास्ति जरा यस्य तत् अजरम् अजरसम् अजरे अजरसी अजराणि अजरासि शेषं पुंवत् । अत्र यद्यपि क्रमेण पूर्वम् आकारान्तः सोमपाशब्दस्तदग्रे इकारान्ता अस्थि, दधि, सक्थि, अस्ति, वारिशब्दास्तद्वदेव उकारान्ता मध्वा-दयस्तदग्रे ईकारान्ता ग्रामण्यादयः तद्वदेव ऊकारान्ता यवल्वादयस्तदग्रे ऋका-रान्ताः कर्तृप्रमुखास्तदग्रे ऐकारान्तः अतिरैशब्दस्तदग्रे ओकारान्त उपगोशब्दस्त-दग्रे औकारान्त अतिनौशब्द इति क्रमो युज्यते । परमत्र केषुचित् पुस्तकेषु क्रमवैपरीत्येन लिखितानि सन्ति । इकारान्तो नपुंसकलिङ्गोऽस्थिशब्दः । स्यमो-विषये । सूत्रम् ।

नपुंसकात्स्यमोर्लुक् ।

नपुंसकलिङ्गात्परयोः स्यमोर्लुग्भवति । अस्थि ।

नपुंसकात्स्यमोर्लुक् । नपुंसक (पं ए.) ङसित् । सवर्णे० । सिध्द अम् च स्यमौ तयोः स्यमोः (ष. द्वि.) स्पर्०। स्तो० । लुक्० (प्र० ए०) ह्रसेपः। नामिनोरः । अवर्णान्तवर्जांनपुंसकलिङ्गात्परयोः स्यमोर्लुक् भवति । अनेन स्य-मोर्लुक् । धौ विशेषमाह ।

ध्वणां नपुंसके धौ वा गुणो वक्तव्यः इश्च उश्च ऋश्च तेषां ध्वणाम् । उक्तं हि ।

संबोधने तूशनसस्त्रिरूपं, सान्तं तथा

नान्तमथाप्यदन्तम् ॥ माध्यन्दिनिर्वष्टि

गुणं त्विगन्ते, नपुंसके व्याघ्रपदां वरिष्ठः ॥ ३१ ॥

इउण् ऋलक् । इति पाणिनीयानामिक्प्रत्याहारः । हे-

अस्थे-हेअस्थि ।

ध्वणां० । इश्च उश्च ऋश्च ध्वरः तेषां ध्वणां इकारोकारऋकाराणां नपुंसक-लिङ्गविषये धौ स्थाने वा गुणो वक्तव्यः । नपुंसकात् स्यमोर्लुगिति धिलोपे विहिते इकारस्य एकारो गुणः, हेशब्दस्य प्राक् प्रयोगः । अत्र शिष्टसंभतिमाह । उक्तं च वृद्धैः । सम्बोधने इति । तुइत्यवधारणे माध्यन्दिनिराचार्य उशनसः उशनसशब्दस्य

संबोधते आमन्त्रणे सिविषये निरूपं रूपत्रयं वष्टि अभिलषति; प्राञ्छति, कथयति)
किं तत् निरूपम् । सान्तं सकारान्तं धिविषये विकल्पेन हे उशनः, तथा नान्तं हे
उशनम्, तथा अदन्तमकारान्तं हे उशन इति । तु पुनः इगन्ते इकारोकारञ्चका-
रान्ते नपुंसके गुणं वष्टिः कथयति । प्रक्रियाकौमुद्याम् इउञ्चल एते इक्षुसंज्ञाः ।
यथा हे अस्ये हे अस्थि; हे वारे हे वारि, हे मधो हे मधु, हे कर्तृ हे कर्त्तः । कथ-
भूतो माघ्यंदिनिः । व्याघ्रपदां व्याघ्रपदगोत्रीयविभाणां मध्ये वरिष्ठो गरिष्ठः, श्रेष्ठः ।
(प्र० द्वि०) (द्वि० द्वि०) ईमौ इति औस्थाने ई । सूत्रम् ।

नामिनः स्वरे ॥ नाम्यन्तस्य नपुंसकस्य नुमागमो भवति

विभक्तिस्वरे परे । अस्थिनी अस्थीनि । पुनरप्येवम् ।

नामिनः स्वरे । नामिन् (ष० ए०) स्वर० । सौ० । स्वर० (स. ए.) अइए ।

नाम्यन्तस्य नपुंसकस्य नुमागमो भवति स्वरे परे । अत्र विभक्तिसंबन्धेव स्वरो
ग्राह्यः । तेन दधि आनयेत्यत्र न नुम् । अनेन नुमागमः । स्वर० । बहुत्वे कुलवत्
जश्यासोः शिः । नुमयमः । नोपधाया इति दीर्घत्वे इकारस्य ईकारः । तृतीयादौ
हंसादावविशेषः । स्वरादौ सूत्रम् ।

अच्चास्थनां टादौ ॥ अत् चेत्यव्ययम् । अस्थ्यादीनां टादौ

नुमागमो भवति । इकारस्य चाकारादेशो भवति टादौ स्वरे

परे । 'शसादौ' इति पाठे तु शस् आदिर्यस्य स शसादिः टादिः ।

शसादावित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । यथा चित्रगुर्बहुधनः ।

अच्चास्थनां टादौ । अत् (प्र. ए.) हसेपः० । च (प्र. ए.) अव्य० ।

स्तोशुभिः शुः । स्वर० । अस्थि (ष. व.) अच्चास्थनामिति नुमागमः इकारस्य
अकारः अलोपः स्वरे० । स्वर० । टा आदिर्यस्यासौ टादिस्तस्मिन् (स. ए.) डे-
रौडित् । टिलोपः । स्वर० । क्वचित्तु 'शसादौ' इति पाठः । तत्र शस् आदिर्यस्य
स शसादिः शसोऽग्रतः अर्थात् टादिः । यद्वा गौणत्वे मियास्थनः श्नकान्, मिया
वधुश्च पुरुषान् इत्यादि प्रयोगसिद्धयर्थं शसो ग्रहणं युक्तम् । अस्थ्यादीनामस्थि-
दधिसम्बन्धसिद्ध्यानां टादौ स्वरे परे नुमागमो भवति इकारस्य च अकारः । अनेन
स्वरादौ सर्वत्र नुम्, इकारस्य च अकारः । नामिनः स्वरे इत्यनेनैव चेन्नम् क्रियते
तदा इकाराभावे जाते 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः' इति नुम् लोपः स्या-
दसौऽच्चास्थनामिति नुमकरणं पुनरुक्तये न । सूत्रम् ।

अलोपः स्वरेऽन्वयुक्ताच्छसादौ ॥ नान्तस्थोपधाया अकार-

स्य लोपो भवति शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च ।
मकारवकारान्तसंयोगादुत्तरस्य न भवति । अम्बयुक्ताच्छ-
सादावित्यत्रातद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । लम्बकर्ण इति-
वत् । अतः शसोऽपि हरणम् । अस्थना अस्थिभ्याम् अ-
स्थिभिः । अस्थने अस्थिभ्याम् अस्थिभ्यः । अस्थनः अस्थि-
भ्याम् अस्थिभ्यः । अस्थनः अस्थनोः अस्थनाम् ।

अल्लोपः स्वरे० । अल्लोपः (प्र. ए.) लो० । स्वर (स० ए०) अइए
अम्बयुक्तात्, म् च वश्च म्बौ ताभ्यां युक्तः संयोगः म्बयुक्तः न म्बयुक्तः अम्बयुक्तः
तस्मात् (पं० ए०) ङ्सिरत् । सवर्णे० । पश्चादेदोतोतः । शस् आदिर्यस्य स
शसादिः तस्मिन् (स. ए.) ङैरौ द्वित् । चपाच्छःशः । सिद्धम् । अत्र तु टादौ
स्वरे परे एव अकारस्य लोपो भवति शसग्रहणं तु म्रियास्थनः श्वनकान् पश्य इत्या
दिप्रयोगसिद्धार्थं तस्य नकारान्तस्योपधाया उपधाभूतस्य अकारस्य लोपो भवति
शसादौ स्वरे परे । मकारवकारसंयोगादुत्तरस्याकारस्य लोपो न भवति । यथा आ-
त्मनः । आत्मना । यज्वनः । यज्वना । अनेन स्वरादौ अकारलोपः । स्वर० । अस्थना
अस्थिभ्यां अस्थिभिः । अस्थने । ङौ नान्तस्य अल्लोपः । विशेषमाह । सूत्रम् ।

वेङ्चोः ॥ वेत्यव्ययम् । ईङ्चोः परयोर्वा अकारस्य
लोपो भवति । अस्थिन-अस्थानि अस्थनोः अस्थिषु ।

वेङ्चोः । वा (प्र. ए.) अव्य० । ईश्च ङिश्च ईङ्गी तयोः (स. द्वि.) इयं०
स्वर० । लो० । पश्चादइए । नान्तस्य नकारान्तस्य शब्दस्य ई इति औस्थाने
जाते ईकारे परे ङौ च सप्तम्येकवचने परे वा अकारस्य लोपो भवति । ईकारे परे
तु अङ्गी अहनी इत्यादौ ज्ञेयम् । ङौ परे अनेन वा अल्लोपः । अस्थिन अस्थानि । एवं
दधिसक्थ्यक्षिशब्दाः । दधि दधिनी दधीनि २ । दग्ना दधिभ्यां दधिभिः ।
दधि, दधान । एवं सक्थिशब्द ऊरुवाची । सक्थि सक्थिनी सक्थीनि । अक्षिश-
ब्दो नेत्रवाची । अक्षि अक्षिणी अक्षीणि २ । अङ्गणा अक्षिभ्यां अक्षिभिः । इत्या-
दि । ईकारान्तो ग्रामणीशब्दः । सूत्रम् ।

नपुंसकस्य ॥ नपुंसकस्य ह्रस्वो भवति स्वरादौ । नामिनः स्वरे
इति नुमागमः । ग्रामणि ग्रामणिनी ग्रामणीनि । पुनरप्येवम् ।

नपुंसकस्य । नपुंसक (प्र. ए.) ङस् स्य । नपुंसकलिङ्गे वर्तमानस्य दीर्घस्व-

रान्तस्य शब्दस्य सर्वविभक्तिषु ह्रस्वो भवति । ग्रामणि (प्र० ए०) अनेन सर्वत्र ह्रस्वः । ई इत्यस्य इ । नपुंसकात्स्यमोर्लुक् (प्र० द्वि०) (द्वि० द्वि०) ष्वस्व० । ईमौ । नामिनः स्वरे । स्वर० (प्र० ब०) (द्वि० ब०) ह्रस्वः । नुमयमः । नोपधायाः । तृतीयादौ ह्रस्वत्वे कृते हसादावविशेषः स्वरादौ तु विशेषः । श्लोकः ।

एक एव हि यः शब्दस्त्रिषु लिङ्गेषु वर्तते ॥

एकमेवार्थमाख्याति ह्युक्तपुंस्कं तदुच्यते ॥

एक एवेति । यः कश्चिद् एक एव शब्दः आप्त्ययादिरहितः सन् त्रिषु लिङ्गेषु पुंस्त्रीनपुंसकेषु वर्तते, एकमेव अर्थम् आख्याति वक्ति एकार्थवाचक एव भवति तद्भाषितपुंस्कमुच्यते । ततः किं कर्तव्यमित्याह ।

टादावुक्तपुंस्कं पुंवद्वा ॥ उक्तपुंस्कं नाम्यन्तं नपुंसकलिङ्गं टादौ स्वरे परे पुंवद्वा भवति ।

पीलुर्वृक्षः फलं पीलु पीलुने न तु पीलवे ॥

वृक्षे निमित्तं पीलुत्वं तज्जत्वं तत्फले पुनः ॥

ग्रामण्या-ग्रामणिना ग्रामणिभ्याम् ग्रामणिभिः । ग्रामण्ये-
ग्रामणिने ग्रामणिभ्याम् ग्रामणिभ्यः । ग्रामण्यः-ग्रामणिनः
ग्रामणिभ्याम् ग्रामणिभ्यः । ग्रामण्यः-ग्रामणिनः ग्रामण्योः
ग्रामणिनोः ग्रामण्याम् । नुमन्तस्यामि दीर्घः । ग्रामणीना-
म् । ग्रामण्याम्-ग्रामणिनि ग्रामण्योः-ग्रामणिनोः ग्राम-
णिषु । हेग्रामणे-हेग्रामणि हेग्रामणिनी हेग्रामणीनि ।
आकारान्तो नपुंसकलिङ्गः सोमपाशब्दः । नपुंसकस्येति
ह्रस्वः । अतोऽम् । सोमपं । सोमपे । सोमपानि । हे सो-
मप । शेषं कुलशब्दवत् । इकारान्तो वारिशब्दः । वारि ।
वारिणी । वारिणि । पुनरप्येवम् । वारिणा । वारिभ्याम् । वा-
रिभिः । वारिणे । वारिभ्याम् । वारिभ्यः । वारिणः । वारि-
भ्याम् । वारिभ्यः । वारिणः । वारिणोः । वारिणाम् । वारिणि ।
वारिणोः । वारिषु । हेवारे । हेवारि । हेवारिणी । हेवारीणि ।

टादावुक्तपुंसकं पुंवद्वा । टादि (स० ए०) ङेरी ङित् ङित्वाङ्गिलोपः
 उक्तपुंसक (प्र० ए०) पुंवत् (प्र० ए०) वा (प्र० ए०) उक्तः पुमान् पुच्छिङ्गो
 येन तद्भक्तपुंसकम् । अर्थरूपाभ्यां तुल्याकारो यः शब्दः पुंसि नपुंसके च वर्तमानः स
 उक्तपुंसकः । तथावस्थितं निर्दिष्टपुच्छिङ्गम् एवंभूतं नाम्यन्तं नपुंसकं टादौ स्वरादौ
 विभक्तौ परतः पुंवद्वा भवति नपुंसकलिङ्गेषु वा पुच्छिङ्गवत् स्यात् । अनेन तृती-
 यादौ वा ह्रस्वः । ह्रस्वाभावे सेनानीशब्दवत् । य्वौ वा इति यकारे ह्रस्वत्वे ना-
 भिनः स्वरे इति नुमागमः । ग्रामण्या ग्रामणिना ग्रामणिभ्यां ग्रामणिभिः । ग्रामण्ये
 ग्रामणिने । आभि पुंवद्भावे एकस्मिन् पक्षे वा य्वौ । ग्रामण्यां । द्वितीयपक्षे ' सेना
 न्यादीनां वाभो नुट् ' इति नुटि कृते नामीति दीर्घत्वं नपुंसकपक्षे 'नाभिनः स्वरे'
 इति नुमि कृते नुडाम इति सूत्रेण नुटोऽभावे नामीति दीर्घत्वं न । तेन ' नुमन्त-
 स्यामि ' इति दीर्घः । पक्षद्वयेऽपि ' ग्रामणीनाम् ' इत्येव रूपसिद्धिः । परं नुडाम इति
 नुटो नित्यत्वान्नाभिनः स्वरे इति न भवति । ततो ' नुमन्तस्यामि दीर्घः ' इत्यपि
 व्यर्थमेव, पुनश्चिन्त्यम् । उक्तं च हैमव्याकरणे अनासुस्वरे नोन्तः । ग्रामण्यां ग्राम-
 णिनि, ग्रामण्योः ग्रामणिनोः, ग्रामणिषु । एवं सुश्चि कुळं तेन सुश्चिणा सुश्चिया,
 सुश्चिणे सुश्चिये, एवं पट्टेने पट्टवे इत्यादि । एवं सेनानिसुधियवल्मुमुसाः ।
 आकारान्तः सोमपाशब्दस्तस्य नपुंसकस्येति सूत्रेण ह्रस्वे कृते प्रथमाद्वितीययोः
 कुलशब्दवत् । (प्र० ए०) अतोऽम् । सोमपं (प्र० द्वि०) सोमपे । ईमौ । (म.ब.)
 जशशतोः शिः । नुमयमः । नोपघायाः । सोमपानि । पुनरपि द्वितीयार्यां सोमपं
 सोमपे सोमपानि । टादौ नपुंसकस्येति ह्रस्वे कृते टेन । अइए । सोमपेन सोम-
 पाभ्यां । अङ्गि । सोमपैः । ष्यः । सोमपाय सोमपाभ्यां सोमपेभ्यः । सोमपात् सोम-
 पाभ्यां सोमपेभ्यः । सोमपस्य सोमपयोः सोमपानाम् । सोमपे सोमपयोः सोमपेषु ।
 सम्बोधने नपुंसकस्येति ह्रस्वे कृते कुलशब्दवत् । समानाद्धेलोपोऽघातोः । सोमपा-
 शब्दस्य उक्तपुंसकत्वेऽपि नाम्यन्तत्वाभावात् तृतीयादौ स्वरादौ वा पुंवत् रूपाणि
 न भवन्ति । इकारान्तो वारिशब्दः । प्रथमाद्वितीययोरस्थिशब्दवत् वारि वारिणी
 वारीणि २ । तृतीयादौ ' नाभिनः स्वरे ' इति नुमागमः । ष्णोर्नो० । स्वर० । वा-
 रिणा वारिभ्यां वारिभिः । वारिणे वारिभ्यां वारिभ्यः । वारिणः वारिभ्यां वारि-
 भ्यः । वारिणः वारिणोः । आभि नुडामः । नामीति दीर्घः । वारीणाम् । वारिणि
 वारिणोः वारिषु । सम्बोधने ' य्वर्णां नपुंसके धौ वा । ' हेवारि हेवारे इत्यादि ।
 शेषं मुगमम् । ऐकारान्तः सुरैशब्दः, आतरैशब्दश्च । नपुंसकस्येति ह्रस्वे कृते
 वारिशब्दवत् ।

ह्रस्वादेशे संध्यक्षराणामिकारोकारौ च वक्तव्यौ ॥ सुष्ठु

रायो यस्य तत् सुरि सुरिणी सुरीणि । पुनरप्येवम् ।
सुरिणा-सुराया । हेसुरे-हेसुरि हेसुरिणी हेसुरीणि । उका-
रान्तो मधुशब्दः । मधु मधुनी मधूनि । पुनरप्येवम् ।
स्वरादौ 'नामिनः स्वरे' इत्यादि । ऋकारान्तः कर्तृशब्दः ।
कर्तृ कर्तृणी कर्तृणि । पुनरप्येवम् । हेकर्तः-हेकर्तृ हेक-
र्तृणी हेकर्तृणी । कर्त्रा-कर्तृणा इत्यादि । शोभना द्यौर्यस्य
तत् सुद्यु सुद्युनी सुद्यूनि । हेसुद्यो-हेसुद्यु हेसुद्युनी हेसुद्यू-
नि । सुद्युना-सुद्यवा इत्यादि सर्वमुन्नेयम् ॥

इति स्वरान्तनपुंसकलिङ्गप्रक्रिया ॥ ३ ॥

अथ हसान्ताः पुल्लिङ्गाः प्रदर्शयन्ते । तत्र हकारान्तो अनङ्-
द्वशब्दः । अनङ्दुह् सि इति स्थिते ।

द्वत्वादेशे सन्ध्यक्षराणामिकारोकारौ वक्तव्यौ । स्रष्टु राः धनं यस्य
तत् स्रि । स्रि स्रिणी स्रीणि प्रथमा, द्वितीया च । स्रिणा स्राया, स्रिभ्यां स्रि-
भिरित्यादि । एवं स्रष्टु नौर्यस्य तत् स्रनु । स्रनु स्रनुनी स्रनूनि प्र० द्वि० ।
स्रनुना स्रनावा । स्रनुने स्रनावे । इत्यादि । उकारान्तो मधुशब्दः । स च चैत्रमास-
वाची, वसन्तवाची, मधुदैत्यवाची च पुल्लिङ्गो भवति । क्षौद्रमद्यमकरन्दवाची तु
नपुंसकलिङ्गो भवति अतएवार्थभेदत्वाद्दुक्तपुंसकत्वं न । किंतु तस्य वारिशब्दवत्
साधना । एवम् उकारान्तो वस्तुशब्दः । वस्तु वस्तुनी वस्तूनि प्र० द्वि० । वास्तु ।
वास्तुनी वास्तूनि प्र० द्वि० । अम्बु अम्बुनी अम्बूनि प्र० द्वि० । सानु सानुनी सानूनि
प्र० द्वि० । जानु जानुनी जानूनि प्र० द्वि० । उकारान्तः खलूप शब्दः । न्हेस्व इत्या-
दि । कर्तृशब्दस्य प्रथमाद्वितीययोः अस्थिशब्दवत् । कर्तृ कर्तृणी कर्तृणि प्र०
द्वि० । तृतीयादौ स्वरादौ उक्तपुंसकत्वाद् रूपद्वयम् । तत्र एकत्र पुंवत् तत्र ऋरम् ।
अन्यत्र 'नामिनः स्वरे' इति नुमागमः । कर्त्रा कर्तृणा । कर्तृणे कर्त्रे । कर्तृणः कर्तुः ।
कर्तृणोः कर्त्रोः । कर्तृणि कर्तरि । धौ वा गुणोऽऽ । हे कर्तः हे कर्तृ । शेषं कण्वम् ।
औकारान्त उपगोशब्दः । औकारान्तोऽस्तिनौशब्दः पूर्ववत् । इति स्वरान्तनपुंसक-
लिङ्गसा धन प्रक्रिया ॥ ३ ॥ अथ हसान्तपुल्लिङ्गसाधनं किञ्चिद्वच्यते । तत्र प्रथमं
हान्तान् दर्शयति । हकारान्तोऽनङ्दुह्शब्दः । तस्य नामसंज्ञायां सत्यां स्यादयो
विभक्तयो दीयन्ते । ततः । स्रम् ।

पञ्चस्वनडुह आमागमो वक्तव्यः ॥ पञ्चस्वनडुह आमागमो भवति ।

पञ्चस्वनडुह आमागमो वक्तव्यः । चतुराम् शौ च इति सूत्रेण वा इति । केचित्तु अनडुहश्चेति सूत्रेण अनडुहशब्दस्य स्यादिषु पञ्चसु वचनेषु शौ च आम् आगमो भवति अनेनागममिच्छन्ति स्त्रीलिङ्गे च विकल्पेन आगममिच्छन्ति । अनडुही । अनडुही इति । अनेन पञ्चसु आम् 'मिदन्त्यात्स्वरात्परो वक्तव्यः ।' इति । डु+आ उवम् । स्वर० । सूत्रम् ।

सावनडुहः । अनडुहशब्दस्य सौ परे नुमागमो भवति ।

सावनडुहः । सि (स. ए.) ङेरौ ङित् । टिलोपः । स्वर० । अनडुह (१० ए.) स्वर० । सौ० । औआइ । सिद्धम् । वृत्तिः कण्व्या । अनेन सौ परे नुमागमः । हस्य पूर्वं न हसेपः । सूत्रम् ।

संयोगान्तस्य लोपः ॥ संयोगान्तस्य लोपो भवति रसे पदान्ते च । हसेपः सेर्लोपः । नुम्बिधिसामर्थ्याद्दत्वाभावः । अनडुहान् अनडुहौ अनडुहाहः । अनडुहाम् अनडुहौ अनडुहः । अनडुहा ।

संयोगान्तस्य लोपः । संयोगस्य अन्तः संयोगान्तः तस्य (१० ए०) हस्य । लोप (३० ए०) सौ० । संयुक्ताक्षरस्य योऽन्तः संयुक्तानामक्षराणां योन्त्यो वर्णस्तस्य लोपो भवति रसे पदान्ते च । चकारात्, रकारात् अग्रे संयोगान्तस्य लोपो न भवति 'रात्सस्य लोपः' इति सलोपस्यैव नियमात् । कटचिकीर्षं इत्यादौ यत्इति अलोपे रेफादग्रे सकारस्य लोपो भवति कटचिकीः । परं 'ऊर्जू' अत्र जकारलोपस्यैव नियमात् यथा ऊर्जू ऊर्गु ऊर्जू ऊर्जू । अनेन सौ परे हकारस्य लोपः अनडुहान् इति सिद्धम् । अत्र नुम्बिधानसामर्थ्यादेव 'वसां रसे' इति दत्वं न भवति । यद्वा कृतेऽपि दकारे संयोगान्तस्य लोपाच्च रूपभेदः । अनः शकटं वहतीति अनडुहान् वृषभः । वहेः क्विवनसो ङश्च इति स्वरादौ स्वर० । धौ तु । सूत्रम् ।

धावम् ॥ अनडुहशब्दस्य धौ परे अमागमो भवति । हे अनडुहन् हेअनडुहौ हे अनडुहाहः ।

धावम् । धि (स. ए.) ङेरौ ङित् । टिलोपः । स्वर० । अम् (३० ए०) हसेपः । पश्चात् औआइ । स्वर० । अनडुहशब्दस्य धौ परे अमागमो भवति । आ-मोऽपवादः । अनेन अम् । मिदन्त्या० । सावनडुह इति नुम् । हसेपः० । संयोगान्त-

स्य लोपः । द्वित्वबहुत्वयोरामागमः । उवम् । स्वर० । द्वितीयादौ स्वर० । हसा-
दौ सूत्रम् ।

वसां रसे ॥ वस् खंस् ध्वंस् भ्रंस् अनडुह इत्येतेषां रसे पदान्ते
च दत्वं भवति । अनडुद्ग्रयाम् अनडुद्ग्रिः । अनडुहे अनडु-
द्ग्रयाम् अनडुद्ग्रयः । अनडुहः अनडुद्ग्रयाम् अनडुद्ग्रयः ।
अनडुहः अनडुहोः अनडुहाम् । अनडुहि अनडुहोः ।
खले चपा झसानाम् । अनडुत्सु । गोदुहशब्दस्य भेदः ।

वसां रसे । वस् (ष० ब०) स्वर० । मोनु० । रसे (स० ए०) अइए । सिद्धम् ।

वसामिति बहुवचननिर्देशाद् वसादयः । वस् इति कसुप्रत्ययस्य वस् । विदेर्वा वस् इ-
त्यपि वस् । खंस् ध्वंस् अधःपतने । अनडुहशब्दो वृषभवाची । एतेषां रसे पदान्ते
च 'परे' दत्वं भवति षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशोन्त्यस्य अनेन हस्य दः भकारादौ स्वर० ।
सुपि 'खले चपा झसानां' दस्य तः । स्वर० । सिद्धोऽनडुहशब्दः । खं स् ध्वंस्तोस्तु स-
कारान्तावसरे उखासत् उखाससौ । उखासद्ग्रयाम् । एवं पर्णध्वत् । हकारान्तत्वे-
ऽपि अनडुहशब्दापेक्षया गोदुहशब्दस्य भेदः कश्चिद्विशेषोऽस्ति । गां दोग्धीति
गोधुक् । हुहप्रपूर्णे गोपूर्वः क्तिप्प्रत्ययान्तः । सूत्रम् ।

दादेर्धः ॥ दादेर्धातोर्हकारस्य घत्वं भवति । धातोर्ज्ञसे परे
नास्रश्च रसे पदान्ते च । गोदुघ् सि इति स्थिते ।

दादेर्वः । दः दकार आदिर्यस्य स दादिस्तस्य दादि (ष० ए०) ङिति ङस्य ।
सो० । घ (प्र० ए०) सो० । नामिनो रः । जलतुम्बि० । सिद्धम् । दादेरिति
दकारादेर्धातोर्हकारस्य घत्वं भवति झसे परे नास्रस्तद्विकारस्य रसे परे अथवा प-
दान्ते विषये । अनेन सकारादौ सुपि च हस्य घः । सूत्रम् ।

आदिजवानां झभान्तस्य झभाः स्ध्वोः ॥ धातोर्झभान्तस्या
दौ वर्तमानानां जवानां झभा भवन्ति सकारे ध्वशब्दे च
परे नास्रश्च रसे पदान्ते च ।

आदिजवानामिति । आदौ वर्तमाना जवा आदिजवास्तेषां (ष० ब०)
नुढामः । नामि । स्वर० । मोनु० । झभान्ते यस्य स झभान्तस्तस्य (ष० ए०)
ङ्स्य । झभ (प्र० ब०) सवर्णे० । सो० । सू च ध्व च स्ध्वोः तयोः (स० द्वि०) स्वर०
सो० । सिद्धम् । झभान्तस्य धातोः आदौ वर्तमानानां जवानां झभा भवन्ति । जड-

दगवानां क्रमेण झङ्घघभा भवन्ति सकारे ध्वे च परे । आख्याते आत्मने पदे से,
ध्वे ध्वंसंबन्धिनः परे नाञ्जश्च रसे पदान्ते च । केचित्तु जसतीति जप् जभौ जभः
इत्यादौ प्रयोगे जकारस्य झकारासंभवात् आदिजवानां झमान्तस्य झभासध्वोः
इत्येवं सूत्रं पठन्ति अनेन यत्र रसप्रत्याहारस्तत्र दस्य धः । सूत्रम् ।

वावसाने ॥ अवसाने वर्तमानानां झसानां जवा भवन्ति
चपा वा ।

वावसाने । वा (प्र० ए०) अव्य० । अवसान (स० ए०) अइए । सव-
र्णे० । सिद्धम् । अग्रे वर्णानामभावोऽवसानं तस्मिन्वसानेऽन्ते वर्तमानानां झसानां
जवा भवन्ति पक्षे विकल्पेन चपा भवन्ति । अवसानलक्षणमाह सूत्रम् ।

विरामोऽवसानम् ॥ वर्णानामभावोऽवसानसंज्ञः स्यात् । गोधु-
क्-गोधुग् गोदुहौ गोदुहः । गोदुहम् गोदुहौ गोदुहः । गो-
दुहा । भकारादौ 'दादेर्धः' इति घस्ये कृते आदिजवानामित्य-
नेन दकारस्य धकारे कृते झवे जवाः । गोधुग्भ्याम् गोधु-
ग्भिः । गोदुहे गोधुग्भ्याम् गोधुग्भ्यः । गोदुहः गोधुग्भ्याम्
गोधुग्भ्यः । गोदुहः गोदुहोः गोदुहाम् । गोदुहि गोदुहोः ।
गोधुग् सुप् इति स्थिते ' खसे चपा झसानाम् ' इति
ककारः । पश्चात् ' क्लिलात्षः सः कृतस्य ' इति षत्वम् ।

विरामोऽवसानम् । सुगमम् एतत् । अनेन सौ धौ च रूपद्वयं विधाप
हस्येप इति सिलोपे कृते एकत्र घस्य कः अन्यत्र गः । स्वरादौ स्वर० । सकारा-
दौ विभक्तौ तु दादेर्धे इति घस्ये कृते आदिजवानामिति दस्य धः । ' झमेजवाः ' इति
घस्य गः । स्वर० । सुपि दादेर्धः । आदिजवानाम् । खसे चपा झसानाम् । क्लिलात्षः
सः कृतस्येति षत्वम् ।

कषसंयोगे क्षः ॥ ककारषकारसंयोगे क्ष इत्यक्षरं भवति ।
गोधुक्षु । हे गोधुक् हे गोधुग् हे गोदुहौ हे गोदुहः । मधुलि-
हृशब्दस्य भेदः ।

कषसंयोगे क्षः । ककारषकारसंयोगे क्षो भवति । गोधुक्ष्विति सिद्धम् । लिट्

भास्वान्ने मधुपूर्वः । क्विप्प्रत्ययः । मधु मकरन्दं पुष्परसं लेढीति मधुलिङ् भ्रमरः ।
मधुलिङ्शब्दस्य रसे पदान्ते च विशेषः । सूत्रम् ।

होढः ॥ धातोर्हकारस्य ढत्वं भवति झसे परे नाम्नश्च रसे प
दान्ते च । वावसाने । मधुलिट्-मधुलिङ् मधुलिहौ मधुलिहः ।
मधुलिहम् मधुलिहौ मधुलिहः । मधुलिहा मधुलिङ्भ्याम्
मधुलिङ्भिः । होढः । खसे चपा झसानाम् । हे मधुलिट्
हे मधुलिङ् हे मधुलिहौ हे मधुलिहः । इत्यादि ।
मित्रद्गुह्शब्दस्य भेदः ।

होढः । ह (ष० ए०) स्वर० । स्रो० । हवे । उओ । सिद्धम् । धातुसंबन्धिनी
हकारस्य झसे परे ढत्वं भवति नाम्नश्च नामत्वं प्राप्तस्य रसे परे पदान्ते च उभयोः
(ष० ए०) रूपद्वयम् । उभयत्रापि हस्य ढः । हसेपः ० । वावसाने । एकत्र टः । अ-
न्यत्र ढः । स्वरादौ स्वर० । भकारादौ होढ इति ढत्वे झभे जवाः । ढस्य ढः ।
स्वर० । घ्राप होढः । ससे चपाः । ढस्य टः । स्वर० । मधुलिङ्ग इत्यत्र क्विद-
पदान्तेऽपि पदान्तताश्रयणीयेति न्यायात् टोरन्त्यादिति सूत्रेण सस्य षत्वाभावः ।
हकारान्तानामपि द्रुहादीनां वाक्यान्तरेण विशेषमाह ।

द्रुहादीनां घत्वढत्वे वा ॥ द्रुह् मुह् सुह् स्निह् इत्येतेषां
हकारस्य घत्वढत्वे वा भवतः धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे
पदान्ते च । वावसाने । मित्रधुग् मित्रधुक्-मित्रधुङ्-मित्र-
धुट् मित्रद्रुहौ मित्रद्रुहः । मित्रद्रुहम् मित्रद्रुहौ मित्रद्रुहः ।
हेमित्रधुग्-हेमित्रधुक्-हेमित्रधुङ्-हेमित्रधुट् । मित्रद्रुहा मि-
त्रधुग्भ्याम्-मित्रधुङ्भ्याम् मित्रधुग्भिः-मित्रधुङ्भिः इत्यादि ।
तथा तत्त्वमुह्शब्दः । तत्त्वे मुह्यतीति तत्त्वमुक्-तत्त्वमुग्-
तत्त्वमुङ्-तत्त्वमुट् तत्त्वमुहौ तत्त्वमुहः । तत्त्वमुहम् तत्त्व-
मुहौ तत्त्वमुहः । हेतत्त्वमुक्-हेतत्त्वमुग्-हेतत्त्वमुङ्-हेतत्त्व-
मुट् इत्यादि । भारवाह्शब्दस्य भेदः । होढः । वावसाने । भा-
रवाद् भारवाङ् भारवाहौ भारवाहः । भारवाहम् भारवाहौ ।
द्रुहादीनां घत्वढत्वे वा । द्रुहादीनामिति । द्रुह्, युह् स्निह्, स्नुहां रसे पदा-

न्ते च घत्वं ढत्वं वा भवति । विकल्पेन घत्वे कृते द्वितीयपक्षे ढत्वं भवति । हुह् जिघांसायां, मुह् वैचित्ये, स्नुह् उद्विरणे, स्निह् प्रीतौ उद्विरणे च णञ् अदर्शने, एते हुहादयः । अत्र हुहो ढकारादित्वात् दादेर्घ इति प्राप्तस्य घत्वस्य विकल्पः । अन्येषां तु अप्राप्तस्य विकल्प इत्यर्थः । मित्रं हुह्यतीति मित्रभृक् मित्रहुह् (चत्वारि रूपानि सर्वत्रापि प्र० ए०) रूपद्वये दादेर्घः इति घः । रूपद्वये च होढ इति ढः । आदिजबानामिति सर्वत्र हुस्थाने भ्रु हसेपः । वावसाने । घस्य यथासंख्यं कर्गौ । ढस्य च ढडौ । मित्रभृक् १ मित्रभृग् २ मित्रभृद् ३ मित्रभृद् ४ एवं सिविषये रूपचतुष्टयम् । मित्रहुहौ मित्रहुहः । भकारादौ सुपि च रूपद्वयं तत्र एकत्र ढत्वे कृते आदिजबानामिति हुहइत्यस्य भ्रु भकारादौ झवेजबाः । घस्य गः ढस्य च ढः । मित्रभृग्भ्यां मित्रभृद्भ्यां मित्रभृग्भिः मित्रभृद्भिः । सुपि स्वसे चपाइति घस्य कः । ढस्य च ढः । कत्वे क्लिलात्षः सः । कषसंयोगे क्षः । मित्रभृद्भु । ढत्वे स्वर० । मित्रभृद्भु । घौ सिवत् । एवं तत्त्वमुद्, पुत्रस्निह्, क्षीरस्नुहोऽपि साध्याः । तच्चं प्रति मुह्यतीति तत्त्वमुद् तत्त्वमुद् । तत्त्वमुक् । तत्त्वमुग् भारवाहशः-ढस्य द्वितीयाबहुवचने सूत्रम् ।

वाहो वौ शसादौ स्वरे ॥ वाहः वः औ शसादौ स्वरे ।

वाहो वाकारस्योकारदेशो भवति शसादौ स्वरे परे ।

भारोहः । भारोहा भारवाङ्भ्याम् भारवाङ्भिः ।

वाह इत्यादि स्रगमम् । श्वेतवाहादिषु विशेषमाह ।

श्वेतवाहुक्थशास् पुरोडाग् अवयाजां ढस् रसे पदान्ते वेति

वक्तव्यम् ॥ डिच्वाट्टलोपः । अत्वसोः सौ । श्वेतवाः श्वेतवाहौ

श्वेतवाहः । श्वेतवाहम् श्वेतवाहौ श्वेतवाहः । अत्र वाहौ

वौ शसादौ स्वरे वेति केचित् । श्वेतौहः । श्वेतौहा-श्वेतवाहा

श्वेतवोभ्याम् श्वेतवोभिः । श्वेतौहे-श्वेतवाहे श्वेतवोभ्याम्

श्वेतवोभ्यः । श्वेतौहः-श्वेतवाहः श्वेतवोभ्याम् श्वेतवोभ्यः ।

श्वेतौहः-श्वेतवाहः श्वेतौहोः श्वेतवाहोः श्वेतौहां-श्वेतवा-

हाम् । श्वेतौहि-श्वेतवाहि श्वेतौहोः श्वेतवाहोः श्वेतवः-सु-

श्वेतवस्सु । अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्वैते कृतदीर्घाः संसुद्धौ

निपात्यन्ते । चकारादुक्थशा इति केचित् । हे श्वे-

तवाः वेति कचित् हे श्वेतवः हे श्वेतवाहौ हे श्वेतवाहः ।
 श्वेतमासनं वहतीति श्वेतवाः इति व्युत्पत्तिः । उ-
 कथशाः उकथशासौ उकथशासः । उकथशासम् उकथशासौ
 उकथशासः । उकथशासा उकथशाश्याम् उकथशाशिः ।
 उकथशासे उकथशाश्याम् उकथशाश्याः । उकथशाःसु-उकथ-
 शास्तु । हे उकथशाः-हे उकथशाः हे उकथशासौ हे उकथशासः
 इत्यादि । पुरोडाः पुरोडाशौ पुरोडाशः । पुरोडाशम् पुरो-
 डाशौ पुरोडाशः । पुरोडाशा पुरोडाश्याम् पुरोडाशिः ।
 पुरोडाशे पुरोडाश्याम् पुरोडाश्याः । पुरोडाःसु-पुरोडास्तु ।
 हेपुरोडाः-हेपुरोडाः हे पुरोडाशौ हे पुरोडाशः । अवयाः अ-
 वयाजौ अवयाजः । अवयाजम् अवयाजौ अवयाजः ।
 अवयाजा अवयाश्याम् अवयाशिः । अवयाजे अवयाश्या
 म् अवयाश्याः । अवयःसु-अवयस्तु । हे अवयाः हे अवयः
 हे अवयाजौ हे अवयाजः । तुरासाह्शब्दस्य भेदः । हो ङः श्वे-
 तवाह्कथशासित्यादि । सुगमम् । तुरासाह्शब्दस्य विशेषः सूत्रम् ।
 सहेः षः साढि ॥ सहेः सकारस्य षकारादेशो भवति साढि
 सति । वावसाने । तुराषाट्-तुराषाड् तुरासाहौ तुरासाहः ।
 तुरासाहम् तुरासाहौ तुरासाहः । तुरासाहा तुराषाड्श्या-
 म् तुराषाड्शिः । तुरासाहे तुराषाड्श्याम् तुराषाड्श्याः ।
 इत्यादि । हे तुराषाट्-हे तुराषाड् हे तुरासाहौ हे तुरासा-
 हः । रेफान्तश्चतुर्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः ।

सहेरित्यादि । हान्तानां साधनमेतत् । पकारवकारान्ता अपसिद्धाः । रान्त-
 याह । रेफान्तश्चतुर्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । सूत्रम् ।

चतुराम् शौ च ॥ चतुर्शब्दस्यामागमो भवति पञ्चसु परेषु
 शौ च परे । चत्वारः चतुरः चतुर्भिः चतुर्भ्यः चतुर्भ्यः ।

चतुराम् शौ च ॥ चतुर (ष० ए०) साङ्के० । आम् (प्र० ए०) हस्ते-
पः० । शि (स० ए०) हेतौ द्वित् टिलोपः । च (प्र० ए०) अव्य० । पञ्चद्व
ग्रहणं समासान्तत्वसूचकम् । यथा प्रियाश्चत्वारो यस्यासौ प्रियचत्वा इत्यादि ज्ञेयम् ।
अन्यथा बहुत्वे पञ्चस्विति पदं न संभवति । ' शौ च ' इति पदकथनेन नपुंसके
जज्ञशोः शिरिति शौ परे शस्यपि आम् आगमो भवति इत्यर्थः । मिदन्त्यात्स्व-
रात्परो वक्तव्यः । जसि पूर्वमा । उवम् । स्वर० । स्रो० । (वृ. व. च. व. पं.
व. । जलतुंबिका० । (ष० व०) सूत्रम् ।

रः संख्यायाः ॥ रेफान्तसंख्यायाः परस्यामो नुडागमो भव
ति । णत्वदित्वे । चतुर्णाम् । रः सुपीति वक्तव्यम् । सप्त
मीबहुवचने रोरेव विसर्जनीयो नान्यरेफस्य । चतुर्षु । अत्र
ज्ञापकं यक्चतुर्ष्विदं सूत्रम् । तदन्तविधिरत्रेष्यते । प्रियाश्च
त्वारो यस्य स प्रियचत्वाः प्रियचत्वारौ प्रियचत्वारः । प्रि-
यचत्वारम् प्रियचत्वारौ प्रियचतुरः । प्रियचतुरा प्रियचतु
र्ष्याम् प्रियचतुर्भिः । गौणत्वे नुट् नेष्यते । प्रियचतुराम् ।
प्राधान्ये तु स्यादेव । परमचतुर्णाम् । धावम् । हेप्रियचत्वः
हेप्रियचत्वारौ हेप्रियचत्वारः । नकारान्तो राजन्शब्दः ।
राजन् सि इति स्थिते । ' नोपधायाः ' इति दीर्घः ।

रः संख्यायाः । रः (पं० ए०) स्वर० । स्रो० । संख्या (पं० ए०)

द्विर्ता यट् । सवर्णे० । रेफान्तसंख्यायाः वाची शब्दस्तस्मात्परस्यामो नुडागमः
स्यात् । अनेन नुट् । ष्रुर्नोषो० । राचपोद्धिः । जलतुं० । चतुर्णामिति सिद्धम् ।
(स० व०) क्लिळा० । जलतुं० । चतुर्षु । दोषां रः इति सूत्रेण कृतस्यैव रेफस्य
सप्तमीबहुवचने परे विसर्गो नान्यस्येति वक्तव्यम् । अतश्चतुर्ष्वित्यत्र न विसर्गः ।
लक्षणान्ता अग्रसिद्धाः । नान्तानाह नकारान्तो राजन्शब्दः । तस्य पञ्चद्व
वचनेषु ' नोपधाया ' इति दीर्घः । राज् दीप्तौ । राजते इति राजा । राज.दे.न् ।
सूत्रम् ।

नाम्नो नो लोपशभौ ॥ नाम्नः नः लोपश् अर्थौ । नाम्नो न-
कारस्यानागमजस्य लोपश् भवति रसे पदान्ते चाथौ । च-

कारात्कचिन्नाघ्नो नकारस्य लोपश्च न भवति । सुष्टु हिनस्ति
पापमिति सुह्विन् । राजा राजानौ राजनः । राजानम् राजा
नौ । अद्धोपः स्वरे । 'स्तोः श्रुभिः श्रुः' इति नकारस्य ञकारः ।

नाम्नो नो लोपशर्धौ । नामन् (ष० ए०) अद्धोपः । स्वर० । स्रो० ।
म् (ष० ए०) स्वर० । स्रो० । पश्चात् हवे । उभो । लोपश्च (ष० ए०)
हसेपः० । पश्चात् हवे । उभो । न धिः अधिस्तस्मिन् अधौ (स० ए०) ङेतौ-
दित् । टिलोपः । पश्चात् स्वर० । नाम्न इति शब्दस्य सम्बन्धिनो नकारस्य लोप-
श्च वर्षविरोधरूपो भवति अनागमजस्य शब्दान्तभूतस्यैव परं केनापि सूत्रेणागत-
स्य नस्य लोपश्च न भवति रसे परे पदान्ते च चकारात् सुह्विन् सुहिसौ सुहिसः,
प्रशान् इत्यादौ नकारस्य लोपो न । धौ च परे लोपश्च न भवति । अनेन सौ
नस्य लोपः । राजा राजानौ राजानः । अधौ इति नकारलोपश्च न । हे राजन् ।
राजानं राजानौ । शसि ' अद्धोपः स्वरे ' इत्यकारलोपः । स्तोः श्रुभिः श्रुरिति
श्रुत्वेन चवर्गे क्लिपमाणे नकारस्य ञकारः । ततः ।

जजोर्ज्ञः ॥ ञकारञकारसंयोगे ज्ञ इत्यक्षरं भवति । राज्ञः ।
राज्ञा राजभ्याम् । योगानामुभयतः संबन्धः । ' लोपशि पु-
नर्न संधिः ' इति नियमात् अङ्गीत्यात्वं न । राजभिः ।
राज्ञे राजभ्याम् राजभ्यः । राज्ञः राजभ्याम् राजभ्यः ।
राज्ञः राज्ञोः राज्ञाम् । राज्ञि । वेढयोः । राजनि
राज्ञोः राजसु । एवं यज्वन्नात्मन्सुधर्मन्प्रभृतयः । यज्वा
यज्वानौ यज्वानः । यज्वानम् यज्वानौ । अम्बयुक्तादि-
ति विशेषणादलोपो नास्ति । यज्वनः । यज्वना यज्व-
भ्याम् यज्वभिः । यज्वने यज्वभ्याम् यज्वभ्यः । यज्वनः
इत्यादि । हे यज्वन् हे यज्वानौ हे यज्वानः । आत्मा आ-
त्मानौ आत्मानः । आत्मानम् आत्मानौ आत्मनः । आ-
त्मना आत्मभ्याम् आत्मभिः । इत्यादि । हेआत्मन् हे
आत्मानौ हेआत्मानः । सुधर्मा सुधर्माणौ सुधर्माणः ।

सुधर्माणम् सुधर्माणौ सुधर्मणः । सुधर्मणा सुधर्मभ्याम्
 सुधर्मभिः इत्यादि । हे सुधर्मन् हे सुधर्माणौ हे सुधर्माणः ।
 श्वन्युवन्मघवन्शब्दानां पठचसु राजन्शब्दवत्प्रक्रिया ।
 श्वा श्वानौ श्वानः । श्वानम् श्वानौ ।

जज्रोर्ज्ञः । जश्च अश्च जञौ तयोर्जकारञकारयोर्योगे ज्ञो भवतीत्यर्थः ।
 अनेन जञयोगे ज्ञः । स्वर० । स्त्रो० । टाविषयेऽप्येवम् । मकारादौ नाञ्चो० । ततो
 लोपशि पुनर्न सन्धिरिति कारणात् ' अर्द्ध ' इति सूत्रेण आकारो न भवति । अथा-
 विति विशेषणात् घौ न नकारलोपश्च । झौ वेङ्चोः । झुपि नाञ्चो० । एवं यज्वन्,
 आत्मन्, सुधर्मन्, स्रुपर्वन्, प्रभृतयोऽपि साध्याः । परं शसादौ श्वन्युक्तादिति
 विशेषणात् मकारवकारयुक्तत्वात् अल्लोपो नास्ति तेन यज्वन्ः, यज्वना इत्यादि ।
 उक्षन्सूर्धन्शब्दौ तु राजन्वत् श्वन्युर्वाचति । श्वा कुर्कुरवाची युवा तरुणवा-
 ची मघवा इन्द्रवाची इत्येतेषां शब्दानां पञ्चसु स्यादिवचनेषु राजन्शब्दवत्
 साधना । शसादौ तु विशेषस्तमेवाह । सूत्रम् ।

श्वादेः ॥ श्वादेर्वकार उत्त्व प्राप्नोति शसादौ स्वरे परे तद्धिते
 ईपि ईकारे च । तद्धिते स्वरे तु न भवति । अत्र नियामकं
 पाणिनीयसूत्रम् । श्वयुवमघोनामतद्धिते । तेन माघवनमिति
 भवति । शुनः । शुना श्वभ्याम् श्वभिः । शुने श्वभ्याम्
 श्वभ्यः । शुनः श्वभ्याम् इत्यादि । हे श्वन् हे श्वानौ हे श्वानः ।
 युवा युवानौ युवानः । युवानम् युवानौ । युवन्शब्दस्य
 वकारस्योत्वे कृते । सवर्णे दीर्घः सह । यूनः । यूना युवभ्या-
 म् युवभिः । यूने युवभ्याम् युवभ्यः इत्यादि । हे युवन् हे यु-
 वानौ हे युवानः । मघवा मघवानौ मघवानः । मघवानम्
 मघवानौ । मघवन्शब्दस्योत्वे कृते । उओ । मघोनः । म
 घोना मघवभ्याम् मघवभिः । मघोने मघवभ्याम् मघवभ्यः ।
 इत्यादि । हे मघवन् हे मघवानौ हे मघवानः ॥ मघवच्छब्दस्य
 तु । मघवान् मघवन्तौ मघवन्तः । मघवन्तम् मघवन्तौ

मघवतः । मघवता मघवद्भ्याम् मघवद्भिः । मघवते मघव-
द्भ्याम् मघवद्भ्यः इत्यादि । हे मघवन् हे मघवन्तौ हे मघव-
न्तः ॥ “ स किल संयुगमूर्ध्नि सहायतां मघवतः प्रतिपद्य
महारथः ॥ ” इति प्रयोगदर्शनात् ।

श्रवादेः । श्वा आदिर्घस्यासौ श्वादिस्तस्य (ष० ए०) ङिति ङ्स्य । स्त्रो० ।
श्वादेरिति श्वन्, युवन्, मघवन् शब्दसम्बन्धी वकार उत्त्वमुकारभावं प्राप्नोतीति
भावः । शसादौ स्वरे परे ईपि च । ईपि प्रत्यये परे तु शुनी मघोनी इति भवति ।
वकारेण सहितः अकारः वकाः इति सस्वरस्यापि वकारस्यानेन उकारः । स्वर० ।
शसादौ स्वरादौ सर्वत्र उकारः । भकारादौ सुपि च नाम्नो नो लोपशधौ । संबो-
धने राजन्शब्दवत् । श्वा श्वानौ श्वानः । श्वानं श्वानौ श्वनः । श्वाना श्वभ्यां श्व-
भिः । श्वने श्वभ्यां श्वभ्यः । श्वनः श्वभ्यां श्वभ्यः । श्वनः श्वनोः श्वनाम् । श्वनि श्व-
नोः श्वसु । हे श्वन् हे श्वानौ हे श्वानः । युवा युवानौ युवानः । युवानं युवानौ । युवन्
शब्दस्य शसादौ ' श्वादेर्वः ' इति उत्वे कृते सवर्णे० । मघवन्शब्दे तु उकारे कृते
उभो । यूनः । यूना । मघोनः । मघोना मघवभ्यां मघवभिः । इत्यादि ज्ञेयम् । त-
कारान्तमघवच्छब्दस्य तु मघवान् मघवन्तौ मघवन्तः । मघवन्तं मघवन्तौ मघव-
तः । मघवता मघवद्भ्याम् मघवद्भिरत्यादि रूपाणि । सूत्रम् ।

अर्वणस्त्रसावनजः ॥ नञ्वर्जस्यार्वणस्तृ इत्यन्तादेशः स्या-
दसौ विभक्तौ परतः । अर्वा अर्वन्तौ अर्वन्तः । अर्वन्तम्
अर्वन्तौ अर्वतः । अर्वता अर्वद्भ्याम् अर्वद्भिः । अर्वते
अर्वद्भ्याम् अर्वद्भ्यः इत्यादि । हे अर्वन् हे अर्वन्तौ हे अ-
र्वन्तः । नञ्वर्जस्येति किम् । नोपधायाः । अनर्वा अन-
र्वाणौ अनर्वाणः । अनर्वाणम् अनर्वाणौ अनर्वणः ।
अनर्वणा अनर्वभ्याम् अनर्वभिः । अनर्वसु इत्यादि ।
पथिन्शब्दस्य भेदः ।

अर्वणस्त्रसावनजः । वृत्त्या मुगमम् । पथिन्शब्दस्य भेदः । सूत्रम् ।

इतोऽत्पञ्चसु ॥ इतः अत् पञ्चसु । पञ्चसु
स्यादिषु पथ्यादीनामिकारस्याकारो भवति ।

इतोऽप्यञ्चसु । इत् (ष० ए०) स्वर० । स्रो० । अत् (प्र० ए०) ह्रस्वः ।
अतोत्युः । उओ । एदोतोतः । पञ्चन् (स० व०) नाम्नो० । सिद्धम् । स्याद्विषु
पञ्चसु वचनेषु परतः पथ्यादीनां पथिन्, मथिन्, ऋभुक्षिन्, शब्दानामिकारस्य
अकारो भवति अनेन सि, औ, जस्, अय्, औवचनेषु इत्यस्यार्थः । सूत्रम् ।

थो नुद् ॥ पथ्यादीनां थकारस्य नुडागमो भवति
पञ्चसु परेषु । पन्थन् सि इति स्थिते ।

थो नुद् । थ् (ष० ए०) स्वर० । स्रो० । नुद् (प्र० ए०) ह्रस्वः । उ-
ओ । पथ्यादीनां थकारस्य पञ्चसु वचनेषु नुडागमो भवति टिच्वादादौ थस्य पूर्वन् ।
' पन् थन् सि ' इति स्थिते सति सूत्रम् ।

आ सौ ॥ पथ्यादीनां टेरात्वं भवति सौ परे ।
पन्थाः पन्थानौ पन्थानः । पन्थानम् पन्थानौ ।

आ सौ । आ (प्र० ए०) साङ्के० । सि (स० ए०) द्वेरीडित् । टिलोपः ।
स्वर० । सिद्धम् । पथ्यादीनां सौ परे आत्वं भवति । अनेन नृसहितस्य थइत्यस्य
था । टेरात्वरणादेव सेल्लोपो न किंतु स्रो० । नश्चा० । पंथाः मार्गः । सम्बोधनेऽप्येव-
मेव । अग्रे द्वितीया द्वित्वं यावत् ' नोपधायाः ' इति दीर्घः स्वर० । शसादौ
विशेषः । सूत्रम् ।

पथां टेः ॥ पथ्यादीनां टेल्लोपो भवति शसादौ स्वरे परे
तद्धिते ईपि ईकारे च । पथः । पथा पथिभ्याम् पथिभिः ।
पथे पथिभ्याम् पथिभ्यः । पथः पथिभ्याम् पथिभ्यः ।
पथः पथोः पथाम् । पथि पथोः पथिषु । हेपन्थाः हेपन्थानौ
हेपन्थानः । एवं मथिन् ऋभुक्षिन् प्रभृतयः । मन्थाः म-
न्थानौ मन्थानः । ऋभुक्षाः ऋभुक्षाणौ ऋभुक्षाणः इत्यादि ।
दण्डिनशब्दस्य भेदः ।

पथां टेः । पथिन् (ष० व०) पथां टेः । स्वर० । मोनु० । टि (ष० ए०)
द्विति ङस्य । स्रो० । पथिन्, मथिन्, ऋभुक्षिन्, शब्दानां टेल्लोपो भवति शसादौ
स्वरे परे । टेः इत्यस्य लोपः । स्वर० । भूकारादौ नाम्नो० । षुपि नाम्नो नकारलोप-
श्च कृते । कलात्पः सः । एवं मथिन्, ऋभुक्षिन् शब्दां ज्ञेयौ । मन्थाः मन्थानौ मन्था-
नः । मन्था मन्थनदण्डः । ऋभुक्षा इन्द्रः । ऋभुक्षा ऋभुक्षाणौ ऋभुक्षाणः । ऋभुक्षाणं

ऋमुक्षाणो ऋमुक्षः । ऋमुक्षा । पर्या टेः । ऋमुक्षिभ्यां ऋमुक्षिभिः । ऋमुक्षे इत्यादि ।
दण्डिन्शब्दस्य भेदः । सूत्रम् ।

इनां शौ सौ ॥ इन् हन् पूषन् अर्यमन् इत्येषां शौ सौ
चाधौ परे उपधाया दीर्घो भवति । दण्डी दण्डिनौ द-
ण्डिनः । दण्डिनम् दण्डिनौ दण्डिनः । दण्डिना दण्डि-
भ्याम् दण्डिभिः । दण्डिने दण्डिभ्याम् दण्डिभ्यः । द-
ण्डिषु इत्यादि । हेदण्डिन् हेदण्डिनौ हेदण्डिनः । ब्रह्महा
ब्रह्महणौ ब्रह्महणः । ब्रह्महणम् ब्रह्महणौ । अल्लोपः स्वरे ।

इनां शौ सौ । इन् (ष० ब०) स्वर० । मोनु० । शि (स० ए०) हेरो
दित् । सि (स० ए०) हेरौ० । सिद्धम् । इन् इन्प्रत्ययान्तइन्त्सुपलक्षणत्वा-
द्विन्प्रत्ययान्तोऽपि हन्धातुः ब्रह्म, भ्रूण, वृत्राद्युपपदपूर्वः । किप्प्रत्ययान्तः ।
पूषन् सूर्यवाची । अर्यमन् सूर्यवाची । इत्येतेषां शौ नर्पुसके जग्शसोः स्थाने
जाते शौ च प्रथमैकवचने धिर्वर्जिते परे दीर्घो भवति । नोपधाया इत्यनेन
सिद्धौ सत्यामिनामिति सौ परे एव दीर्घः स्यान्न तु पंचस्विति नियमार्थमुक्तम् अनेन
सौ दीर्घः । हसेपः० । नाम्नो० । स्वरादौ सर्वत्र स्वर० । रसे च नाम्नो नो० । सुपि
किल्वा० । धौ अधाविति विशेषणान्न नलोपश्दीर्घो । हेदण्डिन् । शेषं सुकरम् । ब-
्रह्महन्शब्दस्य दण्डिन्शब्दवत् । ब्रह्महा ब्रह्महणौ अट्कुप्स्वन्तरेऽपीति णत्वम् । ब-
्रह्महणः । ब्रह्महर्णं ब्रह्महणौ । शसादौ त्वल्लोपः स्वरे इत्यलोपे कृते सूत्रम् ।

हनो घ्ने ॥ हनः घ् ने । हन्तेर्धातोर्हकारस्य घत्वं
भवति अव्यवधाने नकारे परेऽव्यवधाने त्रिति
णिति च परे । घसंयोगो णत्वनिषेधार्थः ।

हनो घ्ने । हन् (ष० ए०) स्वर० । लो० । घ् (म० ए०) हसेपः० । हवे । उओ । न
(स० ए०) अहए । सिद्धम् । हन्तेरिति ' हन् ' इत्यस्य धातोः सम्बन्धिनो ह-
कारस्य घत्वं भवति नकारे परे तथा त्रिति णिति च परे । अनेन हस्य घः । स्वर० ।
हस्य घत्वे कृते घसंयोगः ' ष्ठर्नोणोनन्ते ' इति णत्वनिषेधार्थः । सूत्रम् ।

हन्तेरत्पूर्वस्य ॥ हन्तेरकारपूर्वस्यैव नस्य णत्वं स्यान्नान्य-

स्य । ब्रह्मन्नः । ब्रह्मन्ना ब्रह्महभ्याम् ब्रह्महभिः । ब्रह्मन्ने
 ब्रह्महभ्याम् ब्रह्महभ्यः । ब्रह्मन्नः ब्रह्महभ्याम् ब्रह्महभ्यः ।
 ब्रह्मन्नः ब्रह्मन्नोः ब्रह्मन्नान् । ब्रह्मन्नि-ब्रह्महणि ब्रह्मन्नोः
 ब्रह्महसु । हेब्रह्महन् हेब्रह्महणौ हेब्रह्महणः । पूषा पूषणौ
 पूषणः । पूषणम् पूषणौ पूषणः । पूषणा पूषभ्याम् पूषभिः ।
 पूषणे पूषभ्याम् पूषभ्यः । पूषणः पूषभ्याम् पूषभ्यः । पूषणः
 पूषणोः पूषणाम् । पूषणि-पूषणि । ङौ टिलोपो वेति केचि-
 त् । पूषणोः पूषसु । हेपूषन् हेपूषणौ हेपूषणः । अर्यमा
 अर्यमणौ अर्यमणः । अर्यमणम् अर्यमणौ अर्यमणः ।
 अर्यमणा अर्यमभ्याम् अर्यमभिः । इत्यादि । हेअर्यमन्
 हेअर्यमणौ हेअर्यमणः । संख्याशब्दाः पञ्चनप्रभृतयो
 बहुवचनान्तास्त्रिषु सरूपाः । पञ्चन् जस् इति स्थिते ।

हन्तेरत्पूर्वस्य । हन्तेरकारपूर्वस्यैव सति णत्वनिमित्ते णत्वं न तु व्य-
 क्षन्पूर्वस्य अनेन पर्युदासेन घकारनकारयोः संयोगे जाते सति ष्णोर्णो इति
 नस्य णत्वाभावः । स्वर० । रसे परे नाम्नो० । ङौ तु वेङ्च्योः । ब्रह्मन्नि ब्रह्महणि ।
 धौ दंडिवत् । एवं पूषन्, अर्यमन् शब्दौ । तत्र शसादावलोपः स्वरे । इत्यलोपे
 कृते ष्णोर्णोऽनन्ते । स्वर० । हसादौ नाम्नोलोपश्च० । शेषं कण्वम् । पूषा पूषणौ
 पूषणः । पूषणं पूषणौ पूषणः । पूषणा पूषभ्यां पूषभिरित्यादि । ङौ तु वेङ्च्योः ।
 पूषणि पूषणि । एवम्, अर्यमा अर्यमणौ अर्यमणः । अर्यमणं अर्यमणौ अर्यमणः ।
 अर्यमणा अर्यमभ्यां अर्यमभिः । अर्यमणा अर्यमणि अर्यमसु इत्यादि । संख्यावाचकाः
 शब्दाः पञ्चनप्रभृतयो बहुवचनान्ताः त्रिषु लिङ्गेषु सदृशरूपाः । जसि शसि च सूत्रम् ।

जदशसोर्लुक् ॥ षकारनकारान्तसंख्यायाः परयोर्जशशसोर्लुग्भवति ।

जशशसोर्लुक् । जस् च शस् च जशशसौ तयोर्जशशसोः (प० द्वि०) स्वर० ।
 स्रो० । लुक् (प० ए०) हसेपः० । नामिनो रः । वृत्तिः कण्व्या । अनेन जस्,
 शस् इत्येतयोर्लुक् । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं भवतीति न्यायात् नोपधाया इति
 द्विर्धत्वमाप्तौ निषेधहेतुमाह ।

लुकि न तन्निमित्तम् ॥ लुकि सति तन्निमित्तं कार्यं
न स्यात् । तेन नोपधाया इत्यनेन दीर्घत्वं न । पञ्च
पञ्च पञ्चभिः पञ्चभ्यः पञ्चभ्यः ।

लुकि न तन्निमित्तमिति । लुकि कृते सति तन्निमित्तं कार्यं न भवति । स
एव निमित्तं कारणं यस्य तत्तन्निमित्तं । यथा जसि नोपधाया इति सूत्रेण दीर्घ-
त्वमाप्तावपि न दीर्घता । तर्हि दीर्घं विधाय लुक् कार्यः इत्यत्रोच्यते । ' कृताकृत
प्रसङ्गी यो विधिः स नित्यः ' इति भावद्वयं कार्यं न भवति अभावद्वयं भवत्येव ।
तेन ' नाम्नो नोलोपशधौ ' इति भवत्येव (तृ. व. । च. व. । पं. व.) नाम्नो नो० ।
आमि । सूत्रम् ।

ष्णः ॥ षकारनकारान्तसंख्यायाः परस्यामो नुडागमो भ-
वति । नोपधायाः । नाम्नो नो लोपशधौ । पञ्चानाम् पञ्च
सु । एवं सप्तन्नवन्दशान्प्रभृतयः । अष्टनशब्दस्य भेदः ।

ष्णः । ष् च ण् च ष्ण् तस्मात् षणः (पं० ए०) स्वर० । षकारनकारान्तसं-
ख्यायाः संख्यावाचकशब्दात् परो य आम् तस्य नुडागमो भवति । अनेन नोप-
धाया इति दीर्घः । नाम्नो० स्युपिनाम्नो० । एवं सप्तन्, नवन्, दशन्, एकादशन्,
प्रभृतयोऽपि साध्याः । अष्टनशब्दस्य भेदः । सूत्रम् ।

अष्टनो ङौ वा ॥ अष्टनशब्दात्परयोर्जशसोर्वा ङौ भवति ।
डित्त्वाट्टिलोपः । अष्टौ अष्टौ अष्ट अष्ट ।

अष्टनो ङौ वा । अष्टन् (पं० ए०) स्वर० । ङो० । ङौ औ डित्त्वाट्टिलोपः
स्वर० । अन्यत्र जशसोर्ङ्क् नाम्नो० । तृतीयादिबहुत्वेऽपि रूपद्वयम् । सूत्रम् ।

वासु ॥ वा आ आसु । अष्टनशब्दस्य आसु परासु विभ-
क्तिषु वा टेरात्वं भवति । अष्टभिः-अष्टाभिः । अष्टभ्यः-अ
ष्टाभ्यः । अष्टभ्यः-अष्टाभ्यः । अष्टानाम् । अष्टसु-अष्टासु ।
गौणत्वेऽपि आत्वं जशसोर्ङौत्वं नेत्येके । प्रियाष्टा-प्रि
याष्टाः प्रियाष्टानौ-प्रियाष्टौ प्रियाष्टानः-प्रियाष्टाः । प्रिया-

ष्टानं-प्रियाष्टाम् । प्रियाष्टानौ-प्रियाष्टौ प्रियाष्टः-प्रियाष्टान्
 प्रियाष्टाः । प्रियाष्टा-प्रियाष्टा प्रियाष्टाभ्यां प्रियाष्टभ्याम्
 प्रियाष्टाभिः-प्रियाष्टभिः । प्रियाष्टे प्रियाष्टे प्रियाष्टाभ्या-
 प्रियाष्टभ्याम् प्रियाष्टाभ्यः-प्रियाष्टभ्यः । प्रियाष्टः प्रिया-
 ष्टाः प्रियाष्टाभ्यां-प्रियाष्टभ्याम् प्रियाष्टाभ्यः-प्रियाष्टभ्यः ।
 प्रियाष्टः-प्रियाष्टाः प्रियाष्टोः प्रियाष्टौः प्रियाष्टां-प्रियाष्टाम् ।
 प्रियाष्टि-प्रियाष्टनि-प्रियाष्टे प्रियाष्टोः-प्रियाष्टौः प्रियाष्ट-
 सु-प्रियाष्टसु । हेप्रियाष्टन्-हेप्रियाष्टाः हेप्रियाष्टानो-हेप्रिया-
 ष्टौ हेप्रियाष्टानः--हेप्रियाष्टाः ।

जसि द्वावेव रूपाणि शसि त्रीण्येव वै पुनः ॥

डावपि त्रीणि रूपाणि शेषे द्वे द्वे प्रियाष्टनः ॥

मकारान्त इदंशब्दः ।

वासु । वा (प्र० ए०) अव्य० । आ [प्र० ए०] साङ्के० इदम् (स० व०) त्य-
 दादेष्टेरः स्यादौ । स्म्यः । आवतः स्त्रियाम् । सवर्णे० । आसु । सिद्धम् । अष्टन्इति
 अष्टन्शब्दस्य आसु तृतीयादिषु विभक्तिषु परासु सतीषु वा आत्वम् आकारो भव-
 ति । अनेन (वृ. व. । च. व. । पं. व.) वा आकारः । अन्यत्र नाम्नो० । आभि
 एकत्र आकारः । उभयत्रापि ष्णः इति नुट् । द्वितीयरूपे नोपधाया इति दीर्घः ।
 नाम्नो० । पक्षद्वयेऽपि सदृशं रूपं स्युपि एकत्र आकारे कृते अन्यत्र नाम्नो० ।
 मकारान्तानाह मकारान्त इदम् शब्दः । सौ (प्र० ए०) सूत्रम् ।

इदमोऽयं पुंसि ॥ इदमः अयम् पुंसि । इदंशब्दस्य पुं-
 सि विषये अयमादेशो भवति सिसहितस्य । अयम् ।
 द्विवचनादौ त्यादेष्टेरिति सर्वत्राकारः । इद औ इति स्थिते ।

इदमोर्थं पुंसि । इदम् (प्र० ए०) स्वर० । सौ० । अयम् (प्र० ए०)
 ह्रस्वः० । मोनु० । अतोत्पुः । उओ । एदोत्तः । पुंस् (स० ए०) स्वर० ।
 सिद्धम् । इदम्शब्दस्य पुंसि पुच्छिङ् एव सौ प्रथमैकवचने परे ' अयम् ' इत्या-

देशो भवति । गुरुत्वात्सर्वस्य । अनेन सौ परे अयम् । मान्तकरणसामर्थ्यादेव
त्यदादेशैः स्यादाविति न भवति अन्यथा अय इत्येव अवक्ष्यत् । हसेपः० । मोनु० ।
केचित्तु सिसहितस्यैव अयम् इत्यादेशमिच्छन्ति द्विवचनादौ तु त्यदादेशैरित्यकारे
कृते सूत्रम् ।

दस्य मः ॥ दस्य मः । त्यदादीनां दकारस्य मत्वं भवति
स्यादौ परे । ओओओ । इमौ । सर्वादित्वाज्जसी । इमे ।
इमम् इमौ इमान् ।

दस्य.मः । द (ष० ए०) हस्य । म (प्र० ए०) सौ० । त्यदादीनां
दकारस्य असंयुक्तस्य स्यादौ सर्वविभक्तौ परे मत्वं भवति । अनेन सर्वविभक्तिषु
मकारः । (प्र० द्वि०) ओओओ । (प्र० त्रि०) जसी । अ इ ए । (द्वि० ए०)
अम्हासोरस्य । मोनु० । (द्वि० द्वि०) ओओओ । (द्वि० ब०) अम्हासोः । सो
नः पुं० । ज्ञसीति दीर्घः । (तृ० ए०) सूत्रम् ।

अन टौसोः ॥ इदमोऽनादेशो भवति टौसोः परयोः कृत्स्न-
स्य । टेन । अनेन ।

अन टौसोः । अन (प्र० ए०) साङ्के० । टा च ओस् च टौसौ तयोः
(स० द्वि०) स्वर० । सौ० । इदंशब्दस्य टातृतीयैकवचने ओसि षष्ठीसप्तमीद्वि-
वचने परे ' अन ' इत्यादेशो भवति । अनेन टावचने परे ' अन ' आदेशः ।
टेन । अइए । अग्रे द्विवचने सूत्रम् ।

स्भ्यः ॥ इदमः सकारे भूकारे च परे अकारादेशो भवति
कृत्स्नस्य । त्यदादित्वादत्वसिद्धौ पुनरत्वविधानं सर्वादे-
शार्थम् । तदाह कृत्स्नस्येति । अङ्गीत्यात्वम् । आभ्याम् ।

स्भ्यः । स् च भ् च स्म् तस्मिन् स्मि (स० ए०) स्वर० । अः (प्र० ए०)
सौ० । पश्चात् इयं स्वरे० । स्वर० । इदंशब्दस्य सकारे भूकारे च परेऽकारो भव-
ति कृत्स्नस्य समग्रस्येत्यर्थः । अनेन तृतीयाचतुर्थीपंचमीद्वित्वे इदमोऽकारः ।
अङ्गीत्यात्वम् । (तृ० ब० । च० ब० । पं० ब०) स्भ्यः इति अकारः । ततो
भिसि सूत्रम् ।

मिस्मिस् ॥ इदमदसोर्भिस् मिसेव भवति । तेन भकारस्य अत्वं न । एस्मि बहुत्वे । एभिः । इदम् डे इति स्थिते । त्यदादेष्टेरः स्यादौ । सर्वादेः स्मट् । स्म्यः अस्मै आभ्याम् एभ्यः । ङितिरत् । अतः । अस्मात् आभ्याम् एभ्यः । ङस्स्य । अस्य । अन टौसोः । ओसि एअय् । अनयोः । सुडामः । स्म्यः । एस्मि बहुत्वे । क्लिलात्० । एषाम् । ङिस्मिन् । अस्मिन् अनयोः एषु । त्यदादीनां संबोधनाभावः ।

मिस्मिस् । मिस् (प्र० ए०) ह्रस्वः० । मिस् (प्र० ए०) इदमदसशब्दसम्बन्धी यो मिस् स मिस् एव भवति । अत्र मितो मिस् करणं स्म्य इति सूत्रेण अकारनिषेधार्थम् । एतदेवाह न भकारस्याकार इति । एस्मि बहुत्वे । परं क्रप्रत्ययसहितयोनैति न इमकैः अशुकैः । एवं चतुर्थीपञ्चमीबहुत्वेऽपि (च० ए०) सर्वादेः स्मट् । स्म्यः । एऐऐ । (पं० ए०) ङितिरत् । अतः । स्म्यः । सवर्णे० । (ष० ए०) ङस्य । स्म्यः (ष० द्वि०) (स० द्वि०) अनटौसोः । ओसि । एअय् । स्वर० । आमि । सुडामः । स्म्यः । एस्मि बहुत्वे । क्लिला० । स्वर० । (स० ए०) ङिस्मिन् । स्म्यः । एस्मि० । क्लिला० ।

इदमोऽप्यन्वोदशे द्वितीयादौःस्वेनादेशो वक्तव्यः ॥ उक्तस्य पुनर्भाषणमन्वादेशः । एनं एनौ एनान् । एनेन । एनयोः एनयोः । किंशब्दस्य भेदः । किंशब्दस्य त्यादेष्टेरः स्यादाविति सर्वत्राकारे कृते सर्वशब्दवद्रूपं ज्ञेयम् । कः कौ के । कम् कौ कान् । केन काभ्याम् कैः । कस्मै काभ्याम् केभ्यः । इत्यादि । प्रशाम्शब्दस्य भेदः ।

इदमोऽप्यन्वादेश इत्यादि सुगमम् । त्यदादित्वात्संबोधनाभावः । इदमस्तु संनिकृष्टं समीपतरवर्ति चैतदो रूपम् । अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयात् ॥१॥ किंशब्दस्य त्यादेष्टेरित्यादिना अकारे कृते सर्वशब्दवत्प्राक्रया । त्यदादित्वाद्धेरभावात्सम्बोधनाभावः । मान्तस्य प्रशाम्शब्दस्य विशेषमाह सूत्रम् ।

मो नो धातोः ॥ धातोर्भकारस्य नकारादेशो भवति रसे प-

दान्ते च । प्रशान् प्रशामौ प्रशामः । हेप्रशान् हेप्रशामौ
हेप्रशामः । प्रशामम् प्रशामौ प्रशामः । प्रशामा प्रशा-
न्भ्याम् प्रशान्भिः । इत्यादि । धकारान्तस्तत्त्वबुध्शब्दः ।
तस्य रसे पदान्ते च । आदिजवानां झभान्तस्य झभा
स्त्वोः । वावसाने । तत्त्वभुत्-तत्त्वभुद् हेतत्त्वबुधौ तत्त्वबुधः ।
तत्त्वबुधम् तत्त्वबुधौ तत्त्वबुधः । तत्त्वबुधा तत्त्वभुद्भ्याम्
तत्त्वभुद्भिः । इत्यादि । हेतत्त्वभुत्-हेतत्त्वभुद् हेतत्त्वबुधौ हे-
तत्त्वबुधः । जकारान्तः सम्राज्शब्दः ।

मो नो धातोः। मुगमम् । इत्यादयो मान्ताः शब्दा ज्ञेयाः । झढघभान्ता
अप्रसिद्धाः । धकारान्तमाह । धकारान्तस्तत्त्वबुध्शब्दस्तस्य रसे पदान्ते च
' आदिजवानां झभान्तस्य झभास्त्वोः ' इति बकारस्य भकारः । सौ धौ च सिद्धोपे
कृते वावसाने इति धकारस्य दकारतकारौ । स्वरादौ स्वर० । भकारादौ झभेजबाः
स्वर० । ह्यपि खसे चपा झसानां धस्य तः। स्वर० । तत्त्वभुत् तत्त्वभुद् तत्त्वभुद्भ्यां
तत्त्वभुत्तु । एवं मर्भविष् । अथ जान्ताः । तत्र जकारान्तः सम्राज्शब्दः । तस्य
स्वरादौ स्वर० । रसे पदान्ते च विशेषः सूत्रम् ।

छशषराजादेः षः॥ छकारान्तस्य शकारान्तस्य षकारान्तस्य
राज्यजस्त्रजम्बृज्मृज्भ्राजादेश्च षकारो भवति धातोर्ज्ञसे परे
नाम्नश्च रसे पदान्ते च । षस्य षत्वं डत्वनिषेधार्थम् ।
तेन आख्याते द्वेष्टीत्यादौ न भवति ।

छशषराजादेः षः । छश्च शश्च षश्च राजादिश्च छशषराजादिस्तस्य (ष० ए०)
ङिति हस्य । स्तो० । षः (प्र० ए०) स्तो० । सिद्धम् । छकारान्तस्य तत्त्वमाच्छादेः
शकारान्तस्य विशादेः षकारान्तस्य द्विष् षष्इत्यादेः तथा राज्, यज्, मृज्, भ्राजा-
देश्च षकारो भवति । षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्यन्त्यस्य धातोर्ज्ञसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च
उभयोः आदिशब्दात् त्रिश्च, भ्रस्ज्, परिव्राजानां ग्रहणम् । षकारस्य षत्वकरणं ड-
त्वनिषेधार्थं षस्य षत्वे कृते षोड इति षकारो न भवति । यत्तु षस्य षत्वं डत्व
निषेधार्थं तदपि द्वेष्टीत्यादावेव न तु सर्वत्र यथा द्विष्धातो स्त्यादौ द्वेष्टीत्यादि क्-

पम् । यद्वा छशेषेति षग्रहणं व्यर्थमिति केचित् प्रयोगदर्शनाभावात् । यत्तु पस्य पत्वं डत्वनिषेधार्थं तदपि व्यर्थम् । द्विद् द्विद् द्विषौ द्विषः । ' अद्वेद् ' इत्यादौ पस्य पत्वेऽपि डत्वस्य दर्शनात् । तथा द्वेष्टीत्यादावपि पस्य पत्वं न किं तु केवलं षुभिः षुः । अनेन रसे पदान्ते च जस्य षः । ततः सूत्रम् ।

षोडः ॥ षः डः । षकारस्य डत्वं भवति धातोर्ज्ञेते परे
नाम्नश्च रसे पदान्ते च । वावसाने ।

षोडः । ष (ष० ए०) स्वर० । उ (प्र० ए०) स्तो० । सिद्धम् । पकारस्य ढकारो भवति धातोर्ज्ञेते परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च । केचित्तु वावसाने इत्यने नैव पकारस्य ' ऋटुरभा मूर्धन्या ' इति स्थानसवर्णौ मूर्द्धन्यौ ढकारढकारौ स्याता-
मिति तथा भ्यां, भिष् इत्यादौ च झवे जत्रा अनेन डत्वं स्यादतः षोड इति सूत्रं व्यर्थमिति पठन्ति तच्चिन्त्यम् । अनेन सौ धौ च हसे पः० इति सिलोपे कृते प-
स्य ढः । वावसाने ढस्य वा टः ।

मोराजि समः क्वौ ॥ क्विबन्ते राजतौ परे समो मस्य म एव
स्यात् । तेनानुस्वाराभावः । सम्राट्-सम्राड् सम्राजौ स-
म्राजः । सम्राजम् सम्राजौ सम्राजः । सम्राजा सम्राड्भ्याम्
सम्राड्भिः । इत्यादि । सम्राट्सु । हेसम्राड्-हेसम्राट् हेस-
म्राजौ हेसम्राजः । एवं विराजादयः ।

म इत्यादि । समो मस्य क्विबन्ते राजतौ परे अनुस्वाराभावः । सम्राट्
सम्राड् भकारादौ पस्य डत्वे कृते स्वर० । सम्राड्भ्याम् । सुपि डत्वे कृते । लसे
चपा झसानाम् । स्वर० । सम्राट्सु । क्वचित् हसादौ विभक्तौ पदान्तेऽपि पदान्तता-
श्रयणीर्यात ढोरन्त्यादिति टृत्वाभावः । शेषं कण्वम् । एवं विराजादयः । विराट्
विराड् विराजौ विराजः । राट् राट् राजौ राजः । देवान् यजतीति देवेद् देवेद् दे-
वेजौ देवेजः । विश्वसृद् विश्वसद् विश्वसृजौ विश्वसृजः । परिमृट् परिमृजौ परिमृजः ।
विभ्राट् विभ्राड् विभ्राजौ विभ्राजः । एवं परिभ्राट् परिभ्राड् परिभ्राजौ परिभ्राजः ।
तरुवृट् तरुवृड् तरुवृश्री तरुवृश्रः यवभृट् यवभृड् यवभृजौ यवभृजः । अन्येऽपि
भूमृक्, बलिभृक् इतभृक्, वणिक्, भिपक्, अश्वयुज्, प्रभृत्तयो ज्ञान्तास्तत्र चोः कुः ।
एवं ऋत्विज् दिशामिति कुत्वम् । ऋत्तुप् ऋत्तुं वा यजतीति ऋत्विक् । ऋत्विक्
ऋत्विग् ऋत्विजौ ऋत्विजः । युज् शब्दस्य विशेषमाह सूत्रम् ।

युजेरसमासे ॥ युजेः सुटि नुम् स्यादसमासे ।

युजेरसमासे । स्पष्टम् । अनेन तुमागमः ।

क्विप्रत्ययस्य कुः ॥ क्विन्नन्तस्य धातोः कवर्गान्तादेशः
स्यादसमासे झलि पदान्ते च । प्रत्ययशब्देन प्रत्ययान्त-
स्य ग्रहणम् । युङ् । अनुस्वारपरसवर्णौ । युञ्जौ युञ्जः ।
युञ्जम् युञ्जौ युजः । युजा युग्याम् युग्भिः । युजे युग्या-
म् युग्यः । चोः कुः । खसे चपा० । किलात्० । कषसंयोगे
क्षः । युक्षु । हेयुङ् हेयुञ्जौ हेयुञ्जः इत्यादि । असमासे
किम् । अश्वयुक्-अश्वयुग् अश्वयुजौ अश्वयुजः । अश्वयु-
जम् अश्वयुजौ अश्वयुजः । अश्वयुजा अश्वयुग्याम् अ-
श्वयुग्भिः इत्यादि । समाध्यर्थस्य युजेर्न नुम् । युक् स-
माधिमानित्यर्थः । दकारान्तो द्विपाद्शब्दः । द्विपाद् द्विपात्
द्विपादौ द्विपादः । द्विपादम् द्विपादौ ।

क्विप्रत्ययस्य कुः ॥ अनेन कृत्वं युङ् युञ्जौ युञ्जः । इत्यादि । ङान्ता
अप्रतीताः । दकारान्तानाह । सुपाच्छब्दस्य शसादौ विशेषमाह सूत्रम् ।

पादः पत् ॥ पाच्छब्दस्य पदादेशः स्याच्छसादौ स्वरे परे
तद्धिते ईपि ईकारे च । द्विपदः । द्विपदा द्विपाद्भ्याम्
द्विपाद्भिः । द्विपदे द्विपाद्भ्याम् द्विपाद्भ्यः । हेद्विपात्-हेद्वि-
पाद् हेद्विपादौ हेद्विपादः । दकारान्तास्त्यद्दत्तद्यद्एतद्
शब्दाः । त्यद् सि इति स्थिते ।

पादः पत् । सुगमम् । दकारान्तास्त्यदादयस्तेषां त्यदादेष्टेरः स्यादादित्यकारे
कृते सर्वत्र सर्वशब्दवत् । सौ तु विशेषः सूत्रम् ।

स्तः ॥ स् तः । त्यदादेस्तकारस्य सत्वं भवति सौ परे ।
स्यः त्यौ त्ये । त्यम् त्यौ त्यान् । त्येन त्याभ्याम् त्यैः ।

त्यस्मै त्याभ्याम् त्येभ्यः । त्यस्मात् त्याभ्याम् त्येभ्यः ।
 त्यस्य त्ययोः त्येषाम् । त्यस्मिन् त्ययोः त्येषु । सः तौ
 ते । तम् तौ तान् । तेन ताभ्याम् तैः । तस्मै । इत्यादि ।
 यः यौ ये । यम् यौ यान् । येन याभ्याम् यैः । यस्मै । इ-
 त्यादि । एषः एतौ एते ।

स्तः । स् (प्र० ए०) ह्रस्वपः । त् (ष० ए०) स्वर० । स्त्रो० । त्यदादेस्त-
 कारस्येति वृत्तिः छुगमा । अनेन सौ तस्य सः शेषं सर्ववत् नवरम् धेरभावः । एवं
 त्यद्, तद् यद् शब्दाः । एतद् शब्दस्य सर्वत्र ढेरत्वे कृते सौ च स्त इति तस्य
 सत्वे च कृते क्लिञ्जो० । स्त्रो० । एषः एतौ एते । द्वितीयायां टौसौश्च विशेषः ।

एतदोऽन्वादेशे द्वितीयाटौस्वेनो वा वक्तव्यः ॥ उक्तस्य पु-
 नर्भाषणमन्वादेशः । एतम्-एनम् एतौ-एनौ एतान्-एनान् ।
 एतेन-एनेन एताभ्याम् एतैः । एतस्मै एताभ्याम् एतेभ्यः ।
 एतस्मात् एताभ्याम् एतेभ्यः । एतस्य एतयोः-एनयोः
 एतेषाम् । एतस्मिन् एतयोः-एनयोः एतेषु । एतेन व्या-
 करणमधीतमेनं छन्दोऽध्यापय । छकारान्तस्तत्त्वप्राच्छशब्दः ।
 छशषराजादेः षः । वावसाने । तत्त्वप्राट्-तत्त्वप्राड् तत्त्वप्राच्छौ
 तत्त्वप्राच्छः । तत्त्वप्राच्छम् तत्त्वप्राच्छौ । तत्त्वप्राच्छः । त-
 त्त्वप्राच्छा । छशषराजादेः षः । षोडः । तत्त्वप्राड्भ्याम् तत्त्व-
 प्राड्भिः । तत्त्वप्राछे तत्त्वप्राड्भ्याम् तत्त्वप्राड्भ्यः । तत्त्व-
 प्राच्छः तत्त्वप्राड्भ्याम् तत्त्वप्राड्भ्यः । तत्त्वप्राच्छः तत्त्वप्रा-
 च्छोः तत्त्वप्राच्छाम् । तत्त्वप्राच्छि तत्त्वप्राच्छोः तत्त्वप्राट्सुाय
 कारान्तोऽग्निमथ्शब्दः । वावसाने । अग्निमत्-अग्निमद् अग्नि-
 मथौ अग्निमथः । अग्निमथम् अग्निमथौ अग्निमथः । अग्निमथा

अग्निमद्ग्राम् अग्निमद्भिः इत्यादि । हेअग्निमत्-हेअग्निमद्
हेअग्निमथौ हेअग्निमथः । चकारान्तः प्रत्यच्शब्दः ।

एतदोऽन्वादेश इति । एकस्य शब्दस्य उक्तस्य पुनः कथनमन्वादेश उच्यते ॥

यद्वा एषः राजा याति एनं पश्य । एतं व्याकरणं पाठय अथ एनं वेदमध्य-
पय इत्यन्वादेशः । तस्मिंश्च वक्ष्यमाणे द्वितीयाद्यैस्सु द्वितीयायां वचनत्रयेऽपि ठा-
इति तृतीयैकवचने ओसि षष्ठीसप्तमीद्विवचने वा विकल्पेन एनादेशस्तकारस्य वा
नकार इत्यर्थः । अनेनोक्तवचनेषु वा एनादेशः । एतं एनं एतौ एनौ एतान् एनान् ।
एतेन एनेन । एतयोः एनयोः । शेषं सुकरम् । इति दान्ताः । अन्येऽपि बलभिद् ।
दिविषद्, सर्वावद्, वेदविद्, सुहृद्, प्रभृतयः गबखफान्ता अप्रतीताः । छकारान्त-
स्तत्त्वप्राच्छशब्दः । व्याकरणान्तरे तु छ्योःशूडनुनासिकेति छस्य शत्वं विधाय शका-
रान्तस्तत्त्वप्राश्शब्दः । इत्युक्तमस्ति । तस्य रसे पदान्ते च संयोगान्तस्य लोपः इ-
त्येकस्य छकारस्य लोपं विधाय ततः छशषराजादेः षः इति षत्वे षोडः वावसाने
सम्राज्वत् । शेषं सुकरम् । छान्तोयं । छान्ता अप्रसिद्धाः । थकारान्तोऽग्निमथ् श-
ब्दरतस्य सौ धौ च सिलोपे कृते वावसाने इति वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्णं इति वचनात्
थकारस्य वा तकारदकारौ । मकारादौ तु झबे जबाः । धस्य दः । स्वर० । सुपि
स्वसे षपा झसानाम् । धस्य तः । स्वर० । एवं धान्ताः । चकारान्तः प्रत्यच्शब्दः ।
अञ्चू गतिपूजनयोः । अञ्चू प्रतिपूर्वः क्तिप्प्रत्ययः प्रतिपूर्वस्य अपूजार्थस्याञ्चतेर्नलोपो
वक्तव्यः । यद्वा नोलोपः । इयं स्वरे । स्वर० । क्तिपः सर्वापहारी० । 'प्रत्यच्' इति
सिद्धम् । तस्य पञ्चसु विशेषः ।

अञ्चेः पञ्चसु नुमागमो वक्तव्यः ॥

अञ्चेः पञ्चसु इति । अञ्चू गतिपूजनयोरित्यस्य धातोः पुच्छिङ्गे स्यादिषु
पञ्चसु वचनेषु नुम् नुमागमो वक्तव्यः । मिदन्त्यात्स्वरात्परो वक्तव्यः । उकार उच्चार-
णार्थः । पञ्चसु वचनेषु अग्रे न् सौ धौ च । 'प्रत्यन्+च्+स्' इति स्थिते । स्तोः
श्रुभिः श्रुंरति नस्य ञः । हसेपः० इति सेर्लोपः । संयोगान्तस्येति च्छोपः । सूत्रम् ।

चोः कुः ॥ चवर्गस्य कवर्गादेशो भवति धातोर्ज्ञते परे ना-
ञ्चश्च रसे पदान्ते च । स्तोः श्रुभिः श्रुः । संयोगान्तस्य
लोपः । प्रत्यङ् प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चम् प्रत्यञ्चौ ।

चोः कुः । चु (ष० ए०) क्तिङ्स्वेत्यकारलोपः । स्रो० । कु (प्र० ए०) स्रो० । सिद्धम् । चवर्गस्येति वृत्तिर्गम्या न रम् यथासंख्येनेति यथाक्रमेण चस्य कः छस्य खः जस्य गः झस्य घः ञस्य ङ इत्यर्थः । अनेन ञस्य ङः प्रत्यङ् । केचित्त्वत्र ' स्तोः श्रुभिः श्रुः इति नाद्रियन्ते । यतः संयोगान्तस्येति चलोपे कृते ' निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः ' इति पुनर्यकारस्य नकार एव ततश्चोः कुरित्यपि न भवति किं तु प्रत्यन् इति सिद्धयति । द्विवचनादौ नुमागमे कृते नश्चा० । स्वर० प्रत्यचौ प्रत्यचः । यद्वा प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चं प्रत्यञ्चौ । शसादिस्वरादौ तु विशेषः सूत्रम् ।

अञ्चेरलोपो दीर्घश्च ॥ अञ्चेरकारस्य लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घः शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च । प्रतीचः । निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः । प्रतीचा प्रत्यग्भ्याम् प्रत्यग्भिः । प्रतीचे प्रत्यग्भ्याम् प्रत्यग्भ्यः । प्रत्यक्षु । हेप्रत्यङ् हेप्रत्यञ्चौ हेप्रत्यञ्चः ।

अञ्चेरलोपो दीर्घश्च । अञ्चि (ष० ए०) क्तिङ्स्वेत्यलोपः । स्रो० । अस्य अकारस्य लोपः अलोपः (प्र० ए०) स्रो० । नाभिनोरः । दीर्घः (प्र० ए०) स्रो० । च (प्र० ए०) अव्य० । विसर्ज० । स्रो० । श्रु० । अञ्चतेर्धातोः शसादौ स्वरे परे तद्धिते प्रत्यये ईपि प्रत्यये च ' ईमौ ' इति सूत्रेण कृते ईकारे च परे अकारस्य लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घो भवति तद्धिते प्रतीचीनः प्रतीच्यः । ईपि प्रतीची ईकारे प्रत्यक् प्रतीची प्रत्यञ्चि अत्र तु शसादौ स्वरे अनेन प्रति+अच् इति विश्लेषे कृते अकारलोपः । तीइत्यस्य दीर्घता भकारादौ चोः कुरित् ककारे कृते झवेज्जाः । कस्य गः । स्वर० । मुपि चोः कुः क्तिङ् । कषसंयोगे झः । शेषं कण्ठ्यम् । पूजार्थस्य तु अञ्चतेर्विशेषमाह सूत्रम् ।

नाञ्चेः पूजायाम् ॥ पूजार्थस्याञ्चतेरुपधाभूतस्य नस्य लोपो न स्यात् । अलुप्तनकारत्वान्न नुम् । किन्प्रत्ययस्य कुः । संयोगान्तस्य लोपः । प्रत्यङ् प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चम् प्रत्यञ्चौ नलोपाभावादकारस्यालोपः । प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्च । प्रत्यङ्भ्याम् प्रत्यङ्भिः । इत्यादि ।

नाञ्चेः पूजायाम् । अलुप्तनकारत्वात् पञ्चसु न नुम् । तेन प्रत्यङ् प्रत्य-
ञ्चौ प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चम् । प्रत्यञ्चा प्रत्यङ्भ्यां प्रत्यङ्भिः । प्रत्यञ्चे सप्तमीबहुवचने
विशेषमाह सूत्रम् ।

ङ्णोः कुक् टुक् शरि वा ॥ ङकारणकारयोः कुक् टुकावागमौ
वा स्तः शरि परे । प्रत्यक्षु-प्रत्यङ्पु । तिर्यच्चाब्दस्य भेदः ।
तिर्यङ् तिर्यञ्चौ तिर्यञ्चः । तिर्यञ्चम् तिर्यञ्चौ ।

ङ्णोः कुक् टुक् शरि । अनेन वा कुगागमः । प्रत्यक्षु-प्रत्यङ्पु । इत्यादि ।
एवं प्राङ् प्राञ्चौ प्राञ्चः । प्राञ्चं प्राञ्चौ प्राञ्चः । प्राञ्चा प्राङ्भ्यां प्राङ्भिः । गत्यर्थ-
स्य तु शसादौ प्राचः । प्राचा । तिर्यच् उदच् शब्दयोः पञ्चसु प्रत्यच्चाब्दवत् ।
शसादौ तु विशेषः सूत्रम् ।

तिरश्चादयः । तिरश्चादयः शब्दा निपात्यन्ते शसादौ स्वरे
परे तद्धिते ईपि ईकारे च । तिरश्चः । तिरश्चा तिर्यग्भ्याम्
तिर्यग्भिः । तिर्यक्षु । हेतिर्यङ् हेतिर्यञ्चौ हेतिर्यञ्चः ।

तिरश्चादयः । तिरश्च आदिर्येषां ते तिरश्चादि (प्र० ब०) एर्भोजसि । ए
अय् । स्वर० । स्रो० । तिरश्चादय इति । तिर्यच्, उदच्, सध्यच्, सम्यच्, श-
ब्दानां यथाक्रमं तिरश्च, उदीच्, सश्रीच्, समीच्, इत्यादेशा निपात्यन्ते शसा-
दौ स्वरे परे तद्धिते प्रत्यये ईपि ईकारे च । तद्धिते यथा तिरश्चीनः । ईपे
तिरश्ची । ईकारे तिर्यक् तिरश्ची तिर्यश्चि । अत्र अनेन शसादौ स्वरे परे तिर्यच्
शब्दस्य तिरश्च उदच्शब्दस्य उदीच् । स्वर० । भकारादौ । चोः कुः । झवेजवाः ।
स्यपि च । चोः कुः । क्लिळात्षःस० इति प्रत्यग्वत् । सर्वनाम्नो विष्वग्देवशब्देभ्य
श्च परस्याञ्चतोर्विशेषमाह सूत्रम् ।

विष्वग्देवयोश्च टेरद्रचञ्चतावप्रत्यये ॥ अनयोः सर्वनाम्नश्च
टेरद्रचादेशः स्यादप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे । अमुं अञ्चती-
ति विग्रहे । अदसष्टेरद्रचादेशः ।

विष्वगित्यादि । अदस् अञ्च् इति स्थिते अनेन अद्रचादेशे च । सूत्रम्
अदसोऽसेर्दादु दो मः ॥ अदसोऽसान्तस्य दात्परस्य उदूतौ

स्तो दस्य च मः स्यात् । अदमुयङ् अमुद्रयङ् अमुमुयङ्
अदयङ् ।

परंतः केचिदिच्छन्ति केचिदिच्छन्ति पूर्वतः ॥

उमयोः केचिदिच्छन्ति केचिदिच्छन्ति नोभयोः ॥

विष्वद्यङ् देवद्यङ् । उदङ् उदञ्चौ उदञ्चः । उदञ्चम्
उदञ्चौ ॥

अदसो सेरित्यादि । उदङ्शब्दस्य शसादौ विशेषमाह । सूत्रम् ।

उद ईत् । उच्छब्दात्परस्य लुप्तनकारस्याञ्चतेकारादेशो
भवति शसादौ स्वरे परे तादृक्ते ईपि ईकारे च । उदीचः ।
उदीचा उदग्भ्याम् उदग्भिः । उदक्षु । हेउदङ् हेउदञ्चौ
हेउदञ्चः । एवं सम्यच्शब्दः । सम्यङ् सम्यञ्चौ सम्य-
ञ्चः । सम्यञ्चम् सम्यञ्चौ समीचः । समीचा इत्यादि
तकारान्तो मरुच्छब्दः । वावसाने मरुत्-मरुद् मरुतौ म-
रुतः । मरुतम् मरुतौ मरुतः । मरुता मरुद्भ्याम् मरुद्भिः ।
इत्यादि । हेमरुत्-हेमरुद् हेमरुतौ हेमरुतः । एवं अग्नि-
चित्प्रभृतयः अग्निचित्-अग्निचिद् अग्निचितौ अग्निचितः ।
हे अग्निचित्-हेअग्निचिद् हे अग्निचितौ हे अग्निचितः । त
कारान्त उकारानुबन्धो महच्छब्दः ।

उदईत् । उदः (पं० ए०) ईत् (प्र० ए०) वृत्तिः कण्व्या । इत्यादयश्चा-
न्ताः । टकारान्ता अग्रसिद्धाः । तकारान्तो मरुच्छब्दस्तस्य सौ घौ च सिलोपे
कृते वावसाने तकारस्य वा दकारः । भकारादौ झभे जवाः । तस्य दः । स्वर० ।
स्वरादौ घृषि च । स्वर० । एवम् अग्निचित्प्रभृतयोऽपि साध्याः । अग्निं चिनोति
इन्धनैर्वर्द्धयतीति अग्निचित् । तकारान्त उकारानुबन्धो महच्छब्दस्तस्य पञ्चष
विशेषः । मह् पूजायाम् । वृहि, वृहि, महि, वृषिभ्यः कर्तृ । एभ्यः कित् अत्रुप्र-

स्यो भवति । ऋकार इत् । उकारानुबन्धत्वं तु चिन्त्यम् । मङ्गते इति महत्
' कार्यार्थमुच्चरितस्य वर्णस्यानुबन्ध ' इति संज्ञा । यद्वा उच्चरितमध्वंसिनो ह्यनुब-
न्धाः । सूत्रम् ।

त्रितो नुम् ॥ उश्च ऋश्च वृ । वृ इत् यस्य स त्रित् तस्य
त्रितः नुम् । उकारानुबन्धस्य ऋकारानुबन्धस्य च नुमाग-
मो भवति पुंसि पञ्चसु परेषु ।

त्रितो नुम् । त्रित्, उश्च ऋश्च वृ, वृ इत् यस्य स त्रित् (ष० ए०) स्वर० ।
सो० । नुम् (प्र. ए.) ह्रसेपः० । हवे । उओ । सिद्धम् । उकारानुबन्धस्य वतुमत्पयादेः
ऋकारानुबन्धस्य च शत्रुप्रत्ययादेः नुमागमो भवति पुंसि पुंलिङ्गे पञ्चसु वचनेषु प-
रेषु । शौ चेति नपुंसके जग्शसोः स्थाने जाते शौ परे । अनेन पञ्चसु स्यादिषु त-
कारात् पूर्वं न सूत्रम् ।

न्सम्महतोऽधौ दीर्घः शौ च ॥ न् च स् च अप् च महच्च
एतेषां समाहारः न्सम्महत् । तस्य न्सम्महतः अधौ दीर्घः
शौ चेत्यव्ययम् । न्सन्तस्याप्शब्दस्य महच्छब्दस्य च
दीर्घो भवति पञ्चसु परेषु धिवर्जितेषु शौ च परे । संयो-
गान्तस्य लोपः । महान् । नश्वापादान्ते झसे । महान्तौ महा-
न्तः । महान्तम् महान्तौ महतः । महता महद्भ्याम् महाद्भिः ।
महते महद्भ्याम् महद्भ्यः इत्यादि । हेमहन् हेमहान्तौ
हेमहान्तः । न्सन्तस्थेत्यागमजनकारयुक्तसान्तस्य ज्ञेयम् ।
तेन कंसशब्दस्य क्विबन्तस्य न दीर्घः । संयोगान्तस्य लोपः
कन् कंसौ कंसः । कंसम् कंसौ कंसः । कंसा कन्भ्याम्
कन्भिः । कन्सु । हेकन् । शोभना आपो यस्मिन्नसौ
स्वाप्-स्वाब् स्वापौ स्वापः । स्वांपि, तडागानि । उकारानु-
बन्धो भवच्छब्दः ।

न्सम्महतो धौ दीर्घः शौ च । न् च स् च अप् च महच्च न् तस्य महत् तस्य

(ष० ए०) स्वर० । स्रो० । न्सप् + महत् । अये ऋमा वा । पस्य ऋः । स्वर० । न धिः अधिस्तस्मिन् अधौ (स० ए०) ङेरौ ङित् । टिलोपः । स्वर० । अतो-
त्युः । उधो । एदोतोतः । दीघेः (प्र० ए०) स्रो० । शि (स० ए०) ङेरौ ङित् ।
टिलोपः । च (प्र० ए०) अव्य० । न्सन्तस्येति सुहिन्स् शब्दं विहाय नुमाग-
मसहितसकारान्तस्य तथा अप्शब्दस्य जलवाचिनो नित्यं बहुवचनान्तस्य तथा
महत्शब्दस्य उकारानुबन्धस्य पुंसि पञ्चसु वचनेषु धिवर्जितेषु नपुंसके शौ च
दीर्घो भवति ष्वस्वदीर्घप्लुता विधीयमानाः स्वरस्थाने भवन्तीति न्सादीनां व्यञ्ज-
नसन्निकृष्टस्य स्वरस्य दीर्घो भवतीत्यर्थः । अप्शब्दो बहुत्वे एव तत्र असमासान्तस्य
जसि दीर्घो नान्यत्र समासान्तस्य पञ्चस्वेव इयं विवक्षा यथा शोभना आपो यत्र
स स्वाप् देशः । स्वाप् स्वापौ स्वापः । स्वापं स्वापौ । इति नपुंसके शौ स्वप्
स्वपी स्वापि, सरासि इति । अनेन धिवर्जितेषु पञ्चसु दीर्घः । धौ तु नुमागम एव
न दीर्घः । ह्रसेपः० । संयोगान्तस्येति सौ धौ च तकारस्य लोपः । शेषेषु नश्चाप-
दान्ते ह्रसे स्वर० । शसादौ स्वरे स्वर० । भकारादौ झवे जवाः । स्वर० । शेषं
सुगमम् । तकारान्त उकारानुबधो भवच्छब्दः । भा दीप्तौ भातेर्भवतुः यतः भाते-
स्तु ङवतुः परः । भवान् पूज्ये युष्मदर्थे इति तस्य पञ्चसु त्रितो नुमिति नुमागमः ।
वत्तः । सूत्रम् ।

अत्वसोः सौ ॥ अत्वसोः सौ इति धातोर्नेष्यते । अत्वन्त
स्यासन्तस्य च दीर्घो भवति धिवर्जिते सौ परे । भवान्
भवन्तौ भवन्तः । भवन्तम् भवन्तौ भवतः । भवता
भवद्भ्याम् भवद्भिः । भवते भवद्भ्याम् भवद्भ्यः । भवतः
भवद्भ्याम् भवद्भ्यः । भवतः भवतोः भवताम् । भवति
भवतोः भवत्सु । हेभवन् हेभवन्तौ हेभवन्तः । असन्तस्ये-
त्यसुप्रत्ययान्तस्येति विवक्षितम् । तेन पिण्डं ग्रसतीति
पिण्डग्रः पिण्डग्रसौ पिण्डग्रसः । पिण्डग्रसम् पिण्डग्रसौ
पिण्डग्रसः इत्यादि । ऋकारानुबन्धस्य नुमागम एव ।
अत्वन्तत्वाभावान्न दीर्घः । त्रितो नुम् । संयोगान्तस्य लोपः
भवन् भवन्तौ भवन्तः । भवन्तम् भवन्तौ भवतः । भवता

भवद्भ्याम् भवद्भिः । भवत्सु इत्यादि । हेभवन् हेभवन्तौ
हेभवन्तः । एवं पचच्छब्दः । पचन् पचन्तौ पचन्तः । प-
चन्तम् पचन्तौ पचतः । पचत्सु इत्यादि । हेपचन् हेपचन्तौ
हेपचन्तः । एवं पठत्कुर्वद्भदादयः ।

अत्वसोः सौ । अतुश्च अस् च अत्वसौ तयोः अत्वसोः (ष० द्वि०) स्वर० ।
सौ० । सि (स० ए०) हेरौ ङित् । सिद्धम् । अत्वन्तस्पेत्युकारानुबन्धस्य अ-
सन्तस्येति नुमागमरहितासन्तस्य शब्दस्य धिवर्जिते सौ परे दीर्घो भवति । अ-
नेन सौ दीर्घो भवति न धौ धिवर्जिते इति विशेषणात् । धौ ह्रसेपः० । संयोगा-
न्तस्य लोपः । हे भवन् पक्षे हे भोः । अन्यत्र नश्चा० । स्वरादौ सुपि च स्वर० ।
भकारादौ झवे जबाः । शेषं सुकरम् । एवं अष्टीवत्, चकीवत्, कक्षीवत्, शब्दाः ।
ऋकारानुबन्धो भवतृशब्दः । ' भृशतृशानौ तिप्तेवत्क्रियायाम् ' इति शतृप्रत्य-
यः । अत्प्रत्ययः । अपूर्कचरि गुणः । ओ अच् स्वर० भवत् इति तस्य ऋकारा-
नुबन्धत्वात् त्रितो नुमिति नुमागम एव स्यात् । परं, अत्वन्तत्वाभावात् अत्वसोः
साविति दीर्घत्वं न । शेषं सुगमम् । एवं पचत्शब्दः । पचत्शब्दोऽपि ऋकारानुबन्ध
इत्यर्थः । शतृप्रत्ययान्तेषु द्विरुक्तानां जक्षत्यादीनां च विशेषमाह ।

द्विरुक्तानां जक्षादीनां च शतुर्नुम्प्रतिषेधः पुल्लिङ्गे नित्यं
वक्तव्यो नपुंसके वा शौ च । दधत्-दधद् दधतौ दधतः ।
दधतम् दधतौ दधतः । दधता दधद्भ्याम् दधद्भिः । इत्या-
दि । नपुंसके, दधत् दधद् दधती दधति-दधान्ति । जक्ष जागृ
दरिद्राशास् दीधी वेवी चकास् एते जक्षादयः । शकारान्तो
त्रिंशब्दः । छशषराजदिरिति षत्वम् । षो ङः इति ङत्वम् ।
वावसाने । विद्-विद् विशौ विशः । विशाम् विशौ विशः ।
विशा विद्भ्याम् विद्भिः । इत्यादि । हेविद्-हेविद्
हेविशौ हेविशः । षकारान्तः षष्शब्दो नित्यं बहुवचनान्त-
स्त्रिषु सरूपः । षष् जस् इति स्थिते । जग्शसोर्लुक् । षो ङः ।
वावसाने । षट्-षट् षट्-षट् षट्मिः षट्भ्यः षट्भ्यः ।
' षणः ' इति नुद् । षो ङः । षट् नाम् इति स्थिते ।

द्विरुक्तानामिति । घृगमम् । एवम् अन्येऽपि शतृप्रत्ययान्ता ऋकारानु-
बन्धा ज्ञेयाः । इति तान्ताः । क्पान्ता अप्रसिद्धाः । शकारान्तो विश्वशब्दस्तस्य
छशषराजादेः ष इति षत्वे कृते षोडः । वावसाने । स्वरादौ स्वर० । सुपि सस्ते
चपा० । सम्राजशब्दवत् विट् विड् इत्यादीनि रूपानि । विट् मनुष्यो वैश्यश्च ।
इत्यादयश्शान्ताः । षकारान्तः षष्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तस्त्रिषु लिङ्गेषु सहशरूपः
जशशसोर्लुक् छशष० । षोडः । वावसाने । षट्-षड् पुनरपि षट्-षड् भकारादौ
षो ड इति डत्वे कृते स्वर० । आमि ष्णः इति नुमागमः । षोड इति डत्वं षट्+नाम्
इति स्थिते सति सूत्रम् ।

ङ्गः ॥ इ णः । संख्यासंबन्धिनो डकारस्य णत्वं भवति
नामि परे । षुभिः षुः । षण्णाम् । क्वचिदपदान्तेऽपि पदा-
न्तताश्रयणीया । षष् सु इति स्थिते । षो डः । खसे चपा
इति टकारे कृते । अत्र षुभिः षुः इति सकारस्य षत्वे प्रा-
प्ते पदान्तताश्रयणीया । टोरन्त्यादिति षुत्वनिषेधः । षट्सु ।

ङ्गः । इ (प्र० ए०) साङ्के० । ण (प्र० ए०) स्रो० । संख्या० । वृत्तिः
कण्व्या । अनेन नामि परे डकारस्य णकारः, षुभिः षुः । स्वर० । सुपि षोडः ।
खसे चपा झसानाम् । ततः टकारसकारयोगे षुभिः षुरिति प्राप्ते टोरन्त्यादिति षुभिः
षुरिति सस्य षत्वनिषेधः । ननु अत्र पदान्तत्वाभावात् टोरन्त्यादिति सूत्रं कथं
संभवति तत्राह क्वचिदिति । क्वचित्प्रयोगान्तरे अपदान्तेऽपि पदान्तता आश्रय-
णीया आश्रयेण गणनीया वक्तव्या इति भावः । दोषशब्दो मुजार्थवाचकस्तस्य
भेदः । सूत्रम् ।

दोषाम् ॥ दोषसज्जुष्आशिष्हविष्प्रभृतीनां षकारस्य रेफो
भवति रसे पदान्ते च । दोः दोषौ दोषः । दोषम् दोषौ ।

दोषाम् । दोष् (ष० व०) स्वर० । मोनु० । एकपदमिदं सूत्रम् । क्वचित्
दोषां रः इति द्विपदम् । दोष्, सज्जुष्, आशिष् हविष्, धनुष्, सर्पिष्, प्रभृति श-
ब्दानां षकारस्य रसे पदान्ते च रेफो भवति सकारस्थाने जातस्य षकारस्येति
व्याख्येयम् । अनेन रसे पदान्ते च रेफः । एवं धौ च हसेपः० । स्रो० । द्विवचनादौ
स्वर० । दोः दोषौ दोषः । दोषं दोषौ । शसादौ तु विशेषः ।

शसादौ स्वरे परे नान्तता वा वक्तव्या । दोषः दोष्णः । दोषा-

दोष्णा दोर्भ्यां-दोषभ्याम् दोर्भिः-दोषभिः । दोषे-दोष्णे
दोर्भ्यां-दोषभ्याम् दोर्भ्यः-दोषभ्यः । दोषः-दोष्णः दोर्भ्यां-
दोषभ्याम् दोर्भ्यः-दोषभ्यः । दोषः-दोष्णः दोषोः-दोष्णोः
दोषां-दोष्णाम् । वेङ्चोः । दोष्णि-दोषणि-दोषि दोषोः-दो-
ष्णोः । दोष सु इति स्थिते । 'दोषाम्' इति विसर्गः । शषते
वा इति सत्वे कृते क्लिलात् इति षत्वम् । नुम् विसर्जनीयश-
साव्यवधानेऽपि क्लिलादिति सस्य षत्वं वाच्यम् । कृताकृत-
प्रसंगी यो विधिः स नित्यः । दोर्षु-दोःषु-दोषसु । हे दोः
हे दोषौ हे दोषः । सप्तमीबहुवचने कृत्रिमत्वाद्धिसर्गः । एवं
सञ्जुषशब्दः ।

शसादौ स्वरे परे नान्तता वा वक्तव्या । अस्वार्थः । दोष् शब्दस्य
शसादौ स्वरे परे नान्तत्वं भवति वा । विकल्पेन अन्ते नकारागमो भवतीत्यर्थः ।
दोषन् इति स्थिते ष्णोः । स्वर० । पक्षे स्वर० । दोष्णः, दोषः । दोष्णा,
दोषा । भकारादौ दोषां रः । जलु० । दोर्भ्यां दोर्भिः । यद्वा । दोषां राद्यपो द्विः ।
ह्यवे जबाः । स्वर० । दोर्भ्यां दोर्भिरित्यादि । केचित्तु ' शसादावन्नन्तता वा वक्त-
व्या ' इत्येवं पठन्ति । स्वरे इति पदं न पठन्ति । तन्मते स्वरादौ हसादौ च सर्वत्र
विकल्पेन 'अन्' आगमे कृते स्वरादौ अल्लोपः स्वरे० । ष्णोः । द्वितीयपक्षे
केवलं स्वर० । दोषः दोष्णः । दोषा दोष्णा । भकारादौ एकत्र अन् आगमे कृते स्वर० ।
नाम्नो० । दोषभ्याम् द्वितीये दोषां रः । जल० । दोर्भ्याम् । एवं दोषभिः दोर्भिः
दोषे स्वर० दोष्णे । शसादावन्नन्तता स्वर० ततोऽल्लोपः । स्वरे० ष्णोः ।
स्वर० । दोषभ्यां दोर्भ्यां दोषभ्यः दोर्भ्यः । दोषः दोष्णः दोषभ्यां दोर्भ्यां दो-
षभ्यः दोर्भ्यः । दोषः दोष्णः दोषोः दोष्णोः दोषां दोष्णाम् । दोष्णि दोषणि
दोषि दोषोः दोष्णोः सुपि अन्नन्तत्वे कृते नाम्नो० । दोषसु । पक्षे दोषामिति रत्वे
क्लि० दोर्षु । केचित्तु दोषां रः । स्तो० । विसर्जनी० । दोस्स इत्यपि साधयन्ति ।
केचित्तु दोःषु इत्यपि पठन्ति । ततो यथासंभवं साध्यं । दोष्शब्दः पुंलिङ्गः । दोः
दोषी दोषि । जुषीमीतिसेवनयोः । जोषर्ण जुष्ट मिलनं प्रीतिः सह तेन वर्त्तते इति
सञ्जुषिजम् ।

सञ्जुपाशिषो रसे पदान्ते च दीर्घो वक्तव्यः । ज्योर्विहसे इति सिद्धे इदं न वक्तव्यम् । अथवा तस्यैवेदं प्रपञ्चकम् । दोषाम् । सजूः सजुषौ सजुपः । सजुपम् सजुषौ सजुपः । सजुषा सजू-भ्याम् सजूभिः । सजूष्णु-सजूःपु इत्यादि । हेसजूः हेसजु-षौ हेसजुपः । सकारान्तः पुंस्शब्दः । पुंस् सि इति स्थिते ।

सञ्जुपाशिषो रसे पदान्ते च दीर्घो वक्तव्यः । इति केचिन्नेच्छ-
न्ति दोषामिति रत्वं विधाय ज्योर्विहसे इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । इति पान्ताः । सका-
रान्तः पुंस्शब्दः । पुनातीति पुमान् पुनातेः सुक् सुम् चेति सप्रत्ययः सुमागमश्च
प्रादेर्ह्रस्वः अथवा पातेर्हुम्सुरितिहुम्सुप्रत्ययः डित्वाट्टिच्छोपः । पुंस् शब्दस्य पञ्चसु
विशेषः । सूत्रम् ।

पुंसोऽसुङ् ॥ पुंशब्दस्य असुङादेशो भवति पुंसि पञ्चसु
पुरेषु शौ च । ङकारोऽन्त्यादेशार्थः । उकारो नुम्बिधानार्थः ।

रेफः स्वरपरं वर्णं दृष्ट्वाऽऽरोहति तच्छिरः ॥

पुरः स्थितं यदा पश्येदधः संक्रमते स्वरम् ॥

अनुस्वारो नमस्यैव यावत्तद्देशयोगतः ॥

मूर्द्धि सङ्गं लभेत्तावन्नेक्षते पुरतः स्वरम् ॥

पुंसोऽसुङ् । पुंस् (प० ए०) स्वर० । लो० । असुङ् (प्र० ए०) ह्रस्वपः० ।
अतोत्पुः । उओ । एदोतोतः । पुंस् शब्दस्य पञ्चसु स्यादिपु परेषु 'असुङ्' इत्य-
यमादेशो भवति । ङकारोन्त्यादेशार्थः । उकारो नुम्बिधानार्थः । रेफः परमित्या-
दिश्लोकद्वयं सुगमम् अनेनान्त्यस्य सकारस्य 'अस्' इत्यादेशः सूत्रम् ।

मः स्वरे ॥ अनुस्वारस्य मकारो भवति स्वरे परे । पुंस्
सि इति स्थिते । त्रितो नुम् । न्सम्महत इति दीर्घः । सं-
योगान्तस्य लोपः । ह्रस्वपः सेर्लोपः । पुमान् पुमांसौ पुमां-
सः । पुमांसम् पुमांसौ पुंसः । पुंसा । पुंसि पुंसोः । पुंस् सु
इति स्थिते संयो० । नश्चा० । पुंसु ।

मः स्वरे ॥ मः (ष० ए०) स्वरे (स० ए०) वृत्तिः सुगमा । 'पुम्स् स्' इति स्थिते त्रितो नुमिति नुमागमः पञ्चम्य । न्स्महत् इति धिवर्जमन्यत्रदीधिः । सो धौ च ह्रसेपः इति सिलोपः । संयोगान्तस्येति स् लोपः । अग्रे द्वितीयादित्वं यावत् नश्चापदाते० स्वर० । पुमान् पुमांसौ पुमांसः । हेपुमन् हेपुमांसौ हेपुमांसः । पुमांसं पुमांसौ । शसादौ नश्चा० । स्वर० । पुंसः । पुंसा । भकारादौ संयोगान्तस्यलोपः । नश्चा० । एवं ऋपि संयोगान्तस्य लोपः । नश्चा० । पुंसु । अथ रूपांतरं साधयति । सूत्रम् ।

असंभवे पुंसः कक् सौ ॥ असंभव इति कोऽर्थः । वेदान्तैकवेद्यस्य परमात्मनो बहुत्वासंभवे वाच्ये सति पुंसशब्दस्य कगागमो भवति सुपि परे । ककारः कित्कार्यार्थः । अकार उच्चारणार्थः ।

असंभव इति । असंभवे वैदिकप्रयोगे । असंभवो नाम वेदान्तैकवेद्यस्यात्मनो बहुत्वाऽसंभवः । न विद्यते आत्मनो ब्रह्मणो बहुत्वसंभवो यत्र सोऽसंभवः यतः 'एकमेवाद्वितीयं' ब्रह्म इति वेदान्तवेद्यस्य वेदान्तशास्त्रेण वेद्यस्य ज्ञेयस्य आत्मनो बहुत्वासंभवः । अथवा नास्ति संभवो बुद्धेः सूत्रादेश्च यत्र सोऽसंभवस्तस्मिन् वाच्ये सति पुंसशब्दस्य साविति ऋपि परे कगागमो भवति अनेन पुंस् अग्रे क् कित्त्वावन्ते । सूत्रम् ।

स्कोराद्योश्च ॥ संयोगाद्योः सकारककारयोर्लोपो भवति धातोर्ज्ञप्ते परे नाम्नाश्च रसे पदान्ते च । क्लिलात् इति सस्य षत्वम् । कषसंयोगे क्षः । पुंक्षु । ननु पुंक्ष्वित्यत्र मकार एव संयोगादिर्न सकारस्तर्हि कथं लोपः । अत्र स्कोराद्योश्चेत्यनेन संयोगाद्यस्य लोपे प्राप्ते मकारस्यैव लोपो भवेन्न तु सकारस्य । आदित्वाभावात् । संयोगाद्यस्तु पुंस् इत्यत्र शिरसि मकार एव । तस्मादादित्वं द्विविधम् । मुख्यमापेक्षिकं च । अत्र सस्यादित्वमापेक्षिकम् । पुंस् क इत्यत्र ककारापेक्षया सकार आदिः सकारापेक्षया मकार आदिरिति सकारस्यैव लोपः । हेपुमन् हेपुमांसौ हेपुमां-

सः । वस्वन्तो विद्वस्शब्दः । विद्वान् विद्वांसौ विद्वांसः ।
विद्वांसम् विद्वांसौ ।

स्कोराद्योश्च । स् च क् च स्को तपोः (ष० द्वि०) आद्योः (ष० द्वि०)
(सङ्घाणाभेकशेषः) च (अव्ययम्) त्रिपदं सूत्रम् । वृत्तिः सुगमा । अनेन सलो-
पः । क्लिळा० कषसंयोगे क्षः । पुंक्षु इति सिद्धम् । परमपुरुषे पुंक्षु लौकिकेषु पुरुषेषु
पुम् । विद्वस्शब्दस्य पञ्चम्यं पुंसवत् । त्रितोनुम् । न्स्म्यहतौ धौ दीर्घः । संयोगा-
न्तस्य लोपः । हसेपः० । विद्वान् विद्वांसौ विद्वांसः । हेविद्वन् । विद्वांसं विद्वांसौ ।
शसादौ तु विशेषः ।

वसोर्व उः ॥ वसोः संबन्धी वकार उत्वं प्राप्नोति शसादौ
स्वरे परे तद्धिते ईपि इकारे च । विदुषः । विदुषा ।
वसां रसे इति दत्वम् । विद्वद्भ्याम् विद्वद्भिः । विदुषे
विद्वद्भ्याम् विद्वद्भ्यः । विद्वत्सु । हेविद्वन् इत्यादि ।
तद्धिते । वैदुष्यम् । एवं तस्थिवस्प्रभृतयः । तस्थिवान् त-
स्थिवांसौ तस्थिवांसः । तस्थिवांसम् तस्थिवांसौ । निमि-
त्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः । इटौ वकारमुद्दिश्य प्राप्त-
त्वाद्भवत्योत्वे तन्निवृत्तिः । आतोऽनपि इत्यालोपः । त-
स्थुषः । तस्थुषा तस्थिवद्भ्याम् तस्थिवद्भिः । तस्थिवत्सु
इत्यादि । हेतस्थिवन् हेतस्थिवांसौ हेतस्थिवांसः । स-
कारान्तः शुश्रुवसशब्दः । शुश्रुवान् शुश्रुवांसौ शुश्रुवांसः ।
शुश्रुवांसम् शुश्रुवांसौ । शुश्रुवस् शस् इति स्थिते । वसोर्व उः
ध्वोर्धातोरियुवौ स्वरे । स्वरहीनं परेण संयोज्यम् । क्लिळात्
इति षत्वम् । शुश्रुवुषः । शुश्रुवुषा । वसां रसे । खसे चपा०
शुश्रुवत्सु । हेशुश्रुवन् हेशुश्रुवांसौ हेशुश्रुवांसः । एवं
पेचिवान् पेचिवांसौ पेचिवांसः । पेचिवांसं पेचिवांसौ ।
शसि वस्योत्वे कृते यदागमत्वादिट्लोपः । पेचुपः । पेचुषा
पेचिवद्भ्याम् इत्यादि । सकारान्तो जग्मिवसशब्दः । ज-

गिमवान् जगिमांसौ जगिमांसः । जगिमांसम् जगिमांसौ ।
 इटः ककारमुद्दिश्य प्राप्तत्वाद्दस्योत्वे कृते इटोऽपि निवृत्तिः ।
 गमां स्वरे इत्यनेन उपधालोपः । जग्मुषः । जग्मुषा जगिमा-
 न्द्रयाम् । जगिमावत्सु इत्यादि । जगन्वान् जगन्मांसौ जगन्मां-
 सः । जगन्मांसम् जगन्मांसौ । शसि वस्योत्वे कृते वकार-
 निमित्तस्य 'मोनो धातोः' इति नकारस्यापि मकारः । गमां
 स्वरे इति उपधालोपः । जग्मुषः । जग्मुषा जगन्वद्द्रयाम्
 इत्यादि । एवं जघन्वान् जघन्मांसौ जघन्मांसः । जघन्मां-
 सम् जघन्मांसौ जघ्मुषः । जघ्मुषा जघन्वद्द्रयाम् इत्यादि ।
 सकारान्तः सुवचसूशब्दः । अत्वसोः सौ । सुवचाः सु-
 वचसौ सुवचसः । सुवचसम् सुवचसौ इत्यादि । हेसुवचः
 हेसुवचसौ हेसुवचसः । एवं चन्द्रमसूप्रभृतयः । अत्वसोः
 सौ । हसेपः । सेलोपः । चन्द्रमाः चन्द्रमसौ चन्द्रमसः ।
 चन्द्रमसम् चन्द्रमसौ चन्द्रमसः । चन्द्रमसा चन्द्रमोभ्याम्
 चन्द्रमोभिः । चन्द्रमस्तु चन्द्रमःसु । हेचन्द्रमः हेचन्द्रमसौ
 हेचन्द्रमसः इत्यादि । उशनसूशब्दस्य भेदः ।

वसोर्व उः । वसु (ष० ए०) ङिति ङस्य । सौ० । व (प्र० ए०)
 सौ० । नागिनोरः । जल० । उ (प्र० ए०) साङ्के० । आदबे० । वसोरिति कसः
 कानौणवेवत् विदेर्वा वसुरित्यादि सञ्ज्ञोत्पन्नो यो वसुप्रत्ययस्तत्संबन्धी वकारः
 सस्वर उत्वं प्राप्नोति शसादौ स्वरे परे तद्धिते यणप्रत्यये ईपि च परे । तद्धिते वै-
 द्दुष्यम्, ईपि विदुषी अत्र अनेन शसादौ स्वरे सर्वत्र ' ह्र ' इत्यस्य ' हु ' क्लिळा० ।
 स्वर० । हसादौ वसां रसे इति सस्य दत्वे कृते भकारादौ स्वर० । सपि स्वसे
 चपा० । दस्य तः । स्वर० । एवं तस्थिवस् शब्दः । तस्थौ इति तस्थिवान् । छागति-
 निवृत्तौ । आदेः ष्णः स्रः । स्था । कसुप्रत्ययः वस् स च णपवत् तेन द्वित्वं ह्रस्वः
 शसात् स्वपेति पूर्वसस्य लोपः झपानां जब चपेति षस्य तः स्थायीति अकारस्य
 इकारः । तस्थिवस् इति जातम् । स्यादि । तस्थिवान् तस्थिमांसौ तस्थिमांसः ।
 तस्थिमांसं तस्थिमांसौ । शसादौ स्वरे वसोर्वउः इति वस्य उत्वे कृते ' निमित्ता-

भावे नैमित्तिकस्याप्यभावः ' इति इकारस्य आकार एव । ततः आतोनपीत्याकार-
लोपः स्वर० । क्लिळा० । तस्थुषः । तस्थुषा तस्थिवद्ग्यामित्यादि । एवं गतः इति
जग्मिवान् जग्मिवांसौ जग्मिवांसः । जग्मिवांसं जग्मिवांसौ । गमां स्वरे । जग्मुषः ।
जग्मुषा जग्मिवद्ग्यामित्यादि । अथवा जगन्वसंशब्दः । गम् वसप्रत्ययः । द्वित्वं ।
मोनो घातोः । जगामेति जगन्वान् शसादौ स्वरे परे 'निमित्ताभावे नैमित्तिकस्या-
प्यभावः' इति नकारस्य मकार एव । गमां स्वरे जग्मुषः । जग्मुषा जगन्वद्ग्या
जगन्वद्विरित्यादि । एवं पेचिवान् पेचिवांसौ पेचिवांसः । पेचिवांसं पेचिवांसौ पे-
ञ्चुषः । पेञ्चुषा पेचिवद्ग्यामित्यादि । उखासंस्पर्णध्वंसादीनां तु रसे पदान्ते च
वसां रसे इति दत्वम् । स्वरादौ स्वर० । उखासत् उखासंसौ उखासंसः । उखा-
सद्ग्यां उखासद्ग्याः । उखासत्सु । एवं पर्णध्वत् पर्णध्वंसौ पर्णध्वंसः इत्यादि ।
सकारान्तः सुवचस्शब्दः । वच् परिभाषणे सुपूर्वः । वचादेरस् । स्वर० । नामत्वा-
त्स्यादयः । ततः सौ परे अत्वसोः सावितिदीर्घः । हसे पः० । सौ० धौ हसे पः० ।
सौ० स्वरादौ सर्वत्र सुपि च स्वर० । मकारादौ सौ० । हवे उधो । शेषं सुकरम् ।
एवं चन्द्रमस्शब्दः । चन्द्रमाः चन्द्रमसौ चन्द्रमसः । हेचन्द्रमः । चन्द्रमोभ्यां
चन्द्रमस्सु । एवं वेधाः वेधसौ वेधसः । दुर्मेधाः दुर्मेधसौ दुर्मेधसः इत्यादि ।
एवं प्रचेतस्, जातवेदस्, उच्चैःश्रवस्, सुप्रजस्, सुतेजस् प्रभृतयः । उशनसादीनां सौ
विशेषः । सूत्रम् ।

उशनसाम् ॥ उशनस् पुरुदंशस् अनेहस् इत्येतेषां सेरधेर्धा
भवति । डित्वाट्टिलोपः । उशाना उशनसौ उशनसः ।
उशनसम् उशनसौ उशनसः । उशनसा उशनोभ्याम् उश-
नोभिः । उशनस्सु उशनःसु इत्यादि । उशनसो धौ ना-
न्तताऽदन्तता वा वक्तव्या । हेउशनन्-हेउशन-हेउशनः
हेउशनसौ हेउशनसः । उभयविकल्पे रूपत्रयम् । संबोधने
तूशनसस्त्रिरूपमिति वचनात् । पुरुदंशा पुरुदंशसौ पुरुदं-
शसः इत्यादि । अनेहा अनेहसौ अनेहसः । अनेहसम् ।
हे अनेहः इत्यादि । अदस्शब्दस्य भेदः । त्यादेष्टेः इति
सर्वत्राकारः । अद् सि इति स्थिते ।

१ संतु ध्वंसु अवसंसने इत्येवाभ्या ययासंभ्यमुखापर्णशब्दपूर्वाभ्या क्विपि ' नो लोप ' इति नलोपे, उखा-
स्त् २ पर्णध्वत् इति प्रथमैकवचनरूपसिद्धिः । एवमनेऽप्युद्यम् ।

उशनसाम् । उशनस् (ष० द्वि०) स्वर० उशनस्, पुहदंशस्, अनेहस्
इत्येतेषां शब्दानां धिवर्जितस्य सेर्डा भवति । अनेन सेर्डा भवति । ङकारष्टिलोपार्थः ।
ङिति टेः इति ङिलोपः । स्वर० शेषं द्वित्वाद्दी सुवचस्वत् । उशनसो धौ विशेषमाह ।
उशनस इति उशनसशब्दस्य धिविषये नान्तता अन्त्यसकारस्य नकारः । अदन्त
ता अकारान्तता च सकारस्य लोपो भवतीत्यर्थः । चकाराद् द्वितीये तु सान्त एव ति-
ष्ठतीति धौ रूपत्रयम् । यतः संबोधने तूशनस इति । एकत्र हसेरः । स्तो० । द्वितीयरूपे
सस्य नः । हसेपः । तृतीये तु अदन्तता वक्तव्येति सलोपः । समानाद्धेलोपो ऽधातोरिति
धेलोपः । हेउशनः हेउशनन् हेउशन इति द्वेयम् । उशनसम्भ्यामित्यत्र स्तो० । ह्वे ।
उधो उशनोभ्यां उशनोभिः । उशना शुक्रः । एवं पुरुदंशस्, अनेहस्, प्रभृतयः ।
पुरदंशाः पुरदंशसौ पुरदंशसः । अनेहा अनेहसौ अनेहसः इत्यादि । अनेहा काळः ।
अदस् शब्दस्य सकारान्तस्यापि विशेषः । तस्य त्यदादेष्टेरिति सर्वत्राकारः । सौ
तु अद स् इति स्थिते सूत्रम् ।

सौ सः ॥ अदसो ङकारस्य सौ परे सत्त्वं भवति ।

सौसः । सि (स० ए०) ङेरौ ङिलोपः स्वर० स् (प्र० ए०) स्तो० अ-
दसो ङकारस्य सौ परे सौ भवति अनेन दस्य सः अस् स् इति स्थिते सूत्रम् ।

सेरौ ॥ अदसः सेरौकारादेशो भवति । असौ । द्विवचने अ-
दस् औ इति स्थिते । दस्य मः । ओ औ औ अमौ इति
स्थिते ।

सेरौ । सि (ष० ए०) ङिति ङस्य स्तो० उधो । रा(प्र० ए०) साङ्के० ।
नाभिनो रः स्वर० । अदसः संबन्धिनः स औकारो भवति । अनेन सिस्थाने औ ।
ओ औ औ असौ इति सिद्धम् द्विवचनाद्दी त्यदादेष्टेरिति सर्वत्राकारे कृते दस्य
मः ' अम् औ ' इति स्थिते । ओ औ औ । सूत्रम् ।

मादू । उश्च ऊश्च ऊ अदसो मकारात्परस्य ह्रस्वस्य ह्रस्व
उकारादेशो भवति दीर्घस्य च दीर्घ उकारादेशो भवति ।

अमू । सर्वादित्वाज्जसी दस्य मः इ ए अमे इति स्थिते ।

मादू ॥ म (ष० ए०) ङसित् । सवर्णे० । उश्च ऊश्च ऊ (प्र० ए०) साङ्के० ।
चपा अवे जवाः । सिद्धम् । अदसो मकारात्परस्य ह्रस्वस्वरस्य ह्रस्व उकारो भवति
दीर्घस्य च दीर्घ उकारो भवति । अनेन ' अम् औ ' इत्यस्य औकारस्य दीर्घत्वाद्

ऊकारः । अत्र पूर्वं विभक्तिकार्यं पश्चान्माद् । टास्थाने तु पूर्वंमाद् पश्चाद्विभक्तिकार्य-
मिति विवेकः । अदस् बहुवचने सर्वादित्वाज्जसीअइए । अमे इति स्थिते । सूत्रम् ।

एरी बहुत्वे । एः ई बहुत्वे । बहुत्वे सति मकारात्परस्य
अदस एकारस्य ईकारादेशो भवति । अमी । ईकारविधि-
सामर्थ्यान्न तूकारः । अमुम् अमू अमून् । मत्वोत्वे कृते
टाना स्त्रियाम् । अमुना अमूभ्याम् अमीभिः । अदस् डे
इति स्थिते । ङकारो ङित्कार्यार्थः । त्यादेष्टेरः स्यादौ ।
दस्य मः । सर्वादेः स्मट् । माद् । अमुष्मै । अमूभ्याम् अमी-
भ्यः । त्यादेष्टेरः स्यादौ । दस्य मः । ङसिरत् । अकः सवर्णे दी-
र्घः । माद् । अमुष्मात् अमूभ्याम् अमीभ्यः । माद् । क्लिलात् ।
अमुष्य अमुयोः अमीषाम् । अमुष्मिन् अमुयोः अमीषु ।

एरी बहुत्वे । ए (प्र० ए०) सो० ई (प्र० ए०) साङ्के० नाभिनो रः स्वर० ।
बहुत्वे (स० ए०) बहुवचने सति अदस् शब्दस्य मकारात्परस्य ईकारो भवति
अनेन एकारस्य ईकारः अमे इत्यस्य अमी मकारात्परस्येति चेन्न व्याक्रियते तदा
अमुकः अमुकौ इति न सिद्ध्यति । अमि अयशसोरस्य माद् इति अकारस्य उकारः
मोनु० अमुमिति सिद्धम् । द्विवचनं प्रथमाद्विवचनवत् । बहुत्वे अम् शसो० । सोनः पुंसः
शसि । माद् । अमून् । टाविषये माद् । अस्य उः । अमुं ततः । टानास्त्रियां अमुना । द्विवचने
अङ्गीत्यात्वं पश्चान्माद् इत्याकारस्य दीर्घत्वाद्कारः अमूभ्यामिति सिद्धम् । एवं चतुर्थी,
पञ्चमीद्वित्वेऽपि तृतीयाबहुवचने ' भिस्मिस् ' इति वचनात् एस्मि । बहुत्वे अमीभिः ।
एवं [च० व० पं० व०] अमूभ्यः चतुर्थ्येक वचने सर्वादेः स्मट् । माद् । क्लिला० ।
एऐऐ । अमुष्मै पञ्चम्येकवचने । ङसिरत् । अतः इति स्मडागमः । सवर्णे । माद् ।
क्लिला० । अमुष्मात् । षष्ठ्येकवचने । ङस् स्य । माद् । क्लिला० । अमुष्य (प०
द्वि०) (स० द्वि०) ओसि अकारस्य एकारः । ए अय् । माद् । स्वर० । अमुयोः ।
आमि सुडागमः । एस्मि० । एरी बहुत्वे । क्लिला० । अमीषाम् (स ए०) ङि
स्मिन् । माद् । क्लिला० । अमुष्मिन् । सुपि एस्मि० । एरी० । क्लिला० । अमीषु ।
त्यदादित्वाद्धेरभावः संबोधनं न भवतीत्यर्थः । पुनर्विशेषमाह ।

सामान्ये अदसः कः स्यादिवच्च । सामान्येऽर्थे वाच्ये सति
अदसुशब्दात्परः कप्रत्ययो भवति स स्यादिवज्ज्ञेयः ।

एकस्योच्चारणेन बह्वर्थो लभ्यते तत्सामान्यम् । त्यदादेष्टेरः
स्यादौ । दस्य मः । मादू । अमुकः अमुकौ अमुके । अमुकम्
अमुको अमुकान् । अमुकेन अमुकाभ्याम् अमुकैः । इत्या-
दि । शेषं सर्वशब्दवद्रूपं ज्ञेयम् । चकारात्सात्परस्योत्वम् ।
तेन । त्यादेष्टेः । सौ सः । मादू । अमुकः इत्यादि ।

॥ इति हसान्तपुलिङ्गप्रक्रिया ॥ ४ ॥

सामान्ये अदस इति । सामान्येऽर्थे विशेषाकथने अज्ञाताद्यर्थे अदसशब्द-
स्य कः प्रत्ययो भवात् स च स्यादिवत् ज्ञेयः स्यादौ परे सति यत्कार्यं भवति त-
त्कार्यं कप्रत्ययेऽपि परे भवति । तेन त्यदादेष्टेरः स्यादौ दस्यमः । मादू । इति भवति
स्यादिवच्चेति चकारात् प्रथमैकवचने ' असकौ ' इत्यपि रूपं भवति पुंसि स्त्रियां
च अदस्कः प्रत्ययः स्यादिवच्चात् त्यदादेष्टेरः स्यादौ । दस्यमः । मादू । ' अमुक'
इति सिद्धम् । ततः स्यादयः । प्रक्रिया सर्वशब्दवत् । इति हसान्ताः पुलिङ्गाः ।

इति हसान्तपुलिङ्गसाधनं समाप्तम् ।

अथ हसान्ताः स्त्रीलिङ्गाः प्रदर्शयन्ते ॥ तत्र हकारान्त उपानद्
शब्दः ।

अथ हसान्तस्त्रीलिङ्गे किञ्चिच्छब्दसाधनं लिख्यते । हकारान्त उपानद् शब्दः
पादपूर्ववाचकस्तस्य स्वरादौ स्वर० । होढ इति ढत्वप्राप्ती तदपवादाय रसे पदान्ते
च विशेषमाह । सूत्रम् ।

नहो धः । नहो हकारस्य धकारादेशो भवति धातोर्ज्ञेसे परे
नाम्नश्च रसे पदान्ते च । वावसाने । उपानत्-उपानद् उपा-
नहौ उपानहः । खसे चपा झसानाम् । उपानत्सु । हेउपा-
नत्-हेउपानद् हेउपानहौ हेउपानहः । वकारान्तो दिव्-
शब्दः ।

नहो धः । नह (ष० ए०) स्वर० । स्रो० । ध (प्र० ए०) स्रो० । हवे० ।
उथो । सिद्धं, वृत्तिः कण्व्या । अनेन रसे पदान्ते च हस्य धः । सौ धौ च धत्वे
कृते हसेपः० । वावसाने । धकारस्य वा तकारदकारौ । झवे ज्ञवाः । धस्य दः ।
स्वर० । सुपि खसे चपा झसानाम् । धस्य तः । स्वर० । शेषं कण्वम् । गोधुक्-

प्रभृतयः पुल्लिङ्गवत् ज्ञेयाः । उष्णिक् उष्णिहौ उष्णिहः । उत् ऊर्ध्वं त्रिङ्गति रक्षति वा उष्णिक् यवागूः । इति हान्ताः । यकारान्ता अप्रसिद्धाः । वकारान्तो दिव्शब्दः स्वर्गाकाशार्थवाचकः तस्य नामसंज्ञायां स्यादयः । ' दिव् स् ' इति स्थिते । सूत्रम् ।

दिव औ ॥ दिवः औ । दिवो वकारस्य औकारादेशो भवति सौ परे । इयं स्वरे । द्यौः दिवौ दिवः । दिवम् ।

दिव औ । दिव् (ष० ए०) स्वर० । सौ० । औ (प्र० ए०) साङ्केति० । आद्वे । लोपश् सि (स० ए०) डेरौ० । टिलोपः । स्वर० । दिव इति षष्ठ्या निर्दिष्टत्वात् दिव्शब्दसम्बन्धिनो वकारस्य औकारो भवति सौ परे अनेन सौ धौ च वस्य औकारः । इयं० । स्वर० । सौ० । द्यौः । एवं हेद्यौः । वर्णविधौ नेदमिति यदादेशस्तद्भवतीति सिलोपो न । द्वित्वे बहुत्वे च स्वर० । अमि विशेषः । सूत्रम् ।

वाम्या ॥ दिवो वकारस्य वा आत्वं भवति अमि परे । द्याम् दिवौ दिवः । दिवा ।

वाम्या । वा (प्र० ए०) अव्य० । अम् (स० ए०) स्वर० सवर्णे० । आ (प्र० ए०) साङ्के० । इयं० । त्रिपदम् । दिवो वकारस्य अमि परे वा आत्वं भवति । अनेन अम्विषये वा वकारस्य आकारः इयं स्वरे० । स्वर० । द्याम् । पक्षे दिवम् । अग्रे स्वरादौ सर्वत्र स्वर० । इसादौ तु विशेषः । सूत्रम् ।

उ रसे ॥ उ रसे । दिवो वकारस्य उकारादेशो भवति रसे पदान्ते च । द्युभ्याम् द्युभिः । द्युभ्याम् द्युभ्यः । दिवः । द्युषु । हे द्यौः हे दिवौ हे दिवः । रेफान्तश्चतुःशब्दो बहुवचनान्तः ।

उरसे । उ (प्र० ए०) साङ्के० । रस (स० ए०) अ इ ए । दिवो वकारस्य रसे परे उकारो भवति । यथा ऊ रसे । उ (प्र० ए०) उ (प्र० ए०) रसे (स० ए०) त्रिपदं सूत्रं पठान्ति । तेन रसे परे उवर्णेऽपि परे उकारो भवात् । यथा द्युषितः दिव उषितः द्युषितः । अनेन भकारादौ स्युपि च वस्य उकारः । इयं स्वरे० । स्वर० । स्युपि उ रसे ततः क्लिा० । इति वान्ताः । रेफान्तश्चतुर्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तस्तस्य च स्त्रियां विशेषः । सूत्रम् ।

त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृवत् ॥ त्रिचतुरोः स्त्रियां ति-
सृचतसृ । ऋवदित्यव्ययम् । स्त्रियां वर्तमानयोस्त्रिचतुरश-
ब्दयोस्तिसृ चतसृ इत्येतावादेशौ भवतः । ऋकारश्च ऋव-
त् । ततः स्तुरार् इत्यार् भवति । ऋरम् । तिस्रः तिस्रः
तिसृभिः तिसृभ्यः तिसृभ्यः ।

त्रिचतुरोरिति । त्रि च चतुर् च त्रिचतुरौ तयोः (ष० द्वि०)
स्वर० । स्त्रो० । स्त्री (स० ए०) स्त्रियां योः । स्त्रीभ्रुवोः । ङितामद् । स्वर० ।
सवर्णे० । तिस्र च चतसृ च तिस्रचतस्र (प्र० द्वि०) साङ्के० । ऋवत् (प्र० ए०)
अव्य० । सवर्णे० । सिद्धमिदं सूत्रम् । स्त्रियां वर्तमानौ यौ त्रिचतुरशब्दौ तयोः
' तिस्र ' ' चतस्र ' इत्येतावादेशौ क्रमात् भवतः । ' त्रि ' शब्दस्य ' तिसृ । '
' चतुर् ' शब्दस्य ' चतसृ ' ऋकारश्च ऋकारवत् ऋकारेण तुल्यो ज्ञेयः । ततो
दीर्घत्वाज्जसि स्तुरार् इति सूत्रेण आर् न भवति पञ्चस्र इत्यार् न । शसि अम्श-
सोरस्येत्यकारलोपोऽपि न । सप्तस्वपि बहुवचनेषु ' त्रि ' शब्दस्य ' तिसृ ' आ-
देशः ' चतुर् ' शब्दस्य ' चतसृ ' जसि शसि च ऋरम् । स्वर० । स्त्रो० । आभि
नुदागमे कृते विशेषः । सूत्रम् ।

नामि दीर्घस्तिस्त्रचतस्रोदछन्दसि वा॥ दीर्घत्वम् । तिसृणां-ति
सृणाम् । तिसृषु । चतस्रः चतस्रः चतसृभिः चतसृभ्यः
चतसृभ्यः चतसृणाम्—चतसृणाम् चतसृषु । स्त्रियामिति
त्रिचतुरोर्विशेषणात्स्त्रियां गौणयोर्नैतावादेशौ स्तः । प्रिया-
स्त्रयस्त्रीणि वा यस्याः सा प्रियत्रिः । प्रियत्री प्रियत्रयः ।
बुद्धिवत् । यदा स्त्रियां मुख्यौ लिङ्गान्तरे गौणौ तदादेशौ
स्त एव । प्रियास्तिस्रौ यस्य स प्रियतिसा । सेरा प्रिय-
तिस्रौ प्रियतिस्रः । प्रियतिस्रम् प्रियतिस्रौ प्रियतिस्रः ।
प्रियतिस्रा प्रियतिसृभ्याम् प्रियतिसृभिः । प्रियतिसृषु । स्त्रीबे
प्रियास्तिस्रौ यस्य त्प्रियतिसृ प्रियतिसृणी प्रियतिसृणि ।
एवं प्रियाश्चतस्रौ यस्य स प्रियचतसा प्रियचतस्रौ

प्रियचतस्रः । स्त्रीबे । प्रियचतसृ प्रियचतसृणी प्रियचतसृ-
णि । रेफान्तो गिरशब्दः ।

नामि दीर्घ इति । (प्र० ए०) अव्य० । आम् (स० ए०) स्वर० दीर्घं (प्र०
ए०) स्त्रो० । तिसृचतसृ (ष० द्वि०) साङ्के० । छन्दसि (स० ए०) वा (प्र० ए०)
तिसृ, चतसृ इत्येतयोरिति स्त्रीलिङ्गे वर्त्तमानयोस्त्रिचतुरशब्दयोर्नामि परे दीर्घो
न भवति छन्दसि तु वा भवति वेदे तु तिसृणां तिसृणां चतसृणां चतसृणामिति
रूपे भवतः । अन्यथा तिसृणां चतसृणामित्येव । सुपि, किल्ला० । रेफान्तो गिरशब्दः
गिरत्यनयेति गीः । श्च निगरणे क्तिप् प्रत्ययः क्तिब्लोपः ऋतइर् गिर् इति जातं
तस्य स्वरादौ सर्वत्र स्वर० । हसादौ तु विशेषः । स्रजम् ।

ध्वोर्विहसे ॥ धातोरिकारोकारयोर्दीर्घो भवति रेफवकारयो-
र्हसपरयोः । गीः गिरौ गिरः । गिरम् गिरौ गिरः । गिरा
गीर्भ्याम् गीर्भिः । हेगीः हेगिरौ हेगिरः । एवं पुरधुरादयः ।
धकारान्तः समिध्शब्दः । वावसाने समित्-समिद् समि-
धौ समिधः । समिधम् समिधौ समिधः । समिधा समि-
द्भ्याम् समिद्भिः । खसे चपा झसानाम् । समित्सु । भका-
रान्तः ककुभ्शब्दः । वावसाने । ककुप्-ककुब् ककुभौ ककु-
भः । ककुभम् ककुभौ ककुभः । ककुभा ककुब्भ्याम् क-
कुब्भिः । ककुप्सु । हेककुप्-हेककुब् हेककुभौ हेककुभः ।
दकारान्तास्त्यदादयः । त्यादिष्टेरः स्यादौ इति सर्वत्राकारः ।
आवतस्त्रियाम् इति आप् । पकारः सिलोपार्थः । सर्वर्णे
दीर्घत्वे च कृते स्त्रीलिङ्गे सर्वाशब्दवद्रूपं ज्ञेयम् । स्तः । स्या ।
औरी । अ इ ए । त्ये त्याः । सा ते ताः । या थे याः । एषा
एते एताः । एतां-एनाम् एते-एने एताः- एनाः । एतया-
एनया एतयोः-एनयोः । का के काः । मकारान्त इदम्शब्दः ।

ध्वोर्विहसे । इश्च उश्च यू तयोः ध्वोः (ष० द्वि०) इ यं स्वरे । उ वम् ।
स्वर० । स्त्रो० । र् च व् च र् तस्मिन् विं (स० ए०) स्वर० । पश्चाद्भाषिनो रः ।

रिळोपो दीर्घः । हस (स० ए०) अ इ ए । धातुसबन्धिनोरिकारोकारयोर्दीर्घो भवति रेफवकारयोः परयोः सतोः । किंविशिष्टयोः रेफवकारयोः । हसपरयोः हसः परोऽग्रे वर्तमानो याम्यां तौ हसपरौ तयोः । अनेन हसादौ दीर्घः । गि इत्यस्य गी । हसेपः । स्त्रो० । गीः । हे गीः । गीभ्यां गीभिः । गीभ्यः । गीर्षु । इत्यादिद्वप-मवसेपम् । शेषं कण्वम् । एवं पुरादयः । उकारस्य दीर्घत्वे ऊकारः । शेषं गिरुशब्द-वत् । पूः पुरौ पुरः । पुरं पुरौ पुरः । पुरा पूभ्यां पूर्भिर्भरत्यादि । एवं धूः धुरौ धुरः । इत्यादि । धकारान्तः समिध् शब्दः इन्धनार्थवाचकः तस्य सौ धौ च हसेपः० इति सिद्धोपे कृते । वावसाने । धस्य वा तकारदकारौ । समिद्, समिद् । मकारादौ झवे जबाः । धस्य दः । स्वर० । सुपि स्वसे चपा झसानां । धस्य तः । स्वर० । समित्सु शेषं झकरम् । एवं वीरुधुशब्दौ । मकारान्तः ककुभुशब्दः दिग्वाचकस्तस्य वाव साने इति जवत्वे वः । चपत्वे च पः । ककुप्, ककुब् । ककुभ्यां झवेजबाः । क-कुप्सु । स्वसे चपा इत्यादि । जकारान्तः स्रज् शब्दः । स्रक् स्रग् स्रजौ स्रजः । एवं रुज् । रुक्, रुग् रुजौ रुजः । दिशामिति कत्वम् । दकारान्तास्त्यद, तद्, यद्, एतदस्तेषां त्यदादेष्टेरित्यकारे कृते आबतत्रियामिति वक्ष्यमाणसूत्रेण आप्प्रत्ययः । आप्इति पकारः आप्इति सूत्रेण सिद्धोपार्थः ततः सवर्णे दीर्घः सहेति दीर्घे कृते सि विषये स्त इति तस्य सः । ततः साधना सर्वाशब्दवत् । स्या त्ये त्याः । एवं तद् । सा ते । औरी । ताः । सवर्णे० । स्त्रो० । तां अम्हासोः मोनु० । ते । औरी । ताः । अमश० । तथा । टौसोरे । ए अय् । ताभ्यां तामिः । तस्यै । ङितायद् यटोच्चैति सुद् पूर्वं स्य आपो अकारः स्वर० ए ऐ ऐ । ताभ्यां ताम्यः । तस्याः ताभ्यां ताम्यः । ङितायद् यटोच्च । तस्याः । ङितायद् यटोच्च तयोः टौसोरे एअय् स्वर० । तासां । सुडा-गमः । स्वर० । तस्यां आम्हे ङितायद् यटोच्च स्वर० । मोनु० । तयोः ताम्बु त्यदादि-त्वात्सम्बोधनाभावः । एवं, या ये याः । एतद्शब्दस्य एनादेशादिकं पुंवत् । क्लिळा० । एषा एते एताः । एतदोऽन्वादेशे द्वितीयादौस्वेनो वा वक्तव्यः । एता-एनां एते-एने एताः-एनाः । एतया-एनया । एतयोः-एनयोः । इति विशेषः । शरद् संविद्, संपद्, आपद्, परिषद्, प्रतिपद्, दृषद्, संसद्, प्रभृतयो दकारान्ता यथा-प्रयोगं साध्याः । इत्यादि ज्ञेयम् । एवं मकारान्तः किमशब्दोऽपि सर्वाशब्दवत् त्यदादेष्टेरः आबतः त्रिषां । का के काः । इदंशब्दस्य सौ विशेषः । इदम् । (प्र० ए०) सूत्रम् ।

इयं स्त्रियाम् । इदम्शब्दस्य स्त्रियामियं भवति सिसहि-
तस्य । इयं इमे इमाः । इमां-एनाम् इमे-एने इमाः-ए-

नाः । अन टौसोः । टौसोरे । अनया आभ्याम् आभिः ।
 इदम् डे इति स्थिते । त्यादेष्टेरः स्यादौ । दस्य मः । आब-
 तः स्त्रियाम् । ङितां यट् । यटोच्च । स्म्यः । सवर्णे दीर्घः । अस्यै
 आभ्याम् आभ्यः । अस्याः आभ्याम् आभ्यः । अस्याः
 अनयोः-एनयोः आसाम् । आम्डेर्नियश्च अस्याम् अन-
 योः-एनयोः आसु । चकारान्तस्त्वच्शब्दः । चोः कुः
 इति कुत्वम् । वावसाने । त्वक्-त्वग् त्वचौ त्वचः । त्वचम्
 त्वचौ त्वचः । त्वचा त्वग्भ्याम् त्वग्भिः । चोः कुः । क्लिलात्
 कषसंयोगे क्षः । त्वक्षु । हेत्वक्-हेत्वग् हेत्वचौ हेत्वचः । एवं
 ऋच्वाच्प्रभृतयः । पकारान्तोऽपृशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः
 स्त्रीलिङ्गः । न्सम्महतो धौ दीर्घः शौ च । आपः अपः ।

इयं स्त्रियाम् इय (प्र० ए०) हसे पः । मोनु० स्त्री० (स० ए०) स्त्रियां
 य्वोः स्त्रीश्रुवोः ङितामट् स्वर० सवर्णे० इदंशब्दस्य स्त्रीलिङ्गे सौ परे इयम् आदे
 शो भवति । गुरुत्वात्सर्वस्य । अनेन इयम् हसेपः मोनु० । अग्रे द्वितीयाबहुत्वं या-
 वत् त्यदादेष्टेरत्वे कृते ' दस्य मः ' इति मत्वे कृते आबतः स्त्रियां सवर्णे० गङ्गा-
 शब्दवत् तृतीयादौ त्यदादेष्टेरिति सर्वत्र अकारः टावचने ओसि च अन टौसोः अ-
 नादेशे कृते आबतः स्त्रियां टौसोरे ए अय् । स्वर० अनया । अनयोः । भकारादौ सुपि
 च स्म्यः इति अकारे कृते आबतः स्त्रियां आभ्यां आभिः । आह । इत्यादि डे, ङ
 ङीस, ङम्, ङिषु आबतः स्त्रियां ङि यट् यटोच्च अस्यै । अस्याः । अस्याः सप्तम्येक-
 वचने आबतः स्त्रियां आम्डे ङितां यट् यटोऽच्च स्म्यः स्वर० असां । आभि सुदा-
 गमः । स्म्यः । आबतः स्वर० मोऽनु० आसां । शेषं सुगमम् । चकारान्तस्त्वच्शब्द-
 स्तस्य रसे पदान्ते च चोःकुरिति चस्य कः । सौ धौ च हसे प इति
 सिलोपे कृते चस्य कुत्वे कृते वावसाने वा कस्य गकारः । त्वक्, त्वग् । हेत्वक्,
 त्वग् भकारादौ तु कत्वे ह्यवे ज्ञाः कस्य गः स्वर० त्वग्भ्यां त्वग्भिरित्यादि । सुपि
 चोः कुः क्लिळा० कषसंयोगे क्षः । त्वक्षु । स्वरादौ सर्वत्र स्वर० त्वचौ त्वच इत्यादि
 थक्, थग् । थचौ थुचः । एवं ऋच्, वाच्प्रभृतयोऽपि चकारान्ता ज्ञेयाः । ऋक्
 ऋग् ऋचौ ऋचः । वाक् वाग् वाचौ वाचः । एवं तकारान्ता योपत्, सरित्,
 तदित्, विद्युत्, प्रभृतयः । पकारान्तोऽपृशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः स्त्रीलिङ्गे ' अ-

अन्तर्गत इति स्थिते न्सम्बन्ध इति वीधिः । स्वर० लो० । आपः । शशि पञ्चस्विति विशेषणाच्च वीधिः । किंतु स्वर० लो० अपः० । मकारादौ विशेषः । सूत्रम् ।

भि-दपाम् । भि ङ् अपाम् । अबादीनां भकारे परे एका-
रस्य दत्वं भवति । अङ्गिः । अङ्गयः । अङ्गयः । अपाम् ।
अप्सु । हे आपः । अबादीनामित्यादिग्रहणं गौणत्वेऽपि
दत्वार्थम् । अप्शब्दस्य पठुचसु यद्रूपं तत् स्वप्शब्दस्य
रूपम् । अबादीनामित्यत्र अपः पाठे अप्शब्दस्यैव वक्तव्ये
अपामित्यत्र बहुवचनात् अप् स्वप् बहुप् एते ग्राह्याः ।
त्वाभ्यि तडागानि । बह्वाभ्यि तडागानि । शोभना आपो
यास्मिन् प्रवेक्षे स स्वाप् स्वापौ स्वापः । हे स्वप् इत्यादि ।
शकारान्तो दिशब्दः ।

भि दपाम् ॥ भ् (स० ए०) स्वर० । ङ् (प्र० ए०) ह्रस्वः । अप् (ष०
ब०) स्वर० गोलु० । त्रिपदम् । अबादीनामित्युक्तः पाठः । किंतु अप्शब्दस्य
अप्शब्दसंबन्धिनः पकारस्य स्यादौ भकारे परे दकारो भवति । सूत्रे अत्राभिति बहुव
चनं अप्शब्दस्य बहुवचनत्वज्ञापकम् । अनेन पस्य दः । अङ्गिः । अङ्गयः । अङ्गयः ।
आभि सुपि ष स्वर० अपाम् । अप्सु । शकारान्तो दिशब्दस्तस्य रसे पदान्ते
व विशेषः । सूत्रम् ।

दिशाम् । दिग् विग् स्पृग् इत्यादीनां रसे पदान्ते च कु-
त्वं भवति । दिग् विग् दृग् स्पृग् मृग् खज् ऋत्विज् दृ-
दृक्ष् दधृक्ष् उष्णिह् अञ्च् थुञ्च् कुञ्च् एते दिशाभिति बहु-
वचनेन गृह्यन्ते । वावसाने । दिक्-दिग् दिशौ दिशः । दि-
शम् दिशौ दिशः । दिशा दिग्भ्याम् दिग्भिः । दिशौ ।
कुत्वम् । किलात्० दिक्षु । हेदिक्-हेदिग् । दृक् दृग् दृशौ
दृशः । स्पृक्-स्पृग् स्पृशौ स्पृशः । खक्-खग् खजौ खजः ।
ऋत्विक्-ऋत्विग् ऋत्विजौ ऋत्विजः । दृदृक् दृदृग्
दृदृक्षौ दृदृक्षः । दधृक्-दधृग् दधृक्षौ दधृक्षः । उष्णिक्-उ-

ष्णिग् उष्णिहौ उष्णिहः । पकारान्तस्त्विष्णुशब्दः । षोडः ।
वावसाने । त्विट्-त्विड् त्विषौ त्विषः । त्विषम् त्विषो
त्विषः । त्विषा त्विष्भ्याम् त्विष्भिः । त्विषे । त्विट्
त्सु । हेत्विट्-हेत्विड् हेत्विषौ हेत्विषः ।

दिशाम् । दिग् (ष० व०) स्वर० योनु० । दिग्, दृग् स्पृग्, ऋत्विच्, दधृच्
उष्णिह्, अञ्च्, युञ्च्, कृञ्च्, असृज् इत्यादीनां शकारस्य अन्तस्य च कत्वमित्यर्थः ।
रसे परे पदान्ते च शेषं कण्ठ्यम् । अनेन रसे पदान्ते च शस्य कः । ततः वावसाने ।
दिक् दिग् । हेदिग् हेदिक् । दिशौ दिशः । दिग्भ्याम् । दिशाम् । ज्ञवेज्जवाः । दिक्षु इत्यादि
एवं दृग्प्रभृतयः । दिशामिति । कत्वम् क्लिञ्० कपसंयोगे क्षः । दृक् दृग् दृशौ दृशः ।
पकारान्तस्त्विष्णुशब्दस्तस्य रसे पदान्ते च षोड इति डत्वं सौ धौ च हसेपः । वावसाने
डकारटकारौ । त्विट् त्विड् । हेत्विट् हेत्विड् भकारादौ षोडः । स्वर० । त्विष्भ्यामि
त्यादि । सुपि षोडः । खसे चपा० । डस्य टः । स्वर० । त्विट्सु । एवं प्रावृप्, विष्णु
रूपं तृप्, शब्दाः । आशिष्शब्दः सजुष्णशब्दवत् ज्ञेयः । दोषामिति पस्य रः ।

सजुषाशिषोरसे पदान्ते च दीर्घो वक्तव्यः । सजूः सजुषौ
सजुषः । आशीः आशिषौ आशिषः । आशिषम् आशि-
षौ आशिषः । आशिषा आशीर्भ्याम् आशीर्भिः इत्यादि ।
आशीःपु-आशीष्पु । हेआशीः हेआशिषौ हेआशिषः ।
स्त्रीलिङ्गस्यादसृशब्दस्य सौ न विशेषः । असौ । द्विवच-
नादौ त्यादेष्टेः अत्वे कृतेऽनन्तरम् । आवतः स्त्रियाम् इ-
त्याप् । सवर्णे दीर्घः सह । विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चान्माडू ।
अमू अमूः । अमूम् अमू अमूः । अमुया अमूभ्याम् ।
अमूभिः । अमुष्यै अमूभ्याम् अमूभ्यः । अनुप्वाः अमूभ्या-
म् अमूभ्यः । अमुष्याः अमुयोः अमूपाम् । अमुष्याम्
अमुयोः अमूपु ॥ इति हसान्तस्त्रीलिङ्गप्रक्रिया ॥ ५ ॥

सजुषाशिषोरसे पदान्ते च दीर्घः । स्त्री० आशिषः । दोषां रः । सजुषा-

शिषोरसे पदान्ते च । जल० आशीर्भ्यां । आशीःपु । इत्यादि ज्ञेयम् । पकारान्तरस्य स्त्री-

लिङ्गे अदशशब्दस्य सौ विशेषो-न सिविषये । यथा-मुलिङ्गे कर्म त्रयैवात्रापि स्पृहादेशे-
रित्यकारः । आबतः स्त्रियां सौसः स्त्रौ औ औ औ । असाविति सिद्धम् । द्विवचनादौ स-
वैत्र टेरत्वे कृते इत्य मः । ततः आबतः स्त्रियामित्यापि कृते लीलिङ्गे सर्वाशब्दवत् विभ-
क्तिकार्ये कृते पश्चान्माद् इति ह्रस्वस्य स्वरस्य उकारः । दीर्घस्य दीर्घ उकारः असौ अम्
अम् । सवर्णे० माद् सौ० अम् अम् अम् । अमुया दौसोरे । अमूम्यां अमूभिः । माद्
अमुष्ये । क्तितां गद् । यदोऽच्च । पूर्वस्य चापोऽकारः । माद् किला० स्वर० एपेरे।अमूम्यां
माद् । अमूम्यः । अमुष्याः अमूम्यां अमूम्यः । अमुष्याः अमुयोः । दौसोरे । ए अप् स्वर०
माद् । अमूषां । मुडामः । माद् किला० अमूष्यां आम्भेः क्तितांपद् यदोच्च पूर्वस्य चापो
ऽकारः माद् किला० स्वर० अमुयोः दौसोरे । अमूषु माद् किला० अमुका अमुके ।
इत्याद्यां ज्ञेयाः । एवं सुमनस्, अप्सरस्, भास्, सुवचस्, मधुतयो ज्ञेयाः ।

इति हसान्तलीलिङ्गसाधनम् ॥ ५ ॥

अथ हसान्ता नपुंसकलिङ्गाः प्रदर्शयन्ते । तत्र रेफान्तो वा
रशब्दः । नपुंकात्स्यमोर्लुक् रेफस्य विसर्गः । वाः । ईमौ
वारी । अयम इति विशेषणान्नुच्च भवति । जडाशसोः शिः ।
वारि । पुनरपि वाः वारी वारि । वारा वार्याम् वारिभिः ।
वार्षु । वार्षु इत्यत्र न विसर्गः । दोषामिति सूत्रेण कृतस्यैव
रेफस्य सप्तमीबहुवचने परे विसर्गो नान्यस्येति वक्तव्यात् ।
हेवाः हेवारी हेवारि । चतुरशब्दस्य चतुराम् शौ च इत्या
म् । चत्वारि । चत्वारि । चतुर्भिः । चतुर्भ्यः । चतुर्भ्यः । रः
संख्ययाः । चतुर्णाम् । चतुर्षु । नकारान्तोऽहत्शब्दः ।

अथ हसान्तनपुंसके किंचित्साधनमुच्यते । अथ मुख्यपदस्या हकारान्तः शब्दो
नास्ति गौणत्वे तु सृष्टु अनङ्गान् यस्य तत् स्वनडुह (प्र० ए०) नपुंसकात्स्यमो-
र्लुक् वसार्त्ते वावसाने स्वनडुह स्वनडुह स्वनडुही स्वनडुहि चतुर्नडुहोरित्याम् ।
एवं गोषुक् गोडुही गोडुहि । अनुपानत् अनुपानही अनुपानहि इत्यादि । अथ रेफा-
न्तो वारशब्दस्तस्य नपुंसकत्वं स्पष्टोर्लुक् सौ० । वाः हेवाः द्वित्वे तु ईमौ स्वर० वारी
हेवारी । जसि शसि च जम् शसोरिति शौ कृते अयम इति विशेषणात् प्रमप्रत्याहा-
रान्प्रत्यय निषिद्धत्वान्नुमागमो न भवति । तेन स्वर० वारि हेवारि पुनरपि द्वितीयायां
वाः वारी वारि । वृत्तीयादौ स्वराद्गौ स्वर० हसादौ तु जलतु० घुपि किला० जल०

वारा वाम्भ्यां । वार्षु इत्यादयः । चतुर्शब्दस्य बहुवचनान्तस्य जशशसोः शिरितीका रे कृते चतुराम् शौ चेत्याम् । उवं स्वर० चत्वारि । चत्वारि । चतुर्भिः । चतुर्भ्यः । चतुर्भ्यः । चतुर्भ्यः । आमि रः संख्यायाः इति तुमागमः ष्रुनौणो० राघपोद्धिः स्वर० । सुपि क्लिा० चतुर्णाम् । चतुर्षु । शेषं कण्व्यम् । गौणत्वे तु प्रियाश्चत्वारो मर्त्या यस्य तत् प्रियचतुः प्रियचत्वरी प्रियचत्वरानि प्रियाः चतस्रः स्त्रियो यस्य तत् प्रियचतस्र प्रियचतस्रणी प्रियचतसृणि । नकारान्तोऽहन्शब्दः । सूत्रम् ।

अह्नः । अहन्शब्दस्य नकारस्य सकारो भवति रसे पदान्ते च । नपुंसकात्स्यमोर्लुक् स्त्रोर्विसर्गः सह । ईमौ । वेङ्चोः । अह्नी-अहनी । नोपधायाः । अहानि । पुनरपि । अहः अह्नी-अहनी अहानि । अल्लोपः स्वरे अकारलोपः । अह्ना । अन्हः सःस्त्रोर्विसर्गः । हबे । उओ । अहोभ्याम् अहोभिः । अह्ने अहोभ्याम् अहोभ्यः । वेङ्चोः । अह्नि-अहनि । अह्नः सः स्त्रोर्विसर्गः । अहस्सु-अहःसु । हेअहः हेअह्नी-हेअहनी हेअहानि । ब्रह्मन्शब्दस्य रसे पदान्ते च नलोपः । नपुंसकात्स्यमोर्लुक् । नाम्नो नो लोपशधौ । ब्रह्म । संबुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वक्तव्यः । हेब्रह्म-हेब्रह्मन् हेब्रह्मणी हेब्रह्माणि । ईमौ ब्रह्मणी । जशशसोः शिः । नोपधायाः । ब्रह्माणि । पुनरपि ब्रह्म ब्रह्मणी ब्रह्माणि । ब्रह्मणा । नाम्नो नो लोपशधौ । ब्रह्मभ्याम् ब्रह्माभिः । ब्रह्मणे ब्रह्मभ्याम् ब्रह्मभ्यः । ब्रह्मसु इत्यादि । एवं चर्मन्वर्मन्कर्मन्प्रभृतयः । चर्म चर्मणी चर्माणि । वर्म वर्मणी वर्माणि । एवं व्योमन्शब्दः । व्योम । ईमौ । वेङ्चोः । व्योम्नी व्योमनी व्योमानि ।

अह्नः । अहन् (प० ए०) अल्लोपः स्वर० स्त्रो० अहन्शब्दस्य सकारो भवति पक्षीनिर्दिष्टत्वादन्यस्य रसे पदान्ते च । अनेन सौ धौ च अमि च नपुंसकात् स्य मोर्लुगिति स्यमोर्लोपे कृते अह्नः इति नकारस्य सकारे कृते स्त्रो० अहः । हे अहः । द्विवचने तु ईमौ इतीकारे कृते वेङ्चोरिति वा अकारलोपः स्वर० अह्नी अहनी जश्

शस्विषये तु जश्शसोः शिः । नोपधायाः । स्वर० अहानि । यमन्तत्वाञ्जनुम् । स्वरा-
दौ सर्वत्र अछोपः स्वर० अह्ना । इत्यादि भकारादौ अह्नः इति नकारस्य सकारः
स्रो० हवे उओ अहोभिरित्पादि ङिवचने वेङ्गोरिति वा अछोपः स्वर० अह्नि अहनि
सुपि अह्न इति सः स्वर० अहस्सु । ब्रह्मन्शब्दस्य नपुंसकात्स्वमोर्लुङिति सौ धौ च
छ्रे नाम्नो नोलोपशधौ इत्यधाविति विशेषणात् धौ नस्य लोपो न भवति । ब्रह्म हे
ब्रह्मन् । क्षेमेन्द्राचार्यस्तु सम्बोधनेऽपि वा नकारलोपमिच्छति तेन हेब्रह्म इत्यपि
स्यात् । प्रक्रियाकौमुद्यां च संनुद्धौ वा नपुंसकानां नलोपो वक्तव्यः इति । द्विवचने तु
ईमौ इति ईकारे कृते अम्बयुच्चादिति विशेषणादछोपनिषेधः फ्रुर्नोणो० । स्वर० ।
ब्रह्मणी बहुत्वद्वये जश्शसोः शिः नोपधायाः षुर्नोणो० स्वर० ब्रह्माणि । ब्रह्म ब्रह्मणी
ब्रह्माणि अग्रे स्वरादौ सर्वत्र षुर्नो० स्वर० ब्रह्मणा । रसे परे च नाम्नो० ब्रह्म्याम् ।
ब्रह्मसु । एवं चर्मन्, शर्मन्, कर्मन्, नर्मन्, पर्वन्, प्रभृतयः । अछोपः स्वरे इ-
त्यकारलोपानर्हाः । तथा नामन्, वामन्, व्योमन्, लोमन्, प्रेमन्, धामन्, हेमन्
प्रभृतयोऽपि नान्ताः शब्दाः साध्याः । नाम नामनी नामानि । एवं दण्डि । दण्डि
दण्डिनी दण्डीनि ॥ पुनर्विशेषमाह

नान्ताददन्ताच्छन्दसि ङिश्योर्वा लोपो वक्तव्यः ।

छन्दस्यागमजानागमजयोर्लोपालोपौ च वक्तव्यौ ।

परमे व्योमान् । सर्वा भूतानि । सर्वा इत्यत्र शिलोपे कृते
नलोपः । दीर्घत्वं नातिवर्तते । निमित्ताभावे नैमित्तिक-
स्याप्यभाव इत्येतस्यानवश्यंभावित्वात् । त्यदादीनां स्य
मोर्लुकि कृते टेरत्वं न भवति । कस्मात् । स्यादाविति वि-
शेषणात् । लुकि न तन्निमित्तं नपुंसकात्स्वमोर्लुक् । वाव
साने । त्यत्-त्यद् । त्यादेष्टेरः स्यादौ इति सर्वत्राकारः । ई-
मौ । त्ये । जश्शसोः शिः । नोपधायाः । त्यानि । पुनरपि ।
शेषं सर्ववत् । तत्-तद् ते तानि । यत्-यद् ये यानि ।
एतत्-एतद् एते एतानि ।

नान्ताददन्ताच्छन्दसि ङिश्योर्वेति । नकारान्ताद् अदन्तात् अका-
रान्तात् शब्दात् परयोर्नपुंसकलिङ्गसबन्धिनोङिश्योर्वा लोपः । ङि सप्तम्येकवचने शिः

जश्शसोः शिरिति एतयोर्वा बहुलं लोपश्च भवति यथा परम (स० ए०) व्योम-
 न् (स० ए०) उभयत्रापि (स० ए०) छि एकत्र अइए अन्यत्र छिलोपः छान्-
 दसिकत्वात् ' नात्रो नो लोपशधौ ' इत्यपि न भवति । भूत् (प्र० व०) सर्व (प्र०
 व०) उभयत्र प्रथमाबहुवचनम् । जश्शसोःशिः नुमयमः नोपधायाः ञ्चुर्नो० स्वर०
 त्ततः शिलोपः छान्दसिकत्वात् नकारस्यापि लोपो भवति । यद्वा ' निमित्ताभावे नै-
 मित्तिकस्याप्यभावः ' छान्दसत्वादेव दीर्घत्वं तु न निवर्तते । भूत् (प्र० व०) जश्-
 शसोः शिः । नुमयमः । नोपधायाः । स्वर० । परमे प्रकृष्टे व्योमन्याकाशे । सर्वा भूतानि ।
 सर्वाणि भूतानि वर्चन्ते इत्यर्थः । यथा परमे व्योमन् इत्यत्र छिलोपः छान्दसिकत्वा-
 त् सर्वाणि भूतानि इत्यत्र नुमसहितः शिलोपः । परमे व्योमन् सर्वा भूतानि इति
 छान्दसिकप्रयोगौ । असृक् असृजी असृञ्चि दिशामिति कत्वम् । अथ दकारान्तास्त्य-
 दादयः । तेषां त्यदादीनां स्यमोर्लुकि कृते टेरत्वं न भवति स्यादौ विभक्तौ परे स-
 त्येव भवति न तु लुकि कृते इति विशेषणात् लुकि न तन्निमित्तमिति अत एव स्तः
 इति सत्वमपि न भवति । तत् । द्विवचनादौ त्यदादेष्टे० ईमौ । अइए । ते । तद् त्यदादे-
 ष्टे० जश्शसोः शिः । नुमयमः नोपधायाः । स्वर० तानि । तत् ते तानि । तृतीयादौ सर्व-
 त्र त्यदादेष्टे० टेन । अइए । तेन ताभ्याम् । अद्भिः । तैः । इभ्यः । अइए । एपे ऐ । तस्मै स-
 र्वादेः स्मट् । एपेपे । ताभ्यां अद्भिः । तेभ्यः एस्मिबहुत्वे । तस्मात् ङितिरत् अत
 इति स्मडागमः । सर्वाणो० । ताभ्यां अद्भिः । तेभ्यः । एस्मि बहुत्वे तस्य ङसूत्य । तयोः ओ-
 सि ए अय् । तेषां । मुढामः एस्मि० क्लिळा० स्वर० मोनु० स्वर० । तस्मिन् ङि-
 स्मिन् । तयोः ओसि एअय् । तेषु क्लिळा० । त्यदादीनां घेरभावः । एवं एतद्
 एते एतानि । द्वितीयायां एतदोऽन्वादेशे इत्यस्य प्राप्तौ भ्रमि विषये वक्तव्ये तु
 विशेषमाह ।

इदमेतदोर्द्वितीयैकवचने नपुंसके एनद्वा वाच्यः । एतत्-
 एतद् एनत्-एनद् एते-एने एतानि-एनानि । एतेन-एनेन ।
 किम् के कानि । पुनरपि । इदं इमे इमानि । इदं-एन-
 त्-एनद् इमे-एने इमानि-एनानि । अनेन-एनेन इत्या-
 दि । नपुंसकात्स्यमोर्लुक् । चोः कुः । वावसाने
 प्रत्यक्-प्रत्यग् । ईमौ । अञ्चैर्दीर्घश्च । प्रतीची । जग्शसोः
 शिः । नुमयमः । स्तोः श्रुभिश्चुः । प्रत्यञ्चि । शेषं पूर्ववत् ।
 तकारान्तो जगच्छब्दः । वावसाने । जगत्-जगद् । ईमौ ।

जगती । नुमयमः । नश्चापदान्ते झसे । जगन्ति । पुनरपि । महत्-महद् महती । न्सम्महतो० । नश्चापदान्ते झसे । महान्ति । पुनरपि । सकारान्ताः पयस्वचस्यशस्तेजसप्रभृतयः । पयः पयसी । न्सम्महतो० । पयांसि । पुनरपि । वचः वचसी वचांसि । पुनरपि । यशः यशसी यशांसि । पुनरपि । तेजः तेजसी तेजांसि । पुनरपि इत्यादि । अदस्शब्दस्य स्यमोर्लुकि कृते स्त्रीर्विसर्गः । अदः । द्विवचनादौ टेरत्वे कृते मत्वोत्वे कृते । अमू । त्यादेष्टेरः स्यादौ । दस्य मः । जशशसोः शिः । नुमयमः । नोपधायाः । मादू । अमूनि । पुनरपि । अमुना । अङ्गि । मादू । अमूभ्याम् । एस्मि।एरी बहुत्वे । अमीभिः । सर्वादेः स्मट् । एऐऐ । मादू । अमुष्मै अमूभ्याम् अमीभ्यः । ङ्सिरत् । अतः सवर्णे दीर्घः सह । मादू । अमुष्मात् अमूभ्याम् अमीभ्यः । ङस्य मादू । अमुष्य । ओसि ए-अय् अमुयोः । सुडामः । एस्मि बहुत्वे । अमीषाम् । ङिस्मिन् । अमुष्मिन् अमुयोः । एस्मि बहुत्वे क्लिलात् अमीषु ।

इति हसान्तनपुंसकलिङ्गप्रक्रिया ॥ ६ ॥

इदमेतदोर्द्वितीयैकवचने नपुंसके एनद्वा । नपुंसके एतदोऽन्वादेशे अमि एनदिति वक्तव्यम् । एतत् एनत्, एते एने, एतानि एनानि, । शेषं पुंवत् । केचित्तु इदमशब्दस्याप्यन्वादेशे नपुंसके अमि एनदितिच्छन्ति । मकारान्तः किम् शब्दस्तस्य नपुंसकात्स्यमोर्लुकि कृते त्यदादेष्टेरत्वं न किन्तु मौनु० अन्यत्र तु त्यदादेष्टेरत्वे कृते नपुंसके सर्वशब्दवत् । किं के कानि । किं के कानि । एवं इदं इमे इमानि । इदं इमे इमानि । तृतीयादौ सर्वत्र पुंवत् पुल्लिङ्गवत् । चकारान्तः प्रत्यक्षशब्दः । नपुंसकात् स्यमोर्लुक् । चोः कुः । वावसाने । प्रत्यक् । द्विवचने ईमौ अञ्चोरलुग्दीर्घश्च स्वर० प्रतीची । बहुत्वे जशशसोःशिः नुमयमः नश्चापदान्ते प्रत्यञ्चि प्रत्यक् प्रत्यची प्रत्यञ्चि । अग्रे तृतीयादौ पुंवत् । स्वरादौ अञ्चोरलुक् दीर्घश्च । भकारादौ चोः कुः । झ-बेजवाः । प्रतीचा प्रत्यग्भ्यां प्रत्यग्भिः । मुपि । चोः कुः । क्लिला० कषयोगे क्षः । प्रत्यक्षु ।

अमीभिः । (च० ए०) त्यदादेष्टे० दस्य मः । सर्वादेः स्मद् । माद् । क्लिा० एऐए ।
 अमुष्मै । (च० द्वि०) अङ्गि । माद् । अमूभ्याम् । (च० ब०) एस्मि बहुत्वे । एरी ब-
 हुत्वे । अमीभ्यः । (पं० ए०) त्यदादेष्टे० दस्य मः ङ्सिरत् अतः माद् क्लिा० अ-
 मुष्मात् । (ष० द्वि०) अङ्गिः । माद् । अमूभ्यां (पं० ब०) एस्मि बहुत्वे एरीबहु-
 त्वे । अमीभ्यः । (ष० ए०) त्यदादे० ङ्स्य दस्य मः माद् क्लिा० अमुष्प । (ष०
 द्वि०) ओसि एअय् माद् अमुषोः । (ष० ब०) त्यदादे० दस्य मः । मुडापः एस्मि
 बहुत्वे एरी बहुत्वे क्लिा० अमीषाम् । (स० ए०) त्यदादे० दस्य मः । ङ्स्मिन्
 माद् क्लिा० । (स० द्वि०) त्यदा० दस्य मः ओसि एअय् स्वर० माद् । अमुषोः ।
 (स० ब०) एरी बहुत्वे, क्लिा० अमीषु ।

इति हसान्तनपुंसकलिङ्गसाधनप्रक्रिया ॥ ६ ॥

अथ युष्मदस्मदोः स्वरूपं निरूप्यते । तयोश्च वाच्यलि-
 ङ्गत्वात्रिष्वपि लिङ्गेषु समानं रूपम् । अव्ययान्यलिङ्गानि ।
 अलिङ्गे युष्मदस्मदी ।

अथेति । अथेति संज्ञासन्धिस्वरान्तहसान्तलिङ्गत्रयसाधनानन्तरम् । युष्मद-
 स्मदोः युष्मच्च अस्मच्च युष्मदस्मदौ तयोः स्वरूपं त्वं रूपं मुख्यस्वरूपमेव निरू-
 प्यते कथ्यते । नतु गौणत्वविशेषादिकमित्यर्थः । अत्राह परः । ननु सर्वादयो लिङ्गत्र-
 येऽपि साधिताः । एतौ नु कथं न साधितौ तत्रोचरमाह । तयोरिति तयोर्युष्मदस्म-
 ष्टब्दयोर्वाचि वचने वागव्यवहारकाले अलिङ्गत्वात् स्वविषये लिङ्गच्योतकाभावात्
 त्रिष्वपि पुंस्त्रीनपुंसकलिङ्गेषु समानं सदृशमेव रूपम् । यथा त्रिष्वपि लिङ्गेषु सर्वो
 जनः । सर्वा जगती । सर्वं जगत् । इत्यादिरूपभेदो दृश्यते न तथैतयोः । यथा त्वं देवः ।
 त्वं देवी । त्वं ब्रह्म इत्यादौ न कोऽपि रूपभेदः । अतः प्राग् साधितावित्यर्थः । अथ
 वाच्यमिति नाम शब्दरूपम् अभिधेयं विशेष्यपदमित्यर्थः तस्यैव लिङ्गं विद्यते ययो-
 स्तौ वाच्यलिङ्गौ । यदि वा वाच्यस्य पुरुष, स्त्री, कुलादेर्लिङ्गमेव लिङ्गं योनिरिति
 बहुव्रीहिः । यद्दत्तं । वाच्यमित्युच्यते भेद्यं तल्लिङ्गं भजते तु यः ॥ विशेषणत्वमाप-
 न्नो वाच्यलिङ्गः स उच्यते ॥ १ ॥ अनयोः साधनमुच्यते । प्रथमैकवचने सूत्रम् ।

त्वमहं सिना । सिसहितयोर्युष्मदस्मदोस्त्वमहमित्येतावा-
 देशौ भवतो यथासंख्येन । त्वम् । अहम् ।

त्वमहं सिना । त्वं च अहं च त्वमहं (प्र. ए.) साङ्केति० सि (वृ. ए) टाना०

युष्मद् वृत्तिः कण्ठ्या । युष्मद्ः सिना सह 'त्वम्' इत्यादेशः । अस्मदश्च सिना सह 'अहम्' इत्यादेशः । द्विवचने 'युष्मद्+औ' । अस्मद्+औ' इति स्थिते । सूत्रम् ।

युवावौ द्विवचने । युष्मदस्मदोर्द्विवचने परे युव आव इत्येतावादेशौ भवतः ।

युवावौ द्विवचने । युवश्च आवश्च युवावौ (प्र. द्वि.) द्विवचने (स. ए.) अइए युष्मद्ः सर्वविभक्तिद्विवचने 'युव' आदेशः । अस्मदश्च 'आव' इत्यर्थः । 'युव+औ । आव+औ' इति स्थिते । सूत्रम् ।

आमौ । युष्मदस्मद्भ्यां पर औ आम् भवति । सवर्णे दीर्घः सह । युवाम् आवाम् ।

आमौ । आम् (प्र. ए.) ह्रस्वः० । औ (प्र. ए.) साङ्के० स्वर० सिद्धम् । वृत्तिः सुगमा । यदादेशस्तद्वदिति । नतु आम् क्रिपिति क्रियते अमेव कथं न क्रियते 'एकमात्रालाघवमपि पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणा' इति । नहि अभि कृते अम्शसोरस्येत्यकारलोपः स्यादिति आमेव युक्तः । अनेन औ इत्यस्य आम् । सवर्णे० मोतु० युवाम् आवाम् इति सिद्धम् । बहुत्वे 'युष्मद्+अस् । अस्मद्+अस्' इति स्थिते । सूत्रम् ।

यूयं वयं जसा । जसा संहितयोर्युष्मदस्मदोर्यूयं वयमित्येतावादेशौ भवतः । यूयम्, वयम् ।

यूयं वयं जसा । यूयं च वयं च यूयंवयम् (प्र. द्वि.) साङ्के० । जस् (वृ. ए.) स्वर० सिद्धम् । अनेन जससहितस्य युष्मदो यूयम् इत्यादेशः । अस्मदश्च वयम् इत्यादेशः । यूयं वयमिति । अभि सूत्रम् ।

त्वन्मदेकत्वे । युष्मदस्मदोः । त्वन्मादित्येतावादेशौ भवत एकत्वे गम्यमाने ।

त्वन्मदिति । त्वच्च मच्च त्वन्मत् (प्र. द्वि.) साङ्के० एकस्य भाव एकत्वं तस्मिन्नेकत्वे (स. ए.) अइए चपा अवे जवाः स्वर० सिद्धम् । अग्रे वृत्तिः कण्ठ्या । एकवचने एकार्थवाचित्वे युष्मदस्त्वत् अस्मदश्च मत् आदेशः । 'त्वत्+अम् मत्+अम्' इति स्थिते । सूत्रम् ।

आम्स्मौ । आ अम्स्मौ । युष्मदस्मदोष्टेरात्वं भवति अभि सकारे भित्ति च परे । अम्शसोरस्य । त्वाम्, माम् । युवाम्, आवाम् । 'त्यदादिष्टेः' इत्येत्वे कृते शक्ति दीर्घत्वम् ।

आम्स्भौ । आ(प्र. ए.) साङ्के० अम् च स् च भिस् च आमस्भि । देशैकग्रहणे देशीयग्रहणं तस्मिन् आमस्भौ (स. ए.) ङेरौडित् टिलोपः स्वर० आ अग्रे आमस्भौ सवर्णे युष्मद् अनेन 'त्वत्' इत्यस्य त्वा 'मत्' इत्यस्य च मा अम् शसोरस्य मोनु० त्वाम् । माम् । द्विवचने तु प्राग्वत् । शसि युष्मद्+अस्, अस्मद्+अस् इति स्थिते त्यदा० अम् शसो० शसीति दीर्घः । वाच्यलिङ्गत्वात् केवलपुलिङ्गत्वाभावात् सोनःपुंस इति सूत्रेण सकारस्य नकारो न भवति । तेन विशेषमाह ।

शसो नो वक्तव्यः । युष्मान् अस्मान् । त्वन्मदेकत्वे ।

शसो नो वक्तव्यः । शसः सकारस्य नकारो भवतीत्यर्थः । युष्मदस्मदो-
रेवेति शेषः । शसि युष्मान् अस्मान् इति सिद्धम् । तृतीयैकवचने त्वन्मदादेशे कृते त्यदादेशेकारः । त्व+आ, म+आ इति स्थिते । सूत्रम् ।

ए टाङ्घोः । युष्मदस्मदोष्टेरेत्वं भवति टा ङि इत्येतयोः

परयोः । एअय् । त्वया मया । युवावौ द्विवचने । अङ्घि । यु-
वाभ्याम्, आवाभ्याम् । आम्स्भौ । युष्माभिः, अस्माभिः ।

ए टाङ्घोः । ए (प्र. ए.) साङ्के० । टाङ्घोः टा च ङिश्च टाङ्गी तयोः (स. द्वि.)

इयं स्वरे० स्वर० सिद्धमिदं सूत्रम् । युष्मदिति वृत्तिः कण्ठ्या । 'आदेशिवदादेशो भवति' इति न्यायात् अनेन यथाक्रमं त्वे मे । ए अय् स्वर० त्वया मया इति रूपद्वयम् । द्विवचने भ्यां युवावौ द्विवचने अङ्घि । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । एवं चतुर्थीपंचमीद्वि-
त्वेऽपि । भिसि आम् स्भौ इति ढेराकारः युष्माभिः । अस्माभिः । चतुर्थ्यैक वचने सूत्रम्

तुभ्यं मह्यं ङ्या । ङ्या सहितयोर्युष्मदस्मदोस्तुभ्यं मह्यं
इत्येतावादेशौ भवतः । तुभ्यम्, मह्यम् । युवाभ्याम्, आ
वाभ्याम् ।

तुभ्यं मह्यं ङ्या । तुभ्यं च मह्यं च तुभ्यंमह्यं (प्र. द्वि.) साङ्के० । ङे (तृ. ए.)
एअय् स्वर० सिद्धम् । वृत्तिः सुबोधः । अनेन यथाक्रमं ङेसहितयोः युष्मदस्मदोः
'तुभ्यं' 'मह्यम्' आदेशौ । तुभ्यम् । मह्यम् । चतुर्थ्यां बहुत्वे । सूत्रम् ।

भ्यस् श्भ्यम् । युष्मदस्मदोः परो भ्यस् श्भ्यं भवति । श-
कारो भकारादित्वव्यावृत्त्यर्थः । तेनात्वैत्वे न भवतः । त्य-
दादेशेः । युष्मभ्यम्, अस्मभ्यम् ।

भ्यस्त्वाभ्यम् । भ्यस् (प्र. ए.) साङ्के० इभ्यम् (प्र. ए.) हत्सेपः० युष्म-
दस्मच्छब्दाभ्यां परं चतुर्थीबहुवचनं तस्य कृत्स्नस्यापि भ्यस् भवति भ्य-
मादेशस्य गुरुत्वात् सर्वस्य प्राप्नौ शकारग्रहणं किमर्थमित्याह । शकारो
भकारादित्वनिषेधकः । उच्चारणमात्रः । शकारो भकारादित्वव्यावृत्त्यर्थः । भकार एव
आदिर्यस्य सः भकारादिस्तस्य भावो भकारादित्वं तस्य व्यावृत्त्यर्थः निषे-
धार्थः । भ्यम् इत्येवं चेत्क्रियते तदा अद्भि, एस्मि बहुत्वे एतयोः सूत्रयोः प्राप्तिर्भवति
भकारपरत्वात् अतस्तन्निवारणार्थं ' इभ्यम् ' इति क्रियते । तेनाद्रीत्यात्वम् । एस्मि ब-
हुत्वे इति एत्वं च न भवति । अनेन चतुर्थीबहुवचनस्य भ्यस् । त्यदादेष्टे० मोनु०
युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । पञ्चम्येकवचने त्वन्मदादेशे कृते त्वत्+अस् मत्+अस्
इति स्थिते । सूत्रम् ।

ङसिभ्यसोः श्तुः । पञ्चम्या ङसिभ्यसोः श्तुर्भवति । श-
कारः सर्वादेशार्थः । उकार उच्चारणार्थः । त्वत्, मत् । यु-
वाभ्याम्, आवाभ्याम् । त्यदादेष्टेः । युष्मत्, अस्मत् ।

ङसि भ्यसो श्तुः । ङसिश्च भ्यस् च ङसिभ्यसौ तयोः (ष. द्वि.) सौ० ।
श्तुः (प्र. ए.) सौ० पञ्चम्या एकवचनस्य बहुवचनस्य च ' श्तु ' इत्यादेशो
भवति । अनेन ङसिस्थाने श्तुर्भवति । शकारः सर्वादेशार्थः । उकार उच्चारणार्थः ।
त् इति स्थितम् । त्यदादेष्टे० त्वत् मत् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । बहुत्वे भ्यस्-
स्थाने त् । त्यदादेष्टे० । युष्मत् । अस्मत् । षष्ठ्येकवचने सूत्रम् ।

तवमम ङसा । ङसा सहितयोर्युष्मदस्मदोस्तव मम इ-
त्येतावादेशौ भवतः । तव, मम । युवावौ द्विवचने । ओसि,
एअय् । युवयोः, आवयोः । सर्वादित्वात्सुट् ।

तवमम ङसा । तव च मम च तवमम (प्र. द्वि.) साङ्के० । ङस् स्वर०
(नृ. ए.) ङसा अनेन ङस्सहितस्य युष्मदस्तव अस्मदो मम इत्यादेशः । तव
मम । ओस्विषये युव आव आदेशे कृते ओसि एअय् स्वर० युवयोः आवयोः ।
एवं सप्तमीद्विवचनेऽपि आभि त्यदादे० सुडामः स्वर० । युष्म + साम् । अस्म +
साम् इति स्थिते सूत्रम् ।

सामाकम् । युष्मदस्मदोः परः सामाकं भवति । त्यदादेष्टेः ।
युष्माकम्, अस्माकम् । त्वन्मदेकत्वे । ए टाङ्ग्योः । एअय् ।

त्वयि, मयि । युवयोः, आवयोः । आम्स्भौ । युष्मासु, अस्मासु । अथानयोगौणत्वे रूपविशेषो निरूप्यते । यदा एकत्वे द्वित्वे च युष्मदस्मदी समासार्थस्तु अन्यसंख्यस्तदा त्वन्मदादौ युवावौ च भवतः । वैपरीत्ये तु न स्तः । सिजस्डेडस्सु परेषु ये आदेशास्ते सदा भवेयुः । तथा चोक्तं पाणिनीये ।

सामाकम् । साम् (प्र. ए.) हसेपः० आकम् हसेपः० (प्र. ए.) स्वर० युष्मदस्मद्भ्यां परस्य सुट्सहितस्यामः 'आकम्' इत्यादेशो भवति । अनेन आकम् । सर्वे० युष्माकम् । अस्माकम् । सुट्सहितस्याम आकमादेशविधानम् 'एस्मि-बहुत्वे' इत्येकारनिवृत्त्यर्थं न त्वाम्स्भ्यावित्याकारस्य निवृत्त्यर्थं, कृते तस्मिन् रूपविपर्ययः स्यादिति सप्तम्येकवचने त्वन्मदेकत्वे त्यदादे० एटाङ्घ्योः एअण् स्वर० त्वयि । मयि । युवयोः । आवयोः । आम्स्भौ । युष्मासु । अस्मासु । त्यदादित्वात्सम्बोधनाभावः । तथा समासान्तत्वे प्राधान्ये च युष्मदस्मदोः सिजस्डेडस्सु एव एते पूर्वोक्ताः त्वं, अहं, यूयं, वयं, तुभ्यं, महां, तव, मम, आदेशाः स्युः । नान्यत्र अन्यत्र सि, जस्, डे, ङस्वाजितेषु वचनेषु ।

“ समस्यमाने द्व्येकत्ववाचिनी युष्मदस्मदी ॥

समासार्थोऽन्यसंख्यश्चेद्युवावौ त्वन्मदावपि ॥

सुजस्डेडस्सु परत आदेशाः स्युः सदैव ते ॥

त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्नौ तवममावपि ॥

एते परत्वाद्वाधन्ते युवावौ विषये स्वके ॥

त्वन्मदावपि बाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः ॥

द्व्येकसंख्यः समासार्थो बह्वर्थे युष्मदस्मदी ॥

तयोरद्व्येकतार्थत्वान्न युवावौ त्वमावपि ॥ ”

'समासश्चान्वये नाम्नाम्' इति समाससंज्ञायाम् । अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया । क्रान्ताद्यर्थे अत्यादयो द्वितीयया सह समस्यन्ते, स द्वितीयात्तत्पुरुषः समासो भवती-

ति, तत्पुरुषः समासः । त्वां मां वा अतिक्रान्त इति वि-
 ग्रहे । अतित्वम् अत्यहम् । अतित्वाम् अतिमाम् । अ-
 तियूयम् अतिवयम् । अतित्वाम् अतिमाम् । अतित्वाम्
 अतिमाम् । अतित्वान् अतिमान् । अतित्वया अतिमया
 अतित्वाभ्याम् अतिमाभ्याम् । अतित्वाभिः अतिमाभिः।
 अतितुभ्यम् अतिमह्यम् । अतित्वाभ्याम् अतिमाभ्याम् ।
 अतित्वभ्यम् अतिमभ्यम् । अतित्वत् अतिमत् । अति-
 त्वाभ्याम् अतिमाभ्याम् । अतित्वत् अतिमत् । अतितव
 अतिमम । अतित्वयोः अतिमयोः । अतित्वाकम् अति-
 माकम् । आमि टेरेत्वं केचिदिच्छन्ति । अतित्वयाम् अ-
 तिमयाम् । अतित्वयि अतिमयि । अतित्वयोः अतिमयोः।
 अतित्वासु अतिमासु । युवां आवां वा अतिक्रान्त इति
 विग्रहे । अत्र सिजसूडेडस्तु प्राग्वत् । औअमऔषु तुल्यम् ।
 अतित्वम् अत्यहम् । अतियुवाम् अत्यावाम् । अतियूयम्
 अतिवयम् । अतियुवाम् अत्यावाम् । अतियुवाम् अत्या-
 वाम् । अतियुवान् अत्यावान् । अतियुवया अत्यावया ।
 अतियुवाभ्याम् अत्यावाभ्याम् । अतियुवाभिः अत्यावा-
 भिः । अतितुभ्यम् अतिमह्यम् । अतियुवाभ्याम् अत्या-
 वाभ्याम् । अतियुवभ्यम् अत्यावभ्यम् । अतियुवत् अत्या-
 वत् । अतियुवाभ्याम् अत्यावाभ्याम् । अतियुवत् अत्या-
 वत् । अतितव अतिमम । अतियुवयोः अत्यावयोः । अ-
 तियुवाकम् अत्यावाकम् । अतियुवयाम् अत्यावयाम् इ-
 ति केचित् । अतियुवयि अत्यावयि । अतियुवयोः अत्या-
 वयोः । अतियुवासु अत्यावासु । युष्मान् अस्मान् वा अ-
 तिक्रान्त इति विग्रहे । अतित्वम् अत्यहम् । अतियुष्माम्

अत्यस्माम् । अतियूयम् अतिवयम् । अतियुष्माम् अ-
 त्यस्माम् । अतियुष्माम् अत्यस्माम् । अतियुष्मान् अ-
 त्यस्मान् । अतियुष्मया अत्यस्मया । अतियुष्माभ्याम्
 अत्यस्माभ्याम् । अतियुष्माभिः अत्यस्माभिः । अतितु-
 भ्यम् अतिमह्यम् । अतियुष्माभ्याम् अत्यस्माभ्याम् ।
 अतियुष्मभ्यम् अत्यस्मभ्यम् । अतियुष्मत् अत्यस्मत् ।
 अतियुष्माभ्याम् अत्यस्माभ्याम् । अतियुष्मत् अत्यस्मत् ।
 अतितव अतिमम । अतियुष्मयोः अत्यस्मयोः । अति-
 युष्माकम् अत्यस्माकम् । अतियुष्मयाम् अत्यस्मयाम् ।
 इति केचित् । अतियुष्मयि अत्यस्मयि । अतियुष्मयोः
 अत्यस्मयोः । अतियुष्मासु अत्यस्मासु । अनेनैव प्रका-
 रेण सर्वमुन्नेयम् ॥ ॥ इति युष्मदस्मत्स्वरूपप्रक्रिया ॥ १२ ॥

समस्यमाने । अत्रार्थे प्रक्रियाकौमुद्युक्ताः कारिकाः प्रमाणयति सेत्यादि ।

एकवचने त्वत् अत् । द्विवचने युवावौ । बहुवचने युष्मास्मौ । यथा त्वां मामति-
 क्रान्तः अतित्वम् । अत्यहम् । अतियूयम् । अतिवयम् । अतित्वाम् । अतिमाम् ।
 अतित्वान् । अतिमान् । अतित्वया । अतिमया । एवं युवाम् अतिक्रान्तः अतित्वम् ।
 अतियुवाम् । अतियूयम् । अतियुवाम् । अतियुवाम् अतियुवान् । एवं युष्मानति-
 क्रान्तः । अतित्वम् । अतियुष्माम् । अतियूयम् । अतियुष्माम् २ । अतियुष्मान् ।
 अत्रार्थे प्रक्रियाकौमुद्युक्ताः कारिका एवम् “ समस्यमाने द्व्येकत्ववाचिनी युष्मदस्म-
 दी । समासार्योऽन्यसंरूपश्चेद्युवावौ त्वन्मदावपि ॥ मुजसृहेऽस्सु परत आदेशाः स्युः
 सदैव ते ॥ त्वाद्द्वौ यूयवयौ तुभ्यमह्नौ तवमभावपि ॥ इत्यादि । यथा प्रियस्त्वं प्रियौ यु-
 वां प्रिया यूयं वा यस्य स प्रियत्वम् । एवं प्रियोऽहं प्रियावावां प्रिया वयं वा यस्य
 स प्रियाहम् । एवं जसि प्रिययूयम् । प्रियवयम् । ज्वेषिये प्रियतुभ्यम् । प्रियमहम्
 ङसि प्रियतव । प्रियमम तथा त्वामतिक्रान्तः इति अतित्वम् । माम् अतिक्रान्त
 इत्यत्यहम् । इत्यत्रापि सिजसृहेऽस्सु प्राग्बदेवादेशाः स्युः । तथा द्विवचने युवावा-
 देशौ न भवतः । यथा अतित्वम् । अत्यहम् । अतित्वाम् । अतिमाम् । अतियूयम् ।
 अतिवयम् । अतित्वाम् । अतिमाम् । द्वित्वेऽपि अतित्वाम् । अतिमाम् । अतित्वान् ।
 अतिमान् । अतित्वया । अतिमया । अतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतित्वाभिः ।

अतिमाभिः । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् । अतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतित्वभ्य-
म् । अतिमभ्यम् । अतित्वत् । अतिमत् । अतितव । अतिमम । अतित्वयोः । अ-
तिमयोः । अतित्वाकम् । अतिमाकम् । केचित्तु अतित्वयाम् अतिमयाम् इति । अ-
तित्वयि । अतिमयि । अतित्वयोः । अतिमयोः । अतित्वासु । अतिमासु । एवं यु-
वाम् आवाम् अतिक्रान्त इत्यत्रापि सिजसूहेःसु प्राग्वत् । अतित्वम् । अत्य-
हम् । अतियुवाम् । अत्यावाम् । अतियूपम् । अतिवयम् । अतियुवाम् । अत्यावाम् ।
अतियुवाम् । अत्यावाम् । अतियुवान् । अत्यावान् । अतियुवया । अत्यावया । अ-
तियुवाभ्याम् । अत्यावाभ्याम् इत्यादि । अतियुष्मान् । अत्यस्मान् । अतियुष्म-
या । अत्यस्मया । इत्यादि । एवं परमत्वं, परमाहं, परमयूयं, परमवयं, परमतुभ्यं,
परममह्यं, परमतव, परममम इत्यादि लोकाज्ज्ञेयम् । इति युष्मदस्मत्स्वरूपप्रक्रि-
या । पुनर्विशेषमाह ।

॥ अथानयोरादेशविशेषविधिर्निरूप्यते ॥

अथानयोरिति । अथेति युष्मदस्मच्छब्दयोः साधनानन्तरं कश्चित् आदे-
शस्य विशेषः । आदेशविशेषस्तस्य विधिः, आदेशाः पूर्वं कथिताः, अथ आदेश वि-
शेषविधिः कथ्यते इत्यध्याहारः । सूत्रम् ।

युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभिस्तेमे वानौ वस्नसौ ।
युष्मदस्मदोर्यथासंख्येनामी आदेशाः स्युः । कीदृशयोः
षष्ठीचतुर्थीद्वितीयासहितयोः । सहितग्रहणाद्युवयोः पुत्रः
युष्मत्पुत्रः । आवयोः पुत्रः अस्मत्पुत्र इत्यादौ विभक्ति-
लोपे कृते आदेशा नेति ज्ञेयम् । तत्रैकवचनेन सह ते मे
भवतः । द्विवचनेन वान्नौ । बहुवचनेन वस्नसौ ।

युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीति । युष्मदस्मदोः (प. द्वि.) षष्ठीचतुर्थीद्वितीया
भिः (तु. व) ते मे (प्र. द्वि.) साङ्के० । वानौ (प्र. द्वि.) वस्नसौ स्वर० पञ्चपदमिदं सूत्र
म् । युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयानामेकवचनद्विवचनबहुवचनेषु क्रमेण अमी अमे
वक्ष्यमाणाः तेमेवानौवस्नसादेशा भवन्ति । अयं भावः । षष्ठी चतुर्थ्येक
वचनेन सह युष्मदस्ते अस्मदश्च मे आदेशः । द्वितीयेकवचनस्य त्वा मा
इति विशेषविधानात् तेमे न भवतः (प. द्वि.) (च. द्वि.) (द्वि. द्वि.) । युष्मदो वाम्
अस्मदश्च नौ आदेशः । (प. व.) (च. व.) (द्वि. व.) युष्मदो वस् अस्मदश्च

नस् आदेशः । द्वितीयाचतुर्थीषष्ठीतिवक्तव्ये व्युत्क्रमेण षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभि-
रेत्युक्तत्वात्कचिच्चया, मयेत्यस्मिन्नर्थे तेमे भवत इत्यादि सूचितम् । यथा
श्रुतं ते निखिलं पार्थेत्यादिप्रयोगेषु । तथाच, कया वृत्त्या वीतितं वश्वरद्धिः
क्षेतिमण्डलम् । तथाच, गेये केन विनीतौ वाम् इत्यादिप्रथमाद्विवचनेऽपि वाम् इ-
त्यादेशः । केचित्तु, विपर्ययविधानेन नियमो नेष्यते बुधैः । अतो विभक्तिष्वन्या-
सु भवन्ति वदन्सादयः । यद्वा, षष्ठीचतुर्थ्योरत्र षष्ठ्या अस्मत्स्वरत्वात्पूर्वनिपातः । द्वि-
तीयापेक्षया चतुर्थ्या अल्पस्वरत्वात्पूर्वनिपात इति द्वन्द्वः । उदाहरणानि यथा ।

स्वामी ते स समायातः स्वामी मे सांप्रतं गतः ॥

नमस्ते भगवन् भूयो देहि मे मोक्षमव्ययम् ॥

स्वामी वां स जहासोच्चैर्दृष्ट्वा नौ दानयातनाम् ॥

राजा वां दास्यते दानं ज्ञानं नौ मधुसूदनः ॥

देवो वामवताद्विष्णुर्नरकान्नौ जनार्दनः ॥

स्वामी वो बलवान् राजा स्वामी नोऽसौ जनार्दनः ॥

नमो वो ब्रह्मविज्ञेभ्यो ज्ञानं नो दीयतां धनम् ॥

सानन्दात्त्वः प्रपश्यामः पश्यामो नः सुदुःखिनः ॥

स्वामीति । स, ते तव स्वामी समायातः । मे मम स्वामी सांप्रतं गतः । अत्र
स्वामित्वे षष्ठी । तस्या एकत्वे तेमे इत्यादेशौ दर्शितौ । चतुर्थ्येकवचने दर्शयति ।
नम इति । भैरवं ज्ञानमस्यास्तीति भगवान् तस्यामंत्रणं हे भगवन् । भूयः पुनरपि वारं
वारं ते तुभ्यं नमः । अत्र नमःशब्दयोगे चतुर्थी । तत्र युष्मदस्तेआदेशः । मे मङ्गल-
क्षयं मोक्षं देहि प्रयच्छ । अत्र दानार्थे चतुर्थी । अस्मदो मेआदेश एकवचनत्वात् ।
द्विवचनादौ दर्शयति । स्वामी ० स वां युवयोः स्वामी उच्चैरतिशयेन जहास अहसत् ।
किं कृत्वा । नौ आवयोर्दानयातनां पीडां दृष्ट्वा । अत्र षष्ठीद्विवचने युष्मदो वाम्, अ-
स्मदो नौ । वां युवाम्भ्यां राजा भूपतिर्दानं दास्यते मधुसूदनः कृष्णः । नौ आवाम्भ्यां
ज्ञानं तच्चावबोधं दास्यते । अत्र चतुर्थीद्विवचनं । वां युवाम् विष्णुर्देवोऽवतात् पातु,
जनार्दनः कृष्णो नौ आवां नरकाद्रक्षतु । अत्र द्वितीयाद्विवचनं । बहुवचनं दर्शयति ।

द्वितीयादिव्यतिक्रमनिर्देशात् प्रथमायामपि भवति । यथा रघुकाव्ये 'एकं दृष्ट्वा बन्तुःपामि किं वो मीवा न्यव-
क्षिपाः' अत्र सूत्रमर्थे वः । परस्मिन्स्तु तृतीयायामपि वः । वः कृतं युष्माभिः कृतमित्यर्थः । २ ऐश्वर्यस्य
समस्तस्य रूपस्य यज्ञसः श्रियः ॥ ज्ञानैराप्ययोश्चापि पृष्णा भगमितीदृशना ॥ १ ॥

स्वामीति । वो युष्माकं स्वामी राजा बलवान् बलयुक्तः । नोऽस्माकम् असौ जना-
 र्द्धनः कृष्णः स्वामी षष्ठीबहुत्वे रूपमिदम्युष्मदो वस् अस्मदो नस् (च.ब.) वो युष्मभ्यं
 नमः । किंविशिष्टेभ्यो वः । ब्रह्म विशेषेण जानन्तीति ब्रह्मविज्ञास्तेभ्यो ब्रह्मविज्ञेभ्यः, ज्ञा-
 नज्ञातृभ्य इत्यर्थः । नोऽस्मभ्यं ज्ञानं धनं दीयतां । चतुर्थी बहुवचने रूपम् । वो
 युष्मान् वयं सानन्दान् सह आनन्देन वर्तमानान् प्रपश्यामः नोऽस्मान् सुदुःखिनो
 ऽतीव दुःखयुक्तान् पश्यामः । पश्य त्वं नः सुखान्वितान् इति वा पाठः । द्वितीयाव-
 हुवचने रूपमिदम् । अमि विशेषमाह सूत्रम् ।

त्वामामा । अमा सहितयोर्युष्मदस्मदोस्त्वामा इत्येतावा-
 देशौ भवतः ।

त्वामामा । त्वामा (प्र. द्वि.) साङ्के० । अम् (तृ. ए.) स्वर० सवर्णे० अमा०
 युष्मदोऽमा सहितस्य त्वा अस्मदश्च मा आदेशः । अत्रोदाहरणम् ।

पश्यामि त्वां मदालीढं पश्य मां मदभेदकम् ॥

पश्यामि त्वा जगत्पूज्यं पश्य मा जगतांपतिम् ॥

पश्यामित्वा० । त्वामहं मदालीढं मदव्याप्तं गर्वयुतं पश्यामि । मां मदभे-
 दकं मदोत्तरकं पश्य । पुनरादेशनिषेधमाह । सूत्रम् ।

नादौ । पादादौ वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्नैते आदेशाः स्युः ।

मम स्वामी भवेत्कृष्णस्तव स्वामी महेश्वरः ॥

तव मित्राणि यानि स्युर्मम मित्राणि तान्यपि ॥

तव ये शत्रवो राजन्मम तेऽप्यतिशत्रवः ॥

युष्माकं भगवान् स्वामी अस्माकं पापनाशनः ॥

संबोधनपदादग्रे न भवन्ति वसादयः ॥

अग्रे तव । देवास्मान्पाहि । पदात्परयोरनयोरेते आदेशा व-
 क्तव्याः । त्वां पातु मां पातु । एते आदेशा नित्यमनन्वा-
 देशे वा वक्तव्याः ।

यस्त्वं विश्वस्य जनकस्तस्मै ते विष्णवे नमः ॥

अनन्वादेशे तु त्वं मे मम वा देवोऽसि । विद्यमानपूर्वात्प्र-

धमान्तात्परयोरनयोरन्वादेशेऽप्येते आदेशा वा वक्तव्याः ।
 भक्तस्त्वमप्यहं तेन हरिस्त्वा त्रायते स मा ॥
 अचाक्षुषज्ञानार्थधातूनां योगे नैते आदेशा वक्तव्याः । चेतसा
 त्वामीक्षते, ध्यायति, स्मरतीति वा । चाक्षुषज्ञानार्थधातुयोगे
 तु भक्तस्त्वा पश्यति चक्षुषा । युक्तयुक्तेऽपि निषेधः । भक्त-
 स्त्वव रूपं ध्यायति ध्यायते । रूपेण सह संबन्धाद्भ्यानेन
 युक्तं रूपं तद्रूपेण युक्तस्य तवेत्यस्य युक्तयुक्तत्वात् ।
 विशेष्यपूर्वं संबोधनेतरपूर्वं संबोधनं हित्वा अन्यस्मात्सं-
 बोधनात्परयोनैते आदेशा भवन्ति । इति केचित् ।
 देवास्मान्पाहि नृहरे विष्णोऽस्मान्पाहि सर्वतः ॥
 विशेष्यपूर्वात्, हरे रूपालो नः पाहि । संबोधनेतरपूर्वात्,
 सर्वदा रक्ष देव नः ।

नादौ । न (म. ए.) अव्य० आदि (स. ए.) ङेरौढित् । टिलोपः । पश्चा-
 त्स्वर० सिद्धम् । पादः श्लोकचतुर्थांशः तेमे वानौ वस्नस् इत्यादय आदेशा न भ-
 वन्ति । अत्रोदाहरणम् तवेति । हेराजन् ये तव शत्रवस्ते ममापि अतिशत्रवः । तव
 मित्राणि पानि स्युर्मम मित्राणि तान्यपि । युष्माकं भगवान् स्वामी अस्माकं पापना-
 शनः । अत्र पदादित्वात्ते, मे, वः, नः, आदेशा न जाताः । सम्बोधनमामन्त्रणं तद-
 न्तं पत्पदं तदग्रेपि वस्नसादय आदेशा बाहुल्येन न भवन्ति । यथा राजन् मम इ-
 त्येवोदाहरणम् । यथा, हे देव तव दासोऽस्मि देव तुभ्यं नमः सदा ॥ पादादावित्कि-
 म् । पादादावेव एतेषामादेशानां निषेधो नतु पादमध्ये । तत्रोदाहरणम्—श्लोकः ।
 “ पान्तु वो नरसिंहस्य नखलाङ्गलकोटयः । हिरण्यकशिपोर्वक्षःक्षेत्रासृक्कर्दमा-
 रुणाः ॥१॥ ” नरसिंहस्य नरसिंहावतारस्य नखलाङ्गलकोटयः नखा एव लाङ्गलानि
 तेषां कोटयः अग्रभागा वो युष्मान् पान्तु रक्षन्तु । कथंभूताः हिरण्यकशिपोर्नाम्नो दे-
 त्यस्य घट्टक्षो हृदयं तत्र योऽसावसृजो रुधिरस्य कर्दमः पङ्कः तेन भरुणा रक्ताः ।
 एवंविधा नरसिंहरूपधारिणो विष्णोर्नखरूपहलाग्रभागा इत्यर्थः । पांतु व इत्यत्र पा-
 दाद्यभावाच्च प्रतिषेधः । शेषं मुगमम् । पुनर्निषेधान्तरमाह । सूत्रम् ।

चादिभिश्च । चादिभिरपि योगे नैते आदेशा भवन्ति ।

युवयोरवयोश्चेशो हरिर्मामेव रक्षतु ॥

तुभ्यं मह्यं च देवेशो दद्याच्छं तुभ्यमेव च ॥

वा ह अह एव । आदिशब्देनैते चत्वार एव गृह्यन्ते नान्ये । 'न चवाहाहैवयोगे' इति पाणिनीयवचनात् । साक्षाद्योगेऽयं निषेधः । न पुनर्युक्तयुक्ते शिवो हरिश्च मे स्वामीत्यादौ ।

चादिभिश्च । चः आदिर्यपां ते चादयस्तैश्चादिभिः (नृ. व.) स्तो० च (प्र. ए.) अन्व० विसर्जनीयः, स्तोः श्रुभिः श्रुः, सिद्धमिदम् । चादिभिरपि सह योगे च, वा, ह, अह, एव, एतेषां पञ्चानामव्ययानां योगेऽपि समीपवर्तित्वे सति एते ते भेषानौवसनसूत्रा आदेशाः प्रायो न भवन्ति । यथा तव मम च समागमस्तदासीत् । तव मम वा किमप्यसाध्यं नास्ति । तव मम च महच्चकास्ति सख्यं । तव ममाह कचिद्भवेद्वियोगः । सक्ष तवैव भक्तोऽस्मि । इत्यादि । अथ चादीन्निपातानाह । सूत्रम् ।

अथाठ्ययसंग्रहः ।

चादिर्निपातः । च वा ह अह एव एव नूनम् पृथक् विना नाना स्वस्ति अस्ति दोषा मृषा मिथ्या मिथस् अथ अथो ह्यस् श्वस् उच्चैस् नीचैस् स्वर अन्तर् प्रातर् पुनर् भूयस् अहो स्वित् सह नम ऋते अन्तरेण अन्तरा नमस् अलम् कृतम् अमानोनाः प्रतिषेधे । ईपत् किल खलु वै आरात् दूरात् भृशं यत् तत् । स्वराश्च । इत्येवमादिर्गणो निपातसंज्ञो भवति । द्रव्यवचनो नेति ज्ञेयम् ।

चादिर्निपातः । चादि (प्र. ए.) स्तो० निपातत्यनेकेष्वर्थेष्विति निपातः । (प्र. ए.) स्तो० सिद्धम् । चवाह इत्यादि प्राग्वत् । स्वराश्च इत्येवमादिर्गणो निपातसंज्ञो भवति । एते निपाता उच्यन्ते स्वराश्चेति चकारात्प्राद्युपसर्गा अपि निपातसंज्ञा भवन्ति । अथेतेषां किञ्चिद्विवरणं लिख्यते । च पुनरर्थं, समुच्चयार्थं च । वा विकल्पार्थं, उपमानार्थं च, । ह अह इति द्वौ खेदार्थौ पादपूरणार्थौ च ।

१ अत्रव्याख्यायादयो निपातसंज्ञा इत्यन्यत्र । यदा चेति द्रव्यवचनस्तदा निपातसंज्ञाविरह इत्यर्थिः ॥

अहह इत्यपि खेदे आश्चर्ये च । एव निश्चयार्थे अवधारणे औपम्ये च । एवम्
 सुना प्रकारेण अङ्गीकारे पूर्वोक्तस्मरणे उपमायां च । नूनं निश्चये । पृथक् भि-
 त्तार्थे । विना अभावार्थे वर्जनार्थे च । नाना बहुप्रकारवाची । स्वस्ति क-
 ल्याणार्थे । अस्ति सत्तार्थे । दोषा रात्र्यर्थे । मृषा मिथ्या एतौ द्वौ असत्पार्थे ।
 मेधस् परस्परार्थे । अथ, अथो एतौ ध्यानन्तर्यार्थे मङ्गलारम्भयोश्च अर्थान्तर-
 रकथने च । ह्यस् शब्दो गतदिनार्थे । श्वस् आगामिदिनार्थे । उच्चैस् उच्चत्ववा-
 चकः अतिशयार्थवाचकश्च । एवम् उच्चकैरपि । एवं नीचैः, नीचकैः नीच-
 त्वार्थे हीनत्वार्थे च । स्वर् स्वर्गार्थः । अन्तर् मध्ये । प्रातः प्रभाते । पुनर्, भू-
 यस् एतौ द्वौ पौनःपुन्ये । आहोस्वित् इत्यपि वितर्के । उत अथवार्थे । ऋते
 विनार्थे । सह सहाार्थे । अन्तरेण विनार्थे । अन्तरा मध्यार्थः । नमस् नम-
 स्कारे । अलं भूषायाम् निवारणे पर्याप्ते सामर्थ्येऽपि । कर्तं निवारणे पूर्णार्थे-
 च । अ,मा,नो,नाः एते चत्वारः प्रतिषेधार्थे । ईषत् न्यूनार्थे स्तोकार्थे इत्यर्थः ।
 किल,खलु,वै,एते त्रयो निश्चयार्थे स्मरणार्थे च । आरात् निकटार्थे दूरार्थे च ।
 दूरात् दूरार्थे । भृशम् अत्यर्थे । यत् यस्मात् कारणात् । तत् तस्मात् कार-
 णात् । स्वराश्च अ इ उ ऋ लृ ए ऐ ओ औ एतेऽपि निपाताः एते । स्वरा
 अपि अर्थान्तरावाचकत्वे निपातसंज्ञका भवन्ति । तत्र अ संबोधने निर्भर्त्सने च ।
 आ वाक्ये स्मरणे च । इ संबोधने । ई दुःखे चिंतने च । उ रोषोक्तौ निवारणे च ।
 ऊ मन्त्रे निश्चये रोषे च । ऋकारलृकारौ क्षोभवाचकौ स्तोभवाचकौ वा । ए सं-
 बोधने । ऐ आश्चर्ये । औ अनुनये । औ भवत्यर्थे । ॐ अङ्गीकारे । आः भवे
 आश्चर्ये च । इत्यादिर्गणो निपातसंज्ञो भवति । आदिशब्दान्धेऽपि ज्ञेयाः । सह,
 सार्क,सार्द्धं, सत्रा, अमा,एते सहाार्थे । कश्चित् इष्टपरिमन्त्रे । अपि कोमला
 मन्त्रणे । नूनं निश्चये । ननु वितर्के । नक्तं रात्रिवाचकं स्यात् । अनेकांतपर्याये अने
 कान्तार्थवाचक इत्यर्थः । इति समाप्त्यर्थे च । नाम इति कोमलामन्त्रणे ।
 मन्थे इति वितर्के विचारणे च । एतेषु च केचिदाचकाः केचित्सूचकाः । सत्र
 वाचकाः पृथगादयः ते द्वयं वदन्ति । सूचकाश्चादयः ते किल सूचयन्त्यतः सूचका

उच्यन्ते । केऽप्येतेषां द्योतकाः केऽपि वाचकाः केऽप्यनर्थकाः । आगमा इव केऽपि
सुसंभ्यारथस्य साधकाः । प्रथमं विभक्त्यर्थसूचकान्निपातानाह ।

तत्रादिर्विभक्त्यर्थे निपात्यते । तस्मिन्निति तत्र । यस्मि-
न्निति यत्र । कस्मिन्निति कुत्र कुह क । अस्मिन्निति अत्र ।
तस्मिन्काले तदा । यस्मिन्काले यदा । कस्मिन्काले क-
दा । अन्यस्मिन्काले अन्यदा । सर्वस्मिन्काले सर्वदा ।
तेन प्रकारेण तथा । येन प्रकारेण यथा । केन प्रकारेण
कथम् । अनेन प्रकारेण इत्थम् । सर्वथा उभयथा अन्यथा
अन्यतरथा इतरथा । तस्मादिति ततः । यस्मादिति य-
तः । अस्मादिति अतः । कुतः अमुतः युष्मत्तः अस्मत्तः
भवत्तः । सार्वविभक्तिकस्तस् इत्येके । पूर्वतः सर्वतः
पूर्वस्मिन्निति पुरस्तात् । अधरस्मिन्नित्यधरस्तात् । पर-
स्मिन्निति परेण—परस्तात् ।

तत्रादिर्गणो विभक्त्यर्थे निपात्यते । तत्र सप्तम्यर्थे (स. ए.) तस्मि-
न् इत्यस्यार्थे ' तत्र ' इति निपातः । एवं तयोः तेषु तस्यां तयोः ताम् एतेष्वपि
' तत्र ' इति निपातः । एवं सप्तम्यर्थे वर्त्तमानाच्चच्छब्दात् ऋप्रत्ययः दलोपश्च । एवं
सप्तम्यर्थे वर्त्तमानाच्चच्छब्दात् ऋ प्रत्ययो दलोपो यत्र । किम् शब्दात् ऋ प्रत्ययः कु
आदेशः कुत्र सप्तम्यर्थे । किम् शब्दात् अ प्रत्ययः कु आदेशः उवं स्वर० क । प-
स्मिन् इत्यस्य यत्र । कस्मिन् इत्यस्य कुत्र, कुह, क । एवं द्वि, भवत्, युष्मदस्मदौ
च वर्जयित्वा सर्वादिगणात् सप्तम्यर्थे ऋ इति भवति । सर्वत्र उभयत्र अन्यत्र ए-
कत्र पूर्वत्र परत्र इत्यादि । तस्मिन् काले तदा । यस्मिन् काले यदा । कस्मिन्
काले कदा । एकस्मिन् काले एकदा । एवं सर्वदा, पक्षे सर्वस्य सः । सदा । अन्य-
दा । तेन प्रकारेण तथा । येन प्रकारेण यथा । केन प्रकारेण कथम् । अनेन प्रका-
रेण इत्थम् । सर्वेण प्रकारेण सर्वथा । एवमन्यथा इतरथा अपरथा । तत्प्रत्य-
यान्तानाह पञ्चम्यर्थे तस् । तस्मादिति ततः । यस्मात् इति यतः । कस्मात् इ-
त्यर्थे कुतः । अस्मात् इत्यर्थे अतः । एवं ग्रामतः लोकतः सर्वतः । सार्व०
एके आचार्या इत्याहुः । तस् प्रत्ययः सर्वविभक्तिषु भवति सर्वासां विभक्तीनाम् अ-
र्थे भवतीत्यर्थः । स्वमते तु पञ्चम्यर्थे एव अप्यम् इत्यर्थः । क इति कुतः । पार्श्वे

इति पार्श्वतः । पूर्वस्याम् इति पूर्वतः । एवं सर्वतः इतः इत्यादयोऽवसेयाः । पूर्वस्मिन्नित्यस्य पुरस्तात् पूर्वस्मिन् काले देशे च पूर्वस्यां दिशि चेत्यर्थः । तथाच कालापके पूर्वस्मात् दिग्देशकालार्थात् सप्तमीपं चप्रथमान्ताद् अस्तातिः पूर्वस्य पुरनिपातः अनद्यतने । एवं अधः इति अधस्तात्, उपरिष्ठात् उपरि इति, परस्मिन्निति परस्तात् परस्मिन् देशे काले परस्यां दिशि वेति । परस्मिन् इति परेण । दूरेऽर्थे वाच्ये विशेषमाह । सूत्रम् ।

आहिच्च दूरे । दूरेऽर्थे वाच्ये सति आहिच् प्रत्ययो भवति ।
दक्षिणस्यां दिशि दूरे इति दक्षिणाहि वसन्ति चाण्डालाः ।
चकरादाच् । दक्षिणा ।

आहिच्च दूरे । आहिच् (प्र० ए०) च (अव्ययं) दूरे (स० ए०) वृत्तिः घुगमा । दक्षिणस्यां दिशि दूरे इति दक्षिणाहि चाण्डाला वसन्ति दक्षिणस्यां दिशि दूरे वसन्तीत्यर्थः । इत्यसामीप्येऽर्थे आहिप्रत्यय इति सूचितम् । एवम् उत्तराहि वसन्ति कौरवा उत्तरस्यां दिशि दूरे वसन्तीत्यर्थः । किंशब्दे विशेषमाह । सूत्रम् ।

किमः सामान्ये चिदादिः । सर्वविभक्त्यन्तार्त्किंशब्दात्सामान्येऽर्थे चित् चन इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । कश्चित् कश्चन कचित् कचन ।

किमः सामान्ये० । किमः (ष० ए०) सामान्ये (स० ए०) चिदादिः (प्र० ए०) त्रिपदं सूत्रम् । किमः त्रिषु लिङ्गेषु सिद्धादेव किमशब्दात् सामान्ये अज्ञाताद्यर्थे अनिर्द्धारितेऽर्थे सप्तस्य विभक्तिषु चिदादिरिति चित्चनप्रत्ययौ भवत इत्यर्थः । अज्ञातः कः कश्चित् कौचित् केचित् काचित् किंचित् कुत्रचित् क्वचित् कश्चन काचन किंचन कचन एवं सप्तस्वपि विभक्तिषु । पुनर्निपातान्तरमाह । सूत्रम् ।

तदधीनकात्स्न्ययो वा सात् । तदधीनार्थे कात्स्न्यार्थे वा सात्प्रत्ययो भवति । राज्ञोऽधीनं राजसात् । सर्वं भस्म इति भस्मसात् । अग्नेः अधीनमित्यग्निसात् । सात्प्रत्ययस्य षत्वं नेच्छन्ति ।

तदधीनेति० । तदधीनकात्स्न्ययोः (स० द्वि०) वा (अव्ययं) सात् (प्र० ए०) यद्यस्याधीनमायत्तं तत्तदधीनं । कृत्स्नस्य समग्रस्य भावः कात्स्न्यं

समग्रत्वं तदधीनं च कात्स्न्यं च तदधीनकात्स्न्यं तयोः । ततः एतयोरर्थे नाम्नः पुर-
तः सात्प्रत्ययो निपात्यते । राज्ञोऽधीनं राजसात् । सर्वं भस्म भवति इति भस्मसात्
तदधीनकात्स्न्ययोरिति सात् प्रत्ययः । राजसात् भस्मसात् सात्प्रत्ययस्य पत्वं
नेच्छन्ति, यथा अग्निसात् । पुनर्विशेष माह । सूत्रम् ।

उर्युर्यङ्गीकरणे । उरीकृत्य उररीकृत्य ।

उर्युर्यङ्गीकरणे । उरी (प्र० ए०) उररी (प्र० ए०) अङ्गीकरणे
(स० ए०) निपदं० अङ्गीकरणेऽर्थे उरीउररीशब्दौ निपात्येते । उरीकृत्य उररीकृत्य
अङ्गीकृत्येत्यर्थः । उरीकृतम् । उररीकरोति । सूत्रम् ।

सद्यादिः काले निपात्यते । सद्यस् अद्य सपदि अधुना इदानीम् सम्प्रति सांप्रतम् पूर्वद्युः परेद्युः आशु शीघ्रम् झटिति तूर्णम् अपरेद्युः यर्हि तर्हि जोषम् मौनम् अन्येद्युः ।

सद्यादिः काले निपात्यते । सद्यादिः (प्र. ए.) काले (स. ए.)
निपात्यते (आत्म० प्र. ए.) त्रिपदम् । काले अर्थे कालविशेषे सद्यादिनिपात्यते
सद्यस्तत्कालम् । अद्य सांप्रतदिने सपदि शीघ्रं अधुना इदानीं एतौ वर्तमानक्षणार्थे ।
अक्षिपक्षमावच्छिन्नः कालः क्षणः । एवं सम्प्रति सांप्रतमपि । झटिति, शीघ्रं, तूर्णम्,
एते त्रयः श्रौतस्युक्तार्थाः । पूर्वद्युरिति गतदिवसार्थेवाचकम् । परेद्युः दिवसान्तरवा-
चकम् । यर्हि, यदि, तर्हि, तदा, आदिशब्दात् कर्हि, कदा, परात्, परारि, ऐषमः,
परेद्यवि, अपरेद्युः, अन्यद्युः, उत्तरेद्युः, उभयेद्युः, इत्यादयो ज्ञेयाः । सूत्रम् ।

**प्रादिरुपसर्गः । प्र परा अप सम् अनु अव निर् निस् दुर्
दुस् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उत अभि प्रति
परि उप श्रत् अन्तर् आविर् । अयं गण उपसर्गसंज्ञकः ।**

प्रादिरुपसर्गः । प्र आदिर्यस्य स प्रादिः (प्र. ए.) स्रो० उपसृज्यते धा-
तोः समीपे क्रियते इत्युपसर्गः (प्र. ए.) स्रो० प्रादिः अग्रे उपसर्गः (प्र. ए.)
नामिगो रः । सिद्धं सूत्रम् । प्रादि० प्र आरभ्य यावत् आविः । प्र १ परा २ अप ३
सम् ४ अनु ५ अव ६ निर् ७ दुर् ८ अभि ९ वि १० अधि ११ सु १२ उत् १३
अति १४ नि १५ प्रति १६ परि १७ अपि १८ उप १९ आङ् २० इति विंशति
रेते उपसर्गगणः कथितः कविना । अयं प्रादिः आविःपर्यवसानो गण उपसर्गसंज्ञकः ।
प्रशब्दः प्रकर्षार्थे । यथा प्रणम्य प्रवादः । ' आदिकर्मणि ङीर्षे च सामर्थ्ये

भृशसंभवे । वियोगे । ग्रीणने शुद्धीच्छाशान्तिपूजाप्रदर्शने । आदिकर्मणि
 प्रारब्धे प्रकृतं । आपामे प्रलंबः । सामर्थ्ये प्रभुः । भृशार्थे प्रतपति । सं-
 भवे प्रभवति । ग्रीणने प्रतुष्यति । गमने प्रयातः । इच्छायां प्रार्थयते । शान्ते
 प्रशान्तः । मुख्ये प्रवरः । अवलोकने प्रपश्यति । शुद्धौ प्रसन्ना आपः । पूजायां
 प्राञ्जलिः, प्रह्वः । तत्परे पितामहात्परः प्रपितामहः । एवं प्रपौत्रः प्रशिष्यः इत्याद्य-
 र्थेषु प्र इत्युपसर्गो ज्ञेयः ॥ १ ॥ परा इति विपरीतार्थे पराजयार्थे विमुखार्थे दूरी-
 करणे च । यथा पराजितः, पराभूतः, पराकृतः, पराङ्मुखः, परादृत्तः, पराक्रमः,
 परामर्शः ॥ २ ॥ अप, सत्यार्थे विकारवर्जिते स्तेन्यकर्षणादौ । यथा अपकर्षति, अपचरति,
 अपशब्दः, अपनयति, पूजायामपचितिः, निह्ववे, अपजानीते, अपलामः, अपकृतः,
 अपहरति ॥ ३ ॥ सम्, संभवसम्यक्प्रकारादौ । यथा संभवति, मिलने सं गच्छति, सम-
 वाये, संकरः । एवं संधिः, संकेतः, संघृतः, संशयः, संरम्भः, संवृत्तम् ॥ ४ ॥ अनु, अनुज्ञा-
 पश्चाद्भावसादृश्याभिसुख्ये, हीनसामीप्यवीप्सादौ च । अनुजानाति, अनुगच्छति, अनुक-
 रोति, वस्तो मातरमनुष्यायति, अन्वर्जुनं योद्धारः, अनुमेघं, अनुग्रहं, अनुग्रहम् अनु-
 शयः, अनुबन्धः, अनुकूलः ॥ ५ ॥ अव, अवज्ञावलम्बनज्ञानशुद्धिव्याप्त्यादौ । अवगणय-
 ति, अवजानाति, यष्टिमवष्टयम् तिष्ठति, अवगतोर्थः, अवदातं, अवकीर्णः ॥ ६ ॥ निर
 निश्चयगमनातिशयनिषेधनिर्णयादौ । निर्णयति, निर्गतः, निरुपमः, निष्पन्नः, नि-
 श्रयः, निर्मलिकम् ॥ ७ ॥ दुरिति दृष्टदुःखकष्टार्थे । दुर्जनः, दुष्करं, दुर्लभं, दुर्भगं, दुर्ग-
 न्धम् ॥ ८ ॥ वि इति नानार्थवियोगविदीर्घवैषम्यवैभनस्यविशेषणाद्यर्थे विविधं, विदारितः,
 विकटः, विमनाः, विशेषणादौ यथा विशिनष्टि, विरूपः, विलोमः, विस्मितं, विपन्नः,
 विमकृष्टः, विमुक्तः, विनयः ॥ ९ ॥ आह इति मर्यादाभिविध्योः, ईषत्समंतादाशंसनोप-
 देशागमादौ । यथा ' आह सीमायामभिविधौ क्रियायोगेषदर्थयोः ' । आसमुद्रक्षि-
 तीशानाम्, आजन्मशुद्धानाम्, आरोहति, आशास्ते, आलते, आदत्ते, आलिङ्गति
 आरभते, आदत्ते, आताम्रः, आसन्नः, आसादितः, आशयः, आगच्छति ॥ १० ॥ नि,
 नितरां श्लेषणादौ, निपीय, निहितं, निक्षिपति निधीयते, दर्शने निशामयति, निवर्त्तते,
 निष्णातः, निपुणः, निद्रव्यः, निहितं, निकरः, नियुक्तः, निमंत्रणं, निकटः, निधो-
 गः ॥ ११ ॥ अधि इति अध्ययनाधीनाधिपाधिकाधिष्ठानादौ । यथा अधितिष्ठति, अधीते,
 अधिगुणः, अधिपतिः, अधिरोहति, स्मरणे मातुरध्येति, अधिकृतौ ग्रामे अध्याहारः
 ॥ १२ ॥ अपि आच्छादने, अपिदधाति यतः अपिः संभावनामश्रद्धामगर्हासमुच्चये ।
 अपिहितं द्वारम्, अपिनद्धम्, अपि वेत्ति, अपि ते कुशलं, किमपि, अपि तत्र भवान्
 प्रावर्धं सेवते । इन्द्रादयोऽपि ॥ १३ ॥ अति अतिशयादौ । ' अतिशब्दः प्रशंसायां
 प्रकर्षे लङ्घनेऽप्यति ' । यथा अतिशस्तः, अतितर्तं, अतिक्रामति, अ-

तिगौः, भृशार्थे अतिसारः, अतिरि, अतीतं, अतिशेते ॥ १४ ॥ सु इति प्रसन्नातिशय.
 सुखशोभनशुभादौ सुसाधुः, सुरूपः, सुतमं, सुदृष्करं, सुगन्धः, सुपूजितो राजा सु-
 राजा, सुगौः, सुकृतं, सूक्तं, सुकरः, ॥ १५ ॥ उत् प्राबल्ये ऊर्ध्वक्रियायाम्, उत्कर्षादौ
 च । ' उत् प्राबल्ये वियोगे च प्रकाशे चोर्ध्वकर्मणि, उन्मदना, उत्तिष्ठति शपनात्,
 उन्मीलति, उद्गच्छति, उदञ्चति, उत्पन्नः, उच्चरति, उत्कर्षति, उत्सुकः, उन्मत्तः,
 उन्मृष्टः, उत्सवः, उत्साहः ॥ १६ ॥ अभि अभिवादाने इच्छारूपसंमुखपरामवादी ।
 यथा अभिवदति गुरुं, नमस्करोतीत्यर्थः । अभिवादयते द्विजो द्विजम्, अभीष्टं, अभी-
 प्सितं, अभिरूपं, अभिभवति, अभिजातः, अभिधेहि, अभ्यासः, अभितः, अभिमायः,
 अभिगच्छन्ति ॥ १७ ॥ प्रति प्रतिष्ठाप्रतिज्ञासाहचर्यग्रहणाभिमुख्यसमीपहंसाप्रतिषे-
 धादौ । यथा प्रतिष्ठति प्रतिषेधादौ । यथा ' प्रति प्रतिनिधौ वीप्साळक्षणादौ प्रयो-
 गतः ' । प्रतिष्ठा प्रतिजानीते, प्रतिमा, प्रतिपन्नं, प्रतिसूर्यः, प्रतिशुक्रं, प्रतिग्रामं, प्रति-
 षिद्धं, प्रत्यादिष्टः प्रतिदानं, प्रतिक्रिया, प्रतीकारः, प्रत्युत्तरं, प्रतिशोभं, प्रतिकूलं
 प्रत्ययः, प्रतिपत्तिः, प्रत्यक्षं, वृक्षं वृक्षप्रति ॥ १८ ॥ परि सामस्त्यदोषकथालिङ्गनपरि-
 भवादौ । परिभवति, परिपालय, परीवादः, परिरिपसते, परिष्वंगः, परिभूतः, परि-
 चरति गुरुं, परित्रिगर्चैभ्यः, परिच्छेत्तुं, परिधत्ते, परिधानं, परिषत्, परिधिः, पर्य-
 ङ्कः, परिसरः, परिणामः, परिवारः ॥ १९ ॥ उप इति समीपव्याच्युपरमप्रतिक्रियाध्य-
 यनपुष्ट्यादौ । उपतिष्ठते, उपकुम्भम्, उपरतः, उपवासः, उपपन्नः, एधोदकस्यो-
 पस्कुरुते, उपस्कृतिः, उपेक्षा, उपपन्नं, रहसि उपकरः, उपांशु, उपमा, उपालम्भः,
 उपाध्यायः, उपकारः, उपचारः, उपज्ञा, उपक्रमः, उपदेशः ॥ २० ॥ अत् अद्वापाम्
 आस्तिक्पबुद्धौ च ॥ २१ ॥ अंतर्मध्ये तिरोधाने च ॥ २२ ॥ आविः प्राकट्ये । आविः
 करोति ॥ २३ ॥ अन्ये अर्था बृहद्दृष्टितो ज्ञेयाः । अयं प्रादिर्गण उर्पसर्गसंज्ञकः । एतेऽपि

१ बालाना पठनौकर्याय प्राद्युपसर्गार्थसंग्राहिकाः कारिका अत्र पठन्ते । तद्यथाः—

प्रादिकर्मणि दीर्घेणमु शसं भवतृषिषु ॥ वियोगशुद्धिशकीच्छान्तिपूजाप्रदर्शने ॥ १ ॥
 षधे गतौ दर्शने च विक्रमेऽभिमुखे भूधे ॥ अधीनमोक्षणप्रातिलौम्यकेषु परा मतः ॥ २ ॥
 अपो वियोगे विद्यतौ विपरीते निदर्शने ॥ आनन्दे वर्जने चौरि चारणे समुदाहृतः ॥ ३ ॥
 संयोगैक्ये च प्रभवे सत्यप्रत्यक्षसिद्धिषु ॥ भूषाभेषस्वीकरणक्रीधभिमुख्येऽपि सम ॥ ४ ॥
 वेदाधिष्ठानसामीप्यपश्चाद्वावानुबन्धने ॥ साम्याभिमुखहीनेषु विलग्नै लक्षणे स्वतः ॥ ५ ॥
 ज्ञानावलम्बशुद्धिपदर्थे व्याप्ति परामवे ॥ अत्रो ज्ञेयो वियोगे च लोकोयोगानुसारतः ॥ ६ ॥
 निर्वियोगालयादेशातिक्रमे छागानिश्चितौ ॥ दुरोपदर्थे कृच्छ्रेऽर्थे कृशासंपत्तिसकटे ॥ ७ ॥
 नानाविधोऽगतिगये भूषमोद्देशवाङ्मृधे ॥ वैशून्यास्मरणे भूषेपदर्शानाभिमुख्यके ॥ ८ ॥
 अनवस्थाभुख्यशौर्धेऽने विरुदाहृतः ॥ आदिच्छामयवान्येपदर्थेऽपि बाधिकर्मणि ॥ ९ ॥
 बंधनेऽभिविधौ शब्दकृच्छ्रसामीप्यसंश्रये ॥ अभिमंत्रनिवृत्त्याशादानानुभवविस्मये ॥ १० ॥

बाधकावृत्तकविशेषणनिरर्थकभेदाच्चतुर्था । यतः । ' धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्त-
 मनुवर्त्तते । तमेव विशिनष्ट्येकोऽनर्थकोऽन्यः प्रयुज्यते ' । बाधते यथा । परानयते
 ' उपसर्गेण धात्वर्थः ' इति वचनात् । तं धात्वर्थमनुवर्त्तते । यथा विनयते । वि-
 शिनष्टि यथा । प्रभवति । निरर्थकस्तु अशोभमानार्थः यथा । प्रलोकते । अप्येतेषां
 मपोलनमाह । सूत्रम् ।

प्राग्धातोः । उपसर्गाः प्राग्धातोः प्रयोक्तव्याः ।

प्राग्धातोः । प्राक् (प्र० ए०) धातोः (ए० ए०) क्ति० सो० । सिद्धम् ।

उपसर्गा धातोर्भावेः क्रियायोगे प्राक् पूर्वम् आदी प्रयोक्तव्याः । यथा प्रभवतीत्या-
 दि । अथ प्रादीनां चादीनां च संज्ञामाह । सूत्रम् ।

तदव्ययम् । तदिदं प्रादिचादिशब्दरूपमव्ययसंज्ञं भवति ।

तदव्ययम् । तद् (प्र० ए०) नपुंसकात् । अव्ययं न व्येति न सप्तयथा-
 तीति अव्ययम् (प्र. ए.) अतोऽम् अम्सोः । यांनु० । पश्चात् स्वर० । तदिदं पू-
 र्वोक्तं चादि चवाहेत्यात्म्य आदिः पर्यन्तं यत् शब्दरूपं तत् अव्ययसंज्ञं भवति । पुनः ।

क्त्वाद्यन्तं च । क्त्वाद्यन्तं शब्दरूपमव्ययसंज्ञं भवति । क्त्वा

च्चि क्यप् तुम् णम् डाच् वतु आम् धा कृत्वस् शस् सु

इत्यादि । कृत्वा गत्वा भूत्वा इत्यादि । प्रणम्य, कर्तुं, गा-

तुं, दुःखाकरोति, घटवत, कुतस्तराम् ।

क्त्वाद्यन्तं च । क्त्वादीति, पूर्वकाले क्त्वा इति सूत्रोत्पत्तः आदी वन्य स.

क्त्वादिः । भुवो भावे क्यप् इति यावत् सोऽनो यस्य तद् क्त्वाद्यन्तं, चवा, तुम्, क्यप्

सिद्धिसमसोऽस्यर्थं मुष्णोऽभेदयोगे ॥ विधायकेशुभादेतिवत्सोऽच्छेदने ॥ ११ ॥

अणुर्भावे ह्योने निः ६६ भोत्तवाभवे ॥ अविद्यमानैर्भावेऽपि अणुत्तरेऽपि ॥ १२ ॥

अभिः संभवत्प्रादीर्भूत्वाऽणुत्तरे ॥ विद्यमानैर्भावेऽपि अणुत्तरेऽपि ॥ १३ ॥

अदिसमुत्तरेऽपि अणुत्तरेऽपि ॥ अणुत्तरेऽपि अणुत्तरेऽपि ॥ १४ ॥

अणुत्तरेऽपि अणुत्तरेऽपि ॥ अणुत्तरेऽपि अणुत्तरेऽपि ॥ १५ ॥

अणुत्तरेऽपि अणुत्तरेऽपि ॥ अणुत्तरेऽपि अणुत्तरेऽपि ॥ १६ ॥

अणुत्तरेऽपि अणुत्तरेऽपि ॥ अणुत्तरेऽपि अणुत्तरेऽपि ॥ १७ ॥

अणुत्तरेऽपि अणुत्तरेऽपि ॥ अणुत्तरेऽपि अणुत्तरेऽपि ॥ १८ ॥

अणुत्तरेऽपि अणुत्तरेऽपि ॥ अणुत्तरेऽपि अणुत्तरेऽपि ॥ १९ ॥

धा, कृत्वस्, शस्, णम्, वत्, आम् प्रत्ययान्तः शब्दः । तदपि अव्ययसंज्ञमित्यर्थः । यथा कृत्वा, दत्त्वा, कर्तुं, भोक्तुं, प्रणिपत्य, प्रणम्य, द्विधा, त्रिधा, चतुर्धा, पञ्चकृत्वः, सप्तकृत्वः, बहुशः, पदशः, कारंकारम्, पायंपायम्, घटवत् पटवत्, द्विः, त्रिः, इत्यादि । ततः किं कार्यमित्याह । सूत्रम् ।

अव्ययाद्विभक्तेर्लुक् । अव्ययात्परस्था विभक्तेर्लुग् भवति ।

आपश्चेति वक्तव्यम् ।

अव्ययाद्विभक्तेर्लुक् । अव्यय (पं. ए.) ङसिरत् सवर्णे० विभक्ति (प ए.) ङिति ङस्य चपा अवे० लुक् (प्र. ए.) हसेपः० नामिनोरः । सिद्धम् । अव्ययात्परा या विभक्तिस्तस्य लुग्भवति तत्रापि विशेषमाह ।

न शब्दनिर्देशे । अव्ययानां शब्दत्वेन रूपनिर्देशे साति विभक्तेरलुग्भवत्यव्ययानां न च लिङ्गादिनियमः । तदुक्तम् ।

न शब्दनिर्देशे । नतु शब्दनिर्देशे विभक्तेर्लुग् भवति । शब्दस्य रूपत्वेन प्रतिपादनं शब्दनिर्देशः । अव्ययस्य नामग्रहणं न तु तदर्थवाचकत्वमित्यर्थः । यथा अवाप्योरुपसर्गयोरिति । तथा द्वितीयवृत्तौ क्रीडोऽनुसंपरिभ्यः । समवयोपविभ्यस्यः । उद्विभ्यां तपः । इत्यादौ शब्दनिर्देशत्वादव्ययात्परस्थाया अपि विभक्तेर्न लुक् च । पुनः अव्ययानां लिङ्गादिनियमो नास्ति लिङ्गविभक्तिवचनभेदो न । अस्मिन्नर्थे पाणिनीयानां संगतिमाह । श्लोकः ।

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ॥

वचनेषु च सर्वेषु यत्र व्येति तदव्ययम् ॥

सदृशमिति । यत्रिषु लिङ्गेषु पुंस्त्रीनपुंसकेषु सदृशं, च पुनः सर्वासु प्रथमादिप सप्तम्यन्तासु विभक्तिषु सदृशं, सर्वेषु च एकद्वित्रहुवचनेषु सदृशं समानरूपं यत्र व्येति व्ययं न याति रूपान्तरं न भजते तदव्ययमित्युच्यते । अव्ययोपसंहारम् अत्रैतन्नसम्बन्धं च व्याचिकीर्षुः फक्किकामाह ।

उक्तान्यलिङ्गान्यव्ययानि ॥ इति आदेशविशेषप्रक्रिया ॥

उक्तानीति । अव्ययानि उक्तानि कथितानि । किंभूतानि अलिङ्गानिपुंस्त्वादि लिङ्गभेदराहतानि । ॥ इत्यव्ययसंग्रहः ॥

अधुना लिङ्गविशेषावेजिज्ञापयिष्या स्त्रीप्रत्ययाः प्रस्तूयन्ते ।

अधुना त्रस्यमाणसूत्रेऽलिङ्गविशेषविज्ञापयिषया लिङ्गं रूपविशेषस्तस्य विशेषे-
ण ज्ञापयितुमिच्छया स्त्रीलिङ्गभेदज्ञापनाय स्त्रीप्रत्ययाः स्त्रीत्वसूचकाः स्त्रीलिङ्गज्ञा-
पका ये प्रत्ययास्ते प्रस्तूपन्ते प्रारभ्यन्ते इत्यर्थः । सूत्रम् ।

आवतः स्त्रियाम् । अकारान्तान्नाम्नः स्त्रियां वर्तमानादाप्
प्रत्ययो भवति । जाया माया श्रद्धा मेधा धारा धरा इत्यादि ।

आवतः स्त्रियाम् । आप् (प्र. ए.) हसेपः० अत् (पं. ए.) स्वर० सो०
चपा० स्त्री (स. ए.) स्त्रियां योः स्त्रीशुभोः स्वर० सिद्धम् । अकारान्तं स्त्रियां वच्-
मानं स्त्रीलिङ्गत्वेन निर्दिष्टं यन्नाम तस्मात्पुरत आप्प्रत्ययो भवति । प्रकारः सिद्धो-
पर्यः । उदाहरणानि । जाय, माय, मेघ, श्रद्ध, धार, अनेन आप्प्रत्ययः सर्वत्र ।
सर्वेषु० आप् इति सेल्लेषः । अत्रे गङ्गावत् । पुनर्विशेषमाह ।

अजादिभ्यश्चाप् वक्तव्यः ।

अजाश्चाकोकिलाबालावत्सदौ त्रिफलादिके ॥

ईजादेरप्रवादार्थमजादेर्ग्रहणं पृथक् ॥

अजादेश्चेति चकारग्रहणाच्छूद्राकन्यकेत्यादौ प्रथमवयोवा-
चकत्वेन जातिवाचकत्वेन च ईप् प्राप्तः, सोऽजादित्वात्
भवतीति सूचितम् । अजा एडका कोकिला बाला शूद्रा
गणिका इत्यादि ।

अजादेरिति । आवतः स्त्रियामित्याशंसिद्धौ पुनरजादेरिति जातेरयोपधादि-
तीपो निषेधार्थं पञ्चते । अजादेरिति । अजादेः शब्दगणात् जातिवाचित्वेपि आप्प्र-
त्ययो भवति । अत्र कारिकायाह । अजाश्चेति । अजा, एडका, कोकिला,
बाला, शूद्रा, गणिका, अत्र शूद्रा आभीरजातिः । एवं अम्बा, चटका, शूषिका,
बलाका, मर्त्या, इत्यजादयः । अत्र अजादेरित्याप् । सर्वेषु० (प्र. ए.) आप् । सूत्रम् ।

काप्यतः । कापि इ अतः । स्त्रियां कापि परे पूर्वस्याकार-
स्य इकारो भवति । कन्यकादौ न भवति । करोतीति का-
रिका । पचतीति पाचिका । पठतीति पाठिका ।

काप्यतः । ककारेण सहित आप् काप् तस्मिन् कापि (स. ए.) अत्रे इ
(प्र. ए.) साङ्केतिकम् । अत्रे अत् (प. ए.) स्वर० सो० । कापि अत्रे इ सर्वेषु०

अग्रे अतः इयं स्वर० स्वर० सूत्रं सिद्धम् । स्त्रियामिति स्त्रीच्छिद्धे कसहिते आपि प्रत्यये परे अकारस्य इकारो भवति उदाहरणं च ङुक्ञ् करणे क्, हुपचप् पाके पच्, पद् व्यक्तायां वाचि पद्, करोतीति कारकः, पचतीति पाचकः, पठतीति पाठकः, तृद्युणामिति द्युण् प्रत्ययः । बुधातोर्नामिनः इति वृद्धिः क् । इत्यस्य कार् पच् इत्यत्र अत उपधाया इति प इत्यस्य पा । युवोरनाकाविति वु इत्यस्य अकादेशः । स्वर० कारकः, पाचकः, पाठकः । सिद्धं ततः आवतःस्त्रियां सवर्णे० ततः काप्यतः इत्यनेन अकारस्य इकारो भवति । (प्र. ए.) सू आप इति सेर्लोपः कारिका पाचिका पाठिका इति रूपत्रयं । कारिका तु स्वल्पवृत्तौ त्रहोरर्थस्य सूचिका । एवमन्येऽप्यवसेयाः । वाटिका, शाटिका । कन्यायाः कापि परे ह्रस्वतैव न त्विकारः । कन्यका इत्यादि । तथा बहुपरिभ्राजका बहुपाठका । अथ आप्प्रत्ययाधिकारे व्यञ्जनेभ्योऽपि तत्कारणसूचकं श्लोकमाह ।

वृष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः ॥

आपं चैव हसान्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥

अवगाह्य, वगाह्य । अपिहितम् पिहितम्, अपिधानम्, पिधानम् ।

वष्टिरिति । भागुरिराचार्यः अतोऽकारस्य लोपं वष्टि अभिलपति । कयो ' अव, अपि ' इत्येतयोर्द्वयोरुपसर्गयोः । यथा—पिदधाति मुखम्, अपिधानं पिधानं, अवगाहः वगाहः, विमलगिरिवत्सः विमलगिरिवत्सः । तोयनिधी वगाह्येत्यादयः । च पुनः एव अवधारणे हसान्तानां शब्दानाम् आपं आप्प्रत्ययं वष्टि यथेत्युदाहरणोपन्यासे । वाच्, निश्, दिश्, सर्वत्र आप् । स्वर० आपः इति । श्लोकव्याख्या । अथ कावधिकारात्कापि परे अन्यत्कृत्यमाह । सूत्रम् ।

ह्रस्वो वा स्त्रियाम् । कापि परे तरादौ च पूर्वस्य ह्रस्वो वा भवति । तरतमरूपकल्पास्तरादयः । वेण्येव वेणिका, वेणीका । नद्येव नदिका, नदीका । अतिशयेन प्रशस्या इति श्रेयसी । अतिशयेन श्रेयसी इति श्रेयसितरा, श्रेयसीतरा ।

ह्रस्वो वा स्त्रियाम् । ह्रस्व (प्र. ए.) लो० वा (प्र. ए.) अव्यया० हवे । उभो । स्त्रियामित्यादि वृत्तिः सुगमा । नवरं तरादाविति तरतश्री तद्धितप्रत्य-

यौ तरत्तमेयस्विष्ठाप्रकर्षे इति सूत्रोत्पन्नौ उदा० वेणी, नदी। वेण्येव वेणीका वेणि-
का वा । नद्येव नदीका नदिका वा । स्वार्थेऽपीतिक प्रत्ययः । यद्वा ह्रस्वा वेणी वे-
णीका वेणिका वा । ह्रस्वा नदी नदिका वा नदीका । ह्रस्वात् कप्रत्ययः सर्वत्र
आवतः स्त्रियामित्याप् अनेन सूत्रेण एकत्र ' णी ' इत्येतस्य ' णि ' नदी इत्यस्य
नदि सर्वत्र (प्र. ए.) स् आपः अग्रे श्रेयसी । अतिशयेन श्रेयसी श्रेयसितरा श्रे-
यसीतरा वा । तरत्तमेयस्विष्ठा इति तरप्रत्ययः । ह्रस्वोवेति ' सी ' इत्यस्य ' सि '
एवं श्रेयसीतमा श्रेयसितमा तरप्रत्यये परे कार्यं विशेषमाह ।

तरतः पूर्वस्य पुंवत् । श्रेयस्तरा । विदुषितरा-विदुषीतरा-
विद्वत्तरा । भवतितरा-भवतीतरा-भवत्तरा । सतितरा-सती-
तरा-सत्तरा । नौकादौ न भवति ।

तरतः पूर्वस्य पुंवत् । अनेन पुंवद्भावे श्रेयस्तरेति । प्रयोगान्तरे ह्रस्व-
निषेधमाह ।

नौकादाविति । ह्रस्वा नौः नौका इत्यादौ शब्दे नुका इति पदं न भवति।
एवं सुरैका सुग्लौका द्यौः । एवमन्येऽपि यथासंभवमवसेयाः । पुनर्विशेषमाह ।
आबन्तस्थानाबन्तस्यापि कप्रत्यये परे बहुव्रीहौ वा ।
बहुमालकः—बहुमालाकः । सुसोमपाकः—सुसोमपकः । वा-
ग्रहणादेवेथं विवक्षा । निश्चीय पतन्त्यनेकेष्वर्थेष्विति नि-
पाताः । निपातानामनेकार्थत्वात् । उक्तं हि ।

आबन्तस्येति । अर्थः सुगमः । कुतो ह्रस्वनिषेध इत्यत आह ।

वाग्रहणादेवेति सुगमम् । अत्राह परः । ननु विकल्पसूचको वाशब्दः कथं
निषेधार्थं सूचयति तत्राह । निपातानामनेकार्थत्वात् । कथं, निपतन्ति निश्चयेन नि-
तरां वा पतन्ति प्रवर्तन्ते अन्येषु बह्वर्थेषु इति निपाताः । यथा चशब्दः पुनरर्थः स-
मुच्चयार्थश्च । एवं वाशब्दो विकल्पार्थो निषेधार्थश्चेति । कुत्र चिद्विकल्पं कुत्रचिनिषेधं
सूचयतीति न दोषः । अत्रार्थे प्रक्रियाकौमुद्युक्तेः प्रमाणमाह ।

१ सीमन् शब्दस्य वा आष् टिलोपश्च । सीमा सीमानौ सीमा सीमे । अज्ञाते कुत्सिति चैव संज्ञायामनुकम्प-
ने ॥ तद्युक्तीताप्यल्पे ष्त्वल्वे वाच्ये च क. स्पृवः ॥१॥ अज्ञाते अमुकः, कुत्सिते श्वकः, संज्ञायाम् देवदत्तकः।
तद्युक्तीतां शुभेन मिश्रा. धाताः गुढधानकाः, अल्पे अल्पं तैलं तैलकं, ष्त्वल्वे ष्त्वल्वा वृक्षकाः, चपुनः
स्वार्थेपि चौर एव चौरकः ।

निपाताश्चोपसर्गाश्च धातवश्चेति ते त्रयः ॥

अनेकार्थाः स्मृताः सर्वे पाठस्तेषां निदर्शनम् ॥

निपाताश्चेत्यादि । स्त्रीप्रत्ययाधिकारादाप्प्रत्ययमुक्त्वा ईप्प्रत्ययमा-
ह । सूत्रम् ।

नृण ईप् । नकारान्तादृकारान्तादण्णन्ताच्च स्त्रियामीप् प्र-
त्ययो भवति । दण्डिनी करिणी मालिनी । ईपि राज्ञोऽ-
लोपो वक्तव्यः । राज्ञी । श्वादेः, शुनी, कर्त्री, हर्त्री, औ-
पगवी ।

नृण ईप् । न ऋ अण् नृच ऋश्च अण् । च नृण् तस्मात् त्रणः (पं. ए.)
स्वर० ऋरं स्वर० स्रो० ईप् (प्र. ए.) ह्रसेपः० । नकारान्ता इन्प्रत्ययादयः ऋ-
कारान्ताः, तृप्रत्ययान्तादयः, अणन्ता औपगवादयः एतेभ्यः शब्देभ्यः स्त्रियां स्त्री-
लिङ्गे ईप्प्रत्ययो भवति । उदा० दण्ड, दन्त, कर, माला, दण्डोऽस्त्यस्या दण्डिनी,
दन्तोऽस्त्यस्या इति दन्तिनी, करोऽस्त्यस्या इति करिणी, माला अस्त्यस्या इति
मालिनी, मान्तोपधादिति इन् प्रत्ययः । 'यस्य लोपः' इति अवर्णलोपः । स्वर० अ-
ग्रे अण् ईप् इति सूत्रेण ईप् प्रत्ययः स्वर० (प्र. ए.) स् । ह्रसेपः । करिणी इत्यत्र
श्रुणो० इति सूत्रेण न स्य णः । एवं राजन् अग्रे ईपि प्रत्ययः ईपि परे राज्ञो राजन्
शब्दसंबन्धिनोऽकारस्य लोपो वक्तव्यः अनेन उपधाया अकारस्य लोपः स्तोऽशु-
भिः श्रुरिति नस्य ऋः । जजोर्ज्ञः स्वर० राज्ञी । अन्येऽपि श्वन् । त्रण ईप् श्वादेः०
स्वर० शुनी मघोनी इत्यादयो नान्ताः । युवन्शब्दस्य युवतिरिति वक्ष्यति । अथ ऋ-
कारान्ताः । हृन्रणे हृ, डुकृन्करणे कृ । हरतीति हर्त्री, करोतीति कर्त्री । शीले तृन्
प्रत्ययः । गुणः, करः, हरः । राचपोद्धिः जल्लुं० ऋकारान्तत्वात् त्रण ईप् इतीप् ऋरं
स्वर० । अथ अणन्ताः । उपगुः उपगोरपत्यं औपगवी अपत्ये अण् । आदि स्वरस्य
ञिणिति वृद्धिः । उ इत्यस्य औ ओ अच् स्वरे इति ओकारस्य अच् स्वर० अणन्तत्वा-
दीप् औपगव+ई इति स्थिते । सूत्रम् ।

यस्य लोपः । इश्च अश्च यः तस्य लोपो भवति स्वरे य-
कारे च परे । विभक्तिस्वरं युप्रत्ययं च वर्जयित्वान्यस्मि-
न्स्वरे यकारे च परे इति ज्ञेयम् । तेन देवे वातायुः ऊर्णा-
युः इत्यत्र न भवति । समासतद्धितस्त्रीप्रत्ययेष्वयं विधि-
र्वेदितव्यः ।

यस्य लोपः । इश् अश् यस्तस्य यस्य (ष. ए.) ङस् ङस्तस्य इयं स्वरे ।
स्वर० । लोपः (प्र. ए.) स् स्लो० सिद्धम् । यद्वा इश् ई च ई सवर्णे० अश् आश्
आः ततः ईश् आश् या (ष. ए.) नपुंसकस्येति ह्रस्वः ङस्य । लोपः (प्र. ए.)
स्लो० इति । इकारस्य ईकारस्य च अकारस्य आकारस्य च लोपो भवति । वृत्तिः
कण्ठ्यानिवरं यस्येति इवर्णस्य अवर्णस्य च लोपो भवति ईपि प्रत्यये परे तद्धिते स्वरे
परे यकारे च परे अनेन वकारस्य अलोपः । स्वर० औपगवीति सिद्धम् । 'त्रण ईप्'
इत्यस्यापवादमाह ।

स्वस्नादीनामन्नन्तानां संख्यावाचिनां च नेब् वक्तव्यः ।

स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा ॥

याता मातेति सप्तैते स्वस्नादय उदाहृताः ॥

स्वसा दुहिता स्त्रीभा पञ्चेत्यादि ।

स्वस्नादीनामिति । स्वस्नादीनामृदन्तत्वे पञ्चादीनां नकारान्तत्वेऽपि ईप्
न स्यात् । स्वसा, दुहिता, ननान्दा, माता, याता, तिस्रः, चतस्रः, पञ्च, सप्त,
इत्यादि । के ते स्वस्नादय इत्यपेक्षायामाह स्वसेति ।

पादन्तास्त्रियामीब् वा वक्तव्यः । द्विपदी-द्विपात् ॥ ऋचि

पादन्तादावेव वक्तव्यो न ईप् । पादः पद् । द्विपदा ऋक् ।

अन्नन्ताद्बहुव्रीहेर्डाब् वा वाच्यः । बहुसीमा बहुसीमे बहु-

सीमाः । पक्षे बहुसीमा बहुसीमानौ बहुसीमानः । बहु-

यज्वा बहुयज्वे बहुयज्वाः । पक्षे बहुयज्वा बहुयज्वानौ

बहुयज्वानः ॥ उपधालोपिनोऽन्नन्ताद्बहुव्रीहेरीब् वा । ब-

हुराज्ञी बहुराज्ञ्यौ । पक्षे डाप् । बहुराजा बहुराजे । डापो-

ऽप्यभावे बहुराजा बहुराजानौ । संख्यादेर्दान्न ईप् । द्विदानी ।

पादन्तादित्यारभ्य संख्यादेर्दान्न ईबित्यन्तं सुगमम् । सन्नम् ।

ऋत्रितः । षकारटकारउकारऋकारानुबन्धाच्च स्त्रियामीप्प्र-

त्ययो भवति । प् च ट् च उश्च ऋश्च एपां समाहारः ष्वृ । ष्वृ

इत् यस्येति ष्वृत्रित् । तस्मात् ष्वृत्रितः । प् वराकी । ट् कुरु-

चरी । उ गोमती । ऋ पचन्ती । पठन्ती । धातोरुदितो

न । पर्णध्वत् उखास्वत् ॥ अप्ययोरान्नित्यम् । अनेन नु-
मागमः । ऋ पचन्ती पठन्ती दीव्यन्ती । वा दीपोः शतुः ।
अवर्णात्परस्य शतुर्वा नुमागमो भवति ईकारे ईपि च परे ।
नुदती, नुदन्ती ।

ध्रुवितः । ष् च ढ् च उश्च ऋश्च एवुस्ते इतो यस्य स ध्रुवित् तस्मात् ध्रुवितः । (पं.
ए.) अम् मध्ये उवं ऋरं स्वर० स्रो० इत् इति पदं षकारादिषु प्रत्येकं योज्यं । तेन
षकारानुबन्धाः षाकप्रत्ययान्तादयः । टकारानुबन्धाः टप्रत्ययान्तादयः । उकारा
नुबन्धा मत्वन्तादयः । ऋकारानुबन्धाः शतृप्रत्ययान्तादयस्तत ऐतेभ्यः स्त्रियामीप्
प्रत्ययो भवति । षानुबन्धमाह वरुनिवारणे वरु । षाकोकणः इति षाकप्रत्ययः ष-
कारस्येत्संज्ञत्वाद्धोपः । आकः स्वर० षकारानुबन्धत्वात् ध्रुवितः अनेन ईप् प्रत्ययः ।
यस्य लोपः । स्वर० (प्र. ए.) हसेपः० । टानुबन्धो यथा चर गतिभक्षणयोः । चर
कुरुपूर्धः । कुरुषु देशेषु चरतीति कुरुचरी । अटाविति टप्रत्ययः शेषं प्राग्वत् । ऋ-
कारानुबन्धा यथा हु पचष् पाके पच्, पठ व्यक्तायां वाचि पठ, शतृशानाविति शतृ
प्रत्ययः । ऋकार इत् अत् अष् कर्त्तरीति अष् प्रत्ययः । अस्वर० अदे इत्यप्रत्यया-
कारस्य लोपः । स्वर० ऋकारानुबन्धत्वात् ईप् प्रत्ययः । अप्ययोरान्नित्यमितिनुमाग-
मः नश्चापदान्ते हसे स्वर० शेषं प्राग्वत् । ध्रुवित इति केवलध्वातोर्न भवति तेन ऋषू
लज्जायाम् ऋषा, क्षमूषू क्षमायाम् । घेट्पाने इत्यस्य तु भवति स्तनन्वधी । शेषं सुगमम् ।
सूत्रम् ।

नदादेः । नदादेर्गणात्स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति । नदी, गौ-
री, गौतमी । नदादिराकृतिगणः । तेन चतुर्थी, पञ्चमी, द्वा-
दशी, पौर्णमासी इत्यादि । ईप्यनडुहो वाम् वक्तव्यः । अ-
नड्वाही-अनडुही । हायनाद्वयसि च । द्विहायनी चतुर्हा-
यनी । पुरुषाद्वा परिमाणे । द्विपुरुषो-द्विपुरुषा वा परिखा ।

नदादेरिति । नद आदिर्यस्य स नदादिस्तस्मात् (पं. ए.) ङिति इति ई-
कारस्य एकारः हस्येत्प्रकारलोपः स्रो० नदादिर्योऽसौ गणस्तस्मात् स्त्रीलिङ्गे
ईप्प्रत्ययो भवति नद, गौर, गौतम, देव, अनेन ईप्प्रत्यये यस्य लोपः स्वर०
(प्र. ए.) हसेपः० नदादिराकृतिगणो द्रष्टव्यः । यथा न र्त्तकी, तैषी, पौषी, मत्सी,
ईबित्यादि अनडुही अनड्वाही, मातामही, पितामही, सूरी, अगस्ती, त्रिदशी ।
शेषं सुगमम् सूत्रम् ।

इन्द्रादेरानीप् च । इन्द्रादेर्गणात्त्रियामानीप्प्रत्ययो भवति ।
इन्द्रादेरित्यादिशब्दादिन्द्र-ब्रह्म-रुद्र-भव-शर्व-मृड-वरुणा-
दयः । इन्द्राणी । ब्रह्मशब्दस्य नलोपो वाच्यः । ब्र-
ह्माणी । रुद्राणी, मृडानी, वरुणानी । चकारान्मातुलोपा-
ध्यायक्षत्रियाचार्यसूर्याद्वा ।

इन्द्रादेरानीप् च । इन्द्रादि (पं. ए.) ङिति ङस्य लो० आनीप् (म. ए.)
हसेपः० पश्चात्त्रामिनोरः स्वर० । केचित्तु इन्द्रादेः आन ईप् च इति चतुःपदं मन्यन्ते;
तन्मते इन्द्रादेः ईप्प्रत्ययः आन आगमश्चेति । इन्द्रादेर्गणात् त्रियां आनीप्प्रत्ययो
भवति । इन्द्र, भव, शर्व, मृड, वरुण, ब्रह्म, रुद्र, अनेन सूत्रेण आनीप्प्रत्ययो भवति
यथासंभवं नकारस्य णकारः । यस्य लोपः । इन्द्रस्य स्त्री इन्द्राणी स्वर० (म. ए.)
हसेपः० । सूत्रम् मातुलेत्यादि । मातुलश्च उपाध्यायश्च क्षत्रियश्च आचार्यश्च
सूर्यश्च मातुलोपाध्यायक्षत्रियाचार्यसूर्यं तत एतस्माच्छब्दपञ्चकाद्वा आनीप्
प्रत्ययो भवति ।

आचार्यक्षत्रियाभ्यां वा स्वार्थे । आचार्याणी-आचार्या ।

आचार्यक्षत्रियाभ्यां तु स्वार्थे एव आनीप् । मातुल-एकत्र आनीप्
अन्यत्र ईप् यस्य लोपः शेषं मुकरम् । मातुली, मातुलानी । एवम् उपाध्याय ए-
कत्र आनीप् अन्यत्र ईप् उपाध्यायानी उपाध्यायी । एवं क्षत्रियसूर्ययोः ष्हर्णो०
आचार्यादणत्वमिति आचार्यानी आचार्या, क्षत्रियाणी क्षत्रिया, सूर्याणी सूर्या,
अर्थाणी अर्या । पुंयोगे तु ईप्प्रत्यय एव क्षत्रिया आचार्या उपाध्यायी । स्वयं
व्याख्यात्री तु उपाध्याया । अत्र आप् ।

हिमारण्ययोर्महत्त्वे । महद्धिमं हिमानी । महदरण्यमर-
ण्यानी ।

हिमारण्ययोर्महत्त्वे । आनीप् । महत् हिमं हिमानी, महत् अरण्यम् अ-
रण्यानी ।

यवनाल्लिप्याम् । यवनानां लिपिर्धवनानी ।

यवनशब्दाल्लिप्यामानीप् । यवनानां तरुष्काणां लिपिर्धवनानी ।

यवाद्दोषे । दुष्टो यवो यवानी ।

यवाद्दोष आनीप् । दुष्टो यवो यवानी ।

ईप्समाहारे गुणश्च । त्रयाणां समाहारः त्रयी ।

ईप् समाहारे गुणश्च । समाहार एकीभावः तत्रार्थे ईप् प्रत्ययो भवति नामिनो गुणश्च । त्रयाणां समाहारत्रयी समाहारत्वात् ईप् इकारस्य च गुणः । ए अय् स्वर० (प्र. ए.) ह्रसेपः० । केचित्तु ईप्समाहारे गुणश्चेति न मन्यन्ते । तन्मते तथाप्यटौ संख्यायामिति त्रिशब्दादपटि कृते यस्येतीकारलोपे टित्त्वात् झ्नित इवीप् । पुनर्यस्य लोपः । स्वर० त्रयोऽवयवा अस्या इति त्रयी ।

पुंयोगे च । पुंयोगे च स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति । शूद्रस्य भार्या शूद्री । गणकी । गोपालिकादीनां न । गोपालिका पशुपालिका । सूर्यादेवतायां चाप् । सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या । अन्या सूरी ।

पुंयोगे च । पुमान् पुरुषः तस्य योगेऽपि ईप् प्रत्ययो भवति । शूद्रस्य भार्या शूद्री । जात्या या काचिद्भवतु परं शूद्रस्य पुरुषस्य स्त्रीत्वात् शूद्री । गणकस्य भार्या गणकी ईप्प्रत्ययः । यस्य लोपः । शेषं सुकरम् । सूत्रम् ।

जातेरयोपधात् । जातिवाचिनोऽयकारोपधादकारान्तास्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति । अस्त्रीविषयादिति वाच्यम् । तेन मक्षिका बलाका इत्यादौ न । गवयहयमुक्यमत्स्यमनुष्याणां न निषेधः । गवथी इत्यादि । शूकरी, हंसी, कुक्कुटी, ब्राह्मणी । अयकारोपधग्रहणात्क्षत्रिया वैश्या ॥ शूद्राजातौ न । शूद्रस्य जातिः शूद्रा । महत्पूर्वात्तु ईप् । महाशूद्री आभीरजातिः । पुंयोगे च । महाशूद्रस्य भार्या महाशूद्री ।

जातेरयोपधात् । जाति (पं. ए.) क्तिङ्स्य लो० अयोपधः, यो यकारः उपधा यस्य स योपधः ततो न योपधः अयोपधस्तस्मात् (पं. ए.) ङ्सिरत् सवर्णे० पश्चान्नामिनो रः । स्वर० सिद्धं जातिर्भेषादिका आकृतिः आकारः ग्रहणं व्यञ्जकं यस्याः सा जातिः तावकीति जातिवाची तस्मात् । स जातिवाची शब्दो यकारोपधोऽपि स्यादत आह । अयकारोपधादिति । यकारोपधवर्जितादित्यर्थः । यकारोपधवर्जिता अपरेऽपि स्वराः स्युरत आह । अकारान्तादिति सुगमम् । जाति-

लक्षणमाह । 'आकृतिग्रहणा जातिः लिङ्गानां च न सर्वभाक् । सकृदाख्याति-
निर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह' इति । चरणैः अपत्यैः सह गोत्रं जातिरुच्यते । यद्वा
नित्या एकानेकसमवेतेति सामान्यरूपा जातिः । यदि नित्या तर्हि पिण्डे नष्टं सैव
नश्यति । यद्येका न तर्हि अनेकेष्वप्येका जातिः स्यात् । यद्यनेकसमवेता न, तर्हि य-
स्मिन् पिण्डे उक्ता तस्मिन्नष्टे अन्यतरे पिण्डे न प्रतीयते इति । तस्माज्जातिवाचक
शब्दाक्षीप्प्रत्ययो भवति । उदा० मेष, सूकर, हंस, कुक्कुर, ब्राह्मण, अनेन जाति-
त्वादीप्प्रत्ययो भवति यस्य लोपः (प्र. ए.) हसेपः० शेषं सूकरम् । मेषस्य जा-
तिः मेषी, क्षत्रिया, वैश्या, अत्र जातिवाचित्वेऽपि यकारोपधत्वादीप्प्रतिषेधः । तत्
आप्प्रत्ययः । मुकप, हय, गवयानां यकारोपधत्वेऽपि ईप्प्रनिषेधो न । मत्स्य ईप्प्र०
यलोपश्च यस्य लोपः स्वर० मत्सी इत्यादि । जातेः किम्, मुण्डा । अकारान्ता-
त्किम् गौः ।

प्रथमवयोवाचिनोऽत ईप् वक्तव्यः । कन्याशब्दान्न कुमारी
किशोरी कलभी । प्रथमवयोग्रहणाद्बृद्धा स्थविरा इत्यत्र न ।
बधूटी चिरण्टी इत्यत्र ईप् भवत्येव । अद्ग्रहणाच्छिशुः ।

कालकृता शरीरावस्था वयः । प्रथमवयो वाल्यम् तद्वर्तीत्येवंशीला दकारान्ता-
च्छब्दादीप्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । कुमारः, किशोरः, कलभः, अनेन ईप्प्रत्ययः । यस्य
लोपः । स्वर० (प्र. ए.) हसेपः० कुमारी किशोरी इत्यादि । बृद्ध, स्थविर, अत्र प्रथ
मवयोवर्जितत्वादाप्प्रत्यय एव नत्वीप् । बृद्धा, स्थविरा । शिशुः, अत्र प्रथमवयोवा-
चित्वे सत्यप्यकारान्तत्वाभावात् ईप्प्रत्ययानिषेधः (प्र. ए.) लो० शिशुः । सूत्रम् ।

स्वाङ्गाद्वा । स्वाङ्गवाचिनो वा स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति ।
सुमुखी । मृगाक्षी । तन्वङ्गी । वाग्रहणात्पद्मवदनेत्यादौ न
भवति । सुष्टु आसमन्तादङ्गं स्वाङ्गम् । स्वस्य प्राणिनोऽङ्गं
स्वाङ्गमित्युक्तेऽङ्गङ्गिभावेन ज्ञानादेरपि स्वाङ्गत्वं स्यात् ।
अतः स्वाङ्गलक्षणमाह ।

प्राणिस्थमद्रवं मूर्त्तं स्वाङ्गं स्यादविकारजम् ॥

तत्र दृष्टमतत्स्थं चेत्स्थितं तद्वच्च तादृशि ॥

पूर्वार्धस्य प्रत्युदाहरणानि । सुमुखा शाला अप्राणिस्थत्वा-
त् । सुस्वेदा द्रवत्वात् । सूज्ञाना अमूर्तत्वात् । सुशोफा

विकारजत्वात् । उत्तरार्धस्योदाहरणानि । सुकेशी-सुकेशा
 वा रथ्या अप्राणिस्थस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात् । सुस्तनी-
 सुस्तना वा प्रतिमा प्राणिवत्प्राणिसदृशे स्थितत्वात् । स्वा-
 ङ्गत्वेऽपि वाशब्दस्य व्यवस्थितवाचित्वात् । ओष्ठादिषु
 विकल्पः । वदनादिषु न वक्तव्यः । बिम्बोष्ठी-बिम्बोष्ठा ।
 चारुकर्णी-चारुकर्णा । समदन्ती-समदन्ता । पद्मवदना,
 मृगनयना । नखमुखयोश्च संज्ञायां नेप् । शूर्पनखा गौ-
 रमुखा । नासिकाशब्दात्केवलान्नेप् । नासिका ।

स्वाङ्गाद्वा । स्वाङ्गं स्वं स्वकीयम् अङ्गं स्वाङ्गं तद्वाची शब्दोऽपि स्वाङ्गम्
 इत्युच्यते, यद्वा सुष्ठु शोभनमङ्गं स्वाङ्गं तस्य भावः स्वाङ्गं, यद्वा सुष्ठु शोभनमासमं-
 ताद् अङ्गं स्वाङ्गं स्वस्य प्राणिनो वा अङ्गं स्वाङ्गं तस्मात् (पं. ए.) कृत्वात् स-
 वर्णे० वा (प्र. ए.) अव्यया० चपा अवे जवा० स्वर० सिद्धम् । स्वाङ्गेति । ' प्राणि-
 स्थमद्रवं मूर्त्तं स्वाङ्गं स्यादविकारजम् ॥ तत्र दृष्टमतत्स्यं चेत् स्थितं तद्रूचं तादृशि
 १ ' प्राणिस्थं चेतनशरीरे वर्तमानं पुनः अद्रवं प्रस्वेदादिरहितं पुनर्भूतम् आकार-
 सहितं पुनः अविकारजं शोफादिविकाररहितं तत् स्वाङ्गम् उच्यते । पुनः पूर्वं तत्र
 प्राणिनि दृष्टं पश्चात् यदि अतत्स्यम् अप्राणिस्थं भवति तदपि स्वाङ्गं । च पुनः तद्रूचं
 प्राणिवत् तादृशि प्राणिसदृशे अप्राणिन्यपि स्थितं भवति तदपि वा स्वाङ्गं, यत्तु अ-
 प्राणिस्थं द्रवं मूर्त्तं रूपं अमूर्त्तं रूपं विकाराज्जातं तत्स्वाङ्गं न । यथा सुमुखा शा-
 ला अप्राणिस्थत्वात् बहुस्वेदा द्रवत्वात्, सुज्ञाना अमूर्त्तत्वात्, बहुशोफा विकारज-
 त्वात्, नेप् । सुकेशी सुकेशा वा रथ्या अप्राणिस्थस्य प्राणिनि दृष्टत्वात् सुस्तनी
 सुस्तना वा प्रतिमा । प्राणिवत् प्राणिसदृशे स्थितत्वात् इत्यादौ विकल्पनेप् । स्वाङ्गं
 मुखकर्णादि तद्वाचिनः शब्दात् स्त्रियाम् ईप्प्रत्ययो भवति । वा शब्दः प्रयोगान्तरे
 निषेधार्थो न विकल्पार्थः । सुमुख, मृगाक्षि, तन्वङ्ग, सुष्ठु मुलं यस्याः सा सुमुली
 मृगवत् अक्षिणी यस्याः सा मृगाक्षी, तनु रुशम् अङ्गम् यस्याः सा तन्वङ्गी, स्वा-
 ङ्गादिति ईप् । यस्य लोपः । स्वर० (प्र. ए.) ह्रस्वः० वाशब्दस्य निषेधार्थत्वात् प-
 ञ्चवदना, कमलनयना, सुजघना, इत्यादौ ईप्प्रत्ययो न भवति ।

कृदिकारादुक्तेरीब् वा वक्तव्यः । अङ्गुली-अङ्गुलिः । धूली-
 धूलिः । आजी-आजिः । अक्तेरिति विशेषणात् कृतिः भूतिः ।

कृदिकारा० । कृत इकारः कृदिकारः तस्मात् कृदिकारात् कृदिति तृतीय-
वृत्तिः । तत्र प्रत्ययोत्पन्नो योऽसौ इकारस्तस्माद् ईप्प्रत्ययो वा भवति किंविशिष्टात्
अक्तेः क्तिप्रत्ययवर्जितादिकारादित्यर्थः । उदाहरणम् घूञ्कम्पने घूञ्वादेरुलिरिति उ-
णादित्वाटुलिप्रत्ययः सवर्णे० घूलिः; अगि, रगि, लगि, गत्यर्थाः । अग्+उलि प्र-
त्ययः इदिति इति नुमागमः नश्चा० अङ्कुञ्चि । अज गतौ क्षेपणेच अज् उणादौ इ-
ण्प्रत्ययः णित्वादत्तउपधाया इति वृद्धिः स्वर० आजि । अनेन वा ईप् अङ्कुलिः,
अकुली । आजिः, आजी । प्रत्ययः यस्य लोपः स्वर० (प्र. ए.) हसेपः० अन्यत्र
(प्र. ए.) स्त्रो० अक्तेरिति किम् । डुकृञ् करणे कृ, मनु ज्ञाने मन्, भू सत्तायां भू
क्तिरिति क्तिप्रत्यय० ति मन् इत्यत्र लोपस्त्वनुदात्तानामित नलोपः । अक्तेरिति विशे-
षणात् ईप्प्रत्ययनिषेधः । सूत्रम् ।

ऐ च मन्वादेः । मन्वादेर्गणात्स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति ऐ-
कारादेशश्च । चकारान्मनोरौ वा । आदिशब्दान्मन्वमि-
वृषाकपिपूतक्रतुकुसितकुसिदा ग्राह्याः । मनोर्भार्या मना-
यी-मनावी । अत्र विकल्पेन पक्षे मनुः । अग्नेर्भार्या अ-
ग्रायी । पूताः क्रतवो यस्येति पूतक्रतुः । पूतक्रतोर्भार्या ।
पूतक्रतायी इत्यादि ।

ऐचमन्वादेः । ऐ (प्र. ए.) साङ्के० च (प्र. ए.) अव्य० मन्ुरादिर्यस्य
स मन्वादिस्तस्मात् (पं. ए.) ङितिङ्स्य स्त्रो० मन्वादेरित्यादिवृत्तिः सुकरा । अ-
न्त्यस्वरस्य च ऐकारादेशो भवति । उदा० मनु, वृषाकपि, मनोर्भार्या मनायी,
वृषस्य धर्मस्य आसयतात् कं फलं पिबतीति वृषाकपिस्तस्य वृषाकपेर्भार्या वृषाक-
पायी, उकारेकारयोश्च अन्त्यस्वरस्य वा ऐकारः ऐ आच् स्वर० (प्र. ए-
हसेपः 'वृषाकपायी श्रीगौर्योः' इत्यमरः चकारात् मनुसंवन्धिन उकारस्य अ-
कारो वा भवति तत् आच् स्वर० मनावी । एवं अग्रायी पूतक्रतायी कुसीदायी, कु-
सितः ऋषिस्तस्य भार्या कुसितायी, कुसीदो वृद्धिजीवकस्तस्य भार्या कुसीदायी,
पूताः क्रतवो येन स पूतक्रतुस्तस्य स्त्री पूतक्रतायी । सूत्रम् ।

पत्न्यादयः । पत्न्यादयः शब्दा निपात्यन्ते । पाणिग्रहण-
कर्ता पतिः तस्य स्त्री पत्नी । भर्तृयोगे एव । अन्यत्र गवां ।

पतिः स्त्री । समानः पतिर्यस्याः सा सपत्नी । भर्तृयोगे
एव । अन्तर्वत्नी । अन्यत्र अन्तर्वती । पतिवत्नी सभर्तृ-
का । अन्या पतिमती । सखी अशिश्वी अर्धंजरती युवती ।
प्रथमं सूर्योऽञ्चति यस्यां सा प्राची । पश्चादञ्चति यस्यां
सा प्रतीची । उदीची । नृशब्दस्य णीप्प्रत्ययो भवति ।
णीपि परे नुर्वृद्धिर्वाच्या । नारी । दारशब्दो नित्यं बहु-
वचनान्तः पुल्लिङ्गः । दाराः । दारान् । दारैः । दारेभ्यः ।
दारैभ्यः । दाराणाम् । दारेषु । हे दाराः

पत्न्यादयः । पत्न्यादि पत्नी आदिर्येषांते पत्न्यादयः (प्र. ब.) जस्
ए ओजसि ए अय् स्वर० स्रो० पत्न्यादयः शब्दा ईप्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते; नवरं
पत्नी भार्या, अन्तर्वत्नी गुर्विणी, नारी, स्त्री, सखी, प्रसिद्धा, पतिवत्नी, जीवद्
नृका, अशिश्वी अपसूता, अर्धंजरती अर्द्धवृद्धा, युवती स्त्री, प्राची पूर्वा दिक्, प्रती-
ची पश्चिमा दिक्, एवमन्येऽप्यूह्याः ईप्प्रत्ययान्ता निपातसिद्धा इत्यर्थः । तथा उ-
दीची, मत्सी, मानुषी, अगस्ती, पाणिगृहीती, असिक्री, पलिक्री, पितामही, स्थाली,
कुण्डी, गोपी, स्थली, कवरी, नागी, कुलती, कामुकी, इत्यादयः पत्न्यादयो
ज्ञेयाः । अकारान्तो दारशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः पुल्लिङ्गे कलत्रवाची तस्मात्
आप्प्रत्ययः ईप्प्रत्ययो वा न भवति किंतु दाराः दारान् दारैः दारेभ्यः दारेभ्यः
दाराणां दारेषु । देवशब्दस्य बहुवचनवत्साध्यः । सूत्रम् ।

वौर्गुणात् । उकारान्ताहुंणवाचिनो वा स्त्रियामीप्प्रत्ययो
भवति । पट्टी- पट्टुः । मृद्धी-मृद्दुः । तन्वी-तनुः ॥ 'स्वरुसं-
योगोपधान्न' । स्वरुः पाण्डुः ।

वौर्गुणात् । वा (प्र. ए.) अव्ययां० उ (पं. ए.) किति कस्येत्यकारलोपः
स्रो० ओ औ औ । अत्रे गुणः (पं. ए.) कसिरत् सवर्णे० नामिनो रः जलहुं० । गुणां
रूपादयश्चतुर्विंशतिस्तद्वाची उकारान्तो यः शब्दस्तस्मात् स्त्रियां लिङ्गे वा ईप्प्रत्य-
यो भवति । पट्टु अनेन वा ईप् प्रत्ययः उवं स्वर० ह्रसेपः अन्यत्र (प्र. ए.) स्रो०

१ सत्वे निमित्तेऽपेति पृथग्जातिषु दृश्यते ॥ आनेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥ १ ॥ व्या० वृत्तेः
स गुण उच्यते । स कः, यः सत्वे द्रव्य एव निमित्ते वर्तते इत्यर्थः । पुनस्तस्माद्भ्रूव्यात् अपेति याति च पुनः
पृथग्जातिषु दृश्यते च पुनः आपथेयः उत्पाद्यः यथा कस्तूरिकायोगाद्वा सुगन्धः । पुनः अक्रियाजः अनुत्पाद्यः । य-
थाऽऽकाशादौ महत्वादि । पुनः अ सत्त्वप्रकृतिरद्रव्यस्वभावः स गुणः तद्वाचकः शब्दः ।

एवं मृद्धी मृद्धः, तन्वी तनुः, बह्वी बहुः, ऋष्वी ऋशुः । वाग्रहणादेव स्वरुः, पाण्डुः इत्यादौ नेप् । केचित्तु स्वरुसंयोगोपधात्तेति पृथक्सूत्रं पठन्ति । गुणग्रहणात् धेनु, रज्जु, अणु, इत्यादौ नेप् ।

उत् ऊः । उकारान्ताद्वा ऊप्रत्ययो भवति । पङ्कः-पङ्कूः । वामोरुः-वामोरूः । वाशब्दाद्द्रज्ज्वादौ न भवति । रज्जुः, धेनुः ।

उत् ऊः । उत् (पं. ए.) स्वर० स्रो० ऊ (प्र. ए.) स्रो० । मध्ये आदवे लोपश्च । वृत्तिः कण्व्या । नवरं गुणवाचिनोऽपि मनुष्यजातिवाचिन उकारान्तात् स्त्रियाम् 'ऊ' प्रत्ययो वा भवति । उदा० पङ्कू अनेन ऊप्रत्ययः । सवर्णे० (प्र. ए.) स्रो० पङ्कूः । एवं वामोरु ऊप्रत्ययः । सवर्णे० वामोरूः, करमोरूः ।

यूनस्तिः । युवन्शब्दात्स्त्रियां तिः प्रत्ययो भवति । युवन्तिः । एभ्यो नामत्वात्स्थादयः । 'आबन्तादापः' इति सिलोपः । ईबन्ताद्दसेपः सेर्लोपः ॥

॥ इति स्त्रीप्रत्ययप्रक्रिया ॥

यूनस्तिः । युवन्शब्दात् तिप्रत्ययो भवति स्त्रियां ईप् निषेधः । युवन् अत्रे तिप्रत्ययः नाम्नोर्लोपः (प्र. ए.) स्रो० । एवं स्त्रीप्रत्यया ज्ञेयाः । अथैतेषां विभक्तिकार्यमाह एभ्य इति । एभ्यः पूर्वोक्तस्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यः शब्देभ्यः अविभक्तिनामेति लक्षणसूत्रोक्तनामत्वात् स्यादयो विभक्तयो दीयन्ते । तत्र आबन्तादाप्प्रत्ययान्तादाप इति सूत्रेण सिलोपः । ईबन्ताद् दसेपः सेर्लोपः । तत्र आबन्ता गङ्गावत् साध्याः । ईबन्ता नदीवत् । इकारोकारान्ता बुद्धिरज्जुवत् । ऊकारान्ता वधूवत्

॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥

॥ अथ विभक्त्यर्थो निरूप्यते ॥

एवं ये पुल्लिङ्गादयः स्त्रीप्रत्ययान्ता उक्तास्ते विभक्तिमन्तरा न शब्दतां प्राप्नुव-

१ तत्र क्रियासिद्धयुपकारक कारकम् । तत्र द्वितीयादयो विभक्तयो भवन्ति

अनुक्ते । तच्च षड्विधम् । कर्ता कर्म च करणं सप्रदानं तथैव च ॥

अपादानाधिकरणे चेत्साहुः कारकाणि षट् ॥ उक्तानुक्ततया द्वेषा कारकाणि भवन्ति षट् ॥

उक्ते तु प्रथमैव स्यादनुक्ते तु यथाक्रमम् ॥ तानि शेषादयश्च विभक्त्यर्थोक्तेऽत्र निरूप्यन्ते ॥

रुध्वम् । अत्र गोविन्द, परमेश्वर, प्र. ए. । कुमारौ प्र. द्वि. । तपस्विनः प्र. व. इत्यत्र यथाक्रमं प्रथमाया एकद्विवहुवचनानि ।

भोस् भगोस् अघोस् । एते शब्दा निपात्यन्ते धिविषये । भवद्भगवदघवच्छब्दानां भोस् भगोस् अघोस् इत्येतच्छब्द-
रूपत्रयं क्रमेण निपात्यते ।

क्षमस्व भो दुराराध्य भगोस्तुभ्यं नमोऽस्तुते ॥
अधीष्व भो महाप्राज्ञ घातयाघोः स्वघस्मरम् ॥

॥ इति प्रथमा ॥

भोस् भगोस् अघोस् । भोस् (प्र. व.) स्वर० स्रो० एकस्य ग्रहणे तज्जातीयान्यशब्दस्य ग्रहणमिति न्यायाद्भोस् इत्यनेन भोस्, भगोस्, अघोस्, इत्यत्र त्रयाणामपि ग्रहणम् । सूत्रपाठे तु भोस् भगोस् अघोस् इत्येव सूत्रं दृश्यते । तेन ' भवन् ' इत्यस्य ' भोस् ' इति निपातः । ' भगवन् ' इत्यस्य ' भगोस् ' इति निपातः । ' अघवन् ' इत्यस्य ' अघोस् ' इति निपातः । यतः भवद्भगवदघवती भोस्, भगोस्, अघोस्, एते शब्दा वा निपात्यन्ते धौ विषये । संबोधने इत्यर्थः । भोः इत्यामन्त्रणे । भगोः इति पूज्यामन्त्रणे । अघोः इति पापजनवाचिनः संबोधन-
विषये । एते शब्दा निपात्यन्ते । उदा० भो दुराराध्य । दुःखेनाराध्यत इति दुरा-
राध्यस्तस्यामन्त्रणं भो दुराराध्य त्वं क्षमस्व क्षमां कुरु । न विद्यते स्तुतिर्वचनगोचरा-
यस्य स अस्तुतिस्तस्यामन्त्रणं हे अस्तुते वचनगोचरस्तवनातीत इति संबोधनपूर्वम्,
यद्वा न स्तौति अन्यं कंचित् जनमिति अस्तुत् तस्मै अस्तुते तुभ्यमिति चतुर्थ्य-
न्तम् । एवंविध हे भगोः हे भगवन् तुभ्यं नमः । ' भगोस्तुभ्यं नमोनमः ' इति पाठे तु
सुगमम् । भो महाप्राज्ञ । महान्प्राज्ञो प्राज्ञश्च महाप्राज्ञस्तस्यामन्त्रणं भो महाप्राज्ञ त्वम्
अधीष्व पठ । हे अघो हे पापिष्ठ स्वघस्मरं स्वभक्षकम् अर्थात् स्वपापं कालं वा घा-
तय विनाशयेति श्लोकार्थः ॥ १ ॥ इत्थं प्रथमार्थमुक्त्वेदानीं द्वितीयादिशेषविभ-
क्त्यर्थसूचकं सूत्रमाह ।

शेषाः कार्ये कर्तृसाधनयोर्दानपात्रे विश्लेषावधौ संबन्धे आ-
धारभावयोः ॥ कर्तृसाधनयोर्दानपात्रे विश्लेषावधौ संबन्धे
आधारभावयोः शेषा विभक्तयोर्द्वितीयाद्या एष्वर्थेषु भवन्ति ।

कार्ये कर्मकारके उत्पाद्ये आप्ये संस्कार्ये विकारार्थे च द्वितीया विभक्तिर्भवति । कर्तुरीप्सिततमं कर्म । कर्तुः क्रियया आमुमिष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । हरिं भजति । तथा युक्तं चानीप्सितम् । ईप्सिततमवत्क्रियया युक्तमनीप्सितमपि कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । तच्चानीप्सितं द्विविधम् । द्वेष्यमितरच्च । विषं भुङ्क्ते । ग्रामं गच्छंस्तृणं स्पृशति । तच्च कर्मकारकं चतुर्विधम् । उत्पाद्यमाप्यं संस्कार्यं विकार्यं च । उत्पत्यर्हमुत्पाद्यं, यदभूत्वाभावि तदुत्पाद्यं वा । यत्सिद्धमेव प्राप्यते तदाप्यम् । संस्कारो नाम प्राक्तनकर्मजो गुणः, कश्चिद्गुणातिशयो वा गुणाधानं वा मलापकर्षो वा इति चतुर्विधः । संस्कारमर्हतीति संस्कार्यम् । विकारो नाम पूर्ववस्थापरित्यागेनावस्थांतरप्राप्तिः ।

कटं करोति कारुको रूपं पश्यति चाक्षुषः ॥

राज्यं प्राप्नोति धर्मिष्ठः सोमं सुनोति सोमपाः ॥

कटादिकमुत्पाद्यादि चतुर्विधं कर्म । गुणातिशयसंस्कार्यं यथा । व्रीहीन् यवान्वा प्रोक्षति । प्रोक्षणेन व्रीहिषु कश्चिद्गुणातिशयो जन्यते । गुणाधानमलापकर्षयोरुदाहरणम् । वस्त्रं रजयति देवदत्तः । रजको वस्त्रं क्षालयति ।

शेषाः कार्ये इति । शेषाः (प्र.व.) सवर्णे० लो० । कार्ये, क्रियते इति कार्यं तस्मिन् (स. ए.) अइए । कर्तृसाधनयोः करोतीति कर्त्ता साध्यते छिदादिक्रिया अनेनेति साधनं, कर्त्ता च साधनं च कर्तृसाधने तयोः (स. द्वि.) ओति ए अय् स्वर० । दानार्थं पात्रं दानपात्रं तस्मिन् (स. ए.) अ इ ए । पश्चान्नामिनो रः । जलतुं० । अग्रे विश्लेषावधौ विश्लेषे विश्लेषं प्रति वा अवधिराश्रयः विश्लेषावधि स्तस्मिन् (स. ए.) केरौडित् टिलोपः । स्वर० । अग्रे संबन्धः, संबध्यते भृत्यस्वाम्यादिरनेनेति संबन्धस्तस्मिन् (स. ए.) अइए । आधारभावयोः, आश्रियते स्थाप्यते वस्तु यत्र स आधारः ।

भूयते क्रियालक्षणतया अनेनेति भावः । तत्र आधारश्च भावश्च आधारभावो तयोः (स. द्वि.) ओसि । ए अय् । स्वर०सो० पश्चात् ए अय् यत्रोर्लोपश्च वा । सिद्धं सूत्रम् । सप्तपदम् । शेषाः प्रथमा उक्ता, अतः शेषा द्वितीयाद्याः षट् विभक्तय इत्यादिवृत्तिः । तत्र कार्ये द्वितीया, कर्तृसाधनयोस्तृतीया, दानपात्रे चतुर्थी, विश्लेषावधौ पञ्चमी, संबन्धे षष्ठी, आधारभावयोः सप्तमी, इति संक्षेपार्थः । अथ विस्तरार्थः । कार्यं इत्यादि । कार्ये द्वितीयाविभक्तिर्भवतीति योगः । कार्ये इति कार्यः । कर्मकारके क्रियते यत्तत्कर्म कर्म नाम कारकं कर्मकारकं तस्मिन् कर्तुः कर्मतापत्रे वस्तुनीत्यर्थः । यद्वा कार्यं कर्म तत्कारकसंज्ञत्वात्कारकं कर्म कारकं षष्ठीं विना अन्या विभक्तयः कारकसंज्ञाः । क्रियाहेतुः कारकं षष्ठ्यास्तु क्रियाहेतुत्वाभावात् कारकसंज्ञा । यतः “ कर्त्ता १ कर्म २ च करणं ३ संप्रदानं ४ तथैव च । अपादाना ५ धिकरणे ६ इत्याहुः कारकाणि षट् ” इति । तस्मिन् कर्मकारके कथंभूते इत्यत आह । उत्पाद्ये आप्ये संस्कार्ये विकार्ये च एवं चतुर्विधे तत्र उत्पाद्ये यन्मवीनं क्रियते तदुत्पाद्यं , यदाप्यते सिद्धमेव प्राप्यते तदाप्यम्, संस्क्रियते इति संस्कार्यं, संस्कारो नाम कश्चिदतिशयस्तदहं संस्कार्यं । संस्कारो द्विधा गुणाधानं मञ्जपकर्षो वा । पूर्वजन्मकृतः शुभाशुभो वा संस्कारः तस्माद्भवं संस्कार्यं रूपं पश्यतीत्यर्थः । अत्र गुणाधानं यद्वा रूपमिति चक्षुर्ग्राह्यत्वादाप्यमिति केचित् । राज्यमिति राज्ञः संस्कारात् संस्कार्यम् । विकारेति । विक्रियते अवस्थान्तरं भजते इति विकार्यं, ततः एवं चतुर्विधेऽपि कर्मकारके द्वितीया विभक्तिर्भवति । उदाहरणम् । कठमित्यदिश्लोकः । कारकः पुमान् कठं करोतीत्यत्र कठस्य उत्पाद्यकार्यत्वात् द्वितीयान्तत्वम् । एवं चाक्षुषो नेत्रवान् जनो रूपं पश्यतीति रूपम् आप्यं कर्म तत्र द्वितीया । केचित् रूपस्य नेत्रेन्द्रिये गुणस्यापनेन संस्कार्ये द्वितीया । धर्मिष्ठः पुमान् राज्यं प्राप्नोति । अत्र राज्यं संस्कार्यम् । आप्यं केचित् । राज्यं प्राप्यमिति तत्र द्वितीया । सोमम् अमृतवल्लीरसं पिबतीति सोमपाः ब्राह्मणः । सोमम् अमृतवल्लीं मुनोति खण्डयतीत्यर्थः । अत्र सोमस्य अमृतवह्याः खण्डनरूपो विकारस्तत्र द्वितीया । अवस्थान्तरापादनं विकार इति । एवं द्वितीयार्थमाख्यायाद्युना तदधिकारात्पुनर्वृत्तिकार उपपदद्वितीयार्थमाह ।

अभिसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ॥

द्वितीयात्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥

अभितो ग्रामं, सर्वतो ग्रामं नदी वहति । धिग्देवदत्तं, देव-

दत्तस्य धिक् । उपर्यध्यधसः सामीप्ये । एषां द्वे स्तो दे-
शतः कालतश्च सामीप्ये । तस्य परमाग्नेडितम् । द्विरुक्त-
स्य परं रूपमाग्नेडितसंज्ञं स्यात् । उपर्युपरि पुरोहितं या-
चकाः पतन्ति । अधोऽधो नगरं निधानानि सन्ति । प-
रितः समयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि । परितः कृष्णं गोपाः ।
निकषा समया सामीप्ये । समया ग्राममुपवनानि वर्त-
न्ते । निकषा ग्रामं निहतः शत्रुः । हा कृष्णाभक्तम् । त-
स्य शोच्यत इत्यर्थः । बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चित् ।
लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः । एष्वर्थेषु
विषयभूतेषु प्रत्यादयः कर्मप्रवचनीयसंज्ञाः स्युः । कर्मप्रवच-
नीययुक्ते द्वितीया । एतेन योगे द्वितीया स्यात् । लक्षणे ।
वृक्षं प्रतिपर्यनु वा विद्योतते विद्युत् । इत्थंभूताख्याने ।
भक्तो विष्णुं प्रति पर्यनु वा । भागे । लक्ष्मीर्हरिं प्रति-
पर्यनु वा हरेर्भाग इत्यर्थः । वीप्सायाम् । वृक्षं वृक्षं प्र-
तिपर्यनु वा संचरति ।

अभिसर्वतसोरित्यादि । तस् च तस् च तसौ अभिश्च सर्वश्च अभिसर्वौ
ताभ्यां सहितौ तसौ अभिसर्वतसौ अभितस्सर्वतसावित्यर्थः । वा अथवा द्वं-
द्धान्ते श्रुपमाणः शब्दः प्रत्येकं संबध्यते इति तयोरर्थयोगे षष्ठ्यर्थे द्वितीयाविभक्तिः
कार्येति योगः । पुनर्धिगिति । धिगर्थेऽपि धिक्शब्दयोगेऽपि द्वितीया कार्या । प्रयोक्त-
व्या । धिक् निर्भत्सर्नानन्दयोः पुनस्त्रिषु उपर्यादिषु इति उपरि, अधिः, अधः, इत्येवं
त्रिष्वव्ययेषु प्रयुज्यमानेषु द्वितीया विधेयेति । कथंभूतेषु उपर्यादिषु आग्नेडितान्तेषु ।
आग्नेडितमिति द्विस्त्रिर्भाषणं तदन्वे येषां ते आग्नेडितान्ता द्विवारमुच्चारिता इत्यर्थः ।
यथा उपर्युपरि, अधोऽधः, अध्यधि, रूपास्त्रिषु तत इति अभितस्सर्वतसादिव्यपि
रिक्ते अन्यत्र अन्यस्मिन्नप्यर्थे षष्ठ्यर्थे द्वितीया दृश्यते । रुडिवशादिति तत्रोदाहर-
णमाह । अभितो ग्रामं नदी वहति । अभितोग्रामम् ग्रामस्याभितो अभितोग्रामम् ।
अनेन द्वितीया अभितो ग्राममिति । ग्रामस्य समीपे चतुर्दिक्षु वा इत्यर्थः । तत्र नदी
वहति । एवं सर्वतोग्रामं, वनं सर्वस्य ग्रामस्य सर्वतः चतुर्दिक्षु वनमित्यर्थः । एवं समया

ग्रामं तीर्थं वृत्तंते । निकषा ग्रामं हतः शत्रुः । ग्रामस्य समीपे इत्यर्थः । धिग् देवदत्तमित्यत्र धिग्पागे द्वितीया । “ धिक् तां च तं च मदनं च इमां च मां च ” उपर्युपरि ग्रामं पक्षिणो गच्छन्ति । उपर्युपरि ग्रामं मेघा वर्षन्ति ग्रामस्य उपरि इत्यर्थः । अघोऽघोग्रामं निधानं दृश्यते । ग्रामस्य अध इत्यर्थः । अध्वधिग्रामं । ग्रामेग्रामे तापसास्तिष्ठन्ति । एवमित्यत्र त्रिष्वप्यान्नेडितान्तेषु द्वितीया ततोऽन्यत्रापि दृश्यते इति वचनात् उभयतः, परितः, समया, निकषा, हा, प्रति, अनु, एषां योगेऽपि द्वितीया । समया ग्रामं तीर्थं वृत्तंते, ग्रामस्य समीपे तीर्थम् । निकषाग्रामं शत्रुर्निहतः । ग्रामस्य समीपे इत्यर्थः । अनुग्रामं ग्रामस्य अनु पश्चात् सीमा वृत्तंते । एवं ग्रामं ग्रामं प्रति प्रतिग्रामं जिनालयानि सन्ति । हा स्वाभिनय । इत्यादि ।

कालाध्वनोर्नैरन्तर्ये । अविच्छिन्नसंयोगत्वं नैरन्तर्यम् ।
कालाध्ववाचकशब्दानां नैरन्तर्येऽर्थे वाच्ये सति द्वितीया
विभक्तिर्भवति । मासमधीते देवदत्तः । क्रोशं पर्वतः ।
नैरन्तर्ये किम् । मासस्य द्विरधीते । क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः ।

॥ इति द्वितीया ॥

कालाध्वनोरिति । अन्तरेण रहितत्वं नैरन्तर्यं तस्मिन् नैरन्तर्ये वाच्यमाने तथा । कालो दिवसमासादिः । अध्वा मार्गः क्रोशयोजनादिस्त्वत एतयोर्द्वयोर्विषये द्वितीया कार्ये नैरन्तर्येऽर्थे कालवाचकशब्दात् अध्ववाचकशब्दाच्च द्वितीया भवतीत्यर्थः । तत्रोदाहरणं काले, मासमधीते । मासं । यावत् निरन्तरम् अधीते पठति अत्र नैरन्तर्ये द्वितीया । अन्यथा मासस्य द्विरधीते मासे वा दश दिवसानधीते इति भवति । एवं मार्गे क्रोशं पर्वत इति क्रोशं यावन्निरन्तरं पर्वत इत्यर्थः, क्रोशप्रमाणं लम्ब इत्यर्थः । अन्यथा क्रोशस्य एकभागे पर्वत इति स्यात् । इति द्वितीयार्थः । अन्यत्रापि विग्रहणात् अन्तर्ग्राम्युपग्राममित्यादयः शब्दा ज्ञेयाः । इति द्वितीया । अथ तृतीयार्थ-सूचकं कर्तृसाधनयोरिति पदं व्याचिरुपाह्वराह ।

कर्त्तरि प्रधाने क्रियाश्रये सांधने च । प्रधाने कर्त्तरि क्रिया-
सिद्ध्युपकारके करणेऽर्थे च तृतीया विभक्तिर्भवति ।
क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् ॥
विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम् ॥
भिन्नः शरेण रामेण रावणो लोकरावणः ॥

कराग्रेण विदीर्णोऽपि वानरैर्युध्यते पुनः ॥
 प्रकृत्यादिभ्यः । प्रकृत्यादिभ्यः शब्देभ्यस्तृतीया स्यात् ।
 प्रकृत्या चारुः । प्रायेण अलसः । सुखेन याति । गोत्रेण
 गार्ग्यः । गार्ग्योऽस्य गोत्रमित्यर्थः ।

॥ इति तृतीया ॥

कर्त्तरीति । कर्त्तरि कर्तुंविषये तृतीया विभक्तिर्भवति । कर्मोक्तौ इति विशेषः
 कथंभूते कर्त्तरि, प्रधाने मुख्ये क्रियाया आश्रये मुख्यवृत्त्या कार्यस्य कारके उत्पा-
 दके ईदृशे कर्त्तरि तृतीया । च पुनः साधनेऽपि तृतीया कथंभूते साधने । क्रियासिद्ध्यु-
 पकारके कार्यस्य साहाय्यकारके, पुनः करणनामकारके साधनेऽपि तृतीया भवति ।
 यः प्रधानभूतः सन् क्रियाया आश्रयभूतः स्वातन्त्र्येण क्रियां कर्तुं प्रवृत्तः स कर्त्ता
 तस्यार्थे तृतीया भवति । च पुनः क्रियासिद्धेः उपकारके प्रकृष्टकारणभूते साधनेऽपि तृ-
 तीया भवति । करोतीति कर्त्ता स क उच्यते इत्याह । क्रियाश्रयः क्रियायाः कार्यस्य आ-
 श्रयः क्रियाश्रयः । क्रियाया आश्रयोऽप्रधानोऽपि भवति । पटोत्पत्तौ तुरीवेमादिवदित्य-
 त आह । प्रधान इति । सकलकारकप्रयोक्तृत्वे सतीतरकारकप्रयोज्यत्वमत्र प्र-
 धानत्वं तस्मिन् । किंविशिष्टे साधने क्रियासिद्ध्युपकारके क्रियायाः सिद्धिम् उपकरो-
 तीति क्रियासिद्ध्युपकारकं क्रियासिद्धेः साहाय्यदायकं क्रियासिद्ध्या उप सन्निहित-
 त्वेन कारकं तस्मिन् । पुनः कीदृशे साधने, करणे साधकतमं करणं क्रियासिद्धेः प्रकृष्ट-
 कारणं । यद्वा करणं करणनामकारकं तस्मिन् एवं कर्तृसाधनयोर्द्वयोरर्थे तृतीया भ-
 वति । उदाहरणम् । भिन्नः शरेणेत्यादिः श्लोकः । रामेण रावणो भिन्नः । केन, शरेण ।
 रामेण इति कर्त्तरि तृतीया, शरेणेति साधने तृतीया । कथंभूतो रावणः । लोकरावणः
 लोकान् रावयति क्रन्दयतीति लोकरावणः । उदाहरणान्तरमाह तथा रावणो वानरैः
 कराग्रेण नखेन विदीर्णोऽपि विदारितोऽपि पुनः पुनरपि युध्यतेऽत्र वानरैरिति कर्तृपदं
 कराग्रेणेति साधनपदं उभयत्रापि तृतीया । कराग्रेणेत्यत्र जातावेकवचनम् । शेषं सुगमम् ।
 पुनस्तृतीयार्थं विनासहेत्यादिना अग्रे वक्ष्यति । इति तृतीयार्थाः । अथ चतुर्थ्यर्थमाह ।

दानपात्रे संप्रदानकारके चतुर्थी । सम्यक् श्रेयोबुद्ध्या प्रदी-
 यते यस्मै तत्संप्रदानकारकम् । वेदविदे गां ददाति । अ-
 न्यत्र राज्ञो दण्डं ददाति । रजकस्य वस्त्रं ददाति ।
 ददाति दण्डं पुरुषो महीपतेर्न चातिभक्त्या

न च दानकाम्यया ॥ यद्दीयते वासनया सु-
पात्रे तत्संप्रदानं कथितं कवीन्द्रैः ॥

अनभिहिते इत्येव । दानीयो विप्रः । क्वचित्सम्यक्श्रेयो-
बुद्ध्यभावेऽपि चतुर्थी । व्याजेन रघवे करमिति महाकवि-
प्रयोगदर्शनात् । तच्च संप्रदानं त्रिविधम् । प्रेरकमनिराक-
र्त्तनुमन्तृ चेति ।

त्यागेन कर्मणा व्याप्तं प्रेरकं चानुमन्तृ च ॥

अनिराकर्तृ चेत्येतत्संप्रदानं त्रिधा स्मृतम् ॥

देहीति प्रेरयति तत्प्रेरकम् । यथा बटवे भिक्षां ददाति ।

यत्तु इदमहं ददामीत्युक्तेऽनुमन्यते ओमित्याह तदनुमन्तृ ।

यथा शिष्यो गुरवे गां ददाति । यत्तु नानुमन्यते न नि-

राकरोति तदनिराकर्तृ । यथा सूर्यायार्घ्यं ददाति । क्रिय-

या यमभिप्रैति सोऽपि संप्रदानम् । पत्ये शेते ।

दानपात्रे इत्यादि । दानपात्रे, दीयते इति दानं दानाय पात्रं दानपात्रं
दत्तवस्तुनः स्वामी भवतीति यावत् तस्मिन् दानपात्रे । कीदृशे संप्रदाननामकारके स-
म्यक् श्रेयोबुद्ध्यया यस्यै प्रदीयते तत्संप्रदानं यस्यै दत्ते आमुष्मिककफ्लपाप्तिर्भवति
तत्संप्रदानमुच्यते । संप्रदानं च तत्कारकं च संप्रदानकारकं तस्मिन् । यदुक्तम् । ददा-
ति दण्डं पुरुषो महीपतेर्न चात्र भक्तिर्न च दानकामना ॥ यद्दीयते वासनया सुपात्रे तत्सं-
प्रदानं कथितं मुनीन्द्रैः ॥ तत्रोदाहरणम् । वेदं वेत्तीति वेदवित् तस्यै वेदविदे ब्राह्म-
णाय कश्चित्पुरुषो गां ददाति इत्यत्र वेदवित्त्वे सति दानपात्रत्वं संमतमेव । एवं साधवे
ऽन्नं प्रतिलाभयति । अन्यथा दानपात्राभावे राज्ञो दण्डं ददाति, अत्र चतुर्थ्यभावः ।

॥ इति चतुर्थी ॥

विश्लेषावधौ पञ्चमी । विश्लेषो विभागस्तत्र योऽवधिः स

चलतया अचलतया वा विवक्षितस्तत्रापादाने पञ्चमी ।

विश्लेषो नाम संयोगपूर्वको विभागः । आधाराधेययोर्मध्ये

आधारत्वेन ज्ञायमानः सोऽवधिः । आधीयतेऽस्मिन्नसावा-

धारः । आधातुं योग्यः आधेय । धावतोऽश्वादपतत् । भू-
भृतोऽवतरति गङ्गा ॥ इति पञ्चमी ॥

अथ पञ्चम्यर्थं व्याखिल्याम्रावैश्लेषावधाविति पदं व्याकरोति विश्लेष इत्यादि । विश्लेष इत्यस्य कोऽर्थः, विभागो विरहः पृथग्भावः । बुद्ध्या स्वरूपेण वा एकाश्रयात् पृथग्भवनमित्यर्थः । तत्र विश्लेषे योऽवधिराश्रयो यस्माद्विभागो जायते स चल-
तया अश्वकारभादिभावेन अचलतया वा पर्वतशिखरादिभावेन विवक्षितो वक्तुमिष्टः
तत्र विश्लेषावधौ अपादाननामकारके अपादीयते पृथक् क्रियते यस्मात्तदपादानम्
अपादानं च तत्कारकं तस्मिन् पञ्चमी विभक्तिर्भवति । उदाहरणम् । धावतोऽश्वा-
दपतदिन्यत्र अपतदिति विश्लेषः । अश्वादिति तस्य अवधिराश्रयः । धावत इत्य-
स्य चलनक्रियाकारित्वाच्चलतया विवक्षितावधित्वम् । एवं भूभृतः पर्वताद् गङ्गा अ-
वतरतीत्यत्र अवतरणात्मको विश्लेषः । भूभृत इति स्थिरावधिः । एवमन्येऽप्यवसेयाः ।
॥ इति पञ्चमी ।

संबन्धे षष्ठी ।

भेद्यभेदकयोः श्लिष्टः संबन्धोऽन्योन्यमुच्यते ॥

द्विष्टो यद्यपि संबन्धः षष्ठ्युत्पत्तिस्तु भेदकात् ॥

भेद्यं विशेष्यमित्याहुर्भेदकं तु विशेषणम् ॥

विशेष्यं तु प्रधानं स्यादप्रधानं विशेषणम् ॥

प्रधानाप्रधानयोर्मध्येऽप्रधाने षष्ठी । क्रियान्वयि प्रधानं क्रि-
यानन्वयप्रधानम् ।

राज्ञः स पुरुषो ज्ञेयो पित्रोरेतत्प्रपूजनम् ॥

गुरुणां वचनं पथ्यं कवीनां रसवद्वचः ॥

सेव्यसेवकभावसंबन्धः पूज्यपूजकभावसंबन्धो बोध्यबोधक-
भावसंबन्धो, वाच्यवाचकभावसंबन्ध इति संबन्धश्चतुर्विधः ।

॥ इति षष्ठी ॥

अथ षष्ठ्यर्थमाह संबन्ध इति । संबध्यते स्वजनादिरनेनेति संबन्धो जन्यजन-
कादिः । स्वस्वामित्वादिः । यथा लिङ्गार्थकारकव्यतिरिक्तस्वस्वामित्वादिलक्षणः संबन्धः ।
स चोभयनिष्ठः संभवति । तस्मिन्नर्थे षष्ठीविभक्तिर्भवतीति । यतः, “भेद्यभेदकयोः श्लिष्टः
संबन्धोऽन्योन्यमिष्यते ॥ द्विष्टो यद्यपि संबन्धः षष्ठ्युत्पत्तिस्तु भेदकात् ॥” उदह-

हरणं श्लोकेनाह । राज्ञ इति । स पुरुषः पुमान् राज्ञो राजसंबन्धी ज्ञेय इत्येवं सामिसेवकसंबन्धः । एतत् समीपेतरवर्तिं प्रपूजनं पूजनोपकरणं पूजासामग्री पित्रोरिति माता च पिता च पितरौ तयोः पित्रोः पितृमातृसंबन्धि । गुरुणां गुरुसंबन्धि वचनं जाड्यज्वरविसुक्तानां पथ्यवत्पथ्यतुल्यं हितकारकं । तथ्यम् इति वा पाठः । कवीनां वचो वचनं रसवदिति रसयुक्तं मिष्टम् । एवमन्येऽप्युह्याः ॥ इति षष्ठी ॥

आधारे सप्तमी । आधारो नामाधिकरणम् । षड्विधमधिकरणम् । औपश्लेषिकं सामीपिकमभिव्यापकं वैषयिकं नैमित्तिकमौपचारिकं चेति । औपश्लेषिकं त्रिविधम् । एकदेशवृत्त्यभिव्याप्यवृत्ति व्यस्तवृत्तीति केषां चिन्मतम् ।

कटे शेते कुमारोऽसौ वटे गावः सुशेरते ॥

तिलेषु विद्यते तैलं हृदि ब्रह्मामृतं परम् ॥

युद्धे संनह्यते धीरोऽङ्गुल्यग्रे करिणां शतम् ॥

भूमृत्सु पादपाः सन्ति गङ्गायां वरवालुकाः ॥

आधारभावयोरिति पदं व्याचिख्यासुः प्रथमम् आधारं प्रकटयन्नाह आधारे सप्तमीति । युगमोऽर्थः । आश्रियते स्थाप्यते षट् प्रकारा क्रिया अस्मिन्नित्याधारः । क्रियाश्रयस्य कर्तुः क्रियाया आश्रयस्तत्र सप्तमी विभक्तिर्भवति । आधाराधिकरणे एकपर्याये आधारशब्देन अधिकरणमेवोच्यते अतोऽधिकरणस्याधारस्य भेदानाह । षड्विधमिति । अधिक्रियते आधारतया तदाधिकरणं गुणानां गुणिवत् तत् षड्विधमिति षोढेति । षट्सङ्ख्याका विधाः प्रकारा यस्य तत् षड्विधं षोढेत्यर्थः । तानेव षट्भेदानाह औपश्लेषिकमित्यादि । उप सामीप्येन श्लेषणं संघटनमुपश्लेषः एकदेशमात्रसंयोगो वा उपश्लेषः । यथा कटे शेते कटस्थैकदेशे इत्यर्थः । तेन निवृत्तमौपश्लेषिकं, सामीपिकमिति समीपेन निर्दृष्टं सामीपिकं यदाधेयसमीपमात्रेण क्रियाहेतुः । यथा वटे वटसमीपे गावः सुशेरते । गङ्गायां घोषः । गङ्गासमीपे घोषो ब्रजो गोकुलं वर्चत इति । अभि समताद्वाच्योतीत्यभिव्यापकं आधेयेन समस्तावयवसंयोगोऽभिव्यापकः । यथा पृथग्भूतयौराधेयाधारयोः सकलावयवसंबन्धः सोऽभिव्यापकः । यथा तिलेषु तैलम् । विषये भवं वैषयिकमतोऽन्यत्र भावो वा विषयः । यथा नभसि तारकाः । आकाशे वायुः । हृदि ब्रह्मेत्यादि । हृदि विषये ब्रह्मैव परं प्रकृष्टम् अमृतं अस्ति, नहि सर्वाधारस्य परब्रह्मणो हृदयमाधारो भवितुमर्हति किंतु विषयमात्रम् । निमित्तेन भवं नैमित्तिकं । यथा युद्धे युद्धनिमित्तमित्यादि । अविद्यमानस्यारोपणमुपचारः । उपचारे

ण भवम् औपचारिकम् एवं । षड्विधेऽप्यधिकरणे सप्तमी विभक्तिर्भवतीति शेषः । अथ सार्द्धश्लोकेन षडप्याधारभेदोदाहरणान्याह । कटे शेते इत्यादि । असौ कुमारः कटे इति कटमुपश्लिष्य शेते इत्यत्र औपश्लेषिकमधिकरणम् । अत्र शयनक्रियाश्रयभूतः कर्त्ता कुमारः, तदाधारः कटस्तत्रोपश्लेषः । गावो धेनवः वटे इति वटसमीपे शेरते शयनं कुर्वते इति सामीपिकाधिकरणम् । नहि वटस्योपरि गावः शेरते, किंतु समीपे एव । गङ्गायां घोषः । गङ्गासमीपे घोषो गोकुलम् । तिलेषु तैलं विच्यते तिलेषु सर्वानमिव्याप्य स्थितमित्यर्थः । अभिव्यापकमेतदिति । हृदीति । हृदि विषये ब्रह्म परममृतमित्येतद्वैषयिकाधिकरणम् । युद्धे युद्धनिमित्तं धीरः सन्नद्धते सन्नाहं परिदधाति इति नैमित्तिकम् । करिगां हस्तिनां शतमित्युपचारमात्रत्वादौपचारिकं ननु साम्राज्यकर्त्तमानमिति । इत्थम् आधार व्याख्यायेदानीं भावपदस्यार्थमाह । अङ्गुल्यग्रेण प्रदर्श्यमानमित्यर्थः ।

**भावे सप्तमी । क्रियालक्षणं भावस्तत्रापि सप्तमी । प्रसिद्ध-
क्रियया अप्रसिद्धक्रियाया लक्षणबोधनं भावः । देवे वर्षति
चौर आयातः । पतत्यंशुमालिनि पतितोऽरातिः ।**

भावः क्रियालक्षणमिति । क्रिया गमनस्यानोत्यानादिका तस्या यल्लक्षणं चिन्हं स भाव इति कथ्यते । प्रसिद्धक्रियया कृत्वा प्रसिद्धक्रियाया लक्षणं बोधनं भाव इति तत्रापीति तस्मिन्नर्थेऽपि सप्तमी विभक्तिर्भवति । उदा० देवे भेदे वर्षति सति चौरस्तस्कर आयात आगतः, अत्र भेदवर्षणरूपा क्रिया प्रसिद्धा तथा चौरागमनरूपा अप्रसिद्धक्रिया लक्षिता । देवे भेदे वर्षतीति प्रसिद्धेन भेदवर्षणेन अप्रसिद्धं चौरागमनं लक्ष्यते इति तत्र सप्तमी । राज्ञि भेदे दुरे देवः । एवम् अंशुमालिनि सूर्ये पतति सति अस्तंगच्छति अरातिः शत्रुः पतित इति युद्धार्थमागत्य पतित इत्यर्थः । यद्वा, पतितो मृत इत्यर्थः । अत्र प्रसिद्धेन सूर्यास्तमनेनाप्रसिद्धं शत्रोः पतनं लक्ष्यते । एवं शुरी धर्ममुपदिशति शिष्य आगत इत्येवमादयोऽवसेयाः । एवं द्वितीयादिविभक्तीनामर्थाः । पुनरथ तासाम् उपपदानामर्थान् प्रकारान्तरेणाह । सूत्रम् ।

**विनासहनमक्रुतेनिर्धारणस्वाम्यादिभिश्च । एतैरपि योगे
द्वितीयाद्या विभक्तयो भवन्ति । विना पापं सर्वं फलति ।
अन्तरेणाक्षिणी जीवितेन किम् । अन्तरा त्वां मां मध्वित्या-
दिपदाद्वाह्यम् । अधिशीङ्स्थासां कर्म । अधिपूर्वाणामे-
पामाधारः कर्मसंज्ञः स्यात् । अधिशेते अधितिष्ठति अध्या-**

स्ते वा वैकुण्ठं हरिः । अभिनिविशश्च । अभिनीत्येतत्सं-
घातपूर्वस्य विशतेर्धातोराधारः कर्मसंज्ञः स्यात् । ग्रामंम-
भिनिविशते ॥ उपान्वध्याङ्गसः । उपादिपूर्वस्य वसतेरा-
धारः कर्मसंज्ञः स्यात् । आवसथ्यमावसति उपवसति
अनुवसति अधिवसति ।

विनासेहेति । विना १ सह २ नमः ३ ऋते ४ निर्धारण ५ स्वाम्यादिभि ष
श्च । ततो विना सह चेत्यादि षट्स्य द्वन्द्वः । ते आदौ येषां ते तथा तैः (तृ. व.) स्रो० ।
च (प्र. ए.) अव्य० सिद्धम् । एतैर्विनादिभिरपिशब्दैर्योगे सति द्वितीयाद्याः पद-
विभक्तयः पदप्यर्थेषु यथाक्रमं भवन्ति 'द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसंबध्यते'
इति आदिशब्दो विनादिषु प्रत्येकं योज्यः । विनादिवाचकशब्दे प्रयुज्यमाने द्वितीया-
विभक्तिर्भवतीति । सहादियोगे तृतीया, नम आदियोगे चतुर्थी, ऋते आदियोगे पञ्च-
मी, निर्द्धारणाद्यर्थे षष्ठी, स्वाम्याद्यर्थे सप्तमी । तत्रोदाहरणेन द्वितीया व्यञ्जयति
विना पापमिति । पापं विना पापाभावेन सर्वमपि धर्मकृत्यादि फलमावहति । एवं वि-
नार्थे वाच्यमाने विनाशब्दयोगे पापमिति द्वितीया । चकारात्पापेन विना, पापादिना
इति तृतीयापञ्चम्यावपि । वृद्धत्वं जरसा विना । अक्षिणी नेत्रे अन्तरेण विना जीवितेन
किं न किमपीति भावः । अक्षिणी इत्यत्र द्वितीयाद्विवचनं नपुंसकान्तम् । अन्तरेत्या-
दि त्वां माम् अन्तरा मध्ये विचाले मधु क्षौद्रं मधं वा वर्त्तते, अथवा भीम इत्युक्ते
भीमसेनः मामा इत्युक्ते सत्यभामा । मधु इत्युक्ते मधुसूदनः कृष्ण, त्वां माम् अन्तरा
वर्त्तते । त्वां, मामिति युष्मदस्मदोर्द्वितीयैकवचनान्तत्वम् । आदिशब्दादन्तरेण अन्तरा
इत्यर्थद्वयेऽपि द्वितीया विभक्तिर्भवति । एतदेवाह इत्यादिपदाद्वाह्यमिति । शेषं सुगमम् ।
इति इत्युदाहरणद्वयम् । आदिपदाद्विनादियोगे द्वितीयेत्यादि शब्दाद्वाह्यमवसे-
यमिति भावः ॥ इति द्वितीयार्थः ॥

सहादियोगे तृतीयाऽप्रधाने । सह सदृशं साकं सार्धं सम-
मिति सहादयः । सह शिष्येणागतो गुरुः । सदृशश्चैत्रो
मैत्रेण । साकं नयनाभ्यां श्लक्षणा दन्ताः । सार्धं धनिना
घृतः साधुः । समं शिष्याभ्यामधीते । समं शिष्येण गुरु-
णा भुज्यते । अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृती-
या । दास्या संयच्छते कामुकः । धर्म्ये तु भार्यायै संयच्छ-
ति । वारणार्थयोगे तृतीया । अलं विवादेन ।

अथ तृतीया । तत्र द्रव्यगुणक्रियास्तुल्ययोग्यतायां विद्यमानायां सहार्थे तृतीया निभक्तिर्भवति इति वृद्धाम्नायः । सह शिष्येणैति गुरुः । शिष्येण सह आगतः । अत्र आगमेनक्रियया शिष्यशब्दस्य गुरुणा तुल्ययोग्यतायां सत्यां तृतीयान्तत्वं, सह पुत्रेण पिता धनी इत्यत्र धनद्रव्येण तुल्ययोग्यत्वे पुत्रस्य तृतीयान्तत्वं, सहशश्वेत्रो मैत्रेण चैत्रनामाकश्चित् पुरुषो मैत्रेण मैत्रपुरुषेण सहशस्तुल्यः, साकं नयनाभ्यामिति नयनाभ्यां साकं सहिता दन्ता श्लक्षणा मनोज्ञाः । अत्र गुणेन तुल्यत्वं तृतीया । एवमादिशब्दात् साधुः पुरुषः धनिभिर्धनवद्भिः पुरुषैः साद्धं धृतो गृहीतो बद्ध इत्यर्थः । वारणार्थालंयोगे तृतीया । समर्थार्थालंयोगे चतुर्थी इत्यर्थः । एतावताऽलं विवादेन, धर्मेण अर्थः, गुणेन मिश्रः, शस्त्रेण कलहः, कर्मणा विना, पुण्येन हीनः, इत्यादय आदिशब्दादवसेयाः । प्रक्रियामते तुल्यार्थे तृतीयाषष्ठौ स्तः । कृष्णेन कृष्णस्य वा तुल्यः । यदुक्तं रघुकाव्ये । धृतेश्च धीरः सहशीर्व्यधत् ॥ इति तृतीया ॥

नमः स्वस्तिस्वाहास्वधालं वषट्प्रयोगे चतुर्थी । नमो नारायणाय । स्वस्ति राज्ञे । सोमाय स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । अलं मञ्जो मल्लाय । वषट् इन्द्राय ॥ रुच्यर्थानां प्रीयमाणः । रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणोऽर्थः संप्रदानसंज्ञः स्यात् । हरये रोचते भक्तिः ।

अथ चतुर्थी व्याचष्टे । नम आदियोगे चतुर्थी 'नमः, स्वस्ति, स्वाहा, स्वधालं, वषट्' एतेषामव्ययानां योगे चतुर्थी वक्तव्या ' इति सुगमम् । अत्र नमःशब्दो नमस्कारार्थः, स्वस्ति कल्याणवाचकमव्ययम्, स्वाहेति होमावसरे मन्त्रावसाने अक्षरद्वयात्मकं हव्यवस्तुवाचकम्, स्वधेति पित्र्यकल्प्यं वस्तु, अलमिति सामर्थ्यार्थे, वषट् होतव्यं वस्तु । नमो नारायणायेति नमः शब्दो नमस्कारार्थः, स्वास्त राज्ञे नृपाय स्वस्ति कल्याणं भवतु । अत्र स्वस्त्यर्थः, सोमाय चन्द्राय स्वाहा, पितृभ्यः स्वधा तत्संतानकल्पितं वस्तु । अलमिति । मञ्जो मल्लाय अलं समर्थः । इन्द्राय वषट् । होतव्यं वस्तु इत्यादिष्वर्थेषु चतुर्थी ॥ इति चतुर्थी ॥

ऋत आदियोगे पञ्चमी । ऋते अन्यः आरात् इतरः । अञ्चूत्तरपदं दिग्वाचकः शब्दः । आहि आच् एते ऋतआदयः । अन्यशब्देनान्यार्था गृह्यन्ते । ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः । अन्यो गृहाद्विहारः । आराद्वनात् । इतरो ग्रामात् ॥ ऋते

योगे द्वितीयापि । ज्ञानं ऋते । चकाराद्विनादियोगे तृतीयापञ्चम्यौ स्तः । विना ज्ञानात् । ज्ञानेन विना ।

अथ पञ्चमी ऋते इति । ज्ञानात् ऋतेविना मुक्तिर्न भवतीति शेषः । अत्र ऋते शब्दयोगे ज्ञानात् अत्र पञ्चमी । आदि शब्दात् ग्रहादन्यो विहारो विचरणं विना पृथग्योगेऽपि पञ्चमी । विना कान्तात्, पृथक् ग्रामात्, एवं भिन्नो ग्रामात्, इतरो ग्रामात्, प्राग् ग्रामात्, दक्षिणाहि ग्रामात्, ग्रहाद्ग्रहिः, आराद्ग्राहादित्यादि

॥ इति पञ्चमी ॥

यतश्च निर्धारणम् । द्रव्यगुणक्रियाजातिभिः समुदायात्पृथक्करणं यतस्तत्र षष्ठी स्यात् । भवतां मध्ये यो दण्डी स आयातु । क्रियापराणां भगवदाराधकः श्रेष्ठः । गवां कृष्णा गौः संपन्नक्षीरा । एतेषां क्षत्रियः शूरतमः । इतरमतेऽत्र सप्तम्यपि । स्वाम्यादिमिश्र । स्वाम्यादिभिरपि योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । गोषु स्वामी । गवां स्वामी गवामधिपतिः । गोष्वधिपतिः ।

अथ षष्ठ्यर्थसूचकं निर्धारणमिति निर्धियते पृथक्क्रियते अनेनेति निर्धारणं । काभिः । क्रिया १ गुण २ जातिभिः । क्रिया करणात्मिका गमनस्थानादिका, गुणो रूपपादिः, जातिः ब्राह्मणादिः । ततः क्रिया च गुणश्च जातिश्च इत्यादिना द्वन्द्वस्ततस्ताभिः कृत्वा यत् समुदायात् बहूनां समूहात् पृथक्करणम् एकस्य तन्निर्धारणमुच्यते । तत्रार्थे षष्ठी विभक्तिर्भवतीति । तत्रोदाहरणं क्रियासु पराः क्रियासु निष्ठाः तत्परा इत्यर्थस्तेषां मध्ये यो भगवतश्चिदानन्दस्य आराधकः एव श्रेष्ठः प्रशस्यः । अत्र सामान्यक्रियापरेषु भगवदाधारकत्वरूपया क्रियया पृथक्करणे क्रियापरशब्दस्य षष्ठी । गवां धेनूनां मध्ये या कृष्णा गौः सा संपन्नक्षीरा बहुद्गधा । अत्र गोशब्दस्य कृष्णगुणेन निर्धारणे षष्ठी । एतेषां क्षत्रियः शूरतम इति । एतेषां सर्वजातीनां पुरुषाणां मध्ये क्षत्रियोऽतिशयेन शूरः शूरतमः; अत्र जात्या निर्धारणे षष्ठी व्याकरणेतरमते तु निर्धारणे षष्ठीसप्तम्यौ द्वे अपि भवतः । स्वामित्वे षष्ठीसप्तम्यौ । स्वामिनो भावः स्वामित्वं तस्मिन् स्वामित्वे सप्तमी चकारात् षष्ठ्यपि भवति । गोषु स्वामी गवां स्वामी । एवं गोष्वधिपतिः गवामधिपतिरित्येतदपि ज्ञेयम् ' स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूमसूतिशब्दयोगे षष्ठीसप्तम्यौ भवतः ' । पुनः षष्ठ्या अर्थान्तरमाह । सूत्रम् ।

कर्तृकार्ययोरक्तादौ कृति षष्ठी । कर्तरि कार्ये च षष्ठी विभक्तिर्भवति क्तादिवर्जितकृदन्ते शब्दे प्रयुज्यमाने । व्यासस्य कृतिः । व्यासकर्तृका कृतिरित्यर्थः । भारतस्य श्रवणम् । द्विषः शतुर्वा । शतृप्रत्ययान्तस्य द्विषतेः कर्मणि वा षष्ठी । षष्ठ्यभावे द्वितीया । मुरस्य मुरं वा द्विषन् । उभयप्राप्तौ कर्मणि । उभयोः प्राप्त्यर्थस्मिन्कृति तत्र कर्मण्येव षष्ठी स्यात् । चित्रं गवां दोहोऽगोपेन ।

कर्तृकार्ययोरिति । कर्त्ता च कार्यं च कर्तृकार्ये तयोः (स. द्वि.) ओसि, ए अ-ए स्वर० स्रो० अग्रे अक्तादि । क्तप्रत्यय आदिर्यस्य स क्तादिः न क्तादिरक्तादिः तस्मिन् (स. ए.) डेरौडित् टिलोपः स्वर० पश्चान्नामिनोरः स्वर० कृत् (स. ए.) स्वर० अग्रे षष्ठी । षण्णां संख्या पूरणी षष्ठी (प्र. ए.) हसेपः० सिद्धम् । कर्त्तरिति । प्रागुक्तलक्षणे प्रधाने क्रियाश्रयेऽर्थे तथा कार्ये कर्मणि चार्थे षष्ठी विभक्तिर्भवति । क सति कृदन्त इति । कृत् तृतीयवृत्तिप्रोक्तः प्रत्ययसमूहः सोऽन्ते यस्य स कृदन्तस्तस्मिन् कृदन्ते शब्दे प्रयुज्यमाने वाच्यमाने सतीति भावः । कर्मभूते कृदन्ते शब्दे, क्तादिवर्जिते क्तप्रत्ययादिरहिते क इत्यादिशब्दात् क्त क्तवत् ईषदुःसु खलू शतृशानौ क्मुकानौ पूर्वकाले क्त्वा समासे क्यप् नुम् इष्णु स्तुन्कु इत्यादिक्तप्रत्ययान्तान् विहाय अन्येषु क्तप्रत्ययान्तेषु परेषु सत्सु इत्यर्थः । तत्रोदाहरणं, व्यासस्य कृतिः, व्यासेन क्रियते स्म इति । अत्र व्यासः कृतेः कर्त्ता । ततः कृतिरिति क्तप्रत्ययान्ते शब्दे प्रयुज्यमाने व्यासशब्दस्य कर्त्तरि षष्ठी । एवं भारतस्य श्रवणं भारतं शृणोतीति श्रवणमिति युद्धन्ते कृदन्ते प्रयुक्ते भारतस्येति कर्मणि षष्ठी । अत्रोभयत्रापि कृद्योगलक्षणा षष्ठी । अक्तादाविति किम् । त्वया कृतं, ग्रामं प्राप्तः । अत्र यथाक्रमं कर्त्तरि कर्मणि च तृतीया द्वितीया क्तप्रत्ययान्तत्वात् । आदिशब्दात् शतृशानकमुकानइष्णुस्तुक्नुक्त्वातुमुक्यप् इत्याद्यन्तेष्वपि शब्देषु परेषु षष्ठी न भवति । किंतु द्वितीयैव । ग्रामं गच्छन्, अन्नं पचमानः, अन्नं पेचिवान्, शुभं चक्राणः, देवं दिदृक्षुः, आत्मानमलंकरिष्णुः, दैत्यान् घातुकः, दानवान् जिष्णुः, देवं नत्वा, गुरुं मणम्य, कार्यं कर्त्तुं, ग्रामं गंतुमुत्कंठित इत्यादीन्युदाहरणान्यवसेयानि । ' द्विषः शतुर्वा षष्ठी ' मुरस्य मुरं वा द्विषन् ।

स्मरतौ च कार्ये । स्मृत्यर्थे धातौ प्रयुज्यमाने च कार्ये षष्ठी

भवति । मातुः स्मरति । मातरं स्मरतीत्यस्मिन्नर्थे । चकाराद्वितीयापि । मातरं स्मरति ।

स्मरतौ च कार्ये । स्मरतावर्थे 'सृञ् स्मरणे' इति धातुयोगे कार्ये कर्मणि विषये षष्ठी विभक्तिर्भवति । उदाहरणं, मातुः स्मरति । मातुः स्मर्त्तव्यत्वे षष्ठी । चकारात् द्वितीयापि कर्मापि भवति, मातरं स्मरति ।

तृप्त्यर्थानां करणे वा षष्ठी । स्फुटार्थम् । फलैः फलानां वा तृप्तः । अद्भिः अपां वा तृप्तः । न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृणाम् । एषां प्रयोगे षष्ठी न । लादेशाः । कुर्वन् कुर्वाणः सृष्टिं हरिः । उ । हरिं दिदृक्षुः, अलंकरिष्णुर्वा । उक् । दैत्यान्यातुको हरिः । अव्ययम् । जगत्सृष्ट्वा । सुखं कर्तुम् । निष्ठा । विष्णुना हता दैत्याः । दैत्यान् हतवान् विष्णुः । खलर्थः । ईषत्करः प्रपञ्चो हरिणा । तृन् । कर्ता लोकान् । हेतौ तृतीया पञ्चमी च वक्तव्या । अनित्यः शब्दः कृतकत्वेन कृतकत्वाद्वा ।

तृप्त्यर्थानां करणे वा षष्ठी । फलैः फलानां वा तृप्तः, अद्भिः अपां वा तृप्तः । शेषं सुगमम् । हेताविति । हेतौ साधके तृतीयापञ्चम्यौ भवतः । इह किल प्रतिज्ञा-हेतुदृष्टान्तोपनयननिगमनभेदादनुमानस्य पञ्चावयवाः । तत्र पक्षवचनं प्रतिज्ञा, प्रतिज्ञास्थापको हेतुः, यथा पर्वतो वन्दिमान् धूमवच्चात् । अयं पर्वतो वन्दिमान् इति प्रतिज्ञा, सा च धूमवच्चादिति हेतुना स्थाप्यते इति तत्र हेताविति द्वितीयानुमानावयवे तृतीया पञ्चमी वा भवति । तत्रोदाहरणं अनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञा, कृतकत्वेन कृतकत्वात् इति हेतुस्तत्र तृतीया, विकल्पेन पञ्चमी । हेतुत्वादिति भस्तावाच्छेषा अपि त्रयोऽवयवा व्यज्यन्ते । ते चापी, यो यः कृतकः स स अनित्यः । यथा घट इति दृष्टान्तः, कृतकोऽपमित्युपनयः, तस्यादनित्यश्चापमिति निगमनम् ।

भयहेतौ पञ्चमी चवक्तव्या । चौराद्विभेति । व्याघ्रात्त्रस्य-ति । विद्युत्पाताच्चकितः ।

भयहेताविति । भयस्य कारणे पञ्चमी । भयस्य हेतुर्थः पशुपुरुषादिजनित-

कारणवर्गस्तस्मिन्नर्थे पञ्चमीविभक्तिर्भवति चौराद्धिमेति, व्याघ्रात्प्रस्यति, विद्युत्पा-
तात्कितः । अत्र भयहेतौ भयार्थे पञ्चमी ।

षष्ठी च हेतुप्रयोगे । हेतुप्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी स्यात् ।
चकारात्सर्वादियोगे तृतीयापि । अन्नस्य हेतोर्वसति । क-
स्य हेतोर्नागतः । केन हेतुना वा. नागतः ।

षष्ठी च हेतुप्रयोगे । हेतुशब्दस्य प्रयोगे हेतुरिति शब्दे प्रयुज्यमाने
षष्ठी भवति । कस्य हेतोरियं कन्या, कस्य निमित्तमित्यर्थः । चकारात् सर्वोद्देशे हेतु-
प्रयोगे तृतीया षष्ठी च । केन हेतुना, कस्य हेतोः, निमित्तकारणहेत्वर्थप्रयोगे स-
र्वादौः सर्वा विभक्तयो भवन्ति । को हेतुः, कं हेतुं वसति, केन हेतुना, कस्मै हेतवे,
कस्मात् हेतोः, कस्य हेतोः, कस्मिन् हेतौ, इत्यादि ।

इत्थंभावे तृतीया । किञ्चित्प्रकारं प्राप्त इत्थंभावः । अन्यस्या-
न्यत्रोपचारेण वर्तमानत्वमित्थंभावस्तस्मिन्नित्थंभावे तृतीया
विभक्तिर्भवति । शिष्यं पुत्रेण पश्यति । संसारमसारेण
पश्यति ।

इत्थंभावे तृतीयेति । असावयमिवेति इत्थंभावस्तस्मिन्नर्थे तृतीया विभक्तिर्भ-
वति । उदाहरणं गुरुः शिष्यं पुत्रेण पश्यति, पुत्रसदृशं पश्यति, पुत्रमिवेति भावः ।
पद्माऽयं प्रकार इत्थं तस्य भाव इत्थंभावः, सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः ।
किञ्चित्प्रकारं प्राप्त इत्थंभावः । यथा मनुष्यसामान्यभेदको विशेषः शिष्यत्वलक्षणं
पुत्र इति न भवति किंतु तद्गतस्नेहः पुत्रशब्देनोच्यते इति आचार्यः । शिष्यं पुत्रेण प-
श्यति, पुत्र इव पश्यतीत्यर्थः । एवं संसारमसारेणेत्यपि ज्ञेयम् । साधुः संसारम् असा-
रमिव पश्यति, असारतया पश्यति । सूत्रम् ।

येनाङ्गविकारः । येन विकृतेनाङ्गेनाङ्गिनोऽङ्गविकारो लक्ष्य-
ते तस्मादङ्गात्तृतीया विभक्तिर्भवति । अक्षणा काणः । पा-
देन खञ्जः । श्रवणेन बधिरः । विकारो द्विविधः, न्यून-
त्वाश्रित आधिक्याश्रितश्च । मुखेन त्रिलोचनः । वपुषा
चतुर्भुजः ।

येनाङ्गेति । पङ् (तृ. ए.)त्यदादेष्टेरः । टेन अङ्ग । अङ्गविकारः । अङ्गं विक्रियते

अनेनेत्यङ्गविकारः (प्र. ए.) स्रो० पश्चात् सवर्णे० सिद्धं सूत्रं येन विकृतेनाङ्गेन अक्षणादिना अङ्गिनः शरीरिणोऽङ्गविकारः शरीरविकृतिर्लक्ष्यते ज्ञायते, तस्माद्विकृता-
वङ्गात् तृतीया विभक्तिर्भवतीति । तत्र विकृतत्वं द्विविधं न्यूनत्वेन आधिक्येन
चेति । न्यूनत्वं व्याघ्रे । अक्षणा नेत्रेण काणः, पादेन खञ्जः, शिरसा मस्तकेन
खस्वाटः केशरहितः, करेण कूणिः । न्यूनत्वविकृतेरिदमुदाहरणवस्तुष्टयम् । एवं मुखेन
त्रिलोचनः । वपुषा चतुर्भुजः । इत्येतद्बुदाहरणद्वयमाधिक्यविकृतं ज्ञेयम् । अथ पञ्चम्या
अर्थान्तरमाह । सूत्रम् ।

जनिकर्तुः प्रकृतिः । जायमानस्य कार्यस्योपादानमपादानसंज्ञं भवति । तत्रापादाने पञ्चमी । यस्मात्प्रजाः प्रजायन्ते, तद्ब्रह्मेति ।

जनि कर्तुरिति । जनेर्जन्मनः, यद्वा जनेर्द्धातोः क्रियापदस्य कर्त्ता उत्पद्यमान-
वस्तुजनिकर्त्ता तस्य (ष. ए.) ऋतो ङः अस्य उः द्वित्वाट्टिलोपः । स्वर० स्रो० ।
प्रकृति (प्र. ए.) सिद्धं सूत्रम् । 'जनिकर्तुः प्रकृतिरपादानम्' इत्थं वा सूत्रम् ।
अथ वृत्तिः । जनि कर्तुरिति कोऽर्थः । जायमानस्य जायमानम् उत्पद्यमानं यत्कार्यं
तस्य । प्रकृतिरिति कोऽर्थः, उपादानं मूलकारणं तदपादानसंज्ञं भवति । तत्र अपादाने
पञ्चमी विभक्तिर्भवतीति शेषः । अर्थात् जनेर्द्धातोर्जनिक्रियाया जननं जनिरुद्भव इति
जनेरुत्पत्तेरर्थः कर्त्ता स जायमानः सन् कार्यं भवति । तस्य प्रकृतिः कारणं तत्र
पञ्चमी । उदा० यस्मात् प्रजाः प्रजायन्ते तद्ब्रह्मेत्यभिधीयते । प्रजायन्ते इति जनि-
यातुपदं, प्रजा इति जनिकर्तृपदं जायमानकार्यत्वात् तस्य प्रकृतिर्यच्छब्दनिर्दिष्टं
ब्रह्म ततो यस्मादिति मूलकारणत्वात् प्रकृतिपदस्य पञ्चमी ।

**आडादियोगे । आडादियोगे पञ्चमी विभक्तिर्भवति आङ् मर्यादायामभिविधौ च । अपपरी वर्जने, एते आडादयः । आपाटलिपुत्रादृष्टो देवः । आबालेभ्यो हरिभक्तिः । आदि-
शब्दात्पारित्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः । अपत्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः ।**

आङ्उपसर्गादियोगेऽपि पञ्चमी । आदिशब्दात् आङ् अपपरियोगे । आङ्
उपसर्गो मर्यादायाम् अभिविधौ च वर्जते । तत्र तेन विनेति मर्यादा, तेन सदेत्यभिवि-
धिरिति भेदः । तत्रोदाहरणं आपाटलिपुत्रादिति । पाटलिपुत्रं नगरं मर्यादीकृत्य त-

स्मादर्वाङ् अभिव्याप्य वा देवो मेघो वृष्ट इत्यर्थः । पर्यपास्यां वर्जने पञ्चमी । परित्रि-
गर्तेभ्यो वृष्टो देवः । अपत्रिगर्तेभ्यो देवो वृष्टः । त्रिगर्तेदेशान् वर्जयित्वा वृष्ट
इत्यर्थः । राज्ञि मेघे सुरे देव इति अनेकार्थः ।

विद्यास्वीकारि । आख्यातुः पञ्चमी स्यात् । उपाध्यायाद-
धीते ।

विद्यास्वीकारे । आख्यातुः पञ्चमी स्यात् उपाध्यायादधीते ।

तादर्थ्ये चतुर्थी वक्तव्या ।

संयमाय श्रुतं धत्ते नरो धर्माय संयमम् ॥

धर्मं मोक्षाय मेधावी धनं दानाय मुक्तये ॥

आशिषि चतुर्थी । राज्ञे चिरं सौभाग्यं भूयात् ।

अथ पुनश्चतुर्थीमाह तादर्थ्ये इति । सो ऽर्थो यस्य तत्तदर्थं तस्य भावस्ता-
दर्थ्यं । यद्वा, स एव अर्थस्तदर्थस्तस्य भावस्तादर्थ्यं, यद्वा तस्मै कार्याय इदं कारणं
तदर्थं तस्य भावस्तादर्थ्यं तस्मिस्तादर्थ्ये वाच्यमाने चतुर्थी भवति । तत्रोदाहरणं
श्लोकेन संयमायेति । नरो मनुष्यः श्रुतं शास्त्रं धत्ते धारयति । कस्मै, संयमाय
संयमार्थमित्यर्थः । धर्माय धर्मार्थं संयमं धत्ते । मेधावी बुद्धिमान् मोक्षाय मोक्षार्थं धर्मं
धत्ते । नरो दानाय दानार्थं तथा मुक्तये भोगाय च धनं धत्ते । अत्र संयमादीनां ताद-
र्थ्ये चतुर्थी ।

क्रुधद्गुहेर्ष्यासूयार्थानां यंप्रति कोपः । क्रुधाद्यर्थानां प्रयोगे
यंप्रति कोपः स संप्रदानसंज्ञकः स्यात् । हरये क्रुध्यति द्रु-
ह्यति ईर्ष्यति असूयति । द्रुहादयोऽपि कोपप्रभवा एव द्रु-
ह्यन्ते । सोपसर्गयोः क्रुधद्गुहोर्योगे द्वितीया वक्तव्या । क्रू-
रमभिक्रुध्यति । मित्रमभिद्रुह्यति । अपवादमारोयति ।

क्रुधादिधातुयोगेऽपि चतुर्थी । क्रुधि, द्रुहि, ईर्ष्या, असूया, श्लाघ, ह्रुद्,
स्था, शप् धारि, स्पृहि, एते क्रुधादयः । क्रूराय क्रुध्यति, क्रूरं प्रति क्रोध इत्य-
स्मिन्नर्थे क्रुधधातुयोगे क्रूराय इत्यत्र चतुर्थी, आदिशब्दाभिन्नाय द्रुह्यति, गुणवते
पुरुषाय असूयतीत्यादिरोषवाचकधातुयोगे चतुर्थी । पुत्राय कुप्यति, दुष्टाय कर्ष-
तीत्येवमादयः । गुणेषु दोषारोपोऽसूया, परसंपत्त्यसहनय ईर्ष्या इति भेदः । सो-

पसगयांश्चे कृध्रहोर्षोणे चतुर्थीप्रतिषेधो वक्तव्यः । क्रूरमभिकुष्यति, मित्रमभिदु-
हति चकारात् श्लाघ, शप्, स्था, घृञ्, स्पृहादीनां रुच्यर्थानां च नृप्यमानात्, च-
तुर्थीति सूचितम् । भगवते श्लाघते, मदनाय शपते, मित्राय तिष्ठति, पत्न्यै धारय-
ति भूषणानि पतिः, कृष्णाय स्पृहयति गोपी, क्षुधिताय रोचते अन्नम्, इत्यादि
ज्ञेयम् । ' लोकानां शुभाशुभसूचको भूतादिविकार उत्पातस्तत्रापि चतुर्थी ' वाता-
य कपिला विद्युत् वातोत्पात ज्ञापिका इत्यर्थः । तुमन्तलोपे चतुर्थी । फलेभ्यो याति
फलान्याहस्तु यातीत्यर्थः । ' तुमर्थाच्च भाववचनात् ' यागाय याति, यष्टुं यातीत्यर्थः ।
' मन्यतेः कर्मण्यनादरे वा चतुर्थी ' न त्वां तृणं मन्थे, न त्वां तृणाय मन्थे । ' गत्यर्थ-
कर्मणि द्वितीयनाचतुर्थ्यौ ' व्रजाय व्रजति, व्रजं व्रजति ।

क्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च पञ्चमी वक्तव्या । हर्म्या-
त्प्रेक्षते । हर्म्यमारुह्य प्रेक्षत इत्यर्थः । आसने उपविश्य
प्रेक्षते इत्यर्थः ।

क्यबर्थो दृश्यते यत्र क्यबन्तं नैव दृश्यते ॥

तदेव हि क्यब्लोपित्वं ज्ञातव्यं च सदा बुधैः ॥

' क्यब्लोप इति । क्यबर्थो वाच्यमानः क्यपञ्च अग्रयोगः स क्यब्लोप-
स्तस्मिन्नर्थे पञ्चमी वक्तव्या । यतः, क्यबर्थो दृश्यते यत्र क्यबन्तं न प्रयुज्यते ॥ स एव
हि क्यब्लोपः स्यादिति प्रोक्तं मनीषिभिः । क्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे पञ्चमी वक्त-
व्या । उदा० हर्म्यात् प्रेक्षत इति । कोऽर्थः, हर्म्यं गृहमारुह्य प्रेक्षते पश्यतीत्यर्थः । अत्र
भारुह्येति क्यप्प्रत्ययान्तं पदं, तस्य लोपो हर्म्यादिति पञ्चमी । एवम् आसनाद्ददति
आसने उपविश्य वदतीत्यर्थः । सप्तमीमाह ।

निमित्तात्कर्मयोगे सप्तमी च वक्तव्या ।

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ॥

केशेषु चमरीं हन्ति सीमि पुष्कलको हतः ॥

गुदमेद्धान्तरालाङ्गं सीमेति प्रोच्यते बुधैः ॥

पुष्कलो मृगभेदः स्याद्वन्यः सौगन्ध्यहेतुकः ॥

निमित्तादिति । निमित्तं नाम पञ्चमोऽधिकरणभेदस्तस्मान्निमित्तात् । यद्वा
निमित्तात् प्रयोजनवाचिनः शब्दात् कर्मयोगे सति सप्तमी वक्तव्या । तत्रोदाहरणं
चर्षणीति । चर्मनिमित्तं द्वीपिनं चित्रकं हन्ति विनाशयति, दन्तयोर्दन्तनिमित्तं, कु-

क्षरं हस्तिनं हन्ति, केशेषु केशनिर्मितं चमरीं मृगविशेषं हन्ति, सीञ्जि सीमायां सीमानिर्मितं केनापि पुरुषेण पुष्कलको नाम क्षुद्रग्रामाधिपतिः हतो मारितः । पुष्कलकः कीलको वा हतः । निपातकीलः पुष्कलकः ।

विषये च । तर्के चतुरः ।

विषये चेति । विषये विषयार्थे ग्राह्येऽर्थे वाच्यमाने सप्तमी विभक्तिर्भवति उदा० तर्के तर्कविषये चतुरो निपुणः । अत्र तर्कः क्रियाश्रयत्वाभावात्नाधिकरणम् । ततो विषये सप्तमी ।

षष्ठीसप्तम्यौ चानादरे । बहूनां क्रोशतां गतश्चौरः ।

पित्रो रुदतोः प्रव्रजति पुत्रः । बहुषु साधुषु वदत्स्वपि स्व-
यमार्यो याति साधुमार्गेण । बहुषु साधुषु वदत्स्वपि स्व-
यमनार्योऽसाधुमार्गेण ।

पठोति । अनादरे क्रियमाणे सति षष्ठी सप्तमी च भवति । तत्रोदाहरणं, बहूनां जनानां क्रोशतां फूत्कुर्वतां स चौरो गतः । बहून् जनानां क्रोशतोऽवज्ञाय अनादृ-
स्येत्यर्थः । बहुषु असाधुषु निवारयत्सु सत्स्वपि निषेधयत्स्वपि आर्यः साधुः स्वय-
मात्मना साधुमार्गेण धर्ममार्गेण यातीत्यत्रानादरे सप्तमी । बहुषु साधुषु जनेषु वदत्सु
सत्स्वपि ऋयत्स्वपि अनार्योऽसाधुः स्वयमात्मना असाधुमार्गेणासमीचीनमार्गे-
णाधर्ममार्गेण दुराचारेण याति । बहुषु साधुषु जनेष्वनादरं कृत्वा व्रजतीत्यर्थः । एवं
मातापित्रो रुदतोः सतोः प्रव्रजति पुत्रः । मातापित्रोरनादरं कृत्वा दीक्षां गृण्णाति इ-
त्यपि ज्ञेयम् । ' इगन्ते कर्मण्यपि सप्तमी ' अधीती व्याकरणे । सूत्रम् ।

अन्योक्ते प्रथमा । यदिदं कार्याद्यन्येनाख्यातेन कृता चोक्तं
भवति, तदा प्रथमा प्रयोक्तव्या । घटः क्रियते । घटः का-
र्थः । प्राप्तमुदकं यमिति प्राप्तोदको ग्रामः । छन्दसि स्या-
दिः सर्वत्र । दधि जुहोतीत्यस्मिन्नर्थे दग्धा जुहोति । पुन-
न्तु ब्रह्मणस्पतिः । व्रजतीर्विरेजुः ।

कर्ता कर्म च करणं संप्रदानं तथैव च ॥

अपादानाधिकरणमित्याहुः कारकाणि षट् ॥

द्वितीया कर्मणि ज्ञेया कर्तारि प्रथमा यदा ॥

उक्तकर्तृप्रयोगोऽयं न तदा यक् प्रयुज्यते ॥

तृतीया कर्तरि यदा कर्मणि प्रथमा तदा ॥

उक्तकर्मप्रयोगोऽयं न तदा परस्मैपदम् ॥

स्वतन्त्रः कर्ता । क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् । प्रधानीभूतधात्वर्थाश्रयः कर्ता । साधकतमं करणम् । क्रियासिद्धौ प्रकृत्योपकारकं करणसंज्ञं स्यात् । कर्तृकरणयोस्तृतीया । अनभिहिते कर्तरि करणे च तृतीया स्यात् ॥ अकथितं च । अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ।

दुह्याच्पद्दण्डरुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथमुषाम् ॥

कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम् ॥

दुह्यादीनां द्वादशानां तथा नीप्रभृतीनां चतुर्णां कर्मणा यदुज्यते तदेवाकथितं कर्मेति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । गां दोग्धि पयः । वलिं याचते वसुधाम् । आविनीतं विनयं याचते । तण्डुलानोदनं पचति । गर्गान् शतं दण्डयति । ब्रजमरुणाद्धि गाम् । माणवकं पन्थानं पृच्छति । वृक्षमवचिनोति फलानि । माणवकं धर्मं ब्रूते, शास्ति वा । शतं जयति देवदत्तम् । सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति । देवदत्तं शतं मुष्णाति । ग्राममजां नयति, हरति, कर्पति, वहति वा । अर्थनिवन्धनेयं संज्ञा । वलिं भिक्षते वसुधाम् । माणवकं धर्मं भापते, अभिधत्ते, वक्तीत्यादि । अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञः स्यादिति वाच्यम् । कुरून्स्वपिति । मासमास्ते । गोदोहमास्ते । क्रोशमास्ते । गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि

कर्ता स णौ । गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां
चाणौ यः कर्ता स णौ कर्म स्यात् ।

शत्रूनगमयत्स्वर्गं वेदार्थं स्वानबोधयत् ॥

आशयञ्चामृतं देवान्वेदमध्यापयद्विधिम् ॥

आसयत्सालिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः ॥

गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृक्ष्वहाम् ॥

बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मणां च निजेच्छया ॥

प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ण्यन्तानां लादयो मताः ॥

गौर्दुह्यते पयः । अजा ग्रामं नीयते । बोध्यते माणवको ध-
र्मम् । माणवको बालः । देवदत्तो ग्रामं गम्यते । अ-

कर्मकाणां कालादिकर्मणां च कर्मणि भावे च लकार
इष्यते । मासं आस्यते देवदत्तेन । णिजन्तानु प्र-

योज्ये प्रत्ययः । मासमास्यते माणवकः । तत्प्रयोजको
हेतुश्च । कर्तुः प्रयोजकः कर्तृसंज्ञो हेतुसंज्ञश्च स्यात् । स्वा-

र्थं परित्यज्य अन्यार्थाभिधायित्वमुपसर्जनत्वम् । क्रि-
याजन्यफलशालित्वं कर्मत्वम् । साक्षात्संबन्धेन क्रिया-

न्वयित्वं मुख्यत्वम् । परम्परासंबन्धेन क्रियान्वयित्वं गौ-
णत्वम् ॥ इति कारकप्रक्रिया ॥

अन्योक्तिरिति । अन्योक्ते अन्येन उक्तमन्योक्तं तस्मिन् (स. ए.) अइए । प्रथमा
(प्र. ए.) आपृ इति सिल्लोपः । सिद्धं सूत्रम् । अन्योक्त इति पदं व्याचष्टे यदिति ।
यदिदं कार्यादि कारकं । अन्येनेति कोऽर्थः, अन्येन कर्मोक्तिभावोक्तिसंबन्ध्याख्या-
तेन द्वितीयवृत्त्युक्तसूत्रनिष्पत्तेन प्रत्ययान्तधातुरूपेण कृता च पुनः कर्मोक्ति-
संबन्धिकृदन्तप्रत्ययेन तृतीयवृत्तिसाधितशब्देन चशब्दात् समासेन तद्वितेन च
यदुक्तं भवति तदा कर्मणि प्रथमा विभक्तिर्भवति । अर्थात् यत्र तृतीयान्तः कर्त्ता
तत्र कर्मणि प्रथमा भवतीति भावः । उदा० कुम्भकारेण घटः क्रियते इत्यत्र घटस्य
कार्यत्वात्क्रियते इत्याख्यातोक्तत्वेन कर्मणि प्रथमा । एवं 'कारुकेण कटः कार्यः' इत्य-

त्र कृतोक्तत्वात् प्रथमा । छन्दसि कारकानियममाह छन्द० छन्दसि वेदविषये स्याद्विर्विभक्तिः सर्वत्र सर्वस्मिन्नर्थे व्यत्ययेन च भवति । तत्रार्थत्वान्न विभक्तिनियम इत्यर्थः । उदा० दध्ना लुहोतीति । दधि लुहोतीति द्वितीयासंभवे छान्दसत्वात् द्वितीयास्थाने तृतीया । भो पूजका ब्रह्मणस्पतिरिति ब्रह्मणस्पतिं पुनन्तु ब्रह्माणं प्रक्षालयन्तु इति द्वितीयार्थे प्रथमा । 'ब्रजतीर्विरेजुः' इत्यत्र ब्रजन्त्यो गोप्यो विरेजुरिति प्रथमाबहुवचनसंभवे द्वितीयाबहुवचनमाउक्तं च भागवते दशमस्कन्धे पञ्चमाध्याये कृष्णजन्माधिकारे नन्दालयं सबलयो ब्रजतीर्विरेजुः । एवमन्यान्यपि छान्दसोदाहरणान्यवसेयानि । ग्रन्थगौरवभयात् लिख्यन्ते । शेषं मृगमम् । अथ विभक्तीनां केचिदर्थः समाहृत्योच्यन्ते । सामान्याल्लङ्घनपरिमाणकर्त्तृसंबोधनान्योक्तेषु प्रथमा । कर्त्तरि तृतीयान्ते सति कर्मणि प्रथमा स्यात् इत्यर्थः । कर्मण्यमितः, सर्वत, उभयतः, परितः, प्रति, समया, निकषा, हा, अनु, धिग्, उपर्युपरि, अधोऽधः, अध्यधि, विना, अन्तरेण, अन्तरा, स्मरतौ, कालाध्वनोर्नैरन्तर्ये, शत्रुशान्कमुकानइष्णुस्तुत्कातुमुक्प्ययोगे, क्रियाविशेषणे च द्वितीया । कर्तृसाधनयोः सहसदृशसाकंसाद्धिविनेत्यंतद्भावयेनाल्लङ्घिकारवारणार्थालंयोगनिषेधार्थकृतादियोगहेतुतुल्यार्थादिषु तृतीया । दानपात्रे, नमः स्वास्तिस्वाहा स्वधावषट्तादर्थ्यक्रुधादिरुच्यर्थादिधातुयोगसमर्थार्थालंयोगे, बलिरसित हितशब्दयोगोत्पातज्ञापितेषु चतुर्थी । विश्लेषावधौ, ऋते अन्यादिविनापृथग्भिन्नतर प्रभृत्यारभ्यबहिःशब्दयोगहेत्वर्थजनिकर्तृमर्यादाच्चाद्वियोगकण्ठलोपभयहेतुविचाल्यातृप्रभृत्यर्थेषु पञ्चमी । संबन्धनिर्द्धारणंस्वामित्वकर्तृकार्यस्मरणार्थहेतुशब्दप्रयोगतुल्यार्थानादरादिषु षष्ठी । आधारभावस्वामित्वनिमित्तविषयानादराधीत्यादिष्वर्थेषु सप्तमी । छन्दसि सर्वा विभक्तयः सर्वेष्वर्थेषु व्यत्ययेन च भवन्ति । जातावेकवचनं बहुवचनवद्भवति । एको द्वौ वास्मदो विशेषणे बहुवद्भवतः । गुरो च एको द्वौ बहुवद्भवतः इत्यादि ज्ञेयम् । यथात्र देशे प्रचुरो यवो नो त्यद्यते, तथाऽहम् आवां एतयोरर्थे वयमिति भवति । तथा एकस्मिन्नपि गुरौ परे गुरव इति बहुवचनं भवति ।

॥ इति संक्षेपतः कारकप्रक्रियाविवरणं समाप्तम् ॥

अथार्थवद्विभक्तिविशिष्टानां पदानां समासो निरूप्यते ।

अथ समासप्रारम्भः । तत्र प्रथमं परिभाषामाह । अथार्थेत्यादि । अथवा अथेति कारककथनानन्तरं समासो निरूप्यते इति संबन्धः । तत्र समसनम् अनेकेषां पदानामेकं पदमित्यादि यत्संक्षेपणं स समासो निरूप्यते कथ्यते । केषां पदानां, स्याद्विभक्त्यन्तानां । एवंविधानां पदानां समासो निरूप्यते कथ्यत इति योगः । कथः

भूतानां पदानाम् अर्थवदित्यादि । अर्थः प्रथमादीनां लिङ्गादेः सोऽस्त्यासामित्यर्थ-
वत्पस्ताश्च ता विभक्तयश्च अर्थवद्विभक्तयस्ताभिर्विशिष्टानि पुक्तानि अर्थवद्विभक्तिवि-
शिष्टानि तेषाम् । यद्वा, अर्थवन्ति च तानि विभक्तिविशिष्टानि च अर्थवद्विभक्ति-
विशिष्टानि तेषाम् । अथ समासस्य याथातथ्यमाह । सूत्रम् ।

समासश्चान्वये नाम्नाम् । नाम्नामन्वययोग्यत्वे सत्येव समा-
सो भवति । चकारात्तद्धितोऽपि । ततो भार्या पुरुषस्येत्या-
दौ समासो न भवति । स च षड्विधः । अव्ययीभावस्त-
त्पुरुषो द्वन्द्वो बहुव्रीहिः कर्मधारयो द्विगुश्चेति । अव्ययस्य
अव्ययेन वा भवनं सोऽव्ययीभावः ॥ १ ॥ स एवाग्रिमः
पुरुषः प्रधानं यस्यासौ तत्पुरुषः ॥२॥ द्वन्द्वायते उभयपदा-
र्थौ येनासौ द्वन्द्वः ॥३॥ बहु समातिरिक्तं व्रीहिः प्रधानं यस्मि-
न्नसौ बहुव्रीहिः ॥४॥ कर्म भेदकं धारयतीति कर्मधारयः ॥५॥
द्वाभ्यां गच्छतीति द्विगुः ॥६॥ पूर्वपदप्रधानोऽव्ययीभावः द्वि-
गुत्पुरुषौ परपदप्रधानौ । द्वन्द्वकर्मधारयौ चोभयपदप्रधा-
नौ । बहुव्रीहिरन्यपदप्रधानः । यत्रानेकसमासप्राप्तिस्तत्र
उभयपदप्रधानो बलवान् । तस्य क्रियाभिसंबन्धात् । यत्रै-
कस्मिन्समसिते पदेऽनेकसमासप्राप्तिस्तद्विषयमिदम् । निषा-
दस्थपतिं याजयेदित्यत्र तत्पुरुषवहुव्रीहिकर्मधारयप्राप्तौ स-
त्थां निर्णयमाह । समानाधिकरणव्यधिकरणयोर्मध्ये समा-
नाधिकरणो बलवान् । एकविभक्त्यन्तत्वमेकार्थनिष्ठत्वं वा
सामानाधिकरण्यम् । नीलं च तदुत्पलं च नीलोत्पलम् । मि-
त्रविभक्त्यन्तं मित्रार्थनिष्ठत्वं वा वैयधिकरण्यं । ऐकपद्यमैक-
स्वर्थमैकविभक्तिकत्वं च समासप्रयोजनम् । अथि स्त्री इति
स्थिते । स्त्रीशब्दाद्वितीयैकवचनम् । स्त्रियमधिकृत्य भवती-
ति विग्रहेऽन्वययोग्यार्थसमर्पकः पदसमुदायो विग्रहो वा-

क्यमिति यावत् । कृते समासेऽव्ययानां पूर्वनिपातो व-
क्तव्यः ।

समासश्चेति । समास (प्र. ए.) स्रो० । च (प्र. ए.) अव्य० पश्चाद्विस्तर्जे०
स्तोः श्रुभिः श्रुः । स्वर० । अन्वयेति । अन्वेति पदानामर्थमित्यन्वयस्तस्मिन् (स. ए.)
अइए पश्चात्सवर्णे० । नामन् (ष. ङ.) अल्लोपः० स्वर० मोनु० सिद्धं सूत्रम् ।
नाम्नामन्वयेत्यादिवृत्तिः कण्ठ्या । परमत्र नामशब्देन पदमेव विवक्षितमन्यथा अ-
विभक्ति नामेत्युक्ते समासप्रत्यययोरिति सूत्रं व्यर्थं स्यादिति द्विवचनस्य बहुवर्त्यान्तः-
पातित्वात् द्वयोरपि नाम्नोः समासः स्यात् । यद्वा नाम्नी च नामानि च नामानि
तेषां नाम्नाम् । एकशेषः समासः। तेन द्वयोर्नाम्नोः बहूनां च नाम्नां समासो भवति । न-
वरं, सत्येवेति परस्परमर्थानुगमनमन्वयः । बाधकप्रमाणाभावो योग्यता । यत्र नाम्नां
पदानां शब्दानाम् अन्वययोग्यत्वं संभवति, तत्रैव समासो भवति नान्यत्रेति भावः ।
चशब्दात्तद्वितोऽपि तद्वितप्रत्ययसबन्धिविग्रहोऽप्यन्वययोग्यत्वे सत्येव भवति ।
तत इति । तस्मात्कारणात् भार्या पुरुषस्येत्यादौ विपरीतान्वये समासो न भवति । यथा
देवदत्तस्य भार्या । पुरुषस्य वल्लमित्यत्र चतुर्णां शब्दानां मध्याद् आदिमम् अन्तिमं
च शब्दं विहाय मध्यस्थशब्दद्वयग्रहणादन्वययोग्यत्वं नास्ति । ततः समासो न
भवति । अन्वयायोग्यत्वादिति । पुरुषस्य भार्येत्यादौ तु भवति । अथ समासः कति-
विध इति नामभिस्तद्भेदानाह सचेति । स समासः षड्विधः षट्प्रकारः षट्संख्य इ-
त्यर्थः । तत्राद्योऽव्ययीभावो, द्वितीयस्तत्पुरुषः, तृतीयो द्वन्द्वः, चतुर्थो बहुव्रीहिः,
पञ्चमः कर्मधारयः, षष्ठो द्विगुः, इत्येवं समासः षड्विधो ज्ञेयः । सांभतं समासेषु प-
दानां प्राधान्यमाह । पूर्वपदप्रधानोऽव्ययीभावः । पूर्वपदमन्वयं परपदमन्वय-
यं तद्वत्त्वेन अनव्ययस्य अव्ययमवनमव्ययीभावः । द्विगुतत्पुरुषौ समासौ
परपदप्रधानौ । पूर्वोत्तरयोः पदयोर्मध्ये यत्परम् अग्रेतनं पदं तदर्थः प्रधानो ययोस्तौ ।
द्वन्द्वकर्मधारयौ चोभयपदप्रधानौ । उभे पूर्वापरं पदे प्रधाने मुख्ये ययोस्तौ ।
बहुव्रीहिरन्यपदप्रधानः । पूर्वोत्तराभ्यां पदाभ्याम् अन्यत्किमपि बहिर्स्थितं पदं
प्रधानं यस्मिन् सः । कस्मात्, तस्य क्रियाभिसंबन्धात् । अस्य व्याख्या यथा ।
तस्य क्रियाभिसंबन्धादिति पदं सर्वत्रापि योज्यम् । तत्र तत्र तस्य तस्य पदस्य क्रि-
याभिः सह अभिसंबन्धात् क्रियायां मुख्याधिकारित्वात् क्रियायोगित्वेन प्राधान्या-
दित्यर्थः । अव्ययीभावः पूर्वपदप्रधानो यथा-अधिसि, क्रियम् अधिकृत्य भवतीत्यत्र
पूर्वपदस्य अधिशब्दस्य क्रियायां मुख्यत्वाद् अव्ययीभावः पूर्वप्रधानः । तथा तस्य

अग्रेतनपदस्य क्रियाभिसंबन्धाद् द्विगुस्तत्पुरुषश्च एतौ परपदप्रधानौ । यथा पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगु इत्यत्र पञ्चन् शब्दस्य संख्यावाचकस्य विशेषणत्वं । गोशब्दस्य विशेष्यत्वं । विशेष्यविशेषणयोर्विशेष्यस्य मुख्यत्वमिति गोशब्दस्य परपदस्य प्रधानत्वं, तथा तत्पुरुषसमासे ग्रामं प्राप्त इत्यादीनां परपदानां प्रधानत्वं, यथा ग्रामं प्राप्तस्तथा पुरं गृहं, धनं, सुखं, प्राप्त इत्यादिषु पूर्वपदस्य परावृत्तिमद्विग्रहत्वात्परपदस्य च परावृत्त्यसहत्वात्तत्पुरुषे परपदस्य प्राधान्यम् । एवं द्विगुतत्पुरुषयोः परपदस्य क्रियाभिसंबन्धात् द्विगुतत्पुरुषौ परपदप्रधानौ तथा द्वन्द्वे कर्मधारये च उभयपदयोः क्रियाभिसंबन्धाद् द्वन्द्वकर्मधारयात्प्रभयपदप्रधानौ । यथा अग्निश्च सोमश्च अग्नीषोमी वचैते इत्यादिषु पदद्वयस्यापि क्रियायाम् अधिकारत्वाद्द्वन्द्वे उभयपदयोः प्राधान्यं; तथा कर्मधारये, नीळं च तदुत्पलं चेत्यत्र विशेषणविशेष्ययोरेकार्थनिष्ठत्वादन्योन्याश्रयभूतत्वाच्च पदद्वयस्य प्राधान्यं, बहुव्रीहौ चान्यपदस्य प्राधान्यं । यथा बहु धनं यस्येत्यत्र बहुधनस्य वस्तुभूतत्वं यच्छब्दस्य तु स्वामित्वमिति अन्यपदस्य प्राधान्यं तस्यान्यपदस्य क्रियाभिसंबन्धादिति । अथ बलाबलत्वमाह उभयपदप्रधानौ बलवानिति । समासद्वयस्य संभवे य उभयपदप्रधानः समासः स बलवान् भवति । यथा निषादस्थपतिरित्यत्र निषादानां स्थपतिरिति तत्पुरुषे क्रियमाणे परपदप्रधानत्वं, तथा निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति कर्मधारये क्रियमाणे उभयपदप्रधानत्वम् । ततोऽत्र कर्मधारय एवोभयपदप्रधानत्वाद् बलवानतोत्र कर्मधारय एव स्यात् नतु तत्पुरुषः । ननु विभक्तान्येव पदानि प्रयोक्तव्यानि किं समासेनेति समासस्य प्रयोजनमाह । ऐकपद्यमैकस्वर्यमैकविभक्तित्वं च समास प्रयोजनमिति । अनेकेषां पदानामेकं पदमिति तस्य भाव ऐकपद्यं, बहूनि पदानि द्वे वा पदे उच्चार्य विभक्तिलोपं कृत्वा समासत्वाद् या विभक्तिः क्रियते तस्यां कृतापामेकपदभावो भवति तदैकपद्यं, यद्वा एकशेषे द्वे त्रीणि वा पदान्युच्चार्य एकं पदं विशेष्यते तदैकपद्यम्, देवश्च देवश्च देवश्च देवाः । यथा अनेकेषां स्वराणामेकस्वरस्तस्य भाव ऐकस्वर्यं । यथा द्विपमधिकृत्य भवतीति विभागोच्चारणे प्रयत्नगौरवं स्यात्, समासेनोच्चारणे प्रयत्नलाघवं स्यात्, इदमेकं प्रयोजनम् । ऐकपद्यात् शरवणादौ णत्वमपि प्रयोजनं, तथा वैदिकप्रक्रिया प्रसिद्धोदात्तादिस्वराणाम् ऐकस्वर्यं च प्रयोजनम् । अनेकासां विभक्तीनामेका विभक्तिस्तस्या भाव ऐकविभक्तित्वं समासस्य प्रयोजनमिति । शशाश्च कुशाश्च पलाशाश्च इत्यत्र समासकरणे पदत्रयं, विभक्तिलोपानंतरं त्रयाणामपि पदानामेकं पदम्, तथा समासे किञ्चित्पदमुदात्तस्वरेण किञ्चित्स्वरित्तपदेनोच्चार्यते । ततः समासे कृते एकस्वरेणैवोच्चारणं, तथा विभक्तित्रयस्याप्यैकपदत्वे एकैव विभक्तिरित्यैकविभक्तिकत्वमिति

समासेनैतन्नयं साध्यत इत्यर्थः । यतः ' विभक्तिर्लुप्यते यत्र तदर्थस्तु प्रतीयते । ऐकपदं पदानां च स समासोऽभिधीयते । अथ पूर्वमुद्दिष्टत्वाद् अव्ययीभावोदाहरणमाह । अधिस्त्रि इति । अस्यार्थः । अत्राधिरुपसर्गोऽधिकृत्येत्यर्थस्य वाचकः । स्वपदैरन्यपदैर्वा विविच्य कथनं विग्रहस्तेन अव्ययीभावस्यास्वपदविग्रहत्वात् अधिशब्दो नोच्चार्यते । किंतु तदर्थवाचकोऽधिकृत्येति शब्दोऽल्लिखित एवाग्रे उच्चार्यते । अतः केवलस्त्रीशब्दादग्रे द्वितीयैकवचनं अस्मीदीयते स्त्रीभुवोरिति वाम् शसि इति वा इप् । स्वर० स्त्री स्त्रियमिति सिद्धं । ततः स्त्रियमधिकृत्येति विग्रहो भवति । स्त्रियमधिकृत्य इति सप्तमी । अधिरुपसर्गः सप्तम्यर्थे । इति विग्रहः । पदस्यार्थमाह अन्वयेति । परस्परसापेक्षपदैकार्यभावोऽन्वयस्य योग्यो योसावर्थस्तस्य समर्पकः प्रापकः समर्थको वादाकर्षकरो यः पदसमुदायः पदसमूहः स विग्रहस्तस्य अपरं नाम वाक्यमित्यर्थः । समासार्थबोधकं वाक्यं विग्रह इति वा । ततोऽधिस्त्रियमिति पदं स्त्रियमधिकृत्य भवतीति विग्रहे कृते । यद्वा स्त्रियमधीत्युच्चार्य कृते विग्रहे अव्ययस्य पूर्वनिपातः कार्यः । अन्यच्च यत् प्रतिपदं प्रधानं तस्य पदस्य सर्वत्र समासे पूर्वनिपातो वक्तव्य इति । अथ अव्ययीभावस्य लक्षणमाह ।

पूर्वेऽव्ययेऽव्ययीभावः । अव्यये पूर्वपदे सति योऽन्वयः सोऽव्ययीभावसंज्ञकः समासो भवति । इति समाससंज्ञायाम् ।

पूर्वेऽव्यय इति । पूर्व (स. ए.) अइए । अव्यय (स. ए.) अइए । अव्ययीभाव (प्र. ए.) सो० अकारद्वयस्यापि एदोतोऽत इति लोपः । त्रिपदभिदं सूत्रम् । अव्यये पूर्वपदे सति प्राधान्येन पूर्ववाचिनि सति योऽन्वयः सोऽव्ययीभावसंज्ञकः समासो भवति । अत्र अधेरुपसर्गस्य तदव्ययमिति सूत्रेण अव्ययसंज्ञा ततोऽव्यये पूर्वपदेऽस्यान्वयस्य अव्ययीभाव इति समाससंज्ञा । ततः समाससंज्ञायां सिद्धायां किं कृत्यमिति सूत्रेणाह ।

समासप्रत्यययोः । समासे वर्तमानाया विभक्तेः प्रत्यये च परे विभक्तेर्लुग् भवति । इत्यमो लुक् नामसंज्ञायां स्यादिविभक्तिर्भवति ।

समासेति । समासप्रत्यययोः समासश्च प्रत्ययश्च समासप्रत्ययौ तयोः समासप्रत्यययोः (स. द्वि.) ओसीत्यकारस्य एकारः एअप् स्वर० सो० समासेऽव्ययीभावाद्वा वर्चमानाया विभक्तेः तथा प्रत्यये कृत्तद्धितलक्षणे परे च विभक्तेर्लुग् भवति । समासे वर्तमानत्वं प्रस्तुतमेव । तद्धितप्रत्यये परे यथा उपगोरपत्यमिह्यत्र षष्ठीलोपः कृतप्रत्यये यथा कुंभं करोतीत्यत्र द्वितीया । वर्चमानार्थो लोप इति सूत्रेण

अथो लुक्, ततो 'निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः' इति वचनात् द्वयोरपि निषेधः । स्त्रीशब्दः प्रकृत एव तिष्ठति अधिल्ली इति जातं ततः कृचद्धितसमासाश्चेति समास-स्य संज्ञा । अतो नामत्वात्स्यादयोऽपि सामान्येन (प्र. ए.) स् । अधिल्ली+स् इति स्थिते । लिङ्गव्यवस्थां सूत्रेणाह ।

स नपुंसकम् । सोऽव्ययीभावः समासो नपुंसकलिङ्गो भवति । नपुंसकत्वाद्भ्रस्वत्वम् ।

स नपुंसकमिति । तद् (प्र. ए.) त्यदादेष्टेरः इति तस्य सः सो० नपुंसक (प्र. ए.) अतोऽम् । अम् शसो० मोनु० सैषाद्धसे इति विसर्गलोपः । द्विपदमिदं सूत्रम् । सोऽव्ययीभावो नपुंसकलिङ्गो भवति इति नपुंसकलिङ्गता । ततो नपुंसकत्वात्-नपुंसकस्येति सूत्रेण ऋस्वत्वमेव नान्यत् । सेरमादि कार्यम् । नपुंसकात्स्यमोर्लुगिति सूत्रेण स्यमोर्लुकि प्राप्ते सर्वविभक्तिभ्रुगर्थं सूत्रान्तरमाह ।

अव्ययीभावात् । अव्ययीभावात्परस्या विभक्तेर्लुग्भवति । अधिल्लि गृहकार्यम् ।

अव्ययीभावात् इति । अव्ययीभाव (पं. ए.) ङ्सिरत् सवर्णे० अव्ययी-भावात्परस्याः सर्वस्या अपि विभक्तेर्लुग् भवति न शब्दनिर्देश इति सर्वविभक्तीनां लुगेव भवति । ननु अतोऽम्, ईमौ, जस्रशसोः शिः, इत्यादिसूत्रमधिः इति सेर्लुक् । अधिल्लि इति सिद्धं स्त्रियमधिकृत्य आश्रित्येत्यर्थः । इदं गृहकार्यं स्त्रीस्वामिकं ह्ययाद्या रमित्यर्थः । स्त्रिया अधिकारे भवति सप्तस्वपि विभक्तिषु सर्ववचनेषु अधिल्लि ईदृशमेव रूपं । एवं हरौ अधिकृत्य प्रवृत्ता कथा अधिहरि । एवम् अतिरै अतिनौ इत्यत्र (द्वि. ए.) अम् ततो रायमतिक्रान्तं नावमतिक्रान्तमिति विग्रहे कृतेऽव्ययीभावसमास-स्ततः समासप्रत्यययोरिति विभक्तिलोपः निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः । इति-अमभावे ऐ आय् इत्यस्याप्यभावः । ततो नपुंसकत्वात् ऋस्वत्वं कियत् इति ऋ-स्वकरणविधिमाह ।

ह्रस्वादेशे सन्ध्यक्षराणामिकारोकारौ च वक्तव्यौ । रायम-तिक्रान्तमतिरि कुलम् । नावमतिक्रान्तमतिनु जलम् ।

ह्रस्वादेश इति । सन्ध्यक्षराणामेकारौकारादीनां ऋस्वादेशे क्रियमाणे सति एकौरेकारयोरिकारः ओकारोकारयोस्तु उकारादेश इति । अतिरै इत्यत्र ऐका-रस्य इकारः, अतिनौ इत्यत्र औकारस्य उकारः । ततः (प्र. ए.) अव्ययीभावादिति

सिलोपः । अतिरि इति सिद्धं । एतत् कुलं अतिरि द्रव्यपूर्णमित्यर्थः । एवं एतज्जलम् अतिनु नौभिरपि तरीतुमशक्यमित्यर्थः । अन्ये त्वत्राव्ययीभावं नेच्छन्ति । किंतु अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया सह समयस्यन्ते समासश्च तत्पुरुषो भवति । तत्पुरुष- इति तत्पुरुषमिच्छति तच्चिन्त्यम् । एवम् उपनदं, उपमधु, उपकर्तृ, अम्भग्नि, प्र- त्यग्नि, साम्नि, अनुगिरि, अनुवनम्, अनुज्येष्ठं, प्रत्यक्षं, परोक्षं, समक्षं, नायं निद्रा काल इति अतिनिद्रं, मध्येसमुद्रं, पारेगङ्गम्, इत्यादि लोकात् ज्ञेयम् । यत् उक्तं प्रक्रियाकौमुद्याम् ; अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्धचर्थाभावात्पयासंप्रतिशब्द- प्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययोग्यद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु इति । विभक्तौ हरौ अधि प्रवृत्ता कथा इत्यधिहरि, समीपे कुम्भस्य समीपमुपकुम्भं, समृद्धौ श- द्धानां समृद्धिः समुद्रं, व्यृद्धौ वृद्धेरभावो व्यृद्धिः । यवनानां ऋद्धेर्विगमः हृयैवर्नं, अ- र्थाभावे मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकं, अत्यये अतीतानि हिमानि निर्हिमम्, संप्रति नायं निद्राकालोऽतिनिद्रं, शब्दप्रादुर्भावे इतिहरि हरिशब्द इति प्रकारेण प्रकाशत इत्यर्थः, पश्चाद्भिष्णोः पश्चादनुविष्णु देवाः, योग्यता, वीप्सा, पदार्थानतिवृत्तिसाह- श्यानि यथार्थाः । रूपस्य योग्यमनुरूपम्, अनुपूर्वं ज्येष्ठमनुक्रम्यानुज्येष्ठं, योग्यपद्ये चक्रेण युगपदेहि इति सचक्रं, सादृश्ये सादृशः सरूपा इति ससलि, संपत्तौ भ्रतृणां संपत्तिः सक्षत्रं, साकल्ये तृणेन सकलम् अचि इति सतृणं, अन्तवचनेऽभिग्रन्थपर्य- न्तमधीते साम्नि, पुनरव्ययीभावस्य संभवमाह यथा शब्दः सादृश्यार्थे असादृश्यार्थे च वर्त्तते । तत्र सादृश्यार्थे उपमानार्थे यथा शब्देन सह समासो न भवतीत्यर्थः । यद्वा योग्यता वीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि इति यथाशब्दस्य चत्वारोऽर्थाः । तत्र सादृश्यार्थं विहाय अन्येष्वर्थेषु वर्त्तमानस्य यथाशब्दस्यान्वितेन पदेन सह समासो भवति । बाधाभावो योग्यता । पदार्थानां व्याप्तुमीप्सा वीप्सा उदाहरणं यथा रूपं चे- ष्टते रूपस्य योग्यं यथा रूपम् इति योग्यता । यथावृद्धं प्रणमति ये ये वृद्धास्त्वा- स्तान् प्रणमति इति । वीप्सा । शक्तिमनतिक्रम्य करोतीति यथाशक्ति एवं छ- त्रम् अनतिक्रम्येति यथासूत्रम् इति पदार्थानतिवृत्तिः । सादृश्ये तु न समासः । यथा विष्णुस्तथा शिवः ।

यथाऽसादृश्ये । यथाशब्दोऽसादृश्येऽर्थे वर्तमानः समस्यते, सोऽव्ययीभावः समासो भवति । योग्यता वीप्सापदार्थान- तिवृत्तिः सादृश्यं चेति यथार्थाः । शक्तिमनतिक्रम्य करोतीति यथाशक्ति करोति । सादृश्ये किम् । यथा हरि-

स्तथा हरः । कुम्भस्य समीपमिति विग्रहे समासादि पूर्व-
वत् । अव्ययीभावात् इति प्राप्ते ।

यथा साहस्ये । यथा (प्र. ए.) शक्ति (द्वि. ए.) अमृशसोरस्य अग्रे अन-
तिक्रम्येति उच्चारणमात्रं तामनुसृत्येत्यर्थः । अनतिक्रम्येत्यर्थे पूर्व यथाशब्दः असाह-
शयार्थत्वात् समासः स चाव्ययीभाव इति समाससंज्ञायां विभक्तेरभौ लोपः नाम-
संज्ञायां स्यादिविभक्तिः अव्ययीभावादि ति सेल्लोपः यथाशक्ति शक्त्यनुसारेण करोती
त्यर्थः । साहस्ये तु यथा विष्णुस्तथा शिवः अत्र न समासः एवं चाव्ययीभावादिति
सूत्रं सामान्यसूचकमथाकारान्तात्परसां स्यादिविभक्तीनां विशेषमाह ॥

अतोऽमनतः । अकारान्तादव्ययीभावात्परस्या विभक्तेरम्
भवति । अतं वर्जयित्वा । उपकुम्भं वर्तते ।

अतोऽमनतः । अत् (पं० ए०) स्वर० स्रो० अम् (प्र० ए०) ह्रस्वः अ-
नत् न अत् अनत् तस्मात् अनतः (पं० ए०) स्वर० । स्रो० । पश्चादतोत्युः । उभो
एदोतोतः । मकारस्य अकारेण सह स्वर० त्रिपदम् । अकारान्तो योऽव्ययीभावस्तस्मात्
परस्याः सर्वस्या विभक्तेः सप्तानामपि विभक्तीनाम् अमादेशो भवति । अतमिति पञ्चम्या
'अत्' आदेशं त्यक्त्वा अत् आदेशग्रहणादादेशिनं ङसिं वर्जयित्वेत्यर्थः । पञ्चम्या अम्
न भवतीति तात्पर्यार्थः । अत्रोदाहरणं; कुम्भस्य समीपमिति विग्रहे कुम्भ (प्र० ए०)
ङस्य कुम्भस्य इति सिद्धं । समीपार्थे उप इति पूर्वसुपसर्गरूपमव्ययम् । उपशब्देन समी-
पार्थस्योक्तत्वाद्दुक्तार्थानामग्रयोग इति समीपशब्दस्याग्रयोजनं । ततोऽव्ययीभाव-
समाससंज्ञा । समासप्रत्यययोरिति षष्ठीलोपः । उपकुम्भ इति समासपदस्य नामसंज्ञा ।
तत्र लिङ्गार्थे प्रथमेति (प्र० ए०) अतोऽमनतइति सेरम् । अमृशसोरस्य मोतु० । प्रथ-
मायां कुम्भो वर्ततेऽग्रे । उपकुम्भशब्दात् द्वितीयाद्याः सप्तमीपर्यन्ता विभक्तयो
यथार्थं योज्याः । तत्र द्वितीयायां उपकुम्भं पश्य । सूत्रम् ।

वा टाड्योः । टा ङि इत्येतयोर्वा अम् भवति । अतोऽम-
नतः । वा टाड्योः । अत्र अत् टा ङि एतत्पञ्चम्यास्तृतीया-
सप्तम्योर्द्विवचनबहुवचनयोरप्युपलक्षणम् । तेन द्विवचन-
बहुवचनयोरपि वा अम् भवति, न लुक् । पञ्चम्यास्तु अम्-
लुकोर्निषेधः । उपकुम्भेन कृतं उपकुम्भकृतम् ।

उपकुम्भं देहि । अनत इति विशेषणादुपकुम्भादानय । उप-
कुम्भं देशः । उपकुम्भं निधेहि उपकुम्भे निधेहि ।

वा टाड्योरिति । (प्र० ए०) अव्य० टाच ङिश्च टाङी तयोः (ष० द्वि०) इयं
स्वरे । स्वर० द्विपदं सूत्रम् । टाङि इत्येतयोर्वचनयोर्वा अम् भवति उपकुम्भद्विस्थाने उभ-
यत्रापि [तृ० ए०] टा एकत्र अम् अन्यत्र वा शस्य बहुलार्थत्वाद्भ्रू न. किं तु टेन
अइए उपकुम्भं उपकुम्भेन वा कर्त्रा कृतं कुम्भस्य समीपेन कृतमित्यर्थः । चतुर्थ्यां तु
उपकुम्भं देहि कुम्भस्य समीपाय देहीत्यर्थः । पञ्चम्यां अनत इति विशेषणात् अम्
न भवति । अतः उपकुम्भात् कुम्भस्य समीपादानय षष्ठ्यां तु उपकुम्भं देशः कुम्भ
संबन्धिनः समीपस्य देशः प्रदेश इत्यर्थः । सप्तम्यां तु वाटाड्योरिति विकल्पेन अम्
पक्षे अइए उपकुम्भं उपकुम्भे ङौ रूपद्वयं । कुम्भस्य समीपे निधेहि स्थापयेत्यर्थः ।

अवधारणार्थं यावति च । अवधारणार्थं यावच्छब्दे प्रयुज्य-
माने अव्ययपूर्वपदाभावेऽपि योऽन्वयः सोऽव्ययीभावसंज्ञकः
समासो भवति । यावन्त्यमत्राणि तावतो ब्राह्मणानामन्त्रय-
स्वेति यावदमत्रम् । मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकं वर्तते ।

पुनरव्ययीभावं वक्तव्यरूपया फक्किकया निरूपयति । न केवलं अव्यये पूर्वपदे एवाव्य-
यीभावः । किंत्ववधारणार्थं यावच्छब्देऽपि पूर्वपदेऽव्ययीभावः । अवधारणार्थं यावच्छ-
ब्दः । ततो ऽवधारणे अर्थे यावच्छब्दे पूर्वपदे प्रयुज्यमाने योऽन्वयः परिमाणार्थं सो-
ऽव्ययीभावसंज्ञकः समासो भवति । चशब्दादभावार्थेऽपि अव्ययपूर्वकत्वेऽव्ययीभावः
समासः इति समाससंज्ञायाम् यावत् (प्र० ब०) जश्शसोः शिः । नुमयमः । नश्चा०
स्वर० अग्रे अमत्र (प्र० ब०) जश्शसोः शिः० नुमयमः नोपधायाः ष्रुर्नोणो० स्वर०
यावन्ति यावत्संख्याकान्यमत्राणि पात्राणि भाजनानि भवन्ति, तावत्स्तावत्सं-
ख्याकान् ब्राह्मणान् आमन्त्रयस्व भोजनार्थं निमन्त्रयस्वेति विग्रहं कृत्वा पदद्वयेऽपि
समासप्रत्यययोरिति विभक्तिलोपः । ' यावत् + अमत्र ' इति स्थिते ब्राह्मणानित्यत्र
विशेष्यस्य द्वितीयाबहुवचनं शस् अतोऽमनत इति शसोऽम् । अम्रशसोः । चपा अवे०
तस्य द० यावदमत्रमिति पात्रसंख्यया ब्राह्मणानामन्त्रयस्वेत्यर्थः । तथा मक्षिका
(ष. ब.) नुडामः । ष्रुर्नोणो० स्वर० मक्षिकाणामभाव इति विग्रहे अभावार्थः पूर्व निर्
प्रयोगः । अत्राभावेऽप्यव्ययीभावसमासः । समासप्रत्यययोरिति षष्ठीलोपः । नामसंज्ञायाम्
स्यादि । (प्र. ए.) नपुंसकत्वादाव्ययीभावस्य ऋस्वत्त्वं अतोमनत इति सेरम् अम्रश-
सोरस्य भोतु० निर्मक्षिकं वर्तते । अग्रे निर्मक्षिकं पदय निर्मक्षिकं कृतमित्यादीनि द्वि-
तीयादिषूदाहरणानि ज्ञेयानि । अथ तत्पुरुषसमासमाह । सूत्रम् ।

अमादौ तत्पुरुषः । द्वितीयाद्यन्ते पूर्वपदे सति योऽन्वयः स तत्पुरुषसंज्ञकः समासो भवति । कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः । ग्रामं प्राप्तो ग्रामप्राप्तः । अन्वये इति किम् । पश्य कृष्णं, श्रितस्त्वं साधून् । दात्रेण छिन्नं दात्रच्छिन्नम् । यूपाय दारु यूपदारु । वृकेभ्यो भयं वृकभयम् । राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः । अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डः ।

अमादाविति । अम् आदिर्धस्यासौ अमादिस्तस्मिन् अमादौ (स. ए.) छे रौदित् । द्वित्वाद्विलोपः । अग्रे तत्पुरुषः (प्र. ए.) स्रो० अमादावित्यत्र जातवेकवचनं तेन अमाद्या द्वितीयाद्याः सप्तमीपर्यन्ताः षड्विभक्तयो ग्राह्या इति यस्य पदस्यान्ते द्वितीयाद्या विभक्तयो भवन्ति तस्मिन् पदे पूर्वपदे सति योऽन्वयो विग्रहः स तत्पुरुषसंज्ञकः समासो भवति । अत्रान्वयशब्दोऽन्वयप्रतिपादको विग्रहो ग्राह्यः । तत्र प्रथमं द्वितीयान्तस्य पूर्वपदस्योदाहरणं । ग्राम (द्वि. ए.) अम् । अम्शसो० मोनु० प्राप्त (प्र. ए.) स्रो० ग्रामं प्राप्त इति द्वितीयान्ते पूर्वपदे तत्पुरुषः । समासप्रत्यययोरेम्स्योर्लोपः । नामसंज्ञायां (प्र. ए.) स्रो० । ग्रामप्राप्तः इति सिद्धम् । इति द्वितीयातत्पुरुषः । दात्रसाधने तृतीया । दात्र (तृ. ए.) टेन अइए ऋनौ० । छिन्न (प्र. ए.) अतो अम् अम्शसो० मोनु० दात्रेण छिन्नमिति तृतीयान्ते पूर्वपदे तत्पुरुषः । पूर्वद्विभक्ते लोपः । पुनरपि नामसंज्ञायां स्यादिः (प्र. ए.) अतोऽम् । अम्शसो० मोनु० दात्रच्छिन्नमिति । इति तृतीयातत्पुरुषः । एवं यूप (च. ए.) छे छेरक् एअय् सवर्णे० स्वर० तादर्थ्ये चतुर्थी यूपाय दारु (प्र. ए.) नपुंसकात् स्पमो० यूपाय यज्ञस्तम्भाय दारु काष्ठं । समासप्रत्यययोरिति + विभक्तिलोपः पुनः (द्वि. ए.) नपुंसकात् स्पमोर्लृक् अत्र चतुर्थीपूर्वपदतत्पुरुषः । वृक (पं. व.) भ्यस् एस्मि बहुत्वे । भय (प्र. ए.) अतोऽम् भयहेतौ पञ्चमीति वृकेभ्यो भयमिति विग्रहे विभक्तिलोपादि पूर्ववत् ततस्तत्पुरुषस्य परपदप्रधानत्वात् भयशब्दः क्लीबलिङ्गः (प्र. ए.) अतोऽम् अम्शसो० । इति पञ्चमीतत्पुरुषः । तथा राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजशब्दात् संबन्धे षष्ठी, राजन् (ष. ए.) अल्लोपः स्वर० स्तोःश्रुभिः० जजोर्ज्ञः स्वर० अग्रे पुरुषः (प्र. ए.) स्रो० राज्ञः पुरुष इति विग्रहे समासप्रत्यययोरिति विभक्तिलोपः । नाम्नो नो लोपश्चाविति राजन् इत्यत्र नकारलोपः । ततो नामसंज्ञायां स्यादिः (प्र. ए.) स्रो० अत्र षष्ठीतत्पुरुषः । अक्ष (स. व.) सुप् एस्मिबहुत्वे किला० अग्रे शौण्डः (प्र. ए.) स्रो० अक्षेषु पाशकेषु शौण्डश्चतुरः । अत्र विषयार्थे सप्तमी । समासप्रत्यययोरिति विभक्तिलोपादि पूर्ववत् अक्षशौण्ड इति सिद्धम् । सांप्रतं विशेषमाह ।

क्वचिदमाद्यन्तस्य परत्वम् । अग्नौ आहित इत्याहिताग्निः ।
 पूर्वं भूत इति भूतपूर्वः । पिशाचादेः सभादीनां नपुसकत्वं वा ।
 पिशाचानां सभा इति पिशाचसभम्-पिशाचसभा । गृहस्थू-
 णम्-गृहस्थूणा । शशोर्णम्-शशोर्णा । भिन्नपदे णत्वाभाव-
 स्तथापि, समासे क्वचिदैकपद्यं णत्वहेतुः । शराणां वनं
 शरवणम् । आम्राणां वनमाम्रवणम् । सन्नायां वा त्रीणि नय-
 नानि यस्यासौ त्रिनयनः-त्रिणयनः । पानस्य वा । सुरायाः
 पानं सुरापानम्-सुरापानम् ।

क्वचिदमाद्यन्तस्येति तत्पुरुषसमासे वर्त्तमानस्य द्वितीयादिविभक्त्यन्तस्य
 पूर्वपदस्य परत्वमिति उच्चरपदत्वम् अग्नेवात्तित्वं भवति क्वचित्प्रयोगान्तरे न सर्वत्रे-
 त्यर्थः । उदाहरणमाह अग्नि (सं. ए.) षेत्रौ ङित् ङित्वाङ्ङिलोपः । स्वर० आहित (प्र.
 ए.) स्त्रो० अग्नौ आहित इति विग्रहे तत्पुरुषसमासः । विभक्तिलोपे कृते अग्निपदमा-
 हितपदस्याग्रे प्रयुज्यते । संवर्णे० स्त्रो० आहिताग्निरिति अग्निविषये आहितः स्थापितः
 एवं पूर्वस्मिन् काले भूतं इति विग्रहे सप्तमीप्रथमर्थोर्लोपः क्वचिदमाद्यन्तस्य परत्व-
 मिति भूतं इति पदस्याग्रे पूर्वं इति पदं लिख्यते । (प्र. ए.) स्त्रो० भूतपूर्वं इति सि-
 द्ध्यति । एवं दन्तानां राजा राजदन्तः क्वचिदित्युक्तत्वात् अग्न्याहित इत्यापि भवति ।
 अथ समासे पुनः ऐकपद्यस्य प्रयोजनान्तरमाह समासे क्वचिदैकपद्यं णत्वहेतुः ।
 यद्यपि भिन्नपदे णत्वाभावस्तथापि समासविषये क्वचित्प्रयोगे पूर्वपदस्थात् पका-
 ररेफस्रवर्णरूपाग्निमिच्चादुत्तरपदस्थानकारस्य णत्वकरणे ऐकपद्यं हेतुः कारणं भव-
 तीत्यर्थः । यथा आम्राणां वनम् आम्रवणं, शराणां वनं शरवणम् इत्युभयत्रापि तत्पुरुषः
 समासः । विभक्तिलोपे ऐकपदत्वे ष्रुर्नोङोनन्ते इति पूर्वपदस्थात् व्यवहितरेफान्निमि-
 च्चादुत्तरवनपदसंबन्धिनो नस्य णत्वं (प्र. ए.) अतोऽम् अमृशसो० अत्र णत्वसं-
 भवः । एवं प्लक्षवणं, खंदिरवणम् । तथा त्रीणि नयनानि यस्य स त्रिनयनः इत्यत्र
 क्वचिदिति कथनादेकपदेऽपि न णत्वं । केचित्तु त्रिणयनः त्रिनयनः । अत्रापि विकल्पेन
 णत्वमिच्छन्ति । पानस्येति पानसंबन्धिनो नस्य वा णत्वं भवति । सुरायाः पानं
 सुरापानं चेति विकल्पेन णत्वाएवं क्षीरपानं क्षीरपाणं । क्वचिदिति विशिष्टप्रयोगानुसा-
 रेण णत्वे नित्यत्वं विकल्पोऽपवादश्च ज्ञेयः । प्रवणम् अन्तर्वर्णं, पूर्वोण्हः, अपराण्हः,
 खरणसः, शूर्पणसा, इत्यादि नित्यं णत्वं, दूर्वावनं दूर्वावणं गिरिनदी गिरिणदी च-
 क्रानितम्वा चक्रणितम्वा इत्यादौ विकल्पेन णत्वं । इन्द्रावाहना हरभार्गिनी त्रिपयूना

परिपक्वानि इत्यादौ ऐकपद्यात् प्राप्त्स्यापि णत्वस्यापवादः। एवं लौकिकप्रयोगवशात् क्षेपम् । अथ पुनस्तत्पुरुषं सूत्रेणाह ।

नञि । नञि पूर्वपदे सति योऽन्वयः स तत्पुरुषसंज्ञकः समासो भवति ॥ नञ् । नञ् सुबन्तेन समस्थते । नञ उभयार्थत्वं प्रसिद्धम् । तथा चोक्तं वार्तिककारेण ।

उभौ नञौ समाख्यातौ, पर्युदासप्रसह्यकौ ॥

पर्युदासः सहग्रामी, प्रसह्यस्तु निषेधकृत् ॥

प्राधान्यं तु विधेर्यत्र, प्रतिषेधेऽप्रधानता ॥

पर्युदासः स विज्ञेयो, यत्रोत्तरगतो न नञ् ॥

अप्राधान्यं विधेर्यत्र, प्रतिषेधे प्रधानता ॥

प्रसह्यप्रतिषेधोऽयं, क्रियया सह यत्र नञ् ॥

न ब्राह्मणोऽब्राह्मणः ।

नञि । नञ् (स. ए.) स्वर० एकपदमिदं यत्र नञ् इति निषेधवाचकमव्ययं पूर्वपदं भवति स नाम्नामन्वयो विग्रहः तत्पुरुषसमासो भवति । न (प्र. ए.) अव्ययात्सिलोपः । ब्राह्मणः (प्र. ए.) स्त्री० नब्राह्मण इति स्थिते ।

ना । समासे सति नञोऽकारादेशो भवति नाकादिवर्जम् ।

नाक नक्र नग तनूनपात् नख नपुंसक नक्षत्र नकुल नासत्य नमुचि नर इत्यादि । नाक नमुचि नकुल नागर नासिका नमेरु ननान्द नभाग नान्तरीय नक्र नख नग नद नयाद नवाद नवेद नाऽसत्य नापित नहुष नक्षत्र इत्येते नाकादयः केनचिद्गणिताः । उभयथापि नाकादौ न भवति ।

ना । न (प्र. ए.) अव्यया० अग्रे अ (प्र. ए.) साङ्केतिकं पश्चात्सन्धिः सवर्णेदीर्घः सह । ना इति द्विपदम् । समासे सति नञोऽकारादेशो भवति तत्रापि नाकादीन्वर्जयित्वा । नास्ति अकं दुःखं यस्मिन् स नाकः, नाग, नमुचि, नख, नक्षत्र, नपुंसक, नकुल, नग, नक्र, नभ्राट्, नासत्य, नराव, नाचिकेत, नापित, नमेरु, ननान्द, नभस्वत्, नभो, नरंग, नास्तिक, नम्र, नभाग, नपाभावेद, नातिविस्तरादयः शब्दा नाकादौ द्रष्टव्याः । इत्यत्र नञोऽकारादेशो न भवति । अनेन न-

कारस्य अकारः अत्राक्षण (प्र. ए.) सौ० अत्राक्षणः ब्राह्मणादन्य इत्यर्थः ।
पुनः । सूत्रम् ।

अन् स्वरे । समासे सति नञोऽनादेशो भवति स्वरे परे ।
अनादेशोऽपदान्तवद्वाच्यः । तेन ङ्ण इति न द्वित्वम् ।
अश्वादन्योऽनश्वः । धर्माद्विरुद्धोऽधर्मः । ग्रहणस्याभावोऽग्र-
हणम् । तदन्यतद्विरुद्धतदभावेषु नञ् वर्तते । तस्मादन्यस्तद-
न्यः । तेन विरुद्धस्तद्विरुद्धः । तस्य अभावस्तदभावः । तद-
न्यश्च तद्विरुद्धश्च तदभावश्च तदन्यतद्विरुद्धतदभावास्तेषु
नञ् वर्तते । इतितपुरुषः ।

अन् स्वरे । अन् (प्र. ए.) हसेपः । स्वर (स. ए.) अङ्गसमासे कृते सति
नञ् इत्यस्य अन्यविरुद्धाभाववाचिनः स्वरे परे अन् आदेशो भवति अत्रापि ना-
कादि वर्जमिति योज्यम् । तदुदाहरणमाह । अश्व (पं. ए.) ङ्सिरत् सवर्णे० अन्य
(प्र. ए.) सौ० धर्म० (पं. ए.) ङ्सिरत् सवर्णे० विरुद्ध (प्र. ए.) सौ० ग्रहण
(प. ए.) ङ्सस्य अभाव (प्र. ए.) सौ० अश्वादन्यः धर्माद्विरुद्धः ग्रहणस्याभाव-
इति विग्रहत्रयं । त्रिष्वपि पूर्वं नञ्प्रयोगः । उक्तार्थानामप्रयोगः अन्यविरुद्धाभावानां
लोपः । समासप्रत्यययोरिति पञ्चमीषष्ठीलोपः । अश्वशब्दे परे स्वपरत्वात् अन्स्वरे
इति नञोऽनादेशः । स्वर० उदाहरणद्वये प्राक् स्वरत्वाभावात् ना इति सूत्रेण
नञः केवलोऽकारादेशः (प्र. ए.) स् उदाहरणद्वयं पुल्लिङ्गे, तृतीयं नपुंसके ।
एष्वर्थेषु नञ् प्रयुज्यते इत्याह तदन्येति । तस्मादन्यस्तदन्यः । तेन विरुद्धस्तद्विरुद्धः
तस्याभावस्तदभावश्च एषु अर्थेषु नञ् प्रवर्ततेः नञ्शब्दः पूर्वं प्रयुज्यते इति भावः ।
तदन्य इति अश्वादन्य इति । तद्विरुद्ध इति तदभाव इति ग्रहणाभावः । एष्वर्थेषु पूर्वमु-
पसर्गरूपो नञ् भवति, तस्मिन् नञि पूर्वपदे तत्पुरुषसमासो भवतीत्यर्थः । सांप्रतं
द्वन्द्वसमासो निरूप्यते ।

चार्थे द्वन्द्वः । समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थास्तेषु
चार्थेषु द्वन्द्वः समासो भवति । तत्रेश्वरं गुरुं च भजस्वेति ।
प्रत्येकमेकक्रियासंबन्धे समुच्चये समासो नास्ति । वटो भिक्षा-

१ अन्यश्च विरुद्ध अभावश्चेति द्वन्द्वः । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाण पद प्रत्येक संयन्तने इति ' वाचिन ' इति शब्दस्य
प्रत्येकमन्वयः । अन्वाचिनोविरुद्धवाचिनो अभाववाचिनश्चेत्यर्थः ।

मट गां चानयेति क्रमेण क्रियाद्वयसंबन्धेऽन्वाचये समासो नास्ति । नाम्नां परस्परमसंबन्धात् । इतरेतरयोगे समाहारे चार्थे द्वन्द्वः समासो भवति ।

चार्थे द्वन्द्वः। चस्यार्थश्चार्थस्तस्मिन् (स. ए.) अइए द्वन्द्व (प्र. ए.) लो० द्विपदं सूत्रम् । अथैतत् सूत्रं व्याचिख्यासुश्चार्थान् चार्थेषु समाससंभवात्संभवं चाह । समुच्चयः १ अन्वाचयः २ इतरेतरयोगः ३ समाहारश्चेति ४ चत्वारश्चार्थाः । तत्र कर्मद्वयस्य एकक्रियानिष्ठत्वं समुच्चयः १ । कर्मद्वयेऽपि प्रत्येकं क्रियाद्वयेन संबन्धोऽन्वाचयः २ । पदद्वयेन द्वन्द्वः इतरेतरयोगः ३ । बहूनां पदानां समवायः समाहारः ४ । एते चस्य अर्था । तत्र अर्थचतुष्टयमध्ये समुच्चयान्वाचययोः समासो नास्तीति दर्शयत्यत्र । ईश्वरं च गुरुं च भजेत्यत्र कर्मद्वयस्यैकक्रियानिष्ठत्वे समुच्चये समासो नास्ति। अत्र चकारो भजनक्रियाया ईश्वरेण गुरुणा च संबन्धं चोतयति इति। एकक्रियाभिसंबन्धाश्चार्थाः तस्मिन् तथा हे बटो भिक्षामट गां चानयेति अटनक्रियाया भिक्षा कर्म, आनयनक्रियायोगः कर्म, अत्र चकार एकस्य बटोः अटने आनयने च क्रियाद्वये संबन्धं चोतयति। एवमेकस्य कर्तुः कर्मद्वयक्रियाद्वयसंबन्धे अन्वाचये च चार्थे समासो नास्ति । कुतः परस्परमसंबन्धात् अन्वययोग्यत्वाभावात् नान्नामन्वययोग्यत्वे सत्येव समासविधानम् । अत्र क्रियानिरोधात् नाम्नां परस्परं संबन्धाभावात् समासो नास्तीत्यर्थः । यत् ईश्वरस्य गुरोः युगपद्भजनेऽसंबन्धः । तथा अन्वाचये भिक्षाटनस्य गवानयनस्य च परस्परमसंबन्धादन्वाचये समासो नास्ति।इतरेतरयोगे समाहारे च चार्थे संबन्धसंभवात् द्वन्द्वः समासो भवति। अन्योऽन्यं सापेक्षा द्वयोर्योगः एकक्रियाभिसंबन्धः इतरेतरयोगः बहूनां समुदायः समाहारः । अथ द्वन्द्वसमासे पदानां समानत्वात् कः शब्दः पूर्वं योज्यः इत्याशङ्क्याह ।

द्वन्द्वेऽल्पस्वरप्रधानेऽकारोकारान्तानां पूर्वनिपातो वक्तव्यः ।

पटुश्च गुप्तश्च पटुगुप्तौ।इतरेतरयोगे द्विवचनम्।चकारादीनामुक्तार्थानामप्रयोगः । अग्निश्च मारुतश्च अग्निमारुतौ । भोक्ता च भोग्यश्च भोक्तृभोग्यौ । धवश्च स्वदिरश्च धवस्वदिरौ ।

द्वन्द्वेऽल्पस्वर इति । द्वन्द्वे द्वन्द्वसमासे प्रस्तावादितरेतरयोगे सदल्पस्वरं पदं समस्वरे वा पदद्वये यत्प्रधानं पदं तथा इकारान्तं उकारान्तं यत्पदं भवति तस्य पूर्वनिपातः प्राक्प्रयोगः कर्तव्यः । परं बहुष्वनियमः । अथ उकारान्तोदाहरणमाह । पटु (प्र. ए.) लो० च (प्र. ए.) अव्यया० विसर्ज० स्तोःश्रुभिः० गुप्तः

(प्र. ए.) स्रो० च (प्र. ए.) अव्यया० विसर्ज० स्तो०श्रु० पटुश्च गुप्तश्चेत्यत्र सम-
स्वरत्वेऽपि उकारान्तस्य पूर्वनिपातः समासप्रत्यययोरिति सिलोपः। तत् उक्तार्थाना-
मप्रयोगः। उक्तोऽर्थो यैस्ते उक्तार्थाश्चकारादयस्तेषामप्रयोगोऽभावो लोप इत्यर्थः।
इति चकारलोपः। पटुगुप्त इति स्थिते नामसंज्ञायां स्यादिः। इतरेतरयोगात् प्रथमाद्वि-
वचनं पटुगुप्तौ कार्यं कुरुत इत्युक्ते पटुसहायो गुप्तः गुप्तसहायः पटुरिति गम्यते इ-
त्यन्योन्यापेक्षाऽस्ति एकस्याभावे तन्न क्रियते एवमन्यत्रापि ज्ञेयं। पटुगुप्तौ इत्यत्र
पटुशब्दस्य उकारत्वात् पूर्व निपातः। परं गुप्तपटू इति न भवति। दक्षामदाम हे पटु
एवमेव अग्निश्च मारुतश्चेति अग्निशब्दस्याल्पस्वरत्वात् इकारान्तत्वाच्च पूर्वं प्रयोगः।
पूर्ववद्विभक्तेश्चकारस्य च लोपः। ततः (प्र. द्वि.) तथा भोक्तृ (प्र. ए.) ओऔबौ
भोक्ता यदादेशस्तद्भवतीति न्यायात् सेरा ङित्त्वाङ्लोपः इत्यार्लोपः। स्वर० च
(प्र. ए.) अव्य० भोग्य० (प्र. ए.) स्रो० च (प्र. ए.) अव्य० पश्चाद्विसर्जनी०
स्तोः श्रुभिः श्रुः भोक्ता च भोग्यश्चेति विग्रहे भोक्तुः प्रधानभूतत्वाद्भोक्तृशब्दस्य प्रथमं
प्रयोगः। भोक्ता पुरुषः भोग्यं विषयादि वस्तु। ततो भोक्तुः भोग्यस्य स्वाभित्वात् प्रधा-
नत्वां ततः प्राग्वद्विभक्त्या लोपः। भोक्तृभोग्य (प्र. द्वि.) एवं धवश्च खदिरश्च धव-
खदिरौ इत्यत्र धवशब्दस्याल्पस्वरत्वात् प्रथमं प्रयोगः। स्त्रीच पुरुषश्च स्त्रीपुरुषौ अत्र
पुरुषस्य प्रधानत्वेऽपि अल्पस्वरत्वात् स्त्रीशब्दस्य पूर्वनिपातः। अथ द्वन्द्वे एव वि-
शेषमाह ।

देवताद्वन्द्वे पूर्वपदस्य वा दीर्घो वक्तव्यः । वाग्रहणात्कचिन्न
भवत्यग्निमारुतावित्यादौ । अग्निश्च सोमश्च ।

देवता द्वन्द्वे। देवतावाचकशब्दभवे द्वन्द्वसमासे पूर्वपदसंबन्धिनोऽन्यस्वरस्य
वा दीर्घो वक्तव्यः। इति वाग्रहणत्वात् प्रयोगान्तरे न भवति। अथोदाहरणमाह अ-
ग्निश्च सोमश्चेति विग्रहे विभक्तिलोपे उक्तार्थानामप्रयोगे च अग्निसोम इति स्थिते देव-
ताद्वन्द्वे इति अग्निशब्दस्य स्वरस्य दीर्घ ईकारः। द्वयोरपि देवतात्वात् अग्नीसोम इ-
ति स्थिते ।

अग्न्यादेः सोमादीनां षत्वं वक्तव्यम् । अग्नीषोमौ इन्द्रश्च
बृहस्पतिश्च इन्द्राबृहस्पती । सूर्याचन्द्रमसौ ।

अग्न्यादेः सोमादीनामित्यादि। अग्न्यादेः दीर्घनाम्यन्तात्परेषां सोमादी-
नां मध्यसकारस्य षकारो भवति। ' क्लिलात्षः सः ' कृतस्येत्यस्य न प्राप्तिः, सकार-
स्य अकृत्वात् । अग्नीषोम (प्र. द्वि.) अग्नीषोमौ इति सिद्धम् । अत्र इकारान्तस्य
पूर्वत्वम् अग्न्यादेरित्यादिशब्दात् अग्निष्टोमः, अग्निष्टुत्, ज्योतिष्टोमः, आयुष्टोमः,

अङ्गलिषङ्गः, भीरुष्ठानं मातृष्वसा, पितृष्वसा, इत्यादौ षत्वं एवमिन्द्रश्च बृहस्पतिश्चे-
त्यत्र इन्द्रशब्दस्याल्पस्वरत्वात् पूर्वनिपातः, विभक्तिलोपे उक्तार्थानामप्रयोगे च
'देवताद्वन्द्वे' इति इन्द्रस्य दीर्घः (प्र. द्वि.) औष् इतीकारः। सवर्णे० इन्द्राबृहस्पती
। एवं सूर्याचन्द्रमसौ, मित्रावरुणौ, उदाहरणान्युक्तानि । अग्न्यादेरिति वक्तव्यं ह-
श्यते तच्च प्रागेव व्याख्यातम् । सांप्रतमितरेतरयोगद्वन्द्वस्य वचननियममाह । इत-
रेतरयोगे द्विवचनमिति । इतरेतरयोगे द्वन्द्वे द्विवचनं भवति पदद्वयात्मकत्वात् लि-
ङ्गनियमस्तु उभयपदप्रधानत्वेऽपि उत्तरपदलिङ्गप्रयोगो भवति । सांप्रतं समाहारद्वन्द्वे
वचनविशेषमाह ।

एकवद्भावो वा समाहारे वक्तव्यः । समाहारस्यैकत्वात्समा-
हारे एकवद्भावः सिद्ध एव । तर्हि वाग्रहणं किमर्थम् । वा-
ग्रहणात्कचिद्द्वयोरपीतरेतरयोगे एकवचनं कचिद्धूनामितरे-
तरयोग एकवचनम् । शशाश्च कुशाश्च पलाशाश्च शशकुश-
पलाशाः-शशकुशपलाशम् ।

एकवद्भावो वा समाहारे वक्तव्यः । समाहारे द्वन्द्वे पदानां समासे कृते
एकवद्भाव एकवचनं वा भवति । एकमिव एकवत् एकवचनं तस्य भावः एकवद्भावः ।
पक्षे पदानां समाहारत्वात् बहुत्वाद् बहुवचनं भवत्येव । एकवद्भावः समाहारे वा व-
क्तव्यः इति । अत्र समुदायार्थप्रधानविवक्षायामेकवचनं अवयवार्थप्राधान्यविवक्षायाम्
बहुवचनमपि निपातानामनेकार्थत्वात् वाग्रहणात् कचिदितरेतरयोगेऽप्येकवद्भावो
भवतीति शेषः । यथा अहिन् । द्वित्वमन्त्रमिति वचनाद्वा समाहारोदाहरणं यथा शश
(प्र. ब.) सवर्णे० स्त्रो० च (प्र. ए.) अव्य० एवं कुश (प्र. ब.) च (प्र. ए.)
अव्य० पलाश (प्र. ब.) सवर्णे० स्त्रो० च (प्र. ए.) अव्य० शशाश्च कुशाश्च प-
लाशाश्च इति विग्रहे अत्र पदद्वयाधिकपद त्मकत्वात् समाहारद्वन्द्वः । समासप्रत्यययो-
रिति विभक्तिलोपे उक्तार्थानां चाप्रयोगे शश कुश पलाशद्विस्थाने एकत्र समाहारे
बहुत्वे (प्र. ब.) पलाशशब्दस्य वृक्षवाचित्वात्पुलिङ्गे (प्र. ब.) सवर्णे० स्त्रो०
द्वितीयरूपे एकवद्भावो वा समाहारे इति एकवचनं (प्र. ए.) सत्यपि पुंस्त्वे एकत्वे-
द्विगुद्वन्द्वविति वक्ष्यमाणसूत्रेण स्त्रीबलिङ्गः । अतोऽम् अम्शसो० योनो० । सांप्रतम्
इतरेतरयोगेऽपि एकवद्भावोदाहरणमाह । अन्यश्च अन्यश्च इति विग्रहे तथा परश्च
परश्चेति विग्रहे समासप्रत्यययोरिति उभयत्रापि विभक्तिलोपे उक्तार्थानां चाप्रयोगे
अन्य, अन्य' इति 'पर पर' इति स्थिते सति ।

अन्यादीना विभक्तिलोपे कर्मव्यतिहारे पूर्वपदस्य सगागमो भवति । अन्योन्यमेकक्रियाकरणं कर्मव्यतिहारः । अन्यश्च अन्यश्च अन्योन्यं विप्रा नमन्ति । परश्च परश्च परस्परम् । परस्परमित्यत्र कस्कादित्वाद्विसर्गोपध्मानीयाभावः ।

अन्यादीनां शब्दानां समासे वर्त्तमानानां पूर्वपदवर्तिनां सगागम इति सकारस्य आगमो वक्तव्यः इति । आदिभूतयोरन्यपरशब्दयोः सगागमः कित्त्वादन्ते अन्यस्+अन्य इति स्थिते स्रो० अतोऽत्युः उओ एदोतोतः अन्योऽन्य (प्र. ए.) अतोऽम् अत्र पदान्तताश्रयणात् स्रो० एदोतोतः एतयोः सूत्रयोः प्राप्तिः अप्रधानभूतत्वात् इत्वन्यादेरित्यपि न भवति अन्योन्यम् इति सिद्धम् । पर+पर मध्ये सकारगमः स्वर० परस्पर इत्यत्र वाचस्पत्यादित्वाच्च विसर्गोपध्मानीयादि कार्यं स्वर० परस्परः । उभयत्रापि पूर्वोक्तवाशब्देन एकवद्भावइति (प्र. ए.) एकत्वे द्विगुद्वन्द्वविति ङीबत्वात् अतोम्, अम्शसो०मोनु० अन्योऽन्यं परस्परमिति सिद्धं । अन्योऽन्यादयः सहादिमध्ये पठिता इत्यन्ये । केचित्तु अन्योऽन्यमित्यत्र अन्यश्च अन्यश्चेत्येकशेषात्समासं नेच्छन्ति । किंतु कर्मव्यतिहारेऽन्यादीनां द्वित्वं वक्तव्यं समासवच्च बहुलं तत्र पूर्वपदे प्रथमैकवचनं उत्तरपदे द्वितीयैकवचनम् इत्यन्योऽन्यं परस्परं नमन्ति साधवः । क्षेमेन्द्राचार्यस्तु अन्यादीनां विभक्तिलोपे सक् कर्मव्यतिहारे वक्तव्यः । कर्मव्यतिहारभावे तु अन्यश्च अन्यश्च अन्यौ इत्येकशेषसमासः इति व्याख्याति । प्रक्रियाकौमुद्यां तु 'कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे स्तः समासवच्च बहुलं' यदा तु समासवत्तदा प्रथमैकवचनं पूर्वपदस्य द्वितीयाद्येकवचनान्तत्वं परपदस्य । अन्योन्यं विप्रा नमन्ति, अन्योन्येन कृतं, अन्योन्यस्मै ददाति, अन्योन्यस्मात् शृङ्गन्ति, अन्योन्यस्य अन्योन्यस्मिन्, साधवः । एवं परस्परं । सांप्रतम्ऽलिङ्गविशेषमाह । सूत्रम् ।

एकत्वे द्विगुद्वन्द्वौ । एकत्वे वर्त्तमानौ द्विगुद्वन्द्वौ नपुंसकलिङ्गौ भवतः ।

एकत्वेत्यादि । एकस्य भाव एकत्वं तस्मिन् (स. ए.) अइए द्विगुश्च द्वन्द्वश्च द्विगुद्वन्द्वौ (प्र. द्वि.) ओ औ औ द्विपदम् एकत्व इति एकवचने वर्त्तमानौ द्विगुद्वन्द्वसमासौ नपुंसकलिङ्गौ भवतः । तत्र द्विगुसमासे नित्यमेव । तत्र अकारान्तान्नित्यमीप्रत्ययः तत्र स्त्रीलिङ्गत्वमेव । अकारान्तवर्जितानां तु नपुंसकलिङ्गत्वमेव द्वन्द्वे तु इतरेतरयोगे द्विवचनमेव, पक्षे कुत्रचिदेकवचनमपि समाहारे बहुवचनमेव पक्षे कुत्रचिदेकवचनमपि तत्र यत्रैकवचनं तत्र नपुंसकलिङ्गमेव द्विवचनं बहुवचनं तु यथासंभवं त्रि-

वपि लिङ्गेषु भवतीति भावः । द्वन्द्वस्यैकत्वे नपुंसकत्वं पूर्वं दर्शितम् । अयं क्रमाभा-
।ऽपि प्रस्तुतत्वाद्द्विगुलक्षणमाह । सूत्रम् ।

संख्यापूर्वो द्विगुः । संख्यापूर्वः समासो द्विगुर्निगद्यते ।

संख्यापूर्वो द्विगुः । संख्याद्वित्रिचतुरादिका पूर्वा पूर्वपदवृत्तिनी यस्य स सं-
ख्यापूर्वः (प्र. ए.) स्रो० द्विगु (प्र. ए.) स्रो० संख्या संख्यावाची शब्दो यत्र
पूर्वपदे भवति, यत्र समाहारवाचकत्वं च भवति स द्विगुरिति समासो भवति । त-
देव सूत्रेणाह । सूत्रम् ।

समाहारेऽत ईप् द्विगुः । समाहारेऽर्थे द्विगुः समासो भवति
ततोऽकारान्तादीप् प्रत्ययो भवति ।

समाहारेऽत ईप् द्विगुः । समाहार (स. ए.) अइए अत् (पं ए.) स्वर०
स्रो० एदोतोतः अतः अग्रे ईप् (प्र. ए.) ह्रसेपः० पश्चात् आदबेलोपश् अग्रे द्विगु
(प्र. ए.) स्रो० चतुःपदमिदं सूत्रं समाहारेऽर्थे द्विगुः समासो भवति यत्र पूर्वपदे स
ख्यावाचि पदं भवति तच्च समाहारार्थवाचकमेकीकरणार्थसूचकं स द्विगुसमास इ-
त्यर्थः । तत इति तस्मात् द्विगुसमासाद् अकारान्तात् ईप् प्रत्ययो भवति ।

पात्राद्यन्ततो द्विगुर्नेबन्तः । पञ्चानां पात्राणां समाहारः पञ्च-
पात्रम् । द्विभुवनम् । त्रिभुवनम् । चतुष्पथम् । दशानां
ग्रामाणां समाहारो दशग्रामी । पञ्चाग्रयः समाहृता इति
पञ्चाग्नि । पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगु । नपुंसकत्वाद्भ्रस्व-
त्वम् । त्रिफला, रूढितः ।

पात्रादि वर्जम् । यद्यपि द्विगुसमासस्य प्राक् ङीबलिङ्गत्वं प्रतिपादितं तथापि
अकारान्तात्परत ईप् प्रत्यये कृते ङीत्वमेव तत्र हि अदन्तवर्जितानां ङीबलिङ्गता ।
उदाहरणं दशान् (ष. ब.) षण् इति नुद् ' दशान् न् आम' नोपघाया इति शकार-
स्य दीर्घः । नाम्नो नो लोपश्च धौ स्वर० मोनु० ग्राम (ष. ब.) नुडामः । नामीति
दीर्घः षुर्नोणो० स्वर० मोनु० दशानां ग्रामाणां समाहार इति विग्रहे अत्र दश इति
संख्यापूर्वपदं समाहारवाचकं च अतो द्विगुसमासः समाससंज्ञायामुभयत्रापि समास-
प्रत्यययोरिति आमो लोपः । दशान्+ग्राम इति स्थिते ततोऽकारान्तत्वादीप् यस्य-
लोपः स्वर० दशग्रामी (प्र. ए.) ह्रसेपः० त्रिलोकी, पञ्चपूली, पञ्चन् (प्र. ब.)
जस्रशशोर्लुक् नाम्नो० अग्नि (प्र. ब.) एञ्जोसि एअश् स्वर० स्रो० पञ्चाग्रयः

समाहृताः एकत्रीकृताः इति विग्रहे विभक्तिलोपे नाम्नो० सवर्णे० पञ्चाग्नि । अत्र अ-
दन्तत्वाभावान्न ईप् ततः समाहारस्यैकत्वात् एकत्वे द्विगुद्वन्द्वविति ङीबे (प्र. ए.)
नपुंसकात्स्यमोर्लुक् पञ्चाग्नि इति सिद्धम् । तथा पञ्चानां गवां समाहार इति विग्रहे
समासप्रत्यययोरिति उभयत्रापि आमो लोपे पञ्चन् गो (प्र. ए.) नाम्नो० नपुंस-
कस्येति ह्रस्वं ओकारस्य उकारः ह्रस्वादेशे सन्ध्यक्षराणां नपुंसकात्स्यमोर्लुक् अ-
श्राप्यकारान्तवर्जितत्वाच्चेप् त्रि (ष. द्वि.) नुडामः श्रेयङ् स्वर० मोऽनुस्वारः
फल (ष. द्वि.) नुडामः । नामि स्वर० मोनु० अग्रे समाहारे इति पदं । त्रयाणां फ-
लानां समाहारः इति विग्रहे समासप्रत्यययोः उक्तार्थानां आबतःस्त्रियां (प्र. ए.)
आपः त्रिफला इति सिद्धम् । ननु त्रिफला इत्यत्र संख्यापूर्वकत्वेऽपि द्विगुसमासे
फलशब्दस्य अकारान्तादीप् प्रत्ययः किं न क्रियते इति शङ्कायामाह । त्रिफला,
रूढित इति । त्रिफला इति पदं छदितः लोकप्रसिद्धितः सिद्धम् । 'लक्षणैर्नोपपन्नस्य
प्रयोगस्य कथं बत । बहुशिष्टावृत्तत्वं हि छदित्यभिधीयते ।' ननु नियमानुल्ल-
णोपपन्नं इति । द्विगुसमासस्य पात्रादिवर्जितत्वात् पञ्चानां पात्राणां समाहारः पञ्च-
पात्रं, त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनं, एवं चतुर्युगं, इत्यकारान्तत्वेऽपि ईप् न
भवति । सांप्रतं बहुव्रीहिसमासं निरूपयति । सूत्रम् ।

बहुव्रीहिरन्यार्थे । अन्यपदार्थप्रधानो यः समासः स बहुव्री-
हिसंज्ञको भवति । बहुधनं यस्य स बहुधनः । अस्ति धनं
यस्य सोऽस्तिधनः । अव्ययत्वादस्त्यादीनां पूर्वनिपातः अ-
न्यपदप्राधान्याद्बहुव्रीहिः । अन्तरङ्गं यस्यासावन्तरङ्गः । बहि-
रङ्गः । उच्चैर्मुखः । तेन सहेति तुल्ययोगे । सहेत्येतत्तृतीया
न्तेन समस्यते स तुल्ययोगबहुव्रीहिः ॥ सहादेः साादेः । इति
वक्ष्यमाणेन सकारः । पुत्रेण सह वर्तमानः सपुत्रः । सो वेति
केचित् । सहपुत्रो वा गतः । तुल्ययोगवचनं प्राधिकम् ।
कर्मणा सह वर्तमानः सकर्मकः । सलोमकः । यस्य प्रधान
स्थैकदेशो विशेषणतया यत्र ज्ञायते स तद्गुणसंविज्ञानो बहु
व्रीहिः । लम्बौ कर्णौ यस्य स लम्बकर्णः ।

बहुव्रीहिरन्यार्थे । बहुव्रीहि (प्र. ए.) सो० अन्यार्थे अन्यस्य अर्थोऽन्यार्थ-
स्तस्मिन् (स. ए.) अङ् पञ्चानामिनो रः द्विपदम् । समासमध्यवर्तिपदापेक्षया

अन्यपदस्यैव बाह्वपदस्यैवार्थः प्रधानो यस्य स बहुव्रीहिसंज्ञकः समासो भवति । बहु (प्र. ए.) नपुंसकात्० धन (प्र. ए.) अतोऽम् अमृशसो० मोऽनु० बहु धनं यस्य इति विग्रहे अत्र समासस्यौ बहुधनशब्दौ ताम्ब्यां अस्येति अन्यपदप्रधानं ततो, बहुव्रीहिसमासः समाससंज्ञायामुभयत्रापि विभक्तिलोपः । यस्येत्यस्योक्तार्थानामप्रयोगः ' बहुधन ' इति स्थिते बहुव्रीहैर्वाच्यलिङ्गता इति बहुव्रीहिरन्यपदप्रधानत्वात्परलिङ्गं यस्य नरस्येति नरशब्दस्य पुलिङ्गत्वात् पुंस्त्वे (प्र. ए.) स्तो० बहुधनः सिद्धम् । एवमस्तीत्यव धनं यस्य सोऽस्तिधनः यदि वा अस्तीत्यव्ययं विद्यमानार्थवाचकं ततोऽस्ति विद्यमानं धनं यस्येत्यस्तिधनः (प्र. ए.) स्तो० एवं तपोधनः । यशोधनः । द्वितीयाद्यन्तान्यपदेषु प्रधानेषु बहुव्रीहिर्भवति । यथा प्राप्नो राजा यं स प्राप्तराजा, ऊढा कन्या येन स ऊढकन्यः, दत्तं वसु यस्मै स दत्तवसुः, उद्धतः शल्यो यस्मात्तुद्धृतशल्यं क्षतं, वीतो गतो रागो यस्मात्स वीतरागः, बहु धनं यस्य स बहुधनः, धर्मिणो लोका यस्मिन्स धर्मिलोको ग्रामः इत्यादि । इह बहुव्रीहिर्द्विधा । तद्गुणसंविज्ञानोऽतद्गुणसंविज्ञानश्च । तस्य लक्षणं ग्रन्थकार एवाह । तस्येति तस्य प्रधानभूतस्य पुरुषादेः एकदेश एकोऽवयवो हस्त, पाद, मुख, कर्णादिरूपो यत्र विशेषणतया विशेषणत्वेन ज्ञायते स तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिसमासः । तस्योदाहरणम् । लम्बो कर्णौ यस्य स लम्बकर्णः । इत्यत्र कर्ण इति नरस्य एकदेशः कर्णः स एव समस्यमानविशेष्यभूतस्य नरादेर्विशेषण वेन ज्ञातोऽतस्तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । अतद्गुणसंविज्ञानो यथा । दीर्घकायः । अत्र कायस्य नरादेश एकेयात् । एवं दीर्घग्रीवो, महामुजः, चित्रगुः इत्यादयस्तद्गुणसंविज्ञाने शब्दाः । ननु लम्बकर्ण इत्यत्र अन्यपदार्थप्रधानत्वात्पदसाम्ये कर्णलम्ब इति कथं न प्रयुज्यते इत्यत आह ।

बहुव्रीहौ विशेषणसप्तम्यन्तयोः पूर्वनिपातो वक्तव्यः । धनं करे यस्य स करधनः । मातिः कृष्णे यस्य स कृष्णमातिः । बुद्धिर्धर्मे यस्य स धर्मबुद्धिः । कंठे हारो यस्य स कंठहारः । करे कंकणं यस्यासौ करकङ्कणः । भुवने कीर्तिर्यस्यासौ भुवनकीर्तिः । प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ वक्तव्यौ । क्तवतू निष्ठा । क्तवतू प्रत्ययौ निष्ठासंज्ञौ स्तः । चक्रं पाणौ यस्य स चक्रपाणिः । दण्डः पाणौ यस्य स दण्डपाणिः । अस्युद्यतः उद्यतासिरित्यपि भवति । प्रियादीना वा । प्रियगुडः गुडाप्रियः । इन्द्रादिभ्यश्च । इन्द्रादिभ्यः श-

ब्देभ्यः सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातो न । इन्दुः शोखरे यस्यासा-
विन्दुशोखरः । पद्मं नाभौ यस्य स पद्मनाभः । कपिध्वजः ।
प्रजामेधयोरसुक् ।

बहुव्रीहाविति । बहुव्रीहि समासे यद्विशेषणभूतं पदं भवति एतयोः पदयोः
पूर्वनिपातः प्रथमं प्रत्ययो भवति । बहुव्रीहेरुपलक्षणत्वात् कर्मधारयेऽपि विशेषण-
स्यैव पूर्वनिपातो भवति । रक्तलतेत्यादौ संबन्धे सत् व्यावर्त्तकं विशेषणं विशेषणपदं
' परार्थे स्वार्थनिक्षेपादप्रधानं विशेषणं । विशेष्यं तु प्रधानं स्यात् स्वार्थस्यैव प्रका-
शनात् ' । यथा लंबकर्गः, दीर्घव्रीवः इत्यादि । सप्तम्यन्तं यथा । ब्रह्मणि योनिर-
स्य स ब्रह्मयोनिः, अप्सु योनिरस्येत्यप्सुयोनिः, भाले लोचनं यस्य स भाललोचनः,
भुवने कीर्तिर्यस्य स भुवनकीर्तिः, धर्मे मतिर्यस्य स धर्ममतिः इत्यादि । वक्तव्यस्य
प्रयोगानुसारित्वात् कचित्सप्तम्यन्तस्यापि पुरो निपातः । यथा चन्द्रशेखरः, पद्मं
नाभौ यस्य स पद्मनाभः, तत्र टाढका इति ङ प्रत्ययः पद्मनाभः चन्द्रमौलिः, शूल-
पाणिः, चक्रपाणिः, कपिध्वजः, इत्यादौ सप्तम्यन्तं परपदम् । प्रजासुपूर्वः, तथा
द्वु+र्मेधाः सुद्वु शोभना प्रजा यस्येति विग्रहे तथा दुर्दुष्टा मेधा यस्येति विभक्तिलोपे
सुप्रजा दुर्मेधा इति स्थिते प्रजामेधयोरिति बहुव्रीहौ नञ् सुदुर्, पूर्वयोः प्रजामेधाश-
ब्दयोरन्यार्थे वचमानयोः असुगागमो भवति कित्वादान्ते उकार उच्चारणार्थः । सुप्र-
जा+अस् दुर्मेधा+अस् इति स्थिते यस्य लोपः । इत्यालो० स्वर० सुप्रजस् दुर्मेधस्
उभयत्रापि अत्वतोऽसौ हसेपः० सौ० सुप्रजाः सुप्रजसौ सुप्रजसः । दुर्मेधाः दुर्मेधसौ
दुर्मेधसः । एवं अमलाः, दुर्मेधाः । क्वचिदन्यत्रापि मन्दमेधाः, अल्पमेधाः । तथा ।

धर्मादन् केवलात् । केवलात्पूर्वपदात्परो यो धर्मशब्दस्तद-
न्ताद्बहुव्रीहेरनिच् प्रत्ययः स्यात् । कल्याणधर्मा । सुधर्मा ।
केवलात्किम् । परमः स्वो धर्मो यस्य स परमस्वधर्मः ।
जायाया निडोदेशो बहुव्रीहौ वक्तव्यो यलोपश्च । लक्ष्मी
जानिः । उत्पूतिसुसुरभिभ्यो गन्धशब्दस्येकारान्तादेशो
बहुव्रीहौ वक्तव्यः । उन्नन्धिः । पूतिगन्धिः । सुगन्धिः । सु-
रभिगन्धिः । आगन्तुकस्यैकवचनान्तस्य वा । सुगन्धि आ-
पणः सुगन्धो वा । अल्याख्यायां च । अल्पपर्यायो गन्ध-
शब्दः । सूपोऽल्पो यस्मिन् तत्सूपगन्धि भोजनम् । घृतग-

न्धि । वेति केचित् । सूपगन्धम् । घृतगन्धम् ॥ उपमाना-
ञ्च । पद्मस्येव गन्धो यस्येति पद्मगन्धिः । मतान्तरे विक-
ल्पः । ऊधसोऽनङ् । ऊधोऽन्ताद्धहुत्रीहेरनङ्गादेशः स्यात्स्त्रि-
याम् । कुण्डोघ्नी गौः । पुंसि तु कुण्डोधा गोगणः ।

धर्मादन् । अन्यार्थे वर्त्तमानाद्धर्मशब्दात् अन् आगमो भवति बहुव्रीहौ ।
उदाहरणं सुष्ठु शोभनो धर्मो यस्येति विश्वे सुधर्मइति स्थिते ततोऽनेन अन् य-
स्य लोपः स्वर० (प्र. ए.) नोपधायाः । ह्रस्वः । नाम्नो० सुधर्मा इति सिद्धं ।
राजनृशब्दवन्नवरं शसादौ मकारान्त सैय्युक्तत्वादल्लोपः स्वरे इति न भवति ।

धनुषश्च । शार्ङ्गं धनुर्यस्य स शार्ङ्गधन्वा । संज्ञार्यां वा ।
शतधन्वा, शतधनुः ।

धनुषश्च । धनुषशब्दस्यान्त्यषकारस्य अन् अदेशो भवति बहुव्रीहौ । शार्ङ्ग-
धनुर्यस्य स शार्ङ्गधन्वा एवं पुष्पधन्वा इत्यादि । रूपवती (प्र. ए.) ह्रस्वः०
भार्या (प्र. ए.) आपः रूपवती भार्या यस्य इति वग्रहे विभक्तिलोपेऽवशिष्टं रूप-
वती भार्या इति । सूत्रम् ।

अन्यार्थे । स्त्रीलिङ्गस्यान्यार्थे वर्त्तमानस्य ह्रस्वो भवति ।
यद्भानिन्त्वशमंतरादौ चारूप्ये । एनीव आचरतीति एना
यते । पत्न्यादित्वात्तो न । पण्डितमानिनी । पट्ट्या भावः
पटुत्वम् । अल्पं देहीति अल्पशः । पटुतरा पटुतमा पटुक-
ल्पा पटुदेश्या पटुदेशीया । अरूप्ये इति किम् । शुभ्रारूप्या ।
प्रियादौ न । प्रिया भक्ति मनोज्ञा सुभगा दुर्भगा क्षान्ता
कल्याणी चपला वामना सचिवा समा वामा कान्ता बाला
तनया दुहिता स्वसा । इति प्रियादयः । एषु परेषु भाषित-
पुंस्कस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्य न पुंवत् । ऊप्रत्ययान्तस्य च न
पुंवत् । वामोरुभार्यः । अभाषितपुंस्कस्य च न पुंवत् ।
गङ्गाभार्यः । कोपधपूरणीसंज्ञानां च न पुंवत् । पाचकीभार्यः,
पञ्चमीभार्यः, दत्ताभार्यः । जातिवाचकात्स्वाङ्गवाचकाद्यईसद-

न्तस्य न पुंवदमानिनि । ब्राह्मणीभार्यः । सुकेशीभार्यः । अ-
मानिनीति किम् । ब्राह्मणमानिनी ॥ युद्धर्जितरक्तविकारा-
र्थवर्जिततद्धितान्तस्य न पुंवत् । मैथिलीजायः । युद्धर्जितर-
क्तविकारार्थवर्जितेति किम् । वैयाकरणभार्यः, काषायकन्थः,
हैममुद्रिकः । वाग्रहणादियं विवक्षा ।

अन्यार्थे । अन्यार्थे (स. ए.) अइए एकपदं स्त्रीलिङ्गस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्य ज-
ब्दस्य अन्यार्थे परार्थे वर्तमानस्य ह्रस्वो भवति उत्तरपदस्य इति शेषः । अन्यथा
पूर्वपदे रूपवती इत्यादौ प्रसङ्गः । अतो भार्याशब्दस्य ह्रस्वः । रूपवतीभार्ये इति
स्थिते । सूत्रम् ।

पुंवद्वा । समासे सति समानाधिकरणे पूर्वस्य स्त्रीलिङ्गस्य
पुंवद्वा भवति । वाग्रहणात्कल्याणीप्रिय इत्यादौ न भवति ।
पुंवद्वावादीबापोर्निवृत्तिः । रूपवद्भार्यः ।

पुंवद्वा । पुंवत् (प्र. ए.) अव्यया० वा (प्र. ए.) अव्य० पश्चाच्चपा०न्तस्य दः ।
स्वर० द्विपदम् । समासे सति समानाधिकरणे एकविभक्तयन्तानां पदानां विशेषण
विशेष्यभावेन एकार्थनिष्ठत्वं सामानाधिकरण्यं तस्मिन् वर्तमानस्य पूर्वपदस्य पूर्वभू-
तस्य उक्तपुंस्कस्य स्त्रीलिङ्गस्य पुंवत् पुच्छिङ्गवत् रूपं भवति । अनेन पुंवद्वावाद्भूवती-
त्यत्र वर्तमानस्य ईपो निवृत्तिरतो ' रूपवद्-भार्ये ' इति स्थिते चपा० अनेन त-
स्य दः स्वर० स्त्री० रूपवद्भार्यः सिद्धम् । नहि पुंवद्वावे केवलस्य ईपो निवृत्तिः किंतु
क्वचिदापोऽपि निवृत्तिः । शोभनभार्यः, दीर्घजंघः, दीर्घजंघी, वा । रक्तलतेत्यादौ अयं
वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पं द्योतयतीत्याह । वाग्रहणात् कल्याणीप्रियइत्यादौ पुंव-
द्भावो न भवति कल्याणी प्रिया यस्येति विग्रहे समानाधिकरणे उक्तपुंस्करय कल्या-
णीशब्दस्य न पुंवद्भावः, आदिशब्दात् वामोरुभार्यः, गौरीभार्यः, पञ्चमीभियः, ई-
त्यादौ न पुंवद्भावः । मनोज्ञा, सुभगा, दुर्भंगा, क्षान्ता, चपला, वामा, वामना, स-
चिवा, श्यामा, बाला, तनया, ब्राह्मणी, दत्ता, रसिका, मैथिली, इत्यादयः कल्या-
ण्यादिषु ज्ञेयाः । तथा श्येना इवाचरतीति श्येनायते इत्यादौ यङि पण्डितां मन्यते
पण्डितमानिनी । यद्वा भावः पटुता, पटुत्वं, अल्पां देहि, अल्पशः, अल्पतरा, अल्प-
तमा, अनुकूलदेश्या अनुकूलदेशीयाः पण्डिता, पट्वी अल्पा अनुकूला, सर्वत्र पुंवद्भावः
इत्यादौ प्रयोगानुसारेण पुंवद्भावो दर्शनीयः । अन्यार्थे वर्तमानस्येत्युक्तत्वात् न के-
वलं बहुव्रीहादिति भावः । शुभ्राः, रूप्या इत्यादौ न । वाग्रहणादेवेति ज्ञातव्यम् । सूत्रम् ।

गोः । गोशब्दस्थान्यार्थे वर्तमानस्य ह्रस्वो भवति । पञ्च गावो यस्यासौ पञ्चगुः । संख्यासुव्याघ्रादिपूर्वस्य पादशब्द-स्याकारस्य लोपो वक्तव्यः । सहस्रं पादा यस्यासौ सहस्र-पात् । व्याघ्रस्य पादाविव पादौ यस्यासौ व्याघ्रपात् । शो-भनौ पादौ यस्य स सुपात् । पादः पद् । द्विपदः, द्विपदा, द्विपदी । त्रिपदी । नदादित्वादीप् ।

गोः । गो (ष. ए.) ङ्स्येत्यकारलोपः स्त्रो० एकपदमन्यार्थे परार्थे वर्तमान-स्य सतो गोशब्दस्य ह्रस्वो भवति । गोशब्दस्य पुंस्त्रीलिङ्गत्वे विशेषसूचकमिदं सूत्रम् । पञ्चन् (प्र. ब.) जप्शशोर्लुक् । गो (प्र. व.) ओरौ औआव् स्वर० स्त्रो० नाम्नो० पञ्च गावो यस्य इति विग्रहे बहुव्रीहिसमासः । समासप्रत्यययोः । उभयत्रापि जसो लोपः ' पञ्चन्-गो ' इति स्थिते पूर्व नाम्नो० गोरित्यनेन सूत्रेण ष्वत्वे ओकारस्य उकारः । (प्र. ए.) स्त्रो० पञ्चगुरिति सिद्धम् । पुनर्विशेषमाह । संख्यासु इत्यादि । संख्या एकव्यादिका तद्वाचकः शब्दः, तथा स्रुत्पव्ययं शोभनार्थवाचकं, व्याघ्रादयः शब्दा उपमात्वं प्राप्ता, एते पूर्वे आदौ वर्तमाना यस्य पादशब्दस्य तत्संबन्धिनोऽकारस्य लोपो वक्तव्यः । बहुव्रीहौ सर्वविभक्तिषु फरतः । सहस्र (प्र. ए.) अतोऽम् अयशसोरस्य मौनु० पाद (प्र. ब.) सवर्णे० स्त्रो० सहस्रं पादा यस्य इति विग्रहः । शोभनौ (प्र. द्वि.) पादौ (प्र. द्वि.) यस्य तथा व्याघ्रस्य (ष. ए.) ङ्स्य, पाद (प्र. द्वि.) ओऔऔ, इव (प्र. ए.) अव्य० पाद (प्र. द्वि.) ओऔऔ व्याघ्रस्य पादाविव पादौ यस्येति विग्रहत्रयं । सर्वत्रापि बहुव्री-हिसमासे समासप्रत्यययोरिति विभक्तिलोपः । सहस्रपाद, शोभनपाद इति स्थिते द्वि-तीये सहादेः सादिति शोभनस्य सु आदेशः व्याघ्रेत्यादौ वैपधिकरण्ये बहुव्रीहौ इ-त्यादिना मध्यमपादशब्दस्य लोपः सर्वत्र संख्यासुव्याघ्रादीत्यादिना ङकारमध्य-स्थस्य अकारस्य लोपः । (प्र. ए.) हसेपः० वावसाने ङ्स्यतः सहस्रपात्, सुपात्, व्याघ्रपात्, सहस्रपादौ सहस्रपादः । सहस्रपादं सहस्रपादौ । एवं द्वौ पादौ यस्य स द्विपात् द्विपादौ द्विपादः । द्विपादं द्विपादौ । शसादौ विशेषमाह । ' शसादौ स्वरे पादशब्दस्य पदादेशो वक्तव्यः ' अनेन शसादौ स्वरादौ विभक्तौ परे पद् इति आ-देशः । चकारादन्यत्रापि नपुंसके स्त्रीलिङ्गे ईपि परे तद्धिते च पदादेशः । कुम्भपदी, स-हस्रपदी, एकपदी, द्विपदी, स्त्री नदादित्वादीप् । द्विपदा द्विपदः इत्यादौ पदादेशः प्रकृतेः । द्विपदः द्विपदा द्विपाद्गामित्यादि । सहस्रपदः सहस्रपदा सहस्रपाद्गामि-स्रपाद्भिः । भ्यां भिस् इत्यादौ स्वरादित्वाभावान्न पदादेशः । संख्यासुव्याघ्रादीत्यादि-

शब्दात्कचिदन्यत्रापि पदस्याकारलोपः सपात् अपात् । अय सर्वसमाससाधारणान् प्रत्ययानाह ।

टाडकाः । समासे सति ट अ ड क इत्येते प्रत्यया भवन्ति ।

टश्च तत्पुरुषे ज्ञेयो ह्यकारो द्वन्द्व एव च ॥

डकारस्तु बहुव्रीहौ ककारो नियमो मतः ॥

टाडकाः । टश्च अश्च डश्च कश्च टाडकाः (प्र. द्वि.) सवर्णे० स्रो० सिद्धम् । समासे इति बहुव्रीहौ तत्पुरुषे द्वन्द्वे कर्मधारये च नाम्नः ट, अ, ड, क, एते चत्वारः प्रत्यया भवन्ति यथासंभवम् । टकार ईबर्थः, डकारश्च टिलोपार्थः, अकारः ककारश्च यथास्थित एव । तत्र प्रथमं टप्रत्ययोदाहरणमाह । अचिन्त्य (प्र. ए.) स्रो० महिमन् (प्र. ए.) नोपधायाः हसेपः सेर्लोपः नाम्नो० पश्चात् हवे उओ । अचिन्त्यो महिमा यस्येति विग्रहे बहुव्रीहिसमासे विभक्तिलोपे अचिन्त्यमहिमन् इति स्थिते टाडका इति टप्रत्ययः ततः । सूत्रम् ।

नो वा । नान्तस्य पदस्य टेलोपो वा भवति स्वरे यकारे च परे । अचिन्त्यो महिमा यस्य सोऽचिन्त्यमहिमः । वाग्रहणात्कचिन्न भवति किंतूपधालोपश्च । अह्नो मध्यं मध्याह्नः । द्वयोरह्नोः समाहारो द्वयह्नः ॥ रात्राह्लाहाः पुंसि । एते पुंस्येव स्युः । सर्वरात्रः । सर्वाह्नः । त्र्यहः । कवीनां राजा इति कविराजः । टकार ईबर्थः । कविराजी । ष्रितः । राज्ञां पूः इति राजपुरम् । अप्रत्ययः । वाक् च मनश्च वाङ्मनसम् । चोः कुः । जमे जमा वा । दक्षिणस्यां दिशि पन्था इति दक्षिणापथः । अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रम् । अप्रत्ययः । अहोरात्रमित्यत्र नपुंसकत्वं वा वक्तव्यम् । अहोरात्रः । द्वौ च त्रयश्च द्वित्राः । पञ्चषाः । बहुत्वविवक्षायां बहुवचनं जम् । बहवो राजानो यस्यां सा बहुराजा नगरी । अत्र टिलोपे कृते आबतः स्त्रियाम् इत्याप् डप्रत्ययः । बहवः कर्तारो यस्यासौ बहुकर्तृको यागः ।

नोवा । न् (प्र. ए.) स्वर० स्रो० वा (प्र. ए.) अव्य० । नकारान्तस्य

पदस्य टेरन्त्यस्वरादेः टेल्लोपो भवति यकारे स्वरे च परे । यकारे यथा—राज्यं । तथा स्वरे परे इति प्रस्तुतमेव ततो महिमन् इत्यत्र अकारनकारयोर्लोपः स्वर (प्र. ए.) स्रो० अचिन्त्यमहिम इति सिद्धम् । परं न बहुसंमतोऽयं प्रयोगः । किंतु अचिन्त्यमहिमा इत्येव संमतं । वाग्रहणात्कचिद्वेल्लोपो न भवति च पुनः यत्र टेल्लोपो न तत्र उपधाया लोपो भवति तस्योदाहरणं यथा अहन् (ष. ए.) अल्लोपः स्वरे स्वर० स्रो० मध्य (प्र. ए.) अतोऽम् हवे उओ अह्नो मध्यम् इति विग्रहे तत्पुरुषसमासः समासप्रत्यययोरिति विभक्तिलोपे अहन् मध्य इति स्थिते क्वचिदमाद्यन्तस्य परत्वमिति मध्य अहन् इति स्थिते सवर्णे० वा ग्रहणाद्दुपधाया लोपः स्वर० स्रो० मध्यान्हः एवं सायान्हः टप्रत्यये तु तत्पुरुषे कवीनां (ष. व.) राजा (प्र. ए.) इति विग्रहे तत्पुरुषे विभक्तिलोपे कविराजन् ट प्रत्ययः नोवेति टिलोपः स्वर० स्रो० कविराजः तथा ठकारानुबन्ध ईबर्थस्ततः ङितइतीप् यस्यलोपः स्वर० (प्र. ए.) हसेपः कविराजी एवं महाराजः । राज्ञां (ष. व.) पुर (प्र. ए.) य्वोर्विहसे० हसेपः स्रो० तत्पुरुषे समासप्रत्यययोरिति विभक्तिलोपः राजन्पुर इतिस्थिते अत्र अ प्रत्ययः स्वर० (प्र. ए.) अतोऽम् अमृशसो० राजपुरं । पूःशब्दस्य अदन्तत्वे नपुंसकत्वम् । वाच् (प्र. ए.) चोःकुः हसेपः । च (प्र. ए.) अव्य० मनस् (प्र. ए.) नपुंसके नपुंसकात्स्यमोर्लुक् स्रो० च (प्र. ए.) अव्य० वाक् च मनश्च इति विग्रहे द्वन्द्वसमासे विभक्तिलोपः चोःकुः चस्य कः वाक् मनस् अमेजमावा कस्य इ टाढका इति अप्रत्ययः स्वर० अतोऽम् अमृशसो० वाङ्मनसम् इतिसिद्धम् । वाङ्मनसे इति दक्षिणा (स. ए.) आमृशेरिति डेराम् ङितां यद् यटोच्चेतिसगागमः पूर्वं आकारस्य च अकारः स्वर० सवर्णे० पथिन् (प्र. ए.) इतोत्पंचसु धोनुट् पन्धन् आसौ नश्चा० स्रो० दक्षिणस्यां पन्था इति विग्रहे तत्पुरुषे विभक्तिलोपे दक्षिणापथिन् अप्रत्ययः नोवा इति टिलोपः स्वर० स्रो० दक्षिणापथ इति सिद्धं केचिदत्र डप्रत्ययमेवेच्छंति अहन् (प्र. ए.) हसेपः अन्हः सः स्रो० च (प्र. ए.) अव्य० विसर्जनी० स्तोः श्रुभिः श्रुः। रात्रि (प्र. ए.) स्रो० च (प्र. ए.) अव्य० अहश्च रात्रिश्चेति विग्रहे समासप्रत्यययोः अहन् रात्रि इति स्थिते अन्हः सः स्रो० रात्र्यादिवर्जितत्वात् न रेफः किंतु हवे उओ टाढका इति डप्रत्ययः ङित्त्वाट्टिलोपः स्वर० (प्र. ए.) अतोऽम् अमृशसो० अहोरात्रम् इति सिद्धम् । द्वि (प्र. द्वि०) त्यदादेशेरः द्व ओऔऔ त्रि (प्र. व.) एओजसि एअय् स्वर० स्रो० द्वौ च त्रयश्च इति विग्रहे द्वंद्वे विभक्तिलोपः टाढका इति डप्रत्ययः टिलोपः स्वर० (प्र. द्वि.) सवर्णे० स्रो० द्वित्राः । पञ्चन् (प्र. द्वि.) जस्त्रसोर्लुक् नात्रो० षष् (प्र. द्वि.) जस्त्रसो० षोडः वावसाने डस्य टः पञ्च च षट् च इति विग्रहे द्वंद्वे विभक्तिलोपे पञ्चन् षष् टाढकाः डप्रत्ययः ङित्त्वाट्टिलोपः स्वर० (प्र. द्वि.)

सवर्णे० स्रो० नान्नो० पञ्चषाः। बहु(प्र. वि.) एओजसि ओअव् स्वर० स्रो० राजन्
 (प्र. वि.) नोपघायाः स्वर० स्रो० पश्चात् हवे ओ बहवो राजानो यस्याभितिवि-
 ग्रहे बहुव्रीहौ विभक्तिलोपे टाडका इति ङप्रत्ययः टिलोपः स्वर० आगतः त्रि-
 याभित्याप् (प्र. ए.) आप इति सेल्लोपः बहुराजा एषा नगरी बहवः पूर्ववत् कर्तुं
 (प्र. वि.) स्तुरार् स्वर० स्रो० बहवः कर्तारो यस्य इति विग्रहे बहुव्रीहिसमासे
 विभक्तिलोपे बहुकर्तृ टाडका इति कप्रत्ययः (प्र. ए.) स्रो० बहुकर्तृकः प्रासादः ।
 अधातुस्त्रीलिङ्गेषु इकारान्तोकारान्तऋकारान्तेभ्य उरस् शब्दाच्च नित्य एव क-
 प्रत्यय इति ज्ञातव्यम् । सपत्नीकः, प्रियसीमन्तिनीकः, सवधूकः, फलितजंबूकः आरामः,
 नदीमाधुको देशः, जीवत्पितृकः, व्यूढोरस्कः, नतु सपत्नी सवधूः जीवत्पिता व्यूढोरा
 इत्यादि प्रयोगार्हः । एवमन्येऽपि प्रयोगाः । मैत्रस्य सखा मैत्रसखा कङ्कणसजं, मांसत्व-
 चं, वाक्त्विषं, छत्रोपानहं, द्विनावं, द्विसारं, ग्रामतक्षः, पूर्वरात्रः, अपररात्रः, पुण्यरात्रः,
 कृष्णभूमः, पाण्डुभूमः, द्विभूमः, त्रिभूमः, उपदशाः, आसन्नशिशाः, बहुदातुकः, बहुल-
 क्ष्मीकः इत्यादयो यथासंभवं ज्ञेयाः । इति बहुव्रीहिसमासः ॥

सांप्रतं कर्मधारयं निरूपयति । सूत्रम् ।

कर्मधारयस्तुल्यार्थे । पदद्वयतुल्यार्थे एकार्थनिष्ठत्वे सति
कर्मधारयसंज्ञकः समासो भवति । नीलं च तदुत्पलं च नी-
लोत्पलम् । रक्ता चासौ लता च रक्तलता । पुमांश्चासौ
कोकिलश्च पुंस्कोकिलः ।

कर्मधारय० (प्र. ए.) स्रो० तुल्यः सदृशोऽर्थादेश एव अर्थेऽभि-
 धेयो वाच्यप्रयोजनं यस्य स तुल्यार्थः तस्मिन् (स. ए.) अइए पदद्वये इति पूर्व-
 पदे उत्तरपदे चैकार्थनिष्ठे एकार्थसंबन्धे विशेषणविशेष्यत्वेन पदद्वयेऽप्येकवस्तु-
 वाचके सति योऽन्वयः स कर्मधारयनामा समासो भवति एकस्मिन्नर्थे निष्ठा स्थैर्यं
 प्रवृत्तिर्वा यस्य तत् एकार्थनिष्ठं तस्मिन् । उदाहरणम् । नीलं (प्र. ए.) अ-
 तोऽम् अमृशसो मोऽनु. च (प्र. ए.) अव्य० तद् (प्र. ए.) नपुंसकात्-
 स्यमो वावसाने उत्पलं (प्र. ए.) अतोऽम् अमृशसो० मोऽनु० च (प्र. ए.) अव्य०
 एकार्थताद्योतनाय चकारस्तच्छब्दस्य अथवा असौशद्ध आनीयते नीलं च तदुत्पलं
 च इति विग्रहे अत्र नीलशब्दो विशेषणभूतः । उत्पलशब्दश्च विशेष्यभूतः नीलं चेति विशेष-
 णत्वात् पूर्वनिपातः । गुग्गुलुव्ययोराधेयाधारसंबन्धित्वात् एकार्थनिष्ठत्वं ततः कर्मधार-
 यसमासः समासप्रत्यययोरिति विभक्तिलोपः । उक्तार्थानां नीलं उत्पलं इति स्थिते उभो
 (प्र. ए.) अतोऽम् अमृशसो० मोनु० नीलोत्पलं रक्ता चासौ लता च इति विग्रहे रक्ता

(प्र. ए.) आपः च (प्र. ए.) अव्य० अदस् (प्र. ए.) त्यदादे० सौसः सेरौ
 ओऔऔ लता (प्र. ए.) आपः च (प्र. ए.) अव्य० ततः समाससंज्ञा प्राग्वत् ।
 विभक्तिलोपश्च रक्तलता । पुंवद्वा पुंवद्भावादीपो निवृत्तिः । पूर्वपदस्य रक्ता इत्यस्य रक्त
 इति ततो रक्तलता (प्र. ए.) आपः पुम्स् (प्र. ए.) पुंसोऽसुह् सकारस्य अस्
 त्रितोनुम् पुमन् स सन्समहतोऽधाविति दीर्घः हसेपः संयोगान्तस्येति सलोपः पुमा-
 न् च (प्र. ए.) अव्य० पश्चान्नः सकळते इति सकारागमः ' स्तोः श्रुभिः श्रुः '
 ' नश्चापदान्ते० ' अदस् (प्र. ए.) त्यदादे० सौसः सेरौ ओऔऔ पश्चात्सवर्णे०
 कोकिल (प्र. ए.) स्तो० च (प्र. ए.) अव्य० पुमांश्चासौ कोकिलश्चेति विग्रहे
 पूर्ववत्कर्मधारयः समासः । विभक्तिलोपः तत उक्तार्थानां० पुम्स् कोकिल इति स्थिते ।
 ननु संयोगान्तस्येति सकारलोपोऽत्र क्रियतां तत्राह ।

**पुंसः स्वपे ख्यावर्जिते च अम्परे संयोगान्तस्यालोपो
 वक्तव्यः । तेन पुंख्यानं पुंक्षीरं इति भवति ।**

पुंसः स्वपेइति । पुंसशब्दस्य स्वपप्रत्याहारे परे संयोगान्तस्य सकारस्य
 अलोपो भवति । नलोपः अलोपः तेन सकारस्य लोपो न भवतीत्यर्थः । ततो नश्चा-
 पदान्ते स्वर० पुंस्कोकिल इति सिद्धम् । एवं परमश्चासौ ईश्वरश्च परमेश्वरः । एवं
 महेश्वरः ईश्वरः महादेवः । पुनः समासविशेषमाह सूत्रम् ।

**नाम्नश्च कृता समासः । प्रादेरुपसर्गस्य नाम्नश्च कृदन्तेन
 समासः । स तत्पुरुषसंज्ञको भवति । चकारात्कुशब्दस्या-
 व्ययस्य उरीउररीशब्दयोश्चिवप्रत्ययान्तादेश्च कृदन्तेन समा-
 सस्तत्पुरुषो भवति । प्रकृष्टो वादः प्रवादः । कुम्भकारः ।**

नाम्नश्चेति । नामन् (प. ए.) अल्लोपः स्वरे० स्वर० स्तो० च (प्र. ए.)
 अव्य० पश्चात् विसर्जनी० स्तोः श्रुभिः श्रुः । कृत् (तृ. व.) स्वर० समासः
 (प्र. ए.) स्तो० चतुःपदमिदं सूत्रम् । प्रादेरुपसर्गस्य तथा नाम्नश्च धातोः प्राक्
 प्रयुक्तश्च कृदन्तेन कृत्प्रत्ययान्तशब्देन सह तत्पुरुषसंज्ञकः समासो भवति । चकारात्
 कुशब्दः सहादयो गतिसंज्ञकाश्च ग्राह्याः । अत्रोदाहरणं वद् व्यक्तार्था वाचि, वद्
 प्रपूर्वः प्रवदनं, प्रवादः, प्रकृष्टो वादः, प्रवादः, ' घञ् भावे ' इति घञ्प्रत्ययः त्रित्वा-
 दत उपधाया वृद्धिः । स्वर० स्तो० (प्र. ए.) प्रवादः अत्र प्रोपसर्गस्य कृदन्तेन तत्पु-
 रूपः तथा हुक्ञ् करणे कृ कुम्भपूर्वः कुम्भाप्रे (द्वि. ए.) अम् अम्शसो० मोऽनु०
 वर्त्तमाने तिप् तनादेरुप् उ गुणः कर उप इति उकारस्य गुणः उ स्वर० कुम्भं करो-
 ति इति विग्रहे पश्चात्कार्येऽण् समासप्रत्यययोः उभयत्रापि विभक्तिलोपः । कुम्भकृ

अ इतिस्थिते णिच्चाद्धिः कार् स्वर० स्रो० अत्र कुम्भशब्दस्य कृदन्तेन सह तत्पुरुषः कुम्भकारः । सूत्रम् ।

सहादेःसादिः । सहादीनां सादिर्भवति । सहसंतिरसां स-
धिसमितिरयः । सह अश्चतीति सधयङ् । समश्चतीति
सम्यङ् । तिरः अश्चतीति तिर्यङ् । कचिन्न भवति । सह
चरतीति सहचरः । कुगतिप्रादयः । कुशब्दो गतिसंज्ञाः
प्रादयश्च समर्थेनान्वये समस्यन्ते स तत्पुरुषः । कुपुरुषः ।
कुत्सितमन्नं कदन्नम् ॥

सहादेःसादिः। सह आदिर्यस्य गणस्य स सहादिस्तस्य (प. ए.) क्तिन्स्येत्य
कारलोपः स्रो० सादिः स आदौ यस्य स सादिः (प्र. ए.) स्रो० द्विपदं। समासे कृते
सति सहादीनां सह, सम्, तिरस्, इत्यादीनां पूर्वपदानां क्रमेण स, समि, सधि, ति-
रि, इत्यादय आदेशा भवन्ति। आदिशब्दात्अन्येऽप्यादेशा यथासंभवं भवन्ति इति-
भावः। तत्रोदाहरणं सह (प्र. ए.) अव्य०पुत्र (तृ. ए.) टेन अइए श्रुनौणो० सह-
पुत्रेण अत्र चशब्देन तत्पुरुषः प्रक्रियामतेषु बहुव्रीहिः तेन सहेति तुल्ययोगे स-
हेत्येतच्तृतीयान्तेन समस्यते स बहुव्रीहिः विभक्तिलोपे सहस्य स आदेशः (प्र. ए.)
स्रो० समासे सो भवतीति सूचयति तेन ज्योतिर्जनपदे, पिण्ड, बन्धु, लोहित, नाभि,
वेणि, रात्रि, गन्ध, कुक्षि, ब्रह्मचारि, तीर्थ्य, पत्नी, पक्षेषु समानशब्दस्य स
आदेशः। समानं ज्योतिर्यस्य स सज्योतिः, सजनपदः, सपिण्डः, सबन्धुः, सलो-
हितः, सनाभिः, सवेणी, सरात्रिः, सगन्धः, सकुक्षिः, सब्रह्मचारी, सतीर्थ्यः, समाना
पत्नी सपत्नी, सपक्षः, रूपादिषु विकल्पेन समानशब्दस्य स आदेशः समानं रूपं
यस्य स सारूपः समानरूप इति वा। सवर्णः समानवर्णः, सजातीयः समानजातीयः,
सगोत्रः समानगोत्रः, संस्थानं समानस्थानं, सधर्मा समानधर्मा, सवया समानवया,
सनामा समाननामा, इति यथा प्रयोगभवस्येयम्। अश्च गतिपूजनयोः। अश्च सहपूर्वः
सह (प्र. ए.) अव्य० अश्च तिप् अप् कर्तरि स्वर० सह अश्चति गच्छति इति
विग्रहे कृदन्तेन किप्प्रत्ययेन तत्पुरुषसमासः किप्इति किप्प्रत्ययः किपः सर्वाप-
हारी लोपः अश्च इत्यत्र नोलोप इति नकारस्य अनुस्वारस्य लोपः। सहादेःसादिरिति
सहस्य सधि आदेशः इयं स्वरे सधयच् (प्र. ए.) ' अश्चेः पश्चत्तु नुम् ' इति नुमा-
गमः ' स्तोश्चभिः श्रुः ' नस्य अः हसेपः संयोगान्तस्येति चलोपः। चोः कुः चस्यङ्-
सधयङ् अत्रे प्रत्यच् शब्दवत्। एवं समपूर्वोऽश्च समः सधि आदेशः अत्रे पूर्ववत् सम्य-
च् सं सम्यक् प्रकारेण अश्चतीति सम्यङ् एवं तिरस् पूर्वोऽश्च तिरसस्तिर्यादेशः

इयं स्वरे त्रियञ् द्वितीया द्वित्वं यावत् शशादौ स्वरे तु तिरश्चादय आदेशा निपात्यन्ते । उदच् शब्दरय उदीच् इति निपातः शशादौ स्वरे इति । तिरश्चः तिरश्चा पूर्ववत् एवं विष्वक् अञ्चतीति विष्वक् सहादेः सादिरिति विष्वक्स्थाने विष्वद्रि देवम् अञ्चतीति देवम् सहादेः सादिरिति देवस्य देवद्रि अमुम् अञ्चतीति अदम् अमुम् इत्यस्य अदद्रि आदेशः । इत्यादयो यथासंभवं ज्ञेयाः ।

कुत्सितेषदर्थयोः । कुत्सितेषदर्थयोर्वर्तमानस्य कुशब्दस्य का कव कत् इत्येते आदेशा भवन्ति । तत्पुरुषे न तु बहुव्रीहौ । बहुव्रीहौ तु कुत्सिता विद्या यस्यासौ कुविद्यः । कुत्सिता उष्ण यस्य स कूष्णः । कुत्सितः पन्था यस्मिन्नसौ कुपथो देशः । काकवकदुष्णे । उष्णशब्दे परे कुशब्दस्य का कव कत् इत्येते आदेशा भवन्ति । कु ईषदुष्णं कोष्णम्- कवोष्णम्- कदुष्णम् । कु ईषत् लवणं कालवणम् ।

कुत्सितेषदर्थयोः । काकवादयो वक्तव्याः । कुअन्नं कुत्सितमन्नं इति विग्रहे अत्र व्याकरणान्तरमते तत्पुरुषः स्वमते तु कर्मधारयः कुशब्दस्य कत् चपा अवेजबा तस्यदः स्वर० कदन्न (प्र. ए.) अतोऽम् मोनु० । एवं कदशन (प्र. ए.) अतोऽम् मोनु० एवं कदध्वा । उष्णः सर्वत्र कुपूर्वः ईषदर्थे उष्ण शब्दे परे कु इत्यस्य कत् का कव एते त्रय आदेशा भवन्ति । कु ईषदुष्णमिति विग्रहे एकत्र कत् द्वितीये का तृतीये कव । कदुष्ण कवोष्ण कोष्ण (प्र. ए.) स् सर्वत्र कुलशब्दवत् । लवणः कुपूर्वः कु ईषल्लवणमिति विग्रहे ईषदर्थे कोः का कालवणम् ।

पुरुषे वा । पुरुषशब्दे परे कुशब्दस्य वा कादेशो भवति तत्पुरुषे ।

पुरुषे वा । पुरुषशब्दे परे कुइत्यस्य वा कादेशो भवति । कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः कापुरुषः । एवं कत्तृणं, कद्रथः, कद्रदः, कदध्वा, कापथः, काक्षः, काग्निः, कदग्निः इत्यादयः प्रयोगानुसारेण ज्ञेयाः ।

विभाषा पुरुषे का स्यान्नियमेन हसे परे ॥

अचि त्रिरथवेदे कोः कत्काक्षे वा पुरुषे पथि ॥

ईषदर्थे च वाच्ये स्युरभ्रावुष्णे काकत्कवाः ॥

कुत्सितास्त्रयः कन्नयः । कन्नयः कन्नदः काक्षः कापथः कुपथः
कुपुरुषः कापुरुषः ।

षष उत्वं दधोर्दधौ । षष उत्वं दतृदशधासूत्तरपदादेः घृत्वं
च धासु वा भवतीति वाच्यम् । बहुवचनं जस् । जस्श-
सोर्लुक् नाम्नो नो लोपशधौ षड्भिरधिका दश षोडश । षट्-
प्रकारमिति षोढा । धासु वा वक्तव्यमिति विकल्पात् षस्यो-
त्वाभावे षोडः । इति षस्य डत्वम् । षट् । संख्यायाः
प्रकारे धा अव्ययाद्विभक्तेर्लुक् षट् दन्ता यस्य इति विग्रहे ।

षष्-दशन् । षुभिः षुः दस्य डः सहादेरित्यनेन षष् इत्यस्य षो षोडशन्
(प्र. बि.) जस्शसोर्लुक् नाम्नो० षड्भिरधिका दश षोडश यद्वा षट् च दश चेति
विग्रह विभक्तिलोपे पकारस्योकारो दस्य डः इति वर्णविकारो जातः । यदि वा षोड-
शानां संख्यापूरणः षोडशः षोडशन् एकादशादेर्दः द्वित्वाद्दिलोपः स्वर० (प्र. ए.)
देवशब्दवत् । षष्-दन्त षट् दन्ता अस्य । इत्यनेन पूर्वं विभक्तिलोपे कृते ।

दन्तस्य दत् । षट् दन्ता यस्याऽसौ षोडन् बृहतां
पतिः बृहस्पतिः । तत्-करः तत्स्वरः । महान्श्रासौ
ईश्वरश्च महेश्वरः । त्रिशब्दस्य व्यावादेशो भवति ।
द्यौश्चाभूमिश्च व्यावाभूमौ आकृतिगणोऽयम् । सिद्धं
शब्दाकारमुपलभ्य तदनुसारेणादेशविधानं क्रियते यत्र स
आकृतिगणः ।

दन्तस्य दत् । ऋकारो तुमागमार्थः । ततः षुभिः षुः । दस्यडः । षपः षो वि-
तोनुम् हसेपःसैलोपः संयोगान्तस्यलोपः षोडन् द्विदन् द्विददौ तथा षसंख्यायाः
प्रकारे धाप्रथमयः षड्भिः प्रकारैः षोढा यथा षट् प्रकारा यस्य सः षोढा षुभिः
षुः धस्य डः सहादेरिति षो यद्वा सहादेः सादिरिति षस्य डः धस्य डः षोढा इ-
त्यव्ययम् । तथोक्तं षषः उक्तं दत् दशधा सु उत्तरपदादेः घृत्वं च वक्तव्यमिति
वृहत्तः पतिः, बृहतां पतिः, बृहस्पतिः । अत्र सहादेरिति तकाररय सकारः केचि-
दत्र बृहस्पतिरिति न पठन्ति वाचस्पत्यादिषु साधितत्वात् अथवा वृहत्याः पतिः
बृहस्पतिः सहादेः सादिरित्यनेन वृहतीइत्यत्र वृहत्स्वादेशः महान्श्रासावीश्वरश्च अत्र

सहादेः सादिरिति महच्छब्दस्य महा इत्यादेशः । अइए । महेश्वरः, महादेवः, महामाया, घोभूमिः, चौश्रभूमिश्च चावाभूमी, अत्र सहादेरिति दिव्इत्यस्य चावा इत्यादेशः । ततः (प्र. ब.) ओयू ई सवर्णे० एवं जायापतिः, दयितापतिः, दयिता च जाया च पतिश्च दम्पती, जंपती । दयिताजाययोः क्रमेण दं, जं, इत्येतावादेशौ उभयत्रापि (प्र. द्वि.) औयू ईसवर्णे० दंपती दंपती दंपतीभ्यां दंपतीभ्यां दंपतीभ्यां दंपत्योः दंपत्योः । प्रक्रियाभेदे तु जायाया जंभावदंभावौ वा निपात्यौ । ननु स्वच्छन्दमादेशः कथं क्रियन्ते इत्याशंकायामाह । आकृतिगणोर्यं । यादृशी आकृतिः आकारस्य प्रयोगस्य दृश्यते तादृश एव प्रयोगो निपात्यते इति आकृतिगणः कथ्यते । लक्ष्यानुसारेण सूत्रस्य प्रवृत्तिः । सिद्धं शब्दाकारमुपलभ्य तदनुसारेणमादेशविधानमित्यर्थः । पुनर्विशेषमाह । सूत्रम् ।

अलुक् क्वचित् । समासे तद्धिते कृदन्तेऽपि विभक्तेरलुग्भवति । कृच्छ्रान्मुक्तः । अप्सु योनिर्यस्येत्यप्सुयोनिः । उरसि लोमानि यस्यासौ उरसिलोमः । हृदि स्पृशतीति हृदिस्पृक् । कंठेकालः, वाचोयुक्तिः, दिशोदण्डः, पश्यतोहरः इत्यादि । समासे समानाधिकरणे शाकपार्थिवादीनां मध्यमपदलोपो वक्तव्यः । शाकप्रियश्वासौ पार्थिवश्च शाकपार्थिवः । देवपूजकश्वासौ ब्राह्मणश्च देवब्राह्मणः ।

अलुक् (प्र. ए.) हसेपः । क्वचित् (प्र. ए.) अव्य० क्वचिदिति समासे कृते तद्धितप्रत्ययेऽपि परे पूर्वपदविभक्तेरलुक् लोपो न भवतीत्यर्थः । तद्धितप्रत्यये यथा आमुण्यायणः, इत्यादौ विभक्तेरलुक् । समासे तु दर्शयति । कृच्छ्र (पं. ए.) क्सि-रत् सवर्णे० मुक्त (प्र. ए.) स्त्री० अमेजमावा तस्य नः कृच्छ्रान्मुक्तः इति विश्वे अत्र तत्पुरुषसमासः । अत्र पूर्वपदविभक्तेरलुक् उत्तरपदविभक्तेस्तु समासप्रत्यययोरिति लुक् (प्र. ए.) स्त्री० कृच्छ्रान्मुक्तः स्तोकान्मुक्तः इति वा एवंस्ताकान् मुक्तः तथा अप्सुयोनिः अप् (स. ब.) स्वर० योनि (प्र. ए.) स्त्री० अप्सु योनिर्यस्येति बहुव्रीहिः । अत्र सप्तमीबहुवचनस्य अलुक् केवलमुत्तरपदस्य सेलुक् उरस् (स. ए.) स्वर० लोमन् (प्र. ब.) जइशसोः शि इ नोपधायाः मास्वर० उरसि लोमानि यस्येति विश्वे पूर्वपदसप्तम्या अलुक् उत्तरपदजसो लुक् पुनः (प्र. ए.) नोपधायाः हसेपः नाञ्जो० उरसिलोमा एवं हृद् (स. ए.) स्वर० स्पृग् संस्पर्शने हृदिपूर्वः हृदि स्पृशतीति

१ विभक्तिन्यईकारात्ईकारान्तश्चन्देनभवतितेनेदंपतीभ्यामिति चिन्त्यम्.

विग्रहे तत्पुरुषसमासः । ततः क्विप्प्रत्ययः क्विपः सर्वापहारीलोपः [प्र. ए.] विशाम्बि-
ति शस्य कः । हसेपः । अत्र क्वचिदितिवचनात् ऋदन्तेऽपि विभक्तेरलुक् । एवं कण्ठे
(स. ए.) कालः । वाचो (प. ए.) युक्तिः (प्र. ए.) दिशः (प. ए.) दण्डः (प्र. ए.)
पश्यतो (प. ए.) हरः, दास्याः पुत्रः, एतेषु प्रयोगेषु यथासंभवं विभक्तेरलुक् कण्ठे-
इत्यत्र सप्तमी अन्यत्र षष्ठी एवं स्तम्भेरमः, कर्णेजपः युधिष्ठिरः, अग्न्यादेरिति पत्वं
आत्मनेपदं, परस्मैपदं, देवानामियः, दिवस्पतिः, वास्तोष्पतिः, इत्यादावलुक् । एवं
विभक्त्यन्तानां पदानामेकार्थनिष्ठत्वं सामानाधिकरण्यात् तत्र वर्तमानानां शाकपा-
र्थिवादीनां शब्दानां मध्यपदस्य द्वयोः पदयोः मध्यवर्तिनः पदस्य लोपो वक्तव्यः ।
केचित्तु उत्तरपदलोप इति पठन्ति । ते पूर्वपदात् उत्तरपदस्य लोपमिति व्याचक्षते ।
विशेषणविशेष्यभावेन शाकपार्थिवादीनामित्यशेषस्यापि पदस्य निरूपितत्वात्तच्च
संयतं पुनश्चित्यं । शाकमिय+पार्थिव इति स्थिते शाकमियं यस्य स शाकमियः शाक-
मियश्चासौ पार्थिवश्चेति विग्रहे अत्र एकविभक्तिकत्वेन सामानाधिकरण्यं ततो मध्य-
पदस्य मियशब्दस्य लोपः शाक+पार्थिव इति स्थिते (प्र. ए.) स्त्रो० तथा देवपूज-
को ब्राह्मणः देवान् पूजयतीति देवपूजकः देवपूजकश्चासौ ब्राह्मणश्चेति विग्रहे पूर्वव-
द्विभक्तिलोपे मध्यपदस्य पूजकस्य लोपः । देवब्राह्मणः (प्र. ए.) प्राग्वत् स्त्रो० ।
पुनराह ।

आदेश्वद्वन्द्वे । द्वन्द्वसमासे साति आदिपदस्य लोपो भव-
ति । माता च पिता च पितरौ । दुहिता च पुत्रश्च पुत्रौ ।
श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ ।

आदेश्वद्वन्द्वे । आदिशब्दस्य अजहल्लिङ्गत्वात् पदविशेषणत्वेऽपि पुंस्त्वम् ।
द्वन्द्वे द्वन्द्वसमासे इतरेतरयोगे आदिपदस्य लोपो भवति । चकारात् कुञ्चित् ननु
सर्वत्र । मातृ (प्र. ए.) सेरा ङित्वाट्टिलोपः ऋल्लोपः स्वर० च (प्र. ए.) अव्य०
पितृ (प्र. ए.) पूर्ववत् च (प्र. ए.) अव्यय० माता च पिता च इति विग्रहे
द्वन्द्वसमासे समासप्रत्यययोरिति विभक्तिलोपे उक्तार्थानामिति च लोपे मातृपित्रादे-
श्च द्वन्द्वे मातृशब्दस्य लोपः । इतरेतरयोगे द्विवचनं (प्र. व.) पञ्चसु ऋकारस्थान्
भवतीत्यर् स्वर० पितरौ । श्वश्रूश्च श्वशुरश्च इति विग्रहे विभक्तिलोपे आदेश्वद्वन्द्वे इ-
ति श्वश्रूपदलोपः । श्वशुरः (प्र. द्वि.) ओओओ एवं दुहितृपुत्र, दुहिता च पुत्रश्चेति
विग्रहे विभक्तिलोपे आदिभूतस्य दुहितृशब्दस्य लोपः । पुत्र (प्र. व.) ओओओ
चकारो बहुलार्थस्तेन कुञ्चित् ननु सर्वत्र । यथा धवसदिरौ इत्यादी लोपो न । चका-
रात् पक्षे मातापितरौ श्वश्रूश्चशुरौ इत्यपि भवति । पुनर्विशेषमाह ।

ऋतां द्वन्द्वे । ऋकारान्तानां द्वन्द्वसमासे सति पूर्वपदस्य वा
आकारो वक्तव्यः । मातापितरौ ।

ऋतां द्वन्द्वे । ऋतां (ष. व.) द्वन्द्वे (स. ए.) ऋतामिति ऋकारान्तश-
ब्दानां द्वन्द्वे पूर्वं यत्पदं तत्संबन्धिन ऋकारस्य आकारो वा भवति । माता च
पिता च अत्र विभक्तिलोपे मातृशब्दे ऋकारस्य आ मातापितृ (प्र. द्वि.) पञ्चसु
अर् स्वर० मातापितरौ एवं पितापुत्रौ, दृहितापुत्रौ, होतापोत्तारौ, इत्यादिः । पक्षे पूर्व-
पदलोपे पितरौ वाग्रहणादेव मातरपितरावित्यपि ।

द्वन्द्वे सर्वादित्वं वा । वर्णाश्च आश्रमाश्च इतरे च वर्णाश्र-
मेतरे-वर्णाश्रमेतराः ।

द्वन्द्वे सर्वादित्वं वा । द्वन्द्वसमासे सर्वादीनां शब्दानां सर्वादित्वं सर्वादि-
कार्यं वा भवति, वा न भवतीत्येवेत्यर्थः । उदाहरणं वर्णाश्रमेतरा द्विस्थाने
वर्णा ब्राह्मणादयः, आश्रमा ब्रह्मचर्यादयः, इतरे शूद्रवृषलादयः । ततो वर्णाश्च आश्र-
माश्च इतरे च समाहारद्वन्द्वस्ततो विभक्तिलोपे उभयत्रापि (प्र. व.) एकत्र सर्वा-
दित्वाज्जसी अइए आदौ सवर्णे० आश्रम अग्रे इतर अइए यत्र सर्वादित्वं न तत्र
(प्र. व.) सवर्णे० स्तो० ।

वैयधिकरण्ये बहुव्रीहौ मध्यमपदलोपो वक्तव्यः । कुमुदस्य
गन्ध इव गन्धो यस्यासौ कुमुदगन्धिः । हंसस्य गमनमिव
गमनं यस्याः सा हंसगमना ।

वैयधिकरण्ये इति । भिन्नविभक्त्यन्तानां पदानां भिन्नार्थनिष्ठत्वं वैयधि-
करण्यं, यद्वा भिन्नविभक्त्यन्तत्वे सति भिन्नार्थप्रतिपादकद्वारा एकस्मिन्नर्थे वृत्तिर्व्यधि-
करणं तस्य भावो वैयधिकरण्यं तस्मिन् वर्तमाने बहुव्रीहिसमासे मध्यमपदलोपो व-
क्तव्यः । कुमुद (ष. ए.) हंसः स्य गन्ध इव (प्र. ए.) अव्य० गन्ध (प्र. ए.) स्तो०
कुमुदस्य गन्ध इव गन्धो यस्येति विग्रहे अत्र कुमुदस्येति षष्ठ्यन्तं शेषाणि प्रथमा-
न्तानि समासप्रत्यययोरिति विभक्तिलोपे उक्तार्थानामिति इवलोपे कुमुदगन्धगन्ध
इति स्थिते अत्र मध्यपदस्य गन्धस्य लोपः । पश्चात् मध्यमपदलोपश्चेति चकारात्
गन्धादेरिः इप्रत्ययः । यस्यलोपः स्वर० (प्र. ए.) स्तो० कुमुदगन्धिः । तथैव हंस
(ष. ए.) हंसस्य गमन (प्र. ए.) अतोऽम् अमृशासोरस्य मोतुं० इव (प्र. ए.)
अव्य० गमन (प्र. ए.) पूर्ववत् हंसस्य गमनमिव गमनं यस्या इति विग्रहे बहुव्री-
हिः समासप्रत्यययोः उक्तार्थानामप्रयोगः । हंस+गमन+गमन इति स्थिते मध्यपदस्य

गमनस्य लोपः । पश्चादावतः स्त्रियां (प्र. ए.) आपः हंसगमना । समासश्चतुर्धा ।
नित्यानित्यालुगलुक्भेदात् । अथ नित्यसमासमाह ।

दिक्संख्ये संज्ञायाम् । दिग्वाचकसंख्यावाचकशब्दानुत्तरपद-
तुल्यार्थौ संज्ञायां समस्येते स तत्पुरुषः । संज्ञायामिति
पदेन नित्यसमासो दर्शितः । अविग्रहो नित्यसमासः ।
अन्यस्त्वस्वपदविग्रहोऽपि भवति । विग्रहो द्विविधः । एकः
स्वपदविग्रह एकोऽस्वपदविग्रहोऽपि भवति । अस्वपदेन समा-
सव्यतिरिक्तेनापि पदेन विग्रहो वाक्यं यत्र स नित्यः ।
तेन लम्बौ कर्णौ यस्य स लम्बकर्णः । दात्रेण छिन्नमिति
स्वपदविग्रहः । अस्वपदविग्रहो नित्यः । यस्मिन्समासावबोधकं
वाक्यं न तिष्ठति स नित्यः । दक्षिणाग्निः सप्तग्रामः ।

॥ इति समासप्रक्रिया ॥

दिक्संख्ये संज्ञायाम् । दिक्संख्ये (प्र. द्वि.) संज्ञायां (स. ए.) दि-
ग्वाचकं संख्यावाचकं च पदं संज्ञायां वाच्यमानायां तुल्यार्थेन एकार्थेन उत्तरपदेन
सह अविग्रहं विग्रहरहितं समस्यते, समासश्च तत्पुरुषो भवति । तत्र समासश्च नित्यो
भवति । अथ नित्यानित्यसमासस्वरूपमाह । अविग्रहो नित्यसमासः । यो
नित्यसमासः स विग्रहरहितः असमस्यमानपदविग्रहो भवति । अन्योऽनित्यसमासो
ऽस्वपदविग्रहः । परपदविग्रहोऽपिशब्दात् स्वपदविग्रहोऽपि भवति । अस्वपदविग्रहो
यथा स्त्रियमधिकृत्य अत्र अधिकृत्येति परपदेन विग्रहः ब्राह्मपदत्वात् । अस्वपदम्,
अथवा बहु धनं यस्य सः । अत्र यस्येति परपदेन विग्रहः इति अस्वपदविग्रहः । स्वाद-
न्यः इत्यप्यस्वपदविग्रहः तथा ग्रामं प्राप्नो इत्यादौ स्वान्भ्यां विग्रहमध्यव-
र्त्तिभ्यां पदान्भ्यां विग्रहः । अथ नित्यसमासोदाहरणं यथा दक्षिणाग्निरिति अग्नि-
भेदः । स्युर्दक्षिणाहवनीय, गार्हपत्यास्त्रयोऽग्नयः इति । दिग्वाची दक्षिणाशब्दः
एकार्थेन अग्निना परपदेन समस्यते, समासश्च तत्पुरुषः । नित्यत्वाद्द्विग्रहो न क्रियते
तथा सप्तग्राम इत्यत्र सप्तशब्दः संख्यावाचकः । एकार्थेन ग्रामपदेन समसितः । अथ
विग्रहं विनापि नित्यस्तत्पुरुषः समासः । नित्यं पदद्वयात्मकत्वात् समासरूपमेव पद-
मित्यर्थः । दक्षिणाग्निरिति अग्निभेदः । नामवाची शब्दः सप्तग्राम इति ग्रामादिनामवाची
शब्द इति । पूर्वेष्वप्येऽव्ययीभावोऽमादौ तत्पुरुषः स्मृतः ॥ चकार बहुलो द्वन्द्वः

संख्यापूर्वो द्विगुः स्मृतः ॥ १ ॥ यस्य येन बहुव्रीहिः सचासौ कर्मधारयः इति
किञ्चित् समासानां पृष्णां लक्षणमीरितम् ॥ २ ॥

इति चन्द्रकीर्तिविरचितायां सारस्वतसुदीपिकायां समासदीपिका संपूर्णा ॥

अथ तद्धितो निरूप्यते । अथेति समासकथनानन्तरं तद्धितस्तद्धितसंज्ञकः
प्रत्ययो निरूप्यते । तस्य समासस्य द्वितो यदि वा तेषां पूर्वोक्तानां नामादीनाम-
र्थान्तरप्रकाशनेन हितस्तद्धितः स निरूप्यते कथ्यते इत्यर्थः । यद्यपि तद्धित-
संज्ञकप्रत्यया ब्रह्मः सन्ति तथापि जात्यभिप्रायेणैकवचनम् ॥ सूत्रम् ।

अपत्येऽण् । नाम्नोऽपत्येऽर्थेऽण्प्रत्ययो भवति । उपगोरपत्यं
पुमानिति विश्रहे । उपगोः अण् इति स्थिते । समासप्रत्य-
ययोः इति पठिलोपः । णकारो वृद्ध्यर्थे ईवर्थश्च ।

अपत्येऽण् । न पतति पिता दुर्गती यस्मात्तदपत्यं तस्मिन् (स. ए.) अण्
अण् (प्र. ए.) ह्रसेपः० नाम्नो० इति अपत्ये पुत्रपौत्रादिमन्तानं शिष्यप्र-
शिष्यादिसन्ताने वान्ये सति नाम्नः अण्प्रत्ययो भवति । अत्रापि नामशब्देन
पदमेव विवक्षितम् । अन्यथा अविभक्ति नायेत्युच्यमाने उपगोरिति पठयन्तान् अण्
प्रत्ययो न ग्यात् । यद्वा उपगुशब्दान् प्रथमं अण्प्रत्ययः । ततः पठ्यां क्त्वा वि-
श्रहः कार्यः । उदाहरणम् । उपगु अपत्यार्थेऽण्प्रत्ययः । ततः (प्र. ए.) इति गो-
दरयेत्यकारलोपः । अण् उपगोरपत्यमिति वाक्ये तद्धितविश्रहोऽपत्ययोग्यत्वेन म-
त्येव भवति । तेन वक्ष्यमुपगोरपत्यं चैत्ररयेत्पादो न । उपगुनाम्नः तापमग्यापत्यं म-
न्तानः पुत्रादिरिति विश्रहः कृते समासप्रत्यययोरिति विभक्तिलोपे उनाप्यांनामिति अप-
त्यशब्दे उपगुन अण् इति स्थिते णकारो वृद्ध्यर्थः ईवर्थश्च । वृद्धिकरणसूत्रम् ।

आदिस्वरस्य ञिणिति च वृद्धिः । स्वगणां मध्ये च आदि-
स्वरस्तस्य वृद्धिर्भवति ञिणि णिणि च तद्धिते परतः ।
उकारस्योकारो वृद्धिः ।

आदिस्वरस्य ञिणिति च वृद्धिः । आदिशर्त्वा ञ्कारो आदिस्वरस्तस्य
(प्र. ए.) ञ्कारो ञिण् ञ्य ण्य ण्या णी णो ण्य म ञिण् तस्मिन् ञिणिति
(प्र. ए.) ञ्कारो वृद्धिः (प्र. ए.) अण् ञिणिति च सूत्रम् । स्वगणां मध्ये च आदि-
स्वरस्तस्य वृद्धिर्भवति ञिणि णिणि च तद्धिते परतः । उकारस्योकारो वृद्धिः ।
उकारस्योकारो वृद्धिः । उकारस्योकारो वृद्धिः । उकारस्योकारो वृद्धिः ।
उकारस्योकारो वृद्धिः । उकारस्योकारो वृद्धिः । उकारस्योकारो वृद्धिः ।

बोव्यस्वरे । उकारस्य औकारस्य च अच् भवति स्वरे यकारे च परे । कृत्तद्धितसमासाश्चेति नामत्वम् । नामत्वात्स्यादयः । औपगवः । वसिष्ठस्यापत्यं वासिष्ठः । गोतमस्यापत्यं गौतमः । शिवादिभ्यश्चेत्यण् वक्तव्यः । अन्यथा उच्चः प्राप्तिः । शिवस्यापत्यं शैवः । विदेहस्यापत्यं वैदेहः ॥

बोव्यस्वरे । उश्च ओश्च वो तस्य वो (ष. ए.) साङ्केतिकम् । अच् (प्र. ए.) ह्रसेपः० यश्च स्वरश्च यस्वरं तस्मिन् (स. ए.) अइए त्रिपदं अन्त्यस्य उवर्णस्य औकारस्य अच् भवति तद्धितसंबन्धियकारे स्वरे च परे । अत्र स्वरे परे उकारस्य अच् गच् स्वर० औपगव कृत्तद्धितसमासाश्चेति नामसंज्ञायाम् (प्र. ए.) स्त्रो० उपगुनामि कश्चित् मुनिस्तस्य पुमपत्यं औपगवः । ह्यपत्यंचेत्तर्हि औपगवी । एवं वसिष्ठस्यापत्यं वासिष्ठः । अण् प्रत्ययः । अत्र वकारस्थिताकारस्य आदिस्वरस्य वृद्धिराकारः । यस्यलोपः । स्वर० एवं गोतमस्यापत्यं गौतमः । इत्यत्राण्निमित्ता वृद्धिः औकारस्य औकारः (प्र. ए.) स्त्रो० सर्वत्र तद्धिते विकल्पानुवृत्तिर्ज्ञेया इति स्वायंभुव इत्यादौ अवादेशो न, किन्तु नुधातोः । सूत्रम् ।

ऋअणि । मातृशब्दस्य ऋकारस्य उर् भवति अणि परे । षोडः त्वन्मदेकत्वे इति सूत्रनिर्देशात्कचिदपदान्तेऽपि झसानां जमा एष्टव्याः । षण्णां मातृणामपत्यं षाण्मातुरः । तिसृणां मातृणामपत्यं त्रैमातुरः । द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमातुरः ।

ऋअणि । ऋ (ष. ए.) साङ्केतिकम् । उर् (प्र. ए.) ह्रसेपः० अण् (स. ए.) स्वर० पश्चात् स्वर० अण् प्रत्यये परे मातृशब्दसंबन्धिन ऋकारस्य उर् भवति षष्+मातृ । षष् (ष. व.) षण्णइति नुट् न् षोडः म्लः ' षुभिः षुः ' स्वर० मोतु० मातृ (ष. व.) नुडामः नामि षण्णां मातृणाम् अपत्यमिति विश्रहे अथवा षट् च ता मातरश्च षण्मातरः षण्मातृणामपत्यमिति विश्रहे समासप्रत्यययोरिति विभक्तिलोपः । षष्+मातृ+अ इति स्थिते आदिस्वरस्येति वृद्धिः । षोडः। वावसाने । डस्य टः । ऋमे जमा वा टस्य णः । यद्वा, षषो णो वाच्यो मातरि इति केचित् । क्वचित् जवानामपि जमा एष्टव्या इति केचित् । ऋ उरणीति उर् स्वर० (प्र. ए.) स्त्रो० षाण्मातुरः कार्तिकेय इत्यर्थः । एवं द्वयोर्मात्रोरपत्यमिति विश्रहे उभयत्रापि (प. द्वि.) द्वि (ष. द्वि.) त्यदादष्टे० आबतः त्रियां टैसोरेः ए अय् स्वर० मातृ (प. द्वि.) ऋरम् । अपत्येऽण् णित्वावृद्धिः द्विइत्यस्य द्वैऋउरणीति उर् स्वर० (प्र. ए.)

स्रो० द्वैमातुरः गणेशः एवं सामातुरः, भाद्रमातुरः, सत्यास्तु तनये सामातुरवद्भा-
द्रमातुरः द्वावपि सतीसुतवाचकौ इत्यादिरणन्तः । अन्यत्राप्यण् प्रत्ययो भवति ।
यतः । रागात्क्षत्रयोगाच्च समूहात् सास्य देवता ॥ तद्वैश्यधीते तस्येदमेवमादिरणि-
ष्यते ॥ १ ॥ रागाद्यथा । कुङ्कुमेन रक्तं वस्त्रं कौङ्कुमम् । नक्षत्रयोगात् पुष्पेण युक्तः
कालः पौषः । समूहात् नराणां समूहो नारं । सास्यदेवतेत्यर्थे इन्द्रो देवताऽस्येति
ऐन्द्रम् । तद्वैस्तीत्यस्यार्थे व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः । तस्येदमित्यस्यार्थे
देवदत्तार्थमिदं देवदत्तं सुवर्णस्येदं सौवर्णम् इत्याद्यर्थेष्वप्यण्प्रत्ययः स्यात् । तदग्रे
यथास्थाने साधयिष्यति । अथापत्येऽर्थे प्रत्ययान्तरमाह ।

अत इञ्प्रत्ययेः । अकारान्तान्नाम्नोऽनृषिशब्दादपत्येऽर्थे
इञ्प्रत्ययो भवति । यस्य लोपः देवदत्तस्यापत्यं दैवदत्तिः ।
श्रीधरस्यापत्यं श्रेधरिः । दशरथस्यापत्यं दाशरथिः । पौरं-
दरिः । क्वचिद्विशब्दादपि भवति । तेन औद्दालकिः ।

अत इञ्प्रत्ययेः । अत् (पं. ए.) स्वर० स्रो० इञ् (प्र. ए.) ह्रस्वः प-
श्चादादवे लोपश्च । अनृषे न ऋषिः अनृषिः तस्मात् (पं. ए.) इति इकारस्यैकारः
ऋस्येत्यकारलोपः स्रो० पूर्वं स्वर० त्रिपदम् । ऋषिवाचकशब्दवर्जितादकारान्तान्ना-
म्नोऽपत्येऽर्थे इञ्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । अत्र अकारो वृद्धचर्थः । उदा-
हरणम् देवदत्तिः देवदत्तस्यापत्यं इञ्प्रत्ययः अकारो वृद्धचर्थः आदिस्वरश्चेति वृद्धिः
दै यस्य लोपः स्वर० (प्र. ए.) स्रो० दैवदत्तिः । एवं श्रीधरस्यापत्यं श्रेधरिः । अत्र
इञ्प्रत्यये श्री इत्यस्य श्रे इति वृद्धिः । तथा दशरथस्यापत्यं दाशरथिः । अत्र वृद्धि-
कार्ये दस्य दा । पुरन्दरस्यापत्यं पौरन्दरिः अत्र उकारस्य औकारो वृद्धिः एवं
रावणः ।

बह्वादेश्च । बह्वादेः पर इञ् प्रत्ययो भवत्यपत्येऽर्थे ।
बहोः अपत्यं बाहविः । उपविन्दोरपत्यमौपविन्दविः । कृ-
ष्णास्यापत्यं कार्ष्णिः । उडुलोम्नोऽपत्यमौडुलोमिः । नो वा ।
अग्निशर्मणोऽपत्यमाग्निशर्मिः ।

बह्वादेश्च । बह्वादेस्तु अकारान्तत्वाभावेऽपि इञ् वक्तव्यः । बाहविः, वार्ष्णिः,
आग्निः, शार्मिः, । सर्वत्र तद्धिवे विकल्पानुवृत्तिरस्त्येव तेन वामुदेवः, शैवः, वैदेहः,
इत्यादौ इञ् न स्यात् । व्यास, वरुट, सुधातृ, निषाद, बिम्ब, चाण्डालादन्तरस्य

वाऽक् । एभ्याऽपत्ये इञ् तद्योगेवैमन्तस्य अक् आदेशः । वैयासकिः, वारुटकिः, सौधातकिः, नैषादिकिः, बिम्बकी, चाण्डालकिः । सूत्रम् ।

ण्यायनणेयण्णीयागर्गनडात्रिस्त्रीपितृष्वस्रादेः । गर्गादे-
र्नडादेरऽयादेः स्त्रीलिङ्गात्पितृष्वस्रादेश्च ण्य आयनण् एयण्
णीय इत्येते प्रत्यया भवन्ति अपत्येऽर्थे यथासंख्येन । च-
कारात्पितृष्वस्रादेरेयण्प्रत्ययो भवति । गर्गस्यापत्यं गार्ग्यः ।
वत्सस्यापत्यं वात्स्यः । जमदग्नेरपत्यं जामदग्न्यः । सोम-
स्यापत्यं सौम्यः । नडस्यापत्यं नाडायनः । चरस्यापत्यं
चारायणः । चन्द्रस्यापत्यं चान्द्रायणः । अलुक् क्वचित् अ-
मुष्यापत्यमामुष्यायणः । यस्य लोपः । अत्रेरपत्यमात्रेयः ।
मृकण्डस्यापत्यं मार्कण्डेयः । कपेरपत्यं कापेयः । गङ्गाया
अपत्यं गाङ्गेयः । मह्या अपत्यं माहेयः । क्वचित्स्त्रीलिङ्गा-
दण्भवति । भूमेरपत्यं भौमः ॥ मातृपितृभ्यां स्वसा ।
मातृपितृभ्यां शब्दाभ्यां परस्य स्वसृशब्दस्य सकारस्य ष-
कारः स्यात्समासे सति । पितुःस्वसा । पितृष्वसा । पितृ-
ष्वसुरपत्यं पैतृष्वस्त्रीयः । मातुःस्वसा मातृष्वसा । मातृ-
ष्वसुरपत्यं मातृष्वस्त्रीयः ॥ ढकि लोपः । मातृष्वसुरन्तस्य
लोपः स्याद्धकि । अतएव ढक् ॥ आयनेयीनीयियः फढ्छ-
खघा प्रत्ययादीनाम् । प्रत्ययादिभूतानां फादीनां क्रमादा-
यन्नादय आदेशाः स्युः । आयन् एय् ईन् ईय् इय् एते
आयन्नादयः ॥ किति च । किति तद्धिते परे अचामादेरचौ
वृद्धिः स्यात् । पैतृष्वसेयः ॥ मातृष्वसुश्च । पितृष्वसुर्यदुक्तं
तदस्यापि स्यात् । मातृष्वस्त्रेयः ॥ मातृपितृभ्यां पितरि
डामहच् । आभ्यां परो डामहच् प्रत्ययो भवति । मातुः
पिता मातामहः । पितुः पिता पितामहः ।

ण्यायनणेयणीयाःगर्गानडेति । ण्यश्च आयनण् च एयण् च णीयश्च

ण्वायनण्यणीयाः (प्र. व.) सर्वर्णे० गर्गश्च नडश्च अत्रिश्च स्त्री च पितृष्वसा च गर्गनडात्रिस्त्रीपितृष्वसारस्ते धादौ यरय स गर्गनडात्रिस्त्रीपितृष्वसादिस्तस्मात् (पं. ग.) ङितिङ्पर्येत्यकारलोपः स्त्री० ङिपदमिदम् । इन्द्रान्ते श्रूयमाणस्य प्रत्येकं संवन्धात् इत्यादिशब्दस्य प्रत्येकं योगः । तेनापत्येर्धे गर्गदिष्येः नडादेरायनण् शब्दादेः स्त्रीलिङ्गाच्च एयण् पितृष्वसादिर्णीयः सर्वत्र णकारो वृद्धचर्थः । ण्यणीययोः वृद्धचर्थमादौ प्रयुक्तो णकारोऽणन्तत्वनिराससूचकः । अणन्तत्वाभावादीन्निषेधः । गर्गवत्स गर्गस्त्वापत्यं वत्सरयापत्यं इति विग्रहे ण्ययणिच्चावृद्धिः गर्गा, वात्स्य यस्यलोपः उभयत्रापि स्वर० स्त्री० गार्ग्यः, वात्स्यः । ह्यपत्यं चेत् गार्ग्या, वात्स्या । नड नडस्यापत्यं नाढायणः आयनण् प्र० णित्त्रावृद्धिः । ना यस्य लोपः स्वर० (प्र. ए.) स्त्री० एवं चररयापत्यं चारायणः । स्त्रियां नाढायणी, चारायणी । शदस् (प. ए.) त्यदादेष्टे० दस्यमः ङस्य मादू अमु क्लि० अमुष्पापत्यमिति विग्रहे आयनण् प्र० णित्त्वात् वृद्धिः आ अलुन् क्वचिदिति पश्चा विभक्तेर्न लोपः यस्य लोपः स्वर० (प्र. ए.) स्त्री० आमुष्वायणः । अस्यार्थः । स्यादामुष्वायणोऽमुष्य पुत्रः प्रख्यातवपृकः । इति । अत्रि अत्रेरपत्यं आत्रेयः एयण् प्र० वृद्धिः यस्य लोपः स्वर० (प्र. ए.) स्त्री० एवं कपेरपत्यं कापेयः अणन्तत्वादीप् शत्रेयी कापेयी । गङ्गाया अपत्यं गाङ्गेयः । मङ्गा अपत्यं माहेयः । एवं वैनतेयः, रोहिकेयः, कादम्बेयः । पितृष्वसा मातृष्वसा । पितुः स्वसा पितृष्वसा । ' मातृपितृभ्यां स्वसुः सकारस्य पत्वं वक्तव्यं ' पितृष्वस (प. ए.) ऋतोङुः ङित्त्वाङ्गिलोपः अत्रे अपत्य (प्र. ए.) अतोऽम् पितृष्वसुरपत्यं पैतृष्वस्रीयः । एवं मातृष्वसुरपत्यं मातृष्वस्रीयः । उभयत्रापि णीयः प्र० । पितृशब्दे इकारस्य ऐकारो वृद्धिः मातृशब्दे न वृद्धिः आदेरेव सद्भावात् । एवं स्वसुरपत्यं स्वस्रीयः । अत्र णितोवेति विकल्पान्न वृद्धिः । अथ स्यादौ विषये तद्धितप्रत्ययान्तानां साधनविधिमाह ।

लुग्बहुत्वे क्वचित् । अपत्येऽर्थे उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य बहुत्वे सति क्वचिदनृपिविषये ऋषिविषये च लुग्भवति । गर्गस्थायित्यानि पुमांसो गर्गाः । बहुत्वविवक्षायां जस् । अत्रेरपत्यानि अत्रयः । एओ जसि विदेहस्थापत्यानि विदेहाः ।

ऋग्वत्रिकुत्साङ्गिरोवसिष्ठगोतमदेशतुल्याख्यक्षत्रियेभ्यः परस्य प्रत्ययस्य लुग्भवति । भृगवः, कुत्साः, वसिष्ठाः ।

लुग्बहुत्वेक्वचित् । लुग् (प्र. ए.) हसेपः बहुत्व (स. ए.) अइए क्वचित्

(प्र. ए.) अव्य० त्रिपदं अपत्येऽर्थे उत्पन्नस्यः अणादेः प्रत्ययस्य बहुवचने सति क्वचिदिति ऋपिवाचकशब्दविषये अनृपिवाचके विषये वा लुगभवति । न स्त्रियां । तत्र ण्यप्रत्ययस्य यथा गार्ग्यः, गार्ग्यौ बहुवचने गार्ग्यं+अस् इति लुग बहुत्वे इति ण्यप्रत्ययस्य लुक् निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति वृद्धेरभावः । गर्गं+अस् इति सवर्णे० स्तो० गर्गाः । अग्रेऽपि गार्ग्यं, गार्ग्यौ, गर्गान् । गार्ग्येण, गर्गाभ्यां, गर्गैः । एवं सर्वत्र बहुवचने ण्यप्रत्ययस्य लुक् । एवं वासिष्ठः, वासिष्ठौ, बहुवचने वासिष्ठ (प्र. ब.) अत्र अणो लोपः । निमित्ताभावे इति वृद्धेरप्यभावः । सवर्णे० स्तो० आत्रेय (प्र. ब.) अत्र ण्यण्लोपः अत्रि+अस् ए ओजसि ए अय् स्वर० स्तो० आत्रेयः, आत्रेयौ, अत्रयः । आत्रेयं, आत्रेयौ, अत्रीन् । इत्यादिरूपाणि । विदेह (प्र. व) अणो लोपः वृद्धेरप्यभावः विदेह+अस् सवर्णे० स्तो० विदेहाः । एवं राघवः, राघवौ, रघवः । सूत्रम् ।

देवतेदमर्थे । देवतार्थे इदमर्थे चोक्ताः प्रत्यया भवन्ति । इन्द्रो देवता यस्येत्यैन्द्रं हविः । सोमो देवता यस्येति सौम्यं हविः । देवदत्तार्थमिदं देवदत्तं वस्त्रम् ।

देवतेदमर्थे । देवता च इदं च देवतेदमौ तयोरर्थो देवतेदमर्थस्तस्मिन् (स ए.) अइए एकपदमिदं सूत्रम् । देवता स्वामित्वेनाधिष्ठायकः तस्यार्थे इदमर्थेति अस्येदं वस्तु अस्मिन्नर्थेऽपि उक्ता अणादयः प्रत्यया भवन्ति । इन्द्र इन्द्रो देवता यस्येति वाक्ये अत्र देवतार्थेऽण् णिच्चावृद्धिः । ऐन्द्र यस्यलोपः स्वर० (प्र. ए.) अतोऽम् अमशसो० ऐन्द्रं हविः । इन्द्रार्थे कल्पितं घृतमित्यर्थः । स्त्रियां ऐन्दी दिक् । सोमः सोमो देवताऽस्येति वाक्ये अत्र देवतार्थे ण्यप्रत्ययः । आदिस्वरस्येति वृद्धिः, सौ यस्यलोपः स्वर० कुलशब्दवत् सौम्यम् । देवदत्त देवदत्तार्थमिदं देवदत्तस्य इदं अत्रेदमर्थेऽण् वृद्धिः दै यस्यलोपः स्वर० कुलशब्दवत् । एवम् आग्नेयं, वायव्यं, पैत्र्यं, उपस्यं, इति देवतार्थे । अथ इदमर्थे । नद्या अयं नादेयः इत्यादि । देवतेदमौ इत्युक्तेऽपि सिद्धौ अर्थग्रहणादन्यत्राप्यर्थे । उदुम्बराणि सन्त्यस्मिन्नर्थे देशे औदुम्बरो देशः । एवं वादरः इत्यादि ज्ञेयम् । अथ वृद्धिविशेषमाह ।

क्वचिद्वयोः । क्वचित्पूर्वोत्तरपदादेरचो वृद्धिर्भवति त्रिति णिति च तद्धिते परे । अग्निमरुतौ देवते यस्य तद्वाग्निमारुतं कर्म । सुष्टु हृदयं यस्यासौ सुहृत् । सुहृदो भावः सौहार्दम् । अत्र भावेऽण् वक्तव्यः । सुष्टु भावः सौष्टवम् । अत्र

सुष्टु अव्ययम् । एवमेव अव्ययं तिष्ठति । सुभगस्य भावः
सौभाग्यम् ।

क्वचिद्भ्रयोः । क्वचित् (प्र. ए.) अव्य० द्वि (ष. द्वि.) त्यदादेष्टे० ओसि०
ए अय् स्वर० स्तो० पूर्वं चपा० क्वचिदिति । क्वचित्प्रयोगान्तरे पूर्वपदादेः स्वरस्य
उत्तरपदादेः स्वरस्य च द्वयोरपि वृद्धिर्भवति । यथा अग्निमरुत् अग्निश्च मरुच्च अग्नि-
मरुतौ तयोरिदं इदमर्थेऽण् । यद्वा कर्मण्यप्यण् वक्तव्यः क्वचिद्भ्रयोरिति अग्निमरुतो-
रुभयोरप्याद्यस्वरस्य वृद्धिः । स्वर० कुलशब्दवत् आग्निमारुतं एतत् कर्म । सुहृत्
शोभनं हृत् हृदयं यस्य स सुहृद् सुहृदो भावः अत्र भावेऽण् वक्तव्यः । पश्चात् क्वचि-
द्भ्रयोरिति सुहृत् इत्यत्र उकारऋकारयोर्द्वयोरपि वृद्धिः । सौहार्दं राद्यपोद्धिः जल०
स्वर० (प्र. ए.) कुलशब्दवत् सौहार्दम् । अत्र भावेऽण् वक्तव्य इति वक्तव्य-
बलादनुक्तोऽपि अण् । एवं सौभाग्यम् । एवं परस्त्रिया अपत्यं पारस्त्रैगेयम् । अथ
प्रयोगानुसारेण वृद्धेरभावमाह । सूत्रम् ।

णितो वा । उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया विषयान्तरे णितो
वा भवन्ति । अजो गौर्यस्यासावजगुः शिवः । गोः इति
ह्रस्वः । वोव्यस्वरे तस्येदं धनुराजगवं-अजगवं वा । कुमुद-
स्येव गन्धो यस्याः सा कुमुदगन्धिः । तस्या अपत्यं स्त्री
कौमुदगन्ध्या । वा कुमुदगन्ध्या । आबतः स्त्रियाम् । इत्याप् ।
श्वशुरस्यायं श्वाशुर्यो ग्रामः । विष्णोरिदं वैष्णवं । गोरिदं
गव्यम् । कुले भवं कुल्यम् । तवेदं त्वदीयम् । ममेदं मदी-
यम् । अत्र णीयप्रत्ययो न णित् ।

णितो वा । णित् (प्र. व.) स्वर० स्तो० वा (प्र. ए.) अव्य०
ह्वे० उओ । उक्ता अणादयः प्रत्यया विषयान्तरे ऽर्थान्तरे णितो णकारानुबन्धा
णित्संज्ञका वा भवन्ति । अत्र वाशब्दो व्यवस्थावाचको बहुलार्थः । तेन एतेषु परे-
ष्वादिस्वरस्य क्वचिद्वृद्धिः, क्वचित् वृद्धेरभावोऽपीत्यर्थः । क्वचिद्विकल्पः । उदाहर-
णम् । अजगु अजोऽजन्मा गौः वृषभो यस्य सः अजगुः शिवः गौः इति सूत्रेण गो-
शब्दस्य ह्रस्वः अजगुस्थाने अजगोरिदं धनुः अत्र इदमर्थे अण् उभयत्र । एकत्र वृद्धिः
आ, अन्यत्र न वृद्धिः । वो अय् यस्वरे अय् स्वर० कुलवत् आजगवमजगवं वा धनुः
अत्र वा वृद्धिः । कुमुदगन्ध कुमुदस्य गन्ध इव गन्धो यस्य स कुमुदगन्धिः वैय-

धिकरण्ये बहुव्रीहौ मध्यमपदलोपः गन्धादेरिः यस्य लोपः स्वर० कुमुदगन्धिस्त-
स्यापत्यमिति वाक्ये ऽपत्येऽर्थे ण्यप्र० अत्राद्यस्य उकारस्य नित्यं वृद्धिः । को ।
यस्यलोपः स्वर० स्त्रीत्वादावतः स्त्रियामित्याप् अत्र नित्यं वृद्धिः । एवं श्वशुरः । श्वशु-
रस्यापमिति वाक्ये इदमर्थे ण्य प्र० वृद्धिः यस्य लोपः जलतुं (प्र. ए.) श्वाशुर्यौ
ग्रामः । विष्णु विष्णोरिदमिति वाक्ये षण् प्र० वृद्धिः वै वो अव्यस्वरे स्वर० (प्र. ए.)
कुलवत् । कैचित्तु विष्णोः स्वरूपं वैष्णवमिति पठन्ति । इदमर्थस्य पूर्वं प्रणीतत्वा-
द्धिष्णोरिदमिति न पठन्ति । एवं गोरिदं घृतादि गव्यं इदमर्थे ण्य प्र० वो अव्य०
स्वर० गव्यम् । कुले भवं कुल्यं कादिण्य० य अत्र प्रयोगद्वये वृद्धेरभावः यस्यलोपः
युष्मद् अस्मद् तवेदं ममेदमिति विग्रहे इदमर्थे णीयः त्वन्मदेकत्वे त्वत् मत् क्वि-
त् पदान्ताश्रयणात् चपा अवेजनाः स्वर० अतोऽम् तवेदं, त्वदीयं, ममेदं मदीयं
अत्रापि न वृद्धिः । एवं तस्येदं तदीयं, यस्येदं यदीयं, एतस्येदं एतदीयं, अत्र णी-
यप्रत्ययः न णित् ।

**चतुरश्च लोपो ण्यणीययोः । चतुर् शब्दस्य चकारस्य लो-
पो भवति ण्यणीययोः प्रत्यययोः परतः ।**

चतुरश्च लोपेति । चतुःशब्दसंबन्धिनश्चकारस्य लोपो भवति ण्यणीययोः
परयोः इत्यनेनो भयत्रापि च लोपः ।

पूरणेऽर्थेण्यणीयौ भवतः । चतुर्णां संख्यापूरकं तुर्यै-तुरीयम् ।

पूरणेऽर्थेण्यणीयौ० । चतुर्णां संख्यापूरणः अयं तुर्यः तुरीयः अत्र पूरणा-
र्थस्य इदमर्थान्तःपातित्वात् इदमर्थे ऽण्यणीयप्रत्ययौ । अत्रापि न णित्वम् ।

**अन्यस्य ढक् । अन्यशब्दस्य दगागमो भवति णीयप्रत्यये
परे । अन्यस्येदमन्यदीयम् । अर्धं जरद्यस्याः सार्धं जरती ।**

**अर्धं जरत्या इदमर्धं जरतीयम् । स्वपरयोः कक् । स्वकीयम्
परकीयम् ।**

अन्यस्य ढक् । अन्यशब्दस्य णीयप्रत्यये परे दगागमो भवति । ककारः
स्थाननियमार्थः अकार उच्चारणार्थः । अन्य अन्यस्येदमिति विग्रहे इदमर्थे णीयः प्र०
ईये दगागमे स्वर० अन्यदीयम् । अन्यत्रापि दगागममिच्छन्ति अन्यदर्थः अन्य-
द्रग्, अन्यदासा, अन्यदासी, अन्यदुत्सुकः, अन्यद्विः, अन्यदास्या इत्यादि ।
अर्द्धं जरती अर्द्धं जरत्याः अर्द्धं वृद्धायाः स्त्रिया इदं वच्चादि अर्द्धं जरतीयम् । इदमर्थे
णीयः प्र० यस्य लोपः स्वर० (प्र. ए.) कुलवत् गव्यमित्यारभ्योक्तप्रयोगेषु न
वृद्धिः । सूत्रम् ।

कारकाक्रियायुक्ते । कारकादप्येते अणादयः प्रत्यया भव-
न्ति क्रियायुक्ते कर्तरि कर्माणि चाभिधेये । कुङ्कुमेन रक्तं वस्त्रं
कौङ्कुमम् । मथुराया आगतो जातो वा माथुरः । ग्रामे
भवो ग्राम्यः-ग्रामीणः । धुरं वहतीति धुर्यः-धौरेयः ।

कारकात्क्रियायुक्ते । कारक (पं. ए.) ङसिरत् सवर्णे० क्रियायुक्ते क्रिय-
या युक्तं क्रियायुक्तं तस्मिन् (स. ए.) थइए द्विपदम् । कारकात् कर्तृ, कर्म, करण,
संप्रदान, अपादान, आधारलक्षणादपि एते अणादयः प्रत्यया भवन्ति क्रियासहिते
कर्तरि कर्माणि च वाच्ये सति । पट् कारकाणि सन्ति ततः कारकेभ्य इति वक्तव्ये
कारकादित्येकवचनं जात्यभिप्रायेण। कुङ्कुम (वृ. ए.) टेन थइए कुङ्कुमेन रक्तं वस्त्र-
मिति विग्रहे अत्र कुङ्कुमेनेत्यत्र करणं कारकं, तथा रञ्जनरूपक्रियासहितं वस्त्रं कर्म,
तच्चात्राभिधेयं अतोऽण् समासप्रत्यययोरिति वृत्तियालोपः उक्तार्थानामप्रयोगः
गिच्चावृद्धिः यस्यलोपः एवं कुमुम्भेन रक्तं कौमुम्भं एवं माञ्जिष्ठं मथुरा (पं. ए.)
ङितायट् सवर्णे० मथुराया आगतस्तत्र जातो वा इति वाक्ये अत्र अपादानं कारकं
विश्लेषावधाविति पञ्चमी आगमनक्रियायुक्तो नरः कर्ता अभिधेयस्ततोऽण् प्र०
आदिस्वर० यस्य लोपः स्वर० माथुरः एवं ग्रामे भवो ग्राम्यः अत्र भवनक्रियायुक्ते
कर्तरि अभिधेये ग्रामे इत्यधिकरणकारकात् ण्यप्र० यस्यलोपः स्वर० (प्र. ए.)
सो० धुर (द्वि. ए.) द्विस्थाने धुरं वहतीति धुर्ये धौरेयो वा एकत्र ण्यप्र० तत्र वा
ग्रहणात् वृद्धिः । अन्यत्र एयण् तत्र वृद्धिः धौ । स्वर० उभयत्र (प्र. ए.) धुर्यः
व्योर्विहसे इति तद्धितयकारे नेति वक्तव्यं तेन धुर्यः इत्यत्र दीर्घत्वाभावः प्रक्रियाम-
ते तु नमकुङ्कुममिति दीर्घत्वनिषेधः धौरेयः । अत्र वहनक्रियाश्रये कर्तरि अभि-
धेये धुरमिति कर्म कारकात् ण्य, एयण् प्रत्ययौ एवं आत्मने हितः आत्मनीनः
विश्वजनाय हितः विश्वजनीनः अत्र संप्रदान कारकाद्दक्ष्यमाण ईनप्रत्ययः । सूत्रम् ।

केनेयेकाः । क ईन इय इकइत्येते प्रत्यया भवन्ति । भवाद्य-
र्थेषु । णिन्त्वं चैषां वैकल्पिकम् । कर्णाटे भवः काणाटकः-
कर्णाटकः । ग्रामादागतस्तत्र जातो वा ग्राम्यः-ग्रामीणः ।
अश्वेर्दीर्घश्च । सघ्रीचि भवो वा सघ्रीचा युक्तः सघ्रीचीनः ।
समीचि भवो वा समीचा युक्तः समीचीनः । तिरश्चादयो
निपात्यन्ते । तिरश्चि भवो वा तिरश्चा युक्तः तिरश्चीनः ।
उदीचि भवो वा उदीचा युक्त उदीचीनः । यलोपश्च । क-

न्यादीनामन्त्ययकारस्य लोपो भवति यकारे स्वरं परे । कन्या-
दीनामुपधायाः क्वचिद्यकारस्य लोपो भवति स्वरं यकारे च
तद्धिते परे । यस्य लोपः । कन्यायां भवः कानीनः । पुष्ये-
ण युक्ता पौर्णमासी पौषी । नक्षत्रादण् वक्तव्यः । अणन्ता-
दीप् । पौष्यां भवः पौषीणः । चानुर्मास्यं व्रतमाचर-
तीति चानुर्मासिकः । इयो वा । क्षत्रशब्दाद्वा इयप्रत्ययो
भवति । क्षतात्रायते इति क्षत्रंम् । क्षत्राद्या निपात्यन्ते ।
क्षत्रे भवः क्षत्रियः । क्षात्रः । क्षत्रशब्दादण् वक्तव्यः । शुक्रो
देवता यस्य तच्छुक्रियम्-शौक्रम् । इन्द्रो देवता यस्येत्यै-
न्द्रं-इन्द्रियम् । अक्षैर्दीव्यतीत्याक्षिकः । तर्कं चतुरः तार्किकः ।
शब्दे कुशलः शाब्दिकः । वेदे भवा वैदिकी । अत्रेको-
ऽण्वत्कार्यम् ।

केनेयेकाः । कश्च ईनश्च इयश्च इवश्च केनेयेकाः (प्र. व.) सवर्णे० स्तो०
एकपदम् । नाम्नो भवाद्यर्थेषु उत्पन्ना गताद्यर्थेषु इदमर्थं च वाच्ये क, ईन, इय,
इक, एते चत्वारः प्रत्यया भवन्ति । गित्त्वं चैषामिति । एषां कादीनां प्रत्यया-
नां अणित्वेऽपि वैकल्पिकं गित्त्वं व्यवस्थितविकल्पेन गित्त्वं भवति । गितो वेत्सु-
क्तत्वात् तेन क्वचित् प्रयोगे विकल्पेन वृद्धिः क्वचिन्नित्यं वृद्धिः क्वचित्सर्वथापि वृद्धि-
र्न भवति भवार्थः । कर्णाट कर्णाटे देशे भवः कार्णाटकः, कर्णाटको वा । उभय-
त्रापि कम्० एकत्र वृद्धिः अन्यत्र न (प्र. ए.) स्तो० अत्र भवार्थं कः । ग्राम ग्रामा-
दागतस्तत्र जातो वा ग्रामीणः । आदिशब्दात् अत्र आगतार्थं ईन् प्रत्ययः यस्य
लोपः ऋर्णोणो० सध्यच् सध्यङ् एव समीचीनः अथवा समीचीनः भवः समीचीनः अत्र
स्वार्थं ईनः भवार्थं वा ईनः वर्णविश्लेषे सन्नि+अच् अञ्चरलोपो दीर्घश्चेति अल्लोपः
इकारस्य च ई दीर्घः स्वर० एवं सम्पङ्क् एव । यद्वा समीचि भवः समीचीनः सम्पङ्क्
ईन प्रत्ययः अञ्चर्दीर्घश्च समीच् स्वर० प्रयोगद्वयेऽपि वैकल्पिकत्वान्न वृद्धिः । एवं
तिरश्चि भवस्तिरश्चिनः तिर्यच्+ईन प्र० तिरश्चादय इति तिरश्च् आदेशः स्वर०
(प्र. ए.) स्तो० यलोपश्च तद्धितप्रत्यये परे नाम्नामुपधाभूतस्य यकारस्य लोपो भव-
ति कन्या (पं ए.) कन्यायाः भवः कानीनः ईन प्र० कल्पितगित्वाद्गृद्धिः अनेन
यलोपः यस्य लोपः कानीनः (प्र. ए.) ननु कन्यायाः कथमपत्यं संभवति ।

नैवं । देवतामुनिमाहात्म्यात्कन्याया अप्यपत्यं घटते । कानीनो द्वैपायनमुनिः । एवं पुष्य पुष्येण युक्ता रात्रिः पौर्णमासी वा पौषी अत्र कारकादिति अण् वृद्धिः यलोपश्चेति यकारलोपः यस्यलोपः स्वर० ईप् पुनः यस्यलोपः स्वर० (प्र. ए.) ह्रसेपः० पौषी यकारलोपः प्रसङ्गादिहेदमुदाहरणम् । अन्यत्रापि यलोपमाह । मत्स्यस्य यस्य स्त्रीकारे ईये वा ऽगस्त्यसूर्ययोः । तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्रे अणि यस्य विभञ्जना ॥ मत्सी, अगस्त्यस्यायम् आगस्तीयः, अगस्त्यस्येयं दिक् आगस्ती, सूर्यस्यायं सौर्यः तत्र भवः सौरियः, सूर्यस्येयं दिक् सौरी, तिष्येण युक्तः कालस्तैषः पुष्येण युक्तः कालः पौषः, इत्यादि क्षतात् प्रहारात् त्रायते इति क्षतं क्षत्राद्भवं क्षत्रियं, अत्र इय यस्यलोपः स्वर० अतोऽम् पक्षेऽण् क्षत्रः । एवं शुक्राद्भवं शुक्रियं यद्वा शुक्रो देवताऽस्येति शुक्रियं तथा इन्द्राद्भवमिन्द्रियं यद्वा इन्द्रस्यात्मनः प्रत्यक्षं ज्ञानकरणम् इन्द्रियं । क्षत्रियं शुक्रियं इन्द्रियं अत्र प्रयोगत्रयेऽपि विकल्पत्वात् सर्वथापि न वृद्धिः । अक्षैः पागकैर्दीव्यति आक्षिकः अत्र कारकादिति क्रीडनाथं इक्प्रत्ययः । भवादित्वाद्वा णित्त्वं वैषामिति णित्त्वं वृद्धिश्च यस्य लोपः स्वर० (प्र. ए.) स्रो० शब्दमधीते वेत्ति वा शाब्दिकः वेदे भवा वैदिकी स्तुतिः ऋक् वा इक् प्रत्यये इक् ण् णित्त्वाश्रयणादणन्तत्वे ब्रणर्हृप् यस्यलोपः (प्र. ए.) ह्रसेपः० वैदिकी । एवं शब्देण जयतीति शाब्दिकः, धनुषा जयतीति धानुष्कः, भवता प्रोक्तं भवत इदं वा भावत्कम् । सूत्रम् ।

त्यतनौ । त्यश्च तनश्च त्यतनौ किमादेरद्यादेर्भवाद्यर्थे त्यतनौ प्रत्ययौ भवतः । कुत्र भवः कुत्रत्यः । कुतो भवः कुतस्त्यः । अद्य भवोऽद्यतनः तत्र भवस्तत्रत्यः । ततो भवस्ततस्त्यः । अत्र भवोऽत्रत्यः । अतो भवोऽतस्त्यः । सदा भवः सदातनः । ह्यो भवो ह्यस्तनः । श्वो भवः श्वतनः । पुरा भवः पुरातनः । चिरं भवश्चिरन्तनः । सायं भवः सायन्तनः । प्राह्णे भवः प्राह्णेतनः । चिरादिभ्यस्तनः । चिरपरुपरादिभ्यस्तनो भवाद्यर्थे । चिरं भवश्चिरतनः । परु भवः परुतनः । परारि भवः परारितनः ।

त्यतनौ । त्यश्च तनश्च त्यतनौ (प्र. व,) ओऔऔ । एकपदम् । किमादेरद्यादेश्चेति । किमादेर्भवाद्यर्थे त्यः प्रत्ययो भवति तथैव अद्यादेस्तनः अद्याद्ययसाहचर्यात् किमोप्ययं गृह्यते भवाद्यर्थे इत्यत्र आदिशब्दादागतं सदृशा गृह्यन्ते ।

कुत्र भवः कुत्रत्यः । अत्र किमोऽव्ययाद्भवेऽर्थे त्यः प्रत्ययः । एवं तत्र भव इति तदो-
 ऽव्ययात् अत्रभवोऽत्रत्यः इत्यत्र इदमोऽव्ययं तथा कुतो भवः कुत आगतो वा
 कुतस्त्यः । अमा सह भवोऽमात्यः । इह भवः इहत्यः । इत्यादिशब्दात् ज्ञेयम् । अ-
 द्यभवो ऽद्यतनः अत्र अद्यदेर्भवेर्धे तनः प्र० । ह्यो गतकल्पे भवो ह्यस्तनः । श्वः
 आगामिदिने भवतीति श्वस्तनः । सदा भवः सदाननः । सना निरंतरमेव भवतीति
 सनातनः । एवं दोषातनः, सार्धतनः, चिरंतनः, प्रगेतनः, पुरातनः, प्राक्तन इत्यादि ।
 'दक्षिणापश्चात् पुरसस्त्यण् वक्तव्यः' । दक्षिणात्यः, पाश्चात्यः, पौरस्त्यः । सूत्रम् ।

स्वार्थेऽपि । उक्ताः प्रत्ययाः स्वार्थेऽपि भवन्ति । देवदत्त
 एव दैवदत्तकः । चत्वारो वर्णा एव चातुर्वर्ण्यम् । चोर एव
 चौरः ॥ अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः । अव्ययस्य सर्वा-
 देश्वान्त्यस्वरात्पूर्वोऽकच्प्रत्ययो भवति । उच्चैरेवोच्चकैः ।
 नीचैरेव नीचकैः । सर्व एव सर्वकः । विश्व एव विश्वकः ।
 मया एव मयका । त्वया एव त्वयका । तदेव तकत् । यदेव
 यकत् । एतदेव एतकत् । अणीनयोर्युष्मदस्मदोस्तकादिः ।
 अण् च ईनश्च अणीनौ तयोः अणीनयोः प्रत्यययोः
 परतो युष्मदस्मदोस्तवकादय आदेशा भवन्ति । आदि-
 शब्दात्तवकममकयुष्माकास्माकाः । एकत्वे तवकममकौ
 द्वित्वे बहुत्वे च युष्माकास्माकौ । तवेदं तावकम् । ममेदं
 मामकम् । तवायं तावकीनः । ममायं मामकीनः । युवयो-
 रयं यौष्माकः । आवयोरयमास्माकः । युवयोरयं यौष्मा-
 कीणः । आवयोरयमास्माकीनः । युष्माकमयं यौष्माकः ।
 अस्माकमयमास्माकः । युष्माकमयं यौष्माकीणः अस्माक-
 मयमास्माकीनः ।

स्वार्थेऽपि । स्वस्य अर्थः स्वार्थस्तस्मिन् (स. ए.) अपि (प्र. ए.) अव्य०
 पूर्वोक्ता अणादयः केनेकेकाः कप्रत्ययः स्वार्थेऽपत्याद्यर्थवर्जितं मूलार्थं भवन्ति देव-
 दत्त एव दैवदत्तकः अत्र स्वार्थे कः । चतुर+वर्णं चत्वार एव वर्णा इति वाक्ये ष्य

प्रत्ययः वृद्धिः जलत्वं० यस्यलोपः स्वर० (प्र. ए.) कुलवत् । चातुर्वर्ण्यम् । चौर । चौर एव चौरः स्वार्थेऽण् यस्यलोपः वृद्धिः । एवं द्वितीय एव द्वैतीयीकः । तृतीय एव तार्त्तीयिकः । त्रयो लोका एव त्रैलोक्यं अजानीयोरित्यादि वक्तव्यरूपम् । युष्मदस्मद् इत्येतयोः अण् प्रत्यये ईनप्रत्यये च परे तवकादिरादेशो भवति । आदिशब्दाद्विवचनबहुवचनयोर्विषये युष्मदस्मदोः युष्माकास्माकौ आदेशौ भवतः । तत्र युष्मद् एकत्वे अर्गीनयोः परयोः तवकादेशः । द्वित्वे बहुत्वे च युष्माकः । अस्मदश्च एकत्वे ममकः । द्वित्वे बहुत्वेऽस्माकः । युष्मद्, अस्मद्, तव अयं तावकः ममायं मामकः उभयत्रापि इदमर्थे अण् एकस्य तवकः द्वितीयस्य ममकः णित्वादादिस्वरस्येति वृद्धिः । यस्यलोपः (प्र. ए.) स्तो० । पुनः युष्मद् अस्मद् तवायं तावकीनः । ममायं मामकीनः । उभयत्रापि भवाद्यर्थे इति आदिशब्दात् इदमर्थेऽपि ईन प्र० वृद्धिश्च० यस्य लोपः स्वर० सिद्धम् । युष्मद्, अस्मद्, युवयोः युष्माकं वा अयं यौष्माकः । आवयोः अस्माकं वा अयं आस्माकः । एवं युवयोः युष्माकं वा अयं यौष्माकीणः । आवयोः अस्माकं वा अयं आस्माकीनः । द्वाभ्यां अण्, द्वाभ्यां इनः । युष्मदो युष्माक, अस्मदश्च अस्माकः । वृद्धिः यौष्माकः आस्माकः सर्वत्र यलोपः । यौष्माकीण इत्यत्र अवभत्याहारकवर्गपवर्गान्तरत्वात् षुर्नोणो० इत्यनेन णत्वम् । सूत्रम् ।

वचुल्ये । तुल्ये सादृश्यार्थे वत् प्रत्ययो भवति । चन्द्रेण तुल्यं चन्द्रवन्मुखम् । घटेन तुल्यं घटवद्दुदरम् । पटेन तुल्यं पटवत्कम्बलम् ।

वचुल्ये । वत् (प्र. ए.) ह्रस्वः० तुल्ये (स. ए.) सदृशत्वस्यार्थे उपमानार्थे वाच्ये वत्प्रत्ययो भवति । चन्द्र, चन्द्रेण तुल्यं सदृशं चन्द्रवत् । वत्प्रत्ययः । च्वाद्यन्तं चेति वत्प्रत्ययान्तस्य अव्ययसंज्ञा । ततः (प्र. ए.) अव्यया० । एवं घटेन तुल्यं घटवत् सार्वविभक्तिकाद्वत् इत्येके । यथा घटवत् वेणुकरण्डे तिष्ठति, किं निर्मलं नीरं, अत्र घटेवत् घटवत् इति सम्यन्ताद्वत् । गिरिवचुङ्गो गज इत्यादौ गुणतुल्यत्वेऽपि वत् । राजेव वर्तते राजवत् । देवमिव भवन्तं पश्यामि देववत् । राज्ञेव व्यवहृतमनेन राजवत् । ब्राह्मणायेव देवदत्ताय ददाति ब्राह्मणवत् । पर्वतादिव आसनादवरोहति पर्वतवत् । ब्राह्मणस्येव वृत्तमस्येति ब्राह्मणवत् । मथुरायामिव पादालपुत्रे प्रासादा मथुरावत् । एवं यथाप्रयोगं ज्ञेयम् । सूत्रम् ।

भावे तत्वयणः । तश्च त्वश्च यण् च ते तत्वयणः । शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भावः तस्मिन्भावे त त्व यण् इत्येते

प्रत्यया भवन्ति । ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्मणता । तान्तस्य
नित्यं स्त्रीलिङ्गत्वादाप् ।

भावेतत्त्वयणः । भाव (स. ए.) अइए तत्वयण् तश्च त्वश्च यण्च तत्वयण्
(प्र. व.) स्वर० स्त्रीः । अथ सूत्रं व्याचिख्यासुः प्रथमं भावशब्दं व्याचष्टे ।
' शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भावः ' । येन शब्दस्य प्रवृत्तिः प्रवर्तनं संपद्यते भवति
तत् प्रवृत्तिनिमित्तं ततो यच्छब्दस्य ब्राह्मणादेः प्रवृत्तेः कारणं स एव भावः जाति-
द्रव्यगुणक्रियाभिः शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भाव इत्युच्यते । तस्मिन् भावेऽर्थे त,
त्व, यण् इत्येते त्रयः प्रत्यया भवन्ति । उदाहरणम् । ब्राह्मण, ब्राह्मणस्य भाव इति
विग्रहे अत्र ब्राह्मण इति जातिरूपशब्दस्य यो भावो ब्रह्मज्ञत्वं ब्रह्मणोऽपत्यत्वं
यजनादिक्रियानिष्ठत्वं इत्यादिलक्षणः स ब्राह्मणशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमतस्तप्रत्ययः ।
अत्र तप्रत्ययान्तं नाम स्त्रीलिङ्गम् । त्व, यण् इत्येतदन्तं नपुंसकलिङ्गम् । तत्र ता-
न्तस्य नित्यं स्त्रीलिङ्गे वर्त्तमानत्वात् आगतः स्त्रियामित्याप् स्त्रीलिङ्गाधिकारात् ॥
पुनर्विशेष वक्तव्येनाह ।

समाहारे ता च त्रेगुणश्च । त्रयाणां समाहारस्त्रेता । चका-
रात्समूहे प्रत्ययान्तरमपि । तेन हस्तिनां समूहो हास्तिकम् ।
धेनूनां समूहो धैनुकम् । अत्र कप्रत्ययः । तस्य णित्त्वादा-
दिवृद्धिः ॥ अचित्तवाचकादिकः । कवचानां समूहः कावचि-
कम् । अपूपानां समूह आपूपिकम् । शष्कुलीनां समूहः
शाष्कुलिकम् ॥ कवचिशब्दादिकः । कवचिनां समूहः
कावचिकम् ॥ गणिकाया ण्यः । गणिकानां समूहो गाणि-
क्यम् ॥ केदाराद्यञ् च । चकारादिकः । केदाराणां समूहः
कैदार्यम् । कैदारिकम् ॥ युवत्यादेरण् । युवतीनां समूहो
यौवतम् । भिक्षाणां समूहो भैक्षम् ॥ पाशादिभ्योयः ।
स च स्त्रियाम् । पाशानां समूहः पाश्या । वातानां समूहो
वात्या । रथानां समूहो रथ्या । खलानां समूहः खल्या ।
खलगोरथेभ्य इनित्रकट्याः । खलिनी । रथानां समूहो
रथकट्या इत्यपि । गवां समूहो गोत्रा, गव्येत्यादिप्रयोगा

उह्याः । जनानां समूहो जनता । ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्म-
ण्यम् । त्वयणन्तं नपुंसकम् । ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्मण्यम् ।
सुमनसो भावः सौमनस्यम् । सुभगस्य भावः सौभाग्यम् ।
विदुषो भावो वैदुष्यम् । वसोर्वे उ ॥ कर्मण्यपि अण् वक्त-
व्यः । कर्मण्यपीत्यपिशब्दात्साध्वर्थेऽण् तस्य णित्त्वं न ।
सामनि साधुः सामन्यः । कर्मणि साधुः कर्मण्यः । सभायां
साधुः सभ्यः । ब्राह्मणस्येदं कर्म ब्राह्मण्यम् । राज्ञ इदं कर्म
राजन्यम्-राज्यम् । नो वा इति टेलोपः । अन्यत्रापि यण्
प्रत्ययः । समानस्य वा स इत्यादेशः । समाने उदरे श्यि-
तः समानोदर्यः, सोदर्यः । शतेन क्रीतः शत्यः ।

समाहारे ता च । समाहारेऽर्थेऽपि ताप्रत्ययो भवति । चशब्दात् तस्मिन्
परे त्रेऽणः ता प्रत्ययान्ताश्च आवन्तवदित्यर्थः । क्वचित्तु समाहारे तश्च इति पश्चा-
दावतः० । त्रि, त्रयाणां समाहारश्चेता अत्र ताप्रत्यये कृते त्रेऽणः (प्र. ए.) आप
इति सेलोपः । जन, जनानां समाहारो जनता । एवं त्वप्रत्यये ब्राह्मणस्य भावो
ब्राह्मणत्वम् । यण् प्रत्यये ब्राह्मण्यं (प्र. ए.) अतोऽम् । सुमनस्, सुमनसो भावः
सौमनस्य अत्र द्रव्यं यण् वृद्धिः सौ स्वर० अतोऽम् सुभग, सुभगस्य भावः सौभाग्यं
अत्र यण्प्रत्यये क्वचिद्वयोरिति सुभग इत्येतयोर्द्वयोर्द्विः यस्पलोपः स्वर० (प्र. ए.)
अतोऽम् । विद्वस्, विदुषो भावो वैदुष्यम् । अत्र क्रिया । अत्र यण् वृद्धिः वै । वसोर्वे
उ० क्लित्त्वं सः सस्य षः स्वर० कुलवत् । एवं विद्वत्ता विद्वच्चम् । वसोर्वे स्वसे-
चपा० स्वर० सर्वत्र तद्धिते विकल्पानुवृत्तिः । तेन यूनो भावो यौवनं, रमणीयस्य
भावो रामणीयकम् । वृद्धस्य भावो वार्द्धक्यम् । चपलस्य भावः चापल्यम् । इत्यादौ
अण् प्रत्ययोऽपि भवति ॥ कर्मण्यपि कर्मार्थेऽपि यण् प्रत्ययो वक्तव्यः । ब्राह्मणस्य
कर्म ब्राह्मण्यं, सुगमम् । राज्ञ् राज्ञः इदं कर्म राज्यं राजन्यं च उभयत्रापि कर्मणि
यण् प्र० एकत्र नोवेति टिलोपः । राज्ञ् स्वर० अन्यत्र न टिलोपः स्वर० उभयत्रापि
(प्र. ए.) कुलवत् । जातावपि यण् । राज्ञो जातीयः राजन्यः । अपिशब्दात्
मुनेः कर्म मौनम् । कर्मणि साधुः कर्मण्यः । सभायां साधुः सभ्यः । यशसे हितं
यशस्यम् इत्यादि । सूत्रम् ।

लोहितादेर्द्विमन् । लोहितादेर्गणाद्भावेऽर्थे द्विमन्प्रत्ययो
भवति । द्वित्वाद्दिलोपः । लोहितस्य भावो लोहितिमा ।

लोहितादेरिति अनेकस्वरात् ङित् वक्तव्यः । यत्र एकस्वर-
स्तत्र न ङित् । लोहितादेरिमन् वैकल्पिकः । तेन लौहित्य-
म् । लोहितत्वम् । कालस्य भावः कालिमा । लघोर्भावो
लघिमा । अणोर्भावः अणिमा । गुर्वादेः इति गुरोर्गारादेशः ।
गुरोर्भावो गरिमा । वरस्य भावो वरिमा । इमनि लोपः ।
इमनि प्रत्यये परे वकारस्य लोपो भवति । स्थूलस्य भावः
स्थेमा । स्थूलस्य स्थवादेशः ।

लोहितादेर्ङिमन् । लोहितादि लोहित आदिर्यस्य स लोहितादिस्तस्मात्
(पं. ए.) ङितिङ्स्पेत्यलोपः स्रो० ङिमन् (प्र. ए.) हसेपः० । लोहितादेर्नाम्नो
भावस्यार्थे इमन्प्रत्ययो भवति सच ङित्संज्ञकः । परं 'अनेकस्वरात् ङिति वक्तव्यं'
तेन भूमा इत्यत्र एकस्वरे टिलोपो न । उदा० लोहित, लोहितस्य रक्तस्य भाव इति
विग्रहे इमन् प्र० । ङित्त्वाट्टिलोपः ङिति ङेः स्वर० (प्र. ए.) नोपधायाः हसेपः
नाम्नो० एवं अणोर्भावः अणिमा, तथा लघोर्भावः लघिमा, एवं महतो भावो महिमा
राजवत् ।

ऋ र इमनि । इमनि प्रत्यये परे हसादेर्लघोर्ऋकारस्य रो
भवति । पृथोर्भावः प्रथिमा । दृढस्य भावो द्रढिमा । मृदो-
र्भावो म्रदिमा । भृशस्य भावो भ्रशिमा । कृशस्य भावः
क्रशिमा । हसादित्वाभावात् । ऋजोर्भावः ऋजिमा । लघु-
त्वाभावात् । कृष्णस्य भावः कृष्णिमा । संयोगपूर्वकत्वान्न
लघुः । बहोर्भावः इति विग्रहे—

ऋर इमनि । ऋ (पं. ए.) साङ्केतिकम् । र (प्र. ए.) इमनि (स. ए.)
पृथु, मृदु, दृढ, कृश, इत्यादीनां नाम्नां आदेर्ऋकारस्य इमनि प्रत्यये परे र आदे-
शो भवति । पृथु पृथोर्भावः इति विग्रहे अनेन ऋस्थाने रः प्र० टिलोपः पूर्ववत्
प्रथिमा । एवं मृदोर्भावो म्रदिमा । दृढस्य भावो द्रढिमा । कृशस्य भावः क्रशिमा ।
हसादेर्लघोश्च ऋकारस्येति व्याख्येयं, तेन कृष्णिमा ऋजिमा इत्यादीं रकारो न
भवति । सर्वत्र तद्धिते विकल्पानुवृत्तिरिति लोहितता लोहितत्वं लौहित्यम् । अणुता
अणुत्वम् । लघुता लघुत्वम् । पृथुता पृथुत्वम् । मृदुता मृदुत्वम् । कृशता कृशत्वम् ।
दृढता दृढत्वम् । इत्याद्यपि भवति । सन्नम् ।

बहोरिलोपो भू च बहोः । बहोरुत्तरेषामिमनादीनामिका-
रस्य लोपो भवति । बहोः स्थाने भू चादेशः । भूमा ।

बहोरिलोपो भू च बहोः । बहु (पं. ए.) ङितिङ्स्थेति अलोपः स्रो०
लोपः (प्र. ए.) स्रो० पश्चानामिनो रः भू (प्र. ए.) साङ्केति० पश्चादवे ओ ओ
च (प्र. ए.) अव्य० बहु (ष. ए.) ङितिङ्स्थेत्यकारः स्रो० पञ्चपदम् । बहुश-
ब्दात्परेषां इमन्प्रत्ययादीनां संबन्धिन इकारस्य लुग् भवति बहुशब्दस्य च भू
इत्ययमादेशो भवति । अत्र इमनादीनामिति आदिशब्दात् इमन्, इष, ईय, सु, इत्ये-
ते प्रत्यया गृह्यन्ते । यद्यपि ईयस ईकारोस्ति कारग्रहणेन केवलग्रहणमिति न्याय-
स्तथापि भू चादेश इत्यत्र चकाराच्च दोषः । केचित्तु इमनादीनामादेशलोपो भवत्येवं
व्याख्यान्ति । अन्येतु इमनादीनामिवर्णस्य लोपमिति व्याख्यान्ति । बहु, बहोर्भावः
इति विश्वे लोहितादित्वादिमन् एकस्वरत्वादेरलोपः बहोर्लोपः इति इकारलोपः
बहोर्भूआदेशः पूर्ववत् (प्र. ए.) सि नोपधायाः हसेपः नाम्नो० भूमा । सूत्रम् ।

अस्त्यर्थे मतुः । नाम्नो मतुः प्रत्ययो भवति अस्या-
स्मिन्वास्तीत्येतस्मिन्नर्थे । उकारो नुम्बिधानार्थः । गौरस्या-
स्तीति गोमान्-गोमती ॥ फलबर्हरथेभ्य इनेनौ वा वक्तव्यौ ।
फलमस्यास्तीति फलिनः-फली । बर्हमस्यास्तीति बर्हिणः-
बर्ही । रथोऽस्यास्तीति रथिनः-रथी ॥ बलवाताभ्यामूलः ।
बलूलः । वातूलः । वातातिसाराभ्यां किन् । वातकी ।
अतिसारकी ॥ ऊर्णाहंशुभंभ्यो युः । अस्त्यर्थे । ऊर्णायुः ।
अहंयुः । शुभंयुः ॥ अर्णःकेशयोर्वः । अर्णसः सलोपश्च ।
अर्णवः । केशवः ॥ शंकरभ्यां बभयुस्तितुतयसः । आभ्या-
मेते प्रत्ययाः स्युरस्त्यर्थे । शं विद्यते यस्यासौ शंबः । शंभः ।
शंयुः । शंतिः । शंतुः । शंतः । शंयः । कं विद्यते यस्यासौ
कंबः । कंभः । कंयुः । कंतिः । कंतुः । कंतः । कंयः । इ-
त्यादि । लोमादिभ्यः शः । लोमशः । पामादेर्नः । पाम-
नः । अङ्गना । पिच्छोदेरिलच् । पिच्छिलः । फेनादिभ्य
इलच् । फेनिलः । तुन्दिवलिचटिभ्यो भः । तुन्दिभः ।

बलिभः । चटिभः । कृष्यादिभ्यो वलच् दीर्घश्च । कृषी-
वलः । प्रज्ञार्चाश्रद्धावृत्तिभ्योऽण् । प्रज्ञाऽस्यास्तीति प्राज्ञः ।
आर्चः । श्राद्धः । वार्तः । शृङ्गवृन्दाभ्यामारकच् । प्रशस्तं
शृङ्गमस्यास्तीति शृङ्गारकः । प्रशस्तं वृन्दमस्यास्तीति वृन्दा-
रकः ॥ मध्वादेरः । मधुरः । मुखरः । शुषिरः । रन्ध्रवानि-
त्यर्थः । कुञ्जरः । कुञ्जो हस्तिहनुः ॥ सिध्मादेर्लः । सिध्मा-
स्यास्तीति सिध्मलः । चूडास्यास्तीति चूडालः ।

अस्त्यर्थे मत्तुः । अस्तेर्द्धातोरर्थोऽस्त्यर्थस्तस्मिन् (स. ए.) अइए मत्तु
(प्र. ए.) स्त्रो० अस्यास्ति अस्मिन् विषये वा इदमस्ति इत्येतस्मिन्नर्थे तद्धितावा-
ञ्चो मत्तुप्प्रत्ययो भवति । अत्र मत्तुप्प्रत्यये उकारो त्रितोनुमिति नुम्विधानार्थः । तथा
ङ्ङित इति ईप्प्रविधानार्थश्च । गो, द्विस्थाने गौरस्यास्तीति द्वितीये स्त्रीविशेषणे गौरस्या-
स्तीति उभयत्रापि मत्तुः मत्त् आद्ये (प्र. ए.) त्रितोनुम् मन्त् अत्वसोःसौदीर्घः मा
हसेपः० संयोगां० गोमान् द्वितीये ङ्ङित इति ईप् स्वर० हसेपः गोमती नपुंसकलिङ्गे
तु गोमत् । एवं श्रीमान् श्रीमती नित्यमतिशयप्रशस्तादिविशिष्टे अस्त्यर्थे बहुव्रीहि-
केचित् तन्मते नित्यं श्रीरस्त्यस्येति श्रीमान् । अतिशयिता प्रीतिरस्यास्तीति प्री-
तिमान् । प्रशस्ता धीरस्त्यस्येति धीमान् । किंच ।

अइकौ च मत्वर्थे । मत्वर्थे अइकौ प्रत्ययौ भवतः । वैजय-
न्ती पताका यस्यासौ वैजयन्तः । मायाविद्यते यस्यासौ
मायिकः ।

अइकौ च मत्वर्थे । अत्र इकश्च अइकौ (प्र. द्वि.) मतोः अर्थः मत्वर्थस्त-
स्मिन् (स. ए.) यद्यपि समासे सन्धिनिश्चयेन स्यात्तथाप्यत्रास्पष्टार्थत्वात् अइका-
वित्यसन्धिर्न कृतः । क्वचित्तु ' एकौच मत्वर्थे ' इत्येव दृश्यते । मत्वर्थे इति मत्तुप्रत्य-
यार्थे अर्थात् अस्त्यर्थे एव नाम्न अइकइत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । वैजयन्ती । वैजयन्ती
नाम पताका ध्वजो विद्यते अस्मिन् प्रासादे इति विग्रहे अप्रत्ययः । यस्येति ईलोपः ।
स्वर० स्त्रो० वैजयन्तः प्रासादः । तथा मायाऽस्त्यस्येति मायिकः इकप्र० यस्यलोपः
स्वर० मायिकः । क्वचिदप्रत्ययो णिदपि प्रज्ञाऽस्यास्तीति प्राज्ञः । श्रद्धाऽस्यास्तीति
श्राद्धः । सूत्रम् ।

मान्तोपधाद्विनौ । मान्तोपधात् वत्विनौ । मश्च अश्च
मौ, अन्तश्च उपधा च अन्तोपधे, मौ अन्तोपधे यस्यासौ

मान्तोपधस्तस्माद्धत्विनौ, मकारान्तान्मकारोपधादकारान्ताद-
कारोपधाच्च वत्विनौ प्रत्ययौ भवतः अस्त्यर्थे । मघोऽस्या-
स्तीति मघवान् ॥

श्रियां यशसि सौभाग्ये योनौ कान्तौ महिम्नि च ॥

सूर्ये संज्ञाविशेषे च मृगाङ्केऽपि भगः स्मृतः ॥

भगं भाग्यं विद्यते यस्यासौ भगवान् । लक्ष्मीरस्यास्तीति
लक्ष्मीवान् । पुत्रोऽस्यास्तीति पुत्रवान् । धनमस्यास्तीति
धनवान्-धनी । छत्रमस्यास्तीति छत्रवान्-छत्री । इनां शौ
सौ० । दण्डो विद्यते यस्यासौ दण्डवान्-दण्डी । क्षेत्रं विद्यते
यस्यासौ क्षेत्रवान्-क्षेत्री । विद्यास्यास्तीति विद्यावान् । हृषदो
विद्यन्ते यस्यासौ हृषद्वान्-हृषद्वती भूमिः । श्रितः । यशोऽस्या-
स्तीति यशस्वान् । किं विद्यते यस्यासौ किंवान् । कामो
विद्यते यस्यासौ कामी । कृमयो विद्यन्ते यस्यासौ कृमिवान् ।
शमोऽस्यास्तीति शमी । दमोऽस्यास्तीति दमी ।

मान्तोपधाद्धत्विनौ । अश्वमश्वमौ, अन्तश्च उपधा च अन्तोपधे । मौ
अन्तोपधे यस्य स मान्तोपधस्तस्मात् (पं. ए.) पुनःपूर्वसवर्णे० अग्रे वत्विन्
वतुश्च इन् च वत्विनौ (म. ब.) पूर्वं चपा० द्विपदं सूत्रं मकारान्तान्मकारोपधाच्च
तथा अकारान्तादकारोपधाच्च यद्वा अवर्णान्ताद् अवर्णोपधाच्च नाञ्चोऽस्त्यर्थे वतु
इन एतौ द्वौ प्रत्ययौ भवतः । इनप्रत्ययस्तु अकारान्तादेव भवत्यस्त्यर्थे । प्रथमं मान्तो
दाहरणम् । किम्, किमस्यास्तीति वाक्ये अत्र वतुः वत् । क्वचित्पदान्ताश्रयणान्मो-
नुस्वारः त्रितोनुम् अत्वसो० हसेपः० संयोगां० किंवान्, लक्ष्मीरस्यास्तीति लक्ष्मी-
वान्, अत्र मकारोपधात् वतुर्नामादिभ्यः इति जर्मिबवान्, भूमिवान्, भूमान्, तिमि-
मान्, इत्यादौ मान्तोपधत्वेऽपि न वतुप्रत्ययः किन्तु मतुप्रत्यय एव । शम, शमो
ऽस्यास्तीति शमी अत्र मकारोपधत्वात् अकारान्तत्वाच्च इन् । एवं भानि नक्षत्राणि
सन्त्यस्येति भवान् चन्द्रः । अथवा भानि नक्षत्राणि सन्त्यस्मिन् इति भवान् आका-
शः । अत्र अकारान्तात् वतुः एवं मालावान्, दयावान्, कृपावान्, अत्र अकारा-
न्तात् वतुः । धन, छत्र, दण्ड, धनमस्यास्तीति धनी । छत्रमस्यास्तीति छत्री ।
दण्डोऽस्यास्तीति दण्डी । एषु सर्वत्र इन् अकारान्तेभ्यः यस्य लोपः स्वर० त्रिष्व-

पि (प्र. ए.) इनां 'शौ सौ दीर्घः' 'हसेपः०' 'नाम्नो०' हपद्, हपदः सन्त्य-
स्याभिति हपद्वती । अकारोपधत्वाद्भ्रुः उकारानुबन्धत्वात् 'ङ्ङित' इति ईप् । ऋचि-
द्वतौ दीर्घः । ऋचिद्वतुप्रत्यये परे दीर्घत्वमपि भवति । यथा अमरावती, पद्मावती,
मृगावती, पुष्करावती, उदुम्बरावती, ग्हीवती, हनुमान् इत्यादि । पुष्पावती, शरा-
वती, सांभतं मान्तोपधत्वं विनापि वतुप्रत्ययं वक्तव्येनाह ।

तडिदादिभ्यश्च । तडिदादिभ्यः शब्देभ्यो वतुः प्रत्ययो भव-
ति । तडिद्विद्यते यस्यासौ तडित्वान् । भानि नक्षत्राणि
विद्यन्ते यस्यासौ भवान् । यज्ञस्वान् । मरुद्विद्यते यस्यासौ
मरुत्वान् । तकारान्तस्य सकारान्तस्य हसादावस्त्यर्थे
प्रत्यये परे अपदान्तता वक्तव्या । यस्वरादौ प्रत्ययमात्रे परे
सर्वेषामपदान्तता भवति ईये परे पदान्तता । तेन भव-
दीयम् ।

तडिदादिभ्यश्चेति । तडिदादिभ्यो मान्तोपधत्वारहितेभ्योऽपि वतुप्रत्ययो
भवति । चकारात् तडित् इत्यत्र उपसर्जनत्वं न भवति । तडित् तडिदस्यास्मिन् वा-
स्तीति तडित्वान् । एवं विद्युत्, विद्युदस्यास्मिन् वास्तीति विद्युत्वान् उभयत्रापि
वतुप्रत्ययो भवति । पूर्ववत् । एवं सरस्वान्, मरुत्वान्, समिद्धान्, चकारात् राज-
न्वान् । राजन्वती सौराज्ये, उदधौ उदन्वान् एतौ निपात्यौ । तथा 'चूडासिध्मा-
देश्च ल प्रत्ययः' चूडाऽस्त्यस्येति चूडालः, सिध्मलः, मांसलः, अंसलः इत्यादि ऐश्व-
र्ये स्वशब्दादाभिन् स्वं ऐश्वर्यं अस्त्यस्येति स्वामी ।

एतत्किञ्चत्तद्भ्यः परिमाणे वतुः । एतत्किञ्चत्तद्भ्यः शब्देभ्यः
परिमाणेऽर्थे वतुः प्रत्ययो भवति ।

एतत्किमित्यादि । एतद्, किम्, यद्, तद्, इत्येतेभ्यः शब्देभ्यः परिमा-
णेऽर्थे वतुप्रत्ययो भवति । उकार उच्चारणार्थे ईब्रविधानार्थः । यद्, तद्, यत् परिमा-
णमस्य यावान् तत्परिमाणमस्य तावान् परिमाणे वत् ।

यत्तदोरा । यत्तदोष्टेरात्वं भवति वतौ परे । यत्परिमाणमस्ये-
ति यावान् । तावान् ।

यत्तदोरा । यद्, तद्, इत्येत्तयोष्टेराकारो भवति परिमाणेऽर्थे वतौ परे इत्यर्थः ।
यावत् तावत् उभयत्र (प्र. ए.) त्रितो नुम् अत्वसोसौ हसेपः संयोगान्तस्येति
तलोपः सिद्धम् । स्त्रीलिङ्गे यावती । नपुंसके यावत् । किम्, किपरिमाणमस्येति कि-
यान् एतत्किमित्यादि नावतु प्र० ।

किमः किर्यश्च । किंशब्दस्य किरादेशो भवति । वतोर्वका-
रस्य एकारादेशो भवति । किं परिमाणमस्येति कियान् ।

किमः किर्यश्च । वतुप्रत्यये परे किंशब्दस्य किरित्यादेशः कृत्स्नस्य भवति,
वतोर्वकारस्य यकारो भवति । अनेन किमः किवस्य यः -चकारात् शिच्त्वं गुरुत्वं
विनापि सर्वस्य किरादेशः (प्र. ए.) पूर्ववत् । एतद् २ उभयत्रापि वतुम० ।

आ इश्चैतदो वा । एतदष्टेरात्वं भवति वतौ परे । यस्मिन्प-
क्षे आत्वं न तस्मिन्पक्षे इशादेशः स्यात् । शकारः सर्वादे-
शार्थः । एतत्परिमाणमस्येति एतावान् । इयान् । एतदष्टेर्वा
आत्वम् । यस्मिन्पक्षे आत्वं न तत्र एतद् इशादेशः । च-
काराद्दतोर्वकारस्य यकारः । वा शब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः ।
तेन इदमो वतुः प्रत्ययः । इदम इश् चकाराद्दतोर्वकारस्य
यश्चेति वाच्यम् । इदं परिमाणं यस्य स इयान् । शकारः
सर्वादेशार्थः ।

आइश्चैतदोवा । वतु प्रत्यये परे एतद्शब्दस्य आ इश् इत्येतावदेशो
भवतः । गुरुशिच्चेति न्यायात् कृत्स्नस्य आं इति गुरुस्तथापि चकारग्रहणादन्तस्यैव
टेराकारादेशो न । कृत्स्नस्य इश् इति शिच् गुरुःशिच्चेति शिच्चात् सर्वस्य एतद् इ
इत्यादेशः । वाग्रहणात् यत्र इशादेशस्तत्र वकारस्य यः, अन्यत्र न । एतावत्,
इयत् (प्र. ए.) पूर्ववत् त्रितोनुम्, हतेपः, संयोगान्तस्य लोपः ।

तुन्दादेरिलः । तुन्दादेर्गणात् इलः प्रत्ययो भवति । प्रशस्तं
तुन्दं यस्यासौ तुन्दिलः । उदरिलः ।

तुन्दादेरिलः । तुन्दादेः शब्दावस्त्यर्थे इलप्रत्ययो भवति । तुन्द, तुन्दमस्या-
स्तीति तुन्दिलः । इलप्र० । यस्यलोपः स्वर० (प्र. ए.) एवं उदरिलः, फेनिलः ।

औन्नत्ये दन्तादुरः । औन्नत्येऽर्थे वाच्ये सति दन्तशब्दादुरः
प्रत्ययो भवति । उन्नता दन्ता यस्यासौ दन्तुरः ।

औन्नत्ये दन्तादुरः । दन्तशब्दात् औन्नत्ये उच्चत्वे अर्थे उरप्रत्ययो भवति ।
उन्नता उच्चा दन्ता अस्येति दन्तुरः ।

श्रद्धादेर्लुः । श्रद्धा विद्यते यस्यासौ श्रद्धालुः । कृपा विद्यते

यस्यासौ कृपालुः । मायालुः । दयालुः । सिध्मादेर्लुः ।
सिध्मलुः । ज्ञेहिलुः ।

श्रद्धादेर्लुः । श्रद्धादेर्नाम्नोऽस्त्यर्थे लुप्रत्ययो भवति । श्रद्धा, दया, कृपा ।
श्रद्धास्यास्तीति श्रद्धालुः, दयाऽस्यास्तीति दयालुः, कृपाऽस्यास्तीति कृपालुः,
सर्वत्र लु प्रत्ययः । (प्र. ए.) स्रो० ।

अस्मायामेधास्रग्भ्योऽस्त्यर्थे विनिर्वक्तव्यः । तपो विद्यते
यस्यासौ तपस्वी । यशस्वी । मायावी । मेधावी । स्रक् वि-
द्यते यस्यासौ स्रग्वी ।

अस्माया, मेधा इत्यादि । अस् इति वचादेरस् इत्युणादिसूत्रोक्तोऽस्
प्रत्ययस्तदन्तात्त्रात् पुनः । ' माया, मेधा, स्रक्, शब्देभ्यश्चास्त्यर्थे विनिप्रत्ययो
वक्तव्यः' । इकार उच्चारणार्थः । तपस्, तप सन्तापे इत्यस्याऽसन्तस्य रूपं । विनातपो-
स्यास्तीति तपस्वी । दण्डिन्शब्दवत् (प्र. ए.) इनां शौ सौ, हसेपः, नाम्नो० एवं
यशस्वी । एवं मायास्यास्तीति मायावी । मेधा बुद्धिरस्त्यस्येति मेधावी । स्रक् मा-
लास्यास्तीति स्रग्वी । स्रक् इत्यत्र अन्तर्वर्त्तिनी विभक्तिमाश्रित्य पदान्तताश्रयणा-
च्चोक्तुः जस्य गः (प्र. ए.) सिः पूर्ववत् ।

वाचो ग्मिनिः । वाक्शब्दात् ग्मिनिः प्रत्ययो भवति अ-
स्त्यर्थे । ग्मिनो गकारो व्यवधानार्थः । तेन अमे अमा वा
इत्यस्याप्राप्तिः । प्रशस्ता वाक् विद्यते यस्यासौ वाग्मी ॥
एकादाकिनिच्चासहाये । न विद्यते एकः सहायो यस्य स
एकाकी । स्त्री चेत् एकाकिनी ।

वाचो ग्मिनिः । वाक्शब्दात् ग्मिनि प्रत्ययो भवति अस्त्यर्थे, गकारोऽनुबन्धः
मकारादित्वनिषेधार्थः । तेन अमे अमा वा इति न भवति । वाक्, प्रशस्ता वागस्या-
स्तीति वाग्मी । गिन् प्र० चोः कुः पदान्तताश्रयणात् चपा अवेजवाः कस्पगः
स्वर० दण्डिन्शब्दवत् गोरप्यस्त्यर्थे गिनिः गावो विद्यन्तेऽस्येति गोमी ।

आलाटौ कुत्सितभाषिणि । कुत्सितभाषिण्यर्थे वाच्ये सति
आलाटौ प्रत्ययौ भवतः । आलप्रत्ययो बहुभाषित्वे कुत्सि-
तभाषित्वे च । आटप्रत्ययस्तु केवलकुत्सितभाषित्वे । कु-

त्सिता वाक् विद्यते यस्यासौ वाचालः । एवं वाचाटः ।
लः समाहारप्रकृष्टयोः । नान्नः समाहारप्रकृष्टयोर्विषये लः
प्रत्ययो भवति । क्लेशस्य समूहः-प्रकृष्टः क्लेशो वा क्लेशलः ।

आलश्च आटश्च आलाटौ । कुत्सितभाषिणि (स. ए.) बहुभाषिणीत्ये-
के । कुत्सितं भाषत इत्येवंशीलः कुत्सितभाषी तस्मिन् अभिधेये वाचशब्दात्
आल, आट इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । वाच, कुत्सिता वागस्येति वाचालः, वाचाटः
एकत्र आल अन्यत्र आट (प्र. ए.) स्तो० ।

ईषदपरिसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयाः । ईषदपरिसमाप्तः सर्वज्ञ
इति सर्वज्ञकल्पः । ईषदपरिसमाप्तः पटुरिति पटुदेश्यः । पटु-
देशीयः । ईषदूनः कविरिति कविदेश्यः । कविदेशीयः ।

ईषदपरिसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयाः । ईषदपरिसमाप्तौ (स. ए.) क-
ल्पदेश्यदेशीय (प्र. व.) स्तोकमात्रमपरिसमाप्तौ अपरिपूर्णत्वे किञ्चिन्न्यूनत्वे
वाच्ये नान्नः कल्प, देश्य, देशीय इत्येते त्रयः प्रत्यया भवन्ति । सर्वज्ञ, पटु, कवि,
ईषदपरिसमाप्तः अपरिपूर्णः सर्वज्ञः सर्वज्ञकल्पः । ईषदसमाप्तः पटुः पटुदेश्यः । ईषद-
समाप्तः पटुश्चतुरः पटुदेशीयः । ईषदसमाप्तः कविः कविदेशीयः । त्रिषु क्रमेण कल्प-
देश्यदेशीयप्रत्ययाः ।

प्रशंसायां रूपः । प्रशंसायां रूपः प्रत्ययो भवति । प्रशस्तो
वैयाकरणो वैयाकरणरूपः ।

प्रशंसायां रूपः । प्रशंसायां श्लाघायां वाच्यमानायां रूपप्रत्ययो भवति
वैयाकरण, प्रशस्तो वैयाकरणो व्याकरणस्य पाठी वैयाकरणरूपः ।

कुत्सायां पाशः । कुत्सायां वाच्यायां सत्यां पाशः प्रत्ययो
भवति । कुत्सितो वैयाकरणो वैयाकरणपाशः ।

कुत्सायां पाशः । इत्यपि पठन्ति । तन्मते कुत्सितो देशः देशपाशः । एवं
भिवक्पाशः इत्युदाहरणम् ।

भूतपूर्वे चरट् । भूतपूर्वेऽर्थे वाच्ये सति चरट् प्रत्ययो भवति ।
पूर्वं भूत इति भूत पूर्वः । पूर्वं भूत इति भूतचरः । पूर्वं दृष्ट
इति दृष्टचरः । स्त्री चेद्दृष्टचरी । द्वितः

भूतपूर्वे चरट् । पूर्वं भूत इति दर्शनादिक्रियया तत्समयात् प्राग्विषयीभूतो भूतपूर्वस्तस्मिन्नर्थे चरट् प्रत्ययो भवति । दृष्ट २ पूर्वं दृष्ट इति विग्रहे अत्र दर्शनाक्रियया वर्तमानकालात् प्रागपि दृष्टत्वात् स्मृतिज्ञानेन विषयीभूतत्वात् पूर्वोऽतश्चरट् । उभयत्रापि टकार ईर्ष्यः । एकत्र पुंस्त्वे देववत् । मयट् (म. ए.) अन्यत्र टित्वादीप् । द्वितः । यस्य लोपः । स्वर० नदीवत् । सूत्रम् ।

प्राचुर्यविकारप्राधान्यादिषु मयट् । गोः पुरीषे च । गोः पुरीषं गोमयम् । अन्नं प्रचुरं यस्मिन्नसौ अन्नमयो यज्ञः । मृदो विकारो मृण्मयो घटः । स्त्री प्रधानं यस्यासौ स्त्रीमयो जाल्मः । आदिशब्दात्स्वरूपार्थे मयट् । अमृतस्वरूपोऽमृतमयश्चन्द्रः ।

प्राचुर्येति । प्राचुर्यविकारप्राधान्यादिषु (स. ब.) मयट् (म. ए.) प्रचुरस्य भावः प्राचुर्यं विकारोऽवस्थान्तरापादेनं प्राधान्यं मुख्यत्वं तथा आदिशब्दाच्चिर्वर्त्तनस्वरूपपुरीषावयवेषु च । एष्वर्थेषु च नाम्नो मयट् प्रत्ययो भवति । उदाहरणानि अन्न, अन्नं प्रचुरम् अस्त्यस्मिन्निति अन्नमयो यज्ञः । अत्र प्राचुर्यार्थे मयट् । टित्वादीप् अन्नमयी स्थाली । मृद, मृदो विकारो मृण्मयः अत्र विकारे मयट् । अत्र वसाने इत्ये तः अमे अमा वा तस्य नः स्वर० । यद्वा कच्चिज्जवानामपि अमा एष्टव्याः । इति इत्ये नः । स्वर० मृण्मयो घटः । स्त्री प्रधानाऽस्येति स्त्रीमयो जाल्मः । जाल्मो मूर्त्तः अविचार्यकारी इत्यर्थः । अमृतेन निर्वृत्तो अमृतमेव स्वरूपं वा यस्य सोऽमृतमयश्चन्द्रः । अत्र निर्वृत्तार्थे मयट् । गोः पुरीषं गोमयः । शरस्यावयवाशरमया वाणाः ।

तदधीते वेद वेत्यत्राण्वक्तव्यः । अधीतेऽथवा वेद इत्यत्रार्थे द्वितीयान्तात्त्राण्वोऽण् वक्तव्यः । व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः । द्वारि नियुक्तो दौवारिकः । स्वस्ति इत्याह सौवस्तिकः । न्यग्रोधस्येदं नैयग्रोधम् । व्यासादेः किः । व्यासस्यापत्यं वैयासकिः ॥ सुधातुरकङ् च । सुधातुरिञ् स्यादकङ्गादेशश्च । सुधातुरपत्यं साधातैकिः । शोभनोऽश्वः स्वश्वः । तं वेदेति सौवश्वः । न्याये कुशलो नैयायिकः ।

तदधीते इत्यादि । तच्छास्त्रादि अधीते पठति वेद जानाति वा इत्येतस्मिन्नर्थेऽण्प्रत्ययो वक्तव्यः । उदा० व्याकरणमधीते पठति अथवा वेद जानातीति

वैयाकरणः । सुष्ठु शोभनोऽश्वः स्वश्वस्तं वेदयति असौ स्वश्वः पुरुषः । व्याकरण १ स्वश्व २ एकत्र अध्ययनार्थे अण् अन्यत्र वेदेत्यर्थेऽण् णकारो वृद्ध्यर्थः ।

न सन्धिष्वोर्युट् च । सन्धिजौ ष्वौ सन्धिष्वौ तयोः सन्धि-
जयोर्यकारवकारयोः संबन्धिनः स्वरस्य वृद्धिर्न भवति । कि-
न्तु तयोर्युडागमो भवति । इट् उट् इत्येतावागमौ भवतः । किं
कृत्वा वर्णविशेषं कृत्वा । यकारात्पूर्वं इकारः । वकारात्पूर्वं
उकारः । पश्चादादेः स्वरस्य ङिणति च वृद्धिः । चटकादैरण् ।
चटकस्यापत्यं चाटकैः ॥ कल्याण्यादीनामिनेयः । क-
ल्याण्या अपत्यं कल्याणिनेयः ।

न सन्धिष्वोर्युट् च । नन्वत्र स्वश्वपदे वृद्धिराकारः क्रियतां तत्राशङ्क्या-
माह । सूत्रम् । न (प्र. ए.) अव्य० सन्धिष्वोः एतस्य समासो वृत्तावेव विहितो यथा
सन्धिजौ ष्वौ सन्धिष्वौ तयोः सन्धिष्वोः (ष. द्वि.) स्वर० सौ० इट् च उट् च
युट् (प्र. ए.) ह्रस्वः च (प्र. ए.) अव्य० पूर्वं नामिनोरः चतुः पदं सन्धिजात-
योर्यकारवकारयोः संबन्धिनः स्वरस्य वृद्धिर्न भवति । अत्र व्या इत्यत्र वि आङ्
उपसर्गयोर्योगसन्धिजो यकारस्तत्संबन्धी स्वर आकारः स च वृद्धिरूप एव अतो
न तस्य वृद्धिकार्यम् । किंतु अन्येषु ष्वस्वेष्वयं विधिः स्व इत्यत्र उवमिति वकारः
तत्संबन्धी स्वरोऽकारः तस्य णित्त्वाद्भृद्धिसंभवेऽपि प्रस्तुतसूत्रेण वृद्धिनिषेधः । ततः
किंतु तयोर्यकारवकारयोर्युडागमो भवति । युगागम इति कोर्थः । तदेव विवृणोति ।
इट् उट् इत्येतावागमौ भवत । टित्त्वादादौ । ननु कथं संश्लिष्टस्य यकारस्य वका-
रस्य च इट्, उट् आगमौ भवतः इत्याह । वया सूइति असंयोगेनोच्चा-
रणं कृत्वा यकारात् पूर्वमिकारः कर्तव्यः । वकारात् पूर्वमुकारः कर्तव्यः । स्वर०
विया सुव् इति जातं पश्चादादिस्वरस्य ङिणति वृद्धिः वैया सौव यस्यलोपः स्वर०
सौ० वैयाकरणः सौवश्वः इति सिद्धयति । अन्यत्रापि सौवस्तिकः, दौवारिकः-
इत्यादि ।

इतो जातार्थे । जातार्थे इतः प्रत्ययो भवति । लज्जा संजा-
ता यस्यासौ लज्जितः । त्रपा संजाता यस्यासौ त्रपितः ।

क्षुधा संजाता यस्यासौ क्षुधितः ।

इतो जातार्थे । उत्पन्नार्थे इतप्रत्ययो भवति । उदा० लज्जा जाता-

ऽस्येति लज्जितः । जाताऽर्थे इत् प्र० यस्यलोपः स्वर० स्त्रो० । एवं पुष्पितः फलितो वा वृक्षः, तारकितं नमः, पुलकितः, कण्ठकितः । सूत्रम् ।

तरतमेयस्विष्ठाः प्रकर्षे । अतिशयेऽर्थे तरः तमः इयसुः इष्टः इत्येते प्रत्यया भवन्ति । अतिशयेन कृष्णः कृष्णतरः । अतिशयेन कृष्णः कृष्णतमः । अतिशयेन शुक्लः शुक्लतरः शुक्लतमः ।

तरतमेयस्विष्ठाः । तरश्च, तमश्च, ईयसुश्च, इष्टश्च, तरतमेयस्विष्ठाः (प्र. व.) सवर्णे० स्त्रो० प्रकर्षे (स. ए.) प्रकर्षे अतिशयार्थे नाम्नस्तर, तम ईयसु इष्ट इत्येते चत्वारः प्रत्यया भवन्ति । इष्टप्रत्ययः वान्तः । कृष्ण, अतिशयेन कृष्णः श्याम इति कृष्णतरः, कृष्णतमः, एकत्र तर प्रत्ययः, अन्यत्र तम त्ययः (प्र. ए.) स्त्रो० एवं शुक्लतरः, शुक्लतमः ।

ईयस्विष्ठौ द्विताविति वक्तव्यौ । अतिशयेन लघुर्लघीयान् अति० लघुर्लघीयसी । अति० लघुर्लघिष्ठः । अति० पापी इति पापीयान् । अति० पापी इति पापीयसी । अति० पाप इति पापिष्ठः ।

ईयस्विष्ठौ द्विताविति । ' ईयसु इष्टइत्येतौ प्रत्ययौ द्वित्संज्ञौ वक्तव्यौ ' । लघु, अतिशयेन लघुर्लघीयान्, स्त्री लघीयसी, अतिशयेन लघुर्लघिष्ठः, रूपद्वये ईयसुः, तृतीये इष्टः । द्वित्वाद्गुणलोपः स्वर० आच्चे (प्र. ए.) उकारानुबन्धत्वात्तद्वित्तो लुमिति नुयागमः नस्महतौ धौ दीर्घः हसेपः० संयोगान्तस्य लोपः द्वितीये द्वितः स्वर० (प्र. ए.) हसेपः० लघीयसी तृतीये इष्टप्र० द्वित्वाद्गुणलोपः स्वर० (प्र. ए.) स्त्रो० लघिष्ठः । पाप, अत्र पापशब्दः पापयुक्तस्य नरस्य वाचको न पापस्य । यतः पापशब्दस्य व्याकरणान्तरेषु इन् प्रतिषिद्धोऽस्तीति ' यथानो पापवरिद्राम्यामिन् ' अतः अतिशयेन पापः पापीयान् स्त्रीचेत्पापीयसी । उभयत्रापि ईयसु, द्वित्वाद्गुणलोपः स्वर० आच्चे (प्र. ए.) लघीयस्वत् । द्वितीये द्वित इति ईप् पुनः अतिशयेन पापः पापिष्ठः स्त्रीचेत्पापिष्ठा इष्टप्र० द्वित्वाद्गुणलोपः स्वर० (प्र. ए.) स्त्रो० पापिष्ठः ।

गुर्वादेरिष्ठेभेयस्तु गरादिष्ट्यलोपश्च । इष्टेभेयस्तु परतो गुर्वादेर्गरादिरादेशो भवति । टेरलोपः । गुरोर्गरादेशः । अति० गुरुर्गरीयान् । गरीयसी । गरिष्ठः । गुरोर्भावो गरिमा । प्रियस्य

प्रादेशः । अति० प्रिय इति प्रेयान्-प्रेयसी-प्रेष्ठः । लोहितादे-
 ङिदिमन् प्रेमा । स्थूलस्य स्थवादेशः । अति० स्थूलः स्थवी-
 यान्-स्थवीयसी-स्थविष्ठः-स्थेमा । स्थिरस्य स्थादेशः । स्थेयान्-
 स्थेयसी-स्थेष्ठः-स्थेमा । बहुशब्दस्य बंहादेशः । अति० बहुः
 बंहीयान्-बंहीयसी-बंहिष्ठः । तृप्रज्ञब्दस्य त्रपादेशः । त्रपिष्ठः ।
 ह्रस्वस्य ह्रसादेशः । ह्रसिष्ठः । वृद्धस्य वर्षादेशः । अति० वृ-
 द्धः वर्षीयान्-वर्षीयसी-वर्षिष्ठः । अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ ।
 अति० अन्तिकः नेदीयान्-नेदीयसी-नेदिष्ठः । अति० बाढः
 साधीयान्-साधीयसी-साधिष्ठः । दूरस्य दवादेशः । अति०
 दूरः दवीयान्-दवीयसी-दविष्ठः । युवन् शब्दस्य यवादेशः ।
 अति० युवा यवीयान्-यवीयसी-यविष्ठः । अल्पस्य कनादेशः ।
 कनीयान्-कनीयसी-कनिष्ठः ।

गुर्वादेरिष्टेमेयस्सु गरादिष्ट्यलोपश्चात् गुर्वादेः शब्दस्य इष्ठ, इमन्, ईयस्,
 इत्येतेषु परेषु गर इत्यादय आदेशा भवन्ति । गुरु १ प्रिय २ स्थिर ३ स्थूल ४
 प्रशस्य ५ वृद्ध ६ दीर्घ ७ बहुल ८ दूर ९ निकट १० लघुनां ११ (प्र. ए.) क्रमेण
 गर १ प्र २ स्थ ३ स्थव् ४ ज्या ५ अ ६ प्राष् ७ बंह ८ दव् ९ नेद १० कन ११
 एते आदेशा भवन्ति ट्यञ्च अलोपः इति लोपो न भवतीत्यर्थः । गुरुः ३ एकत्र ईयस्
 अन्यत्र इष्ठः तृतीयो भावेऽर्थे लोहितादेरिति इमन् । सर्वत्र गुरु इत्यस्य गरः । अत्र
 ईयसिष्ठयोर्दिङ्त्वेऽपि निषेधकथनादेर्नलोपः । साधनाप्रक्रिया पूर्ववत् । अतिशयेन
 गुरुर्गरीयान्, गरिष्ठः, तृतीये गुरोर्भावा गरीमा इमन् स्वर० राजन्शब्दवत् ।
 स्त्रीचेत् गरीयसी । प्रिय २ अतिशयेन प्रियः प्रेयान् प्रेष्ठः ईयस् इष्ठ उभयत्रापि गु-
 र्वादिरित्यादिना प्रियस्य प्र इति आदेशः अइए स्त्रीचेत् प्रेयसी । एवं स्थिर इत्यत्र
 स्थः अतिशयेन स्थिरः स्थेयान् स्थेष्ठः स्थिरस्य भावः स्थेमा स्थूलस्य स्थवः । अति-
 शयेन स्थूलः स्थवीयान् स्थविष्ठः । प्रशस्यस्य अ आदेशः । अतिशयेन प्रशस्यः श्रे-
 यान्, श्रेष्ठः, श्रेयसी ।

ईलोपो ज्याशब्दादीयसः । ज्याशब्दादीयस ईकारस्य लोपो
 भवति । वृद्धस्य ज्यादेशः । अति० वृद्ध इति ज्यायान्-ज्या-
 यसी-ज्येष्ठः-ज्येमा । उत्तमस्य वरादेशः । अति० उत्तम इति

वरीयान्-वरीयसी वरिष्ठः-वरिमा । दीर्घस्य द्राघादेशः । अति०
दीर्घ इति द्राघीयान्-द्राघीयसी-द्राघिष्ठः-द्राघिमा । प्रशस्यस्य
श्रादेशः । अति० प्रशस्यः श्रेयान्-श्रेयसी-श्रेष्ठः-श्रेमा ।
विन्मतोर्लुक् । एतयोर्लुक् स्यादिष्ठादौपरे । स्रजिष्ठः । स्रजी-
यान् । त्वचिष्ठः । त्वचीयान् ।

वृद्ध, अतिशयेन वृद्धो ज्यायान्, ज्येष्ठः । वृद्धस्य ज्या आदेशः एकत्र
ईलोपो ज्या० ज्याशब्दात्परस्य ईयसः प्रत्ययस्य ईकारस्य लोपो वक्तव्यः (प्र. ए.)
त्रितोनुम् न्सम्महतो धौ दीर्घः । हसेपः, संयोगान्तस्य लोपः अन्यत्र इष्ट प्र० अइए
दीर्घः अतिशयेन दीर्घो द्राघीयान् द्राघिष्ठः दीर्घस्य द्राघ् आदेशः । अतिशयेन
बहुलः बंहीयान् बंहिष्ठः बंहीयसी । अतिशयेन दूरः दवीयान् दविष्ठः स्त्री चेदवीयसी ।
नेदीयसी अतिशयेन निकटः नेदीयान् नेदिष्ठः, स्त्रीचेत् नेदीयसी । अतिशयेन कनी-
यान् कनिष्ठः कनीयसी । पाणिनीये तु युवाऽल्पयोः कन् वा अतिशयेन युवाऽल्पो
वा कनयान् कनिष्ठः, पक्षे यविष्ठः अल्पिष्ठः । अन्तिकवाढयोः नेदसाधौ । अतिश-
येन अन्तिकः नेदीयान् नेदिष्ठः । अतिशयेन बाढः साधीयान् साधिष्ठः । गुरु १
स्थिर २ वृद्ध ३ वृत्तानां ४ च क्रमेण वर्गं १ स्यु २ वर्ष ३ प्रप्र ४ एते स्युः विन्म-
तो लुक् वितो मनुपश्च लुक्स्यात् इष्ट ईयसोः परयोः । अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठः
स्रजीयान् । अतिशयेन त्वग्वान् त्वचिष्ठः, त्वचीयान् । एवमन्येऽपि यथासंभवं
ज्ञेयाः । कचिचु स्थूल १ दूर २ युव ३ ऋस्व ४ क्षिप्र ५ क्षुद्राणां ६ अन्त्या यर-
ल्लाः सस्वरा एव लेख्याः, पूर्वस्य च गुणः इष्टेयसोः परयोः । स्थविष्ठः स्थवीयान्
दविष्ठः, यविष्ठः, ऋस्वस्य गुणः । ऋतिष्ठः २ क्षेपिष्ठः २ क्षोदिष्ठः २ । बहु,
अतिशयेन बहुभूयान् अत्र ईयस् प्रत्यये बहोर्लोपो० इत्यादिना भू आदेशः । चकारात्
इमनादीनामिति बहुत्वात् ईकारस्य लोपः पुनः । बहु इष्टप्रत्ययः बहोर्लोपइति इकार-
लोपः । बहोश्च भू आदेशः । ततः,

बहोरिष्ठे यिः । बहुशब्दात्परस्य इष्टे वर्तमानस्येकारस्य यि-
र्भवति बहोर्भूरादेशः । अ० बहुरिति-भूयान्-भूयसी-भूयिष्ठः-
भूमा । क्षिप्रस्य क्षेपादेशः । अति० क्षिप्रः क्षेपीयान्-क्षेपीयसी-
क्षेपिष्ठः । क्षुद्रस्य क्षोदादेशः । अ० क्षुद्रः क्षोदीयान्-क्षोदी-
यसी-क्षोदिष्ठः ।

बहोरिष्टे यिः । बहुशब्दात् इष्टप्रत्यये परे यिरिति इकारस्वरसहितो यकारा-
गमो भवति । उक्तं च प्रकियायां । इष्टस्य यि च । अत्र बहोर्भू आदेशो यदादेशस्त-
द्वद्भवतीति बहुवत् तथा इष्टस्य इकारे लुप्तेऽपि एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति विरु-
द्धम् । भूयिष्ठः । अत्र केचित् बहुशब्दादिष्टसंबन्धिन इकारस्य यि इत्यादेश इत्येवं
व्याचक्षते । तदसङ्गतम् । इकारलोपस्य प्रधानत्वात् । भू इत्यादेशस्तु इकारलोपा-
हते ह्रस्वाव्यः, पुनश्चिन्त्यम् ।

किमोऽव्ययादाख्याताच्च तरतमयोराभ्वक्तव्यः । अति कुतः
कुतस्तरां परमाणवः । अति कुत इति कुतस्तराम् तेषामारम्भ-
कत्वम् । उच्चैस्तरां गायति । उच्चैरिति उच्चैस्तमाम् । नी-
चैस्तराम्-नीचैस्तमाम् । किंतराम्-किंतमाम् । अति पठति
इति पठतितराम्-पठतितमाम् । अति पचति इति पचति-
तराम्-पचतितमाम् ।

किमोऽव्ययादिति । किम्इति अव्ययरूपात्किमः शब्दस्य संबन्धिनोऽव्य-
यात् अन्यस्मादप्यव्ययादाख्याताच्च सिद्धम्वादिधातुप्रयोगात्परयोस्तरतमप्रत्यययो-
राम् भवति । अयं भावः । किंशब्दसंबन्धिनोऽव्ययात् अन्यस्मादपि 'उच्चैस्
इत्यादिकादव्ययात् आख्याताद्भवतिपचतीत्यादिरूपात् स्वार्थे अतिशयार्थे वा तरतम-
प्रत्ययौ भवतः तस्मात् पुरतः आम्रप्रत्ययो भवति । उदा० कुत इति । तत्रादिगण-
किमः पंचम्यन्तस्य निपातरूपमव्ययं तस्मात्तरप्रत्ययस्तमप्रत्ययश्च । उभयत्रापि
आम् कुतस्तरां परमाणवः प्रादुरभवन्नित्यव्याहारः । तथा तेषां परमाणूनां कुतस्तमा-
मारम्भकत्वं परमाणुद्वययोगे द्व्यणुकाद्युत्पादकत्वम् । उच्चैस्तरां गायति इति ।
केचित्तु केवलात्किम एवाव्ययात्तरतमयोराम् इति व्याचक्षते । ते चशब्दात् उच्चै-
र्नीचैरव्यययोरपीति । डुपचष् पाके । पच् । तिप् अष् कर्त्तरि स्वर० पचति अग्रे स्वार्थे
तरस्तमश्च तस्माच्च आम् । एवं पठ् व्यक्तार्या वाचि । पठ् पूर्ववत् पठतितमां लिख-
तितरां, लिखतितमाम् ।

परिमाणे द्वाद्वादयः । परिमाणेऽर्थे वाच्ये सति द्वादद् द्वयसद्
मात्रद् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । जानु परिमाणं यस्य
तज्जानुदघ्नं जलम् । शिरः परिमाणं यस्य तच्छिरोद्वयसम् ।
पुरुषः परिमाणं यस्य तत्पुरुषमात्रं जलम् ।

परिमाणे दघ्नादय इति । उर्ध्वपरिमाणेऽर्थे, दघ्नद्, द्वयसद्, मात्रद्
इत्येते त्रयः प्रत्यया भवन्ति वक्तव्यमात्रभेदेत् । उदाहरणम् जानु, जानु परिमाण-
मस्य जानुदघ्नं अत्र परिमाणे दघ्नदप्रत्ययः । जानुपरिमितं जलमित्यर्थः । तथा पुरुषः,
पुरुषः परिमाणमस्येति पुरुषमात्रम् । तथा शिरस्, शिरः परिमाणमस्य शिरोद्वयसम् ।
टकारानुबन्धत्वात् ध्रित इति ईप् । तेन ऊरुद्वयसी, ऊरुदघ्नी, शिरोद्वयसी, इत्यादि ।

द्वयोर्बहूनां चैकस्य निर्धारणे किमादिभ्यो डतरडतमौ वक्त-
व्यौ । कतरो भवतोर्मध्ये काण्वः । क इति कतरः । कतमो
भवतां तान्त्रिकः । क इति कतमः । भवतोर्थतरस्ताकिंकस्त-
तर उद्बृह्णातु । य इति यतरः । स इति ततरः । यतमः,
ततमः ।

द्वयोर्बहूनां चैकस्य निर्धारणे किमादिभ्यो डतरडतमावित्यस्य
व्याख्या । द्वयोर्मध्याद्बहूनां वा नराणां मध्यादेकस्य निर्धारणे पृथक्करणे जात्यादि-
परिग्रहे वा किमादिभ्य इति कियत्तद्भवो द्वितौ अतरअतमौ भवत इत्यर्थः । किम्,
बहूनां द्वयोर्वा मध्ये कः कतरः । अत्र निर्धारणं पृथक्करणं तस्यार्थे डतरः । द्वित्वादि-
लोपः । स्वर० कतरो भवतां काण्वः । काण्वगोत्रीयः काण्ववंशीयः कः । तथा किम्,
डतरः पूर्ववत् । कतमो भवतां मध्ये तान्त्रिकः शास्त्रविदित्यर्थः । सैद्धान्तिकस्तु ता-
न्त्रिकः । यद्, तद्, उभयत्रापि डतरः टिलोपः स्वर० सौ० भवतोर्द्वयोर्मध्ये यतरस्ता-
किंकस्ततर उद्बृह्णातु ब्रवीतु इति भावः । चकारात् 'एकशब्दादपि डतरडतमौ
वक्तव्यौ' एकतरः, एकतमः । अन्यतरः, अन्यतमः ।

संख्येयविशेषावधारणे द्वित्रिभ्यां तीयः । द्वयोः संख्यापूरकः
द्वितीयः ।

संख्येयेति । संख्यातुं यागेयः संख्येयः । द्वयोल्लयाणां वा मध्ये योऽन्त्यः सं-
ख्येयो गणनायां प्रस्तुतः संख्यापूरणस्तस्य विशेषावधारणे अयमयम् इत्यस्मि-
न्नर्थे परिच्छेदे द्वित्रिशब्दाभ्यां तीयप्रत्ययो भवति ।

त्रेः संप्रसारणं सस्वरस्य । त्रयाणां संख्यापूरकः तृतीयः ।

त्रेः संप्रसारणं सस्वरस्य । त्रिशब्दस्य संप्रसारणं रेफस्य ऋकारः । द्वि-
त्रि, द्वयोः पूरणौ द्वितीयः एकस्यापेक्षयाऽपरःसंख्येयः तरय विशेषपरिच्छेदः
क्रियत इति त्रिशब्दात्तीयप्रत्ययः । अन्यत्र तु द्वौ । त्रयाणां संख्यापूरणत्वेन विशेषावधा-

जे तत्रापि तीयः । तस्मिंश्च परे त्रेः संप्रसारणं यकारस्य सस्वरस्य संप्रसारणं इकारः, कारस्य उकारः, रेफस्य ऋकारः, सस्वरस्यैव ऋकारः, दीर्घस्वरयुक्ते च दीर्घईका-
दिति संप्रसारणं । अत्र त्रिशब्दे रेफस्य ऋकारः । द्वितीयः, तृतीयः ।

षट्चतुरोस्थद् । षण्णां संख्यापूरकः षष्ठः । छुभिष्टुः । चतुर्णां
संख्यापूरकः, चतुर्थः ।

षट्चतुरोस्थद् इति । षट्चतुरोः इत्येतयोः संख्येयविशेषावधारणे सं-
ख्यापूरणैर्धे थद् प्रत्ययो भवति । षण्णां संख्यापूरणः षष्ठः । थ प्रत्ययः छुभिष्टुः थस्य ठः
स्वर० (म. ए.) स्तो० चतुर् चतुर्णां संख्यापूरणश्चतुर्थः प्र० जल० टिच्वादीप् ।
षष्ठी चतुर्थी । चतुर्णां संख्यापूरणः तुर्थः तुरीयः इति तु पूर्वमेवोक्तम् सूत्रम् ।

पञ्चादेर्मट् । पञ्चमः । सप्तमः । अष्टमः । नवमः । दशमः ।
इत्यादि ।

पञ्चादेर्मट् । पञ्चादेर्नाम्नो दशपर्यन्तात् संख्येयविशेषावधारणेऽर्थे मट् प्र-
त्ययो भवति । पञ्चानां संख्यापूरणः पञ्चमः । मप्रत्ययो नाम्नो० (म. ए.) पञ्चमः ।
एवं सप्तमः, अष्टमः, नवमः, दशम इति ।

एकादशादेर्डेः । एकेनाधिका दश एकादश । एकादशानां
संख्यापूरकः एकादशः एकादशी ।

एकादशादेर्डेः । टकारानुबन्धत्वमत्राप्यनुवर्तनीयम् । एकादशान्, एकादशा-
नां संख्यापूरणः एकादशः । डप्रत्ययः अत्र डित्वाट्टिलोपः । स्वर० (म. ए.) स्तो०
सहादेः सादिरिति एकस्य एका इत्यादेशः देवशब्दवत् एकत्वात्प्राय एकवचनमेव
एवं द्वादशः, त्रयोदशः ।

द्वित्र्यष्टैकानां द्वात्रयोष्टैकाः । प्राक्शतादनशीतिबहुव्रीह्योरिति
वक्तव्यम् । द्वादशः द्वादशी । त्रयोदशः त्रयोदशी । चतुर्दशः
चतुर्दशी । सप्तदशः सप्तदशी । अष्टादशः अष्टादशी ।

द्वित्र्यष्टानां द्वात्रयोष्टा इति । द्विशब्दस्य द्वा इत्यादेशः त्रिशब्दस्य त्र्य
इत्यादेशः अष्टन् इत्यस्य अष्टा इत्यादेशः । चतुर्दशः, पञ्चदशः, षोडशः, सहादेः सादि-
रिति षस्यडः दस्यडः उथो सप्तदशः, अष्टादशः, एकोनविंशतिरित्यत्र, डप्रत्यये कृते
निपातनात् तिसहितस्य टेरकारस्य लोपः । स्वर० एकोनविंशः ।

विंशत्यादेर्वा तमट् । विंशतेः संख्यापूरकः विंशतितमः ।
पक्षे विंशतेस्तिलोपः । विंशः ।

विंशत्यादेर्वा तमट् । विंशत्यादेर्नाम्नः संख्येयविशेषावधारणे तमट् प्रत्ययो वा भवति । वाग्रहणादेकत्र तमट्, द्वितीये डः, तृतीये प्रत्ययो न । यथास्थित एव तिष्ठति । विंशतिः आद्ये तमट्प्रत्ययः टकार ईबर्थः विंशतेः संख्यापूरणः विंशतितमः, तथा स्त्रीत्वे विंशतितमी इत्यपि भवति, द्वितीये ड प्रत्ययः डानुबन्धेत्यस्वरा-देर्लोपस्तेविंशतेरपि इति इत्यनेन तिसहित टिलोपः पूर्व ति इत्यस्य लोपः पश्चाद्रेड्दो-पः । स्वर० विंशः, तथा प्रक्रियायां विंशतेर्द्वैतिः विंशतेर्भस्य तिशब्दस्य लोपः स्यात् द्विति परे । यद्वा केचित्तु वाग्रहणादेव पश्चादेर्मे इति मप्रत्ययमपीच्छन्ति । तन्मते विंशतिम इत्यपि स्यात् । एवं एकाविंशतितमः एकाविंशः । द्वाविंशतितमः द्वाविंश-तितमी, द्वाविंशः । त्रिंशत्तमः । चत्वारिंशत्तमः, चत्वारिंशत् । पञ्चाशत्तमः पञ्चाशः पञ्चाशत् । षष्ठितमः, एकषष्टितमः, एकषष्टः । इत्यादि ज्ञेयम् ।

चत्वारिंशदादौ वा । द्विचत्वारिंशत्-द्वाचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिं-शत्-त्रयश्चत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत्-अष्टाचत्वारिंशत् । अनशी-तीति विशेषणाद्द्व्यशीतिः । त्र्यशीतिः । अष्टाशीतिः ।

चत्वारिंशदादौ वा । चत्वारिंशदादिषु शब्देषु परेषु द्वित्र्यष्टानां द्वात्रया वा भवन्ति । द्विचत्वारिंशत्, द्वाचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत् । त्रयश्चत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत्, अष्टाचत्वारिंशत् । द्विपञ्चाशत्, द्वापञ्चाशत् । त्रिपञ्चाशत्, त्रयः पञ्चाशत् । अष्टपञ्चाशत्, अष्टापञ्चाशत् । एवं द्विषष्टिः, द्वाषष्टिः । द्विसप्ततिः, द्विसप्ततिः । द्विनवतिः, द्वािनवतिः । अनशीतिरिति विशेषणात् द्व्यशीतिः, द्व्यशीति-तमः । अशीतिः, अष्टाशीतिः । अत्र द्वात्रयोष्टा न भवन्ति ।

शतादेर्नित्यम् । शततमः । कतिकतिपयाभ्यां थः । कतिथः । कतिपयथः ।

शतादेर्नित्यं तमट् प्रत्ययः स्यात् । शतस्य संख्यापूरणः शततमः।एकादश-देरधिकार्थत्वं सप्तम्यर्थे शते सहस्रे च ङप्रत्ययः । एकादश अधिका यस्मिन् तदेकादश-शतं । एवं द्वादशं, त्रयोदशं, एकविंशं, इत्यादिशब्दात् शततमः, एकशततमः, मासतमः, अर्धमासतमः, संवत्सरतम इत्यादि ज्ञेयम् । शतादीनि संख्येययोगीनि लोकादवगन्तव्यानि ।

संख्यायाः प्रकारे धा । संख्यावाचकाच्छब्दात्प्रकारेऽर्थे वाच्ये सति धाप्रत्ययो भवति । द्विप्रकारं द्विधा, त्रिधा, चतुर्धा, पञ्चधा, षोढा । संख्यायाः प्रकारे धा । संख्यावाचिनो नाम्नः प्रकारेऽर्थे धाप्रत्ययो

भवति । द्विप्रकारमिति । द्वौ प्रकारौ अस्तेति वा द्विधा, त्रिधा, चतुर्धा, पञ्चधा, षोढा इत्यादि ।

गुणोष् वा । द्वेधा त्रेधा । द्वैर्धं त्रैधम् ।

गुणोऽण्वा । धामत्यये परे द्वित्रिशब्दयोगुणो भवति, अण्च वा भवति । इकारस्य ए गुणः । द्वेधा, त्रेधा । क्त्वाद्यन्तञ्चेति । अव्य० । तथा धामत्ययात् स्वार्थेऽण्प्रत्ययो भवति । णकारो वृद्धार्थः । द्विधा, त्रिधा । उभयत्राप्यण् वृद्धिः । यस्य लोपः । गायत्र्याद्यण् । नपुंसके (प्र. ए.) अतोऽम् (प्र. ए.) द्वैर्धं, त्रैधम् ।

क्रियाया आवृत्तौ कृत्वस् । पञ्चकृत्वः । सप्तकृत्वः ।

क्रियाया आवृत्तौ कृत्वस् । क्रियायाश्चलनगमनचरणादिकाया आवृत्तौ तत्संख्येन परावृत्तेन पौनःपुन्यगणने वारंवाराथे च समादिसंख्यायाः कृत्वस् इति प्रत्ययो भवति । पञ्चन् पञ्चवारान् इति पञ्चकृत्वः । कृत्वस् प्रत्ययः । नात्रो०प्रथमैकवचनं सि अव्यया० स्तो० पञ्चकृत्वः । एवं सप्तकृत्वः, कतिकृत्वः । इत्यादीन्पुदाहरणानि ।

द्वित्रिभ्यांसुः । द्विरुक्तं त्रिरुक्तम् ।

द्वित्रिभ्यांसुः । द्वित्रिशब्दाभ्यां क्रियाया आवृत्तौ सुप्रत्ययो भवति । उकार उच्चारणार्थः । द्वौ वारौ इति द्विः । त्रीन् वारान् इति त्रिः । स् प्रत्यये कृते (प्र. ए.) अव्यया० स्तो० अग्रे उक्तमिति नाभिनोरः । स्वर० एवं द्विरुक्ते । द्वौवारौ इत्यर्थः । त्रिरधीते त्रिः । त्रीन् वारान् अधीते पठवीत्यर्थः ।

एकस्य सुप्रत्ययसहितस्य सकृदादेशो वक्तव्यः ।

सकृदेकवारम् । बह्वादेः शम् । बहुशः । स्तोकशः ।

अल्पशः । शतशः । सहस्रशः । कोटिशः ।

बह्वादेः शस् । बह्वादेः नात्रो वारंवाराथे शस्प्रत्ययो भवति । बहु, बहुन् वारान्, इति बहुशः । शस् प्रत्ययः । अव्य० एवं शतशः, सहस्रशः, लक्षशः, कोटिशः, अनेकशः, भूरिशः, गणशः-इत्यादीनि ।

तयायटौ संख्यायाः । द्वितयं त्रितयं द्वयं त्रयं द्वितयी त्रितयी द्वयी त्रयी । शेषा निपात्याः कत्यादयः ।

तयायटौ संख्याया अवयवार्थे । संख्यायां वाच्यमानायां तय अयद् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । तत्र तयद् संख्यावाचिनः शब्दाद्यथासंभवं भवति ।

अयद् द्वित्रिशब्दाभ्यामेव । द्वित्रि उभयत्र तयद् छीबे द्वितयं त्रितयं त्रयोऽवयवा यस्य तत्रितयं, एवं द्वयं, त्रयं द्वित्रि अयद् प्रत्ययः । यस्य लोपः। स्वर० (प्र. ए.) अतोम् स्त्रीलिंगे द्वितयी, त्रितयी, द्वयी, त्रयी, उभयशब्दादप्ययद् वक्तव्यः । उभावयवो यस्य स उभयः । टित्त्वाद्भयी । यस्य लोपः । अल्पेशमीकुटीशुण्डाभ्योरः । अल्पार्थे लघ्वर्थे वाच्ये शमी कुटी शुंडा इति त्रिभ्यः शब्देभ्यो रप्रत्ययो भवति । अल्पा शमी शमीरः । अल्पा कुटी कुटीरः । अल्पा शुंडा शुंडारः । स्त्रीपुंसोर्नण् स्नणौ । स्त्रीपुंसोः शब्दयोः क्रमेण नण् स्नणौ प्रत्ययौ भवतः अत्यल्पार्थे । स्त्रीषु भवः स्त्रिया अपत्यं स्त्रीणां समूहो वा जैगं । पुंसि भवः पुंसोऽपत्यं पुंसां समूहो वा पौंसं । तत्र जैगमित्यत्र नण् णित्त्वाद्द्विः । षूर्णोपो० तथा पुंस् स्नण् प्रत्ययः णित्त्वाद्द्विः । पौंसं । संयोगांतस्येति सलोपः । (प्र. ए.) छीबे अतोम् । अमृशसो० मोनु० । अथोपसंहारमाह । शेषा निपात्याः कत्यादयः । शेषा अत्र व्याकरणेऽनुक्ता ग्रंथांतरेषु च उदाहृताः शब्दाः कति-कतिपय-कतिथ-कतिपयथ-यति-तति-अन्ये-पि विंशति-त्रिंशत्-चत्वारिंशत्-षष्टि-सप्तति-अशीति-नवति इत्यादयः शब्दा निपात्या निपातसिद्धाः । अत्र प्रयोगानुसारेण साध्याः ।

सुबोधिकायां कृषायां, सूरिश्रीचंद्रकीर्तिभिः ॥

स्यादीनां प्रक्रिया पूर्णा, बभूवेत्थं मनोहरा ॥ १ ॥

तेषामेवहि सच्छिष्यो हर्षकीर्त्याख्यपाठकः ॥

लेखनोपज्ञतामस्याः प्रपेदे प्रीतमानसः ॥ २ ॥

॥ इति श्रीनागपुरीयतपगच्छाधिराजश्रीचंद्रकीर्तिसूरिकृतायां सारस्वतदी-
पिकायां प्रथमवृत्तिः संपूर्णा ॥ १ ॥

॥ इति प्रथमवृत्तिः संपूर्णा ॥

अथाख्यातप्रत्यया निरूप्यन्ते ॥ वक्ष्यमाणाः प्रत्यया धातोर्ज्ञेयाः ।

अथः परमात्मने ॥ सरस्वतीं सदाभक्तवाञ्छितार्थविधायिनीम् । सद्वा-
ग्विलाससंदोहदोहां कामदुघामिव ॥ १ ॥ नत्वानागपुरीयावहतपोगणविभूषणम् ॥
श्रीराजरत्नसूरिं चाख्यातव्याख्या विधीयते ॥ २ ॥ (युग्मम्) अथ ग्रन्थकार आ-
ख्यातप्रत्ययान्विवक्षुः प्रतिज्ञां करोति । अथाख्यातेत्यादि । अथेति संज्ञासंधि-
विभक्तिपुष्पदस्मद्वृत्तीप्रत्ययकारकसमासतद्धितलक्षणाधिकाराष्टकथनानंतरम् आ-
ख्यातं नाम व्याकरणस्यनवमोधिकारस्तस्य प्रत्यया निरूप्यन्ते कथ्यन्ते । आ-
ख्यायन्ते कथ्यन्ते अर्थात् निष्पाद्यन्ते भ्वादीनां रूपानि येन तदाख्यातम् अथवा
आख्याति आचक्षते कर्तुर्व्यापारमित्याख्याताः प्रतीयते ज्ञायतेऽर्थो येभ्यस्ते प्रत्ययाः
आख्यातसंज्ञकाः प्रत्ययाः आख्यातप्रत्ययाः । तत्रप्रथममधिकारसूत्रम् धातोः धातो-
रिति पंचम्येकवचनान्तं पदां वक्ष्यमाणा इति वक्ष्यन्ते कथयिष्यन्ते ये ते वक्ष्यमाणा
अतः परं ये वक्ष्यन्ते प्रत्ययास्ते धातोरेवाग्रे ज्ञेया न नाम्नः । अत्र प्रत्ययशब्देन प्रायो
विभक्तयो ज्ञेयाः । तदधिकारादवादयोऽपि प्रत्यया धातोरेव ज्ञेयाः । तांश्च यथाधिकारं
ग्रन्थकृदेव वक्ष्यति । अथ कोऽसौ धातुरित्यत । आह । सूत्रम् ।

भ्वादिः । भूसत्तायामित्यादिशब्दो धातुसंज्ञो भवति । सच त्रिविधः ।
आत्मनेपदी परस्मैपद्युभयपदी चेति ।

भ्वादिः । भूः आदिर्यस्यासौ भ्वादिः स्तो० भूधातुः सत्तायां विद्यमानार्थे वर्त्तते
इत्येवमादिर्यः शब्दो वर्णसमुदायात्मको धातुपाठेऽभिहितः स धातुसंज्ञो
भवति । विभक्तिप्रत्ययरहितः केवलो भ्वादिर्धातुसंज्ञो भवति । तत्क्रमश्च धातुपाठादव-
गन्तव्यः । इह ग्रन्थगौरवमयान्न लिख्यते । दधात्यर्थमिति धातुः स चेति । स धा-
तुत्रिविधः तिस्रो विधाः प्रकारा यस्य स त्रिविधः पदभेदात्रिप्रकारः । आत्मनेपदं
अष्टादशसु वक्ष्यमाणेषु विभक्तिवचनेषु अंत्यनववचनात्मकं विद्यते यस्य स आत्मने-
पदी एष वृद्धावित्यादिः ॥ १ ॥ तथा परस्मैपदं वक्ष्यमाणवचनेषु आद्यं नववचनात्मकं
विद्यते यस्य स परस्मैपदी भूसत्तायामित्यादिः ॥ २ ॥ तथा उभये परस्मैपदा-
त्मनेपदे विद्यते यस्म स उभयपदी पचति करोति इत्यादिः ॥ ३ ॥ यद्यपि नि-
विशादेरिति सूत्रेण केषांचिद्वाचानां पदविपर्ययो भवति । तथाप्यत्र स्वभावेन
पदत्रयेण त्रिविधत्वमुक्तम् । अथ प्रथममात्मनेपदं येभ्यो भवति तान् दर्शयति
सूत्रम् ॥

आदनुत्तदात्तङितः । अनुदाचेतो ङितश्च धातोरादित्यात्मने-
पदं भवति ।

आदनुदात्तेति । आत् (प्र० ए०) ह्रस्वः अनुदात्तश्च इ च अनुदात्तौ तौ इतौ यस्य सोऽनुदात्तश्चित् तस्मात् अनुदात्तश्चितः । द्विपदं सूत्रम् । अनुदात्तेत् इति धातुपाठे योऽभिहितः धातुः सः अनुदात्तेत्संज्ञकः कल्पितः । एष्ट् वृद्धौ इत्यादिकः । तथा छित् लकारानुबन्धः शीङ् स्वप्ने इत्यादिकः ततोऽनुदात्तेतो ङितश्च धातोः आत् इति शब्देन आत्मनेपदं भवतीत्यर्थः । अथोभयपदिनां लक्षणमाह ।

जित् स्वरितेत्वे उभे । जितः स्वरितेश्च धातोरुभे आत्मनेपदपर-
स्मैपदे भवतः । आत्मगामि चेत्फलमात्मनेपदं परगामि चेत्परस्मैपदं
प्रयोक्तव्यम् । अन्वर्थत्वात् ।

जित्स्वरितेत्यादि । अकार इत् यस्य स जित् पश्च स्वरितेत्संज्ञको धातु-
पाठे उक्तः । जिच्स्वरितेश्च जित्स्वरितेत् तस्मात् जित्स्वरितेतः (पञ्चम्येकवचनम्)
उभे (प्र० द्वि०) ईमौ अइष्ट द्विपदं सूत्रम् जितो धातोरुदात्तं दाने बुकृञ् करणे
बुञ् इत्यादेः प्रसिद्धात्तथा स्वरितेत इति यस्य धातोर्धातुपाठे स्वरितेत इति
संज्ञा कल्पितास्ति तस्मात्तदुपचर्षपाके इत्यादेर्धातुपाठोक्तात् धातुगणात् उभे इति
आत्मनेपदपरस्मैपदे द्वे अपि भवतः । अथ ग्रन्थकार एवोभयपदिनां धातूनां
पदप्रयोगशिक्षामाह । आत्मगामि चेद्विदिति चेद्यदि । उभयपदिनां धातूनां क्रियायाः
फलम् आत्मगामि भवति । तदात्मनेपदं प्रयोज्यं यथा आत्मार्थं पचते । परार्थं
पचति । तथा च । यथा जगतः पितरौ वन्दे इत्यत्र वन्दनलक्षणक्रियायाः फलस्या-
त्मगामित्वात्कालिदासकविर्वन्दे इत्यत्रात्मनेपदं प्रयुक्तवान् । तथा यद्यपि सारस्वती-
मृजुं कुर्वे इत्यत्र पठनस्य परगामित्वात्परस्मैपदं युज्यते । तथापि तत्पाठनादु-
त्पन्नं पुण्यलक्षणं फलं कर्तृगाम्येवेत्यवधार्यात्मनेपदं प्रयुक्तं । परगामीति चेद्यदि
क्रियायाः फलं परगामि भवति । तदोभयिनां धातूनां परस्मैपदं भवति । यथा
प्रक्रियाकौमुद्यां कुर्मः इत्यत्र करोतेर्धातोः परस्मैपदं ग्रन्थस्य शिष्यानुशिष्यपठनपा-
ठनलक्षणस्य फलस्य परगामित्वात्प्रयुक्तं । एवमन्यदपि यथासंभवमूह्यम् ॥ एतत्प-
दद्वयस्य प्रयोजनं कृत इत्यत आह । अन्वर्थोदिति । आत्मने परस्मै इति द्वयोर्नाम्नो-
रनुगतार्थत्वात् । यादृशं नाम तादृश एवार्थः । यथा आत्मनिमित्तमात्मनेपदं
परनिमित्तं परस्मैपदमित्यर्थः । तस्मात् इदं त्वात्मगामीत्यादिपदप्रयोगकथनमुभयप-
दिनामेवावगन्तव्यं नान्येषां । असावर्त्तिकश्चायं विधिः । अथ परस्मैपदप्रयो-
गमाह ।

परतोऽन्यत् । पूर्वोक्तनिमित्तविधुरादन्यस्माद्धातोः परस्मैपदं भवति ।

परतः (पं ए.) तस्मत्प्रयान्तम् अन्यत् । (प्र० ए०) अन्यशब्दस्य नपुंसकलिङ्गे पदप्रयोगस्त्वन्यादेः द्विपदं । पूर्वोक्त्यादि । पूर्वोक्तानि यानि सूत्रद्वयोक्तानिमित्तानितत्रानुबन्धरहिताच्च धातोः परस्मैपदं भवति । स च धातुपाठात् श्लेषः । अथ विभक्तिषु परस्मैपदात्मनेपदयोर्वचनसंख्यामाह । सूत्रम् ।

नव परस्मै पदानि । तिबादीनामष्टादशसंख्याकानामाद्यानि नववचनानि परस्मैपदसंज्ञानि भवन्ति । पराण्यात् पराण्यद्वे-
तनान्यात्मनेपदानि भवन्ति ।

नव । (प्र० व०) जश्शसोर्लुक् । परस्मैपदानि (प्र० व०) नपुंसकद्विपदं सूत्रम् । तिबादीनामिति वर्त्तमानविधिसंभावनाशीः प्रेरणानघतनपरोक्षार्थाशीरर्थस्त्वस्त-
नार्थभविष्यत्क्रियातिपत्तिभूतार्थलक्षणानां दश विभक्तीनां यान्यष्टादशाऽष्टादश वच-
नानि तेषां मध्ये आद्यानि नववचनानि परस्मैपदसंज्ञानि भवन्ति । तानि परस्मैप-
दिभ्यो धातुभ्यः प्रयुज्यन्ते । पराणि तिबादानामेव पराणि नववचनेभ्य उच्यन्ति
ते आते अन्ते इत्यादीनि नव वचनानि आत्मनेपदसंज्ञानि भवन्ति तथात्रकेषु-
चित्पुस्वकेषु पराण्यात् इति सूत्रं दृश्यते । तत्र पराणि (प्रव.) आत्द्विपदं पराणि
नववचनानि आत्मनेपदसंज्ञानि भवन्तीति वृत्तिः सुगमा ॥ अयाख्यातविभक्तीनां
मध्ये सर्ववैयाकरणसमयप्रतिपालनार्थं वर्तमानविभक्तिप्रयोगसूत्रमाह ।

वर्तमाने ॥ परस्मैपदानि ॥

१	तिप्	तस्	अन्ति
२	सिप्	थस्	थ
३	मिप्	वस्	मस्

॥ आत्मनेपदानि ॥

१	ते	आते	अन्ते
२	से	आथे	ध्वे
३	ए	वहे	महे

प्रारब्धो परिसमाप्तश्च वर्त्तमानः तस्मिन्नाभिधेये तिबादयः प्र-
त्यया भवन्ति । अस्य तिबादेः पाणिनीयानां लडिति संज्ञा ।

वर्त्तमाने (स० ए०) तिप् । तस् । अन्ति । सिप् । थस् । थ । मिप् ।
वस् । मस् । ते । आते । अन्ते । से । आथे । ध्वे । ए । वहे ।
महे । सर्वाण्यन्येतानि प्रथमैकवचनान्तानि साङ्केतिकानि एवमेकोनविंशतिपदं सू-
त्रम् । अथ वृत्तिकारो वर्त्तमानइति पदं व्याचष्टे । प्रारब्धेति । कश्चित्कालः क्रियायाः

प्रथमक्षणे एव लग्नः स प्रारब्धः स यावत् अपरिसमाप्तः अपरिपूर्णस्तावद्वर्त्तमान इत्युच्यते । प्रारब्धापरिसमाप्तक्रियोपलक्षितः कालो वर्त्तमानस्तस्मिन् उक्तलग्ने वर्त्तमाने कालेऽभिधेये वाच्यमाने सति धातोस्तिवादयो महेपर्यन्ता अष्टादश प्रत्यया विभक्तिलक्षणा भवन्ति, प्रयुज्यन्ते इत्यर्थः । तत्र तिवादयो मस्यपर्यन्ताः परस्मैपदसंज्ञाः तेआदयो महेपर्यन्ता आत्मनेपदसंज्ञाः । अथ ग्रथान्तरे एतेपात्रेवाष्टादशवचनानां संज्ञान्तरमाह । अस्प्येति । पाणिनीयानाम् आचार्याणां पाणिन्युक्तग्रन्थपाठिनां वा मते अस्य तिवादेरष्टादशसंख्यस्य प्रत्ययगणस्य लट् इति संज्ञा ज्ञेया । वर्त्तमाने लट् १, विधिसंभावनयोर्लिङ् २, आशीःप्रेरणयोर्लोट् ३, अनचतने० लङ् ४, परोक्षे लिट् ५, आशिषि लिङ् ६, अस्तने लुट् ७, भविष्यति लृट् ८, क्रियाति-पत्तौ लृङ् ९, भूते लृङ् १० इति दश लकारास्तत्र वर्त्तमाने लट् । एतेपात्रेव प्रत्ययानां त्रिभिवचनविभागभेदेन पुरुषसंज्ञामाह । सूत्रम् ।

नाम्नि च युष्मदि चास्मदि च भागैः । नामादिपूपपदेषु प्रा-
प्तेषु सत्सु त्रिभिर्भागैरेते प्रत्यया भवन्ति । ते च त्रयो भागा
यथाक्रमं प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्ति । नाम्नि प्रयुज्यमा-
ने चशब्दादप्रयुज्यमानेऽपि प्रथमपुरुषः । युष्मदि मध्यमः ।
तथैवास्मद्युत्तमः । भू सत्तायाम् ।

नाम्नि च युष्मदि च अस्मदि च भागैः । (सप्तपदं सूत्रम्) नामा-
दिष्विति । देवः देवौ देवाः । अथवा सः तौ ते इति नामत्वं । युवां यूयम् इति युष्मद् ।
अहम् आवां वपम् इति अस्मद् । नामयुष्मदस्मल्लक्षणेपु पदेषु उपपदेषु समीपे
प्रयुज्यमानेषु परस्मैपदिनामात्मनेपदिनां च प्रत्येकं त्रिभिर्भागैश्छेदैः कृत्वा एते उक्ता
वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया भवन्ति । तत्र तिप् तस् अन्ति इति परस्मैपदे । ते आते
अन्ते इत्यात्मनेपदे । सिप् १, थस् २, थ ३, से, आथे २, ध्वे ३ इति परस्मैपदात्मने-
पदयोर्भेद्यमपुरुषसंज्ञा । मिप् १ वस् २ मस् ३ परस्मैपदे । ए १ वहे २ महे ३ आ-
त्मनेपदे इत्युत्तमपुरुषसंज्ञा ॥ ३ ॥ अथ नामादिषु प्रथमादिपुरुषप्रयोगशिक्षामाह ।
नाम्नीति । नाम्नि सामान्यलक्षणे प्रयुज्यमाने उच्यमाने चशब्दादप्रयुज्यमानेऽपि
प्रथमपुरुषो भवति । युष्मदस्मदोश्च प्रयोगेऽप्रयोगे मध्यमपुरुषोत्तमपुरुषो भवतः । ते
च त्रयो भागाः यथाक्रमं प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्ति । तेषां ग्रंथेऽप्युदाहरणानि प्रद-
श्यन्ते । प्रयुज्यमाने यथा । चंपूकथायां+ ' जयति गिरिमुतायाः कामसंतापवादि-
न्पुरसि रसनिकेकक्षादनश्चंद्रमीलेः ' इति । यदि वा- ' तं संतः श्रोतुमर्हन्ति । '
तथाऽप्रयुज्यमाने यथा रत्नमालायां । ' शिशिरपूर्वमृतुत्रयमुत्तरं मयनमाहुरहश्च

तदामरम् ।' इत्यत्र बुधा इत्यप्रयुज्यमानेऽपि नास्ति आहुरितिप्रथमपुरुषप्रयोगः । तथा युष्मदि प्रयुज्यमाने ऽप्रयुज्यमानेऽपि मध्यमपुरुषः । यथा+कुमारसंभवे—'त्वं पि-
तृणामपि पिता देवानामपि देवता ॥ परतोऽपि परश्चासि विधाता वेधसामपि ॥ १ ॥'
इति प्रयुज्यमाने मध्यमपुरुषप्रयोगः । अस्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमानेऽप्युत्तमपुरुषः ।
प्रयुज्यमाने यथा । 'तमहमिह निमित्तं विश्वजन्मात्पयानामनुमितमभिवंदे भग्नैःकाल-
मीशम्' । अप्रयुज्यमाने यथा । 'मंदः कवियशःपार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम्' ।
इत्यादि । अथ परस्मैपदप्रयोगशिक्षामाह ।

कर्तरि पं च । पं च परस्मैपदं कर्तरि भवति । चकारादात्मने-
पदमपि । तत्र भूइत्येतस्मात्परस्मैपदिनोऽब्विकरणात्कर्तरि
तिबादयो योज्यन्ते । तत्रैकत्वविवक्षायां प्रथमपुरुषैकवचने
भू तिप् इति स्थिते । पकारः पित्कार्यार्थः ।

कर्तरि पंच । त्रिपदम् । पम् इति परस्मैपदं तिप् तस् अन्ति इत्यादि नवल-
क्षणं कर्तरि कर्त्रेकावेव भवति । न केवलं परस्मैपदं किंतु आत्मनेपदमपि कर्तृक्तौ
भवति । अयं भावः । परस्मैपदिनां धातूनां कर्तरि परस्मैपदं भवति । आत्मनेपदि-
नामात्मनेपदं भवति । उभयपदिनां तु उभे अपि आत्मनेपदपरस्मैपदे भवतः । यथा-
'जयंति सन्त' इति परस्मैपदम् । तदनु च विजयन्ते इत्यात्मनेपदम् । 'सारस्वती-
मृजुं कुर्वे' इत्यत्र करोतेर्धातोरात्मनेपदम् । 'प्रक्रियाकौमुदीं कुर्म' इति परस्मैपदम् ।
एवमन्यत्राप्युहं । कर्मोक्तौ तु आत्मनेपदमेव भवति । अत्र प्रथमं यदुक्तं म्वादिरिति
सूत्रेण भूइत्यादीनां धातुसंज्ञा प्रतिपादिता तेन भूधातोर्देशानामपि लकाराणां
प्रयोगं विकीर्षुः प्रथमं वर्तमानार्थविभक्तिप्रयोगं दर्शयति । तत्रेति । तेषु परस्मैप-
द्यात्मनेपदभयपदलक्षणेषु धातुषु भूसत्तायामित्यादिर्धातुरुदात्तत्वात्परस्मैपदी
वर्तते । स चाब्विकरणो भवति । विक्रियतेऽवस्थान्तरं भजते धातुरनेनेति विकर-
णम् । यथा प्रकृतिप्रत्ययार्थाभिधानेन सहापोविकरणम् । यद्वा प्रकृतिप्रत्ययार्तः-
पाती गणविभागकारकः प्रत्ययो विकरणं सचाप्यकर्तृरित्याद्याख्यातोक्तः प्रत्ययस्त-
द्विकरणमुच्यते । अब्विकरणं यस्यासौ अब्विकरणस्तस्मात्परस्मैपदिनोऽब्विकर-
णाच्च विबादयः परस्मैपदार्था नव प्रत्यया योज्यन्ते । इह हि धातवो दशधा ।
तत्राब्विकरणा म्वादयः १, लुग्विकरणा अदादयः २, लुग्विकरणा अपि द्विरुक्त-
ह्लादयः ३, यविकरणा दिवादयः ४, उविकरणाः स्वादयः ५, नुम्विकरणा रुधादयः
६, उप्विकरणास्तनादयः ७, अविकरणास्तुदादयः ८, नाविकरणाः ऋयादयः ९,
स्वार्थेऽव्यंताश्चुरादयः १० । तेषु भूधातुरब्विकरणस्तस्मात्तिबादयः प्रयोज्यन्ते ।
भूसत्तायाम् अयं धातुः सत्तायां विद्यमानार्थे भवनार्थे । परस्मैपदी । परतोऽन्यत्

सूत्रात् । अकर्मकोऽयं । भूङ् मासौ आत्मनेपदी । सकर्मकोऽयम् । द्वयोर्धात्वोरूपाणि निमग्नन्ते । तत्रादौ परस्मैपदिनो रूपाणि कथ्यन्ते । पश्चादात्मनेपदिनः । भूधातोः स्तिबादयो नव विभक्तयो भवन्ति । भूमथमपुरुषैकवचनं तिप् । अत्र पकारः पित्कार्यार्थः, पित्कार्यं च । अपिप्तादिर्ङित् । अवादावीप्पित्तिस्मि । उरौ इत्यादि तदर्थोऽयं पकारः । ' भू ति ' इति स्थिते । सूत्रम् ।

अप् कर्तरि । धातोरप्प्रत्ययो भवति कर्तरि विहितेषु त्यादिषु चतुर्षु दिप्पर्यन्तेषु परतः । पकारो विकरणभेदज्ञापनार्थो गुणार्थश्च । प्रकृतिप्रत्ययान्तः पतति यः प्रत्ययः स विकरणः ।

अप् (प्र. ए.) कर्त्तरि (स० ए०) द्विपदं सूत्रम् । धातोरिति भ्वादेशातोः प्रत्ययान्ताच्च धातोः कर्त्तरि अप्प्रत्ययो भवति तिबादिषु दिबाद्यन्तेषु चतुर्षु वर्त्तमानार्थविधिसंभावनार्थांशीः प्रेरणार्थानद्यतनार्थलक्षितेषु चतुर्षु प्रत्ययगणेषु परेषु सत्सु अप्रत्ययो भवतीत्यर्थः । अप् इत्यत्र पकारो विकरणभेदज्ञापनार्थः । यतोऽत्रापप्रत्ययोऽवशिष्यते तुदादेरः इत्यत्राप्यकारोऽवशिष्यते । इत्थम् अप्प्रत्ययस्यान्तरं न लक्ष्येत । अतः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थमयं पकारः । पित्कार्यार्थश्च । भू अ इति स्थिते

गुणः । धातोरन्त्यभूतस्य नामिनो गुणो भवति । अवादेशः । भवति । द्व्यर्थविवक्षायां तस् ।

गुणः । (प्र० ए०) सौंधातोः धातुसंबन्धिनोऽन्त्यभूतस्य नामिनः इवर्णोः वर्णशवर्णानां गुणः संज्ञासंघुक्तो भवति । क्वचित्पिति परे इति दृश्यते तदनिपतं । पितं विनापि विभ्राचक्रुडुरित्यादौ गुणस्य दृश्यमानत्वात् । भोअति इति स्थिते । अवादेशश्चेति । ओअस् स्वरहीनं भवति इति सिद्धम् । द्व्यर्थविवक्षायां । द्वयोर्वाच्यमानयोः सतोः प्रथमपुरुषद्विवचनं तस् । भू तस् । (अक्कर्त्त०) भू अ तस् इति स्थिते गुणः । ननु अप्प्रत्ययं विनापि गुणः क्रियतां तदर्थं सूत्रमाह ।

अपिप्तादिर्ङित् । पकारेतादिकं च विहायान्यः प्रत्ययो ङित्संज्ञो भवति । अन्य इति किम् । इडामायवर्जितो दशलकारान्तःपाती ङित् । आदिशब्दात्सीसिग्रहणम् ।

(अपिप्तादि०) प इत् यस्यासौ पित् । त आदिर्यस्यासौ तादिः पित्च तादिश्च पिप्तादी । ताभ्यामन्योऽपिप्तादिः (प्र० ए०) इ इन् यस्या-

सौ ङित् (प्र. ए.) द्विपदं पकारानुबन्धं तिप् उप् प्रत्ययादिकं तादिकं । ता । तारौ । तारस् । इत्यादिभ्रस्तनार्थप्रत्ययं च विहाय त्यक्त्वा योऽन्यः प्रत्ययः स ङकारानुबन्धं विनापि आख्याते ङित्संज्ञो भवति । पकारेण तादिकं चेति आदिशब्दात्तिस्योग्रहणम् । तेन भूतार्थे सिप्रत्यये परे अवर्तिष्ठ अदर्शयत् इत्यादौ गुणः । तथा आशिषि सीष्टप्रत्यये परे चेपीष्ट स्तोपीष्टेत्यादौ गुणः । अथ ङित्प्रयोजनमाह । सूत्रम् ।

ङित्यद्भ्युसि । किति ङिति च परे धातोर्गुणो भवति द्व्युसं वर्जयित्वा । कृतद्विर्वचनस्य उसि परे तु गुणो भवति । ततो ङित्त्वात्तसि गुणप्रतिषेधेऽप्प्रत्ययनिमित्तो गुणो भवत्येव । स्रोर्विसर्गः । भवतः । बह्वर्थविवक्षायां भव अन्ति इति स्थिते । अदे । अकारस्य लोपो भवति अकारे एकारे च परे । अदे इत्यत्र अकारैकारौ तिबादिप्रत्ययस्येत्यर्थः । भवन्ति । भवसि भवथः भवथ ।

ङित्यद्भ्युसि । क्व क्व क्वौ तौ इतौ यस्य स ङित् तस्मिन् ङिति (स. ए.) ङिरिति द्विरुक्तो धातुः । द्वेः द्विरुक्तस्य धातोः उस् द्व्युस् तस्मादयोऽद्भ्युस् । तस्मिन् अद्भ्युसि (स. ए.) द्विपदं सूत्रम् । किति पिति व्यतिरिक्तेण बादौ यक् प्रत्ययादौ च ङिति तादिर्वर्जिते प्रत्यये यङ्प्रत्ययादौ च परे धातोर्नामिनो गुणो न भवति । तत्रापि विशेषमाह । द्व्युसमित्यादि द्वेद्विरुक्तस्य धातोः उस् द्व्युस् तं द्व्युसं वर्जयित्वाऽन्यत्र गुणो न भवतीत्यर्थः । कृतद्विर्वचनादिति अप्रत्ययस्य लुकि कृते भ्वादेर्धातोर्द्विरुक्तात्कृतद्वित्वात्परस्य योऽन्यस्थाने उसादेशो विहितः तस्मिन्परे सति ङित्त्वेपि गुणो भवतीत्यर्थः । ततोऽत्र प्रस्तुते भूधातौ तस्य ङित्त्वात्तसि परे गुणप्रतिषेधेपि अप्रत्ययनिमित्तो गुणो भवत्येव गुणे कृते ओ अङ् । स्वर० । स्रो० भवतः इति सिद्धं बह्वर्थानां बहुनां वक्तुमिच्छा यत्र क्रियते तत्र बहुवचने भू अन्ति इति स्थिते (अक्त्त०) (गुणः) ओ अङ् । स्वर० भव अंति इति जातम् । सूत्रम् । अच्च एच्च अदे तस्मिन् (स. ए.) सांके० । अकारस्य त्यादिप्रत्ययस्ये अकारे एकारे च परे लोपो भवति । अनेन वमध्यस्थितस्याऽप्प्रत्ययसंबन्धिनोऽकारस्य लोपः । स्वर० भवति इति प्रथमपुरुषस्य वचनत्रयसाधनम् । एवं भवसि । भवथः । भवथ । इति मध्यमपुरुषे वचनत्रयसाधना । उत्तमपुरुषवचनत्रयेऽपि अप्रत्यये नामिनो गुणे च कृते । ओअङ् । स्वर० भवामि । भववः । भवमः । इति स्थिते । सूत्रम् ।

व्मोरा । अकारस्य धात्वं भवति वकारे मकारे च परे ।

भवामि भवावः भवामः । स राजा धार्मिको भवति । त्वं
साधुर्भवसि । अहमात्मविद्भवामि । इत्यादि प्रयोक्तव्यम् ।

वृच मूच ऋमौ तयोर्ऋमौः । (स. द्वि.) आ (प्र. ए.) । सांके० । प्र-
त्ययसंबन्धिनोऽकारस्य तिवादेर्वकारे मकारे च परे आत्वं भवति । अनेनाऽपोऽकार-
रस्य आकारः । भवामि । भवावः । भवामः । इति सिद्धम् । अथ अर्थकारः उक्तिप्र-
योगमाह । स राजा धार्मिको भवति । अत्र राजा इति कर्तृपदम् । भवतीति
क्रियापदम् । धातोः कर्मनिरपेक्षत्वात् अकर्मकत्वं धार्मिक इति विशेषणपदम् ।
एवं तौ राजानौ धार्मिकौ भवतः । ते राजानो धार्मिका भवन्ति । त्वं साधुर्भवसि ।
युवां साधू भवथः । यूयं साधवो भवथ । अहम् आत्मविद्भवामि । आवाम् आत्मविदौ
भवावः । वयम् आत्मविदो भवामः । इत्यादि उक्तिवाक्यं प्रयोज्यं । अथ पुरुषभेद-
माह । नामयुष्मदस्मदां द्वयोल्लयाणां वा युगपद्योगे कस्य पुरुषस्य क्रियापदं भव-
तीत्यत आह । सूत्रम् ।

अव्यवधानाच्च पुरुषविशेषः । यस्य क्रियापदेन व्यवधानं
नास्ति ततः पुरुषविशेषः । अत्र व्यवधानं सूत्रस्थं ग्राह्यं न
तु वाक्यस्थम् । सूत्रक्रमेण पुरुषप्रयोगो भवति । साधू स
च त्वं च भवथः । अहं, त्वं, स च पण्डिता भवामः । भूङ्
प्राप्तौ आत्मनेपदी । तस्मात्तेप्रभृतीनि नव वचनानि प्रयो-
ज्यानि । अप्गुणावः । भवते ।

अव्यवधानाच्चेति । अव्यवधानात् पुरुषविशेषः । अव्यवधानाच्च पुरुषक्रि-
याभिः सहाऽव्यवधानादन्तरराहित्यात् प्रथममध्यमोत्तमानां क्रमेण पुरुषविशेषः,
चकारात् क्रियाभिर्व्यवधानादन्तरसाहित्यात् उत्तममध्यमप्रथमानां व्युत्क्रमेण पुरुषवि-
शेषः, मध्यमप्रथमयोर्ऋमः, उत्तममध्यमयोरुत्तमः । उत्तममध्यमप्रथमेषूत्तमः । एवं
सर्वैल्लकारेषु ज्ञेयम् । स च त्वं च भवथः इति क्रमव्युत्क्रमे पुरुषविशेषः । अहं स च
भवावः । अहं च त्वं च भवावः । अहं च त्वं च स च भवामः । इति व्युत्क्रमोऽप्ये-
वमेव ज्ञातव्यः ॥ १ ॥ (अव्यवधानात् अन्तरराहितत्वात् क्रियायाः सामीप्यात् पुरु-
षविशेषः प्रयोक्तव्यः । प्रथमपुरुषमध्यमपुरुषोत्तमपुरुषाणां विशेषः स्यात् । अयम-
र्थः । नामयुष्मदस्मदां पुरुषत्रयाणां मध्ये द्वयोल्लयाणां वा युगपत्प्रयोगे सति प-
क्रियायाः समीपस्थं पदं तस्यैव पदस्य पुरुषो भवति । तस्यैव पुरुषस्य क्रियापदं
प्रयोज्यम् । यथा साधू स च त्वं भवथः इति । अत्र स च त्वं च इत्यत्र युष्मदः क्रि-

यासमीपवाँत्तत्वान् क्रियाया मध्यमपुरुषः । नामपुन्यदेशः प्रयोगान् द्विवचनम् ।
 स च त्वं च साधू भवतः । अत्र नास्त्रः क्रियायाः समीपवाँत्तत्वात्ममध्यमपुरुषद्विवच-
 नस्य प्रयोगः । एवं स च त्वं च अहं च साधवो भवामः इत्याद्यापि इयम् ।
 न्याकरणान्तरे तु युगपद्भवे परः पुरुषाणां अन्यथा द्वययोगं प्रयोगं च युगभ-
 यमेव वचनं न तु क्रियायाः सामीप्येऽप्यादिमपुरुषवचनम्, इति वक्तव्यं माधना ।
 भूद्भासा । टिच्चादात्मनेपदी । तस्माद्भासोः तेषुभूतीनि न च वचनानि प्रयोऽप्यानि ।
 अप् कर्त्तरि । गुणः । ओ अच् । भवते । भूभाने इति स्थिते । अप् कर्त्तरि । गुणः ।
 ओ अच् । भू आने इति स्थिते । सूत्रम् ।

आदाथ ई । आकारान्परस्यात् आथसंवन्धिन आकारग्य
 ईकारो भवति । भवेते, भवन्ते । भवसे, भवेथे, भवध्वे ।
 अदे । भवे भवावहे भवामहे । स श्रियं भवते ।

आदाथ ई । आ (पं. ए.) साके० । आत् च आथ च आदाथ तस्य
 आदाथः ६ १ इ ११ यो० आदीभव । मध्ये आदवे लोपश्च । म्पदे सूत्रम् । अ-
 प्पारात्परस्य आने आथे आनां आथाम इति वक्तव्यं आशीः प्रेम्णा ऽनन्तन प्र-
 मपुरुषमध्यमपुरुषद्विवचनस्याकारस्य इकागणेशो भवति । अनेन आने इत्याशा-
 रस्य इकारः । अ ई ए । भवेते । भू अने इति स्थिते अप् कर्त्तरि । गुणः । न् अच् ।
 अदे । भवेते भवथे । भू आथे इति स्थिते । अप् कर्त्तरि । गुणः । न् अच् । आदाथ
 ई । अनेन आकारस्य इकारः । अ ई ए भवेते । भू ए इति स्थिते अप् कर्त्तरि ।
 गुणः । ओ अच् । अदे । भवे । न्पारा । भवावहे भवामहे । स एत्थ । श्रियं न्भूमि
 भवते । इति उगहरणम् । अथ द्विवचनकारमात्र । विधिभावनयोः इति सूत्रम् ।

विधिभावनयोः । विधिः कर्त्तव्यार्थोपदेशः । संभावनं क-
 ल्पनसूक्ष्मत्र चादादयः प्रत्यया भवन्ति । द्विटिति ईदां
 संज्ञा पाणिनीयानाम् ॥

॥ परम्भेपदानि ॥

	एकवचनानि ।	द्विवचनानि ।	बहुवचनानि ।
१	यान	यानाम्	यान्
२	यान्	यानम्	यान
३	यान्	यान	यान्

॥ आत्मनेपदानि ॥

१	ईत	ईयाताम्	ईरन्
२	ईथास्	ईयाथाम्	ईध्वम्
३	ईय	ईवहि	ईमहि

विधिश्च संभावनं च विधिसंभावनै तयोर्विधिसंभावनयोः (स. द्वि.) शेषाण्यष्टादशापि पदानि प्रथमैकवचनान्तानि । एवमेकोनविंशतिपदं सूत्रम् । अथ विधिसंभावनयोरिति पदं व्याचष्टे विधिरित्यादिकर्त्तव्यः कर्त्तुं योग्यो योऽर्थः तस्यो-पदेशः शिक्षा स कर्त्तव्यार्थोपदेशः अथवाऽज्ञातस्य वस्तुनो ज्ञापनं विधिः । कर्त्तव्यार्थोपदेशो यथा विप्रो वेदमधीते । अज्ञातज्ञापनं प्रातःकृत्यादिशिक्षारूपः सर्वोऽप्ययं विधिः तथा संभावनं कल्पनं विचारणमुच्यते । तस्य पर्यायान्तरम् ऊह इति वित-के इत्यर्थः । ततो विधौ संभावनै च याद्वादयोऽष्टादश प्रत्ययाः परस्मैपदात्मनेपद-भेदेन भवन्ति । एषां याद्वादीनामष्टानां पाणिनीयपाठकानां मते लिट् इति संज्ञा । लिट् इत्यशुद्धः पाठः । तत्र प्रथमपुरुषैकवचने 'भूयात्' इति स्थिते । अर्कत्तं० गुणः० । ओ अच् । स्वरही० । भव यात् इति स्थिते । सूत्रम् ।

याई । अकारात्परो या ई भवति । अईए । भवेत् भवेताम् भवेयुः ।

याई । (प्र. ए.) सांके० । अकारात्परो विधिसंभावनसंबन्धी प्रत्ययस्य यो या इति वर्णः स इ भवति । अनेन या इत्यस्य इकारः । अईए । भवेत् अत्रे प्रथमपुरुषबहुवचनोत्तमपुरुषैकवचनं वर्ज्यित्वा सर्वत्र या इत्यस्य इकारः । अईए । भवेतां । बहुवचने भव युस् इति स्थिते । सूत्रम् ।

युस इट् । अकारात्परस्य युस इडागमो भवति । भवेः, भवेतम्, भवेत ।

युस् (प्र. ए.) इट् (प्र. ए.) द्विपदं सूत्रम् । अकारात्परस्य युस् इत्ये-तस्य वचनस्य इडागमो भवति । टिच्वादादौ । अइए । भवेयुः । भवेः भवेतं भवेत । सर्वत्र या इतीकारः । उत्तमपुरुषैकवचने भव याम् इति स्थिते । सूत्रम् ।

यामियम् । अकारात्परो यामियं भवति । भवेयम् भवेव भवेम । शिष्यो गुरुशुभ्रूषको भवेदिति विधिः । भवेदसौ वेदपारगो ब्राह्मणत्वादिति संभावनम् । भवेत, भवेयाताम्,

भवेरन् । भवेथाः, भवेयाथाम्, भवेध्वम् । भवेय, भवेवहि,
भवेमहि । अहं हरिभक्तिं भवेय ।

याम् । (ष. ए.) इयम् (प्र. ए.) अकारात्परस्य याम् इति वचनस्म
इयम् इत्यादेशो भवति गुरुत्वात्सर्वस्यादेशः । अइए । भवेयं । द्वित्वबहुत्वयोः या
इतीकारः । भवेव भवेम इति सिद्धं । अथोदाहरणमाह । शिष्यो गुरुश्रृणुष्वो भवे-
दिति विधिः । अत्र शिष्यस्य गुरुश्रृणुष्वारूपः कर्त्तव्यार्थः अस्योपदेशो विधिः । शि-
ष्येण गुरुश्रृणुष्वारूपः कर्त्तव्येत्युपदिश्यते । ततोऽत्रविधौ यादादयः । तथासौ ब्राह्मणो
ब्राह्मणत्वाद्देवपारगो भवेत् इति संभावने संभवेऽर्थे यादादयः प्रत्ययाः स्युः । ब्राह्म-
णत्वेन वेदपारगत्वं संभाव्यते इत्यर्थः । एवमन्यान्यप्युदाहरणानि ज्ञेयानि । तथात्म-
नेपदिनो भूङ्घातोरीतादीनि नव वचनानि प्रयोज्यानि । भू ईत् इति स्थिते अप्
कर्त्तरि गुणः । ओ अच् । स्वरहनिम् । अइए । भवेत् । भवेयातां । भवेरन् । अन्यानि
रूपाणि मूले सन्ति । तानि अनेनैव प्रकारेण साध्यानि । अहं हरिभक्तिं भवेयत्युदा-
हरणम् । समाप्तोयं लिङ्गलकारः । अथ लोट्लकारः कथ्यते । सूत्रम् ।

आशीःप्रेरणयोः । अप्राप्तप्रार्थनमाशीः परस्येष्टार्थशंसनं
प्रेरणं प्रवर्तनं तत्र तुदादयः प्रत्यया भवन्ति । एषां संज्ञा
लोट् ।

॥ परस्मैपदानि ॥

एकवचनानि । द्विवचनानि । बहुवचनानि ।

१	तुप्	ताम्	अन्तु
२	हि	तम्	त
३	आनिप्	आवप्	आमप्

॥ आत्मनेपदानि ॥

१	ताम्	आताम्	अन्ताम्
२	स्व	आथाम्	ध्वम्
३	ऐप्	आवहैप्	आमहैप्

आशीःप्रेरणयोः । आशीश्च प्रेरणं च आशीःप्रेरणे तयोः आशीःप्रेरणयोः
(स. द्वि.) शेषाणि तुवादीनि आमहैप् पर्यन्तान्यष्टादश पदानि प्रथमैकवचनान्तानि
साङ्केतिकानि एवमेकोनविंशतिपदं सूत्रम् । आशिषं प्रेरणं च व्याचष्टे । अप्राप्तस्य

वस्तुनः स्वयं प्रार्थनं मे इदं वस्तु भवतु इत्याशीः । परस्यान्यजनस्य वा इष्टार्थज्ञ-
सनं वाञ्छितार्थकथनं वा आशीरुच्यते । तथा हे सौम्येदं कार्यं कुरु इति यत्प्रवर्त्तनं
तदेव प्रेरणं तत्र आशिषि प्रेरणे च तुवाद्यआमहैप् पर्यन्ता अष्टादश प्रत्ययाः
परस्मैपदात्मनेपदभेदेन भवन्ति । एषां च तुवादीनां पाणिनीयमते लोट् इति
संज्ञा कथ्यते । तत्र परस्मैपदिनो भूधातोस्तुवाद्यो नव प्रत्यया भवन्ति । भू तुप् ।
इति स्थिते । अप् कर्त्तरि । गुणः । ओ अच् । स्वरहीनं । पकारः । भवतु । भू तुप् ।
इति स्थिते । सूत्रम् ।

**तुह्योस्तातडाशिषि वा वक्तव्यः । भवतु-भवतात्, भवताम्,
भवन्तु ।**

तुह्यो० । तुश्च हिश्च तुही तयोः तुह्योः । आशीःप्रेरणे तुप् हि इत्येतयोर्वचन-
योराशिष्यर्थे वाच्यमाने तातड् इत्यादेशो वा भवति । ङकारो ङित्कार्यार्थः । गुण-
निषेधार्थः । न त्वन्त्यादेशार्थः । अत्र तु अप्प्रत्ययनिमित्तो गुणो भवत्येव । अकार
उच्चारणार्थः । गुरुत्वात्सर्वस्य तात् इति । तेन प्रथमपुरुषैकवचने रूपद्वयम् । अनेन
सूत्रेण भू तात् इति जाते अप्कर्त्तरि । गुणः । ओ अच् । स्वरहीनं० । भवतात् । भवतां ।
भव अन्तु इति स्थिते । अदे । अनेनाकारस्य लोपः । भवन्तु । मध्यमपुरुषैकवचने ।
भव हि । इति स्थिते । सूत्रम् ।

अतः । अकारात्परस्य हेर्लुग्भवति । न तु तातडः । तात-
ङिति ङित्करणं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं नत्वन्त्यादेशार्थम् । भव-
भवतात्, भवतम्, भवत । भवानि, भवाव, भवाम् । आ-
युष्मान् भवतु भवान् । अध्ययनायोद्यतो भव सौम्य ।
भवताम्, भवेताम्, भवन्ताम् । भवस्व, भवेथाम्, भवध्व-
म् । भवै, भवावहै, भवामहै । हरिं भवस्व स त्वम् ।

अतः । (पं. ए.) अकाराद्भुत्तरस्य हि इति वचनस्य लुग्भवति । न तु ता-
तडः । अनेन हेर्लुक् । भव इति सिद्धं । द्वितीयरूपे तुह्योरिति तातडादेशः । भवतात् ।
भवतं । भवत । उत्तमपुरुषवचनत्रयेऽपि । सर्वे । भवानि । भवाव भवाम् । अधो-
दाहरणम् । भवान् आयुष्मान् भवतु । दीर्घायुर्भवतु इत्याशीः । एवं भवन्तौ आयु-
ष्मन्तौ भवतां । भवन्तः आयुष्मन्तौ भवन्तु । अत्र यद्यपि भवच्छब्दो युष्मद्भाषी
तथापि सामान्येन नामरूपत्वात्प्रथमपुरुषमयोगः । हे सौम्य त्वम् अध्ययनाय पठनाय
उद्यतः सावधानो भव । अत्र प्रेरणे मध्यमपुरुषैकवचनमयोगः । एवमन्यदप्युदाहरणं

ज्ञेयम् । तथात्मनेपदिनो भूङ्घातोस्तामादयो नव प्रत्यया भवन्ति । भू ताम् इति स्थिते । अक्कर्त्तरि । गुणः । ओ अच् । स्वरहीनं० । भवतां । भव आताम् इति स्थिते । ' आदाथई ' अनेनाकारस्य ईकारः । भवेतां । अदे । भवन्तां । भवस्व । आदाथई । भवेयां । भवध्वं । एऐऐ । भवै । सवर्णे दीर्घः । भवावहै । भवामहै । हर्त्ति भवस्व त्वम् इत्युदाहरणम् । अथ । लङ्लकारः कथ्यते । सूत्रम् ।

अनद्यतनेऽतीते । अतीताया रात्रेर्यामिद्वयादवर्ग्यावदागामिन्याः प्रथमयामद्वयं सोऽद्यतनस्ततोऽन्योऽनद्यतनस्तस्मिन्ननद्यतनेऽतीते काले दिवादयः प्रत्यया भवन्ति । एषां संज्ञा लङ् ॥

॥ परस्मैपदानि ॥

एकवचनानि । द्विवचनानि । बहुवचनानि ।

१	दिप्	तात्	अन्
२	सिप्	तम्	त
३	अमिप्	व	म

॥ आत्मनेपदानि ॥

१	तन्	आताम्	अन्त
२	थास्	आथाम्	ध्वम्
३	ई	वहि	महि

दिसिमि इत्येतेषामिकार उच्चारणार्थः । ततो नकार इणूतन्यकर्त्तरीति विशेषणार्थः । वावसाने इति दकारस्य तकारः ।

अनद्यतने इत्यादि । अद्यभवोऽद्यतनस्तदन्योऽनद्यतनः । तस्मिन् अनद्यतने (स. ए.) अतीते (स. ए.) अग्रे दिवादीन्यष्टादश पदानि । प्रथमैकवचनान्तानि साङ्केतिकानि । एवं विंशतिपदं सूत्रम् । अथ वृत्तिकारोऽनद्यतनेऽतीते इति पदं व्याचष्टे । अतीताया इति वर्त्तमानदिनात् प्राक् अतीताया गताया रात्रेः अन्त्ययामद्वयात् अर्वाक् वर्त्तमानदिनं संयोज्य यावत् आगामिन्या आसन्नवर्त्तिन्या रात्रेः प्रथमप्रहरद्वयं सोऽष्टप्रहरप्रमाणः कालोऽद्यतन इत्युच्यते । गतरात्रेः पश्चिमप्रहरद्वयं सकलो दिवसः आगामिन्या रात्रेः पूर्वं प्रहरद्वयं सोऽद्यतनः ततोऽन्या कालोऽनद्यतनः स च अनद्यतनो द्विधा अतीताऽनागतभेदात् । तत्रातीते गतेऽन-

घसने काले वाच्यमाने धातोः दिवाद्यो महिपर्यन्ताः परस्मैपदात्मनेपदभेदेनाऽष्टादश प्रत्यया भवन्ति । एषां चाष्टादशानां पाणिनीयमते लङ् इति संज्ञा । अन-
घतने लङ् । दिसिमीत्यादि । तत्र दिप् सिप् अमिप् इत्येतेषां पकारः पित्कार्यार्थः ।
इकार उच्चारणार्थः । तेन द् स् अम् इत्येव शिष्यते । आत्मनेपदे तन् इति वच-
नस्य नकारः इण्तन्यकर्त्तरीति सूत्रार्थः । परस्मैपदिनो भूधातोर्दिवाद्यो नव प्र-
त्यया भवन्ति । भू दिप् इति स्थिते अष्कर्त्तरि । गुणः । ओ अच् । स्वरहीनं । प्रथ-
मपुरुषैकवचने ' वावसाने ' अनेन दस्य तः । भवत् इति जाते । सूत्रम् ।

दिवादावट् । दिवाद्दौ परे धातोरङागमो भवति । अभवत्,
अभवताम्, अभवन् । अभवः, अभवतम्, अभवत । अ-
भवम्, अभवाव, अभवाम । ह्योऽभवत्त्वत्पुत्रः । अभवत,
अभवेताम्, अभवन्त । अभवथाः, अभवेथाम्, अभवध्वम् ।
अभवे, अभवावहि, अभवामहि । स राज्यमभवत् ।

दिवादावट् । दिप् आदिर्यस्यासौ दिवादिः । तस्मिन् दिवाद्दौ (स. ए.)
अट् (प्र. ए.) मध्ये उ अच् । द्विपदं सूत्रम् । दिवाद्दौ प्रत्यये परे सति धातोः
अट् इत्यागमो भवति टिच्वादादौ । अभवत् । अभवद् । अभवतां । बहुवचने अदे
इत्यकारलोपः । स्वर० । अभवन् । मध्यमपुरुषैकवचने स्त्रो० । अगवः । अभवत् ।
अभवत् । उत्तमपुरुषैकवचने अदे । स्वर० । अभवं द्वित्वबहुत्वयोः । व्योरा । अभ-
वाव । अभवाम । अथोदाह० । ह्यः अतीतिदिने पूर्वेषुः तव पुत्रोऽभवत् । एवं ह्यः
तव पुत्रावभवतां । ह्यः तव पुत्रा अभवन् । ह्यस्त्वमभवः । ह्यो युवामभवत् ।
ह्यो यूयमभवत् । ह्योऽहमभवं । ह्यः आवामभवाव । ह्यो वयमभवाम । इ-
त्यादीन्युदाहरणानि योज्यानि । तथात्मनेपदिनो भूधातोस्तनाद्यो नव प्रत्यया
भवन्ति । भू तन् इति स्थिते । अष् कर्त्तरि गुणः । ओ अच् । दिवादावट् ।
तनो नकारः । अभवत् ॥ आदाथई । अइए । अभवेताम् । अभवन्त । अभवथाः ।
अभवेथां । अभवध्वं । अइए । अभवे । अभवावहि । अभवामहि । स पुरुषो रा-
ज्यमभवत् ॥ इत्युदाहरणम् ॥

॥ समाप्तोऽयं चतुर्थो लकारः ॥ ४ ॥

परोक्षे । धातोः परोक्षेऽतीतिकाले णबादयःप्रत्यया भवन्ति ।
एषां संज्ञा लिट् ।

॥ परस्मैपदानि ॥

	एकवचनानि ।	द्विवचनानि ।	बहुवचनानि ।
१	णप्	अतुम्	उस्
२	थप्	अथुस्	अ
३	णप्	व	म

॥ आत्मनेपदानि ॥

१	ए	आते	इरे
२	से	आथे	ध्वे
३	ए	वहे	महे

अथ णवादिविभक्तिषट् कर्त्तरि कर्तृक्तौ प्रणीयते दर्शयते इत्यर्थः । सूत्रं । परोक्षे । (स० ए०) अक्षेभ्यः परोऽगोचरः परोऽक्षस्तस्मिन् परोक्षे । कचिदमाचन्तस्य परत्वमिति परशब्दस्यादौ प्रयोगः । अक्षशब्दस्य परत्वं परः शब्दोऽत्र सान्तो निपातो वृहते । परार्थवाचको न परशब्दः यथा अल्लुक् क्वचित् । प्रक्रियामते तु पारस्करादित्वात् । सुडागमः । णवादीन्यष्टादशापि पदानि साङ्केतिकप्रथमैकवचनान्तानि । एवमेकोनविंशतिपदं सूत्रम् । परोक्षे इन्द्रियागोचरे अतीते गते काले णवादयोऽष्टादश प्रत्ययाः । परस्मैपदात्मनेपदभेदेन भवन्ति । एषां पाणिनीयमते लिट् इति संज्ञा ।

णादिः कित् । अपित् णादिः किङ्कवति ।

णादिः कित् । अपित्णादिः कित् भवति । किञ्चात्गुणाभावः । अथ भूधातोः परस्मैपदप्रक्रिया दर्शयते ॥ भू णप् इति स्थिते । णो वृद्धार्थः । पकारोऽपित्कार्यार्थः । भू अ इति स्थिते ॥ सूत्रम् ।

द्विश्च । णवादिसंयोगे धातोर्द्विर्वचनम् ।

द्विश्च । (प्र० ए०) अव्ययं च द्विपदं णवादिसंयोगेऽसति धातोर्द्विर्वचनं द्वित्वं भवति । सूत्रम् ।

सस्वरादिर्द्विर्द्विः । सस्वराद्योऽवयवोऽद्विरुक्तो द्विर्भवति ।

भू भू णप् इति स्थिते । णकारो वृद्धार्थः । पकारः पित्कार्यार्थः ।

सस्वरादिर्द्विरद्विः ॥ त्रिपदं सूत्रम् । सस्वरः अद्विरुक्तः आद्यावयवः त्रि-
भवेति भू भू अ इतिस्थिते ॥ सूत्रम् ॥

आभ्वोर्णादौ । आ अश्च भूश्च आभ्वौ तयोः पूर्वस्याकारस्य
भूशब्दस्य च आकारो भवति णादौ सति ह्रस्वः । पूर्वसं-
बन्धिनो दीर्घस्य ह्रस्वो भवति ।

आभ्वोर्णादौ ॥ आ (प्र. १) आश्च भूश्च आभ्वौ तयोः आभ्वोः (प. द्वि.)
णवादिर्घस्यासौ णादिः तस्मिन् णादौ (स० ए०) आदौ सवर्णे दीर्घः सह । द्विती-
ये । नामिनो रः ॥ त्रिपदं सूत्रम् । णादौ परे द्वित्वे कृते सति पूर्वस्य द्विरुक्तस्य
अकारस्य तथा भूधातुसंबन्धिन ऊकारस्य च आकारादेशो भवति । यद्यप्यासेत्या-
दौ आकारकरणं विनैव सिद्धिस्तथापि व्यानशे आनञ्च आनर्च इत्यादिसिद्धचर्यम-
कारत्वमिति पूर्वस्य भू इत्येतस्य भा ॥ भा भू अ इति जाते ॥ सूत्रम् । ह्रस्वः
(प्र० ए०) एकपदं । पूर्वसंबन्धिनः दीर्घस्य ह्रस्वो भवति । अनेन पूर्वस्य ह्रस्वः ।

झपानां जबचपाः । पूर्वसंबन्धिनां झपानां जबाश्चपाश्च भ-
वन्ति । झडधघभानां जडदगवा भवन्ति । खपछठथानां च-
टतकपा भवन्ति ।

झपानां जबचपाः ॥ झपानां (ष० ब०) जबाश्च चपाश्च जबचपाः (प्र०
ब०) पूर्वसंबन्धिनां झपानां जबाः चपा भवन्ति । झडधघभानां जडदगवा भवन्ति
खपछठथानां कपचटता भवन्ति इत्यनेन सूत्रेण भकारस्य बकारो जातः । पुनश्च
बभू अ इति जाते । सूत्रम् ।

भुवो वुक् । भुवो वुगागमो भवति णादौ स्वरे परे । बभूव
बभूवतुः बभुवुः ॥

भुवः (ष० ए०) वुक् । (प्र० ए०) भूधातोः णवादौ स्वरे परे
वुगागमो भवति कित्वादान्ते उकार उच्चारणार्थः वुग्विधानसामर्थ्यादेव गुणवृद्धी
न भवतः । स्वरहीनं० । बभूव । बभूवतुः । बभूवुः । बभूव् थ इति स्थिते सूत्रम् ।

क्रादेर्णादेः । डुकृञ् करणे । सृ गतौ । डुभृञ् धारणपोषण-
योः । वृञ् संवरणे । वृ गतौ । श्रु श्रवणे । स्नु प्रस्रवने ।

ष्टुञ् स्तुतौ । कृसृभृद्रुश्रुस्त्रुस्तु इत्येतस्मात्परस्य वसादेर्णा-
देर्गणस्येद् न भवत्यन्यस्माद्भवतीति नियमादनिटोऽपीडाग-

मः । यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते इति न्याया-
दिटोऽपि णवाच्यन्तत्वेन थपि वुक् । बभूविथ बभुवथुः बभू-
व । बभूव बभूविव बभूविम । बलिर्बलवान् बभूव । बभूवे
बभूवाते । बभूविरे । बभूविषे । बभूवाथे ।

क्रादेः । कृआदिर्यस्यासौ क्रादिस्तस्मात्क्रादेः(पं० ए०) णादेः (ष० ए०)

द्विपदं सूत्रम् । डुकृञ्करणे । छगतौ । डुकृञ्धारणपोषणयोः । वृञ्वरणे । डुगतौ । श्रु
श्रवणे । डुञ्स्तुतौ । इत्येतेभ्यो धातुभ्यः परस्य वस् प्रत्याहारादेर्णादिगणस्य । व-
स्प्रत्याहारः आदौ यस्य स वस्प्रत्याहारादिस्तस्य वस्प्रत्याहारादेः थप् व मासे
थ्वे वहे महे । इति प्रत्ययस्येडागमो न भवति । यथा चकर्थ । ससर्थ । बमर्थ । डु-
द्रोथ । शुश्रोथ । तुष्टोथ । इत्यादौ इडागमो न भवति । अन्यस्माद्धातोस्तु इडागमो
भवति । यतो निषेधः प्राप्तिपूर्वको भवतीति । एभ्यो धातुभ्य इङ्निषेधेऽन्यस्माद्धा-
तोः इट् भवतीति नियमः । इति भूधातोः णवादिषु स्वरादिव्यतिरिक्तेषु थकारवकार-
रभकारेषु इडागमो भवति । स्वर० बभूविथ । बभूवथुः । बभूव । बभूविव ।
बभूविम । बलिर्बलिराजा बलवान् बभूव । एवं रामलक्ष्मणौ बलवन्तौ बभूवतुः ।
पाण्डवा बलवन्तौ बभूवुः । त्वं बलवान् बभूविथ । इत्युदाहरणम् । इति लिङ्-
कारस्य परस्मैपदम् । अथात्मनेपदं लिख्यते । बभूवे । बभूवाते । बभूविरे । बभूवि-
षे । बभूवाथे । एतेषु रूपेषु पूर्वोक्तसूत्रेणैव सिद्धिः ॥ बभूविध्वे इति जाते सति । सूत्रम् ।

नामिनोऽचतुर्णां धो ढः । नाम्यन्ताद्धातोरुत्तरस्य तिबादिच-
तुष्कव्यतिरिक्तस्य लिङो लुङ्लिटोश्च धस्य ढो भवति । अत्र
सेटो हलाद्धेति वक्तव्यम् । बभूविध्वे बभूविद्धे । बभूवे बभूवि-
वहे बभूविवहे । रामो राज्यं बभूवे ।

नामिनोऽचतुर्णां धो ढः ॥ नाम् अस्यास्तीति नामी तस्य नामिनः (पं०
ए०) अचतुर्णां (ष० ब०) धः (ष० ए०) ढः (प्र० ए०) नामी अन्ते यस्य
सः नाम्यन्तः तस्मात् नाम्यन्तात् धातोरुत्तरस्य तिबादिचतुष्कव्यतिरिक्तस्य लि-
ङो लुङ्लिटोः धस्य ढकारो भवति । अनेन सूत्रेण धकारस्य ढकारो जातः । अत्र
अस्मिन् सूत्रे सेटो हलाद्धेति वक्तव्यम् । अस्यार्थः ॥ इडा सह वर्तमानः सेट् तस्मा-
त् सेटः (पं० ए०) हलात् वा भवति इति विकल्पेन धस्य ढो भवति । अतो बभू-
विध्वे । बभूविद्धे । इति रूपद्वयं जातम् । बभूवे । बभूविवहे । बभूविमहे ॥ रामो
राज्यं बभूवे ॥ भूधातो लिङ्लकारः समाप्तिमगमत् ॥ एवं पञ्च लकारा उक्ताः ॥
अथ षष्ठो लकारः प्रारभ्यते ॥ सूत्रम्

आशिषि । धातोराशिषि यादादयो भवन्ति । एषां संज्ञा लिङ् ॥

॥ परस्मैपदानि ॥

एकवचनानि । द्विवचनानि । बहुवचनानि ।

१	यात्	यास्ताम्	यासुस्
२	यास्	यास्तम्	यास्त
३	यासम्	यास्व	यास्म

॥ आत्मनेपदानि ॥

१	सीष्ट	सीयास्ताम्	सीरन्
२	सीष्टास्	सीयास्थाम्	सीध्वम्
३	सीय	सीवहि	सीमहि

आशिषि । (स० ए०) अग्रे यादादीन्यष्टादश पदानि प्रथमैकवचनान्तानि साङ्केतिकानि । एकोनविंशतिपदं सूत्रम् ॥ धातोः केवलायामाशिषि अप्राप्तप्रार्थनालक्षणायां परस्येष्टार्थसंज्ञनलक्षणायां वाच्यमानायां यादादयोऽष्टादश प्रत्ययाः परस्मैपदात्मनेपदभेदेन भवन्ति । पाणिनीयानां मते एषां संज्ञा लिङ् । भूधातोः परस्मैपदित्वात् नव यादादयः प्रत्यया भवन्ति । सूत्रम् ।

आशीर्वादादेः पं किदिति वक्तव्यम् । ततो गुणाभावः । भूयात् भूयास्ताम् भूयासुः । भूयाः भूयास्तम् भूयास्त । भूयासम् भूयास्व भूयास्म । सश्रीमान् भूयात् । भू सीष्ट इति स्थिते ॥

आशीर्वादादेरिति ॥ आशीर्वादादेः पं परस्मैपदं किञ् भवति इति वक्तव्यम् किञ्चात् गुणाभावः । भूयात् । भूयास्तां । भूयासुः । भूयाः । भूयास्तं । भूयास्त । भूयास्तं । भूयास्व । भूयास्म ॥ स पुरुषः श्रीमान् लक्ष्मीवान् भूयात् । इत्युदाहरणम् । एवं तौ श्रीमन्तौ भूयास्तां । ते श्रीमन्तो भूयासुः ॥ भूस् प्राप्तौ इति धातोरात्मनेपदित्वात् सीष्टादयो नव प्रत्यया भवन्ति । भू सीष्ट इति स्थिते । गुणः । भोसीष्ट इति जाते । सूत्रम् ।

सिसतासीस्यपामिद् । धातोः परेषां सि स तासी स्यप् इत्येतेषामिडागमो भवति । गुणावादेशौ । पत्वम् । भविषीष्ट

भविषीयास्ताम् भविषीरन् । भविषीष्ठाः भविषीयास्थाम्
भविषीध्वम् । सीव्यवधानेऽपि ढत्वम् । भविषीद्वम् । भ-
विषीय भविषीवाहि भविषीमहि । हरिभक्तिं भविषीष्ठाः ।

सिसतासीस्यपामिट् । सिश्च सश्च ता च सीश्च स्यप् च सिसता-
सीस्यपः तेषां । सिसतासीस्यपां (ष० व०) इट् (प्र० ए०) द्विपदं सूत्रम् ।
सिः भूते सिः । स इति इच्छार्थः सः । तादिः श्वस्तनार्थेऽष्टादशको गणः । सी
सीष्ट सीयास्तामित्यादिः आशीरर्थात्मनेपदे नवको गणः । स्यप्भविष्यत्क्रि-
यातिपत्त्योः । घातोः परेषाम् इत्येतेषां प्रत्ययानामिडागमो भवति । टित्त्वादादौ ।
अत्र प्रथमं सीष्ठादिकस्याङित्त्वाद् गुणं विधाय तत्त इडागमः ॥ अथवा इडागमे कृ-
तेऽपि टित्वे सति ङित्त्वाभावात् गुणकरणे न दोषः ॥ ओअच् । किलत् । भवि-
षीष्ट । भविषीयास्तां भविषीरन् । भविषीष्ठाः । भविषीयास्थां । भविषीध्वं । सीव्य-
वधानेऽपि ढत्वं भवेत् । भविषीद्वं । भविषीय । भविषीवाहि । भविषीमहि । त्वं हरिभ-
क्तिं भविषीष्ठा इत्युदाहरणम् । इत्यात्मनेपदिनो रूपानि । समाप्तिमगमत्वष्टौ लकारः ॥
अथ सप्तमो लकारः प्रारभ्यते ।

श्वस्तने । श्व आगतेऽङ्घ्रि भाविन्यर्थे तादयो भवन्ति । एषां
संज्ञा लुट् ॥

॥ परस्मैपदानि ॥

एकवचनानि । द्विवचनानि । बहुवचनानि ।

१	ता	तारौ	तारस्
२	तासि	तास्थस्	तास्थ
३	तास्मि	तास्वस्	तास्मस्

॥ आत्मनेपदानि ॥

१	ता	तारौ	तारस्
२	तासे	तासाथे	ताध्वे
३	ताहे	तास्वहे	तास्महे

इङ्गणावः । भविता भतितारौ भवितारः । भवितासि भवि-

तास्थः भवितास्थ । भवितास्मि भवितास्वः भवितास्मः ।
 श्वस्ते हरिः प्रत्यक्षो भविता । भविता भवितारौ भवितारः ।
 भवितासे भवितासाथे भविताध्वे । भविताहे भवितास्वहे
 भवितारस्महे । श्वो हरिं भवितासे ।

श्वस्तने । श्वो भवः श्वस्तनस्तस्मिन् श्वस्तने (स० ए०) ता तारो ता-
 रस् । इत्याद्यष्टादश पदानि सांकेतिकानि प्रथमैकवचनान्तानि इत्येकोनविंशतिपदं
 सूत्रम् । धातोः श्व आगामिदिने भाविनि कालेऽर्थे तादयोऽष्टादश प्रत्ययाः परस्मै-
 पदात्मनेपदभेदेन भवन्ति । एषां पाणिनीयानां मते लुट्संज्ञा । प्रथमं परस्मैपदिनो
 धातो रूपाणि । भू ता इति स्थिते । गुणः । सूत्रम् । सिसतासीस्यपामिट् । इत्प-
 नेन सूत्रेण इट् । ओ अच् । भविता भवितारौ भवितारः । भवितासि भवितास्थः
 भवितास्थ । भवितास्मि भवितास्वः भवितास्मः । श्वः प्रातःकाले तव हरिः प्र-
 त्यक्षो भविता । अथात्मनेपदिनो भूद्धातो रूपाणि पूर्वोक्तेनैव सूत्रेण साधित-
 व्यानि । भविता भवितारौ भवितारः । भवितासे भवितासाथे भविताध्वे भ-
 विताहे । भविताहे भवितास्वहे भवितास्महे । इति रूपाणि । ' श्वो हरिं भवि-
 ता ' इत्युदाहरणम् । एतेषामुदाहरणानि विस्तरभयात् न लिखितानि । लुट्-
 कारोऽयं समाप्तिं प्राप्तः ॥ समाप्तोऽयं सप्तमो लकारः ॥ ७ ॥

अथाष्टमो लकारः प्रारभ्यते । सूत्रम् ।

त्यादौ भविष्यति स्यप् । धातोर्भविष्यति काले स्यप् प्रत्य-
 यो भवति तिबादिष्वष्टादशसु परेषु । अस्य संज्ञा लट् । भवि-
 ष्यति भविष्यतः भविष्यन्ति । भविष्यसि भविष्यथः भवि-
 ष्यथ । भविष्यामि भविष्यावः भविष्यामः । कल्किर्धर्मप्रवर्तको
 भविष्यति । भविष्यते भविष्येते भविष्यन्ते । भविष्यसे भ-
 विष्येथे भविष्यध्वे । भविष्ये भविष्यावहे भविष्यामहे ।
 सावर्णीराज्यं भविष्यते ।

त्यादौ भविष्यति स्यप् । त्यादौ (स० ए०) भविष्यति (स. ए.)
 स्यप् (प्र० ए०) त्रिपदं सूत्रम् । भविष्यति इति भविष्यन् तस्मिन् भविष्यति काऽ
 धातोः तिबाद्यष्टादशसु परस्मैपदात्मनेपदवचनेषु परेषु स्यप्प्रत्ययो भवति । पका-

रः पितृकार्यार्थः । पाणिनीयानां मते अस्य लृट् इति संज्ञा । भू तिप् इति स्थिते ।
 त्यादौ भविष्यति स्यप् । अनेन सूत्रेण स्यप् प्रत्ययः । सिसतासीस्यप् । अनेन
 सूत्रेणेद् गुण इति सूत्रेण गुणः । ओ अच् इति सूत्रेण । अच् । क्लिलात् इति
 सूत्रेण सकारस्य षकारः । पूर्वोक्तेन सूत्रेण भविष्यति इति रूपं सिद्धम् । अत्रा-
 न्यानि सूत्राणि पूर्वोक्तानि ज्ञेयानि । भविष्यति । भविष्यतः । भविष्यन्ति । भवि-
 ष्यसि । भविष्यथः । भविष्यथ । भविष्यामि । भविष्यावः । भविष्यामः । कल्किर्नामि-
 श्वरस्यावतारो धर्मप्रवर्तको भविष्यति इत्युदाहरणम् । इति परस्मैपदिनो रूपाणि
 कथितानि । अथात्मनेपदिनो रूपाणि कथ्यन्ते । पूर्वोक्तेनैव सूत्रेणात्मनेपदिनोऽपि
 रूपाणि सिध्यन्ति । भविष्यते । भविष्येते । भविष्यन्ते । भविष्यसे । भविष्येथे ॥
 भविष्यध्वे । भविष्ये । भविष्यावह । भविष्यामहे । सावर्णिर्मनुराज्यं भविष्यते । इ-
 त्युदाहरणम् । इत्यात्मनेपदिनो रूपाणि । समाप्तोऽयं लृट्लकारः । समाप्तिं प्राप्स्य-
 मष्टमो लकारः । अथ नवमो लकारो निगद्यते । सूत्रम् ।

स्यप् क्रियातिक्रमे । धातोः क्रियाया अतिक्रमे कुतश्चिद्वैगु-
 ण्यादनिष्पत्तौ सत्यां दिवादिपरः स्यप्रत्ययो भवति भवि-
 ष्येऽर्थेकचिद्रूपेऽपि । अस्य संज्ञा लृट् । अडागमः । अभ-
 विष्यत्—अभविष्यद् अभविष्यताम् अभविष्यन् । अभ-
 विष्यः अभविष्यतम् अभविष्यत । अभविष्यम् अभवि-
 ष्याव अभविष्याम । यदि सुवृष्टिः सुराज्यं चाभविष्यत्-
 दा सुभिक्षमभविष्यत् । अभविष्यत अभविष्येताम् अभ-
 विष्यन्त । अभविष्यथाः अभविष्येथाम् अभविष्वध्व-
 म् । अभविष्ये अभविष्यावहि अभविष्यामहि । यद्यभवि-
 ष्यत द्रव्यं भवांस्तदा रम्यमभविष्यत् ।

स्यप् क्रियातिक्रमे द्विपदं सूत्रं । स्यप् (प्र. ए.) क्रियातिक्रमे (स. ए.) क्रिया-
 या अतिक्रमोऽभवनं क्रियातिक्रमः तस्मिन् क्रियातिक्रमे क्रियायाः कर्तृव्यापाररू-
 पाया धात्वर्थलक्षणायाः कार्यस्य वातिक्रमे कुतश्चित्कारणात् अनिष्पत्तौ असिद्धौ
 सत्यां धातोर्दिवादिषु विभक्तिषु परतः स्यप् प्रत्ययो भवति ॥ पाणिनीयानां मते ए-
 षां लृट् इति संज्ञा । भू तिप् इति स्थिते । अनेन सूत्रेण स्यप्प्रत्ययः । सिसतासी-
 स्यपाम् । अनेन सूत्रेणेडागमः । 'गुणः' इत्यनेन सूत्रेण गुणः । ओ अच् । इति

सूत्रेणाब् 'क्विलात्' इति सूत्रेण सकारस्य प्रकारः । 'वावसाने' अनेन तकारस्य दकारो भवति । 'दिवादावट्' इति सूत्रेणाढागमो भवति । स्वरहीनं० । अभविष्यत् । अभविष्यतां । अभविष्यन् । 'अदे' इति सूत्रेणाकारस्य लोपः कार्यः प्रथमपुरुषस्य बहुवचने । अभविष्यः । अभविष्यत् । अभविष्यतं । अभविष्यत् । अदे । अभविष्यं । ज्योरा । अभविष्याव । अभविष्याम । अथोदाहरणम् । यदि सुवृष्टिः सुराज्यं च अभविष्यत् तदा सुभिक्षमभविष्यत् । इति परस्मैपदिनो भूधातो रूपाणि । अथात्मनेपदिनो भूद्धातो रूपाणि कथ्यन्ते । तेषामनेनैव सूत्रेण सिद्धिः । अभविष्यत् अभविष्येतां अभविष्यन्त । अभविष्यथाः अभविष्येथां अभविष्यध्वं । अभविष्ये अभविष्यावहि अभविष्यामहि । यद्यभविष्यत् द्रव्यं भवांस्तदा रम्यमभविष्यत् । समाप्तिं गतो नवमोऽयं लृङ्लकारः । अस्येतराण्युदाहरणानि न दर्शितानि विस्तरभयात् ।
अथ दशमो लकारः प्रारभ्यते । सूत्रम् ।

भूते सिः । धातोर्भूतमात्रे काले सिः प्रत्ययो भवति । दि-
बादिपरः । अस्य संज्ञा लुङ् । इकारः सेरिति विशेषणार्थः ।
अभूस् त् इति स्थिते ।

भूते (स. ए.) सिः । (म. ए.) धातोर्भूतमात्रे तत्कालोत्पन्नमात्रे
अतीते कालेऽर्थे सिप्रत्ययो भवति दिबादौ परे । इकारः सेरिति विशेषणार्थः ।
अस्य पाणिनीयानां मते लृङ् इति संज्ञा । भू दिप् इति स्थिते । भूते सिः । अनेन
सूत्रेण सिप्रत्ययः । इकारः सेः । दिवादावट् । अनेनाढागमः । वावसाने । अनेन
दकारस्य तकारः । पूर्वोक्तसूत्रैः अभूस् त् इति जातम् । तत्र सूत्रम् ।

दादेः पे । परस्मैपदे परे अपित् । दाघास्थेण्भूपिबतिभ्यः
परस्य सेर्लोपो भवति ।

दादेः (पं. ए.) पे (स. ए.) अपित् दा घा स्था इण् भू पा
पाने इत्येतेभ्यः परस्य भूतार्थस्य सेर्लोपो भवति परस्मैपदविषये । द्वितीयं सूत्रम् ।

शाच्छासाम्नाधेटो वेति वक्तव्यम् । भुवः सिलोपो लुग्वा-
च्यः । लुकि न तन्निमित्तम् । लुकि साति तन्निमित्तं कार्यं न
स्यात् । तेन गुणेऽवृद्धयो न । अभूत् अभूताम् ।

शाच्छेति । शाच्छासाम्नाधेट्भ्यो धातुभ्यः सिलोपो वा भवति इति वक्तव्य-
म् । भुवः (ष. ए.) इदं सूत्रमस्ति । भूधातोः सिलोपो लृग् वाच्यः । लुकि न त-

त्रिमितं । तेन गुणेद्वद्भयो न भवन्ति । अभूत् । अभूतां । बहुवचने अभू अन् इति स्थिते । सूत्रम् ।

भुवः सिलोपे स्वरे वुग्वक्तव्यः । अभूवच् । अभूः अभूतम्
अभूत । अभूवम् अभूव अभूम । अभूदृष्टिः । आत्मने-
पदे । सिः इद् गुणावौ षत्वं छुत्वं अद् । अभविष्ट अभ-
विषाताम् ।

भुवः (पं० ए०) भूधातोः सिलोपे कृते सति स्वरे परे अमि अनि च वु-
गागमो भवति । ककारो गुणप्रतिषेधार्थः । स्थाननियमार्थश्च । उकार उच्चारणार्थः ।
इति अनि वकारागमः । स्वरहीनं० । अभूवन् । अभूः । अभूतम् । अभूत । अभूवं ।
अभूव । अभूम । इति परस्मैपदिनो भूधातो रूपाणि । अभूत् दृष्टिरित्युदाहरणम् ।
अथात्मनेपदिनो भूधातो रूपाणि कथ्यन्ते । आत्मनेपदे सिः इद् गुणावौ षत्वं
छुत्वं अद् एते भवन्ति । अभविष्ट । अभविषातां । अभविष् अन्तइति स्थिते । सूत्रम् ।

आतोऽन्तोऽदन्तः । आत आत्मनेपदस्थान्त इत्येतस्याद्भवति ।
अकारादुत्तरस्य न भवति । अभविषत । अभविष्ठाः अभ-
विषाथाम् ।

आतोन्तोदन्तः । आतः (ष. ए) अंतः (प्र. ए.) अत् (प्र. ए.) अत् अकारः न
अत् अनत् तस्मात् अनतः (पं. ए.) आद्ये पदद्वयेऽतोत्युः । उओ । एदो । तृतीये
चपा अ बेजबाः । चतुःपदं सूत्रम् । आत्मनेपदसंबन्धिनः प्रथमपुरुषबहुवचनस्य अन्ते
इत्यस्यात् भवति । अन्ते इत्यस्याते इति भवति । अन्ताम् इत्यस्याताम् अन्त इत्य-
स्यातो भवतीति भावः । परम् अकारादुत्तरस्य न भवति । अनेनान्ते इत्यस्याते कृते
स्वरहीनं । अभविषत । अभविष्ठाः । अभविषाथां । अभविष् च्वम् । इति स्थिते
सूत्रम् ।

ध्वे च सेर्लोपः । ध्वे परे सेर्लोपो भवति । वा सस्य द इति
केचित् । अभविध्वम्-अभविद्धम् । अभविषि अभविष्वहि ।
अभविष्महि । देवदत्तो राज्यमभविष्ट ।

ध्वे च सेर्लोपः । ध्वे (स. ए.) च अव्ययं । सेः (ष. ए.) लोपः (प्र. ए.)
ध्वे परे सति सेर्लोपो भवति । अभविध्वं । वा सस्य दकारो भवति । इति केचित्के-

षांचिदाचार्याणां मतेन सकारस्य दकारो भवति । स्वरहीनं । अभविष्वं । अभ-
विषि अभविष्वहि अभविष्महि । इत्यात्मनेपदिनो रूपानि । देवदत्तो राज्यमभवि-
ष्टेत्युदाहरणम् । सूत्रम् ।

माडि लुडेव वक्तव्यः । सर्वलकारापवादः ।

माडि । माडि प्रयुज्यमाने लुङ्लकार एव वक्तव्यः । सर्वलकारापवादो
भवति ।

मेटः । माशब्दे प्रयुज्यमाने अटो लोपो भवति । मा ह-
र्यभक्तो भवान् भूत् ।

मेटः । इदं सूत्रमस्ति । मे (स० ए०) अटः । (ष० ए०) द्विपदं सूत्रम् ।
निषेधार्थमाशब्दे प्रयुज्यमाने दिवादिनिमित्तोत्पन्नस्याटोऽडागमस्य लोपो भवति ।
अनेन सूत्रेणाटो लोपो भवति । मा हर्यभक्तो भवान् भूत् । इत्यादिप्रयोगसिद्धिः ।

स्मयोगे भूतार्थता वक्तव्या ।

स्मयोगे भूतार्थता वक्तव्या । स्पष्टमिदं सूत्रम् । द्वितीयं सूत्रम् ।

मास्मयोगे लङ् च । मास्मभवत् । मास्मभूत् । चिती सं-
ज्ञाने । इकार इदित्कार्यार्थः । पूर्ववत्तिवादयः । अप् कर्त्तरि ।

मास्मयोगे लङ् च । स्पष्टम् । च पुनः मास्मइत्येतयोः द्वयोः घोणे लङ्-
लकारो भवतीत्यर्थः । मा स्म भवत् । इत्युदाहरणम् द्वितीयसूत्रस्य । मा स्म भूत् ।
इत्युदाहरणं प्रथमसूत्रस्यास्ति इति भू सत्तायाम् इत्यस्य भूङ्यासौ इत्यस्य च रूपाणि
दर्शितानि । तत्र भूधातुः परस्मैपदी ज्ञातव्यः । परतोऽन्यत् इति सूत्रात् । यूङ्धा-
तुरात्मनेपदी ज्ञातव्यः ङित्वात् । परस्मैपदिनः परस्मैपदानि भवन्ति । आत्मने-
पदिन आत्मनेपदानि भवन्तीति ज्ञातव्यम् । अत्र बहुस्थले संधिर्न कृतः । बालानां
सुखेन बोधकरत्वात् । समाप्तोऽयं दशमो लकारो लुङ् ॥ १० ॥ इति द्वयोर्धोत्वो-
रूपाणि ॥ अथभ्वादिगणः प्रारभ्यते । तत्रादौ परस्मैपदप्रक्रिया कथ्यते । चिती
संज्ञाने । ईकार इदित्कार्यार्थः । पूर्ववत् तिवादयो भवन्ति । अप् कर्त्तरि । अनेनाप् ।
चित् अप् तिप् इति जाते सूत्रम् ।

उपधाया लघोः । धातोरूपधाया लघोर्नामिनो गुणो भव-
ति । चेतति चेततः चेतन्ति । १ । चेतत् चेतताम् चेत्युः

। २ । चेतनु-चेततात् चेतताम् चेतन्तु । ३ । अचेतत्
अचेतताम् अचेतन् । ४ । द्वित्वम् । चिचेत । किच्वाहु-
णाभावः । चिचितनुः चिचितुः । चिचेतिथ चिचितथुः चि-
चित । चिचेत चिचितिव चिचितिम । ५ । किच्वाहुणा-
भावः । चित्यात् चित्यास्तां चित्यासुः । ६ । चेतिता चे-
तितारौ चेतितारः । ७ । चेतिष्यति चेतिष्यतः चेतिष्यन्ति
। ८ । अचेतिष्यत् अचेतिष्यताम् अचेतिष्यन् । ९ । चित्
सित् इति स्थिते । सिसता० इतीद् ।

उपधाया लघोः । उपधायाः (ष. ए.) लघोः (ष. ए.) द्विपदं सू-
त्रम् । धातोरुपधाभूतस्य लघोर्नामिनः । क्तिङ्ङिते प्रत्यये परे गुणो भवति । पका-
रः । स्वर० । लृट् । चेतति । चेततः । चेतन्ति । चेतसि । चेतथः । चेतथ । चे-
तामि । चेतावः । चेतामः । लिङ् । चेतत् । चेततां । चेतयुः । चेतैः । चेततं । चेत-
त । चेतयं । चेतव । चेतम । लोट् । चेततु । चेततात् । चेततां । चेतन्तु । चेत । चेत-
तात् । चेततं । चेतत । चेतानि । चेताव । चेताम । लृट् । अचेतत् । अचेततां । अ-
चेतन् । अचेतः । अचेततं । अचेतत । अचेतं । अचेताव । अचेताम । लिट् । द्विश्र ।
सस्वरादिर्द्विरद्विः । चि चित् णप् इति स्थिते । णकारः । पकारः । गुणः । स्वरही-
नं० । चिचेत । किच्वाहुणाभावः । चिचितनुः । चिचितुः । चिचेतिथ । चिचितथुः ।
चिचित । चिचेत । चिचितिव । चिचितिम । लिङ् । चित्यात् । चित्यास्तां चित्या-
सुः । चित्याः । चित्यास्तं । चित्यास्त । चित्यासं । चित्यास्व । चित्यास्म । लृट् ।
चेतिता । चेतितारौ । चेतितारः । चेतितसि । चेतितास्थः । चेतितारस्थ । चेति-
तास्मि । चेतितास्वः । चेतितास्मः । लृट् । चेतिष्यति । चेतिष्यतः । चेतिष्यन्ति ।
चेतिष्यसि । चेतिष्यथः । चेतिष्यथ । चेतिष्यामि । चेतिष्यामः । चेतिष्यामः ।
लृट् । अचेतिष्यत् । अचेतिष्यतां । अचेतिष्यन् । अचेतिष्यः । अचेतिष्यतं । अ-
चेतिष्यत । अचेतिष्यम् । अचेतिष्याव । अचेतिष्याम । लृट् । चित् सि दिप् इति
स्थिते । सिसता० ॥ अनेन सूत्रेण इट् । चित् इट् सि दिप् इति जाते सूत्रम् ।

सेः सिशब्दात्परयोर्दिस्योरीडागमो भवति । इट ईटि । इट
उत्तरस्य सेलोपो भवति ईटि परे । अचेतीत् अचेतिष्टाम् ।

सेः । (पं० ए०) सिशब्दात् परयोर्दिस्योरीडागमो भवति । अनेनेट् तदा चित् इट् सि ईट् दिप् इति जातम् । तत्र सूत्रम् । इट् ईटि । इट्ः (पं. ए.) ईटि (स. ए.) इट् उत्तरस्य सेरीटि परे लोपो भवति । इति दिस्योर्विषये सिलोपः । अनेन सूत्रेण सिलोपः कार्यः । तदा चित् इट् ईट् दिप् इति जाते । टकारः । दि सि मि । पकारः । तदा चित् इ ईट् इति स्थिते गुणः । सर्वे । स्वरहीनं० । दिबादावट् । वावसाने । एभिः पूर्वोक्तैः सूत्रैः । अचेतीत् इति रूपं सिद्धं भवति । अचेतीत् । अचेतिष्टां । अचेति सि अन् इति स्थिते सूत्रम् ।

स्याविदुः । सेराकारान्ताद्विदश्चोत्तरस्यान उस् भवति । अचेतिषुः । अचेतीः अचेतिष्टम् अचेतिष्ट । अचेतिषम् अचेतिष्व अचेतिष्म । च्युतिर् आसेचने इरनुबन्ध इरितो वेति विशेषणार्थः । उच्चरितप्रध्वंसो ह्यनुबन्धः । च्योतति, च्योतेत्, च्योततु, अच्योतत् । च्युत् णप् द्वित्वम् ।

स्याविदुः । (पं० ए०) एकपदं सूत्रम् । सेः भूतार्थोत्पन्नात् आकारान्तात् वा इत्यादेः विद् ज्ञाने इत्यस्माद्धातोश्च परस्य अन उस् भवति । अनेनान उस् जातः । स्वरहीनं० । स्त्रीर्विसर्गः । अचेतिषुः । अचेतीः । अचेतिष्टं । अचेतिष्ट । अचेतिषम् । अचेतिष्व । अचेतिष्म । समाप्तिं प्राप्नोऽयं धातुः । च्युतिर् आसेचने इह अनुबन्धोऽस्ति इरितो वा इति सूत्रस्य विशेषणार्थः । उच्चरितप्रध्वस्तो ह्यनुबन्धो भवति । पूर्ववत् तिबादयः । उपधाया लघोः । अनेन गुणः । लट् । च्योतति । च्योततः । च्योतन्ति । लिङ् । च्योतेत् । च्योतेतां । च्योतेयुः । लोट् । च्योततु । च्योततात् । च्योततां । च्योतन्तु । लङ् । अच्योतत् । अच्योतताम् । अच्योतन् । सुगमत्वात् । एतेषां विवेचनं न कृतम् । लिट् । च्युत् णप् इति स्थिते । द्विश्च । च्युत् च्युत् णप् इति जाते सूत्रम् ।

पूर्वस्य हसादिः शेषः । पूर्वस्यादिर्हसः शिष्यते अन्यो लुप्यते । चुच्योत चुच्युततुः चुच्युतुः । चुच्योतिथ चुच्युतथुः चुच्युत । चुच्योत चुच्युतिव चुच्युतिम । च्युत्यात् च्योतिता च्योतिष्यति अच्योतिष्यत् । अच्योतीत् अच्योतिष्टाम् अच्योतिषुः । अच्योतीः अच्योतिष्टं अच्योतिष्ट । अच्योतिषम् अच्योतिष्व अच्योतिष्म ।

पूर्वस्य ह्रसादिः शेषः ॥ पूर्वस्य (ष. ए.) हसयोर्हसानां वा संयुक्ता-
नामुवात्सयुक्तानामादिः (प्र. ए.) ह्रसादिः शेषः । अथवा हस इति पृथ-
क्पदं सांकेतिकं प्रथमैकवचनान्तम् । द्विर्वचने कृते सति पूर्वह्रपस्य संयोगे सति
आदिमो हसः शिष्यते रक्षयतेऽन्यो द्वितीयो लुप्यते । अनेन यकारतकारयोर्लोपः
कार्यः । तदा च्युच्युत् णप् । इति जाते । गुणः । उपधाया लघोः । स्वरहीनं० ।
णकारः । पकारः । चुच्योत् । चुच्युततुः । चुच्युतुः । चुच्योतिथ । चुच्युतथुः ।
चुच्युत् । चुच्योत् । चुच्युतिव । चुच्युतिम । लिट् । च्युत्यात् । च्युत्यास्तां । च्यु-
त्यासुः । लृट् । च्योतिता । च्योतितारौ । च्योतितारः । लृट् । च्योतिष्यति ।
च्योतिष्यतः । च्योतिष्यन्ति । लृट् अच्योतिष्यत् । अच्योतिष्यताम् । अच्योति-
ष्यन् । लृट् । अच्योतीत् । अच्योतिष्ठाम् । अच्योतिष्ठुः । अस्य धातोर्लृट्कारे
सेरपवादो ह्रप्रत्ययो विकल्पेन भवति । तद्विधायकं सूत्रम् ।

इरितोवा । इरितो धातोर्वा ङः प्रत्ययो भवति दिवादिपरः
परस्मैपदे । सेरपवादः । ङकारो गुणप्रतिषेधार्थः । अच्युतत्
अच्युतताम् अच्युतन् । अच्युतः अच्युततम् अच्युतत ।
अच्युतम् अच्युताव अच्युताम् । श्युतिर्क्षरणे । श्योतति,
श्योतेत्, श्योतनु, अश्योतत् । द्वित्वम् ।

इरितो वा । इट् इत् यस्य स इरित् तस्मात् इरितः (पं. ए.) द्विपदं
सूत्रम् । च्युतिर् । रुधिर् । भिदिर् । छिदिर् । दशिर् । रुदिर् । स्कन्दिर् । इत्यादेरिर-
नुबन्धात् धातोर्भूतेऽर्थे दिवादी परे वा ह्रप्रत्ययो भवति । ङकारो गुणप्रतिषेधार्थः । ह्र-
प्रत्ययोऽयं परस्मैपदे भवेन्मूल उक्तत्वात् । यस्मिन्पक्षे ह्रप्रत्ययस्तस्मिन्पक्षे सेरभावः ।
अनेन ह्रप्रत्ययः । दिवादावट् । स्वरहीनं० । अच्युतत् । अच्युतताम् । अच्युतन् । अ-
च्युतः अच्युततं अच्युतत । अच्युतं अच्युताव अच्युताम् । समाप्तोऽयं धातुः ।
श्युतिर्क्षरणे । पूर्ववत् तिबादयो भवन्ति । लृट् । श्योतति । श्योततः । श्योतन्ति ।
लिट् । श्योतेत् । श्योतेतां । श्योतेयुः । लोट् । श्योततु-श्योततात् । श्योततां ।
श्योतन्तु । लृट् । अश्योतत् । अश्योतताम् । अश्योतन् । लिट् । द्विश्र । श्युत्
श्युत् णविति स्थिते ।

शसात् खपाः । द्विर्वचने कृते यत्पूर्वह्रपं तस्य शसाद्दुत्तराः
खपाः शिष्यन्ते न शसाः । इति चकारशेषः । चुश्च्योत् चु-
श्च्युततुः चुश्च्युतुः । श्युत्यात् श्योतिता श्योतिष्यति अ-

श्रयोतिष्यत् अश्रयुतत् अश्रयोतीत् । मन्य विलोडने । म-
न्यति मन्येत् मन्यतु अमन्यत् ममन्य ।

शसात् स्वपाः । शसात् (पं. ए.) स्वपाः (प्र. व.) द्विपदं सूत्रम् ।
संयोगपूर्वस्य धातोर्द्वित्वे कृते सति यत्पूर्वरूपं द्वित्वसंबन्धि तस्य शसस्वपसंयोगे
सति शसादुत्तरा अग्रे वर्तमानाः स्वपाः शिष्यन्ते रक्ष्यन्ते न शसाः आदौ । वर्तमानाः
शसा लुप्यन्त इत्यर्थः । अनेन शकारस्य लोपः कार्यः । पुनः पूर्वस्य हसादिः शेषः
इति सूत्रेण तकारस्य लोपः कार्यः । गुणः । स्वरहीनं । चुश्रयोत् । चुश्रयुततुः । चु-
श्रयुतुः । चुश्रयोतिथ । चुश्रयुतथुः । चुश्रयुत् । चुश्रयोत् । चुश्रयुत्तिव । चुश्रयुत्तिम ।
मधुं चुश्रयोतेत्युदाहरणम् । लिङ् । श्रयुत्यात् । श्रयुत्यास्तां । श्रयुत्यासुः । लट् ।
श्रयोतिता । श्रयोतितारौ । श्रयोतितारः । लट् । श्रयोतिष्यति । श्रयोतिष्यतः । श्रयो-
तिष्यन्ति । लङ् । अश्रयोतिष्यत् । अश्रयोतिष्यतां । अश्रयोतिष्यन् । लङ् । अस्मि-
च्छकारे साधनं तु पूर्ववत् । अश्रयोतीत् । अश्रयोतिष्ठात् । अश्रयोतिषुः । समाधोऽयं
धातुः । मन्य विलोडने । लट् मन्यति । मन्यतः । मन्यन्ति । लिङ् । मन्येत् । म-
न्येतां । मन्येथुः । लोट् । मन्यतु-मन्यतात् । मन्यतां । मन्यन्तु । लङ् । अमन्य-
त् । अमन्यताम् । अमन्यन् । लिङ् । ममन्य् । ममन्य् अतुस् इति स्थिते सूत्रम् ।

नो लोपः । धातोरुपधाभूतस्य नकारस्य लोपो भवति किति
ङिति च परे । इत्युपधानकारलोपे प्राप्ते ।

नो लोपः । नः (ष. ए.) लोपः (प्र. ए.) द्विपदं सूत्रम् । धातोरुपधा-
भूतस्य नकारस्य अर्थात् नकारस्थानीयानुस्वारस्य किति ङिति च परे लोपो भव-
ति । अत्र लोपाधिकारे नकारस्यादेशरूपस्यानुस्वारस्य लोपः । अनेन सूत्रेण नकार-
स्य लोपे प्राप्ते सति ।

ऋसंयोगात् णादेरकिञ्चं वाच्यम् । तेन नलोपाभावः । म-
मन्यतुः ममन्युः । ममन्यिथ ममन्यथुः ममन्य । ममन्य
ममन्यिव ममन्यिम ।

ऋसंयोगात् इदं वार्तिकम् । ऋश्च संयोगश्च ऋसंयोगं तस्मात् ऋसंयोगा-
त् (पं. ए.) ण आदिर्यस्य स णादिः तस्य णादेः । कितो भावः किञ्चं न
किञ्चम् अकिञ्चं (प्र. ए.) वाच्यं (प्र. ए.) ऋकारान्तात् संयोगान्तात् धातोश्च
णादेरकिञ्चं वाच्यम् । अस्य धातोः संयोगत्वात् । अनेन सूत्रेण नकारस्य लोपाभावो
भवति । स्वरहीनं । स्तोत्रिसर्गः । ममन्यतुः । ममन्युः । वार्तिकम् ।

केचित्संयोगाद्वेति वक्तव्यम् । ममथतुः ममथुः । नलोपः ।
मथ्यात्, मन्थिता, मन्थिष्यति, अमन्थिष्यत्, अमन्थीत्
अमन्थिष्ठाम् अमन्थिषुः । पुथि लुथि मथि कुथि हिंसासं-
क्लेशनयोः ।

केचिदाद्याः संयोगात् धातोर्णादिः कित्त्वं वा वक्तव्यमिति वदन्ति । अनेन णादे
विकल्पेन कित्त्वम् । तदा ममथतुः ममथुः । ईदृशानि रूपाणि भवन्ति । लिङ् । न-
लोपः । मथ्यात् । मथ्यास्तां । मथ्यासुः । लुङ् । मन्थिता । मन्थितारौ । मन्थिता
रः । लट् । मन्थिष्यति । मन्थिष्यतः । मन्थिष्यन्ति । लङ् । अमन्थिष्यत् । अम-
न्थिष्यताम् । अमन्थिष्यन् । लुङ् । अमन्थीत् । अमन्थिष्ठाम् । अमन्थिषुः । समाप्तो-
ऽयं धातुः । पुथि लुथि मथि कुथि एते धातवो हिंसासंक्लेशनयोः प्रवर्तन्ते । सूत्रम् ।

इदितो नुम् । इदितो धातोर्नुमागमो भवति । कुन्थति कु-
न्थेत् कुन्थतु अकुन्थत् । द्वित्वम् ।

इदितो नुम् । इत् इत् यस्य स इदित् तस्मात् इदितः (पं. ए.) नुम्
(प्र. ए.) द्विपदं सूत्रम् । इदितो धातोर्दशस्वपि लकारेषु नुमागमो भवति । पूर्ववत्
तिबादयः । इदितो नुम् । मित्यात् । नश्चापदान्ते । लट् । कुन्थति । लिङ् । कुन्थे-
त् । लोट् । कुन्थतु । लङ् । अकुन्थत् । लिट् । कुन्थ् णप् इति स्थिते । द्विश्व ।
पूर्वस्य हसादिः शेषः । कुकुन्थ् णप् इति जाते सूत्रम् ।

कुहोश्रुः । पूर्वसंबन्धिनोः कवर्गहकारयोश्चुत्वं भवति । वर्ग-
चतुर्थो हस्य सवर्णः । चुकुन्थ चुकुन्थतुः चुकुन्थुः । चुकु-
न्थिथ चुकुन्थथुः चुकुन्थ । चुकुन्थ चुकुन्थिव चुकुन्थिम ।
लघूपधत्वाभावादगुणः ।

कुहोश्रुः । कुश्च हच कुहौ तयोः कुहोः (पं. द्वि.) चुः (प्र. ए.) द्वि-
पदं सूत्रम् । द्वित्वे कृते सति पूर्वसंबन्धिनोर्द्वित्वसंबन्धिनोः कवर्गहकारयोश्चवर्गादि-
शो भवति । ननु कवर्गस्य चवर्गो यथासंख्यं भवति परं हकारस्य चवर्गत्वं कथं
क्रियते । अत्रोच्यते । मानूकापाठे शषसह इत्यत्र हकारस्य चतुर्थस्थानवर्तित्वात् ह-
कारस्य तुल्ये झकारो भवति । अथवा । वर्गचतुर्थो हस्य सवर्ण इति वचनात् चवर्ग-
मध्ये हस्य सवर्णो शो भवति । अनेन कवर्गस्य चवर्गो भवति । स्वरहीनं । चुकु-
न्थ । चुकुन्थतुः । चुकुन्थुः । लिङ् । ' नो लोपः ' इति सूत्रेण नकारस्य लोपे
भावे सति ।

इदितो नलोपाभावो वाच्यः । कुन्ध्यात्, कुन्धिता, कुन्धि-
ष्यति, अकुन्धिष्यत् । अकुन्धीत् अकुन्धिष्याम् अकुन्धिषुः ।
षिधु गत्याम् । उकार उच्चारणार्थः ।

वाचिकम् इदितः । इदितो धातोः किति किति च परे नलोपस्याभा-
वो वाच्यः । कुन्ध्यात् । लघूपधत्वाभावात् गुणाभावो भवति । लुट् । कुन्धिता ।
लृट् । कुन्धिष्यति । लृङ् । अकुन्धिष्यत् । लृङ् । अकुन्धीत् । पुथि लुथि मथि इति
त्रयाणां धातूनां सुगमत्वाद्गुणाणि न लिखितानि । षिधु गत्याम् । उकार उच्चारणा-
र्थः । सूत्रम् ।

आदेः षणः स्रः । षोपदेशस्य षोपदेशस्य च धातोरौ व-
र्तमानयोः षकारणकारयोः सकारनकारौ भवतः ।

सेकसृप्सृस्तृजृस्तृस्त्यान्ये दन्त्याजन्तसादयः ॥

एकाचः षोपदेशाः ष्वष्कृस्त्रिस्वद्स्वञ्जस्वपस्मिडः ।

सेकृ गतौ । सृष्टृ गतौ । सृ गतौ । स्तृ आच्छादने । सृज् विस-
र्गे । स्तृ छादने । स्त्र्यै ष्ट्र्यै शब्दसंघातयोः । एभ्योऽन्ये दन्त्या-

जन्तसादयः । एकाचः षोपदेशा दन्त्याजन्तसादयः । दन्ते भ-

वः दन्त्यः दन्त्यश्च अच्च दन्त्याचौ तौ अन्तौ यस्य सदन्त्या

जन्तः स चासौ सश्च दन्त्याजन्तसः स आदिर्येषां ते दन्त्या-

जन्तसादयः । दन्त्यः केवलदन्त्यः न तु दन्तोष्ठजोऽपि ।

ष्वष्कादीनां पृथग्रहणात् । ष्वष्क् गतौ । जिष्विदा गात्र-

प्रक्षरणे । स्वद् आस्वादने । स्वञ्ज् परिष्वङ्गे । जिष्वप् शये ।

स्मिङ् ईषद्धसने । एते षोपदेशाः ।

षोपदेशास्त्वनर्दनाटिनाध्नाध्नन्दनक्ननृतः ॥

नर्दं गतौ । नट नर्तने । नाध्नाध् याञ्जोपतापैश्वर्याशीषु ।

टुनदि समृद्धौ । नक् नाशने । नृ नये । नृती गात्रविक्षेपे ।

एभ्योऽन्ये षोपदेशाः ।

नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु ॥

सकारजः शकारश्च षाट्त्वर्गस्तवर्गजः ॥ १ ॥

आदेः षणः झः । आदेः (ष. ए.) षणः (ष. ए.) झः (प्र. ए.) ष उपदेशे यस्य स षोपदेशः । ण उपदेशे यस्य स णोपदेशः । षोपदेशस्य णोपदेशस्य च धातोरादौ वर्त्तमानयोः षकारणकारयोः सकारनकारौ भवतः । यथासंख्यम् । षोपदेशस्य णोपदेशस्य च धातोर्लक्षणं मूलोक्तमेव ज्ञेयम् । अस्यां विस्तरभयात् न लिखितम् । तथा च षत्वनिषेधकं सूत्रम् ।

नामधातुष्टयैष्वष्कष्टिवां षः सो नेति वाच्यम् । गुणः । सेधति । निपूर्वः ।

नामधातुरिति । नामधातुष्टयैष्वष्कष्टिवां (ष. व.) षकारस्य सकारो न भवति इति वाच्यम् । गुणः । लट् । सेधति । यदा निपूर्वोऽयं धातुः स्यात् तदा कीदृशं रूपं कार्यम् । तदर्थं सूत्रम् ।

प्रादेश्च तथा तौ सुनमाम् । प्रादेरुपसर्गात्परेषां स्वादीनां नमादीनां च धातूनां सकारनकारयोस्तौ पूर्वभाविनावेव षकारणकारौ भवतः षत्वणत्वनिमित्ते सति । निषेधति । सेधेत् सेधतु । अङ्गव्यवधानेऽपि षत्वम् । न्यषेधत् । द्वित्वव्यवधानेऽपि षत्वम् । निषिषेध । सिषिधतुः । सिषिधुः । सिषेधित् । सिष्यात्, सेधिता, सेधिष्यति, असेधिष्यत् । असेधीत्, असेधिष्टाम्, असेधिषुः । षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । ऊकार इडिकल्पार्थः । सेधति, सेधेत्, सेधतु, असेधत्, सिषेध, सिष्यात् ।

प्रादेश्च तथा तौ सुनमाम् । प्र आदिर्यस्य स प्रादिः तस्य प्रादेः (ष. ए.) च तथा तौ (प्र. द्वि.) सुनमां (ष. व.) पञ्चपदं सूत्रम् । प्रादेरुपसर्गात्परेषां स्वादीनां षुञ् अमिषवे, षोऽन्तकर्मणि, षुञ् स्तुतौ, षुम् स्तोत्रे, षिङ् बन्धने, षञ्जि संगे, ष्वञ्ज् परिष्वंगे, इत्यादीनां नमादीनां च णम् प्रह्वीभावे, णीञ् प्रापणे, टुणदि समृद्धौ, णिदि कुत्सायाम्, इत्यादीनां धातूनां यौ सकारनकारौ तयोः क्रमेण तौ पूर्वभाविनौ एव पूर्वावस्थायां वर्त्तमानौ षकारणकारौ एव भवतः । तथा तेष्वेवेत्यादि । तथेति सूत्रोक्तं पदं तस्यार्थः । तेष्वेव निमित्तेष्विति । अत्रायं भावः । स-

कारस्य षकारनिमित्तानि कवर्गेऽल्लक्षणानि । नकारस्य णत्वनिमित्तानि पकाररेफञ्ज-
वर्णाः । अब्रप्रत्याहारकवर्गपवर्गव्यवधानानि च ततो यञ्जुपसर्गान्ते कवर्गस्येत्प्र-
त्याहारस्य च योगो भवति । तदा तस्मात्परस्य संकारस्य पकारो भवति । यदा
चोपसर्गे षकाररेफञ्जवर्णानामन्यतमो भवति नकारस्य वा प्रत्याहारकवर्गपवर्गान्तरं च
भवति तदा नकारस्य णकारो भवति । अत्रोपसर्गे इत्प्रत्याहारोऽस्ति तेन सेधतेः
सकारस्य षकारो भवति । निषेधति । लिङ् । सेधत् । लोट् । सेधतु । लङ् । अह्-
व्यवधानेऽपि षत्वं भवति न्यषेधत् । इति प्रयोगदर्शनात् । यदा निपूर्वस्तदा न्यपे-
धत् । तदभावे असेधत् । लिट् । द्वित्वव्यवधानेऽपि षत्वं, नास्ति व्याख्यानेन प्रयो-
जनं तदभावेऽपि प्रयोगसिद्धेः । निषेधति । निपूर्वेसति । तदभावे सिषेध । लिङ् ।
सिध्यात् । लुट् । सेधिता । लृट् । सेधिष्यति । लृङ् । असेधिष्यत् । लृङ् । असेधी-
त् । समाप्तोऽयं धातुः । षिधू शान्ते माङ्गल्ये च । ऊकार इद्विकल्पार्थः । आदेः णः
ञः । पूर्ववत् तिबादयः । सेधति । सेधेत् । सेधतु । असेधत् । लिट् । सिषेध । सिध्या-
त् । सिध् ता इति स्थिते सूत्रम् ।

ऊदितो वा । ऊदितो धातोः परस्य वसादेरिड्वा भवति ।

ऊदितो वा । ऊत् इत् यस्य स ऊदित् तस्मात् ऊदितः (पं. ए.) वा ।
ऊदितो धातोः परस्य वसादेः प्रत्ययस्य वा इडागमो भवति । द्वितीयं सूत्रम् ।

स्वसूतिसूयतिधुञ्ज्रधादीनामिड्वा वक्तव्यः । स्व् शब्दे । षूङ्
प्राणिगर्भविमोचने । षूङ् प्रसवे । धूञ् कम्पने । रध् हिंसा-
याम् । नश् अदर्शने । तृप् प्रीणने । तृप् हर्षविमोचनयोः ।
दुह् जिघांसायास् । मुह् वैचित्ये । ष्गुह् उद्गिरणे । स्निह्
प्रीतौ । एते रधादयः । सेधिता । पक्षे ।

स्वसूति० । स्वसूतिस्वयतिधूञ्ज्रइत्यादीनां धातूनां वा इडागमो वक्तव्यः । व-
सादेः प्रत्ययस्यैवेति शेषः । धातवस्तु मूले दर्शिताः । अनेन सूत्रेण वा इट् । सेधिता ।
सिध् ता इति स्थिते । सूत्रम् ।

तथोर्धः । दधार्तिं विना झभान्ताद्धातोः परयोस्तकारथका-
रयोर्धकारादेशो भवति । झबे जवाः । सेद्धा, सेधिष्यति-से-
त्स्यति । असेधिष्यत् असेत्स्यत् । असेधीत् । असेधिष्ठा-
म् असेधिषुः । इडभावे ।

तथोर्धः । तश्च थ्च तथो तयोः तथोः (प. द्वि.) धः (प्र. ए.) द्विषदं

सूत्रम् । दधातिं वर्जयित्वा ह्यभान्तात् धातोः परयोस्तकारथकारयोर्धकारादेशो भ-
वति । सुगममिदं सूत्रम् । अस्याधिकं व्याख्यानं नास्ति । अनेन तकारस्य धकारः ।
झवे जवाः । प्रथमधकारस्य दकारः । स्वरहीनं । गुणः । सेद्वा । सेद्दारौ । सेद्दारः ।
सेद्दासि । सेद्दास्यः । सेद्दास्य । सेद्दास्मि । सेद्दास्वः । सेद्दास्मः । लट् । सेधिष्यति ।
सेत्स्यति । 'खसेचपाङ्गसानां' । लङ् । असेधिष्यत् । असेत्स्यत् । लुङ् । असेधीत् ।
असेधिष्ठात् । असेधिषुः । इडभावे अ सिघ् लि ईद् दिप् इति स्थिते सूत्रम् ।

अनिटो नामिवतः । नामिवतोऽनिटो धातोः परस्मैपदे परे
सिप्रत्यये वृद्धिर्भवति । चपत्वम् । सेः । असैत्सीत् असै-
द्वाम् । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं कार्यं भवति ।

अनिटो नामिवतः । अनिटो नामिवतः । नास्ति इद् यस्य सः अनिट् तस्या-
निटः (ष. ए.) नामी अस्यास्ति इति नामिवान् तस्य नामिवतः (ष. ए.) द्विपदं सूत्रम् ।
'नामिवतो नाम्युपधस्य नैकस्वरादनुदात्तात् इति सूत्रेणोक्तात् अनिटो धातोः
संबन्धिनो नामिनः परस्मैपदविषये सिप्रत्यये परे वृद्धिर्भवति । अनेन वृद्धिः । परं
पूर्ववत् । खसे । असैत्सीत् असैघ् सिताम् इति स्थिते । सूत्रम् ।

झसात् । झसादुचरस्य सेलोपो भवति झसे परे । असैत्सुः ।

असैत्सीः असैद्दम् असैद्द । असैत्सम् असैत्स्व असैत्स्म ।

खद् स्थैर्यैर्हिंसायां च । खदति, खदेत्, खदतु, अखदत् ।

झसात् । (पं. ए.) एकपदं सूत्रम् । झसादुचरस्य सेलोपो झसे परे भवति । अनेन
सेलोपः कार्यः । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं कार्यं भवति । इति न्यायात् । वृद्धिर्भवति ।
तथोर्थः । झवे जवाः । स्वरहीनं । असैद्दम् । असैत्सुः । असैत्सीः । असैद्दं । असै-
द्द । असैत्सम् । असैत्स्व । असैत्स्म । खद् स्थैर्यैर् हिंसायां च । पूर्ववत् तिबादयः ।
खदति । खदेत् । खदतु । अखदत् । खद् खद् णप् इति स्थिते पूर्वस्य हसादिः शेषः ।
खखद् णविति जाते सूत्रम् ।

अत उपधायाः । धातोरुपधाया अकास्स्य वृद्धिर्भवति ऋिति
णिति च परे । चुत्वम् । चखाद् चखदतुः चखदुः । चख-
दिथ चखदथुः चखद् ।

अत उपाधायाः । अतः (ष. ए.) उपधायाः (ष. ए.) धातोरुपधाया
अकारस्य वृद्धिर्भवति ऋिति णिति च परे । कुहोश्चुः । चखाद् । चखदतुः चखदुः
चखदिथ । चखदथुः चखद् ।

णलुत्तमो वा णिद्वक्तव्यः । चखाद-चखद चखदिव चखदि-
म । खद्यात्, खदिता, खदिष्यति, अखदिष्यत् ।

णलुत्तमो० । उक्तमो णल् वा णित् वक्तव्यः । तेन वृद्धेर्विकल्पो भवति ।
चखाद । चखद । चखदिव चखदिम । खद्यात् । खदिता । खदिष्यति । अखदिष्य-
त् । अखदीत् इति स्थिते ।

णित्पे । पे परस्मैपदे परे सिर्णिङ्भवति । अत उपधाया
इति वृद्धिः । अखादीत् अखादिष्टाम् अखादिषुः ।

सूत्रम् । णित्पे । ण इत् यस्य स णित् (प्र. ए.) पे (स ए.) द्विपदं
सूत्रम् । परस्मैपदे परे सिर्णिङ् भवति । अनेन सेर्णिच्वात् अत उपधाया इति सूत्रेण
वृद्धिः । अखादीत् अखादिष्टाम् अखादिषुः । वृद्धिविकल्पकरं सूत्रम् ।

हसादेर्लघ्वकारोपधस्य वा वृद्धिः सेटि सौ वाच्या । अख-
दीत् । गद् व्यक्तायां वाचि । गदति ।

हसादेः । हस् आदिर्व्यस्य स हसादिस्तस्य हसादेः । लघुश्चासौ अकारश्च लघ्व-
कारः लघ्वकार उपधायां यस्य स लघ्वकारोपधस्तस्य लघ्वकारोपधस्य हसादेर्ल-
घ्वकारोपधस्य च धातोर्वा वृद्धिः सेटि सौ वाच्या । अनेन वृद्धिविकल्पो भवति ।
अखदीत् अखदिष्टां अखदिषुः । सुगमोऽयं धातुः समाप्तः । गद् व्यक्तायां वाचि ।
गदति ।

उपसर्गस्थनिमित्तान्नेर्गदादौ णत्वं वाच्यम् । गद् नद् पत्
पद् स्था अपित् दा धा मा सो हन् या वा द्रा प्ता वप्
वह् चि शम् दिह् एते गदादयः । गद् व्यक्तायां वाचि ।
नद् अव्यक्ते शब्दे । पत्ल पतने । पद् गतौ । छागतिनिवृ-
त्तौ । डुदाञ् दाने । डुधाञ् धारणपोषणयोः । माङ् माने
षोऽन्तकर्मणि । हन् हिंसागत्योः । या प्रापणे । वा गति-
गन्धनयोः । द्रा कुत्सायां गतौ च । प्ता भक्षणे । टुवप्
बीजतन्तुसन्ताने । वह् प्रापणे । चिञ् चयने । शम् उप-
शमे । दिह उपचये । प्रणिगदति । गदत् गदतु अगदत् ।
कुहोश्चुः । जगाद् जगदतुः जगद्दुः । जगदिय जगदथुः ज-

गद् । गद्यात्, गदिता, गदिष्यति, अगदिष्यन् । अगादीत्-
अगदीत् । रद् विलेखने । रदति, रदेत्, रदतु, अरदत्, ररा
द ।

उपसर्गस्थनिमित्तात् । उपसर्गस्थनिमित्तात् नेर्गदादौ णत्ववाच्यं । गदादयस्तु
मूले उक्ताः सन्ति । तएव ज्ञातव्याः । आतोनेन सूत्रेण नकारस्य णकारो भवति । प्रणि-
गदति । गदेत् । गदतु । अगदत् । कुहोश्च । अनेन गकारस्य जकारः । अतउपधायाः ।
जगाद् । जगदतुः । जगदुः ॥ गद्यात् । गदिता । गदिष्यति । अगदिष्यत् । अगा-
दीत् । हसादेः । अगदीत् । रद् विलेखने । रदति । रदेत् । रदतु । अरदत् । ररा
द । रद् अतुस् इति स्थिते सूत्रम् ।

लोपः पचां कित्ये चास्य । पचादीनामनादेशादीनां किति
णादौ सति पूर्वस्य लोपः । असंयुक्तहसयोर्मध्यस्थस्याकारस्यै-
कारः । रेदतुः रेदुः ।

लोपः पचां कित्ये चास्य । लोपः (प्र. ए.) पचां (ष.व) किति (स. ए.) ए (-प्र.
ए.) च (प्र. ए.) अस्य (ष. ए.) षट्पदमिदं सूत्रम् । येषां धातूनां द्विवचनस्य कुहोश्चः झ-
पानां जबचपा इति जबादिरादेशो न भवति तेषां पचादीनां पच्सहशानां पत् पद् चल्
चर् तन् मन् इत्यादीनां पूर्वस्य द्वित्वस्य किति णादौ सति लोपो भवति । एक एव
हसौ यस्य सः । यद्वा एकश्च एकश्च एकौ एकौ असंयुक्तौ केवलौ संयोगरहितौ पू-
र्वापरौ हसौ यस्य स एकहसस्तस्य एकहसस्य । असंयुक्तहसमध्यस्थस्याकारस्य च
एकारो भवति । मूले तु न संयुक्तौ असंयुक्तौ असंयुक्तौ च तौ हसौ च असंयुक्तहसौ
तयोरसंयुक्तहसयोः । पूर्वं व्याख्यानं चन्द्रिकानुसारेण । इदं तु मूलानुसारेण । चका-
रात् उक्तनिमित्ताभावेऽपि वृ फल् भञ् ऋण् सध् ग्रन्थदम्भानामेत्वपूर्वलोपौ भवतः ।
तथा जूष् भ्रम् ऋम् फण् राज् भ्राग् भ्राज् भ्लाग् खन् राध् एतेषां विकल्पेन
एत्वपूर्वलोपौ भवतः । इति सूत्रम् । अनेन पूर्वकारस्य लोपश्च धातोरकारस्यैकारो
भवति । स्वरहीनं० । रेदतुः । रेदुः । ररद् थप् इति स्थिते सिसता० अनेनेद् । ररद्
थप् इति जाते ।

सेटि थपि एत्वपूर्वलोपौ वक्तव्यौ । रेदिथ रेदथुः रेद । ररा-
द-ररद रोदिव रोदिम । रद्यात्, रदिता, रदिष्यति, अरदिष्य-
त् । अरादीत् अरादिष्टाम् अरादिषुः । अरदीत् । णद् अ-
व्यक्ते शब्दे । आदेः णः स्नः । नदति, नदेत्, नदतु, अ-

नदत् । प्रपूर्वः । प्रादेश्च । इति णत्वम् । प्रणदति । गदा-
दित्वात् प्रणिनदति । ननाद नेदतुः नेदुः । नेदिथ नेदथुः
नेद । ननाद-ननद नेदिव नेदिम । नद्यात् । नदिता, नदि-
ष्यति, अनदिष्यत् । अनादीत् अनादिष्टाम् अनादिपुः ।
अनदीत् अनदिष्टाम् । अर्द् गतौ याचने च । अर्दति, अ-
र्दत्, अर्दतु, आर्दत् । द्वित्वे कृते आम्बोर्णादौ० । आ अर्द
इति स्थिते ।

सेटिथपि । घातिंकम् । सेटि थपि परे एत्वपूर्वलोपो वक्तव्यौ ।
अनेनैत्वपूर्वलोपो स्तः । स्वरहीनं० । रेदिथ । रेदथुः । रेद । रराद-ररद ।
रेदिव । रेदिम । लिङ् । रद्यात् । रदिता । रदिष्यति । अरदिष्यत् । अरादीत् । ह-
सादेः । अरदीत् । समामोऽयम् । णच् अव्यक्ते शब्दे । पूर्ववत् तिवादयः । आदेः
ष्णः झः । नदति । अन्यानि रूपानि सुगमत्वान्न लिखितानि । लिङ् लकारे । लोपः
पचां कित्ये चास्य । अनेनैत्वपूर्वलोपी कार्यौ । ननाद । नेदतुः । यदा प्रपूर्वोऽयं
घातुस्तदा प्रादेश्च । अनेन सूत्रेण नकारस्य णकारः । प्रणदति इति रूपं भवति ।
प्रपूर्वत्वे सति यदा निपूर्वः स्यात् तदा गदादित्वात् नेर्णत्वं भवति । प्रणिनदति ।
इति रूपं सिद्धं भवति । नद्यात् । नदिता । नदिष्यति । अनदिष्यत् । अनादीत् ।
हसादेः । अनदीत् । सोऽनादीत् इत्युदाहरणम् । अर्द् गतौ याचने च । अर्दति ।
अर्दत् । अर्दतु । आर्दत् । लङ् लकारस्य रूपे स्वरदेः परः । अनेन वक्ष्यमाणेन सू-
त्रेण द्वितीयोऽङ्गमो भवति । अर्द् णच् इति स्थिते । द्वित्वम् । द्वित्वे कृते सति ।
आम्बोर्णादौ इति सूत्रेण पूर्वस्याकारस्याकारो भवति । तदा आ अर्द् णपिति
जाते सूत्रम् ।

नुगशाम् । अश्रोतेर्ऋकारादिधातूनां संयोगान्ताकारादिधा-
तूनां च पूर्वस्य नुगागमो भवति णादौ सति । आनर्द आ-
नर्दतुः आनर्दुः । आनर्दिथ आनर्दथुः आनर्द । आनर्द
आनर्दिव आनर्दिम । अर्द्यात् अर्दिता अर्दिष्यति अर्दिष्यत् ।
आर्दीत् आर्दिष्टाम् आर्दिपुः । इदि परमैश्वर्ये । इन्दति,
इन्देत, इन्दतु ।

नुगशां । नुक् (प्र. ए.) अशां (प. व.) अगूद् व्याप्तौ । अञ् अर्द् अर्द

ऋच्छ इत्यादीनां धातूनाम् द्विर्भावे कृते सति णबादौ परे पूर्वस्य द्वित्वस्य नुगा-
गमो भवति । ककारः स्थानविषयर्थः । कित्त्वादन्ते । उकार उच्चारणार्थः । अनेन
सूत्रेण द्वयोर्मध्ये नुगागमो भवति । स्वरहीनं । आनर्द्धं । आनर्द्धतुः । आनर्द्धुः । स-
र्वाणि रूपाणि श्रुते सन्ति । अर्धात् । अर्दिता । अर्दिष्यति । स्वरादेः आर्दिष्यत् ।
आर्दीत् । इदि परस्मैश्चर्ये । पूर्ववत् तिबादयः । इदितोलुम् इति अनेन नुम् । इन्द-
त्ति । इन्देत् । इन्दतु । एन्दत् इति जाते ।

स्वरादेः । स्वरादेर्धातोर्द्वितीयोऽडागमो भवति दिबादौ परे ।

अइए । एऐऐ । ऐन्दत् । इन्द् णप् इति स्थिते ।

स्वरादेः । स्वर आदिर्षस्य स स्वरादिः तस्य स्वरादेः (ष. ए.) स्वरादे-
र्धातोर्द्वितीयोऽडागमो भवति । अनेन द्वितीयोऽडागमः । एऐऐ । ऐन्दत् । ऐन्दता-
म् । ऐन्दन् । ऐन्दः । ऐन्दत् । ऐन्दत् । ऐन्दम् । ऐन्दाव । ऐन्दाम । अस्य धातो-
र्द्विर्लकारे विशेषोऽस्ति । इन्द् णप् इति स्थिते सूत्रम् ।

कासादिप्रत्ययादास् क्रस्भूपरः । कासृ आस् द्य् अय् ना-
म्यादिगुरुमद्भात्वनेकस्वरधातुभ्यः प्रत्ययान्ताच्च णबादौ परे
आम् प्रत्ययो भवति । स च क्रस्भूपरः प्रयोक्तव्यः ।
कासृ दीप्तौ । आस् उपवेशने । द्य् दानगतिर्हिंसादानेषु ।
अय् गतौ । एते कासादयः ।

कासादिप्रत्यादास् क्रस्भूपरः । कास् आदिर्षस्यातौ कासादिः
प्रत्ययान्तो धातुः प्रत्ययशब्देनोच्यते । कासादिश्च प्रत्ययश्च कासादिप्रत्ययं तस्मात्
कासादिप्रत्ययात् (ष० ए०) आम् (ष० ए०) कृ च अस् च भूश्च क्रस्भुवः ।
क्रस्भुवः परे यस्मात्स क्रस्भूपरः (ष० ए०) त्रिपदमिदं सूत्रम् ।
कास् आस् द्य् अय् नाम्यादिगुरुमद्भात्वनेकस्वरधातुभ्यः प्रत्ययाताण्णदौ परे
आम् प्रत्ययो भवति स च आम् क्रस्भूपरः प्रयोक्तव्यः । सूत्रस्य सुगमत्वात् व्या-
ख्यानस्यानावश्यकत्वम् । तथापि सूत्रस्यास्य चन्द्रिकायां कृतं व्याख्यानमस्ति ।
कासादेर्धातोः कास् आस् चकास् जाश् दरिद्रा द्य् अय् उष् एध् ईक्ष् ऊह् इत्यादे-
र्धातोः प्रत्ययान्ताच्च सपञ्चायः इत्यादेः प्रत्ययाद्धातोर्णबादौ विषये आम्प्र-
त्ययो भवति । स च आम् क्रस्भूधातुषु परेषु सत्सु प्रयोक्तव्यः । कासादेः प्र-
त्ययान्ताच्च णबादिस्थाने आम्प्रत्ययः । तस्माच्च परेषां क्रस्भूधातूनां मध्ये अ-
न्यत्तमस्य धातोः परोक्षप्रयोगो भवतीत्यर्थः । तस्य च धातोर्णबादौ पूर्ववत् प्रक्रि-
या । आम्प्रत्ययः पित्संज्ञकश्च ज्ञेयः । सूत्रम् ।

विद्दरिद्राकास्काशजागृउष् एभ्यो वाम् । विद् ज्ञाने । दरिद्रा
दुर्गतौ काश् विकचने । जागृ निद्राक्षये । उष दाहे । एते
विदायः । इन्दां कृ णप् इति स्थिते कृइत्येतस्य द्वित्वम् ।

विद् दरिद्रा । विद् दरिद्राकाम् काश् जागृ उष एभ्यो वाम् प्रत्ययो भवति ।
इन्द आम् कृ णपिति जाते । स्वरहीनं० । इन्दाम् कृ णपिति जाते द्विश्व । कृइत्यस्य
द्वित्व । इन्दाम् कृ कृ णपिति जाते सूत्रम् ।

रः । पूर्वसंबन्धिन ऋकारस्याकारो भवति । चुत्वम् ।

रः । ऋ (ष० ए०) सांकेतिकं । अः (प्र० ए०) । द्विपदं सूत्रम् ।
द्वित्वे कृते सति पूर्वसंबन्धिन ऋकारस्य अकारादेशो भवति । अनेन ऋकारस्याकारः ।
तदा इन्दाम् क कृ णप् इतिजाते । कुहोश्चुः । अनेन सूत्रेण ककारस्य चकारः ।
तदा इन्दाम् च कृ णप् इति स्थिते सूत्रम् ।

धातोर्नामिनः । धातोरन्त्यभूतस्य नामिनो वृद्धिर्भवति जिति
णिति च परे इन्दांचकार इन्दांचक्रतुः । इन्दाचक्रुः । क्रादि-
त्वान्नेट् । इन्दांचकर्थ इन्दांचक्रथुः इन्दांचक्र । इन्दांचकार-इ-
न्दांचकर इन्दांचकृव इन्दांचकृम । इन्दाभास इन्दामासतुः
इन्दामासुः । इन्दामासिथ । इन्दाबभुव, इन्द्यात्, इन्दिता,
इन्दिष्यति । स्वरादेः ० । ऐन्दिष्यत्, ऐन्दीत् ऐन्दिष्टाम्
ऐन्दिषुः । ऐन्दीः ऐन्दिष्टम् ऐन्दिष्ट । ऐन्दिषम् ऐन्दिष्व
ऐन्दिष्वम् । णिदि कुत्सायाम् । निन्दति ।

धातोर्नामिनः । धातोः (ष० ए०) नामिनः (ष० ए०) द्विपदं सूत्रम् ।
धातोः अन्त्यभूतस्य नामिनः जिति णिति च प्रत्यये परे वृद्धिर्भवति । अनेन वृद्धि-
स्तदा इन्दाम् च कृ आर् णप् इति जाते । नश्चापदान्ते । स्वरहीनं० । तदा इन्दां-
चकार इति रूपं सिद्धं भवति । एवमन्यान्यपि रूपाणि सिध्यन्ति । किति णादौ
गुणवृद्धी न भवतः । किं तु र इत्यस्य सूत्रस्य प्राप्तिः । इन्दांचकार । इन्दां-
चक्रतुः । इन्दांचक्रुः । क्रादेर्णादेः इति सूत्रे कृधातोरिङ्निपेधात् इडागमो न भवति
पिन्वात् गुणो भवति । इन्दांचकर्थ । इन्दांचक्रथुः । इन्दांचक्र इन्दांचकार । णतु-
त्तमः । इति सूत्रेण वा णित् तेन वा वृद्धिर्भवति । इन्दांचकर । इत्यत्र गुणो भवत्ये-
व वा । इन्दांचकृव इन्दांचकृम । यदा अम्धातोरनुप्रयोगरतदा इन्दाम् अश् णप्

इति स्थिते द्वित्वसूत्रेण अकारस्य द्विर्भावः । आम्बोर्णादौ । सर्वर्णदीर्घैः । स्वर-
हीनं० । इन्दाभास । इन्दाभासतुः इन्दाभासुः । इन्दाभासिथ । यदा भूधातोरनुप्रयो-
गस्तदा इन्दाम् भू णप् इति जाते । नश्चापदा० । पुनश्च बभूव इति रूपं यथा सि-
द्धं भवति तथैव रूपं कार्यम् । इन्दाबभूव । इन्दात् । इन्दिता । इन्दिष्यति । स्वर-
रादेः । ऐन्दिष्यत् । ऐन्दीत् । णिदि कुत्सायां पूर्ववत् इदितो नुम् । निन्दति ।
यदायं धातुः प्रपूर्वः स्यात् तदा प्रनिन्दति इति स्थिते सूत्रम् ।

निसनिक्षनिन्दासुपसर्गाण्णत्वं वा वाच्यम् । प्रणिन्दति, प्र
निन्दति । निन्देत्, निन्दतु, अनिन्दत्, निनिन्द, निन्द्यात्
निन्दिष्यति, अनिन्दिष्यत्, अनिन्दीत् । निष् चुम्बने ।
प्रणिक्षति निक्षेत् निक्षतु अनिक्षत् निनिक्ष निक्ष्यात् नि-
क्षिता निक्षिष्यति अनिक्षिष्यत् अनिक्षीत् । उख गतौ ।
ओखति ओखेत् ओखतु औखत् । द्वित्वे उपधागुणे च
कृते ।

निसनिक्षनिन्दाम् । निसनिक्षनिन्दा धातूनासुपसर्गात् उपसर्गस्थनिमि-
त्तात् णत्वं वा वाच्यम् । अनेन णत्वम् । प्रणिन्दति । प्रनिन्दति । निन्देत् । नि-
न्दतु । अनिन्दत् अत्र उपधाया लघोरिति सूत्रस्य प्राप्तिरेव नास्ति । उपधायामि-
काराभावात् । निनिन्द । निन्द्यात् । निन्दिता । निन्दिष्यति । अनिन्दिष्यत् ।
अनिन्दीत् । अस्य रूपाणि मूले सन्ति तथापि लिखितानि । निष् चुम्बने । निक्ष-
ति । 'निसनिक्षनिन्दाम् ।' अनेन सूत्रेण णत्वम् । प्रणिक्षति । अन्यानि रूपानि सुगम-
त्वान्न लिखितानि । उख गतौ । गुणः । ओखति । ओखेत् । ओखतु । औखत् ।
अत्र स्वरादेः इत्यनेन सूत्रेण द्वितीयोऽडागमो भवति । उख् णप् इति स्थिते । द्वि-
श्च । गुणः । उ ओख् णप् इति जाते सूत्रम् ।

असवर्णे स्वरे० पूर्वकारोकारयोरियुवौ वक्तव्यौ । उवोख । स-
वर्णे दीर्घः० ऊखतुः ऊखुः । उवोखिथ । उख्यात्, ओखि-
ता, ओखिष्यति, ओखिष्यत्, औखीत् । अञ्चु गतिपूज-
नयोः । अञ्चति । नुगशाम् आनञ्च आनञ्चतुः आनञ्चुः ।

असवर्णे स्वरे० । असवर्णे स्वरे परे सति पूर्वयोः इकारोकारयोः इयुवौ यथा-
संख्येन वक्तव्यौ । अनेन सूत्रेण उकारस्य उव् जाते । स्वरहीनं० । उवोख । अ-
वर्णस्वराभावान्नोऽव् । सर्वर्णदीर्घःसह । ऊखतुः । ऊखुः । उवोखिथ । उख्यात् ।

ओस्विता । ओस्विष्यति स्वरादेः । औस्विष्यत् । औसीत् । अञ्चु गति पूजयोः ।
अञ्चति । अञ्चेत् । अञ्चतु । स्वरादेः । आञ्चत् । अ अञ्च् णप् इति जाते
आम्बोर्णादौ । नुगशां । स्वरहीनं० । आनञ्च । आनञ्चतुः । आनञ्चुः ।
पूजायाम् ।

पूजायामञ्चेर्नलोपाभावो वाच्यः । अञ्चयात् । गतौ तु अ-
ञ्चयात् । अञ्चिता, अञ्चिष्यति, आञ्चिष्यत्, आञ्चत् ।
आच्छि आयामे । आञ्छति, आनाञ्छ । आञ्छतेर्नुग्भेति
केचित् । आञ्छ, आञ्छयात् आञ्छिता, आञ्छिष्यति,
आञ्छिष्यत्, आञ्छीत् । हुर्छा कौटिल्ये । यवोर्विहसे इति
दीर्घः । हूर्छति । कुहोश्चुः । वर्गचतुर्थो हस्य सवर्णः । झपानां
जवचपाः । जुहूर्छ अहूर्छीत् । वज्र गतौ । वजति वजेत्
वजनु अवजत् ।

पूजायामञ्चेर्धातोर्नकारस्य लोपाभावो वाच्यः । अञ्चयात् । गतौ
तु लोपः । इति सूत्रेण नकारस्य लोपो भवति । अचयात् । अञ्चिता । अन्यानि सुगमानि
अञ्चिष्यतिस्वरादेः । आञ्चिष्यत् । आञ्चीत् । आच्छि आयामे । इदितो नुम् । आञ्छति
आञ्छेत् । आञ्छतु । स्वरादेः । आञ्छत् । आ आञ्छ् णप् इति जाते । नुगशां ।
अनेन नुक् । स्वरहीनं० । आनाञ्छ । आनाञ्छतुः । आनाञ्छुः । आञ्छतेर्धातोर्नु-
गशामिति सूत्रेण विहितो नुग् वा भवतीति केचिदाचार्या वदन्ति । तदा द्विश्र । सवर्ण-
दीर्घः । आञ्छ । आञ्छतुः । आञ्छुः । आञ्छयात् । आञ्छिता । आञ्छिष्यति ।
स्वरादेः । आञ्छिष्यत् । आञ्छीत् ॥ हुर्छा कौटिल्ये । पूर्ववत् तिवादयः । ' हुर्छ
अ तिप् ' इति स्थिते । यवोर्विहसे अनेन दीर्घः । स्वरहीनं० । हूर्छति । हूर्छेत् ।
हूर्छतु अहूर्छत् । ' हु हुर्छ् णप् ' इति स्थिते कुहोश्चुः । वर्गचतुर्थो हस्य सवर्णः ।
अनेन हकारस्य लकारो भवति । झपानां जवचपाः । अनेन झकारस्य जकारः । यो-
र्विहसे । अनेन दीर्घः । स्वरहीनं० । जुहूर्छ । जुहूर्छतुः । जुहूर्छुः । हूर्छयात् । ह-
र्छिता । हूर्छिष्यति । अहूर्छिष्यत् । अहूर्छीत् ॥ वज्रगतौ । पूर्ववत् । वजति । व-
जेत् । वजतु । अवजत् । ववज् णप् इति जाते लोपः । पचां कित्ये चास्य । अनेन
सूत्रेण णत्वपूर्वलोपे प्राप्ते सति सूत्रम् ।

शसददवादिगुणभूताकारणां नैत्वपूर्वलोपौ वक्तव्यौ । शमु
हिंसायाम् । दद दाने । शशास शशसतुः । ददाद दददतुः ।

ववाज ववजतुः ववजुः । ववजिथ । अवाजीत् अवजीत् ।

व्रज गतौ । व्रजति, व्रजेत्, व्रजतु, अव्रजत् । वव्राज वव्र-

जतुः वव्रजुः । व्रज्यात्, व्रजिता, व्रजिष्यति, अव्रजिष्यत् ।

शस्० । शस् दद् वादिगुणभूताकाराणां किति णवाद्दौ परे णत्वपूर्वलापौ न वक्तव्यौ । अनेनास्यैत्वपूर्वलोपनिषेधः । किंतु 'अत उपधायाः' अनेन सूत्रेण वृद्धिः । ववाज । ववजतुः । ववजुः । ववजिथ । वज्यात् । वजिता । वजिष्यति । अवजिष्यत् । अवाजीत् । हसादेः । अवजीत् । व्रज् गतौ । व्रजति । अन्यानि सुगमानि । लुङ् लकारे वृद्धिविकल्पे सूत्रम् ।

वदिव्रज्योः सौ नित्यं वृद्धिः । अव्राजीत् । अज् गतौ क्षेप-

णे च । अजति, अजेत्, अजतु, आजत् ।

वदिव्रज्योः । वदिव्रज्योर्धात्वोः सौ परे नित्यं वृद्धिर्भवति । अनेनास्य वृद्धि-विकल्पामावः । अव्राजीत् । अज् गतौ क्षेपणे च । अजति । अजेत् । अजतु । स्वर-रादेः । आजत् ।

अजेरार्धधातुके वी वक्तव्यः वसादौ वा । एतच्च विभक्तिच-
तुष्टयं सार्वधातुकं परमार्धधातुकसंज्ञं पाणिनीयानाम् । द्वि-
त्वम् वृद्धिः । विवाय ।

अजेरार्धधातुके । अजेर्धातोर्धधातुके विषये वीवक्तव्यो वसादौ परे वा भवति । सार्वधातुकार्धधातुकयोर्लक्षणं मूले उक्तम् । अनेन वीरादेशः । वी णप् इति स्थिते द्विश्च । ह्रस्वः । वि वी णपिति जाते धातोर्नामिनः । अनेन सूत्रेण वृद्धिर्भवति । स्वरहीनं० । विवाय । वि वी अतुस् इति स्थिते सूत्रम् ।

नुधातोः । विकरणस्य नोर्धातोश्चेवर्णोर्वर्णयोरियुवौ भवनः
स्वरे परे । अनेकस्वरस्यासंयोगपूर्वस्य तु ध्वौ । विन्ध्यतुः
विन्ध्युः ।

नुधातोः । नुश्च धातुश्च नुधातुस्तस्य नुधातोः (ष. ए.) स्वादेर्नुरिति स्वादेरुत्पन्नस्य नु इति विकरणस्य तथा धातोरिति । इवर्णान्तोवर्णान्तधातोः संबन्धिन इवर्णस्य उवर्णस्य इयुवौ भवतः । इवर्णस्य इय् उवर्णस्य उव् । अत्रापि विशेषमाह । अनेकेत्यादि तु पुनः । अनेकस्वरः संयोगपूर्वरहितश्च यो धातुर्भवति तत्संबन्धिनोरिवर्णोर्वर्णयोर्यकारवकारौ एव भवतः । एवंभूतस्य नुविकरणसंबन्धिन

उवर्णस्यापि वन्वम् । तुशब्दात् ऋचिदेकस्वरस्यापि यकारः । यथावदन्ति ऋचिदनेकस्वरस्यापि इप् । यथा ईयतुः खोर्धातोः । खौ वा । इति सूत्रद्वयेन केवलस्य ईकारस्य च ऊकारस्य इयादिकार्यम् अत्र तु नुधातोरित्यनेन सूत्रेण सर्वत्र इवर्णस्य उवर्णस्य च इयादिकार्यं भवति । इति विशेषः । अनेन सूत्रेणानेकस्वरस्यासंयोगपूर्वस्यास्येकारस्य यकारो भवति । विव्यतुः । विव्युः । गुणः । विवयिथ ।

स्वरान्तान्नित्यानिटस्थपो वेद् । विवयिथ-विवेथ आजिथ
विव्यथुः विव्य । विवाय-विवय विव्यव-आजिव विव्यम-
आजिम । वीयात् ।

स्वरांतात्० । स्वरांतात् नित्यानिटो धातोः थपो वा इद् भवति । अनेनास्य वेद् भवति । गुणः । विवेथ । विव्यथुः । विव्य । विवाय । विवय । विव्यव । विव्यम । वीयात् । अञ् ता इति स्थिते । अजेरार्धधातुके । अनेन वीरादेशः । तदा वी ता इति स्थिते सूत्रम् ।

नैकस्वरादनुदात्तात् । एकस्वराद्धातोर्धातुपाठेऽनुदात्त इत्येवं पठितादिडागमो न भवति ।

नैकस्वरादनुदात्तात् । न (अ०) एक एव स्वरो यस्य स नैकस्वरस्तस्मात् एकस्वरात् (पं. ए.) अनुदात्तात् (पं. ए.) त्रिपदं सूत्रम् । यो धातुः एकस्वरात्मकः धातुपाठेऽनुदात्त इति संज्ञकः कथितस्तस्मात् परेषां पूर्वोक्तानां सिसतासीस्प्याम् इडागमो न भवति । उदात्ताः सेट एष्टव्याः । तथाऽनुदात्ता अनिट एष्टव्याः । अनुदात्ता धातवो धातुपाठात् ज्ञेयाः । अत्रानिट्कारिकाऽस्ति । तस्याः श्लोकाः सन्ति ।

॥ अथानिट्कारिकाः ॥

अनिट्स्वरान्तो भवतीति दृश्यतामन्यांस्तु सेटः प्रवदन्ति तद्विदः ॥ अदन्तमृदन्तमृतां च वृङ्ख्वौ श्विडीड्विवर्णेष्वथ शीङ्श्रियावपि ॥ १ ॥ गणस्थमृदन्तमुतां च रुस्नुवौ क्षुवं तथोर्णोतिमथो गुणुक्षुणुवः ॥ इति स्वरान्ता निपुणैः समुच्चितास्ततो हसान्तानपि सन्निबोधत ॥ २ ॥ शकिस्तु कान्तेष्वनिडेक इष्यते घसिश्च सान्तेषु वसिस्तथैवच ॥ रभिश्च भ्रान्तेष्वथ मैथुने यभिस्ततस्त्वृतीयो लभिरेव नेतरे ॥ ३ ॥ यमिर्यमान्तेष्वनिडेक इष्यते रमिर्दिवादावपि पव्यते मनिः ॥

नमिश्चतुर्थीं हनिरेव पञ्चमो गमिस्तु षष्ठः प्रतिषेधवाचि-
नाम् ॥ ४ ॥ दिहिर्दुहिर्मेहतिरोहती वहिर्नहिस्तु षष्ठो दह-
तिस्तथा लिहिः ॥ इमेऽनिटोऽष्टाविह मुक्तसंशया गणेषु
हान्ताः प्रविभष्य कीर्तिताः ॥ ५ ॥ दिशिं दशिं दंशिमथो
मृशिं स्पृशिं रिशिं रुशिं क्रोशतिमष्टमं विशिम् ॥ लिशिं
च शान्ताननिटः पुरागाः पठन्ति पाठेषु दशैव नेतरान्
॥ ६ ॥ रुधिः सराधिर्युधिबन्धिसाधयः क्रुधिः क्षुधिः शुध्य-
तिबुध्यती व्यधिः ॥ इमे तु धान्ता दश चानिटो मतास्ततः
परं सिद्धयतिरेव नेतरे ॥ ७ ॥ शिषिं पिषिं शुष्यतिपुष्यती
त्विषिं श्लिषिं विषिं तुष्यतिदुष्यती द्विषिम् ॥ इमान्दशैवो-
पदिशन्त्यनिद्धिद्यौ गणेषु धान्तान्कृषिकर्षती तथा ॥ ८ ॥
तपिं तिपिं चापिमथो वपिं स्वपिं लुपिं लिपिं तृप्यतिदृप्य-
ती सृपिम् ॥ स्वरेण नीचेन शपिं लुपिं क्षिपिं प्रतीहि पान्ता-
न् पठितांस्त्रयोदश ॥ ९ ॥ अदिं हदिं स्कन्दिभिदिच्छिदि-
क्षुदीन् शदिं सदिं खिद्यतिपद्यतिस्वीदीन् ॥ तुदिं नुदिं
विन्दति विन्द इत्यपि प्रतीहि दान्तान् दश पञ्च चानिटः
॥ १० ॥ पचिं वचिं विचिरिचिरञ्जिष्टच्छतीन्निर्जिं सिचिं
मुचिभजिभञ्जिभृज्जतीन् ॥ त्यजिं यजिं युजिरजिसञ्जिम
ज्जतीन् मुजिं स्वजिं सृजिमृजी विद्धयनिदस्वरान् ॥ ११ ॥

॥ इत्यनिदकारिकाः ॥

वेता-अजिता वेष्यति-अजिष्यति आजिष्यत्-अवेष्यत्
आजीत् । घातोर्नामिनः । सेः अवैषीत् । छुत्वम् । अवैष्टाम्
अवैषुः । क्षि क्षये । क्षयति, क्षयेत्, क्षयतु, अक्षयत्, चि-
क्षाय । नुघातोः । चिक्षियतुः ।

तथावाकारान्ताः सर्वेऽप्यनिटो दरिद्रावर्जम् । भू सत्तायां रु शब्दे सु प्रसवणे क्षु

सेजने । शीङ् स्वप्ने । यु भिञ्जणे । णु शब्दे । टुधुशब्दे टु ओश्चीर् गतिवृद्धयोः । हीङ् विहायसा गतौ । शिञ् सेवायाम् । वृञ् संभक्तौ । वृञ् संवरणे । इत्येत्तद्वर्जम् अन्ये इवर्णोवर्णान्ताः धातवोऽनिटो ज्ञेयाः । टुओश्चीर् गतिवृद्धयोः शिञ् सेवायाम् एतौ द्वौ वर्ज्जयित्वा इकारान्ता सर्वेऽप्यनिटः । ईकारान्तेषु शीङ् स्वप्ने ' हीङ् विहायसा गतौ ' एतौ द्वौ वर्ज्जयित्वान्ये सर्वेऽप्यनिटः । ऊकारान्तेषु यु रु णु क्षु टु मु ऊर्णुञ् एतान् सप्त धातून् वर्ज्जयित्वाऽन्ये सर्वेऽप्यनिटः । ऊकारान्ताः सर्वेऽपि सेटः । न कोऽपि अनिट् । ऋकारान्तेषु वृङ् वृञ् वरणे संभक्तौ जाय निद्राक्षये एतान् त्रीन् धातून् वर्ज्जयित्वाऽन्ये सर्वेऽप्यनिटः । एकारान्ताः षडेवानिटः । ऐकारान्ताः सर्वेऽप्यनिटः । औकारान्ताः पञ्चैवानिटः । औकारान्तो धातुः कोऽपि नास्ति । अथ व्यञ्जनान्ताः कथ्यन्ते । तथात्रानिट्वाधिकारात्कातंत्रसूत्राणि लिख्यन्ते । ऋकेः कात् नेट् । पचि वचि सिचि विचि मुचेक्षात् । मच्छेः छात् । मुञ्जि रुञ्जि मुञ्जि भञ्जि त्यञ्जि भ्राञ्जि यञ्जि मस्जि सृञ्जि निञ्जि विञ्जि ष्वजेजात् अचि तुचि नुचि क्षुचि स्विचि स्वचति विन्दति छिचि भिचि हचि सचि पचि सिचिषत् । राधि रुधि कृधि क्षुधि वन्धि साधि शुध्यति बुध्यति युधि वधि व्यधेधात् । इनिग्रन्थेनात् । आपि तपि तिपि स्वपि वपि क्षिपि छुपि लुपि लिपि छपेः पात् । यभिरभिलभिम्यो भेभ्यः । यमि रमि लमि नमि गभेमात् । रिशि रुशि कृशि लिशि विशि दिशि हशि स्पृशि मृशि दंशेः ङात् । त्विचि पुष्यति कृचि श्लिष्यति द्विपि रिपि विपि मिषि सिपि सुषि शृषि तुषि दृषेः पात् । वसि घसेः दहि विहि दुहि विहि मुहि रुहि लिहि नहि वहेहात् । च गहि गुहेः सने एभ्यो धातुभ्यः सिसतास्वीस्वपातिट् इति सूत्रेण इडागमो न भवति । अत्र सर्वत्र कात् । अस्य पदस्य ककारात् इत्यर्थे कार्यः । इति धातवोऽनिटः । एतेषाम्भ्यां धातुपाठादवगन्तव्याः । अनेन सूत्रेण च व्याख्यानान्न वीरादेशस्य इहनिषेधो भवति । गुणः । वेता । अजिता । वेप्यति । अजिष्यति । स्वरादेः । आजिष्यत् । अवेप्यत् । आजीत् । आजिष्टाम् । आजिपुः । धातोर्नामिनः । अवैषीत् । ष्ट्वं । अवैष्टां । अवैषुः ॥ शिक्षये ॥ पूर्ववत् त्वादयः । गुणः । क्षयति । क्षयेत् । क्षयतु । अक्षयत् । क्षि णप् इति स्थिते द्विश्र । क्षि क्षि णप् इति जाते । ज्ञासात् सपाः । अनेन सूत्रेण ककारः शेषः । कुहोश्च । विश्लिणपितिजाते । धातोर्नामिनः । अनेन वृद्धिः । स्वरहीनं । चिक्षाय । नुधातोः । चिक्षियतुः चिक्षियुः । क्षियात् इति जाते सूत्रम् ।

ये । अनापि यकारे पूर्वस्य दीर्घो भवति । क्षीयात्, क्षेता, क्षेप्यति, अक्षेप्यत्, धातोर्नामिनः । अक्षैपीत् अक्षैष्टाम् अक्षैपुः । कटे वर्षावरणयोः । कटति, कटत्, कटतु, अकटत्, चकाट ।

ये । (स. ए.) एकपदं सूत्रम् । अनपि षकारे परे सति पूर्वस्य स्वरस्य दीर्घो भवति । अनेन दीर्घः । क्षीयात् । क्षेता । क्षेप्यति । अक्षेप्यत् । घातोर्नामिनः । अक्षेपीत् । अक्षेष्टाम् । अक्षेष्टुः । कटे वर्षावरणयोः । कटति । लिट् लकारे कुहोश्चुः । अत उपधायाः । अनेन वृद्धिः । चकाट । चकटतुः । चकटुः । कव्यात् । कटिता । कटिष्यति । अकटिष्यत् । पूर्वोक्तसूत्रैः । अकट्ट् इति ईट् विपिति जाते । सूत्रम् ।

ह्यन्तक्षणश्चसिजाग्रहसादिवर्जं सेटि सौ वृद्धिः । ह्यसादय
एकारेतः । अकटीत् अकटिष्ठाम् अकटिष्ठुः । गुप् रक्षणे ।

ह्यन्त० । ह्यन्तक्षणश्चसिजाग्रहसादिवर्जं सेटि सौ परे वृद्धिर्भवति । अत्र ह्यसादय एकारेतो ज्ञातव्याः । अनेन वृद्धिनिषेधः । इट् ईटि । सवर्णेदीर्घः सह । अकटीत् । गुप् रक्षणे । ऊकार ऊदितो वा इति कार्यार्थः । सूत्रम् ।

आयः । गुप् धूप्विच्छिणपिनिभ्यः स्वार्थे आयः प्रत्ययो भवति । अनपि वा । उपधाया गुणः ।

आयः । (प्र० ए०) एकपदं सूत्रम् । गुप् धूप्विच्छिणपिनिभ्यो धातुभ्यः स्वार्थे आयः प्रत्ययो भवति । अनपि वा भवति । गुप् आय इति स्थिते । उपधाया लघोः । स्वर । गोपाय इति जाते सूत्रम् ।

स धातुः । स यङादिप्रत्ययान्तः शब्दो धातुसंज्ञो भवति । धातुत्वात्तिबादयः । गोपायति, गोपायेत्, गोपायतु, अगोपायत् । कासादिप्रत्ययादाम् । गोपायांचकार । गोपायामास । गोपायांबभूव । जुगोप ।

स धातुः । सः (प्र० ए०) धातुः (प्र० ए०) यङादिप्रत्ययान्तः शब्दो धातुसंज्ञो भवति । सुगमम् । धातुत्वात् तिबादयः । गोपाय तिप् इति जाते अप् कर्तरि । गोपाय अप् तिप् इति जाते अदे । स्वर० । गोपायति । गोपायेत् । गोपायतु । अगोपायत् । गोपाय णप् इति स्थिते कासादिप्रत्ययादाम् । अनेन सूत्रेण आम् प्रत्ययो भवति । तदा गोपाय आम् कृ णप् इति जाते । सवर्णेदीर्घः सह । गोपायाम् कृ णपिति जाते । द्विश्च । रः । कुहोश्चुः । घातोर्नामिनः । नश्चापदान्ते झसे । स्वरहीनं० । गोपायांचकार । गोपायामास । गोपायांबभूव । अनपि वा इत्युक्तत्वात् वा यप्रत्ययो भवति । आयप्रत्ययाभावे आम्प्रत्ययाभावो भवति । गुप् णपिति स्थिते । द्विश्च । कुहोश्चुः । अनेन गकारस्य जकारो भवति । उपधाया लघोः । अनेन गुणो भवति । स्वरहीनं० । जुगोप । जुगुपतुः । जुगुपुः । ' गोपाय यात् ' इति रिथते सूत्रम् ।

यतः । यकारस्याकारस्य च लोपो भवत्यनपि । गोपाय्यात्-
गुप्यात् । गोपायिता-गोपिता । ऊदितो वा । गोप्ता । गो-
पायिष्यति-गोपिष्यति-गोप्स्यति । अगोपायिष्यत्-अगोपि-
ष्यत्-अगोप्स्यत् । अगोपायीत्-अगोपीत् । अनिटो नामि-
वतः । अगौप्सीत् । झसात् । आगौप्ताम् । एवं धूप स-
न्तापे । धूपायति । धूपायांचकार । धूपायामास । धूपायां-
बभूव । दुधूप । दीर्घोपघत्वान्न गुणः । तप सन्तापे । तप-
ति, तपेत्, तपतु, अतपत्, । तताप-तेपतुः तेषुः । तेषिथ ।

यतः । य् च अत् च यत् तस्य यतः (ष. ए.) यकारस्य च अकारस्य
अनपि विषये लोपो भवति । अनेनाकारस्य लोपः । गोपाय्यात् । आयाभावे सति
गुप्यात् । अस्य धातोः ऊदितो वा अनेन सूत्रेणैद्विकल्पो भवति । अनपि आय-
प्रत्ययस्यापि विकल्पोऽस्ति । गोपायिता । गोपिता । ऊदितो वा । गोप्ता । अन्या-
नि रूपाणि मूले उक्तान्यतो न लिखितानि । अनिटो नायिवतः । अनेन वृद्धिर्भवति ।
अगौप्सीत् । समाप्तोऽयं धातुः । धूप संतापे । आयः । अनेन सूत्रेणास्यापि आयः
प्रत्ययः । दीर्घोपघत्वान्न गुणः । धूपायति । धूपायांचकार । धूपायामास । धूपा-
यांबभूव । आयाभावे । दुधूप । अन्यानि रूपाणि सुगमानि । तप् संतापे । पूर्ववत्
तिबाहयः । तपति । तपेत् । तपतु । अतपत् । अत उपधायाः । अनेन वृद्धिः । त-
ताप । लोपः पर्चा कित्ये चास्य । अनेनैत्वपूर्वलोपो भवतः । तेषुः । तेषुः ।
तेषिथ । अत्वतो नित्यानिटः । इदं सूत्रमस्ति ।

अत्वतो नित्यानिटस्थपो वेट् । तत्तप्य । तप्यात् । तप्ता ।
तप्स्यति । अतप्स्यत् । अताप्सीत् । क्रमु पादविक्षेपे ॥

अत्वतः । नित्यानिटो धातोः थपो वा इह भवति । अनेनास्य वा इह ।
तत्तप्य । तप्यात् । तप्ता । तप्तारौ । तप्तारः । तप्स्यति । अतप्स्यत् । णित्पे । अ-
नेन सूत्रेण सौणित्वात् अत उपधायाः अनेन सूत्रेण वृद्धिः । अताप्सीत् । झसात् ।
आताप्तां । अताप्सुः । क्रमु पादविक्षेपे ।

क्रमुभ्रमुत्रसिन्नुटिलष्भ्राश्र्भ्लाशो वा यः प्रत्ययो वक्तव्यः ।
चतुर्षु । क्राम्यति ।

क्रमु भ्रमु त्रसि न्नुटि लष् भ्रा० । एभ्यो वा यः प्रत्ययो चतुर्षु
लकारेषु परेषु सुगमोऽस्यार्थः । द्वितीयं सूत्रम् ।

क्रमः पे चतुर्षु दीर्घता वक्तव्या । क्रामति, क्राम्येत्, क्रामे-
त् क्राम्यतु, क्रामतु, अक्राम्यत्, अक्रामत्, चक्राम, क्रम्या-
त्, क्रमिता, क्रमिष्यति, अक्रमिष्यत्, अक्रमीत् । यम्
उपरमे ।

क्रमः । क्रमुधातोः परस्मैपदे चतुर्षु परेषु दीर्घता वक्तव्या । अनेन दीर्घः । प्र-
थमसूत्रेण यप्रत्ययः । द्वितीयेन दीर्घता भवति । क्राम्यति । यप्रत्ययाभावे । क्रामि-
ति । एवमन्यान्यपि रूपाणि ज्ञेयानि । लिट् लकारे । अत उपधायाः । अनेन सू-
त्रेण वृद्धिः । रः । कुहोश्चुः । चक्राम । चक्रमतुः । चक्रमुः । क्रम्यात् । क्रमिता ।
अन्यानि रूपाणि मूले उक्तानि सन्ति । णित्ये । इति णित्वात् अत उ० । अनेन
वृद्धिप्राप्तौ । ह्यन्तक्षण० इत्यनेन सूत्रेण वृद्धेरभावः । अक्रमीत् । अक्रमिष्यात् ।
अक्रमिषुः । यम् उपरमे ।

गमां छः । गम्यम् इषूणां छो भवत्यपि । यच्छति, यच्छे-
त्, यच्छतु, अयच्छत् । ययाम येमतुः येमुः । येमिथ-य-
यन्थ । यम्यात्, यन्ता, यंस्यति, अयंस्यत् ।

गमां छः । इदं सूत्रमस्ति । गमा (ष. व.) छः (प्र. ए.) गम् यस् इषू-
णां धातूनां छकारादेशो भवति तिवादिषुचतुर्षु लकारेषु परेषु । यस् अप् तिपिति-
स्थिते । अनेन मकारस्य छकारः । कुतोयमादेशो मकारस्य भवति तत्राह ।
षष्ठीति । अनेन नियमसूत्रेण मकारस्यैवादेशो भवति । तदा यच्छ् अप् तिपिति
जाते । स्वरहीनं० । छः । स्वसेचपाङ्गसानां । यच्छति । यच्छेत् । यच्छतु ।
अयच्छत् । अत उपधायाः । ययाम । य यम् अस् इति स्थिते । लोपः पर्वा कित्ये
चास्प । अनेनैत्वपूर्वलोपो भवतः । येमतुः येमुः । येमिथ । अत्वतः । अनेन वा
इट् । इडभावे एत्वपूर्वलोपाभावः । सेटि थपीत्युक्तत्वात् । ययन्थ । यम्यात् ।
नञ्चा० । यन्ता । यंस्यति अयंस्यत् । 'अयम् सि ईद् दिप्' इति स्थिते सूत्रम् ।

आदन्तानां यमिरमिनमिनां सेरिद् सक् च पे वक्तव्यौ । अ-
यंसीत् अयंसिष्टाम् अयंसिषुः । णमु प्रहृत्वे शब्दे च । न-
मति, नमेत्, नमतु, अनमत । ननाम नेमतुः नेमुः । ने-
मिथ-ननन्थ । नम्यात्, नन्ता, नंस्यति, अनंस्यत् । अनं-
सीत् अनंसिष्टाम् अनंसिषुः । गच्छ गतौ । लृकारो लृदि-
त्कार्यार्थः । गच्छति, गच्छेत्, गच्छतु, अगच्छत्, जगाम ।

आदन्तानाम् । आदन्तानां यमिरमिनभीनां सेरिट्चैतेषां धातूनां सगा-
म एतौ द्वौ परस्मैपदे वक्तव्यौ । अनेनास्येऽसकौ भवतः । तदा अपम् सक् इट्
सि ईट् द्विपिति स्थिते । ककारः टकारश्चेतौ । इट् ईटि । सवर्णे । द्विपिति ।
पकारः । स्वरहीर्ण० । वावसाने । ह्यन्त० अनेन वृद्धेरभावो भवति । न श्वापदान्ते ।
अनेन मकारस्यानुस्वारो भवति । अयंसीत् अयंसिष्टाम् । अयंसिषुः समाप्तोयम् । गमु
ग्रह्णस्वे शब्दे च पूर्ववत् तिवाद्यः । आदेः षणः स्रः । अनेन णकारस्य नकारो भ-
वति । नमति । लिट् लकारे । अत उपधायाः । ननाम । लोपः । नेमतुः । नेमुः ।
नेमिथ । अत्वतः । ननन्थ । अन्येषां लकारणां रूपाणि मूले उक्तानि । लृट् लकारे
आदन्तानाम् । अनेनेऽसकौ भवतः । ह्यन्त० अनेन वृद्धेरभावः । अनंसीत् । अनं-
सिष्टां । अनंसिषुः । अयं धातुरनिट् । गम्लृ गतौ । लकारो लृटित्कार्यार्थः । गम्
अप् तिपिति स्थिते । गमां छः । अनेन मकारस्य छकारः । स्वर० । छः । स्वते । ग-
च्छति । गम् णपिति स्थिते । दिश्च । पूर्व० । कुहोश्चुः । अत उपधायाः । जगाम ।
जगम् अतुस् इति स्थिते सूत्रम् । गमां स्वरे । गमां (ष. व.) स्वरे (स. ए.)
द्विपदं सूत्रम् ।

गमां स्वरे । गम् हन् जन् खन् घस् एतेषामुपधाया लोपो
भवति द्वित्यङ्गे स्वरे । जग्मतुः जग्मुः । जगमिथ जगन्थ ।

गम्यात्, गन्ता ।

गम् हन् जन् खन् घस् एतेषां धातूनां किति च किति स्वरे परे उपधाया
लोपो भवति अङ्गे स्वरे । अनेनोपधाया लोपो भवति । स्वर० । जग्मतुः । जग्मुः ।
जगमिथ । अत्व० । नश्चा० । जगन्थ । अन्यानि मूले सन्ति । तथापि लिखामि ।
गन्ता । गम् स्यप् तिपिति स्थिते सूत्रम् ।

हनृतः स्यपः । हन्तेऽर्ककारान्तात्स्यप इडागमो भवति । ग
मेश्च पे । गमिष्यति, अगमिष्यत् ।

हनृतः स्यपः । हन् च ऋत् च हनृत् तस्मात् हनृतः (ष. ए.) स्यपः
(ष. ए.) हन्तेऽर्ककारान्तात् धातोः स्यप इडागमो भवति गमेश्च परस्मैपदे । अनेनेट् ।
गमिष्यति । अगमिष्यत् । सूत्रम् ।

लित्पुषादेर्दः । लितो धातोः पुषादेर्द्युतादेश्च ङप्रत्ययो भ-
वति दिबादौ परस्मैपदे । सेरपवादः । अङ्गे इत्युक्तेनौपधा-
लोपः । अगमत् अगमताम् अगमन् । इषु इच्छायाम् ।

इच्छति, इच्छेत्, इच्छतु, ऐच्छत् । इयेष ईषतुः ईषुः ।
इयेषिथ । इष्यात् ।

लित्पुषादेर्ङः । लृ लृकारः इत् यस्यासौ लित् पुष् आदिर्वस्यासौ पुषादिः ।
लित् पुषादिश्च लित्पुषादिः तस्मात् लित्पुषादेः (पं. ए.) ङः (प्र. ए.) द्विपदं
सूत्रं लित्तो धातोः पुषादेर्घृतादेश्च भूतार्थे ङप्रत्ययो भवति दिबादौ परे सति सेरप-
वादो भवति । गम् ङ दिपिति जाते । गमां स्वरे । अनेनोपधाया लोपे प्राप्ते ङ इत्यु-
क्तवान्नोपधाया लोपः । ङकारो गुणप्रतिषेधार्थः । स्वर० । अगमत् । इषु इच्छा-
र्थं । पूर्ववत् तिबादयः । गमां छः । अनेन षस्य छः । छः । खसे० । स्वर० । इच्छ-
ति लिट्लकारे इ इष् णपिति स्थिते उपधाया लघोः । अनेन गुणः । असवर्णे । अने-
नेय् । स्वर० । इयेष । सवर्णे । ईषतुः ईषुः । इयेषिथ । इष्यात् । इष् ता इति
स्थिते सूत्रम् ।

इषुसहलुभरिषरुषामनपि तस्येद्वा वक्तव्यः । एषिता-एष्टा,
एषिष्यति, ऐषिष्यत् । ऐषीत् ऐषिष्टाम् ऐषिषुः । अिफ-
ला विशरणे । फलति, फलेत्, फलतु, अफलत्, पफाल ।
आदेशादित्वेनैत्वपूर्वलोपनिषेधे प्राप्ते ।

इषुसह० । इषुश्च सहश्च लुभश्च रिषश्च रुष् च इषुसहलुभरिषरुषः तेषाम् इषु-
सहलुभरिषरुषां धातूनामनपि विषये तादिप्रत्ययस्येद् वा वक्तव्यः । अनेन वेद् ।
गुणः । एषिता । इडभावे गुणः । षुभिः षुः । एष्टा । एषिष्यति । स्वरादेः । अ-
नेन द्वितीयोऽट् । ऐषिष्यत् । ऐषीत् । अिफला विशरणे । पूर्ववत् तिबादयः । फल-
ति । लिट्लकारे । अत उपधायाः । अनेन वृद्धिः । झपानां । अनेन फस्य पः ।
पफाल । पफल् अतुस् इति स्थिते । आदेशादित्वेनैत्वपूर्वलोपनिषेधे प्राप्ते सूत्रम् ।

तृफलभजत्रपां किति णादौ सेटि थपि चैत्वपूर्वलोपौ वक्त-
व्यौ । फेलतुः फेलुः । फेलिथ, फल्यात्, फलिता, फलिष्यति,
अफलिष्यत् । लघ्वकारोपधत्वेन वृद्धिविकल्पे प्राप्ते ।

तृफल० । तृफलभजत्रपां धातूनां किति णादौ परे च सेटि थपि परे ए-
त्वपूर्वलोपौ वक्तव्यौ । अनेनास्यैत्वपूर्वलोपौ । फेलतुः । फेलिथ । अन्यानि मूले
सन्ति । लृङ्लकारे । हसादेः । अनेन वृद्धिविकल्पे प्राप्ते सूत्रमिदं ।

लान्तस्याकारस्य सौ नित्यं वृद्धिर्वाच्या । अफालीत् । जि
जये । जयति, जयेन् जयतु अजयत् ।

लान्तस्या० । धातोरकारस्य सौ परे नित्यं वृद्धिर्वाच्या । अनेन नित्य-
वृद्धिः । अफालीत् । जि जये । गुणः । जयति । लिट्कारे जि जि णपिति स्थिते
सूत्रम् ।

सपरोक्षयोर्जेर्गिः । सप्रत्यये परोक्षे च जि जय इति धातो-
र्गिरादेशो भवति । जिगाय जिग्यतुः जिग्युः । जिगयिथ-
जिगेथ । जीयात्, जेता, जेष्यति, अजेष्यत्, अजैषीत्,
अजैष्टाम्, अजैषुः । कृष् विलेखने । कर्षति, कर्षेत् कर्ष-
तु, अकर्षत्, चकर्ष । उपधाया लघोः । चकृषतुः चकृषुः ।
चकर्षिथ । कृष्यात् । गुणे कृते ।

सपरोक्षयोर्जेर्गिः । सश्च परोक्षश्च सपरोक्षौ तयोः सपरोक्षयोः (स. द्वि.)
जेः (ष. ए.) गिः (प्र. ए.) त्रिपदं सूत्रं सप्रत्यये च परोक्षे णवादौ परे सति
जि जय इति धातोर्गिरादेशो भवति । अनेन गिरादेशः । द्विश्र । धातो० । कुहो-
श्रुः । अनेन गकारस्य जकारः । जिगाय । नुधातोः । अनेन यकारः । जिग्यतुः ।
ये । जीयात् । जेता । अनिटोऽनेन वृद्धिः । अजैषीत् । कृष् विलेखने । पूर्ववत् ।
उपधायाः । कर्षति । लिट्कारे द्विश्ररः । कुहोश्रुः । उपधायाः । स्वर० । चकर्ष ।
चकृषतुः । चकर्षिथ । कृष्यात् । कृष् ता इति स्थिते । उपधायाः । कृष् ता इति
जातम् । तत्र सूत्रम् ।

रारो झसे दृशाम् । दृशस्त्सृज्कृष्मृशतृप्दृप्सृपां झसे परे अ-
रो र भवति । रार इति तन्त्रोपात्तं तेन रा आरः र अरः ।

सकृदुच्चरितमनेकोपकारकं तन्त्रम् । छुत्वम् । ऋष्टा ।

रारोझसेदृशां । र (प्र. ए.) अरः (ष. ए.) झसे (स. ए.) दृशां (प.
व.) हवे । उञो । दृशादीनां दृश् स्पृश् मृश् सृश् कृष् मृष् हृष् तृष् इत्यादीनां
धातूनां संबन्धिनोऽर् इत्येतस्यावयवस्य झसे परे र इत्यादेशो भवति । सस्वर ए-
वादशो भवति । तत्र द्रष्टव्य इत्यादौ रस्यैव दर्शनात् । अरो रो भवति । अर् इति
निर्देशात् दृशादीनां गुणोऽपि स्रचितस्तेन पूर्वं गुणं विधाय पश्चात् रकारः कार्यः ।
इत्यभिप्रायः । रा र इति तन्त्रोपात्तं तेन रा आरः र अरः सकृदुच्चरितमनेकोपकारकं

तन्त्रम् । अनेन अरः रः जातः । तदा क् र् ष् ता इति जाते स्वरहीनं० ह्रुमिः ह्रुः ।
ऋष्ठा । तथाच सूत्रम् ।

कृषादीनां रो वा वक्तव्यः । कर्ष्ठा । रारो झसे दशाम् ।

कृषादीनां । कृष् स्पृश् मृष् तृप् हृप् एतेषां धातूनां रः अरो वा भवति ।
अनेन विकल्पः । कर्ष्ठा । कृष् स्पृष् इति स्थिते । गुणः । रारोझसे । स्वरहीनं० ।
तदा ऋष् स्यपिति जातं । तत्र सूत्रम् ।

षढोः कः से । धातोः षकारढकारयोः कत्वं भवति सकारे
परे । क्लिलात्पः सः कृतस्य । कषसंयोगे क्षः । क्रक्ष्यति-
कक्ष्यति, अक्रक्ष्यत्-अकक्ष्यत्, अक्राक्षीत् । अनिटो
नामिवतः । अकार्षीत् ।

षढोः कः से । षश् ह च षडौ तयोः षढोः (ष. द्वि.) कः (प्र. ए.) से
(स. ए.) त्रिपदं सूत्रम् । धातुसंबन्धिनोः षकारढकारयोः कत्वं भवति सकारे परे
स्यादावेवायं विधिः । तेन मधुलिङ्गसु इत्यादौ ककारो न भवेत् । अनेन षकारस्य
ककारः । क्लिला० । कषसंयोगे क्षः । स्वरहीनं । क्रक्ष्यति । विकल्पेन अरो रो न भवति।
कक्ष्यति लृङ्लकारे । अक्रक्ष्यत् । अकक्ष्यत् । अकृष् सि ईट् दिप् इति स्थिते ।
अनिटो० । रारो झसे । स्वरहीनं० । अक्राष् सि ईट् दिपिति जातं । अक्राष् सि ईट्
दिप् इति जाते । षढोः कः से । अनेन षस्य कः । क्लिला० । कषसं० । स्वरहीनं० ।
अक्राक्षीत् । अक्राष्टाम् । अक्राक्षुः । रकाराभावे अकार्षीत् । अकार्षीम् । अकार्षुः ।
सूत्रम् ।

कृषादीनां वा सिर्वक्तव्यः । कृष् स्पृश् मृष् तृप् हृप् एते कृ-
षादयः । तत्पक्षे ।

कृषादीनां० । कृषादीनां धातूनां भूते सिः इति सूत्रेण विहितः सिप्रत्ययो
वा भवति । सेरभावपक्षे । इदं सूत्रम् ।

हशषान्तात्सक् । हकारान्तात् शकारान्तात् षकारान्ताच्च
नाभ्युपधादविद्यमानेटो दिबादौ परे सक्प्रत्ययो भवति दशं
वर्जयित्वा । सेरपवादः । अकृक्षत् अकृक्षताम् अकृक्षन् । रुष्
हिंसायाम् । उपधाया लघोः । रोषति, रोषेत्, रोषतु, अरो-
षत् । रुरोष रुरोषतुः रुरोषुः । रुरोषिथ । रुष्यात्, रोषिता,

रोष्ठा, रोषिष्यति, अरोषिष्यत्, अरोषीत् । उष् दाहे । ओष-
ति, ओषेत, ओषतु, औषत् ।

ह्रशषान्तात्सक् । हश्च शश्च षश्च ह्रशषाः ते अन्ते यस्य स ह्रशषान्तस्तस्मा-
त् ह्रशषान्तात् (पं. ए.) सक् (प्र. ए.) हकारान्तात् दुह् लिह् इत्यादेः शकारा-
न्तात् ह्रिंश्च वर्जयित्वा विशादेः षकारान्तात् कृषादेर्नाम्नुपधात् अविद्यमानेऽप्येव धातो-
भूतेऽर्थे दिवादौ परे सेः स्थाने सक्प्रत्ययो भवति । ककारो गुणनिषेधार्थः । स्या-
ननियमार्थश्च । तदा अकृष् स दिपिति जाते । षटोः कः से । क्लिला० । कषसंयो० ।
स्वरहीनं० । अकृक्षत् । अकृक्षताम् । अकृक्षन् । सक्प्रत्ययस्य सकारः सस्वर एव
तिष्ठति । रुष् हिंसायां । पूर्ववत् तिवादयः । उपधाया लघोः । रोषति । लिट्लकारे ।
रुरोष । रुष्यात् । रोषिता । इषुसह० । अनेनेद्भिवकल्पः । घृभिः घृः । रोष्ठा । अ-
न्यानि मूले सन्ति । उष दाहे । पूर्ववत् । ओषति । स्वरादेः । औषत् । उष् णि-
ति स्थिते सूत्रम् ।

उषविद्जागृणामाम्वा वक्तव्यः । ऊषांचकार-उवोष, उवोषिथ,
उष्यात्, ऊषिता, ऊषिष्यति, औषिष्यत्, औषीत् । मिह्
सेचने । मेहति, मेहेत्, मेहतु, अमेहत् । मिमेह मिमिहतुः
मिमिहुः । मिहेहिथ । मिह्यात् । होढः । तथोर्धः । घृत्वम् ।

उषविद्जागृणामाम्वा वक्तव्यः । ओषांचकार । आमभावे उवोष ।
ऊषतुः । उवोषिथ । अन्यानि संति । मिह् सेचने । उपधायाः । मेहति । लिट् मिमे-
ह । मिह्यात् मिह् ता इति स्थिते होढः तदा मिह् ता इति जाते तथोर्धः । मिह् धा
इति जाते घृभिः घृः । मिह् ङा इति जाते ।

ढि ढो लोपो दीर्घश्च । ढकारस्य ढकारे परे लोपो भवति
पूर्वस्य च दीर्घः । मेढा, मेह्यति, अमेह्यत् । ह्रशषान्तात्
सक् । होढः । षटोः कः से । अमिक्षन् अमिक्षताम् अमि-
क्षन् । दह् भस्मीकरणे । दहति, दहेत्, दहतु, अदहत् ।
ददाह देहतुः देहुः । देहिथ-ददग्ध । दह्यात्, दग्धा । दादेर्धः ।
आदिज्जबानां झभान्तस्य झभाः सूध्वोः । खसे चपा० । कि-
लात्षः सः कृतस्य । कषसंयोगे क्षः । धक्ष्यति, अधक्ष्यत्,
अधाक्षीत् । झसान् । अदाग्धाम् अधाक्षुः । ग्लै म्लै हर्ष-

क्षये । आयादेशः । ग्लायति ग्लायेत् ग्लायतु अग्लायत् ।

ढि ढो लोपोऽमी ङा इति जाते गुणः । वात्र ढिढोलोपोदीर्घश्च इति सूत्रभाषेः प्रागुपधाया लघोः । अनेन गुणः कार्यः । मेढा । मेढारौ । मेढारः । मिह् स्यप् तिपिति स्थिते होढः । षढोः कः से । किला० । कषसंयोगे । उपधाया लघोः मेक्षयति । अमेक्षयत् । हशषांतात्सक् । मिह्सदिपिति जाते होढः । षढोः कः से । किलात् । कषसं० । स्वरहीनं । अमिक्षत् । दह् भस्मीकरणे । दहति । अत उपधायाः । ददाह् । लोपः पवां । देहतुः । देहित् । अत्वतो० अनेनेद्भ्रविकल्पः । तदा दह् थप् इति स्थिते । दादेर्घः । अनेन हस्य घः । तथोर्घः । अनेन थस्य घः । झवेजबाः । अनेन घस्य गः । ददग्ध । दह्यात् । दग्धा । इदमपि रूपं पूर्वोक्तसूत्रैः सिध्यति । दहस्यप् तिपिति स्थिते । दादेर्घः । अनेन हस्य घः । 'आदिजवानां' । अनेन दस्य धः । स्वसे चपा झसानां एनेन घस्य कः । किलात् । कषसंयोगे । धक्षयति । अधक्षयत् । दह् सि ईद् दिप्' इति स्थिते दिबादौ । दादेर्घः । आदिजवानां । स्वसे । किलात्० । कषसं० । स्वरहीनं० । अत उपधायाः । अधाक्षीत् । झसात् । अदागर्धा अघाक्षुः । समाप्तोऽयं । ग्लै ग्लै हर्षक्षये । पूर्ववत् तिवादयः । ऐ आय् । ग्लायति । लिट् लकारे ग्लै णप् इति स्थिते सूत्रम् ।

सन्ध्यक्षराणामा । सन्ध्यक्षराणां धातूनामात्वं भवति अनपि विषये । णप् । द्विश्च ह्रस्वः । पूर्वस्य हसादिः शेषः । कुहोश्चुः ।

संध्यक्षराणामा । संध्यक्षराणां (ष. ब.) आ (प्र. ए.) सांकेतिकं । द्विपदं सूत्रं संध्यक्षरान्तानां धातूनां अन्त्यस्वरस्थानपिविषये कर्त्तरि तिवादिचतुर्गणवर्जितस्थले आकारो भवति । अनेन ग्लैइत्यस्य ग्ला जातः तदा ग्ला णप् इति जाते द्विश्च ह्रस्वः । ग्ल ग्ला णप् इति स्थिते पूर्वस्य हसादिः । अनेन गकारोऽवशिष्टः । कुहोश्चुः । जग्ला णप् इति जाते सूत्रम् ।

आतो णप् ङौ । आकारान्ताद्धातोः परो णप् ङौ भवति ।

टिलोपः । जग्लौ ।

आतो णप् ङौ । आतः (पं. ए.) णप् (प्र. ए.) ङौ (प्र. ए.) सांके० त्रिपदं सूत्रं । आकारान्ताद्धातोः परो यः प्रथमपुरुषे च उत्तमपुरुषे णप् ङौ भवति ङकारटिलोपार्थः । ङित्करणं विनापि रूपसिद्धौ यत् ङौ इति ङित्करणं तत् आतोपुक् इति युगागमनिषेधार्थं । कृतेऽपि युगागमे टिलोपः स्यादेव । अनेन णप् ङौ जातः । ङित्वात् टिलोपः । स्वरहीनं० । जग्लौ । जग्ला अतुस् इति जाते सूत्रम् ।

आतोऽनपि । धातोराकारस्य लोपो भवति अनपि किति

डिति स्वरे सेटि थपि च । जग्लतुः जग्लुः । जग्लिथ-ज-
ग्लाय जग्लथुः जग्ल । जग्लौ जग्लिव जग्लिम ।

आतो नपि । आतः (ष. ए.) न अप् अनप् तस्मिन् अनपि यत्रापि कर्त्तरि इत्यादि विकरणं न भवति तस्य विभक्तौ परतः तस्या एव किति डिति च स्वरे परे इटि च धातोरेकारस्य लोपो भवति । अत्र णवादौ अनप् तत्रापि तं विना सर्वोऽपि प्रत्ययः कित् । तत्रानेनाकारस्य लोपो भवति । जग्लतुः । अन्यानि मूले सन्ति । ग्लयात् इति स्थिते सूत्रम् ।

संयोगादेरादन्तस्य किति यादादावेकारो वा वक्तव्यः । ग्ल-
यात् ग्लेयात्, ग्लता, ग्लास्यति, अग्लास्यत् । अग्लासीत्
अग्लासिष्टाम् अग्लासिषुः । गै रै कै शब्दे । गायति, गा-
येत्, गायतु, अगायत् । जगौ जगतुः जगुः ।

संयोगादेरिति । संयोगादेः आदन्तस्य धातोः किति यादौ परे णकारो वा वक्तव्यः । षष्ठीनिर्दि० । अनेन नियमसूत्रेण अन्तस्यैव भवति । ग्लयात् । ग्लेयात् । अग्लासि ईट् दिप् इति स्थिते । आदन्तानां । तदा अग्लासु इट् सि ईट् दिप् इति जाते इट् ईटि । सर्वे० । स्वरहीने० । अग्लासीत् । गै रै कै हर्षक्षये । गायति अन्यानि रूपानि मूले सन्ति । आशिषि लिङ्गलकारे विशेषः । गायात् इति स्थिते सूत्रम् ।

दादेरे । अपित्दाधामगैहाक्पिबसोस्थानामाकारस्यैकारो भवति आशीर्यादादौ परस्मैपदे परे । गयात्, गाता, गाय-
ति, अगास्यत् । अगासीत् अगासिष्टाम् अगासिषुः । छ्यै
शब्दसंघातयोः । सत्वनिषेधः । छ्यायति, छ्यायेत्, छ्यायतु,
अछ्यायत् । सन्ध्यक्षराणाम् । शसात्स्वपाः । षाट्त्वर्गस्तवर्ग-
ज इति षकारे गते तकार एव । तछ्यौ छ्यायात् छ्येयात्
छ्याता छ्यास्यति अछ्यास्यत् अछ्यासीत् । दैप् शोधने ।
दायति, दायेत्, दायतु, अदायत्, ददौ । पित्वादेकाराभावः ।
दायात्, दाता, दास्यति, अदास्यत् । अदासीत् अदासिष्टाम्
अदासिषुः । पिच्वात्सिलोपाभावः । इत्यादि । धेद् पाने । ट

ईवर्थः । धयति, धयेत्, धयतु, अधयत्, दधौ, धेयात्,
धास्यति, अधास्यत् । वा सिलोपः । अधासीत् अधासिष्टाम्
अधासिषुः । अधात् अधाताम् । स्याविदः ।

दादेरे । दादेः (ष. ए.) ए (प्र. ए.) अपित् दा धा मा गे हाक् पिबति
स्थानां आकारस्य एकारो भवति यादादेः परस्मैपदे परे । गेयात् अन्यानि रूपानि
पूर्ववत् साध्यानि वैयाकरणैः । ष्टथै शब्दसंघातयोः । नामधातुः । अनेनास्य सत्व-
निषेधः । ऐ आय् । ष्ट्यायति । लिट्लकारे ष्टथै णप् इति स्थिते । संध्यक्षराणां०
ष्टथा णप् इति जाते । द्विश्च । शसात् । पूर्वस्य । षाट्त्वर्गस्तवर्गजः इति षकारे
गते तकार एव शेषः । तष्ट्या णप् इति जाते । आतो णप् ङौ । स्वरहीनं० ।
तष्ट्यौ । अत्वतो नित्यानिटश्च धातोस्थपो वेद् भवति । तष्टिचथ । तष्ट्याथ ।
संयोगादेः । ष्ट्यायात् । ष्ट्येयात् । अन्यानि मूले सन्ति । तेषां साधनं सुगमम् ।
पूर्वधातुवत् । दैप् शोधने पकारो धातुभेदज्ञापनायः । पूर्ववत् तिबादयः । ऐ आय् ।
दायति । ददौ । पिच्चात् दादेरे । अनेन एकारो न भवति । दयात् । आदन्तानाम् ।
अदासीत् । पिच्चात् दादेः पे । अनेन सिलोपो न भवति । घेद् पाने । ट ईवर्थः ।
ए अय् । धयति । लिट्लकारे । संध्यक्षराणां० । द्विश्च । ह्रस्वः । झपानां । आतो
णप् ङौ । दधौ । दादेरे । धेयात् । अधासीत् । शाच्छा० । अनेन वा सिलोपः । अ-
धात् । अधातां । अधा अन् इति जाते । स्याविदः । अधा उस् इति जाते सूत्रम् ।

उस्यालोपः । उस्ति परे धातोराकारस्य लोपो भवति ।

अधुः । घेटः सेरङ् । धातोर्द्वित्वं वेति केचित् । आतोऽ-
नपि । अदधत् अदधताम् अदधन् । दृशिर् प्रेक्षणे ।

उस्या लोपः । उस्ति (स. ए.) आ (ष. ए.) सांके० । लोपः (प्र. ए.)
उस्ति परे सति धातोराकारस्य लोपो भवति । अनेनाकारस्य लोपः । अधुः । घेटः
सेः स्थाने अक् धातोर्द्वित्वं वा भवति इति केचिदाचार्या वदन्ति । अनेनाङ्द्वित्वे
भवतः । ' अ धा धा अक् दिप् ' इति जाते । ह्रस्वः । झपानां । आतो नपि । स्वर-
हीनं० । अदधत् । दृशिर् प्रेक्षणे । पूर्ववत् तिबादयः । इर् अनुबन्धः ' इरितो वा '
इति सूत्रस्थविशेषार्थः । इग् अप् तिप् इति सूत्रम् ।

दृशादेः पश्यादिः । दृशादेर्धातोः पश्यादिरादेशो भवति च-
तुर्थे परेषु । दृश् ऋ सृ शद् सद् पा घ्रा ध्मा स्था न्ना दाण्
एते दृशादयः । पश्य ऋच्छ धौ शीय सीद पिब जिघ्र

धम तिष्ठ मन यच्छ एते पश्यादयः । पश्यति, पश्येत्,
पश्यतु, अपश्यत् । ददर्श, ददृशतुः, ददृशुः । सृजिदृशोरु-
पो वेद् । ददर्शित्थ । गुणः । रारो ज्ञाते दृशाम् । षत्वम् ।
दद्रष्ट ददृशथुः ददृश । ददर्श ददृशिव ददृशिम । दृश्यात्,
द्रष्टा, द्रक्ष्यति, अद्रक्ष्यत् । अत उपधायाः । अद्राक्षीत् ।
ज्ञासात् । घृत्वम् । अद्राष्टाम् अद्राक्षुः । पक्षे । इरितो वा ।
दृशादेर्दे गुणः । अदर्शन् अदर्शिताम् अदर्शन् । ऋ गतौ ।
ऋच्छादेशः । ऋच्छति ऋच्छेत् ऋच्छतु आच्छत् । रः ।
पश्चात् ऋ अर् । वृद्धिः । आर आरतुः आरुः ।

दृशादेः पश्यादिः । दृश् आदिर्यस्यासौ दृशादिस्तस्य दृशादेः (ष. ए.)
पश्य आदिर्यस्यासौ पश्यादिः (प्र. ए.) दृशादेर्धातोस्तिबादौ विभक्तिचतुष्टये परे
पश्य इत्यादिः आदेशो भवति । अनेन पश्यादेशः । पश्य अप् तिप् इति जाते अदे
स्वरहीनं० । पश्यति । लिट्लकारे । उपधायाः । अनेन गुणः । ददर्श । ददृशतुः । ददृशुः ।
ददर्शित्थ । सृजिदृशोरिति सृजिदृशोर्धात्वोः थपो वा इट् भवति । अनेनास्य
थपि वा इट् भवति । इडभावे । ददृशु थप् इति जाते । गुणः । उपधाया लघोः ।
रारो ज्ञाते दृशा । अनेन अरो रजातः । छशपराजादेः । घृत्वं । दद्रष्ट । रारो ज्ञाते ।
द्रष्टा । अत उपधायाः । अद्राक्षीत् । ज्ञासात् । अद्राष्टाम् । अस्य इरितो वानेन ङ-
प्रत्ययो भवति । तदा अदृश् ङ दिप् इति जाते । दृशादेः । दृशादेर्धातोर्ङकारे परे
गुणो भवति । अनेन गुणः । ङकारो ङित्कारार्थः स्वर० । अदर्शन् । ऋ गतौ ।
दृशादेः । अनेन ऋच्छादेशः । अदे । ऋच्छति । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सन्ति ।
सुगमत्वात् व्याख्यानं न कृतम् । ऋ 'णप्' इति स्थिते द्विश्च । रः । अ ऋ णप् इति
जाते ऋ अर् । अर् णप् इति जाते । अत उपधायाः । अनेन वृद्धिः । आर । गुणो-
त्तिसवर्णे । आरतुः आरुः । सूत्रम् ।

अच्यतिव्ययतीनां थपो नित्यमिद् । आरिथ आरथुः आर ।
आर आरिथ आरिम ।

अच्यति० । अच्यतिव्ययतीनां धातूनां थपो नित्यमिद् भवति । अत्वतो०
अस्य विकल्पस्यापमपवादः । आरिथ । ऋ यात् इति स्थिते । सूत्रम् ।

गुणोत्तिसंयोगाद्योः । अर्तेः संयोगादेर्ऋदन्तस्य च गुणो भ-

वति यकि यङि किति णादावाशीर्यादादौ च । अर्यात् अ-
र्ता । हनृतः स्यपः अरिष्यति आरिष्यत् ।

गुणोर्तिसंयोगाद्योः । अर्तिश्च संयोगादिश्च अर्तिसंयोगादी तयोः अर्तिसंयो-
गाद्योः । ऋ गतावित्यस्य धातोः संयोगादेर्ऋदन्तस्य च ऋकारस्य गुणो भवति
यकि यङि किति णादौ आशीर्यादादौ च । अनेनारतुः इति रूपं सिद्धं भवति गु-
णोऽनेन तदा अर्यात् । गुणः । अर्ता । हनृतः स्यपः । अनेनास्येष्ट् । गुणः । अ-
रिष्यति । स्वरादेः । आरिष्यत् । सूत्रम् ।

सर्तिशास्त्यर्तिभ्यो ङो लुङि । सेरपवादः । लिट्पुषादेर्ङः
आरत् आरताम् आरन् । अर्तेर्वा ङः । सेरपवादो लुङीति
केचित् । आर्षीत् । सृ गतौ । धावादेशः । धावति । शी-
घ्रगतावेव धावादेशः । सरति । ससार सस्रतुः सस्रुः । क्रादि-
त्वात् । ससर्थं सस्रथुः सस्र । ससार-ससर ससृव ससृम ।

सर्तिशास्त्यर्तिभ्यो ङो लुङि सेरपवादः । सर्तिशास्ति अर्ति एभ्यो धा-
तुभ्यो ङप्रत्ययो भवति सेरपवादः । अनेनास्य ङः । वृशादेः स्वरादेः । आरत् ।
अर्तेः । अर्तेर्धातोर्वा ङप्रत्ययो भवति । लुङि सेरपवादः । इति केचिदाचार्या वद-
न्ति । तेषां मते सेः । स्वरादेः । आर्षीत् इति रूपं सिद्धं भवति । सृगतौ । धावादे-
शः । धावति शीघ्रगतावेव धावादेशः । तदभावे । सरति । लिट् लकारे । ससार ।
यपि क्रादित्वात् । ससर्थं । स्र यात् इति स्थिते सूत्रम् ।

यादादौ । ऋकारस्य रिङादेशो भवति यादादौ परस्मैपदे
परे । ङकारो व्यवधानार्थः । तेन ये इति न दीर्घः । स्त्रि-
यात् सर्ता सरिष्यति असरिष्यत् । पुषादित्वात्ङः । असरत्
असरताम् असरन् । शङ्ल शान्ते ।

यादादौ । यादादौ (स. ए.) एकपदं सूत्रम् । आशीरर्थे यादादौ परे धातो-
र्ऋकारस्य रिङ् इत्यादेशः परस्मैपदे एव । अत्रापि ङकारो ये इति सूत्रेण विहित-
दीर्घनिषेधार्थः । स्त्रियात् । सर्ता । हनृतः स्यपः । सरिष्यति । असरिष्यत् । पुषादि-
अनेन ङः । वृशादेः । असरत् । शङ्ल शान्ते । शीयादेशः । सूत्रम् ।

शीयादेशे आत्मनेपदं वाच्यम् । शीयते शीयेत शीयताम्
अशीयत शशाद् । लोपः पचाम् । शेदतुः शेदुः । शेदिथ-श-

शत्थ शब्दात् शत्ता शत्स्यति अशत्स्यत् । लृदित्वात्कः ।
 अशदत् षड्लविशरणगत्यवसादनेषु । सत्वम् । सीदादेशः ।
 सीदति । ससाद सेदतुः सेदुः । सेदित्थ- ससत्थ संब्यात् सत्ता
 सत्स्यति असत्स्यत् असदत् । निपूर्वः । न्यबदत् । पा पाने
 पिबादेशः । पिबति पिबेत् पिबतु अपिबत् । पपौ पपतुः
 पपुः । पपित्थ-पपाथ । दादेरे पेयात् पाता पास्यति अपा-
 स्यत् । दादेः पे । अपात् । घ्रा गन्धोपादाने । जिघ्रादेशः ।
 जिघ्रति जिघ्रेत् जिघ्रतु अजिघ्रत् । जघ्रौ जघ्रतुः जघ्रुः ।
 जघ्रित्थ-जघ्राथ । घ्रायात्, घ्रेयात्, घ्राता, घ्रास्यति, अघ्रा-
 स्यत्, अघ्रासीत्, अघ्रात् । ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । ध्मा-
 देशः । धमति, धमेत्, धमतु, अधमत्, दध्मौ, ध्मायात्,
 धमेयात्, ध्माता, ध्मास्यति, अध्मास्यत्, अध्मासीत् । छ
 गतिनिवृत्तौ । आदेः ष्यः झः । सकारे जाते निमित्ताभावेन
 ढस्य थः । तिष्ठदेशः । तिष्ठति, तिष्ठेत्, तिष्ठतु, अतिष्ठत् ।
 शसात्खपाः । तस्थौ तस्थतुः तस्थुः । स्थेयात्, स्थायात्,
 स्थाता, स्थास्यति, अस्थास्यत् । निपूर्वः । पत्वम् । न्य-
 छात् । म्ना अभ्यासे । मनादेशः । मनति, मनेत्, मनतु,
 अमनत् । मन्नौ मन्नतुः मन्नुः । मन्निथ-मन्नाथ । म्नायात्
 म्नेयात्, म्नाता, म्नास्यति, अम्नास्यत्, अम्नासीत् । दाण्
 दाने । यच्छादेशः । यच्छति, यच्छेत्, यच्छतु, अयच्छत् ।
 ददौ ददतुः ददुः । दादेरे । देयात्, दाता, दास्यति, अदा-
 स्यत्, अदात् । ह्र कौटिल्ये । ह्ररति, ह्ररेत्, ह्ररतु, अह्र-
 रत्, जह्वार । गुणोर्तिसंयोगाद्योः । जह्वरतुः जह्वरुः ।

शीयादेशे । शीयादेशे कृते सति आत्मनेपदं वाच्यम् । अनेनास्यात्मनेपद-
 त्वं । शीयते । लिट्कारे । अत उपधायाः । शशाद । लोपः पर्चा । शेदतुः । अ-

चत्वतः० अनेन वा इट् । श्देशिथ । खसे चपा झसानाम् । शशत्थ । शद्यात् । खसे चपा झपानां । शत्ता । अन्यानि मूले सन्ति लिट्पुषादेर्ङः । अनेनास्य लृट्चिवात् ङः । अशदत् । शद्ल् विशरणगत्यवसादनेषु । सत्वं । सीदादेशः । सीदति । ससाद । लोपः । सेदतुः । अचत्वतः । सेदिथ । खसे चपा० । ससत्थ । खसे० । सत्ता । अन्यानि सन्ति । लुङ्लकारे लिट्पुरुषादेर्ङः । असदत् । अयं धातुर्यदा निपूर्वो भवति तदा 'प्रादेश्च' अनेन षत्वं । न्यषदत् । पा पाने । पिबादेशः । पिबति । लिट्लकारे ' पा णप् ' इति स्थिते । द्विश्च । ह्रस्वः । आतो णप् ङौ । पपौ । आतोऽनपि । पपतुः । अत्वतो० । पपिथ । पपाथ । दादेरे । पेयात् । दादेः पे । अनेन सेर्लोपो भवति । अपात् । अपातां । अपुः । आतोऽनपि इत्यनेनाकारस्य लोपः । घ्रा गन्धोपादाने । जिघ्रादेशः । जिघ्रति । घ्रा णप् इति स्थिते । द्विश्च । ह्रस्वः । रः । झपानां । कुहोशुः । आतो णप् ङौ । जघ्रौ । अत्वतः । जघ्रिथ । जघ्राथ । संयोगादेः । घ्रायात् । घ्रेयात् । भादन्तानाम् । अघ्रासीत् । शाच्छासा० । अनेन वा सेर्लोपः । अघ्रात् । घ्रा गतिनिवृत्तौ । ' आदेः ष्णः झः ' अनेन षस्य सः । ' निमित्ताभावे० ' । अनेन न्यायेन ठस्य थः । दशादेः । तिष्ठादेशः । तिष्ठति । ' स्या णप् ' इति स्थिते द्विश्च । ह्रस्वः । शसात् झपानां । सवर्णत्वात् । आतो णप् । तस्यौ । दादेरे । स्थेयात् । स्थायात् । लुङ्लकारे । निपूर्वोऽयं । दादेः पे । अनेन सेर्लोपो भवति । प्रादेश्च । न्यष्ठात् । भ्रा अभ्यासे । मनादेशः । पूर्ववत् तिबादयः । अदे । मनति । पूर्वस्य । मन्नौ । अत्वतः । मन्निथ । मन्नाथ । संयोगादेः । म्नायात् । म्नेयात् । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे । आदन्तानाम् । अम्नासीत् । दाण् दाने । दशादेः । अनेन यच्छादेशः । यच्छति । दा णप् इति स्थिते । द्विश्च । ह्रस्वः । आतो णप् ङौ । ददौ । आतोऽनपि । ददतुः । अत्वतः । ददिथ । ददाथ । दादेरे । देयात् । लुङ्लकारे दादेःपे । अनेन सेर्लोपो भवति । अदात् ॥ ह्र कौटिल्ये । कुटिलस्य भावः कौटिल्यं तस्मिन् कौटिल्ये । गुणः । ह्वरति । ह्र णप् इति स्थिते द्विश्च । रः । पूर्वस्य । कुहोशुः । धातोर्नामिनः । अनेन वृद्धिः । जह्वार । गुणोर्तिसंयोगाद्योः । अनेन किति णवाद्गौ गुणः । जह्वारतुः । सूत्रम् ।

ऋदन्तस्य थपो नेट् । जह्वर्थं जह्वरथुः जह्वर । जह्वार-जह्वर-
र जह्वरिव जह्वरिम । ह्वर्यात्, ह्वर्ता । हनृतः स्यपः । ह्वरि-
ष्यति, अह्वरिष्यत् । वृद्धिः । अह्वार्षीत् अह्वार्षीम् । स्क-
न्दिर् गतिशोषणयोः । स्कन्दति, स्कन्देन्, स्कन्दतु, अस्क-
न्दत् । चस्कन्द चस्कदन्तुः चस्कन्दुः । चस्कन्दिथ ।

ऋदन्तस्य । ऋदन्तस्य धातोः स्थप इद् न भवति । जह्वर्थ । ह्वयति । ह्वर्चा । हनृतः । ह्वरिष्यति । अह्वरिष्यत् । णित्पे । अनेन णित्त्वात् वृद्धिः । अह्वार्षीत् । स्कन्दिर् गतिशोषणयोः । इर् अनुबन्धः । इरितो वा इति सूत्रस्य विशेषणार्थः । स्कन्दति । लिट्लकारे । स्कन्द् णप् इति स्थिते द्विश्च । शशात् । पूर्वस्य । कुहोश्रुः । चस्कन्द । ऋसंयोगात् । अनेनाकिच्चात् नोलोपः इति सूत्रेणातुस्वारस्य लोपो न भवति । चस्कन्दतुः । अत्त्वतः । अनेनास्य वेट् । चस्कन्दित् । इडभावे चस्कन्द थप् इति स्थिते सूत्रम् ।

हसात्परस्य झसस्य सवर्णे झसे लोपो वाच्यः । चस्कन्थ । नो लोपः । स्कद्यात्, स्कन्ता, स्कन्त्स्याति, अस्कन्त्स्यत् ।

हसात् । हसात् परस्य सवर्णे झसे परे लोपो वाच्यः । अनेन इस्य लोपः । चस्कन्थ । नोलोपः । स्कद्यात् । हसात् । स्कन्ता । खसे चपा झसानाम् । स्कन्त्स्यति । अस्कन्त्स्यत् । सूत्रम् ।

सावनिटो नित्यं वृद्धिः । णित्त्वविधानसामर्थ्यादनुपधाभूतस्याप्यतो वृद्धिः । अस्कान्त्सीत् । इरितो वा । अस्कदत् । तृष्ठवनतरणयोः । तरति, तरेत्, तरतु, अतरत् । किच्चाभावाद्गुणः । ऋसंयोगादेर्णादेरकित्त्वं वाच्यम् । तृफलमजत्रपाम् । इत्येत्वपूर्वलोपो । ततार तेरतुः तेरुः । तेरित् ।

सावनिटः । सौ परे सति अनिटो धातोर्नित्यं वृद्धिर्भवति । अस्य धातोर्वृद्धिप्राप्तिरेव नास्ति । तत्राह । णित्त्वविधानसामर्थ्यात् । अनुपधाभूतस्यातोऽकारस्य वृद्धिः । खसेचपाझसानां । अस्कान्त्सीत् । इरितो वा । अनेनास्य वा इप्रत्ययो भवति । नोलोपः । अस्कदत् । तृष्ठवनतरणयोः । गुणः । तरति । अन्यानि मूले सन्ति । लिट्लकारे । ततार । ऋसंयोगात् । अनेनाकिच्चाद् गुणः । तृफलमजत्रपाम् । अनेनास्यैत्वपूर्वलोपो भवतः । तेरतुः । तृ यादिति स्थिते सूत्रम् ।

ऋत इर् । ऋकारस्य इर भवति किति ङिति च परे । य्वोर्विहसे । तीर्यात् ।

ऋत इर् । ऋतः (ष. ए.) इर् (म. ए.) ऋकारस्य किति ङिति च परे इर् भवति । य्वोर्विहसे । अनेन दीर्घः । तीर्यात् । ' तद् इद् ता ' इति स्थिते सूत्रम् । ईटो ग्रहाम् । ग्रहादीनामिड ईकारो भवति । तरीता-तरि-

ता, तरीष्यति-तरिष्यति, अतरीष्यत्-अतरिष्यत् । अतारी-
त् अतारिष्टाम् अतारिषुः ।

ईटो ग्रहाम् । ई (प्र. ए.) इटः (ष. ए.) ग्रहां । (ष. व.) ग्रहादीनां
धातूनामिष्ट ईकारो भवति न तु णादौ वृङ् वृञ् ऋदन्तानां वा भवति । अनेनास्येष्ट
ईकारो भवति । तरीता । तरिता । अन्यानि मूले सन्ति । अतारीत् । अतारिष्टाम् ।
अतारिषुः । अत्रेष्ट ईकारे प्राप्ते सूत्रम् ।

वृद्धिहेतौ साविटो न दीर्घो वाच्यः । रञ्ज् रागे । उभ-
यपदी ।

वृद्धिहेतौ० । वृद्धिहेतौ सौ परे इटो दीर्घो न वाच्यः । अनेन लुङ्लकारे दी-
र्घाभावः । रञ्ज् रागे । उभयपदी । सूत्रम् ।

अपि रञ्जदंशषञ्जष्वञ्जाम् । एषामनुस्वारस्य लोपो भवत्यपि
परे । रजति, रजते, रजेत्, रजेत, रजतु, रजताम्, अरज-
त्, अरजत । ररञ्ज ररञ्जतुः ररञ्जुः । ररञ्जिथ-ररङ्क्थ रर-
ञ्जथुः ररञ्ज । ररञ्जे, रज्यात्, रंक्षीष्ट, रङ्गा, रंक्ष्यति, रंक्ष्य-
ते, अरंक्ष्यत्, अरंक्ष्यत, अरांक्षीत् । चोः कुः । स्वसे चपा० ।
षत्वम् । अराङ्गाम् अरांक्षुः । अरङ्ग अरंक्षाताम् अरंक्षत ।
दंश दशने । दशति, दशते, दशतु, अदशत् । ददंश ददंश-
तुः ददंशुः । ददंशिथ-ददंष्ट्र ददंशथुः । दश्यात् । षुत्वम् ।
दंष्ट्रा, दंक्ष्यति, अदंक्ष्यत् । णित्पे । णित्त्वाद्दृद्धिः । षटोः
कः से । अदांक्षीत् । षञ्ज् सङ्गे । सजति, सजेत्, सजतु,
असजत्, ससञ्ज, ससञ्जिथ-ससङ्क्थ, सज्यात्, सङ्गा, संक्ष्य-
ति, असंक्ष्यत् । असांक्षीत् असांक्षात् असांक्षुः । कित् रो-
गापनयने संशये च ।

अपि रञ्जदंशषञ्जष्वञ्जाम् । अपि (स. ए.) रंजदंशषंजष्वंजां (ष. व.)
रंजदंशषंजष्वंज एषां धातूनामनुस्वारस्य लोपो भवति अपि परे । अनेनास्यानु-
स्वारस्य लोपो भवति । रजति । रजते । अन्यानि मूले लिखितानि सन्ति । लिङ्ल-
कारे ररञ्ज । अकित्त्वादनुस्वारस्य लोपो न भवति । ररञ्जतुः । अत्त्वतः । ररञ्जिथ ।

रञ्ज् थप् इति स्थिते चोः कुः । खसे चपा झसानां । ररङ्कथ । आत्मनेपदे । र-
रञ्जे । नोलोपः । रज्यात् । चोः कुः । खसे चपा झसानां रंक्षीष्ट । अरांक्षीत् । झ-
सात् । चोः कुः । खसे । अरांक्षां । अरांक्षुः । आत्मनेपदे । अरंक्त । अरंक्षात् अ-
रंक्षत । दंश् । दशने । ' अपिरंजदंश० ' अनेनास्यापि लोपो भवत्यनुस्वारस्य । द-
शति । ददंश । ददंशतुः । अत्वतः । ददंशिय । इडभावे । ददंश् थप् इति जाते ।
छशषराजादेः षः । अनेन षकारः । घृभिः घृः । ददंश् । नो लोपः । दश्यात् । दंश ।
षढोः कः से । दंक्ष्यति । गित्ये । अनेन वृद्धिः । षढोः कः से । अदांक्षीत् । पञ्ज
संगे । आदेः ष्यः स्रः अनेन षस्य सः पूर्ववत्तिबादयः । सजति लिट्लकारे ससंज ।
अत्वतः । अनेनास्य वेट् ससंजिष्ट । इडभावे । ससञ्ज् थप् इति जाते । चोः कुः ।
खसे चपा झसानां । ससंक्थ । नोलोपः । सज्यात् । संज् ता इति स्थिते । चोः कुः ।
खसे चपा झसानां । स्वरहीनं० । सक्ता । संज् स्यप् तिप् इति स्थिते चोः कुः ।
खसे षढोः कः से । किलात्० । कषसंयोगे । संक्ष्यति । असंक्ष्यत् । साविटः । असां-
क्षीत् । कसात् । असांक्षां असांक्षुः । कित् रोगापनयने संशये च ।

गुब्भ्यः । गुप् तिज् कित् मान् बन्ध् दान् शान् एभ्यः
स्वार्थे सः प्रत्ययो भवति । धातोश्च द्वित्वम् । कुहोश्रुः ।
गुप्तिज्किद्भ्यः क्रमान्निन्दाक्षमारोगापनयनेषु सः । तेन गो-
पति तेजति केतति । स धातुः । गुबादिभ्यः सस्येणेष्यते ।

गुब्भ्यः । गुब्भ्यः । (पं. ब.) गुप् तिज् कित् मान् बन्ध् दान् शान् इ-
त्यादिभ्यो धातुभ्यः स्वार्थे । धात्वर्थे एव । इगर्थं विनैव दशस्वपि नकारेषु कृति च
सप्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगे । द्विश्च । अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे एव
भवन्ति । गुप् तिज् किद्भ्यः क्रमात् निदाक्षमारोगापनयनेषु सः प्रत्ययो भ-
वति । तेन गोपति । तेजति । केतति । इत्यत्र पूर्वोक्तसूत्रेण सप्रत्ययो धातोः द्वि-
त्वं च भवति । तदा कि कित् स इति जाते चोः कुः अनेन कस्य चः । चिकि-
त् स इति जाते । ' सेसत्ता ' अनेनेटि प्राप्ते । गुबादिभ्यो धातुभ्यः सस्य इट् न
इष्यते आचार्यैः । अनेन इट्निषेधः । उपधाया लघोः । अनेन गुणे प्राप्ते ।

नानिटि से । इड्वर्जिते सप्रत्यये परे धातोर्गुणो न भवति ।
तिप् । चिकित्सति चिकित्सेत् चिकित्सतु अचिकित्सत् ।
चिकित्सां चकार चिकित्सामास चिचित्सांबभूव । चिकित्स्या-
त् चिकित्सता चिकित्सिष्यति अचिकित्सिष्यत् अचिकि-
त्सीत् अचिकित्सिष्ठाम् । पत्ल्य पतने । पतति, पतेत्, पत-

तु अपतत् । पपात पेततुः पेतुः । पत्यात् पतिता पतिष्य-
ति अपतिष्यत् । लिट्पुषादेर्ङः ।

नानिटि से । ना (प्र. ए.) अनिटि (स ए.) से (स. ए.) इद्वर्जिते सप्रत्यये
परे धातोरुणो न भवति अनेन गुणाभावः । चिकित्स इति जाते 'सधातुः' अनेन
धातुत्वात् तिबादयः । चिकित्स् तिप् इति स्थिते । अप् कर्त्तरि । अदे । चिकित्स-
ति । अन्यानि मूले सन्ति । लिट् लकारे कासादिप्रत्ययादाम् । चिकित्सांचकार ।
अन्ये द्वे मूले स्तः । चिकित्स्यात् । लुङ् लकारे । अचिकित्सीत् । अचिकि-
त्सिष्ठाम् । पत्ल पतने । पूर्ववत् तिबादयः । पतति । लिट् लकारे । अत उपधायाः ।
पपात । लोपः पचां कित्पे । पेततुः । पतिता । लुङ् लकारे 'लित् पुषादेर्ङः' अनेन
ङः प्रत्ययो भवति । अपत् ङ दिप् इति जाते सूत्रम् ।

पतेर्ङे पुगागमो वाच्यः । अपपत्त् । भ्रमु चलने ।

पतेर्ङे । पतेर्धातोः ऋप्रत्यये परे पुगागमो वाच्यः कित्त्वादान्ते स्वरहीन० ।
अपपत्त् । अपपत्ताम् । भ्रमु चलने । सूत्रम् ।

शमां दीर्घः । शमादीनां दीर्घो भवति यकारे परे । शम्
दम् भ्रम् भ्रम् क्षम् क्रम् मद् एते शमादयः । भ्राम्यति
भ्रमति, भ्राम्येत्-भ्रमेत्, भ्राम्यतु-भ्रमतु, अभ्राम्यत्-अभ्र-
मत्, बभ्राम ।

शमां दीर्घः । शमां (ष. ब.) दीर्घः (प्र. ए.) द्विपदं सूत्रम् । शमादीनां
धातूनां दीर्घो भवति । यकारे परे । शमादयो मूले उक्ताः । भ्रम् तिप् इति स्थिते
' क्रमुभ्रम ' अनेन यः प्रत्ययः । भ्रम् य तिप् इति जाते ' शमां दीर्घः । ' अनेन
दीर्घः । भ्राम्यति । यप्रत्ययाभावे दीर्घाभावः । भ्रमति । अन्यानि मूले सन्ति । लिट्
लकारे । अत उपधायाः । अनेन वृद्धिः । झपानां । बभ्राम ।

फणादीनामेत्वपूर्वलोपौ वा वाच्यौ ।

फणतिभ्रांजिराजी च भ्राशिभ्लाशी स्यमिस्वनी ॥

भ्रमित्रसी जीर्यतिश्च दशैते तु फणादयः ॥

भ्रमतुः बभ्रमतुः भ्रमुः बभ्रमुः । भ्रमिथ-बभ्रमिथ, भ्रम्यात्,
भ्रमिता, भ्रमिष्यति, अभ्रमिष्यत्, अभ्रमीत् । तुवम् उ-

द्विरणे । टुइत्संज्ञकः । वमति, वमेत्, वमतु, अवमत्
ववाम ।

फणादीनां० । फणादीनां एत्वपूर्वलोपौ वा वक्तव्यौ । अनेनास्य वा एत्वपूर्व-
लोपौ । ज्ञेयतुः । वज्रमतुः । ज्ञेमिथ । वभ्रमिथ । फणादयः इलोकेनोक्ताः । भ्रम्या-
त् । भ्रमिता । लुङ्लकारे अभ्रमीत् । टुवम् उद्विरणे । टुइत्संज्ञकः । वमति । लिङ्
लकारे ' शसुददवादि० ' अनेन निषेधे प्राप्ते सूत्रम् ।

वम एत्वपूर्वलोपौ वा वाच्यौ । वेमतुः-ववमतुः वेमुः-वव-
मुः । वम्यात्, वमिता, वमिष्यति, अवमिष्यत्, अवमीत् ।
फण गतौ । फणति, फणेत्, फणतु, अफणत् । पफाण
फेणतुः फेणुः । फण्यात्, फणिता, फणिष्यति, अफणिष्य-
त्, अफाणीत् अफणीत् । स्वनस्यमू शब्दे । स्वनति,
स्वनेत्, स्वनतु, अस्वनत् । सस्वान स्वेनतुः स्वेनुः । स्व-
न्यात्, स्वनिता, स्वनिष्यति, अस्वनिष्यत्, अस्वानीत्-अ-
स्वनीत् । वस निवासे । वसति, वसेत्, वसतु, अवसत् ।
वस् णप् इति स्थिते । द्वित्वम् ।

वमः । वमधातोरेत्वपूर्वलोपौ वा वक्तव्यौ । अनेनास्य वा एत्वपूर्वलोपौ । व-
वाम । वेमतुः । ववमतुः । वमिता लुङ्लकारे अवमीत् । फण गतौ । फणति । लि
ङ्लकारे । अत उपधायाः । झपानां । पफाण । फणादीनाम् । अनेन वा एत्वपूर्वलो-
पौ भवतः । फेणतुः । पफणतुः । पफणिथ । फेणिय । फणिता । अफणीत् । स्वन-
स्यमू शब्दे । स्वनति । स्यमति । सस्वान । सस्याम । स्वनिता । स्यमिता । अ-
स्वानीत् । अस्वनीत् । ' हसादेः ' अनेन वा वृद्धिः । अस्यामीत् । अस्पमीत् । वस
निवासे । वसति । वस् णप् इति स्थिते द्विश्च । ववग् णप् इति जाते सूत्रम् । णवा-
दौ पूर्वस्य ।

णबादौ पूर्वस्य । णबादौ परे यजादीनां ग्रहादीनां च पूर्व-
स्य संप्रसारणं भवति । यकारवकाररेफाणामिकारोकारञ्जका-
रा भवन्ति । सस्वरस्य संप्रसारणं दीर्घस्य दीर्घो ह्रस्वस्य
ह्रस्वः ।

णबादौ । (स. ए.) पूर्वस्य (प. ए.) यजादीनां यज् वच् स्वप् वद् वेष्-

वष् वद् वसां श्वयतेर्ग्रहादीनां ग्रह ज्या व्येञ् ह्वेञ् व्यध् वश् व्यच् प्रच्छ् ऋश्
 अस्जादीनां च धातूनां पूर्वस्य द्वित्वस्य णबादौ परे संप्रसारणं भवति । यकारव-
 काररेफाणाम् इकारोकारऋकारा भवन्ति । सस्वरस्याक्षरस्य संप्रसारणं भवति ।
 ह्रस्वस्याक्षरस्य ह्रस्वः । दीर्घस्याक्षरस्य दीर्घः ।

गृह्णिर्ज्यावयी व्यधिर्वष्टिर्विचतिर्दृश्चतिस्तथा ॥

पृच्छतिर्भृज्जतिश्चैव नवैते तु ग्रहादयः ॥

पूर्ववकारस्योत्वे । अत उपधायाः । उवास । उवस् अतुस्
 इति स्थिते ।

ग्रहादयः श्लोकेनोक्ताः सन्ति । अनेन पूर्वस्य वकारस्य संप्रसारणं जातं ।
 ह्रस्वत्वात् ह्रस्वः । अनेन सूत्रेण पूर्वस्य वकारस्य उकारः । तदा उवस् णप् इति
 जाते । अत उपधायाः । स्वरहीनं० । उवास । ववस् अतुस् इति स्थिते । णबादौ
 पूर्वस्य अनेन पूर्वस्य संप्रसारणं । उवस् अतुस् इति जाते । सूत्रम् ।

यजां यवराणां घृतः संप्रसारणं किति । यजादीनां संप्रसा-
 रणं भवति किति परे ।

यजां यवराणां घृतः संप्रसारणं किति । यजां (ष. व.) यवराणां
 (ष. व.) इश्च उश्च ऋत् च घृतः (प्र. व.) संप्रसारणं (प्र. ए.) किति (स. ए.)
 पंचपदं सूत्रम् ग्रहादीनां तु किति ङिति च परे संप्रसारणं भवति । यजादीनां तु
 केवले किति पर एव संप्रसारणं भवति । अत एव पृथक् सूत्रकरणम् यत्तु स्वप्न्ये-
 शोर्यङि संप्रसारणं तत्र प्रक्रियायां पृथक् सूत्रमस्ति । स्वपिस्वमिव्येञां यङि अथवा
 स्वप्न्येञ्ह्यां ग्रहादिमध्ये यद् ग्रहणं तत् यङि प्रत्यये संप्रसारणार्थं नान्यत्र । य-
 जादीनां धातूनां यकारवकारयोः किति परे संप्रसारणं भवति । यवराणामित्यत्र
 रकारग्रहणं ग्रहां ङिति । इति संप्रसारणसूत्रेवृच्यर्थज्ञेयम् । यकारवकाररेफाणाम्
 इकारोकारऋकारा भवन्ति । सस्वरस्य संप्रसारणं भवति । ह्रस्वस्य ह्रस्वः । दीर्घस्य
 दीर्घः । अनेन द्वितीयस्य वकारस्य संप्रसारणं भवति ।

यजिर्वपिर्विहिश्वैव वेञ्च्येञौ ह्वयतिः स्वपिः ॥

वहसी श्वयतिर्वक्तिरेकादश यजादयः ॥

सवर्णे दीर्घः सह ।

यजादयस्तु मूले श्लोकेनोक्ताः । उउस् अतुस् इति स्थिते सूत्रम् ।

घसादेः षः । घसिशासिवसीनां सस्य षो भवति षत्वनिमित्ते

सति । ऊषतुः ऊषुः । उवसिथ-उवस्थ । संप्रसारणम् । ष-
त्वम् । उष्यात् । वस्ता ।

घसादेः षः । घस् आदिर्यस्य सः घसादिः तस्य घसादेः (ष० ए०) षः
(प्र. ए.) क्लिलात्परस्य । घस्ल अदने । शास् अनुशिष्टौ वस् निवासे इत्येते-
षां धातूनां सकारस्य षकारो भवति । अत्र ' क्लिलात् ' इति सूत्रस्य प्राप्तिरेव ना-
स्ति तस्मात् सूत्रं कृतम् । अनेन सस्य षः । स्वरहीनं । ऊषतुः । ऊषुः । अत्वतः ।
उवसिथ । उवस्थ । यजां । घसादेः । उष्यात् । वस्ता । वस् स्यप् तिप् इति स्थिते
सूत्रम् ।

सस्तोऽनपि । सकारस्य तकारो भवति अनपि सकारे परे ।
वत्स्यति अवत्स्यत् । वृद्धिः । अवात्सीत् । झसात् । प्रत्य-
यलोपे प्रत्ययलक्षणमिति न्यायात् । अवात्ताम् अवात्सुः ।
वद् व्यक्तायां वाचि । वदति, वदेत्, वदतु, अवदत् । उवा-
द् ऊदतुः ऊदुः । उवदिथ । उद्यात्, वदिता, वदिष्यति,
अवदिष्यत्, अवादीत् । टुओश्वीर् गतिवृद्धयोः । टुकारौ-
कारौ कार्यार्थौ । इर् इत्संज्ञकः । श्वयति, श्वयेत्, श्वयतु,
अश्वयत् ।

सस्तोऽनपि । सस्तोऽनपि । सः (ष. ए.) तः (प्र. ए.) अनपि (स ए.) त्रिपदं
सूत्रं । धातोः सकारस्यानपि विषये णवादिविभक्तिषट्त्रिषये सकारे परे तकारो भवति ।
अनेन सकारस्य तकारो भवति । वत्स्यति । अवत्स्यत् । सावनिटो नित्यं । अनेन वृद्धिः ।
अवाप्सीत् । झसात् । सस्तोऽनपि । प्रत्ययलोपे० इति न्यायात् वृद्धिः । अवात्तां ।
अवात्सुः । वद् व्यक्तायां वाचि । वदति । लिट् लकारे णवादी । अनेन संप्रसारणं ।
अत् उपधायाः । अनेन वृद्धिः । उवाद । यजां । ऊदतुः । ऊदुः । उवदिथ । संप्र-
सारणं । उद्यात् । वदिता लृट् लकारे । अवादीत् । हसादेः । अवदीत् । टुओश्वीर्
गतिवृद्धयोः । टुकारौकारौ कार्यार्थौ । इर् इत्संज्ञकः । पूर्ववत् तिवादयः । गुणः ।
एअय् । श्वयति । लिट् लकारे सूत्रम् ।

श्वयतेर्णादौ प्रथमं संप्रसारणं वा वक्तव्यम् । ततो द्वित्वम् ।
शुशाव शुशुवतुः शुशुवः । शुशुविथ । संप्रसारणाभावपक्षे

शिश्वाय शिश्वियतुः शिश्वियुः । शिश्वयिथ । संप्रसारणं ये ।

शूयात्, श्वयिता, श्वयिष्यति, अश्वयिष्यत् ।

श्वयतेः । श्वयतेर्धातोर्णादौ परे प्रथमं संप्रसारणं वा वाच्यं । अनेनास्य पूर्वं संप्रसारणं ततो द्वित्वं । शुशु णप् इति जाते धातोर्नामिनः । अनेन वृद्धिः । शुशाव । शुशु अतुस् इति जाते । नुधातोः । अनेन वकारे प्राप्ते नानप्योवः । अनेन वक्ष्यमाणेन सूत्रेण तन्निषेधः । किंतु इय् एव भवति । शुशुवतुः । शुशुवियथ । संप्रसारणाभावपक्षे धातोर्नामिनः । शिश्वाय । नुधातोः । शिश्वियतुः । गुणः । शिश्वयिथ । संप्रसारणं ये । शूयात् । श्वयिता । श्वयिष्यति । अश्वयिष्यत् । अश्वि इसि इट् दिप् इति जाते । णित्पे । अनेन सेर्णिच्चात् वृद्धेः प्राप्तौ । सूत्रम् ।

श्वयतेः सौ वृद्धचभावो वाच्यः । अश्वयीत् अश्वयिष्टाम् अश्वयिषुः । इरितो वा ।

श्वयतेः । श्वयतेर्धातोः सौ परे वृद्धचभावो वाच्यः । अनेन तन्निषेधः । गुणः । इट् ईटि । इत्यादिसूत्रैः अश्वयीत् इति रूपं सिद्धं भवति । अस्येरितोवानेन वा ऋप्रत्ययो भवति । तदा अश्वि ऋ दिप् इति जाते सूत्रम् ।

श्वयतेरिलोपो ङे वक्तव्यः । अश्वत् ।

श्वयतेः । श्वयतेर्धातोर्ङप्रत्यये परे इकारस्य लोपो वक्तव्यः । अनेनेकारस्य लोपो भवति । अश्वत् अश्वतां अश्वन् । अन्यदपि सूत्रम् ।

श्वयतेर्ङे द्वित्वं वा । अशिश्वियत् इत्यादि ।

॥ इति भ्वादिषु परस्मैपदिप्रक्रिया ॥

श्वयतेः । श्वयतेर्धातोः ऋप्रत्यये परे द्वित्वं वा भवति । पूर्वस्य । नुधातोः । अशिश्वियत् । अशिश्वयतां । अशिश्वियन् । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि । इति भ्वादिगणस्य परस्मैपदिप्रक्रिया कथिता । अथात्मनेपदिप्रक्रिया कथ्यते ।

अथ भ्वादिष्वात्मनेपदिप्रक्रिया । एध वृद्धौ । एधते, एधेत, एधताम्, एधत । कासादिप्रत्ययादाम् । एधांचक्रे । आम्प्रत्ययो यस्माद्विहितः स चेदात्मनेपदी तर्हि अनुप्रयुक्तञ्च आत्मनेपदं भवसोर्नात्मनेपदम् । एधामास एधांबभूव-विधानसामर्थ्यादस्तेर्भूभावो न । इट् । एधिषीष्ट एधिता एधिष्यते ऐधिष्यत ऐधिष्ट ऐधिषाताम् । ईक्ष दर्शनाङ्कनयोः ।

ईक्षते, ईक्षेत, ईक्षताम्, ऐक्षत, ईक्षांचक्रे, ईक्षिषीष्ट, ईक्षि-
ता, ईक्षिष्यते, ऐक्षिष्यत, ऐक्षिष्ट । दद दाने । ददते, द-
देत, ददताम्, अददत, शशददवा० इति नैत्वपूर्वलोपौ ।
दददे दददाते दददिरे । ददिषीष्ट, ददिता, ददिष्यते, अद-
दिष्यत, अददिष्ट । ष्वष्क गतौ । नामधातु० अनेन सत्वा-
भावः । ष्वष्कते, ष्वष्केत, ष्वष्कताम्, अष्वष्कत, ष्वष्के,
ष्वष्किषीष्ट, ष्वष्किता, ष्वष्किष्यते, अष्वष्किष्यत, अष्व-
ष्किष्ट अष्वष्किषाताम् । ऋजः गतौ स्थैर्ये स्पर्शे च । उप-
धाया लघोः । अर्जते, अर्जेत, अर्जताम्, आर्जत । नुग-
शाम् । आम्बोर्णादौ । आनृजे, अर्जिषीष्ट, अर्जिता, अ-
र्जिष्यते, आर्जिष्यत, आर्जिष्ट । ष्वञ्ज परिव्वञ्जने । स-
त्वम् । अपिरञ्जदंशषञ्जष्वञ्जाम् । स्वजते, स्वजेत, स्वज-
ताम्, अस्वजत । सस्वञ्जे सस्वञ्जाते सस्वञ्जिरे ।

एध वृद्धो । एध अयं धातुर्वृद्धयर्थे । एध इत्यत्राकारोऽनुदात्तस्ततोपं धातुरनुदा-
त्तेत् । तेनात्मनेपदी । तदेव ग्रन्थकार आह । अकार आत्मनेपदार्थः । तत्तस्मात्कारणाद्भि-
भक्तिचतुष्टयेपि पराणि ते आते अंते । तथा ईत ईयातां ईरन् । तां आतां अन्तां । तत्
आतां अन्त इत्यादीनि वचनानि योज्यानि तत्र वर्त्तमानात्मनेपदे प्रक्रिया लिख्यते ।
अबादिप्रयोगः । अप्कर्त्तरीत्यादिकार्यं पूर्ववत् । सर्वत्राप्कर्त्त० । स्वर० । एधते
एवं द्विवचने एध् आते इति स्थिते । अप्कर्त्तरि । आदाथ० । एधेते । बहुवचनेऽदे इत्य-
कारलोपः । स्वर० एधन्ते । एधसे । द्विवचने । आदाथइः इतीकारः अइए एधेथे ।
एधध्वे उत्तमपुरुषैकवचने अदे । एधे द्वित्वबहुत्वे न्योरा एधावहे । एधावहे । अ-
थोदाह० धर्मादिति । अदः समीपवर्ति राज्यं धर्मात् एधते वर्द्धते । इति वर्त्तमानप्र-
क्रिया । विधिसंभावनयोः इत्यादीनि वचनानि योज्यानि । सर्वत्राप्कर्त्तरि । स्वर०
अइए । एधेत एधेयातां एधेरन् इत्यादीनि छपाणि । साधुः शोभनो मनुष्यो धर्मात्
धर्मात् एधेत इति विधिः । आशीः प्रेरणयोः तां आतां अन्तां इत्यादयो नव प्रत्ययाः ।
अप्कर्त्तरि । आतां आथां इत्यत्र आदाथइः अइए । अन्तामित्यत्र अदे । स्वरहीनं । मध्य-
मपुरुषद्विवचने । आदाथइः । अइए । एकत्वद्वित्वयोरविशेषः । उत्तमपुरुषैकवच-
ने एएए । एधै । द्वित्वबहुत्वयोः सवर्णे । एधतां । एधेतां । इत्यादीनि उदाहर-
णानि । ज्ञेयानि । तवायुरेधतां । अथानद्यत्तने एध्वातोस्तनादीनि नव वचनानि यो-

ज्यानि । सर्वत्राप्रकर्त्तरि । दिवादावट् । अनेन प्राक्अडागमः । स्वरादेः । अनेन द्वितीयोऽडागमो भवति । अइए । एऐऐ । ऐधत । ऐधेतां । ऐधन्त । कासादिप्रत्ययादाम् । अनेनाम् । एधांचक्रे । आम्प्रत्ययो थस्माद्धातोर्विहितः स धातुश्चेत् आत्मनेपदी तर्हि अनुप्रथक्तस्य कृधातोरात्मनेपदं भवति भ्वसोर्धात्वोरात्मनेपदं न भवति । अनेन व्याख्यानेन भ्वसोर्यदानुप्रयोगस्तदात्मनेपदिनोऽपि धातोः परस्मैपदं भवति । एधामास । एधांबभूव । अनुप्रयोगविधानसामर्थ्यादस्तेर्धातोर्भूभावो न भवति । एधिषीष्ट । अन्यानि मूले सन्ति । पूर्वोक्तैरव सूत्रैः सिध्यन्ति । लुङ्लकारे । एध् सि तन् इति जाते । सिसता । अनेनेट् । दिवादावट् । स्वरादेः । ऐधिसत्तन् इति जाते । क्लिलात्० । ष्टुभिःष्टुः । तनोनकारो० । ऐधिष्ट । ऐधिषातां । ऐधिषत । ईक्ष दर्शनाङ्कनयोः । ईक्षधातुर्दर्शनार्थे अंकनार्थे वा अंकनं परीक्षणं । अत्राप्यकार आत्मनेपदार्थः । तेन विभक्तिचतुष्टयेपि आत्मनेपदानि प्रयोज्यानि । सर्वत्र चतुर्लकारेप्रकर्त्तरि । अनेनाप्रमत्ययो भवति । एधतिवत् प्रक्रिया । लघूपधत्वाभावात् गुणो न भवति । ईक्षते । ईक्षेत । ईक्षतां । दिवादावट् । स्वरादेः । अइए । एऐऐ । ऐक्षत । कासादिप्र० । ईक्षांचक्रे । ईक्षामास । ईक्षांबभूव । ईक्षिषीष्ट । ईक्षिता । अन्यानि मूले लिखितानि तानिसुगमान्येवातो व्याख्यानं न कृतं । लुङ्लकारे । ईक्षिष्ट । ईक्षिषातां । ईक्षिषत । दद दाने । अत्राप्यकारआत्मनेपदार्थः । ददते । ददेत । ददतां । अददत । लोपः । अनेनैत्वपूर्वलोपे प्राप्ते शसददवादि० । अनेन तन्निषेधः । दददे । ददिषीष्ट । ददिता । लुङ् । अददिष्ट । अददिषातां । अददिषत । सुगमोऽयं धातुः । ष्वष्क गतौ । नामधातुः । अनेनसत्त्वाभावः । ष्वष्कते । पूर्वस्य हसादिः । ष्वष्क्रे । ष्वष्कृते । ष ष्वष्क्रे । ष्वष्कृषीष्ट । ष्वष्कृता । लुङ्लकारे । अष्वष्कृष्ट । अष्वष्कृषातां । अष्वष्कृषत । ऋज्जगतौ स्थैर्ये स्पर्शे च अकार आत्मनेपदार्थः पूर्ववत् तिबादयः । उपधायाः । अनेन गुणः । अर्ज्जते । अर्ज्जेत । अर्ज्जेतां । स्वरादेः । आर्ज्जत । ऋज् णप् इति स्थिते । द्विश्च । रः । नुगशां अनेन पूर्वस्य नुगागमो भवति । आम्बोर्णादौ । स्वरहीनं । आनृजे । आनृजाते । आनृजिरे । अर्ज्जिषीष्ट । अर्ज्जिता । स्वरादेः । आर्ज्जिष्ट । आर्ज्जिषातां । आर्ज्जिषत । ष्वंज परिष्वंजने । आदेः षणः स्नः । अनेन सत्त्वं । अपिरंज० । अनेनानुस्वारस्य लोपः । स्वजते । स्वजेत । स्वजतां । अस्वजत । द्विश्च । सस्वंजे । सस्वंजाते । सस्वंजिरे । सूत्रम् ।

स्वजतेर्णादौ वा कित्त्वम् । सस्वजे सस्वजाते सस्वजिरे ।
चोः कुः । स्वसे चपा । षत्वम् । कषसंयोगे क्षः । स्वंक्षी-
ष्ट, स्वंक्ता, स्वंक्षयते, अस्वंक्षयत । झसात् । अस्वंक्त, अस्वं-
क्षाताम् अस्वंक्षत । अस्वंक्थाः । ऋण् लज्जायाम् । ऊ-

कारणकारौ कार्यार्थौ । ऋपते, ऋपेत, ऋपताम्, अऋपत ।
 तृफलभजऋपाम् । इत्येत्वपूर्वलोपौ । ऋपे ऋपाते ऋपिरे ।
 ऊदितो वा । ऋपिषीष्ट-ऋप्सीष्ट, ऋपिता, ऋप्ता, ऋपिष्यते-ऋ-
 प्यते, अऋपिष्यत-अऋप्यत । अऋपिष्ट अऋपिषाताम् अ-
 ऋपिषत । अऋप्त । तिञ् निशाने क्षमायां च । गुब्भ्यः ।
 तितिक्षते, तितिक्षेत, तितिक्षताम्, अतितिक्षत । तितिक्षां-
 चक्रे, तितिक्षांबभूव, तितिक्षामास, तितिक्षिषीष्ट, तितिक्षि-
 ता, तितिक्षिष्यते, अतितिक्षिष्यत-अतितिक्षिष्ट । गुप गोप-
 नकुत्सनयोः । जुगुप्सते जुगुप्सेत, जुगुप्सताम्, अजुगुप्सत, जु-
 गुप्सांचक्रे, जुगुप्सांबभूव, जुगुप्सामास, जुगुप्सिषीष्ट, जुगु-
 प्सिता, जुगुप्सिष्यते, अजुगुप्सिष्यत, अजुगुप्सिष्ट । मान
 विचारणे । द्वित्वम् । ह्रस्वः ।

स्वजतेः । स्वजतेर्धातोर्णादौ वा कित्त्वं वाच्यं । किन्त्वालो लोपः । अनेनैवानु-
 स्वारस्य लोपो भवति । सस्वजे । सस्वजाते । सस्वजिरे । स्वञ् सीष्ट इति स्थिते चोः
 कृः । अनेन जकारस्य गकारः । खसे० । अनेन गस्य कः । किलात् । अनेन सस्य पः ।
 कषसं० । स्वंक्षीष्ट । चोः कुः । खसे० । अनेन गस्य कः । स्वरहीनं । स्वंका । स्वंक्ष्य-
 ते । अस्वंक्ष्यत । झसात् । अनेन सेर्लोपः । अस्वंक । ऋपूष् लजायां । ऊकारपका-
 रौ कार्यार्थौ । पूर्ववच्चआदयः । ऋपते । लिट् लकारे ऋपत् णपिति स्थिते तृफलभजऋ-
 पां । अनेनैत्वपूर्वलोपो भवतः । ऋपे । ऋपाते । ऋपिरे । अस्य धातोर्ऋदितोवानेनेद्-
 विकल्पो भवति । ऋपिषीष्ट । ऋप्सीष्ट । लुङ् लकारे । अऋपिष्ट । इडभावे झसात्० अ-
 नेन सेर्लोपो भवति । तदा अऋप्त । अऋप्सातां । अऋप्सत । तिञ् निशाने क्षमायां-
 च । निशानं तीक्ष्णीकरणम् इति सिद्धांतकौमुद्यामुक्तं । गुब्भ्यः । अनेन स्वार्थे सप्र-
 त्ययो भवति धातोर्द्विचंच । तितिञ् स् अप् ते इति जाते । चोः कृः । अनेन जस्य
 गः । खसे चपा अनेन गस्य कः । किलात् । कषसं० । अदे । अनेनाकारस्य लोपो
 भवति । स्वरहीनं० । तितिक्षते । तितिक्षेत । तितिक्षतां । अतितिक्षत । लिट् लकारे
 कासादिप्रत्ययादाम् । अनेनाम्प्रत्ययो भवति । तितिक्षांचक्रे । आम्प्रत्ययो यस्मात् ।
 अनेन व्याख्यानेन भ्वसोरनुप्रयोगे सति । आत्मनेपदं भवति । तेन तितिक्षांब-
 भूव । तितिक्षामास । अन्यानि मूले सन्ति । तानि सुगमान्येव । लुङ् लकारे ।
 अतितिक्षिष्ट । गुप गोपनकुत्सनयोः । गुब्भ्यः । अनेनारय धातोरपि सप्रत्ययो भ-

वति । धातोर्द्धित्वं च । तदा । गुगुप् स इति जाते । कुहोष्ठः । अनेन गस्य जः । जु-
गुप् स इति जाते । ' स धातुः ' अनेन धातुत्वाद् तथाइयः प्रत्यया भवन्ति ।
तदा जुगुप्सते इति जाते । अप् कर्त्तरि । अदे । जुगुप्सते । लिट्लकारे । जुगुप्सां-
चक्रे । जुगुप्सामास । जुगुप्सांबभूव । लुङ्लकारे अजुगुप्सिष्ट । अजुगुप्सिषातां ।
अजुगुप्सिषत । अन्येषां लकाराणां छपाणि मूले सन्ति तस्मात् न लिखितानि ।
मान विचारणे । अकार इत् आत्मनेपदार्थः । गुब्भ्यः अनेन सद्धित्वे भवतः ।
ह्रस्वः । ' म मान् स ' इति जाते । सूत्रम् ।

यः से । पूर्वस्याकारस्येकारो भवति से परे ।

यः से । इ (प्र. ए.) । अः (ष. ए.) से (स. ए.) धातोः पूर्वस्य
अकारस्य इकारो भवति सप्रत्यये परे । अनेनाकारस्य इकारः । तदा । भिमान् स
इति जाते । सूत्रम् ।

मानादीनां पूर्वस्य दीर्घो वक्तव्यः । मीमांसते, मीमांसेत,
मीमांसताम्, अमीमांसत, मीमांसांचक्रे, मीमांसामास, मी-
मांसांबभूव, मीमांसिषीष्ट, मीमांसिता, मीमांसिष्यते, अमी-
मांसिष्यत अमीमांसिष्ट । वध निन्दायाम् । आदिजबानाम् ।
बीभत्सते, बीभत्सेत, बीभत्सताम्, अबीभत्सत, बीभत्सांचक्रे,
बीभत्सिषीष्ट, बीभत्सिता, बीभत्सिष्यते, अबीभत्सिष्यत,
अबीभत्सिष्ट । पण व्यवहारे स्तुतौ च । पन च । आयः ।
पणायते, पणायेत, पणायताम्, अपणायत, पणायंचक्रे ।
आयाभावपक्षे । पेणे पेणाते पेणिरे । पणायिषीष्ट-पणिषीष्ट ।
पणायिता-पणिता पणायिष्यते-पणिष्यते अपणायिष्यत-अ-
पणिष्यत अपणायिष्ट-अपणिष्ट । एवं पन च । कमु कान्तौ ।

मानादीनां । मान् वध् दान् शान् इत्येतेषां धातूनां पूर्वस्य सप्रत्यये परे
दीर्घो वक्तव्यः । अनेन पूर्वस्येकारस्य दीर्घः । स धातुः । अप्कर्त्तरि । नश्चापदान्ते ।
मीमांसते । लिट् लकारे । मीमांसांचक्रे । लुङ्लकारे । अमीमांसिष्ट । इत्यादीनि छ-
पाणि पूर्वोक्तेरेव सूत्रैः सिध्यन्ति । पिष्टपेषणैः किं प्रयोजनम् । वध निन्दायाम् ।
अकार उभयपदार्थः । गुब्भ्यः । आदिजबानां । यः से । मानादीनां । स धातुः ।
अप्कर्त्तरि । अदे । स्वसेचपा० । बीभत्सते । लिट्लकारे । बीभत्सांचक्रे । अन्यानि

मूले सन्ति । लुङ्लकारे । अवीभत्सिष्ट । पण व्यवहारे स्तुतौ च । आयः । अनेना-
स्य आयः प्रत्ययो भवति । स धातुः । अप्कर्त्तरि । सवर्णेदीर्घः सह । पणायते । पणा-
येत् । पणायताम् । अपणायत् । पणायांचक्रे । आयप्रत्ययोऽनपि वा भवति । सूत्रोक्त-
त्वात् । आयाभावपक्षे । लोपः पचां अनेनास्यैत्वपूर्वलोपौ । पेणे । पेणाते । पेणि-
रे । पणाय इद् सीष्ट इति जाते । यतः । स्वरहीनं० । क्लिप्त । पणापिषीष्ट ।
आयाभावपक्षे । पणिषीष्ट । पणायिता । पणिता । लुङ्लकारे । अपणायिष्ट । अप-
णिष्ट । एवं पनधातोरपि रूपाणि ज्ञेयानि । कमु कान्तौ । कान्तिरत्र इच्छा । उकार
इत् आत्मनेपदार्थः ।

कमेः स्वार्थे ञिः प्रत्ययो वक्तव्यः । अनपि तु वा वृद्धिः ।
स धातुः । अप्गुणौ । अयादेशः । कामयते, कामयेत, का-
मयताम्, अकामयत्, कामयांचक्रे-चकमे, कामयिषीष्ट-क-
मिषीष्ट, कामयिता-कमिता, कामयिष्यते-कमिष्यते, अका-
मयिष्यत-अकमिष्यत्, अकामित न् इति स्थिते ।

कमेः । कमेर्धातोः स्वार्थे ञिः प्रत्ययो वक्तव्यः । अनपि तु वा वक्तव्यः ।
कम् ञि इति जाते । अत उपधायाः । अनेन वृद्धिः । स धातुः । अकारो ञित्कार्यार्थः ।
अप्कर्त्तरि । गुणः । एअय् । कामयते । कामयेत् । कामयताम् । अकामयत् । काम-
यांचक्रे । जेरभावपक्षे चकमे । कामयिषीष्ट । कमिषीष्ट । कामयिता । कमिता । अ-
न्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे । अकामि तन् इति स्थिते ।

अेरङ् द्विश्च । ज्यन्ताद्धातोर्भूतेऽर्थे अङ्प्रत्ययो भवति दिबादौ
परतः । सेरपवादः । धातोश्च द्वित्वम् ।

अेरङ् द्विश्च । इदं सूत्रम् । जेः (पं. ए.) अङ् (प्र. ए.) द्विः (प्र. ए.)
च (प्र. ए.) चतुःपदं सूत्रम् । ञिप्रत्ययान्ताद्धातोर्भूतमान्नेऽतीते काले सिविपये
दिबादौ परे अङ्प्रत्ययो भवति । सेरपवादो धातोः द्वित्वं भवति । चकारात् श्रिं-
सुम्भो ञिप्रत्ययाभावेऽपि अङ् द्वित्वं च ।

जेः । इडागमवर्जिते अनपि विषये जेलोपो भवति ।
ह्रस्वः ।

जेः । जेः (पं. ए.) इडागमवर्जिते अनपि विषये ञिप्रत्ययस्य लोपो भवति ।
तदा । अ का काम इति स्थिते ह्रस्वः । कुहोश्चः । तदा । अचकाम् तन् इति जाते
सूत्रम् ।

अङि लघौ ह्रस्व उपधायाः । अङि सत्युपधाया ह्रस्वो भवति पूर्वसंबन्धिनोऽकारस्येकारो भवति लघुनि धात्वक्षरे परे ।

अङि लघौ ह्रस्व उपधायाः । अङि । (स. ए.) लघौ । (स. ए.) ह्रस्वः । (प्र. ए.) उपधायाः । (प. ए.) अङि प्रत्यये सति । धातोः लघौ परे पूर्वसंबन्धिनोऽकारस्य इकारो भवति । दीर्घदिर्घांतरूपधाया ह्रस्वोऽपि भवति । अनेन अकारस्य इकारः । उपधाया ह्रस्वः । तदा अचिकम् अङ् तन् । इति जाते । सूत्रम् ।

लघोर्दीर्घः । अङि सति ह्रसादेर्लघोः पूर्वस्य दीर्घो भवति लघुनि धात्वक्षरे परे । अचीकमत अचीकमेताम् अचीकमन्त । जेरभावपक्षे ।

लघोर्दीर्घः । लघोः । (प. ए.) दीर्घः । (प्र. ए.) अङि सति । ह्रसादेर्लघोः पूर्वस्य दीर्घो भवति लघुनि धात्वक्षरे परे सति । अनेनेकारस्य दीर्घः ङकारः तनो नकारः । स्वरहीनं० । अचीकमत । अचीकमेतां । अचीकमन्त । जेरभावपक्षे सूत्रम् ।

कमेरङ्द्वित्वे वाच्ये । ज्यन्तत्वाभावान्न दीर्घेकारौ । अचकमत । अय गतौ । अयते, अयेत, अयताम्, आयत ।

कमेः । कमेर्धातोरङ्प्रत्ययद्वित्वे वाच्ये । अनेनाङ्प्रत्ययः । द्वित्वं च भवति । ज्यन्तत्वाभावात् न दीर्घेकारौ । अचकमत । अचकमेतां । अचकमन्त । इत्यादीनि रूपानि ज्ञेयानि । अय गतौ । पूर्ववत् तेभादयः प्रत्यया भवन्ति । अयते । यदायं धातुः परापूर्वः स्यात्तदा वक्ष्यमाणेन सूत्रेण लृत्वं भवति । सूत्रम् ।

परापूर्वं अयतावुपसर्गरेफस्य लृत्वं वाच्यम् । पलायते, पलायते, पलायताम्, अपलायत, अयांचक्रे, अयामास, अयांबभूव, अयिषीष्ट, अयिता, अयिष्यते, आयिष्यत । आयिष्ट, आयिषाताम्, आयिषत । आयिद्वं-आयिध्वम् । दय दानगतिर्हिंसादानेषु । दयते । अयतिवत्प्रक्रिया । घट चेष्टायाम् । घटते, घटेत, घटताम्, अघटत । कुहोश्चुः । जघटे, घटिषीष्ट, घटिता, घटिष्यते, अघटिष्यत, अघटिष्ट । ईह

चेष्टायाम् । ईहते, ईहेत, ईहताम्, ऐहत, ईहांचक्रे, ईहि-
 षीष्ट ईहिता, ईहिष्यते, ऐहिष्यत, ऐहिष्ट । काशङ् दीप्तौ ।
 काशते, काशेत, काशताम्, अकाशत । विददरिद्रा० का-
 शांचक्रे चकाशे, काशिषीष्ट, काशिता, काशिष्यते, अका-
 शिष्यत, अकाशिष्ट । कासृ शब्दकुत्सायाम् । कासते, का-
 सेत, कासताम्, अकासत, कासांचक्रे, चकासे, कासिषीष्ट,
 कासिता, कासिष्यते, अकासिष्यत, अकासिष्ट । षिवृ सेव-
 ने । सत्वम् । सेवते, सेवेत, सेवताम्, असेवत, सिषेवे,
 सिषेवाते, सेविषीष्ट, सेविता, सेविष्यते, असेविष्यत, असे-
 विष्ट । गाङ् गतौ । सवर्णदीर्घे कृते । आकारत्वादातोऽन्तो
 दनतः । गाते गाते गाते । गेत, गाताम्, अगात । जगे,
 जगाते, जगिरे । गासीष्ट, गाता, गास्यते, अगास्यत, अ-
 गास्त, अगासाताम् । रुङ् गतौ भाषणे च । गुणः । रवते,
 रवेत, रवताम्, अरवत अरवेताम् । अनेकस्वरत्वादसंयोग-
 पूर्वत्वाच्चोकारस्य वत्वे प्राप्ते ।

अयतौ । अयतौ धातौ परे उपसर्गरेफस्य लृत्वं वाच्यम् । अनेन रकारस्य
 लकारः । तदा पलायते इति रूपं सिद्धम् । लिट्लकारे कासादिप्रत्ययादाम् अनेनाथ
 प्रत्ययो भवति । अयांचक्रे । द्वे मूले स्तः । अयिषीष्ट । लृह्लकारे । आयिष्ट ।
 दय दानगतिर्हिंसादानेषु । अस्यापि धातोरयतिवत् रूपाणि ज्ञेयानि । घट चेष्टा-
 याम् पूर्ववत् तथादयः । घटते । लिट्लकारे । कुहोश्चः । अनेन घस्य झः । जघ-
 टे । जघटाते । जघटिरे । घटिषीष्ट । लृह्लकारे । अघटिष्ट । ईह चेष्टायाम् । दीर्घो-
 पधत्वात् न गुणः । ईहते । लृह्लकारे स्वरादेः । ऐहत । लिट्लकारे । ' कासा-
 दि० ' अनेनास्याम् । ईहांचक्रे । ईहिषीष्ट । लृह्लकारे । ऐहिष्ट । काशङ् दीप्तौ ।
 उकारङ्कारौ इतौ । काशते । लिट्लकारे । ' विददरिद्रा ' अनेनास्य वाम् प्रत्य-
 यो भवति । काशांचक्रे । आमभावे । कुहोश्चः । ह्रस्वः । चकाशे । काशिषीष्ट ।
 लृह्लकारे । अकाशिष्ट । कासृ शब्दकुत्सार्या । ऋकार इत् । पूर्ववत् तथादयः ।
 कासते । लिट्लकारे कासादिप्रत्ययादाम् । अनेन नित्ये प्राप्ते विददरिद्रा० अनेन
 वा भवति । कासांचक्रे । आमभावे चकासे । कासिषीष्ट । कासिता । लृह्लकारे ।

अकासिष्ट । सिष्ट सेवने । ' आदेः ण्यः झः ' अनेन सत्वं । ऋकार इत् । सेवते । लिट्लकारे । सिषेवे । सिषेवाते । सिषेविरे । सेविषीष्ट । लुङ्लकारे । असेविष्ट । गाङ् गतौ । ङकार आत्मनेपदार्थः । पूर्ववत् तआदयः । सवर्णे० । गाते । गाते । आकारान्तत्वात् । ' आतोन्तोदनतः ' अनेन अन्तेइत्यस्य अते भवति । सवर्णे० । गाते । गासे । गाथे । इत्यादीनि । अङ् । गेत । गातां । गातां । गातां । अगात् अगातां । अगात् । गा णप् इति स्थिते । द्विश्र । ह्रस्वः । कुहोश्चुः । आतोऽनपि । जगे । जगाते । जगिरे । गासीष्ट । गाता । गास्पति । लुङ्लकारे । अगास्त । अगासातां । अगासत् । रुङ् गतौ भाषणे च । पूर्ववत् तआदयः । गुगः । रवते । लिट्लकारे नुधातोः । अनेनानेकस्वरासंयोगपूर्वत्वात् वकारे प्राप्ते । सूत्रम् ।

नानप्यौर्वः । अनपि विषये धातोरुवर्णस्य वत्वं न भवति । तत् उङ् नुधातोः । रुरुवे रुरुवाते रुरुविरे । रविषीष्ट, रविता, रविष्यते, अरविष्यत्, अरविष्ट । देङ् पालने । दयते, दयेत, दयताम्, अदयत् ।

नानप्यौर्वः । न (प्र. ए.) अनपि (स. ए.) ओः (ष. ए.) वः (प्र. ए.) तिबादिचतुष्टयस्याप्त्ययो भवति नान्यविभक्तिगणस्य । ततो विभक्तिचतुष्टयवर्जितो विभक्तिगणोऽनप् कथ्यते, ततोऽनपसंबन्धिनि स्वरे परे धातोरुवर्णस्य वत्वं न भवति । किंतु उवेव भवति । अनेनोव् भवति । रुरुवे । रुरुवाते । रुरुविरे । रविषीष्ट । रविता । लुङ्लकारे अरविष्ट । अरविषाताम् । अरविषत् । देङ् पालने । ङकार आत्मनेपदार्थः । दयते । लिट्लकारे सूत्रम् ।

दयतेर्णादौ दिग्वादेशो द्वित्वाभावश्च वक्तव्यः । दिग्ये । संध्यक्षराणामा० । दासीष्ट, दाता, दास्यते, अदास्यत् ।

दयतेः । दयतेर्णादौ परे सति दिग्वादेशो भवति । द्वित्वाभावश्च वक्तव्यः । आतोऽनपि दिग्ये । दिग्वाते । दिगियरे । संध्यक्षराणामा० दासीष्ट । दाता । दास्यते । अदास्यत् । अदासि तन् इति स्थिते सूत्रम् ।

अपिद्वाधास्थामित्वं सेर्द्धित्वमात्मनेपदे वाच्यम् । ङित्त्वान्न गुणः ।

अपिद्वाधास्थाम् । अपिद्वाधास्थां धातूनाम् इत्त्वं सेर्द्धित्वं च आत्मनेपदे वाच्यम् । षष्ठीनिर्दि० । ङित्त्वात् गुणाभावो भवति । तदा अदि सि तन् इति जाते सूत्रम् ।

लोपो ह्रस्वाज्झसे । ह्रस्वादुत्तरस्य सेल्लोपो भवति झसे परे ।
अदित् अदिषातांम् अदिषत् । डीङ् विहायसा गतौ । ड्य-
ते डयेत् डयताम् अडयत् । नुघातोः । डिङ्ये, डयिषीष्ट,
डयिता, डयिष्यते, अडयिष्यत्, अडयिष्ट । दैङ् त्रैङ् पाल-
ने । दायते, दायेत, दायताम्, अदायत् ।

लोपो ह्रस्वाज्झसे । लोपः (प्र. ए.) ह्रस्वात् (पं. ए.) झसे (स. ए.)
ह्रस्वादुत्तरस्य सेल्लोपो भवति झसे परे । अनेन सेल्लोपो भवति । अदित् ।
अदिषातां । अदिषत् । डीङ् विहायसा गतौ । ङ्कारः सर्वत्रात्मनेपदार्थो ज्ञातव्यः ।
गुणः । ड्यते । डयेत् । लिङ्लकारे नुघातोरनेन इय् भवति । डिङ्ये । डिङ्यते ।
डिङ्यिरे । गुणः । डयिषीष्ट । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे । अडयिष्ट । अडयि-
षाताम् । अडयिषत् । दैङ् त्रैङ् पालने पूर्ववत् तभादयः । ऐभाय् । दायते । त्राय-
ते । लिङ्लकारे सूत्रम् ।

दैङ्गे णादौ दिग्यादेशो द्वित्वाभावश्च । दिग्ये, दासीष्ट । अ-
पिद्वाधास्यामि० । लोपो ह्रस्वाज्झसे । अदित् । तत्रे ।
अत्रास्त । द्युत्तङ् द्योतने । उपधाया लघोः । द्योतते, द्यो-
तत, द्योतताम्, अद्योतत् ।

दैङ्गः । दैङ्गे धातोर्णादौ परे सति दिग्यादेशो द्वित्वाभावश्च भवति ।
आतोनेपि । दिग्ये । दिग्याते । दिग्यिरे । संध्यक्षराणां० दासीष्ट । लुङ्लकारे । अ-
पिद्वाधा० । लोपो ह्रस्वा० । अदित् । अदिषाताम् । अदिषत् । त्रैङ्धातौलिङ्ल-
कारे संध्यक्षराणाम्० । अनेनाकारः । द्विश्च । ह्रस्वः । पूर्वस्य । आतोनेपि । अनेना-
कारलोपः । तत्रे । तत्राते । तत्रिरे । अस्य धातौलिङ्लकारे संध्यक्षरा० । अत्रास्त ।
अत्रासातां । अत्रासत् । द्युत्तङ् द्योतने । अकार उच्चारणार्थः । ङ्कार आत्मनेप-
दार्थः । 'उपधायाः' अनेन गुणो भवत्पस्य । द्योतते । अन्यानि मूले सन्ति । द्युत् ण
इति स्थिते द्विश्च । द्यु द्युत् ण इति जाते सूत्रम् ।

द्युतेः पूर्वस्य संप्रसारणं वक्तव्यं णादौ परे । दिद्युते, द्योति-
षीष्ट, द्योतिता, द्योतिष्यते, अद्योतिष्यत्, अद्योतिष्ट ।

द्युतेः । द्युतेर्धातोः पूर्वस्य संप्रसारणं वक्तव्यं णवादौ परे सति । अनेनास्य

पूर्वस्य संप्रसारणं । स्वरहीनं । दिद्युते । दिद्युताते । दिद्युतिरे । द्योतिषीष्ट । द्योति-
ता । लुङ्लकारे । अद्योतिष्ट । सूत्रम् ।

द्युतादिभ्यो लुङि वा परस्मैपदं वाच्यम् । लिट्पुषादेर्ङः ।
अद्युतत् । वृनुङ् वर्तने । वर्तते वर्तेते वर्तन्ते । वर्तेत, वर्तता-
म्, अवर्तत, ववृते, वर्तिषीष्ट, वर्तिता, वर्तिष्यते, अवर्ति-
ष्यत ।

द्युतादिभ्यः । द्युतादिभ्यो धातुभ्यो लुङि वा परस्मैपदं वाच्यम् अनेनास्य
लुङि वा परस्मैपदं भवति । तदा 'लिट्पुषादेर्ङः' अनेन ङः । ङित्त्वात् गुणाभा-
वः । अद्युतत् । अद्युतताम् । अद्युतन् । वृनुङ् वर्तने । उकार उच्चारणार्थः । वर्त-
ते । लिट्लकारे द्विश्र । रः । ववृते । वर्तिषीष्ट । वर्तिता । वर्तिष्यते । अवर्तिष्यत् ।
सूत्रम् ।

वृतादिभ्यः स्यप्स्योर्वा पं पेऽनिद्वत्वं च । वृनु वृधु शृधु
स्यन्दू कृपू एते वृतादयः । वत्स्यति, अवत्स्यत्, अवर्तिष्ट ।
परस्मैपदपक्षे लिट्पुषादेर्ङः । अवृतत् । वृधुङ् वृद्धौ । वर्धते,
वर्धेत, वर्धताम्, अवर्धत, ववृधे, वर्धिषीष्ट, वर्धिता, वर्धि-
ष्यते, अवर्धिष्यत, वत्स्यति, अवत्स्यत्, अवर्धिष्ट, अवृध-
त् । शृधुङ् पर्द्धने । शर्धते, शर्धत, शर्धताम्, अशर्धत, श-
शृधे, शर्धिषीष्ट, शर्धिता, शर्धिष्यते, अशर्धिष्यत, अश-
र्धिष्ट, शत्स्यति, अशत्स्यत्, अशृधत् । स्यन्दू प्रस्त्रवणे ।
स्यन्दते, स्यन्देत, स्यन्दताम्, अस्यन्दत, सस्यन्दे । ऊदि-
तो वा । स्यन्दिषीष्ट, स्यन्त्सीष्ट, स्यन्दिता-स्यन्ता, स्यन्दि-
ष्यते-स्यन्त्स्यते, स्यन्त्स्याति, अस्यन्दिष्यत, अस्यन्त्स्यत,
अस्यन्त्स्यत्, अस्यन्दिष्ट, अस्यन्त । पक्षे अस्यदत् । कृपू
सामर्थ्ये । गुणः ।

वृतादिभ्यः । वृतादिभ्यो धातुभ्यः स्यप्स्योः परतो वा पं परस्मैपदमनिद्वत्वं च
वाच्यं । वृतादयस्तु मूले उक्ताः । गुणः । वत्स्यति अवत्स्यत् । लुङ्लकारे । अवर्तिष्ट ।

परस्मैपदपक्षे । लिट्पुषादेर्ः । अनेनास्य ङः । अट्त् । वृधुक् । उपधाया लघोः । वर्द्धते । लिट्कारे वृधे । वर्द्धिषीष्ट । अस्य धातोरपि पूर्वधातुवत् कृपाणि साध्यानि । गृधुक् पर्दने । पर्दनं गुदरवः । शर्द्धते । अयमपि तद्वत् । न किंचिद्विशेषः । स्यन्दू प्रस्रवणे । ऊकार इङ्गविकल्पार्थः । स्यन्दते लिट्कारे द्वित्वम् । पूर्वस्य । संस्यन्दे । सस्यन्दाते । सस्यन्दिरे । अस्य धातोर्द्वितो वा अनेनेङ्गविकल्पो भवति । स्यन्दिषीष्ट । इडभावपक्षे 'खसे चपा झसानां' अनेन दस्यतः । स्यन्त्सीष्ट । स्यन्दिता । स्यन्ता । स्यन्दिष्यते । इडभावपक्षे । खसे० । स्यन्त्स्यते । अस्यन्दिष्यत अस्यन्त्स्यत । अस्यन्दिष्ट । इडभावे अस्यन्त । परस्मैपदपक्षे लिट्पुषादेर्ः । नो-
डोपः । अनेन अनुस्वारस्य लोपो भवति । अस्यदत् । कूपू सामर्थ्ये । पूर्ववत् तथा-
दयः । उपधायाः । सूत्रम् ।

कूपो रोलः । कूपो रेफस्य लो भवति ऋकारस्य लृकारो भवति । कल्पते, कल्पेत, कल्पताम्, अकल्पत, चकृपे, कल्पिषीष्ट । इडभावपक्षे ।

कूपो रोलः । कूपः (ष. ए.) रः (ष. ए.) लः (ष. ए.) कूपो धातो रेफस्य लृकारो भवति ऋकारस्य लृकारो भवति । अनेन रस्य लः । कल्पते । लिट्कारे 'कूपो रोलः' अनेन ऋकारस्य लृकारः । चकृपे । कल्पिषीष्ट । अस्यापि ऊदित्वादिङ्गविकल्पो भवति । तदा कूपसीष्ट इति जाते । उपधाया लघोः । अनेन गुणे प्राप्ते सति तन्निषेधकत् सूत्रम् ।

सिंस्योः । उपधाया गुणो न भवति सिंस्योरनिटोः परतः । कृप्सीष्ट, कल्पिता-कल्प्ता, कल्पिष्यते-कल्पस्यते, कल्पस्यति, अकल्पिष्यत-अकल्पस्यत, अकल्पस्यत्, अकल्पिष्ट । अकृप्त अकृप्ताताम् अकृप्सत । अकृपत् । व्यथ दुःखभयचलनयोः । व्यथते, व्यथेत, व्यथताम्, अव्यथत ।

सिंस्योः । सिंश्च सीश्च सिंस्यौ तयोः सिंस्योः (प द्वि.) । सिंस्योरनिटोः परत उपधाया गुणो न भवति । अनेन गुणाभावः । कूपो रोलः । कृप्सीष्ट । कल्पिता । कल्प्ता । कल्पिष्यते । कल्पस्यते । अकल्पिष्यत । अकल्पस्यत । परस्मैपदपक्षे कल्पस्यति । अकल्पस्यत् । अकलिष्ट । लिट्पुषादेर्ः । कूपो रोलः । अकृपत् । अकृप्तां । अकृपन् । समाप्तोऽयं धातुः । व्यथ दुःखभयचलनयोः । अकार आत्मनेपदार्थः । व्यथते ।

व्यथतेर्णादौ पूर्वस्य संप्रसारणं वक्तव्यम् । विव्यथे, व्यथि-
षीष्ट, व्यथिता, व्यथिष्यते, अव्यथिष्यत, अव्यथिष्ट । रमु
क्रीडायाम् । रमते, रमेत, रमताम्, अरमत ।

व्यथतेर्धातोर्णादौ परे पूर्वस्य संप्रसारणं वक्तव्यम् । इदं मूले सूत्रमस्ति
अनेनास्य धातोः संप्रसारणं भवति । विव्यथे । विव्यथाते । विव्यथिरे । व्यथिषीष्ट ।
व्यथिता लुङ्लकारे । अव्यथिष्ट । रमु क्रीडायाम् । रमते । रमेत । रमतां । अरम-
त । सूत्रम् ।

व्याङ्पर्युपेभ्यो रमः पम् । विरमति, आरमति, परिरमति,
उपरमति, रेमे, रंसीष्ट, रन्ता, रंस्यते अरंस्यत, अरंस्त, अ-
रंसाताम् । अरंसत । विपूर्वः आदन्तानाम् । इतीट्सकौ ।
व्यरंसीत् व्यरंसिष्टाम् । जित्वरा संभ्रमे । जिआवितौ । त्व-
रते, त्वरेत, त्वरताम्, अत्वरत, तत्तरे, त्वरिषीष्ट, त्वरिता,
त्वरिष्यते, अत्वरिष्यत, अत्वरिष्ट, अत्वरिद्वं-अत्वरिध्वम् ।
षह मर्षणे । सहते, सहेत, सहताम्, असहत, सेहे, सहि-
षीष्ट, सहिता । इषुसह० इति वेद् । होढः । तयोर्धः । ष्टु-
त्वम् । ढलोपः ।

व्याङ्पर्युपेभ्यः । वि आङ् परि उप एभ्य उपसर्गेभ्यो रमधातोः पं प-
रस्मैपदं भवति । विरमति । आरमति । परिरमति । उपरमति । लिङ्लकारे । लोपः
पचाम् । अनेनैत्वपूर्वलोपौ भवतः । रेमे । रेमाते । रेभिरे । नश्चापदान्ते झत्ते । अने-
न मकारस्यानुस्वारो भवति । रंसीष्ट । रन्ता । लुङ्लकारे । अरंस्त । अरंसातां ।
अरंसत । यदायं धातुर्विपूर्वः स्यात् । तदात्मनेपदं भवति । आदन्तानाम् । अनेन
परस्मैपदे सति इट्सकौ भवतः । व्यरम् सू इट् ति ईट् दिष्ट इति स्यते । इट्
ईटि सवर्णे० । स्वरहीनं । नश्चापदान्ते । वावसाने । व्यरंसीत् । व्यरंसिष्टाम् । व्यरं-
सिष्टुः । जित्वरा संभ्रमे । जिआवितौ । पूर्ववत् तआदयः । त्वरते । लिङ्लकारे
द्विश्च । पूर्वस्य हसादिः शेषः । तत्तरे । तत्तराते । तत्वरिरे । त्वरिषीष्ट । लुङ्लकारे
अत्वरिष्ट । अत्वरिषातां । अत्वरिषत । षह मर्षणे । आदेः षगः झः । अनेन सत्व-
म् । सहते । लिङ्लकारे । ' लोपः पचाम् ' अनेनैत्वपूर्वलोपौ । सेहे ।
सेहाते । सेहिरे । सहिषीष्ट । सहिता । ' इषुसह० ' अनेनास्य वा इट् भवति । इ-

हभावपक्षे सद् ता इति स्थिते । ' होढः ' अनेन हस्य ढः । तयोर्धः अनेन तस्य धः । धुभिः धुः । ढि ढो लोपो दीर्घश्च । तदा सा ढा इति जाते । सूत्रम् ।

सहिवहोरोदवर्णस्य । सहिवहोरवर्णस्योकारादेशो भवति ढलो-
पनिमित्ते ढकारे परे । सोढा सहिष्यते असहिष्यत असहिष्ट ।

॥ इति भ्वादिष्वात्मनेपदिप्रक्रिया ॥

सहिवहोरोदवर्णस्य । सहिश्च वह च सहिवहौ तयोः सहिवहोः (ष. द्वि.)
ओत् (प्र. ए.) अवर्णस्य (ष. ए.) सहिवहोर्धात्वोरवर्णस्य ओकारो भवति ढलो-
पनिमित्ते ढकारे परे । अनेन ओकारः । सोढा । सोढारौ । सोढारः । सहिष्यते ।
असहिष्यत । असहिष्ट । असहिषातां । असहिषत ॥

॥ इति भ्वादिगणस्यात्मनेपदिप्रक्रिया समाप्तिगमत् ॥

॥अथोभयपदिप्रक्रिया॥ राजृ दीप्तौ । ऋकार ऋदित्कार्यार्थः । रा-
जति, राजते, राजेत्, राजेत, राजतु, राजताम्, अराजत्, अराजत,
रराज । फणादित्वादेत्वपूर्वलोपौ । रेजतुः-रराजतुः, रेजुः-रराजुः,
रेजे, राज्यात्, राजिषीष्ट, राजिता, राजिता, राजिष्यति, रा-
जिष्यते, अराजिष्यत्, अराजिष्यत, अराजीत्, अराजिष्ट ।
खन खनने । खनति, खनते, खनेत्, खनेत, खनतु, ख-
नताम्, अखनत्, अखनत, चखान । गमां स्वरे । चखन-
तुः चखनुः । चखने, खन्यात् ।

॥ अथ भ्वादिगणस्योभयपदिप्रक्रिया कथ्यते ॥ राजृ दीप्तौ । उभयप-
दिनो धातोस्तिबादयस्तथादयश्च प्रत्यया भवन्ति । द्वयोः परयोः सतोरप् क-
र्त्तरि । अनेन अप् प्रत्ययो भवति । ऋकार ऋदित्कार्यार्थः । राजति । राजते ।
लिट्कारे फणादीनां अनेनास्य वा णत्वपूर्वलोपौ । रराज । रेजतुः । रराजतुः ।
रेजिथ । रराजिथ । आत्मनेपदे । रेजे । णत्वपूर्वलोपाभावे । रराजे । राज्यात् ।
राजिषीष्ट । राजिता । राजिता । अन्यानि मूले सन्ति तानि सुगमानि पूर्वोक्तेरेव
सूत्रैः सिद्धयन्ति । लुङ्कारे । अराजीत् । अराजिष्टाम् । अराजिषुः । अराजिष्ट ।
अराजिषातां । अराजिषत । खन खनने । अकार उभयपदार्थः । खनति । खनते ।
लिट्कारे अत उपधायाः । अनेन वृद्धिः । कुहोश्चुः । चखान । चखन् अतुस् इति

जाते ' गर्मास्वरे ' अनेनोपधाया लोपो भवति । स्वरहीनि० । चरुने । खन्या-
त् । अत्रेदं सूत्रम् ।

जनखनसनां छिति ये आकारो वा वक्तव्यः । खायात्, ख-
निषीष्ट, खनिता, खनिता, खनिष्यति, खनिष्यते, अख-
निष्यत्, अखनिष्यत्, अखानीत्, अखनीत्, अखनिष्ट ।
हृञ् हरणे । हरति, हरते, हरेत्, हरेत्, हरतु, हरताम्, अ-
हरत् । जहार जहृतुः जहृः ।

जनखनसनाम् । जन खन सन एतेषां धातूनां किति यकारे । परे आ-
कारो वा वक्तव्यः । षष्ठीनिर्दि० । खायात् । खनिषीष्ट । खनिता । खनिता । लुङ्-
लकारे हसादेः । अनेनास्य वा वृद्धिः । अखानीत् । अखनीत् । अखनिष्ट । अखनि-
षाताम् । अखनिषत् । हृञ् हरणे । अकार उभयपदार्थः । गुणः । हरति । हरते ।
लिट् लकारे धातोर्नामिनः । अनेन वृद्धिः । कुहोश्चुः । जहारं । जहृतुः ।

ऋदन्तस्य थपो नेट् । जहर्थ । जहे । यादादौ । हि-
यात् ।

ऋदन्तस्य । ऋदन्तस्य धातोस्थप इट् न भवति । गुणः । जहर्थ । जहे ।
यादादौ । अनेन ऋकारस्य रिङादेशः । हियात् । ह्यीष्ट इति जाते । गुणः । अने-
न गुणे प्राप्ते । तन्निषेधकं सूत्रम् ।

उः । ऋकारस्य गुणो न भवति सिंस्योरनिटोः परतः । हृ-
सीष्ट । हर्ता । हनृतः स्यपः । हरिष्यति, हरिष्यते, अह-
रिष्यत्, अहरिष्यत्, अहर्षीत् । लोपो ह्रस्वाज्झसे । अ-
हृत अहृषाताम् अहृषत् । गुहू संवरणे ।

उः । उः (ष. ए.) अनिटोः सिंस्योः परत ऋकारस्य गुणो न भवति । अ-
नेन गुणनिषेधः । ह्यीष्ट । गुणः । हर्ता । हनृतः स्यपः । अनेन स्यपि इट् भव-
ति । गुणः । हरिष्यति । हरिष्यते । लुङ् लकारे । वृद्धिः । अहर्षीत् । लोपो ह्रस्वा-
ज्झसे । अनेन सेलोपो भवति । अहृत । अहृषाताम् । अहृषत् । गुहू संवरणे । ऊका-
र इड्विकल्पार्थः । पूर्ववत् तिवाद्यस्तआदयश्च प्रत्यया भवन्ति ।

गृहेरुपधाया ऊहुणहेतौ स्वरे । गृहति-गृहते, जुगूह, जुगुह-

तुः, जुगूहिथ । जुगोढ, जुघुक्षे-जुगुहिपे, जुगुहिध्वे-जुगुहिद्वे,
गूहिषीष्ट-घुक्षीष्ट, गूहिता-गोढा, गूहिष्यति-वोक्षयति ।

गुहेः । इदं सूत्रमस्ति । गुहेर्धातोरुपधाया ऊत् स्याद् गुणहेतौ स्वरे परे ।
अनेनास्योपधाया ऊत् । गूहति । गूहते । अन्यानि गूले सन्ति तानि सुगमान्येवा-
नेनैव क्रमेण साध्यानि । लिट् लकारे जुगूह । जुगुहतुः । जुगुहुः । गुहेः । जुगूहिथ ।
ऊदितो वा अनेनास्येद्भ्रुविकल्पः । गुहेरिति सूत्रे 'स्वरादौ' इति वक्तव्यं तेन
हलादौ गुणनिमित्ते प्रत्यये परे ऊत् न भवति किंतु गुणो भवति । जुगूह थप् इति
स्थिते गुणः । जुगोह् । थप् इति जाते । होढः । तथोर्धः । ढिढो लोपो० । जुगोढ ।
आत्मनेपदे जुगुहे । जुगुहाते । जुगुहिरे । ऊदितो वा जुगुहिषे । इडभावे जुगुह् से
इति जाते हो ढः । आदिजवानां । जुघुह् से इति जाते षढोः कः से । अनेन ढस्य-
कः । किलात् । कषसंयोगे क्षः । जुघुक्षे । जुगुहिषे । इडभावे । होढः षवे जवाः ।
जुगुद्वे । गुह्यात् । गुदेः । सिसता । गूहिषीष्ट । इडभावे । होढः । आदिजवानां ।
षढोः कः से । किलात् । कष० घुक्षीष्ट । गूहिता । इडभावे गुण 'उपधायालघोः' अ-
नेन सूत्रेण भवति । होढः । तथोर्धः । ढिढो० । गोढा । आत्मनेपदे गूहिता । गोढा ।
गूहिष्यति । इडभावे । उपधायाः । हो ढः । आदिजवानां । षढोः कः से । किलात् ।
कषसं० । घोक्षयति । गूहिष्यते । घोक्षयते । अगूहिष्यत् । अघोक्षयत् । अगूहिष्यत् ।
अघोक्षयत् । लृट् लकारे । अगूहीत् । इडभावे । 'ह्रस्वान्ता०' अनेन सकृत्प्रत्ययो
भवति । अघुक्षत् । आत्मनेपदे । अगूहिष्ठ । इडभावे । अगुह् सकृत् तन् इति स्थिते ।
होढः । आदिजवानां । अघुह् स् क् तन् इति जाते । सूत्रम् ।

दुहदिहलिहगुहूभ्यः सको लुगवा यकारतकारयोरिति । अ-
गूढ-अघुक्षत् ।

दुहदिहलिहगुहूभ्यः । दुह दिह लिह गुह् एभ्यो घातुभ्यः सको वा लुग्
भवति वकारतकारयोरिति आत्मनेपदे थकारे परेऽपि भवति अनेन सको वा लुक् ।
तथोर्धः । ढिढोलोपो दीर्घश्च । अगूढ । लुगभावे । अघुह् सकृत् तन् इति जाते षढोः
कः से । किलात्० । कषसंयोगे क्षः । अघुक्षत् । अघुक्ष आताम् इत्यत्र । आदाथइः ।
अनेन आकारस्य इकारे प्राप्ते । सूत्रम् ।

आति सकोऽकारलोपः स्वरे । अघुक्षाताम् अघुक्षत । अगूढाः-
अघुक्षथाः, अघुक्षायाम् अगूढं-अघुक्षध्वम् । अघुक्षि-अगुह्वहि
अघुक्षावहि अगुह्वहि अघुक्षामहि । दान आर्जने । गुह्यभ्यः । यः

से । मानादीनां पूर्वस्य दीर्घो वक्तव्यः । दीदांसते, दीदांसेत्, दीदांसेत, दीदांसतु, दीदांसताम्, अदीदांसत्, अदीदांसत, दीदांसांचक्रे, दीदांसामास, दीदांसांबभूव, दीदांस्यात्, दीदांसिषीष्ट, दीदांसिता, दीदांसिष्यति, दीदांसिष्यते, अदीदांसिष्यत्, अदीदांसिष्यत, अदीदांसीत्, अदीदांसिष्ट । ज्ञान तेजने । शीशांसति, शीशांसते । दानवत् । भज सेवायाम् । भजति । भजते, भजेत्, भजेत, भजतु, भजताम्, अभजत्, अभजत, बभाज । तृफलभज० इत्येत्वपूर्वलोपो । भेजतुः भेजुः । भेजिथ बभक्थ । भेजे भेजाते भेजिरे । भज्यात्, भक्षीष्ट, भक्ता, भक्ता, भक्षयति, भक्षयते, अभक्षयत्, अभक्षयत । अभाक्षीत् । अभाक्ताम् अभाक्षुः । अभक्त, अभक्षाताम्, अभक्षत । डुपचष् पाके । डुकारषकारौ कार्यार्थौ । पचति, पचते, पचेत्, पचेत, पचतु, पचताम्, अपचत्, अपचत । पपाच पेचतुः पेचुः । पेचे, पच्यात्, पक्षीष्ट, पक्ता, पक्ता, पक्षयति, पक्षयते, अपक्षयत्, अपक्षयत, अपाक्षीत् । अपक्त अपक्षाताम् अपक्षत । अञ्च गतौ याचने च । आञ्चीत् । व्यय गतौ । वव्यये, अव्ययीत् । श्रिञ् सेवायाम् । गुणः । श्रयति, श्रयते, शिश्राय, शिश्रियतुः, शिश्रिये, श्रियात्, श्रयिषीष्ट, श्रयिता, श्रयिता, श्रयिष्यति, श्रयिष्यते, अश्रयिष्यत्, अश्रयिष्यत ।

ध्याति । आति आत्मनेपदे सकः अकारस्य लोपो भवति स्वरे परे । अनेन अकारस्य लोपः । अघुक्षार्ता । अघुक्षत । अगूढाः । अघुक्षथाः । अघुक्षायाम् । अगूढम् । अघुक्षष्वम् । अघुक्षि । अगुह्महि । अघुक्षावहि । अघुक्षामहि । दान आर्जवे । गुह्यम् । यः से । मानादीनां । स धातुः । नश्चापदान्ते । दीदांसति । दीदांसेत् । अन्यानि मूले सन्ति । दीदांसांचकार । दीदांसांचक्रे । द्वे मूले स्तः । अस्पायतः दीदांस्या-

त् । दीदांसिपीष्ट । अन्यानि मूले सन्ति । ते पूर्वोक्तैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति । शान
तेजने । गुञ्ज्यः । शीशांसति । शीशांसते । दानवत् । भज सेवायां । भजति । भ-
जते । लिट्‌लकारे । अत उपधायाः । वभाज् । ' वृफलभज० ' अनेनैत्वपूर्वलोपी
भवतः । भेजतुः । भेजे । भेजाते । चोः कुः । स्वसे । पढोः कः से । किलात् । कप-
सं० । भक्षीष्ट । भक्ता । लुङ्‌लकारे । सावनिटः । अभाक्षीत् । झसात् । अभाक्ताम् ।
अमक्त । अमक्षातां । डुपचष् पाके । ' डुकारषकारौ ' कार्यार्थौ । पचति । पचते ।
लिट्‌लकारे लोपः पचाम् । अत उपधायाः । पपाच । पेचतुः । पेचे । पेचाते । प-
च्यात् । पच् सीष्ट इति स्थिते चोः कुः । किलात् । कषसंयोगे क्षः । पक्षीष्ट । चोः
कुः । पक्ता । लुङ्‌लकारे सावनिटः । अपाक्षीत् । झसात् । अपाक्ताम् । आत्मनेपदे ।
अपक्त । अपक्षातां । अञ्च गतौ याचने च । अञ्चति । अञ्चते । लिट्‌लकारे ।
आनञ्च । आनञ्चे । नोलोपः । अच्यात् । अङ्क्षीष्ट । अङ्क्ता । लुङ्‌लकारे । आ-
ञ्चीत् । आङ्क्त । अञ्चसेवायाम् । पूर्ववत् तिवादयस्तथादयः । अप् कर्तरि । गुणः ।
ए अय् । अयति । अयते । लिट्‌लकारे । द्विश्च । पूर्वस्य । ' धातोर्नामिनः ' अनेन
वृद्धिः । शिश्राप । नुयातोः । शिश्रियतुः । शिश्रिये । श्रीयात् । श्रियीष्ट । श्रियि-
ता । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्‌लकारे सूत्रम् ।

स्नुश्रिद्वां सेरङ् धातोर्द्वित्वं च । अशिश्रियत् अशिश्रि-
यत । त्विष् दीप्तौ । त्वेषति, त्वेषते, तित्वेष, तित्वेषे, त्वि-
ष्यात्, त्विक्षीष्ट, त्वेष्या, त्वेक्ष्यति, त्वेक्ष्यते, अत्वेष्यत्, अ-
त्वेष्यत । हशषान्तात्सक् । अत्विक्षत ।

स्नुश्रिद्वां । स्नु श्रि ह्नु एतेषां धातूनां सेरङ् प्रत्ययो भवति धातोर्द्वित्वं
च भवति । अशिश्रियत् । अशिश्रियत । त्विष् दीप्तौ । उपधाया लघोः । अनेन
गुणः । त्वेषति । त्वेषते । अन्यानि सुगमानि । लिट्‌लकारे । उपधायाः । पूर्वस्य ।
तित्वेष । तित्वेषतुः । आत्मनेपदे । तित्वेषे । तित्वेषाते । त्विष्यात् । पढोः कः
से । त्विक्षीष्ट । उपधायाः । ष्टुभिः ष्टुः । त्वेष्या । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्‌लकारे ।
' हशषान्तात्सक् ' अनेन सक् प्रत्ययो भवति । पढोः कः से । किलात् । कपसं-
योगे क्षः । अत्विक्षत् । अत्विक्षतां । अत्विक्षन् । आत्मनेपदे । अत्विक्षत । अत्विक्ष
आताम् इति जाते आदाय इ । अनेन आकारस्य इकारे प्राप्ते सूत्रम् ।

सस्यात्मनेपदे स्वरे टिलोपो वाच्यः । अकारलोपे कृते
आतोऽन्तोदनतः । अत्विक्षाताम् अत्विक्षत । यज देवपूजा-
संगतिकरणदानेषु । यजति, यजते, यजेत्, यजेत, यजतु,

यजताम्, अयजत्, अयजत । णादौ पूर्वस्य । इयाज ।
यजां यवराणां ष्वृतः संप्रसारणम् । ईजतुः ईजुः । इजयि-
थ-इयष्ट । ईजे, इज्यात्, यक्षीष्ट, यष्टा, यष्टा, यक्ष्यति,
यक्ष्यते, अयक्ष्यत्, अयक्ष्यत । अयाक्षीत् अयाष्टाम् अ-
याक्षुः । अयष्ट अयक्षाताम् अयक्षत । अयष्टाः अयक्षाथाम् ।

सस्य । सस्य आत्मनेपदे स्वरे परे सति टेलोपो वाच्यः । अनेन अकारस्य
लोपः । स्वरहीनं० । अत्विक्षातां । आतोन्तोऽदनतः । अत्विक्षत । समाप्तोऽयं धातुः ।
यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । यजति । यजते । अन्यानि सन्ति मूले । लिट्-
कारे । यञ् णप् इति स्थिते द्विश्च । ' णवादौ पूर्वस्य ' अनेन संप्रसारणम् । अत
उपधायाः । इयाज । य यञ् अतुस् इति जाते । णवादौ पूर्वस्य । यजां यवराणां ।
सवर्णे । ईजतुः । ईजुः । इयजिथ । अत्वतोनिट्पाणिटः । अनेनास्य वा इद् भवति ।
इयञ् थप् इति जाते । छशषराजादेः षः । अनेन जस्य षः । षुभिः षुः । इयष्ट ।
आत्मनेपदे । द्वाभ्यां सूत्राभ्यां संप्रसारणं भवति । ईजे । ईजाते । ईजिरे । यजां ।
इज्यात् । छशषराजादेः षः । षदोः कः से । क्लिात् । कषसंयोगे । यक्षीष्ट । छ-
शषराजादेः षः । षुभिः षुः । यष्टा । अन्यानि लिखितानि सन्ति तस्मान्न लिखितानि
मया । तानि पूर्वोक्तैरेव सूत्रैः सिच्यन्ति । लुङ् लकारे । ' साविनिट ' अनेन वृद्धिः ।
अयाक्षीत् । झसात् । अयाष्टां । अयाक्षुः । आत्मनेपदे । ' झसात् ' अनेन सेलोपः ।
षुभिः षुः । अयष्ट । अयक्षाताम् । अयक्षत । अयञ् सू च्चं इति जाते ।

ध्वे च सेलोपः । षत्वम् । झवे जबाः । घृत्वम् । अयङ्-
द्वम् । अयक्षि अयक्ष्वहि अयक्ष्माहि । टुवप् बीजतन्तुस-
न्ताने । टुङ् वपति वपेत् । उवाप उपतुः उपुः । उवपि-
थ-उवपथ । ऊपे, उप्यात्, वप्सीष्ट, वप्ता, वप्स्यति, वप्स्य-
ते, अवप्स्यत्, अवप्स्यत, अवाप्सीत्, अवप्स । वह प्रापणे ।
वहति, वहते । उवाह ऊहतुः ऊहुः । उवहिथ । होढः । त-
थोर्धः । घृत्वम् । ढलोपः । सहिवहोरोदवर्णस्य । उवोढ,
उह्यात्, वक्षीष्ट, वोढा, वक्ष्यति, वक्ष्यते, अवक्ष्यत्, अवक्ष्य-
त, अवाक्षीत्, अवोढाम्, अवोढ अवक्षाताम् अवक्षत ।
वेञ् तन्तुसन्ताने । वयति, वयते ।

ध्वे च सेर्लोपः । अनेन सेर्लोपः । छशषराजादेः षः । षोढः । अनेन षस्य ङः । हुत्वम् । अयद्द्वयम् । -टु वप् बीजतन्तुसन्ताने । टुइत् । वपति । वपते । लिट्कारे णबादौ । अनेन संप्रसारणम् । अत उपधायाः । उवाप । द्वे संप्रसारणे भवतः अत्र । सवर्णे । ऊपतुः । अचवतः । उवपिथ । इडभावे । उवप्य । ऊपे । ऊपाते । ऊपिरे । यर्जा । उप्यात् । वप्सीष्ट । वप्ता । अन्यानि मूले सन्ति । लुट्कारे । सार्वनिटः । अवाप्सीत् । झसात् । अवाप्ताम् । अवाप्सुः । आत्मनेपदे । अवप्त् । अवाप्साताम् । अवप्सत । वह प्रापणे । वहति । वहते । लिट्कारे । णबादौ । पूर्वस्य । अत उपधायाः । उवाह । यर्जा । ऊहतुः । ऊहुः । उवहिथ । अत्वतः । उवह् थप् इति जाते होढः । अनेन हस्य ङः । तथोर्धः । अनेन थस्य घः । हुत्वं । ङलोपः । सहिवहोरोदवर्णस्य । उवोढ । ऊहे । ऊहाते । ऊहिरे । यर्जा । उह्वात् । होढः । तथोर्धः । हुत्वं । ङलोपः । सहिवहोरोदवर्णस्य । वोढा । वोढा । षढोः कः से । वक्ष्यति । वक्ष्यते । अन्यानि सन्ति मूले । लुट्कारे । सार्वनिटः । अवाप्सीत् । अवोढा । अवाह्युः । अवोढ । अवक्ष्वातां । अवक्षत । वेन् तन्तुसंताने । अकार उभयपदार्थः । वपति । वपते । लिट्कारे । सूत्रम् ।

वेञो णादौ संप्रसारणभावो वाच्यः । संध्यक्षराणाम् । ववौ ।

वादित्वान्नेत्वपूर्वलोपौ । ववतुः ववुः । ववे ।

वेञः । वेनोधातोर्णबादौ परे संप्रसारणभावो वाच्यः । अनेनास्य संप्रसारणनिषेधो भवति । संध्यक्षराणाम् । द्विश्च । आतो णप् ङौ । ववौ । लोपः पचां । अनेनेत्वपूर्वलोपौ प्राप्नौ । 'शस्ददवादि' अनेन तन्निषेधः । आतोऽनपि । ववतुः । ववुः । आत्मनेपदे । ववे । ववाते । वविरे । सूत्रम् ।

वेञो वय् णादौ वा वक्तव्यः । उवाय ।

वेञः । वेनोधातोर्णबादौ परे वय् वाच्यः । वय् णप् इति स्थिते । द्विश्च । णबादौ पूर्वस्य । अत उपधायाः । उवाय । वय् अनुस् । इति स्थिते । णबादौ सूत्रम् ।

ग्रहां ङिति च । ग्रहादीनां संप्रसारणं स्यात् किति ङिति

च परे । इति संप्रसारणम् । यकारस्य संप्रसारणनिषेधः ।

ऊपतुः ऊयुः । उवयिथ ऊयथुः । ऊये ऊयाते ऊयिरे ।

ग्रहां । (ष. व.) ङिति (स. ए.) च (म. ए.) त्रिपदं० । ग्रह उपादाने । ज्या वयोहानौ । वेञ् तन्तुसंताने । द्वेञ् आह्वाने । व्यध् ताडने । वञ् कान्त-

वभिलाषे । व्यच् व्यक्तीकरणे । पृच्छन्नीप्सायां । पृच्छायां भ्रस्ज्पाके । ब्रश् छेदने । इत्येतेषां संबन्धिनां यकारवकारेफाणां किति किति च परे संप्रसारणं भवति । यकारस्य इकारः वकारस्य उकारः रेफस्य ऋकारः लकारस्य लृकारः संप्रसारणं । अनेन द्वितीयं संप्रसारणं । यकारस्य संप्रसारणनिषेधो वाच्यः । अत्र । ऊयतुः ऊयुः । उवयिथ आत्मनेपदे । ऊये । ऊयाते । ऊयिरे । सूत्रम् ।

वयो यस्य किति णादौ वो वा वक्तव्यः । ऊवतुः ऊवुः । ऊवे, ऊयात्, वासीष्ट, वातां, वाता, वास्याति, वास्यते, अवास्यत्, अवास्यत, अवासीत् । आदन्तानाम् । इति इट्-सकौ । अवासिष्टाम् । अवास्त । व्येञ् संवरणे । व्ययति व्ययते ।

व्ययः । वयो यस्य किति णादौ परे वकारो वा वक्तव्यः । तदा । उवाय । ऊवतुः । ऊवुः । आत्मनेपदे । ऊवे । ऊवाते ऊविरे । ग्रहां कृति च । ऊयात् । संध्यक्षराणाम् । वासीष्ट । वाता । वाता । अन्यानि मूले सन्ति । लृल्लकारे । आदन्तानां । अवासीत् । अवासिष्टां । अवासिषुः । अवास्त । अवासाताम् । अवासत । व्येञ् संवरणे । व्ययति । व्ययते । लिट्लकारे । सूत्रम् ।

व्येञो णादौ नात्वम् । विव्याय विव्यतुः विव्युः ।

व्येञः । व्येञो धातोर्णवादौ परे संध्यक्षराणाम् अनेन सूत्रेण आत्वं न भवति व्येञ् णप् इति स्थिते । द्विञ् । णवादौ पूर्वस्य । अनेन संप्रसारणं तदा । विव्ये णप् इति जाते । धातोर्नाभिनः । विव्याय । विव्यतुः । विव्युः ।

अत्यर्तिव्ययतीनां थपो नित्यमिट् । विव्यथिथ । विव्ये, वीयात्, व्यासीष्ट, व्याता, व्याता, व्यास्याति, व्यास्यते, अव्यास्यत् अव्यास्यत, अव्यासीत्, अव्यास्त । ह्वेञ् स्पर्धायाम् । ह्वयति, ह्वयते ।

अत्यर्ति० । विव्ययिथ । विव्ये । वीयात् । संध्यक्षराणाम् । व्यासीष्ट । व्याता । व्याता । अन्यानि मूले सन्ति । अव्यासीत् । अव्यास्त । ह्वेञ् स्पर्धायां । ह्वयति । ह्वयते । लिट्लकारे सूत्रम् ।

अद्विरुक्तस्य ह्वयतेः संप्रसारणं वक्तव्यम् । जुहाव जुहुवतुः जुहुवुः । जुहविथ जुहोथ । जुहुवे जुहुवाते जुहुविरे । ह्यात्

ह्वासीष्ट, ह्वाता, ह्वाता, ह्वास्यति, ह्वास्यते, अह्वास्यत्, अ-
ह्वास्यत ।

अद्विरुक्तस्य । अद्विरुक्तस्य ह्ययतेर्धातोः संप्रसारणं वक्तव्यम् । द्विश्र । धातो-
र्नामिनः । जुहाव । जुहुवतुः । जुहुवुः । जुहविथ । जुहोथ । जुहुवे । जुहुवाते ।
जुहुविरे । संप्रसारणं । ह्यात् । ह्वासीष्ट । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे । अ-
ह्वासीत् । सूत्रम् ॥

अस्यतिवक्तिख्यातिलिपिसिचिद्वयतीनां सेर्द्धे वा वाच्यः ।
अह्वत अह्वेताम् अह्वन्त । अह्वास्त । अह्वासाताम् अह्वास-
त । ऋत जुगुप्सायां कृपायां च ।

अस्यति वक्तिख्याति० । अस्यति वक्ति ख्याति लिपि सिचि ह्य-
ति एतेषां धातूनां सेर्द्धे वा वाच्यः । आतो नपि । अह्वत् । अह्वत । अह्वेतां । अ-
ह्वन्त । अह्वास्त । ऋत जुगुप्सायां कृपायां च । सूत्रम् ।

ऋतेरीयङ् स्वार्थेऽनपि तु वा । ऋतीयते, ऋतीयांचक्रे,
आनर्त, ऋतीयिष्यते, आर्तात्, आर्तायिष्ट ॥

॥ इति भ्वादिषूभयपदिप्रक्रिया ॥

इत्यब्बिकरणा भ्वादये धातवः ॥ १ ॥ इति प्रथमगणः ॥

ऋतेः । ऋतेर्धातो रीयङ्प्रत्ययो भवति स्वार्थे । अनपि तु वा भवति । ऋती-
यते । ऋतीयांचक्रे । ईयङ्भावे । आनर्त । ऋतीयिष्यते । आर्तात् । आर्तायिष्ट ॥
इति भ्वादिगणस्योभयपदिप्रक्रिया समाप्ता ॥ इत्यब्बिकरणा भ्वादयो धातवः ॥

इदानीं लुग्विकरणाद्दादेर्गणत्कर्त्तरि तिबादयो वपर्यन्ते ॥

अद् भक्षणे । अप् ।

इदानीं लुग्विकरणा द्दादेर्गणात् कर्त्तरि तिबादयो योज्यन्ते । अद् भक्षणे । पूर्व-
वत् तिबादयः । अकर्त्तरि । सूत्रम् ।

अदादेर्लुक् । अदादेर्गणादुत्पन्नस्यापो लुग्भवति । स्वसे चपा
झसानाम् । अत्ति अत्तः अदन्ति । अत्ति अत्थः अत्थ ।
अन्नि अन्नः अन्नः । अद्यात् । अन्नु अत्तात् अत्ताम् अदन्तु ।

अदादेर्लुक् । अदादेः (पं. ए.) लुक् (प्र. ए.) द्विपदं । अदादेर्धातुग-
णादुत्पन्नो योऽप्रत्ययः । तस्य लुग्भवति । अनेन सर्वत्राऽपो लुक् । तत्र वर्तमाने
तिप् तस् अन्ति सिप् थस् इत्येतेषु खसे चपा० इति वस्य तकारः । अत्ति ।
अत्तः । अदन्ति । अद्यात् । अचु । अत्तात् । अत्तां । अदन्तु । अद् हि इति
स्थिते सूत्रम् ।

झसाद्धिर्हेः । झसाद्घृत्तरस्य हेर्धिर्भवति । अद्धि-अत्ताद्वा अ-
त्तम् अत्त । अदानि अदाव अदाम ।

झसाद्धिर्हेः । (पं. ए.) घि (प्र. ए.) हि । (ष. ए.) झसाद्घृत्तरस्य हि
इति वचनस्य धिरित्पादेशो भवति । तातकादेशे कृते तु न भवति । स्वर० ।
अद्धि अत्तात् । अत्तम् । अत्त । उत्तमपुरुषे सर्वत्र । स्वर० । अदानि । अदाव । अदा-
म । अनद्यतनेऽप्रत्ययलुकि कृते । दिवादावद् । स्वरादेः । इत्यङागमद्वये च कृते
उभयत्रापि सव ० ।

अदादिस्थोरडागमो वक्तव्यः । जघास । गमां स्वरे । खसे
चपा० । घसादेः षः । क्षः । जक्षतुः जक्षुः । जघसिथ ।
पक्षे । आद आदतुः आदुः । आदिथ । अद्यात्, अत्ता,
अत्स्यति, आत्स्यत् ।

अदादिस्थोरिति । अदो धातोः परयोर्दिप् सिप् इत्येतयोः अमागमो भव-
ति । अनेनामागमः टित्त्वादादौ । स्वर० वावसाने । आदत् । तकारादौ । खसे० ।
आत्तां । आदन् । आदः आत्तम् आत्त । आदम् । आद् । आश् । अद् णप् इति
स्थिते सूत्रम् ।

सिसयोः । अनयोः परयोरदघातोर्धस्त्वङ्घादेशो भवति ।

सिसयोः । सिसयोः परतः । अदघातोर्धस्त्वङ्घादेशो भवति । णवादौ
वा भवति । लृकारः लृदित्कार्यार्थः । घस् णप् इति स्थिते । द्विश्च । कुहोश्चुः ।
झपानां जघचपाः । अत् उपधायाः । जघास । जघस् अतुस् इति स्थिते ।
गमां स्वरे । अनेनोपधाया लोपः । खसे । अनेन घस्य कः । घसादेः षः । अनेन
षत्वम् । ऋषसंपौगे । जक्षतुः जक्षुः । जघसिथ । पक्षे । आद । आदतुः । आदुः ।
अद्यात् । खसे० । अत्ता । अन्यानि सन्ति मूले । लुङ्लकारे । सिसयोः ।

लृदित्त्वाद्दृ । अघसत् अघसताम् अघसन् । प्ता भक्षणे ।

प्साति प्सातः प्सान्ति । प्सायात् प्सायाताम् प्सायुः ।
प्सातु-प्सातात् प्साताम् प्सान्तु । अप्सात् अप्साताम् ।

लृदिच्वाङ् । अघसत् । अघसताम् । अघसन् । प्सा भक्षणं । प्साति प्सातः
प्सान्ति । अन्यानि मूले सन्ति । तानि सुगमान्येव । लृङ्कारे । अप्सात् । अप्सा-
ताम् । अप्सा अन् इति स्थिते सूत्रम् ।

आदन्तविद्द्विषामन उस् वा वक्तव्यः । उस्यालोपः । अप्सुः ।
अप्सात् । पप्सौ पप्सतुः पप्सुः । पप्सिथ-पप्साथ । प्सेया-
त् प्सायात्, प्साता, प्सास्यति, अप्सास्यत् । आदन्ताना-
म् । इतीदृसकौ । अप्सासीत् अप्सासिष्टाम् । मा माने ।
माति, मायात्, मातु । अमात् अमाताम् अमुः । अमान् ।
ममौ । दादरे । मेयात्, माता, मास्यति, अमास्यत्, अ-
मासीत् । या प्रापणे । याति, यायात्, यातु । अयात् अ-
याताम् अयुः । अयान्, ययौ, यायात्, याता, यास्यति,
अयास्यत्, अयासीत् । वा गतिगन्धनयोः । वाति । यातिवृत् ।
रा दाने । तद्वत् । ला दानग्रहणयोः । लाति, ललौ तद्वत् ।
द्रा कुत्सायां गतौ च । द्राति, दद्रौ, द्रायात्, द्रेयात्, द्राता,
द्रास्यति, अद्रास्यत्, अद्रासीत् । ख्या प्रकथने । ख्याति,
ख्यायात्, ख्यातु, अख्यात्, चख्यौ, ख्यायात्, ख्येयात्,
ख्याता, ख्यास्यति, अख्यास्यत् । पुषादित्वात् ङः । आ-
तोऽनपि । अख्यत्, । पा रक्षणे । पाति, पायात्, पातु,
अपात्, पपौ, पाता, पास्यति, अपास्यत्, अपासीत् । भा
दीप्तौ । भाति, बभौ, अभसीत् । ष्णा शौचे । स्नाति, सन्नौ,
स्नायात्, स्नेयात्, अस्नासीत् । वश् कान्तौ । उशषराजादेः पः ।
इति षत्वम् । छुत्वम् । वष्टि । ग्रहां ङिति च । उष्टः उशन्ति ।
षत्वम् । षटोः कः से । क्षः । वक्षि उष्टः उष्ट । वक्षि उ-

श्वः उश्मः । उश्यात् उश्याताम् उश्युः । वष्टु उष्टात्-उष्टा-
म् उशन्तु । झसाद्धिर्हेः । झवे जबाः । ष्टुत्वम् । उङ्ङि उ-
ष्टात् उष्टम् उष्ट । वशानि वशाव वशाम् ।

आदन्तविद्द्विषाम् । आदन्तः विद् द्विष् एतेषां धातूनाम् अन् उस् वा वक्त-
व्यः । उस्यालोपः । अप्सुः । अप्सात् । द्विश्च । पूर्वस्य हसादिः । आतो णप् डौ । प-
प्सौ । पप्सतुः । अत्वतः । पप्सिथ । पप्साथ । संयोगादेः । प्सेयात् । प्सायात् । प्साता ।
लुङ्लकारे । आदन्तानां । अप्सासीत् । मा माने । माति । लिङ्लकारे । भयौ । दा-
देरः । मेयात् । माता । आदन्तानां । अमासीत् । अमासिष्ट । अमासिष्टां अमासिषुः ।
समाप्तोऽयं ॥ या प्रापणे । याति । ययौ । अयासीत् । वा गतिगन्धनयोः । वाति ।
अयं धातुर्यातिवत् ज्ञेयः । न कश्चित् विशेषः । रा दाने । राति । अयमपि तद्वत् -
ला दानग्रहणयोः । लाति । ललौ । अलासीत् । द्रा कुत्सार्थां गतौ च । द्राति । रः ।
दद्रौ । संयोगादेः । द्रायात् । द्रेयात् । अद्रासीत् । ख्या प्रकथने । ख्याति कुहोष्ठुः ।
झपानां । चख्यौ । संयोगादेः । ख्यायात् । ख्येयात् । अस्य धातोर्लुङ्लकारे पुषा ।
दित्वात् लिङ्पुषादेर्ङः । आतोऽनपि । अनेनाकारस्य लोपः । अख्यत् अख्यताम्
अख्यन् । भा दीप्तौ । भाति । झपानां बभौ । अभासीत् । अभासिष्टाम् । अभा-
सिषुः । सुगमत्वात् धातूनाम् एतेषां व्याख्यायानं न कृतम् । वश कान्तौ । कान्ति-
रिच्छा । पूर्ववत् तिच्चादयः । 'अदादेर्लुक्' अनेन सर्वत्र अपो लृग् भवति । वश्
तिप् इति जाते 'छशष' अनेन शस्ये षः । 'ष्टुभिः ष्टुः' । अनेन तस्य षः । वष्टि ।
वश् तस् इति जाते ग्रहां ङिति च । अनेन संप्रसारणं । छशष० ष्टुत्वं । उष्टः । उशन्ति ।
वश् सिप् इति स्थिते । छशष० षढोः कः से । किलात्० । कषसंयोगे क्षः । वक्षि ।
उश्यात् । लोङ्लकारे वष्टु । वश् हि इति जाते । संप्रसारणम् । झसाद्धिर्हेः ।
शस्ये षत्वं । षो षः । उङ्ङि । उष्टात् । वशानि वशाव वशाम् । वश् दिप् इति
स्थिते । षत्वं । वष् दिप् । इति जाते षो षः । सूत्रम् ।

दिस्योर्हसात् । हसादुत्तरयोर्दिप्सिपोर्लोपो भवति । षत्वम् ।
षो षः । वावसाने । अवट्-अवड् । संप्रसारणम् । अडा-
गमः । उओ । ओओ औ । औष्टाम् औशन् । अवट्-अ-
वड् औष्टम् औष्ट । अवशाम् औश्च औशम् । उवाश ऊ-
शिव ऊशिम । उश्यात् उश्यास्ताम् उश्यासुः । वशिता ।
वशिष्यति । अवशिष्यत् । अवाशीत् । हन् हिंसागत्योः । हन्ति ।

दिस्योर्हसात् । दिश्च सिश्च दिसी तयोः दिस्योः (प० द्वि०) हसात् (पं० ए०) हसादुत्तरौ यौ दिप्सिपौ तयोर्लोपो भवति । अनेनास्य वशो धातोर्दिस्योर्लोपो भवति । वावसाने । अनेन हस्य षः । अवट् अवड् । वश् ताम् इति स्थिते । ग्रहां क्विति च । अनेन संसारणं । पत्वं । घृत्वं । अडागम इयं उओ । ओ-ओ औ । औष्टाम् । औशन् । अन्यानि मूले सन्ति । वश् णप् इति स्थिते द्विश्च । णबादौ पूर्वस्य । अतउपधायाः । उवाश ग्रहां क्विति । अनेन द्वितीयं संसारणम् । ऊशतुः । ऊशुः । उवशिय । संसारणं । उष्यात् । लुङ्लकारे । हसादेः अनेन वा वृद्धिः । अवाशीत् । अवशीत् । हन् हिंसागत्योः । पूर्वं तिबादयः । नश्चापदान्ते झसे । अनेन नस्यानुस्वारः । हंति । हन् तस् इति स्थिते सूत्रम् ।

लोपस्त्वनुदात्तनाम् । अनुदात्तानां तनादीनां च अमस्य लोपो भवति किति ङिति झसे परे । तुशब्दात्क्वचिज्झसेऽपि क्यप्प्रत्ययादौ अमस्य लोपः ।

रभिर्यमिनसी हन्तिरनुदात्ता गमिर्मनिः ॥

तनुः क्षण् क्षिण् ऋणुकृणू वनुर्वमुस्तनादयः ॥
हतः । गमां स्वरे । हनो घे । घ्नन्ति । हंसि हथः हथ ।
हन्मि हन्वः हन्मः । हन्थात् हन्थाताम् हन्थुः । हन्तु
हतात् हताम् घन्तु ।

लोपस्त्वनुदात्तनां । लोपः (प्र० ए०) अनुदात्तश्च तनश्च अनुदात्त-
तनः । तेषामनुदात्तनाम् (प० व०) अनुदात्तानां धातुपाठोक्तानामनिटां हन्-
गम्-नम्-मन्यत्यादीनां तथा तनादीनां तन्-मन्-वन्-पण्-क्षिण्-क्षण्-पृण्-ऋण्
इत्यादीनां धातूनां अमस्य लोपो भवति किति ङिति च झसे परे तुशब्दात्क्वचिदझसे
ऽपि क्यप्प्रत्ययादौ अमस्य लोपो भवति । अनेन नकारस्य लोपः । हतः । हन्
अन्ति इति स्थिते । अप्कर्तारि । अदादेर्लुङ् । अनेनापोलुङ्भवति । हन् अन्ति ।
इति जाते । गमां स्वरे । अनेनोपधाया लोपः । हन् अन्ति इति जाते हनो घे ।
अनेन हस्य घः । स्वरहीनं । घ्नन्ति । हंसि । हथः । हथ । हन्मि । हन्वः । हन्मः ।
हन्थात् । हन्थातां । हन्थुः । लोङ्लकारे । हन्तु । तुशब्दोः । हतात् । हतां । गमां
स्वरे । हनोघे । स्वरहीनं० । घन्तु । हन् हि इति स्थिते सूत्रम् ।

जज्ञेधिशधि । हन्तेर्जहिशब्दोऽस्तेरेधिशब्दः शास्तेः शाधि-

शब्दो निपात्यते हिविषये । जहि-हतात् हतम् हत । ह-
नानि हनाव हनाम । अहन् अहताम् अघ्नन् । अहन्
अहतम् अहत । अहनम् अहन्व अहन्म । हनो घ्ने ।
वृद्धिः । जघान जघ्नतुः जघ्नुः ।

जह्येधिश्राधि । जहिश्च एधिश्च श्राधिश्च जह्येधिश्राधि (प्र० ए०) हवि-
षये हन इत्यस्य जहि, अस् इत्यस्य एधिः, शास् इत्यस्य श्राधि एते आदेशा
भवन्ति । हिसहितानामेतेषां धातूनां निपाता भवन्तीति ज्ञातव्यम् । अनेन हि-
सहितस्य हन्तेर्धातोयमादेशः । जहि हतात् हतं हत । हनानि हनाव हनाम ।
हन् दिप् इति स्थिते । दिस्योर्हतात् । अनेन दिपो लोपो भवति । दिवादावद् ।
अनेनाढागमः । अहन् । लोपस्त्वनुदात्ततनाम् । अनेन नस्य लोपः । अहताम् ।
गमांस्वरे । हनोघ्ने । अघ्नन् । अहन् अहतं अहत । अहनं अहन्व अहन्म ।
हन् णप् इति स्थिते । द्विश्च पूर्वस्य हसादिः कुहोश्चुः । हनोघ्ने अत उपधायाः
अनेन वृद्धिः । जघान । हन् अनुस् इति स्थिते गमां स्वरे । हनो घ्ने जघ्नतुः जघ्नुः ।
हन् थस् इति स्थिते । द्विश्च । सूत्रम् ।

द्विरुक्तस्य हन्तेस्थपि घत्वं वाच्यम् । जघनिथ जघन्थ ज-
घ्नथुः जघ्न । जघान-जघन जघ्निव जघ्निम ।

द्विरुक्तस्य । द्विरुक्तस्य हन्तेर्धातोस्थपि घत्वं वाच्यम् । अनेन घत्वम् ।
क्रादेः जघनिथ । अत्वतः । नश्चापदान्ते । जघन्थ । जघ्न । अन्यानि मूले सन्ति ।
हन् यात् इति स्थिते । सूत्रम् । हन्तेः । हन्तेर्धातोः स्याशीर्यादादौ परे सति
वधादेशो वक्तव्यः । अनेन वधादेशः । यतः । वध्यात् । वध्यास्तां वध्यासुः । लुट्
लकारे । नश्चापदान्ते । हन्ता । हन्तारौ । हन्तारः । हनृतः स्यपः । अनेन स्पधि
इद् भवति । हनिष्यति । अहनिष्यत् । हन् दिप् इति स्थिते । भूते सिः । ' हन्
सि दिप् ' इति जाते ।

हन्तेः श्याशीर्यादादौ वधादेशो वक्तव्यः । वध्यात् वध्या-
स्ताम् वध्यासुः । हन्ता हन्तारौ हन्तारः । हनृतः स्यपः ।
हनिष्यति हनिष्यतः हनिष्यन्ति । अहनिष्यत् अहनिष्य-
ताम् अहनिष्यन् ।

हन्तेः । अनेन वधादेशः । तदा । वध् सि दिप् इति-जाते । यतः । सिस-

ता सीस्यपां । सेः । णित्ये । अनेन सेणित्त्वात् वृद्धौ प्राप्तायां । सूत्रम् ।
जनिवध्योर्न वृद्धिः । वधादेशे कृते इट् अवधीत् अवधि-
ष्टाम् अवधिषुः । अवधीः अवधिष्टम् अवधिष्ट । यु मिश्रणे ।
गुणः ।

जनिवध्योः । जनिवध्योर्धात्वोर्ध्वद्धिर्न भवति अनेन वृद्धिनिषेधः । इट् इटि ।
अवधीत् । अवधिष्टां । अवधिषुः । यु मिश्रणे । पूर्ववत्तिवादयः । अदादेर्लुक् । अनेन
लुग् भवति । यु तिप् इति स्थिते । सूत्रम् ।

ओरौ । उकारस्याद्विरुक्तस्य औकारादेशो भवति पिति त्स्मि
अबादौ विषये । यौति युतः । नु धातोः । युवन्ति । यौति
युथः युथ । यौमि युवः युमः । युयात् । यौत-युतात् युताम्
युवन्तु । युहि-युतात् युतम् युत । यवानि यवाव यवाम् । अ-
यौत् अयुताम् अयुवन् । अयौः अयुतम् अयुत । अयव-
म् अयुव अयुम । धातोर्नामिनः । युवाव । नानप्योर्वः ।
युयुवतुः युयुवुः । युयविथ युयुवथुः । यूयात्, यविता, य-
विष्यति, अयविष्यत्, अयावीत् अयाविष्टाम् अयाविषुः ।
तु गतिवृद्धिर्हिंसासु ।

ओरौ । ओः (ष. ए.) औ (प्र. ए.) अद्विरुक्तस्य उकारस्य उकारा-
देशो भवति पिति त्स्मि परे । अबादौ विषये । अनेनोकारस्योकारः । यौति ।
युतः । नुधातोः । युवन्ति । यूयात् । यौतु । युतात् । युतां । युवन्तु । युहि । युतात् ।
युतं । युत । यवानि । यवाव । यवाम् । अयौत् । अयुताम् । अयुवन् । अयौः
अयुतम् । अयुत । अयवम् । अयुव । अयुम । यु णप् । इति स्थिते । द्विश्र । धातो-
र्नामिनः । अनेन वृद्धिः । युयाव । यु अतुस् इति स्थिते । द्विश्र । नुधातोः । नान-
प्योर्वः । युयुवतुः । युयुवुः । युयविथ । ये । यूयात् । गुणः । सिसतासीस्यपां ।
अव् । यविता । लुक्लकारे । णित्ये । धातोर्नामिनः । अयावीत् अयाविष्टाम्
याविषुः । तु गतिवृद्धिर्हिंसादिषु । पूर्ववत्तिवादयः । अदादेर्लुक् । ओरौ । तौति
सूत्रम् ।

तरनुस्तुभ्यो द्विरुक्तेभ्यो हसादीनां चतुर्णामीडा । तौति-

तवीति तुतः-तुवीतः तुवन्ति । तौषि-तवीषि तुथः-तुवीथः
तुथ-तुवीथ । तौमि-तवीमि तुयात्-तुवीयात्, तौतु-तवीतु,
तुतात् तुवीतात् तुताम्-तुवीताम् तुवन्तु । तुहि-तुवीहि ।
अतौत्-अतवीत्, तुताव, तोता, तोष्यति, अतोष्यत्, अ-
तौषीत् । रु शब्दे । रौति-रवीति रुतः-रुवीतः रुवन्ति ।
रौषि-रवीषि । रुयात्-रुवीयात्, रौतु-रवीतु रुतात्-रुवीतात् ।
अरौत्-अरवीत् अरुताम् अरुविताम् अरुवन् । अरौः-अ-
रवीः । रुराव रुरुवतुः रुरुवुः । रुरविथ । रूयात्, रोता, रो-
ष्यति, अरोष्यत्, अरौषीत् । हु गतौ । भावादिकः । दव-
ति, द्यात्, दवतु, अदवत्, दुदाव, दूयात्, दोता, दोष्य-
ति, अदोष्यत् । अदौषीत् अदौष्टाम् अदौषुः । णु स्तुतौ
आदेः ष्णः स्नः । नौति-नवीति नुतः-नुवीतः नुवन्ति । नुनाव,
नूयात्, नोता, नोष्यति, अनोष्यत्, अनौषीत् । दुक्षु शब्दे ।
दुइत् । क्षौति क्षुतः क्षुवन्ति । क्षुयात्, क्षौतु, अक्षौत् । चु-
क्षाव चुक्षुवतुः चुक्षुवुः । क्षूयात्, क्षविता, क्षविष्यति, अक्ष-
विष्यत्, अक्षावीत् । क्ष्णु तेजने । क्ष्णौति क्ष्णुतः क्ष्णुवन्ति ।
क्ष्णुयात्, क्ष्णौतु, अक्ष्णौत्, चुक्ष्णाव, क्ष्णूयात्, क्ष्णविता,
क्ष्णविष्यति, अक्ष्णविष्यत्, अक्ष्णावीत् । ष्णु प्रस्रवणे । स्त्रौति,
स्नुयात्, स्नौतु, अस्नौत्, सुस्नाव, स्नूयात्, स्नविता, स्नविष्य-
ति, अस्नविष्यत्, अस्नावीत् । इण् गतौ । गुणः । एति इतः।

तुरुनुस्तुभ्यः । तु गतिवृद्धिर्हिसासु । रु शब्दे । णुस्तु तौ । हुन्स्तुतौ । अदि-
रुक्तेभ्य एभ्यो हसादीनां चतुर्णाम् मीद् वा भवति । गुणः । तु अद् । तवीति ।
तुतः । तुधातोः । तुवीतः । तुवन्ति । तुयात् । तुवीयात् । तुयातां । तुवीयाताम् । तु-
युः । तुवीयुः । लोट् लकारे । तौतु । तवीतु । तुयात् । तुवीतात् । तुवां । तुवीतां ।
तुवन्तु । तुहि तुवीहि । तुतात् । तुवीतात् । तुवं । तुवीतं । तुत तुवीत । तवानि
तवाव तवाम । लृक्लकारे अतौत् । अतवीत् । अतुवीतां । अतुवन् । अतौः । अ-

तवीः । अतुत्तं । अतुवीत् । अतुत्त अतुवीत् । अतवं अतुव अतुवीत् । अतुम अतुवीत् ।
 लिट् लकारे । द्विश्व । धातोर्नामिनः । अनेन वृद्धिः । तुताव । तुतु अतुस् इति जाते ।
 तुधातोः । नानप्योर्वः । आभ्यामुव् भवति । तुतुवतुः । तुतुवुः । तुतविथ । ये । तूयात् ।
 तोता । लुङ्लकारे । अनिटो नामिवतः । अनेन वृद्धिः अतौषीत् । अतौष्टाम् । अतौषुः
 अतौषीः । अतौष्टं । अतौष्ट । अतौषम् । अतौष्व । अतौष्व । रु शब्दे । पूर्ववत्तिवा-
 दयः । अदादेर्लुक् । अनेन तिबादिचतुर्षु लकारेषु अपो लुग् भवति । अस्य धातो-
 रपि रूपाणि तुधातुवत् ज्ञेयानि । तुरुनुस्तुभ्यः अनेन सूत्रेण हसादीनां प्रत्य-
 यानां वा ईङ् भवत्यस्य । ओरौ अनेन अबादौ विपये । पित्तिस्मिपरे नकारस्य
 न कारः । रौति । रवीति । रूयात् । रूवीयात् । रौतु । रवीतु । अरौत् अरवीत् ।
 लिट् लकारे धातोर्नामिनः । अनेन प्रथमपुरुषस्यैकवचने वृद्धिः । रराव । तुधातोः ।
 रुरुवतुः । गुणः । हरविथ । ये अनेन पूर्वस्य दीर्घः । रूयात् । गुणः । रोता लुङ्ल-
 कारे । अनिटो नामिवतः । अनेन वृद्धिः । अरौषीत् अरौष्टाम् । अरौषुः । दु गतौ । अयं
 धातुर्भ्वादिक् । तेनाप् कर्त्तरि । अनेनाप्रत्ययो भवति । तस्यादादेर्लुक् । अनेन
 सूत्रेण लुग् न भवति । भ्वादित्वात् । गुणः । दवति । अन्यानि मूले सन्ति तानि
 सुगमान्येवातो व्याख्यानस्यानावश्यकत्वम् । लिट् लकारे । धातोर्नामिनः अनेन
 वृद्धिर्णिप्रत्यये परे । दुदाव । तुधातोः । दुदुवतुः । गुणः । दुदविथ । ये । अनेन
 दीर्घः । दूयात् । गुणः । दोता । लुङ्लकारे । अनिटो नामिवतः । अनेन वृद्धिः ।
 अदौषीत् । अदौष्टाम् । अदौषुः । णु स्तुतौ । आदेः ण्यः स्नः अनेन णस्य नः ।
 अप् कर्त्तरि । अदादेर्लुक् । अनेन तस्यापो लुग् भवति । ओरौ । अनेनोकारस्योका-
 रः । तुरुनुस्तुभ्यः । अनेनास्य ईङ् भवति वा तदा गुणः । अनेन गुण एव । अ-
 स्यापि धातोरूपाणि तुधातुवत् ज्ञातव्यानि । नौति । नवीति । लिट् लकारे । तु-
 नाव । तुनुवतुः । तुनुतुः । ये । अनेन दीर्घः । नूयात् । गुणः । नोता । लुङ्ल-
 कारे । अनिटो नामिवतः । अनौषीत् । दृक्षु शब्दे । टु इत् । अप् कर्त्तरि । अदादे-
 र्लुक् । ओरौ । ङीति । ङुतः । लिट् लकारे । द्विश्व । पूर्वस्य । कुहोश्चुः । धातोर्ना-
 मिनः । चुक्षाव । तु धातोः । चक्षुवतुः । ये अनेन पूर्वस्य दीर्घः । क्षूयात् । सिसता०
 गुणः । ओ अच् । क्षविता । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे । णित्पे । अनेन से-
 णित्त्वात् वृद्धिः । अक्षावीत् । क्ष्णु तेजने । अयमपि क्षुधातुवत् ज्ञातव्यः । क्ष्णौ-
 ति । लिट् लकारे । द्विश्व । पूर्वस्य कुहोः । धातोर्नामिनः । अनेन वृद्धिः । उक्ष्णाव
 तुधातोः । उक्ष्णुवतुः । गुणः । उक्ष्णविथ । ये । क्ष्णूयात् । गुणः । सिसता० । क्ष्ण-
 वियात् । लुङ्लकारे । धातोर्नामिनः । अनेन वृद्धिः । अक्ष्णावीत् । अक्ष्णाविष्टाम् ।
 अक्ष्णाविषुः । ण्णु प्रस्रवणे । आदेः ण्यः स्नः । अनेन णस्य सः । पूर्ववत् । तिवा-
 दयः । अदादेर्लुक् । ओरौ । अनेन उकारस्योकारः । स्नौति । लिट् लकारे सुस्ताव

नुधातोः । सुस्तुवतुः । गुणः । सुस्नविथ । ये स्तूयात् । गुणः । सिसता० । ओभव ।
 ऋविता । लुङ्कारे । अस्नावीत् । इण् गतौ । णकार इण् इति सूत्रस्य विशेष-
 णार्थः । पूर्ववत् तिबादयः । अदादेर्लुङ् । गुणः । एति । इतः । इ अन्ति इति
 स्थिते सूत्रम् ।

इणः क्ति स्वरे यो वक्तव्यः । यन्ति । एषि इथः इथ ।
 एमि इवः इमः । इयात् इयाताम् इयुः । एतु-इतात् इता-
 म् यन्तु । इहि-इतात् इतम् इत । अयानि अयाव अया-
 म । अडागमद्वयम् । ऐत् ऐताम् आयन् । ऐः ऐतम्
 ऐत । आयम् ऐव ऐम । द्वित्वम् । वृद्धिः पूर्वस्य इयादेशः ।
 इयाय ।

इणः । इणो धातोः किति स्वरे परे सति यकारो वक्तव्यः । अनेनेकारस्य य-
 कारः । स्वरहीनं । यन्ति । एषि । अस्मिन् रूपे । किलात् । अनेन षत्वं भवति । इ-
 थः । इथ । एमि । इवः । इमः । इयात् । ऐत् । इहि । गुणः । अयानि । लुङ्कारे
 गुणः । अडागमद्वयं भवति । एऐऐ । पुनः । । एऐऐ । ऐत् । अइए । एऐऐ । ऐतां ।
 अडागमद्वयं । सवर्णे । इए । आयन् । ऐः । ऐतं । ऐत । आयम् । इत्यत्र गुणो
 भवति । इ णप् इति स्थिते । द्विश्च । धातोर्नामिनः । असवर्णे अनेन पूर्वस्य
 इय् । स्वरहीनं इयाय । इ इ अतुस् इति जाते । नुधातोः । इय् अतुस् । इ-
 ति जाते । सूत्रम् ।

इणः किति णादौ पूर्वस्य दीर्घो वक्तव्यः । ईयतुः ईयुः ।
 इययिथ-इयेथ ईयथुः ईय । इयाय-इयय ईयिव ईयिम ।
 ये । ईयात् ईयास्ताम् ईयासुः । एता ऐष्यति ऐष्यत् ।
 दादेः पे ।

इणः । इणो धातोः किति णादौ परे पूर्वस्य दीर्घो वक्तव्यः । अनेन इकारस्य
 दीर्घः । ईयतुः । ईयुः । गुणः । असवर्णे । ए अय् । ऋादेर्णादेः । इययिथ । अच्वत्तोऽति ।
 इयेथ । ईयथुः ईय । इयाय । णबुत्तमः । गुणः । इयय । ईयिव । ईयिम । ये अने-
 न पूर्वस्य दीर्घः । ईयात् । गुणः । एता । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्कारे । अडाग-
 मद्वयम् । ऐष्यत् । इ सि दिप् इति जाते । दादेः पे । अनेन सेर्लोपो भव-
 ति । इ दिप् इति जाते सूत्रम् ।

इणिकोः सिलोपे गा वक्तव्यः । अगात् अगाताम् अगुः ।

इक् स्मरणे । इङ्ङिकावध्युपसर्गतो न व्यभिचरतः । अध्येति
अधीतः अधियन्ति । अधीयात्, अध्येतु । अध्यैत् अध्ये-
ताम् अध्यायन् । अधीयाय, अधीयात्, अध्येता, अध्ये-
ष्यति, अध्यैष्यत्, अध्यगात् । इण्वत् । विद् ज्ञाने । उ-
पधाया लघोः । वेत्ति वित्तः विदन्ति । वेत्ति वित्थः वित्थ ।
वेद्मि विद्मः विद्मः ।

इणिकोः । इणिकोर्धात्वोः सिलोपे कृते सति गा इत्यादेशो वक्तव्यः । गुह-
त्वात्संवस्यादेशः । दिवादावद् । अगात् । अगाताम् । अगुः । अस्मिन् रूपे । आतोऽ-
नपि । अनेनाकारस्य लोपो भवति । अगाः । अगात् । अगात् । अगाम् । अगात् । अगाम् ।
अगाम् । इक् स्मरणे । ककार इणिकोरिति सूत्रस्य विशेषणार्थः । अधिपूर्वोऽयं
नित्यम् । इङ्ङिकौ धातु । अध्युपसर्गतो न व्यभिचरतः । गुणः । इयं स्वरे । अध्येति ।
सवर्णे दीर्घः । अधीतः । अधियन्ति । इण्वदिग् इति वक्तव्यम् । अनेन इणो यानि
कार्याणि भवन्ति तानि कार्याणि इकोऽपि भवन्ति । लिट् लकारे । अधीयाय । अधी-
यतुः । अध्येता । गुणः । अध्येष्यति । लृट् लकारे । दादेः पे । इणिकोः । अध्यगा-
त् । अध्यगाताम् । आतोऽनपि । अध्यगुः । विद् ज्ञाने । पूर्ववत् । तिवादायः । अदादे-
र्लृक् । उपधाया लघोः । अनेन गुणः । 'खसे चपा झसानाम्' अनेन दस्यतः ।
वेत्ति । 'खसे चपाः' इदं सूत्रं खसे परे सर्वत्र माम्प्रोति । वित्तः विदन्ति ।
अन्यानि मूले सन्ति । सूत्रम् ।

विदो नवानां त्यादीनां णवादिर्वा । विद् उत्तरेषां तिवादीनां
नवानां णवादिर्नवको वा भवति । वेद् विदतुः विदुः । वेत्थ
विदधुः विद् । वेद् विद्म विद्म । विद्यात्, वेत्तु-वित्तात् वित्ता-
म् विदन्तु । झसाद्धिर्हेः । विद्धि-वित्तात् वित्तम् वित्त । वे-
दानि वेदाव वेदाम् । दिस्योर्हसान् । अवेत्-अवेद् अविता-
म् । अन उस् वा । अविदन्-अविदुः ।

विदो नवानां त्यादीनां णवादिर्वा । विदः (पं० ए०) । नवानां
(ष. व.) त्यादीनां (प. व.) णवादि (प्र. ए.) वा अन्ययम् । पञ्च-
पदं सूत्रं वर्त्तते । विद्ज्ञाने इत्यस्मत्परेषां तिवादीनां नवानां वचनानां णवादिन-

वक्तं वा भवति । अनेन तिवादीनां णबादयो भवन्ति । णप् अतुम् इत्यादीनि नव वचनानि वा भवन्ति तिवाद्यर्थे एव । तदा विद् णप् इति जाते द्विश्च । अनेन द्वित्वे प्राप्ते यदादेश इति न्यायेन द्वित्वं न भवति । किंतु । अप् कर्त्तरि । अनेनाप् प्रत्ययो भवति । तस्यादादेर्लुक् । अनेन लुग् भवति । उपधाया लघोः । अनेन गुणः । वेद । विदतुः । विदुः । उपधायाः । खसे० । वेत्य । अन्यान्वस्य लकारस्य मूले सन्ति । विद्यात् । विद्याताम् । लोट्लकारे । वेत्तु । मध्यमपुरुषस्यैकवचने । झसाद्धिर्हेः । अनेन हस्य धः । स्वरहीनं० । विद्धि । अन्यानि सन्ति । विद् दिप् इति स्थिते । उपधाया० । दिस्योर्हसात् । अनेन दिसिपोर्लोपः । दिवादावद् । वावसाने । अवेत् । अवेद् । खसे० । अविता । आदन्त विद्विषाम् अनेन वा अन उस् भवति । अविदन् । अविदुः । अविद् सिप् इति जाते । दिस्योः । अनेन सिपो लोपः । ' अविद् ' इति जाते उपधायाः । सूत्रम् ।

दः सः । दकारस्य वा सकारो भवति सिविषये । अवेः-अ-
वेत् अविताम् अविता । अवेदम् अविद्ध अविद्ध । विवेद
विविदतुः विविदुः । विवेदिथ । पक्षे ।

दः सः । दः (ष. ए.) सः (प्र. ए.) दकारस्य सिविषये वा सकारो भवति । अनेन दस्य सः । स्रोविंसर्गः । अवेः । सस्याभावे । अवेत् । अन्यानि सन्ति । लिट्लकारे । उपधायाः । विवेद । विविदतुः । विवेदिथ । ' विद्दरिद्रा० ' अनेनास्य वा आम्प्रत्ययः । आम्पि परे सति । ' उपधायाः ' अनेन गुणे प्राप्ते सूत्रम् ।

आमि विदेर्न गुणः । विदांचकार विदामास विदांबभूव ।
विद्यात् विद्यास्ताम् । वेदिता, वेदिष्यति, अवेदिष्यत्, अ-
वेदीत् अवेदिष्टाम् अवेदिषुः । अस् भुवि । अस्ति ।

आमि० । आमि परे सति विदेर्धातोर्गुणो न भवति । अनेन गुणनिषेधः । सा-
धनं तु पूर्ववत् । विदांचकार । विदामास । विदांबभूव । विद्यात् । विद्यास्ताम् ।
वेदिता । अन्यानि मूले सन्ति । लुक्लकारे । उपधाया लघोः । अनेन गुणः । अ-
न्यत्तु पूर्ववत् । अवेदीत् । अवेदिष्टाम् । अवेदिषुः । अस् भुवि । भू सत्तायाम् । अ-
र्थादयं धातुः सत्तायां वर्तते इत्यर्थः । पूर्ववत् तिबादयः । अदादेर्लुक् । अनेन लुक्
अस्ति । अस् तस् इति जाते । सूत्रम् ।

नमसोऽस्य । नम इत्येतस्य विकरणस्यास् भुवीति धातोश्चा-

हुत्वं । माष्टां । मार्जिष्यति । ' मृज् स्पप् तिप् ' इति स्थिते मृजेः । छशप० । षढोः कः से । क्लिलात्० कषसंयोगे क्षः । माक्षर्यति । अमार्जिष्यत् । अमाह्वयत् । अमार्जीत् । अमार्जिष्टाय । अमार्जिषुः । इडभावे । अमार्क्षीत् । झसात्० । छशप० । हुत्वं । अमाष्टां । अमाक्षुः । अमाक्षीः । अमाष्टं अमाष्टं । अमाक्षं । अमाक्ष्वं । अमाक्ष्वं । समाप्तोऽयं धातुः । वच् परिभाषणे । पूर्ववत् । तिबादयः । अदादेर्लृक् । चोः कुः । अनेन चकारस्य ककारो भवति । वक्ति । वक्तः सूत्रम् ।

नहि वचिरन्तिपरः प्रयोक्तव्यः किन्तु वदन्तीत्युच्चारणीयम् । वदन्ति । वक्षि वकथः वकथ । वचिम वचवः वचमः । वच्यात्, वक्तु वक्तात् वक्ताम् । वग्धि-वक्तात् वक्तम् वक्त । अवक् अवग् अवक्ताम् अवचन् । अवक्-अवग् अवक्तम् अवक्त । अवचम् अवचव अवचम । णबादौ पूर्वस्य । उवाच । यज्ञां यवराणां ष्वृतः संप्रसारणम् । ऊचतुः ऊचुः । उवचिथ उवकथ । उच्यान्, वक्ता, वक्ष्यति, अवक्ष्यत् ।

न हि वचिरन्तिपरः प्रयोक्तव्यः किं तु वदन्तीत्युच्चारणीयम् । वदन्ति । ' वच् सिप् ' इति स्थिते । चोः कुः । क्लिलात्० । कषसं० । वक्षि । चोः कुः । वकथः । वकथ । अन्यानि मूले सन्ति । वच्यात् । वच्यातां । वच्युः । वक्तु । वक्तात् । नहि वचि० । वदन्तु । ' वच् हि ' इति स्थिते झसाद्धिर्हेः । चोः कुः । झवे जबाः । वग्धि । लड्लकारे । चोः कुः । दिस्पेर्हसात् । अनेन सेर्लोपो भवति । वावसाने । अवक् । अवग् । अन्यानि मूले सन्ति । लिट्लकारे । द्विश्च पूर्वस्य णबादौ पूर्वस्य । अनेन । पूर्वस्य संप्रसारणम् । अत उपधायाः । उवाच । ' यज्ञां० । अनेन द्वितीयं संप्रसारणम् । सवर्णे० । ऊचतुः । ऊचुः । उवचिथ । अत्वतः । चोः कुः । उवकथ । चोः कुः । वक्ता । चोः कुः । क्लिलात्० । कषसंयोगे क्षः । वक्ष्यति अवक्ष्यत् । ' वच् सि दिप् ' इति स्थिते । ' अस्यतिवक्ति ' अनेन सेर्लोपो भवति । ' वच् दिप् ' इति जाते सूत्रम् ।

अस्यतिवक्तीति डे वचेरुमागमो वक्तव्यः । उओ । अवोच-
त् अवोचताम् अवोचन् । रुदिर् अश्रुविमोचने ।

डे । उप्रत्यये परे सति वचेर्घातोः उमागमो भवति । मिदन्त्यात्० । उओ । दिबादावट् । अवोचत् । अवोचताम् । अवोचन् । रुदिर् अश्रुविमोचने । इर् अतु-

बन्धः । ' इरितो वा ' इत्यस्य सूत्रस्य विशेषणार्थः । तिबादयः । अदादेर्लुक् । इत्येतत्सर्वं पूर्ववत् । उपधाया लघोः । अनेन गुणः । सूत्रम् ।

रुदादेश्वतुर्णां ह्रसादेः । रुदादेः परेषां तिबादिचतुर्णां मध्ये हकारवसादेः प्रत्ययस्येद् भवति ।

रोदितिः स्वपितिश्चैव श्वसितिःप्राणितिस्तथा ।

जक्षितिश्चैव विज्ञेयो रुदादिपञ्चको गणः ॥

रोदिति रुदितः रुदन्ति । रोदिषि रुदिथः रुदिथ । रोदिमि रुदिवः रुदिमः । रुद्यात्, रोदितु-रुदितात् रुदिताम् रुदन्तु । रुदिहि-रुदितात् रुदितम् रुदित । रोदानि रोदाव रोदाम ।

रुदादेश्वतुर्णां ह्रसादेः । रुदादेः (पं ए.) चतुर्णां (ष. व.) ह च वसूच ह्रसौ तौ आदी यस्य स ह्रसादिः तस्य ह्रसादेः (ष० ए०) त्रिपदं सूत्रम् । रुदादेः परस्य चतुर्णां तिबादीनां संबन्धिनो हकारादेर्वसुप्रत्याहारादेश्च प्रत्ययस्य इडागमो भवति । छित्वादादौ । अनेन स्वरादिरहिते प्रत्यये परे इडागमो भवति । रुदादयस्तु मूले श्लोकेनोक्ताः । रोदिति । रुदितः । रुदन्ति । अन्यानि मूले सन्ति । रुद्यात् । रुद्यातां । रोदितु । रुदिहि । लङ्लकारे । सूत्रम् ।

रुदादेर्दिस्योरीडटौ च वक्तव्यौ । अरोदीत्, अरोदत्, अरोद, अरुदन्तुः, रुद्यात्, रोदिता, रोदिष्यति, अरोदिष्यत्, अरोदीत् । इरितो वा । अरुदत् । अिष्वप् शये । अिइत् । स्वपिति स्वप्यात् स्वपितु-स्वपितात् । अस्वपीत् अस्वपत् सै-प्रसारणम् । सुष्वाप सुषुपतुः सुषुपुः । सुष्वपिथ-सुष्वपथ । सुप्यात्, स्वप्ता, स्वप्स्याति, अस्वप्स्यत् । अस्वाप्सीत् अस्वाप्ताम् अस्वाप्सुः । श्वस् प्राणने । श्वसिति, श्वस्यात् श्वसितु, अश्वसीत् । अश्वसत् अश्वसताम् अश्वसन् । शश्वस शश्वसतुः शश्वसुः । श्वस्यात्, श्वसिता, श्वसिष्यति, अश्वसिष्यत् । ह्यन्तक्षणेति वृद्धयभावः । अश्वसीत् । अन प्राणने ।

रुदादेः । रुदादेशातोः परशोः शिरोः जी च वक्तव्यौ । इहपवादोऽयम् । अरोदीत् । अरोदत् । उपधायाः । उरोद् । रुददतुः उरोद्विथ । रुद्यात् । रुद्यास्तां । रुद्यासुः । रोदिता । अन्यानि मूले सन्ति । अरोदीत् । इरितो वा । अनेनास्य वाङ्मत्ययो भवति । अरुदत् । अरुदताम् । अरुदन् । अत्र लिप्त्वात् शुभाभावः । निष्वप् शयने । पूर्ववत् सर्वं भवति । जि इत् । आदेः षणः स्रः । अनेन सत्वम् । 'रुदादेशतुर्णाम्' अनेनास्यापि इद् । स्वपिति । लृङ्लकारे । रुदादेशस्योः । अस्वपीत् । अस्वपत् । लिङ्लकारे द्विश्च । णक्त्वाद् पूर्वस्य । अनेन संसारणम् । क्लिप्तात्० । अत उपधायाः । सुष्वाप । यजा० । अनेन द्वितीयं संसारणम् । सुष्पतुः । अत्वतः । सुष्पिथ । सुष्प्य । संसारणम् । सुष्पात् । सुष्पास्ताम् । स्वप्ता । लृङ्लकारे सावनिटः । अनेन नित्यं वृद्धिः । अस्वाप्सीत् । झसात् । अनेन सेलेंपः । अस्वाप्तम् । अस्वाप्सुः । इवस् प्राणने । अयमपि । पूर्ववत् । श्वसिति । लृङ्लकारे दिप्सिपोरीडटौ भवतः । अश्वसीत् । अश्वसत् । लिङ्लकारे द्विश्च । पूर्वस्य । अत उपधायाः । अनेन वृद्धिः । शश्वस । शश्वसतुः । शश्वसिथ । अत्वतः शश्वत्य । शश्वस्यात् । शश्वसिता । अन्येषां रूपाणि मूले सन्ति । लृङ्लकारे 'हयन्तक्षण० ।' अनेन वृद्धचभावः । अश्वसीत् । अश्वसिष्टाम् । अश्वसिपुः । अन प्राणने । पूर्ववत्सर्वम् । अनिति । यदायं वातुः प्रपूर्वस्तदा सूत्रम् ।

अनिति । प्रपूर्वः । उपसर्गस्थान्निमित्तादनितेर्नस्य णत्वं वाच्यम् । अच्यम् । प्राणिति । अन्यात्, अनितु, आनीत्, आनत् । आन आनतुः आनुः । अन्यात्, अनिच्यति, आनिच्यत्, आनीत् आनिष्टाम् आनिषुः । जक्ष भक्षहसनयोः । जक्षिति जक्षितः ।

अनिति । उपसर्गस्थान्निमित्तादनितेर्नस्य णत्वं वाच्यम् । अनेन नकारस्यास्य णकारो भवति । सर्वर्णे० । प्राणिति । लृङ्लकारे । रुदादेः । रुरादेः । आनीत् । आनत् । लिङ्लकारे । द्विश्च । सर्वर्णे० । आन । आनतुः । आनुः । अन्यात् । अन्यास्तां । अन्यासुः । अनिता । अन्यानि मूले सन्ति । लृङ्लकारे स्वरादेः परः । अनेन द्वितीयोऽडागमो भवति । आनीत् । आनिष्टाम् । आनिपुः । जक्ष भक्षहसनयोः । पूर्ववत् सर्वं भवति । जक्षिति । जक्षितः । 'जक्ष अन्ति' इति स्थिते सूत्रम् ।

जक्षादेरन्तोऽदन उस् । जक्षजाश्टदरिद्राशास्चकासृभ्यः परस्य अन्त अत् अन उस् भवति । जक्षति, जक्षिषि, ज-

क्ष्यात्, जक्षितु, अजक्षीत्, अजक्षत्, जजक्ष, जक्ष्यात्,
जक्षिता, जक्षिष्यति, अजक्षिष्यत्, अजक्षीत् । जागृ नि-
द्राक्षये । जागृतिं जागृतः जाग्रति । जागृषि । जागृयात्,
जागृत्-जागृतात् जागृताम् जाग्रतु । जागृहि-जागृतात्
जागृतम् जागृत । जागराणि जागराव जागराम् । गुणः ।
दिस्थोर्हसात् । स्रोर्विसर्गः । अजागः अजागृताम् ।

जक्षादेरन्तोदन उस् । जक्षादेः । (पं. ए.) अन्तः । (ष. ए.) अत्
(प्र. ए.) अनः । (प. ए.) उस् । (प्र. ए.) पंचपदं सूत्रम् । जक्षजागृदरिद्राशाम्च-
कासृभ्यः परस्य अन्तः अत् भवति । अन उस् भवति । जक्षादयः केन विदाचा-
र्येण गणिताः श्लोकेन । जक्षि जागृ दरिद्राति चकास्तिः शास्तरेव च ॥ दीधीद्
वेवीद् च विज्ञेयो जक्षादिः सप्तको गणः ॥ अनेन अन्ति इत्यस्य अतिः । जक्षति ।
जक्ष्यात् । जक्षितु । जक्षितात् । जक्षिताम् । जक्षादेः । जक्षतु । जक्षिहि । रुदादे-
र्दिस्योः । अजक्षीत् । अजक्षत् । अजक्षितां । अजक्षुः । लिट्प्रकारे द्विश्च । पूर्वस्य
ह्रसादिः शेषः । जजक्ष जजक्षतुः । जजक्षुः । जजक्षिय । जक्ष्यात् । जक्ष्यास्तां ,
जक्षिता । लुङ्प्रकारे । अजक्षीत् । अजक्षिष्टाम् । अजक्षिषुः । जागृ निद्राक्षये । पूर्ववत्
तिबादयः । अदादेर्लुङ् । गुणः । अनेन गुणो भवति । जागृतिं । जाग्रतः । ऋरं ।
जक्षादेः । जाग्रति । जागृषि । अत्र ' क्लिलात्० ' अनेन पत्वं । जाग्रथः जाग्रथ ।
जागृमि । जाग्रवः । जाग्रमः । जाग्रपात् । जाग्रपातां । जाग्रयुः । जागृत् । अन्यानि
मूले सन्ति । ' जागृ ' दिप् इति स्थिते गुणः । दिस्थोर्हसात् । अनेन दिपो लोपो
भवति । स्रोर्विसर्गः । दिबादावट् । अजागः । अजागृताम् । ' जागृ अन् ' इति
स्थिते जक्षादेः । अनेन अन उस् । सूत्रम् ।

उसिजागृतेर्धातोर्गुणो वक्तव्यः । अजागरुः । अजागः अ-
जागृतम् अजागृत । अजागरम् अजागृव अजागृम् ।
जजागार ।

उसि । उसि परे सति जागृतेर्धातोर्गुणो वक्तव्यः । अनेन गुणः । अजागरुः ।
अजागः । अजागृतम् । अजाग्रत । अन्यानि सन्ति मूले । लिट्प्रकारे । द्विश्च । स-
स्वरादिः । ह्रस्वः । धातोर्नामिनः अनेन वृद्धिः । जजागार । सूत्रम् ।

जागृतेः किति गुणो वक्तव्यः । जजागरतुः जजागरुः । ज-
जागरिथ जजागरथुः जजागर । जजागार-जजागर जजा-

गरिव जजागरिम । विद् इति पक्षे आम् । जागरांच-
कार, जागरामास, जागरांबभूव, जागर्यात्, जागरिता,
जागरिष्यति, अजागरिष्यत् । ह्यन्तक्षणेति न वृद्धिः ।
अजागरिन् । दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्राति ।

जागर्तेः । जागर्तेर्धातोः किति प्रत्यये परे गुणो वक्तव्यः । अनेन गुणः ।
जजागरतुः । अन्यानि मूले सन्ति । ' विद् दरिद्रा ' अनेन सूत्रेणास्य वा आम् प्र-
त्ययो भवति । गुणः । जागरांचकार । अन्ये द्वे मूले स्तः । ' जागर्तेः ' अनेन
गुणः । जागर्यात् । जागर्यास्तां । जागर्यास्तुः । गुणः । जागरिता । अन्यानि मूले
सन्ति । लुङ्लकारे ' ह्यन्तक्षण ' अनेनास्य वृद्धेरभावः । कितु गुणः । अजागरित्
अजागरिष्टाम् । अजागरिषुः । दरिद्रा दुर्गतौ । पूर्ववत् तिवादयः । अदादेशुक् । द-
रिद्राति । दरिद्रा तस् इति जाते सूत्रम् ।

दरिद्रातेरिदालोपश्च ङिति । दरिद्रातेराकारस्य लोपो भवति
ङिति स्वरे परे इकारश्च ङिति हसे परे । दरिद्रितः दरिद्र-
ति । दरिद्राति दरिद्रिथः दरिद्रिथ । दरिद्रामि दरिद्रिवः
दरिद्रिमः । दरिद्रियात् । दरिद्रातु-दरिद्रितात् दरिद्रिताम् द-
रिद्रतु । दरिद्राहि-दरिद्रितात् दरिद्रितम् दरिद्रित । दरिद्रा-
णि दरिद्राव दरिद्राम । अदरिद्रात् अदरिद्रिताम् अदरिद्रुः ।
अदरिद्राः अदरिद्रितम् अदरिद्रित । अदरिद्राम् अदरिद्रिव
अदरिद्रिम ।

दरिद्रातेरिदालोपश्च ङिति । दरिद्रातेः (प. ए.) इत् (प्र. ए.) आ-
लोपः (प्र. ए.) । च अव्ययम् । ङिति (स. ए.) पंचपदं सूत्रम् । दरिद्रातेर्धातो-
राकारस्य ङिति स्वरे परे लोपो भवति । च ङिति हसे परे आकारस्य लोपो भव-
ति । अनेनात्र आकारस्य इकारः । दरिद्रितः । अत्र ' दरिद्रातेः ' अनेन आकारस्य
लोपः । जक्षादेः । दरिद्रति । अन्यानि मूले सन्ति । अनेनैव प्रकारेण साध्यानि ।
दरिद्रियात् । दरिद्रातु । अदरिद्रात् । लिङ्लकारे द्विश्च । संस्वरादिः । आतो ण्य
डौ । ददरिद्रौ । ' ददरिद्रा अतुस् ' इति जाते सूत्रम् ।

णप्वुण्सयुटो हित्वा अन्यस्माद्दरिद्रातेरनप्यालोपो लुङि वा । ददरिद्रौ ददरिद्रतुः ददरिद्रुः । ददरिद्रिथ ददरिद्रथुः । पक्षे । दरिद्रांचकार, दरिद्रात्, दरिद्रिता, दरिद्रिष्यति, अदरिद्रिष्यत्, अदरिद्रीत्, अदरिद्रिष्ठाम् अदरिद्रिषुः । पक्षे । अदरिद्रासीत् अदरिद्रासिष्ठाम् अदरिद्रासिषुः । शास् अनुशिष्टौ । शास्ति ।

णप् वुण् सयुटः । णप् वुण् सयुटः हित्वा अन्यस्मात् दरिद्रातेर्घातोरेनपि आकारस्य लोपो भवति लुङ्लकारे वा आकारस्य लोपो भवति । अनेनाकारस्य लोपः । ददरिद्रतुः । ददरिद्रिथ । ' विद् दरिद्रा ' अनेन सूत्रेणास्य धातोर्वा आम्प्रत्ययो भवति । णप् । अनेनाकारस्य लोपः । अन्यत् साधनं तु पूर्ववत् ज्ञेयम् । दरिद्रांचकार । दरिद्रामास । दरिद्रांबभूव । णप् वुण् अनेनाकारस्य लोपः । ददरिद्रथात् । दरिद्रथास्तां । दरिद्रथासुः । अयं धातुः । सेट् । अतः ' सिसता ' अनेनेद् भवति । ' णप् वुण् ' अनेनाकारस्य लोपः । दरिद्रिता । दरिद्रिष्यति । अदरिद्रिष्यत् । लुङ्लकारे । अदरिद्रीत् । अदरिद्रिष्ठाम् । अदरिद्रिषुः । ' लुङि वा ' इत्युक्तत्वात् । वा आकारलोपः । तत्पक्षे । ' आदन्तानां ' अनेनेद्सकौ भवतः । अदरिद्रासीत् । । अदरिद्रासिष्ठाम् । अदरिद्रासिषुः । समाप्तोऽयं धातुः । शास् अनुशिष्टौ । पूर्ववत् तिबादयः । अदादेर्लुक् । अनेनापो लुग् भवति । शास्ति । शास् सस् इति स्थिते सूत्रम् ।

शासेरिः । शास्तेराकारस्येकारादेशो भवति किति ङिति हसे ङे च परे । घसादेः षः । शिष्टः शासति । शास्ति शिष्टः शिष्ट । शास्मि शिष्वः शिष्वः । शिष्यात् । शास्तु शिष्टात् शिष्टाम् शासतु । जह्येधिशायि० । शायि-शिष्टात् शिष्टम् शिष्ट । शासानि शासाव शासाम ।

शासेरिः । शासेः (ष. ए.) इः । (प्र. ए.) शास्तेर्घातोराकारस्य इकारो भवति किति ङिति हसं ङे च परे । अनेन आकारस्य इकारः । घसादेः षः । अनेन सूत्रेण सस्य षः । शिष्टः । शासति अस्मिन् रूपे ' जक्षादेः ' अनेन अन्तोऽत् अन उस् । अन्यानि मूले सन्ति । लोट्लकारस्य मध्यमपुरुषैकवचने । ' जह्येधिशायि-
५

धि ' अनेन हिसहितस्य शाधिनिपातो भवति । शाधि । अस्यान्यानि सन्ति शू० ।
लुङ्लकारे ' शास् दिप् ' इति जाते । सूत्रम् ।

दिपि सस्य तः सिपि वा । दिपि परे सस्य तकारो भव-
ति सिपि तु वा भवति । अशात् अशिष्टाम् अशासुः ।
अशात्-अशाः अशिष्टम् अशिष्ट । अशासम् अशिष्व अ-
शिष्म । शशास शशासतुः शशासुः । शिष्यात्, शासिता,
शासिष्यति, अशासिष्यत् । लिट्पुपादेर्ङः । शासेरिः । अ-
शिषत् । चकासृ दीप्तौ ऋइत् । चकास्ति चकास्तः च-
कासति । चकास्यात् । चकास्तु-चकास्तात् चकास्ताम्
चकासतु । झसाद्धिर्हेः ।

दिपि सस्य तः सिपि वा । दिपि (स. ए.) सस्य (प. ए.) तः (प्र.
ए.) सिपि । (स. ए.) वा (अव्ययम्) । सकारान्तस्य धातोः सकारस्य दिपि परे
तकारो भवति सिपि तु विकल्पेन भवति सस्य तः । अनेन सकारस्य तकारः ।
विस्थोर्हसात् । अनेन दिपो लोपः । दिवादावट् । अशात् । सिपि परे द्वेरूपे भवतः ।
वाग्रहणात् । अशात् । अशाः । अन्यानि सन्ति । लिङ्लकारे द्विश्च । पूर्वस्य । ह्रस्वः ।
शशास । शशासतुः । शशासिथ । शासिता । शासिष्यति । लुङ्लकारे लिट्पुपादेर्ङः ।
अनेन ङप्रत्ययो भवति । शासेरिः । अनेनाकारस्येकारो भवति । घसादेः पः ।
अनेन सस्य षः । दिवादावट् । अशिषत् । अशिषताम् । अशिषुः । चकासृ दीप्ती ।
ऋकार इत् । प्रत्ययलुकादि सर्वं पूर्ववत् । चकास्ति । प्रथमपुरुषस्य बहुवचने जक्षादः
अनेन सूत्रेण अन्तः अत् अन उस् भवति । चकासति । चकास्यात् । चकास्तु ।
अस्य लकारस्य मध्यमपुरुषस्यैकवचने झसाद्धिर्हेः । अनेन होर्षिः । ' चकाम् धि '
इति जाते सूत्रम् ।

धौ सलोपो वाच्यः । चकाधि । चकास्तात् चकास्तम्
चकास्त । अचकात् अचकास्ताम् अचकासुः । अचकात्
अचकाः । कासादिप्रत्ययादाम् । चकासांचकार, चकास्यात्,
चकासिता, चकासिष्यति, अचकासिष्यत् । अचकासीत्
अचकासिष्टाम् अचकासिषुः । इत्यदादिषु परस्मैपदिप्रक्रिया ॥

धौ० । धिप्रत्यये परे सति सकारस्य लोपो भवति । अनेन सकारस्य लोपः । चकाधि । लह्लकारे । 'चकास् दिप्' इति स्थिते दिपि 'सस्य तः' अनेन सस्य तः । दिस्पोर्हसात् । दिबादावट् । अचकात् । अस्य प्रथमपुरुषस्य बहुवचने जक्षादेः । अनेन अन् उस् । अचकासुः । अन्यानि मूले सन्ति । कासादिप्रत्ययादाम् । अनेनास्य धातोराम्प्रत्ययो भवति । चकासांचकार । चकासामास । चकासांबभूव । चकास्यात् । चकास्यास्तां । चकास्यासुः । 'सिसता' अनेनेट् । चकासिता । अन्यानि मूले सन्ति । लह्लकारे । अचकासात् ॥ इत्यदादिगणे परस्मैपदिप्रक्रिया कथिता ॥

अथात्मनेपदिप्रक्रिया । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । इकार उच्चारणार्थः । ङकार आत्मनेपदार्थः । स्कोराद्योश्च । घृत्वम् । चष्टे चक्षते । आतोऽन्तोदनतः । चक्षते । षढोः कः से । चक्षे चक्षथे चङ्ङ्हे । चक्षे चक्ष्वहे चक्षमहे । चक्षीत, चष्टाम्, अचष्ट अचक्षाताम् अचक्षत ।

अथात्मनेपदिप्रक्रिया कथ्यते । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । इकार उच्चारणार्थः । ङकार आत्मनेपदार्थः । तद्भादयः प्रत्यया भवन्ति । अण् कर्त्तरि।अदादेर्लुक्।अनेनापो लुग्भवति तदाचक्षते इति जाते । स्कोराद्योश्च । अनेन ककारस्य लोपः।ष्टुभिः ष्टुः।चष्टे।चक्षातो।आतो-न्तोदनतः।अनेन अन्तः अत्।चक्षते।चक्ष् से इति जाते स्कोराद्योश्च अनेन कस्य लोपः। षढोः कः से । अनेन षस्य कः । क्लिलात् । कषसंयोगे क्षः । चक्षे । चक्ष् घ्वे इति जाते स्कोराद्योश्च । षोढः । चङ्ङ्हे । अन्यानि सुगमानि । चक्षीत । चक्षीयाताम् । चक्षीरन् । चष्टां । चक्षातां । चक्षतां । स्कोराद्योश्च । घृत्वं । चष्टाः । अन्यानि तु सुगमान्येव तथापि लिखामि । चक्षाथाम् । चङ्ङ्ङ् । चक्षै । चक्षावहे । चक्षावहे । अचष्ट । अचक्षाताम् । अचक्षत । अचष्टाः । अचक्षाथाम् । अचङ्ङ्ङ् । अचक्षि । अचक्ष्वहि । अचक्षमहि । 'चक्ष् णप्' इति स्थिते सूत्रम् ।

चक्षिङोऽनपि ख्याञ् कशाञ्चौ णादौ वा वक्तव्यौ । चख्यौ चख्यतुः चख्युः । चक्षौ चक्षतुः चक्षुः । चचक्षे, ख्यायात्, ख्येयात्, कशायात्, कशेयात्, ख्यासीष्ट, कशासीष्ट, ख्याता २, कशाता २, ख्यास्यति, ख्यास्यते, कशास्यति,

कशास्यते, अख्यास्यत्, अख्यास्यत, अकशास्यत्, अ-
कशास्यत । पुषादित्वान्छः । अख्यत् ।

चक्षिडः । चक्षिडधातोरनपि विषये ख्याञ्छ्क्षानौ वक्तव्यौ णादौ वा वक्त-
व्यौ । गुरुत्वात्सर्वस्वादेशः । अकार उभयपदार्थः । ख्या णप् इति जाते द्विश्च ।
पूर्वस्य इसादिः । कुहोशुः । झपानां । आतो णप् ङौ । चख्यौ । आतोनपि । चख्य-
तुः । चख्युः । अत्वतः । चख्यथ । चख्याथ । चख्ये । चख्याते । चख्यिरे । क-
शाञ्जादेशे कृते । द्विश्च । पूर्वस्य । ङ्ह्रस्वः । कुहोशुः । आतोणढ्यौ । चक्षौ । आतो-
नपि । चक्षतुः । अत्वतः । चक्षथ । चक्षाय । चक्षे । चक्षते । चक्षिरे ।
एतयोः प्रत्यययोर्विकल्पः । तदा चक्ष् णप् इति स्थिते द्विश्च । पूर्वस्य । चक्षे । च-
चक्षाते । चचक्षिरे । संयोगादेरादन्तस्य । ख्यायात् । ख्येयात् । कशायात् । कशे-
यात् । अन्यानि मूले सन्ति । सर्वत्र विकल्पेन ख्याञ्छ्क्षानौ भवतः । अत एक-
स्मिञ्कारे द्विधा रूपाणि भवन्ति । लुङ्लकारे । लिट्पुपादेशः । दिवादावट् । आ-
तोऽनपि । अख्यत् । अख्यताम् । अख्यन् । आत्मनेपदे सूत्रम् ।

अस्यतिवक्तिख्यातीनामात्मनेपदे सेर्षे वाच्यः । अख्यत ।
अकशासीत् अकशास्ताम् । ईड् स्तुतौ । खसे चपा झ-
सानाम् । ईट्टे ईडाते ईडते ।

अस्यति० अस्यतिवक्तिख्यातीनां धातूनामात्मनेपदे सेर्षे वाच्यः । अनेन
सेर्षः । आतोऽनपि । अख्यत । अख्येताम् । अख्यन्त । कशाञ्जादेशे सति । लुङ्-
लकारे । आदन्तानां । अनेनेट्टसकौ भवतः अकशासीत् । अकशासिष्टाम् । अकशा-
सिषुः । अकशास्त । अकशासातां । अकशासत । अकशास्थाः । अकशासाथाम् ।
अकशास्व् । ईड् स्तुतौ । पूर्ववत् तिवादयः । अदादिलुक् । इड् ते इति जाते ।
खसे चपा झसानां । अनेन ङकारस्य टकारः । टुभिः टुः । ईट्टे । ईडाते । आतोन्तां-
दनतः । ईडते । इड् से इति स्थिते सूत्रम् ।

ईडीशोः सध्वयोरिड्कव्यः । ईडिषे ईडाथे ईडिध्वे । ईडे
ईड्हे ईड्हे । ईडीत, ईडाम्, ऐट्ट ।

ईडीशोः । ईडीशोर्धात्वोः सध्वयोः प्रत्यययोरिड् वक्तव्यः । अनेनेट्ट । क्लिप्ता-
त्० । ईडिषे । ईडाथे । ईड् ध्वे इति जाते पूर्वोक्तेनैव सूत्रेण इट् । ईडिध्वे । अन्यानि
मूले सन्ति । लिङ्लकारे । ईडित । ईडीयाताम् । ईडीरन् । इत्यादीनि रूपानि क्षान-
व्यानि । लोट्लकारे । ईडां ईडाताम् ईडतां । ईडीशोः अनेनेट्ट क्लिप्तात्० । ईडिध्व
ईडाथां ईडिध्वं । लघुपधत्वाभावाच्च गुणः । ईडे ईडावहे ईडामहे । लङ्लकारे । ईडे

तन् इति जाते । खसे चपा० । घुभिः घुः । दिबादावट् । स्वरावेः परः । अइए । ए-
ऐऐ । ऐट्ट । ऐडाताम् । ऐडत । ऐट्टाः । ऐडार्था । ऐड् ध्वमिति जाते । ईडीशोः
अनेनेटि प्राप्ते सति सूत्रम् ।

लडो ध्वस्य नेट् । ऐड्दुम्, ईडांचक्रे, ईडिषीष्ट, ईडिता,
ईडिष्यते, ऐडिष्यत, ऐडिष्ट । ईश् ऐश्वर्ये । ईष्टे, ईशिषे ।
ईशीत, ईष्टाम्, ऐष्ट, ईशांचक्रे, ईशिषीष्ट, ईशिता, ई-
शिष्यते, ऐशिष्यत, ऐशिष्ट । आस् उपवेशने । आस्ते,
आसीत, आस्ताम्, आस्त । कासादित्वादाम् । आसांच-
क्रे, आसिषीष्ट, आसिता, आसिष्यते, आसिष्यत, आसि-
ष्ट । वस् आच्छादने । वस्ते वसीत अवसीष्ट । षूड् प्राणि-
गर्भविमोचने । आदेः ष्णः स्रः । सूते, सुवीत, सूताम् ।

लडः । लड्लकारस्य ध्वप्रत्ययस्य इट् न भवति, अनेन तन्निषेधः । घुभिः
घुः । ऐड् ध्वम् । कासादिप्रत्ययादाम् । अनेन आम् प्रत्ययः । अन्यत् साधनं तु पूर्व-
वत् । ईडांचक्रे । अन्यानि सुगमानि । ईडिष्ट । अन्यानि मूले सन्ति । अन्येषां ।
लड्लकारे । भूतेसिः सिसता० । किलात्० । घुभिः घुः । द्वौ अमागमौ । अइए ।
एऐऐ । ऐडिष्ट । ऐडिषातां ऐडिषत । अन्यानि सुगमानि । ईश् ऐश्वर्ये 'छशष'
अनेन शकारस्य षकारः । घुभिः घुः । इष्टे ईशाते ईशते ॥ 'ईडीशोः' अनेनेट्
किलात्० । ईशिषे । ईशाथे ईशिष्वे । ईशे । ईश्वहे ईश्वहे । ईशीत ईशीपातां । इ-
शीरन् । लोट्लकारे । ईशां ईशातां इशतां । 'ईडीशोः' अनेनेट् किलात् । ईशिष्व
ईशाथां ईशिष्व्वादीर्घोपधत्वात् गुणः । ईशै ईशावहे । ईशामहे । लड्लकारे । अमाग-
मद्वयं भवति । अन्यत् साधनं तु पूर्ववत् । ऐष्ट । ऐशातां । ऐशत । ऐष्टाः । ऐशा-
थां । लडो ध्वस्य । अनेन सूत्रेण इड्निषेधः । छशष० । घुभिः घुः । ऐड्दुम् । लिड्ल-
कारे । कासादिप्रत्ययादाम् । ईशांचक्रे । ईशामास । ईशांबभूव । सिसता० । ईशिषी-
ष्ट । अत्र किलादनेन षत्वं । लड्लकारे । अमागमद्वयं । ऐशिष्ट । ऐशिषातां । ऐ-
शिषत । सुगमोऽयं धातुः । आस् उपवेशने । अप्कर्तरि । अदादेल्लुक् । आस्ते ।
आसाते । आसते । अत्र आतोन्तोदनतः । अनेन अन्तः अत् । आसीत । आसीपाताश् ।
आसीरन् । आस्ताम् । आसाताम् । आतोन्तोऽदनतः । आसतां । आस्त आसातां आ-
सत । कासादिप्रत्ययादाम् । आसांचक्रे । आसामास । आसांबभूव । 'सिसता' अनेनेट् ।
आसिषीष्ट । अन्येषां सन्ति मूले रूपानि । तानि सुगमान्येव । अतो व्याख्यानं
न कृतम् । लड्लकारे द्वौ अटौ । सवर्णे । आसिष्ट । आसिषाताम् । आसिषत । वस्

आच्छादने । अप् कर्त्तरि । अदादेर्लुक् । इत्यादि सर्वं पूर्ववद् । तआदयः प्रत्यया भवन्ति । वस्ते । वसाते । वसते । वसीत । वसीयाताम् । वसीरन् । वस्तां । वसातां । वसतां । आतोन्तोदनतः । अनेन अन्तः अत् । पूर्वरूपम् । वस्तां । वसातां । वसतां । अन्यानि सुगमानि । लिट् लकारे । द्विश्च । पूर्वस्य हसादिः । लोपः पचां कित्ये चास्य । अनेन सूत्रेण णत्वपूर्वलोपौ प्राप्नौ । वादित्वाच्च भवतो णत्वपूर्वलोपौ । ववसे । ववसाते । ववसिरे । क्रादेर्णादिः । अनेनेट् । क्लिलात्० । ववसिषे । अन्यानि सुगमानि । 'सिसता' अनेनेट् । क्लिलात्० । वसिषीष्ट । वसिता । वसिष्यति । अवसिष्यत् । लुङ् लकारे । अवसिष्ट । अवसिषातां । अवसिषत । अत्र । आतोन्तोदनतः । अनेन अन्तः अत् भवति । अन्यानि सुगमानि । षूङ् प्राणिगर्भविद्योचने । पूर्ववद् सर्वम् । आदेः षणः स्रः । अनेन षस्य सः । सूते । नुधातोः । अनेन उड् । सुवाते । आतोन्तोदनतः । सुवते । क्लिलात्० । सूषे । सुवाथे । सूष्वे । सुवे । सूवहे । स्रभे । नुधातोः । सुवीत । सुवीयातां । सुवीरन् । सूतां । नुधातोः । सुवातां । आतोन्तोद० । सुवतां । क्लिलात् । सूष्व । सुवाथां । सूष्वम् । 'सू ऐप्' इति जाते । गुणः । अनेन गुणे प्राप्ते तन्निषेधकृत् सूत्रम् ।

सूतेः पिति गुणाभावो वाच्यः । सुवै सुवावहै सुवामहै । असूत, सुषुवै, स्वरति० । इति वेट् । सविषीष्ट-सोषीष्ट, सविता-सोता, सविष्यते-सोष्यते, असविष्यत-असोष्यत, असविष्ट-असोष्ट । शीङ् स्वप्ने ।

सूतेः । सूतेर्धातोः पिति प्रत्यये परे गुणस्य अभावो वाच्यः । किं तु नु धातोः । अनेन उड् भवति । सुवै । सुवावहै । सुवामहै । लङ् लकारे । असूत । असु-वातां । आतोन्तो० । असुवत । इत्यादीनि रूपानि ज्ञातव्यानि । लिट् लकारे द्विश्च । सस्वरादिः । क्लिलात्० । नुधातोः । सुषुवे । सुषुवाते । सुषुविरे । इत्यादीनि । स्वरति स्रयति । अनेनास्य धातोरिङ् विकल्पः । सिसता । गुणः । ओ अड् । सविषी-ष्ट । इडभावे गुणः । सोषीष्ट । अन्येषां लकाराणां द्वेरूपे मूले स्तः । लुङ् लकारे । सिसता० । अनेनेट् । पूर्वं भूते सिः । अनेन सिप्रत्ययः । क्लिलात्० । घृत्वम् । दिवा-दावट् । असविष्ट । असविषातां । असविषत । इडभावे । असोष्ट । असोपाताम् । असो-षत । इत्यादीनि रूपानि ज्ञातव्यानि । शीङ् स्वप्ने । ङकार आत्मनेपदार्थः । सूत्रम् ।

शीङ्ः सर्वत्र गुणो भवत्यपि विषये । शेते शयते ।

शीङ्ः । शीङो धातोः सर्वत्र अपि विषये गुणो भवति । अनेनास्य धातोः स-

चत्र गुणो भवति । शेते । ए अय् । शयाते । गुणे कृते । ' शे अन्त ' इति जाते आतोन्तोदनतः । शे अते । इति जाते सूत्रम् ।

शीङोऽतो रुट् । शीङः परस्यादित्येतस्य रुडागमो भवति । शेरते, शयीत । शेताम् शयाताम् शेस्ताम् । अशेत अशयाताम् अशेरत । शिष्ये शिष्याते । शयिषीष्ट, शयिता, शयिष्यते, अशयिष्यत, अशयिष्ट । इङ् अध्ययने । अधिपूर्वः । अधीते अधीयाते अधीयते । अधीयीत । अधीताम् अधीयाताम् अधीयताम् । अध्यैत । इयादेशे कृते पश्चाद् रुडागमद्वयम् । अध्यैयाताम् अध्यैयत ।

शीङोऽतोरुट् । शीङः (पं. ए.) अतः (पं. ए.) रुट् (प्र. ए.) शीङ्घातोः परस्य अत् इत्येतस्य रुडागमो भवति । टित्त्वादावौ । टकारश्चित्कार्यार्थः । उकार उच्चारणार्थः । शेरते । शेपे । शयाथे । शेध्वे । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि । तानि सुगमान्येव । शयीत । शयीयातां । शयीरन् । शेतां । शयातां । शीङोत्तोरुट् । अनेनरुट् । शेस्तां । अशेत । अशयातां । रुडागमः । अशेरत । अन्यानि सुगमानि । लिट्प्रकारे द्विश्च सस्वरादिः । ह्रस्वः । नुधातोः । अनेन यकारः । शिङ्ये । शिङ्याते । शिङ्यरे । अन्यानि सुगमानि । गुणः । ए अय् । शयिषीष्ट । अत्र क्लृप्तम् । अनेन सकारस्य षकारो भवति । लुङ्प्रकारे । अशयिष्ट । अशयिषाताम् । अशयिषतं । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि । इङ् अध्ययने । अयं धातुर्नित्यमधिपूर्वः । ङकार आत्मनेपदार्थः । सवर्णेदीर्घः सह । अधीते । अधि इ आते इति जाते ' नुधातोः ' अनेन इय् । सवर्णे । अधीयाते । अधीयते । अधीषे । क्लृप्तम् । अनेन षकारः । अधीयाथे । अधीध्वे । अधीषी । अधीवहे । अधीमहे । अधीयीत । अधीयीयातां । अधीयीरन् । लोट्प्रकारे । अधीतां । अधीयाताम् अधीयताम् । लुङ्प्रकारे । अधि इ तन् इति जाते । दिवादावद् । स्वरादेः । अनेन द्वितीयोऽडागमः । अइय् । एऐये । इयंस्वरे । अध्यैत । इयादेशे कृते पश्चाद् रुडागमद्वयम् । अध्यैयातां । अध्यैयत । अध्यैथाः । अन्यानि सुगमानि । पूर्वोक्तेरेव सूत्रैः सिध्यन्ति । लिट्प्रकारे । अधि इ णप् इति स्थिते । सूत्रम् ।

ईङो णादौ गा वक्तव्यः । अधिजगे, अध्यैषीष्ट, अध्येता, अध्येष्यते, अध्यैष्यत ।

ईङः । ईङो धातोर्णादौ परे गा इत्यादेशो वक्तव्यः । गुरुत्वात्सर्वादेशः ।

अधि गा णप् इति जाते द्विश्व । ह्रस्वः । कुहोश्वुः । आतोऽर्नापि । अनेन आकार-
स्य लोपो भवति । अधिजगे । अधिजगाते । अधिजगिरे । इत्यादीनि । अध्येपीष्ट ।
अध्येता । अध्येष्यते । अडागमद्वयम् । अध्येष्यत । अध्येष्येताम् । अध्येष्यन्त ।
इत्यादीनि । सूत्रम् ।

इडो वा गी सौ लङि च तत्परस्य प्रत्ययस्य ङित्वं वाच्यम् ।
ङित्त्वाद्गुणो न । अध्यगीष्यत अध्यगीष्येताम् अध्यगीष्य-
न्त । अध्येष्यत । अध्यगीष्ट अध्यगीषाताम् अध्यगीषत ।
अध्येष्ट अध्येषाताम् अध्येषत । इत्यदादिष्वात्मनेपदिप्र-
क्रिया ॥

ईडो० ॥ इङ्घातोर्वा गी इत्यादेशो भवति सौ परे च लङि विषये । तस्मा-
त्परस्य प्रत्ययस्य ङित्वं वाच्यम् । अनेन गी इत्यादेशः । ङित्त्वाद्गुणाभावो भवति ।
अध्यगीष्यत । अध्यगीष्येताम् अध्यगीष्यन्त । लुङ्लकारे । 'इडोवा' अनेन
गीरादेशः । भूते सिः । क्लिप्तात्० । ष्ट्वम् । अध्यगीष्ट । अध्यगीषातां । अध्यगी-
षत । अन्यानि सुगमानि । गीरादेशाभावे । अडागमद्वयम् । गुणः । एरेरे । इ पं
स्वरे । अध्येष्ट । अध्येषातां । अध्येषत । इत्यादीनि रूपानि ज्ञातव्यानि । इत्पा-
त्यनेपदिप्रक्रिया समाप्तिं प्राप्ता ॥

॥ अथोभयपदिप्रक्रिया प्रदर्शयते ॥

द्विष् अप्रीतौ । अकार उभयपदार्थः । द्वेष्टि, द्वेष्टे, द्विष्यात्,
द्विषीत, द्वेष्टु, द्विष्टात्, द्विष्टाम्, अद्वेष्ट्-अद्वेष्ट् अद्विष्टाम् अ-
द्विष्टुः, अद्विषन्, अद्विष्ट, दिद्वेष, दिद्विषे, द्विष्यात्, द्वि-
शीष्ट, द्वेष्टा, द्वेक्ष्यति, द्वेक्ष्यते, अद्वेक्ष्यत्, अद्वेक्ष्यत । हश्
षान्तात्सक् । अद्विक्षत् अद्विक्षताम् ।

अथोभयपदिप्रक्रिया प्रदर्शयते । द्विष् अप्रीतौ । अकार उभयपदार्थः ।
तिबादयस्तथादयश्च प्रत्यया भवन्ति । अप् कर्त्तरि । अनेन चतुर्षु लकारेषु अग्रप्रत्य-
यो भवति । अदादेर्लुक् । अनेन तस्य लुग् भवति । 'द्विष् तिष्' इति जाते
गुणः । ष्टुभिः ष्टुः । द्वेष्टि । द्विष्टः । द्विषन्ति । 'द्विष् सिष्' इति स्थितं गुणः ।
षट्ठोः कः से । अनेन षस्य कः । क्लिप्तात्० । कपसंयोगे० । द्वेष्टि । द्विष्टः । द्विष्ट ।
द्वेष्मि । द्विष्वः । द्विष्मः । द्विष्टे । द्विषाते । द्विषते । द्विष्यात् । द्विष्यारतां । द्वि-
ष्यासुः । द्विषीत । द्विषीयातां । द्विषीरन् । द्वेष्टु । द्विष्टात् । द्विष्टां । द्विषन्तु ।

‘द्विष् हि’ इति जाते झसादिर्हेः । षोढः । घृत्वम् । द्विङ्कि । द्विष्ठात् । द्वेषाणि । द्वेषाव । द्वेषाम । द्विष्ठां । द्विष्ठातां । द्विष्ताम् । इत्यादीनि । द्विष् दिप् इति जाते । गुणः । षोढः । दिस्योर्हसात् । वावसाने । दिबादावद् । अनेन पूर्वमहागमः । अद्वेद् । अद्वेद् । अद्विष्ठां । आदन्तविदद्विष्ताम् । अनेन वा अन उस् भवति । अद्विष्तुः । अद्विष्न् । अन्यानि सुगमानि । आत्मनेपदे । अद्विष्त् । अद्विष्ताताम् । अद्विष्त । ‘द्विष् णप्’ इति स्थिते । द्विश्च । पूर्वस्य । उपधाया लघोः । अनेन गुणः । दिद्वेष दिद्विष्तुः । दिद्विष्तुः । दिद्वेषिथ । दिद्विषे । दिद्विष्ताते । दिद्विषिरे । द्विष्पात् । दिस्योः । अनेन गुणनिषेधः । षोढोः कः से । किलात्० । कषसंयोगे० । द्विष्तीष्ट । द्वेष्ठा । उपधाया लघोः । अनेन गुणः । द्वेष्ठा । अन्येषां लकाराणां रूपानि सुगमानि । लुङ्लकारे । ह्रशषान्तात् सक् । अनेन सक्रप्रत्ययो भवति ॥ किच्चाहुणाभावः । षोढोः कः से । किलात्० । कषसं० । अद्विष्तात् । अद्विष्ताताम् । अद्विष्न् । आत्मनेपदेऽपि सक्रप्रत्ययो भवति । अद्विष्तात् ।

सस्यात्मनेपदे स्वरे टिलोपो वाच्यः । अद्विष्ताताम् अद्विष्तात् । दुह् प्रपूर्णे । दादेर्धः । दोग्धि दुग्धः दुहन्ति । धोक्षि दुग्धः दुग्ध । दोग्धि दुह्नि दुह्निः दुह्निः । दुग्धे, दुह्यात्, दुहीत, दोग्धु ।

आत्मनेपदे स्वरे टिलोपो वाच्यः । अनेन टेलोपः । अद्विष्ताताम् । अद्विष्तात् । अद्विष्तायाः । अद्विष्तायाम् । अन्यानि सुगमानि । दुह् प्रपूर्णे । अकार उभयपदार्थः । ‘दुह् तिप्’ इति जाते दादेर्धः । अनेन हस्य घः । उपधाया लघोः । अनेन सर्वत्र गुणनिमित्ते प्रत्यये परे गुणो भवति । ‘दोह् तिप्’ इति जाते तथोर्धः । झवेज्जवाः । दोग्धि । दुग्धः । दुहन्ति । दुह् सिप् । इति जाते दादेर्धः । आदिज्जवानाम् । उपधायाः । ससेचपा० । किलात् । कषसंयोगे क्षः । धोक्षि । अन्यानि मूले सन्ति । दुग्धे । दुहाते । दुहते । अत्र आतोन्तोदनतः । अनेन अन्तः अत् । दुह्यात् । दुह्याताम् । दुह्युः । दुहीत । दुहीयाताम् । दुहीरन् । दोग्धु । दुग्धात् । दुग्धाम् । दुहन्तु । सूत्रम् ।

हकारस्य क्वचिज्झस्भावो वाच्यः । दुग्धि दुग्धाम् । अधोक् अधोग् अधुग्धाम् अधुहन् । अधुग्ध, दुदोह, दुदुहे, दुह्यात्, धुक्षीष्ट, दोग्धा, दोग्धा, धोक्षयति, धोक्षयते, अधोक्षयत्, अधोक्षयत, अधुक्षत्, अधुक्षत ।

हकारस्य क्वचित् स्थाने झस्भावो वाच्यः । अनेन हकारो झस्वत्

ज्ञातव्यः । दादर्धः । अनेन धत्वम् । झसाद्धिर्हैः । झवे जबाः । दुग्धि । दुग्धात् ।
दुग्धं । दुग्ध । उपघायाः । दोहानि । दोहाव । दोहाम । दुग्धां । दुहातां । दुहतां ।
दुहस्व । इति जाते दादर्धः । आदिजबानां । खसे चपा झसानाम् । क्लिलात्० ।
कषसंयोगे० । धुक्ष्व । दुहायाम् । धुग्ध्वम् । दोहै । दोहावहै । दोहामहै । 'दुह् दिप्'
इति जाते दादर्धः । गुणः । दिस्योर्हसात् । आदिजबानां । वावसाने । दिवादावद् ।
अधोक् । अधोग् । अदुग्धां । अदुहन् । अधोक् । अधोग् । अदुग्धं । अदुग्ध ।
गुणः । अदोर्हं । अदुह् । अदुह् । अदुग्ध । अदुहाताम् । अदुहत । अदुग्धाः । इ-
त्यादीनि रूपाणि ज्ञेयानि । लिट् लकारे द्विश्र । पूर्वस्य । उपघाया लघोः । दुदोह ।
दुदुहत्तुः । दुदुहुः । उपघाया लघोः । दुदोहिथ । इत्यादीनि आत्मनेपदे । दुदुहे ।
दुदुहाते । दुदुहिरे । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि वैयाकरणैः । दुह्यात् । दुह्या-
स्तां । दुह्यासुः । दुह् सीष्ट इति स्थिते । दिस्योः अनेन गुणनिषेधः । दादर्धः ।
आदिजबानां । खसे चपा० । क्लिलात्० । कषसंयोगे । धुक्षीष्ट । दुह् ता इति
स्थिते । धत्वम् । गुणः । तथोर्धः । झवेजबाः । दोग्धा । दोग्धा । दुह् स्यप् तिप्
इति जाते धत्वं । गुणः । आदिजबानां । खसेचपा० । षत्वम् । कषसंयोगे क्षः ।
धोक्ष्यति । धोक्ष्यते । अधोक्ष्यत् । अधोक्ष्यत । लृट् लकारे । हशषान्तात् सक्
अनेन सक् प्रत्ययो भवति । सिविषये किच्चाहुणाभावः । धत्वं । धत्वं । कत्वं ।
क्लिलात्० । कषसंयोगे क्षः । अधुक्षत् । अधुक्षताम् । अधुक्षन् । आत्मनेपदे ।
अधुक्षत । स्रजम् ।

दुह् दिह् लिट् दुहूभ्यः सको लुग्वा वकारतवर्गयोरिति । अदु-
ग्ध अधुक्षाताम् अधुक्षत । अदुग्धाः-अधुक्षथाः अधुक्षाथा-
म् अधुग्ध्वम् अधुक्षध्वम् । अधुक्षावहि-अदुह्वहि अधुक्षाम-
हि । दिह् उपचये । दोग्धि । तद्वत् । लिह आस्वादाने ।
होढः । लेढि । तद्वत् । ष्टुन् स्तुतौ । आदेः ष्मः स्रः । ओरौ ।
स्तौति-स्तुवीति स्तुतः-स्तुवीतः स्तुवन्ति । स्तुते-स्तुवीते स्तु-
यात्-स्तुवीयात् । स्तौतु-स्तुवीतु स्तुतात्- स्तुवीतात् स्तुता-
म्-स्तुवीताम् स्तुवन्तु । स्तुहि-स्तुतात् स्तुवीहि स्तुवीतात् ।
अस्तौत्, अस्तवीत् अस्तुताम् अस्तुवीताम् अस्तुवन् ।
अस्तुत अस्तुवीत । तुष्टाव । तुष्टुवतुः तुष्टुवुः । क्रा-
दित्वाच्चेद् । तुष्टोथ । तुष्टुवधुः तुष्टुव । तुष्टाव तुष्टुव तु-

धुम् । तुष्टुवे, स्तूयात्, स्तोषीष्ट, स्तोता, स्तोता, स्तोष्यति,
स्तोष्यते, अस्तोष्यत्, अस्तोष्यत ।

दुह्दिह्लिह्गुह्भ्यः । अनेन सको लृक् । 'अदूह तन्' इति जाते
प्रत्ययः । तयोर्थः । झवे जबाः । अदुग्घ । सस्यात्मने० । अनेन टिलोपः । अधुञ्जाता ।
अधुञ्जत । यकारेऽपि सको लृग् भवति । विकल्पेनैव लृकि सति । 'अदूह
थास्' इति जाते । वत्वं । तयोर्थः । झवे जबाः । अदुग्घाः । अधुञ्जयाः । अधुञ्जायाः ।
ध्वेऽपि सको लृक् । अदुग्घं । अधुञ्जध्वं । अधुञ्जि । अधुञ्जावहि । अधुञ्जावहि ।
समाहोऽयं धातुः । दिह उपचये । अयं धातुः पूर्ववत् । लिह आस्वादने । आस्वादनमीष-
द्भक्षणम् । पूर्ववत् प्रत्यया भवन्ति । अदादिर्लृक् । लिह तिप् इति जाते होढः । त-
योर्थः । हुत्वं । उपधायाः । ढिढोलोपः । दीर्घश्च । लेढि । लीढः । लिहन्ति । आत्म-
नेपदे लीढे । लिहाते । लिहते । लिह्यात् । लिहीत् । लोट्लकारे । लेढु । लीढात् ।
लीढां । लिहन्तु । 'लिह हि' इति स्थिते । अत्र झस्परत्वाभावात् 'होढः' अनेन
दत्वं न भवति । परं । क्वचिदपदान्तेऽपि पदान्तताश्रयणीया । अनेन पदान्तत्व-
माश्रित्य होढः । अनेन ढकारो भवति । अथवा हौ ढकारोऽपि झस्वत् । इति सर-
स्वतीकण्ठाभरणे उक्तत्वात् दत्वं भवति । झसाद्धिर्हे । हुत्वम् । ढिढो लोपः । लीढि ।
लीढात् । लीढं । लीढ । लेहानि । लेहाव । लेहाम् । लीढां । लिहातां । लिहताम् ।
लृक्लकारे । होढः । दिवादावट् । उपधाया लघोः । विस्योर्हसात् । वावसाने । अ-
लेट् । अलेह् । अलीढां । अलिहन्त । इत्यादीनि । अलीढ । अलिहायां । आतोन्तो-
दनतः । अलिहत । लिट्लकारे । द्विश्र । पूर्वस्य । उपधाया लघोः । लिहेह । लि-
ह्दिह्तुः । लिह्दिह् । लिह्दिहे । लिह्दिहाते । लिह्दिहिरे । लिह्यात् । लिह्यास्तां । लि-
ह्यातुः । लिह् सीष्ट इति स्थिते । तिस्योः । अनेन गुणभावः । होढः । षढोः कः से ।
किंलात्० कष० । लिङ्गीष्ट लिङ्गीयास्तां । लिङ्गीरन् । लिह् ता इति स्थिते । होढः ।
उपधाया लघोः । तयोर्थः । हुत्वं । ढिढोलोपः । लेढा । आत्मनेपदेऽपि । लेढा । ले-
ढारौ । लेढारः । लट्लकारे । लिह् स्यप् तिप् इति स्थिते । दत्वं । गुणः ।
कत्वं । षत्वं । कषसंयोगे० । लेक्ष्यति । लेक्ष्यते । अलेक्ष्यत् । अलेक्ष्यत । लृक्ल-
कारे । ह्रशषान्तात्सक् । कित्वाद् गुणभावः । अन्यत् साधनं पूर्ववत् । अलिङ्गत्
अलिङ्गताम् अलिङ्गन् । आत्मनेपदे । अलिङ्गत् । दुहदिह्लिह्० अनेन सको
लृक् । अन्यत्साधनं पूर्ववत् । अलीढ । सस्यात्मने० । अलिङ्गातां । अलिङ्गत् । सा-
ध्योऽयं धातुर्दुहधातुवत् । हुञ् स्तुतौ । अकार उभयपदार्थः । आदेः ष्णः झः । उरौ
हुरुनुस्तस्यः । अनेन ईट् । यत्र ईट् भवति तत्र गुणः । स्तोति । उ अच् । स्त-
वीति । स्तुतः । स्तुवीतः । उधातोः । स्तुवन्ति । इत्यादीनि । स्तुते । स्तुवति ।

स्तुवाते । स्तुवते । स्तुयात् । स्तुवीयात् । स्तुयाताम् । स्तुवयाताम् । स्तुयुः ।
 स्तुवीयुः । लोट्लकारे । स्तौतु । स्तवीतु । स्तुतात् । स्तुवीतात् । स्तुवन्तु । इत्या-
 दीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि । स्तुतां । स्तुवीतां । स्तुवातां । स्तुवतां । लृट् लकारे ।
 अस्तौत् । अस्तवीत् । अस्तुतां । अस्तवीतां । नुधातोः । अस्तुवन् । अस्तुत । अ-
 स्तुवीत । अस्तुवातां । आतोन्तो० । अस्तुवत । इत्यादीनि । लिट्लकारे द्विश्च ।
 शसात्खपाः । अनेन तकारः शेषः । पत्वम् । धातोर्नामिनः । अनेन वृद्धिः । तुष्टाव ।
 नुधातोः । तुष्टुवतुः । तष्टुवुः । क्रादित्वात् । अस्य धातोः स्पष्टि इडागमो न भवति ।
 गुणः । तुष्टोथ । अन्यानि मूले सन्ति । तुष्टवे । तुष्टुवाते । तुष्टुविरे । अन्यानि सुग-
 मानि । ये । अनेन पूर्वस्य दीर्घः । स्तूयात् । गुणः । पत्वं । स्तोपीष्ट । स्तोता ।
 स्तोता । लृट्लकारे । सूत्रम् ।

**स्तुसुधूञां पे सेरिट् वक्तव्यः । अस्तावीत् अस्तोष्ट । ब्रूञ्
 व्यक्तायां वाचि ।**

स्तुसुधूञाम् । स्तुसुधूञां धातूनां परस्मैपदे सिप्रत्ययस्य इट् वक्तव्यः ।
 धातोर्नामिनः । अनेन वृद्धिः । अस्तावीत् । अस्ताविष्टां । अस्ताविपुः । इत्यादीनि ।
 अस्तोष्ट । अस्तोपातां । अस्तोपत । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । अकारः सर्वत्र उभ-
 यपदार्थः । अप्प्रत्ययो भवति । तस्य लुग् भवति । सूत्रम् ।

**अबादावीप्पिति त्स्म । ब्रुव ईकारः प्रत्ययो भवति तकारस-
 कारमकारादौ पिति परे अबादौ विषये । ब्रवीति ब्रूतः ब्रुव-
 न्ति । ब्रवीषि ब्रूथः ।**

अबादावीप्पिति त्स्म । अबादौ (स. ए.) ईप् (प्र. ए.) पिति (स. ए.)
 त् च स् च म् च त्स्म तस्मिन् त्स्मि (स. ए.) चतुःपदं सूत्रम् । यद्वा इ च त्
 च स् च म् च् । त्स्म । तस्मिन् । त्स्मि । खसेचपा० । अनेन दस्य तः । तेन द-
 कारे परेऽपि ईप् प्रत्ययः । ब्रूञ्धातोस्तकारसकारमकारादौ पिति परे ईप् प्रत्ययो
 भवति । अबादौ विषये । अत्रापि विषये । इत्येव वक्तव्ये । आदिशब्दश्चिन्त्यः । यद्वा
 अप् आदिः प्रथमो यस्य सः अवादिः । अबलुक् इत्यर्थः । तस्मिन्नबादौ अपा लुकि
 कृते सति इत्यर्थः । अनेनेकारः प्रत्ययो भवति । गुणः । ओ अच् । ब्रवीति । ब्रूतः ।
 नुधातोः । ब्रुवन्ति । पत्वं । ब्रवीषि । ब्रूथः । सूत्रम् ।

**आहश्च पञ्चानाम् । ब्रुव उत्तरेषां तिवादीनां पञ्चानां ण-
 बादयः पञ्चादेशो भवन्ति । ब्रुव आहश्चादेशो भवति । आह
 आहतुः आहुः ।**

आहश्चपञ्चानां । आहः (प्र. ए.) च (अव्ययम्) पञ्चानां (ष व.)
ब्रूधातोर्दत्तेषां तिबादीनां पञ्चानां णबादयः पञ्चदेशा भवन्ति । ब्रुवो धातोरा-
हश्च आदेशो भवति । यदादेशः । अनेन न द्वित्वम् । आह । आहतुः । आहुः । आह्-
यप् । इति जाते सूत्रम् ।

तस्थे । आहो हकारस्य तकारादेशो भवति थे परे आत्थ
आहथुः ब्रूथ । ब्रवीमि । ब्रूवः ब्रूमः । ब्रूयात्, ब्रवीत्, ब्रवी-
तु, ब्रूताम् अब्रवीत्, अब्रूत् ।

तस्थे । आहादेशस्य हकारस्य तकारादेशो भवति थकारे परे । अनेन हस्य
तः । आत्थ । आहथुः । ब्रूथ । गुणः । ब्रवीमि । ब्रूवः । ब्रूमः । ब्रूते । ब्रुवाते ।
आतोऽन्तो० । ब्रुवते । इत्यादीनि । ब्रूयात् । नुघातोः । ब्रुवीत् । ब्रवीतु । ब्रूतात् ।
ब्रूतां । नुघातोः । ब्रुवन्तु । ब्रूतां ब्रुवातां ब्रुवतां । दिबादावद् । अब्रवीत् । अब्रूताम् ।
अब्रुवन् । अब्रूत् । अब्रुवातां । अब्रुवत । इत्यादीनि रूपाणि पूर्वसूत्रैरेव सिध्यन्ति ।
सूत्रम् ।

ब्रुवो वचिः । ब्रुवो वचिरादेशो भवति अनपि विषये । इ-
कार इत् । उवाच, ऊचे, अवोचत्, अवोचत । शेषस्य पू-
र्ववत्प्रक्रिया । ऊर्णुञ् आच्छादने ।

ब्रुवो वचिः । ब्रुवो धातोर्वचिरादेशो भवति । अनपि विषये । इकार इत् ।
अनेन वचादेशः । वच् णप् । इति जाते । द्विश्च । पूर्वस्य । णबादौ पूर्वस्य अनेन
संप्रसारणं । अत उपधायाः । अनेन वृद्धिः । उवाच । ग्रहां क्विति च । अनेन द्वि-
तीयं संप्रसारणम् । ऊचतुः । ऊचुः । अत्त्वतो० । उवचिथ । उवकथ । अन्यानि सु-
गमानि । ऊचे । ऊचाते । ऊचिरे । इत्यादीनि । अन्यानि ' वच् परिभाषणे ' इति
धातुवत् रूपाणि ज्ञातव्यानि । लुङ्लकारे । ' अस्यति ' अनेन सेद्धो भवति । के-
वचेः अनेन रुमागमः । अवोचत् । अवोचताम् । अवोचन् । आत्मनेपदे । अवो-
चत । अवोचेताम् । अवोचन्त । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति तानि सुगमानि ज्ञात-
व्यानि विद्वद्भिः । ऊर्णुञ् आच्छादने । पूर्ववत् प्रत्ययो भवति । अदादेर्लुक् अनेन
लुक् भवति । अकार इत् । ऊर्णु तिप् इति जाते सूत्रम् ।

ऊर्णोतेर्वा वृद्धिः । हसादौ पिति । ऊर्णोति-ऊर्णोति ।

ऊर्णोतेः । ऊर्णोतेर्धातोर्वा वृद्धिर्भवति हसादौ पिति प्रत्यये परे । अनेन वा
वृद्धिः । ऊर्णोति । ऊर्णोति । ऊर्णुतः । ऊर्णुवन्ति । अत्र नुघातोः । अनेनोव् । ऊ-
र्णोषि । ऊर्णोषि । अत्र षत्वम् । अन्यानि सुगमानि । ऊर्णुते । नुघातोः । ऊर्णुवाते ।

ऊर्णवते । ऊर्णयात् । ऊर्णवीत् । ऊर्णोत् । ऊर्णोत् । ऊर्णतात् । ऊर्णतां । लृङ्लकारे सूत्रम् ।

ऊर्णोतेर्गुणो दिस्योः । वृद्धेरपवादः । और्णोत् और्णोः ॥

ऊर्णोतेः । ऊर्णोतेर्धातोर्दिस्योः परतो गुणो भवति वृद्धेरपवादः । अनेन दिस्योर्गुणो भवति । अडागमद्वयं च । और्णोत् । और्णुताम् । और्णुवन् । और्णोः । और्णुत् । और्णुवातां । और्णवत् । इत्यादीनि ज्ञातव्यानि । लिङ्लकारे । अनेकस्वरत्वादात्मप्रत्यये प्राप्ते सूत्रम् ।

ऊर्णोतेराम्नाम् ।

ऊर्णोतेः । ऊर्णोतेर्धातोर्दिस्योः न भवति । अनेनास्याम् प्रत्ययो न । द्विश्च । अस्य धातोर्द्वित्वविधायकं सूत्रम् ।

स्वरादेः परः । स्वरादेर्धातोर्द्वितीयोऽवयवोऽद्विरुक्तः सस्वरो द्विर्भवति ।

स्वरादेः परः । स्वरादेः (ष. ए.) परः । (प्र. ए.) स्वरादेर्धातोर्द्विरुक्तः सस्वरो द्वितीयोऽवयवो द्विर्भवति । रकारस्य द्वित्वे प्राप्ते सूत्रम् ।

स्वरात्पराः संयोगादयो नदरा द्विर्न । ऊर्णुनाव ऊर्णुनुवतुः ।

स्वरात्पराः । स्वरात्पराः संयोगादयो नकारदकाररकारा द्विर्न भवन्ति । अनेन रकारस्य न द्वित्वम् । किंतु णकारस्यैव भवति । धातोर्नामिनः । अनेन वृद्धिः । रकारस्तु पूर्वस्य णत्वे निमित्तं नेतरस्य । ऊर्णुनाव । नुधातोः । अनेनोत् । ऊर्णुनुवतुः । ऊर्णुनुवुः । ऊर्णुनु इट् थप् इति जाते सूत्रम् ।

ऊर्णोतेरिडादिः प्रत्ययो वा ङित् । ऊर्णुनुविथ-ऊर्णुनविथ ।

ऊर्णुयात्, ऊर्णुविषीष्ट-ऊर्णुविषीष्ट, ऊर्णुविता-ऊर्णुविता ।

ऊर्णोतेः । ऊर्णोतेर्धातोर्दिडादिः प्रत्ययो वा ङित् भवति । ङित्त्वाद् वा गुणाभावः । ऊर्णुनुविथ । ऊर्णुनविथ । ऊर्णुनुवथुः । ऊर्णुनुव । अन्यानि सुगमानि । आत्मनेपदे । ऊर्णुनुवे । ऊर्णुनुवाते । ऊर्णुनुविरे । ये । अनेन पूर्वस्य दीर्घः । ऊर्णुयात् । ऊर्णुयास्तां । ऊर्णुयासुः । ङित्त्वात् । ऊर्णुविषीष्ट । विकल्पेन गुणः । ऊर्णुविषीष्ट । अन्येषां रूपानि ज्ञातव्यानि । विस्तरभयान्न लिख्यन्ते । लृङ्लकारे सूत्रम् ।

ऊर्णोतेर्वा वृद्धिः सौ परे । पक्षे गुणः । और्णुवीत्-और्णुवीत्-

और्णविष्ट और्णवीत् और्णुविष्ट ॥ इत्यदादिभूभयपदिप्रक्रिया ॥

॥ इत्युभयपदिनो लुग्विकरणा अदादयो धातवः ॥

॥ इति धातूनां द्वितीयो गणः ॥ २ ॥

ऊर्णोतिः । ऊर्णोतिर्धातोर्वा वृद्धिर्भवति सिप्रत्यये परे । अनेनास्य वा वृद्धिः । द्वौ अडागमौ भवतः स्वरादित्वात् । और्णावीत् । पक्षे गुणो भवति । ङित्त्वात् वा उङ् भवति । और्णुवीत् । और्णुविष्टम् । और्णुविष्टुः । यदा गुणो भवति । तदा और्णवीत् । और्णविष्टम् और्णविष्टुः । आत्मनेपदे । और्णाविष्ट । और्णाविषाताम् । और्णाविषत । और्णविष्ट । और्णुविष्ट । और्णुविषातां । और्णुविषत । इत्युभयपदिप्रक्रिया समाप्ता । इति लुग्विकरणा अदादयो धातवः कथिताः । इति द्वितीयो गणः ॥

अथ लुग्विकरणस्यापि जुहोत्यादिगणस्य विशेषः । हु दानादनयोः ॥ ह्वादेर्द्विश्च । हु इत्यादेर्गणादुत्पन्नस्यापो लुग्भवति । तस्मिन् लुकि सति धातोर्द्विर्वचनम् । कुहोश्चुः । गुणः । जुहोति जुहुतः ।

अधुना लुग्विकरणा ह्वादयो धातवः कथ्यन्ते । लुग्विकरणस्यापि जुहोत्यादिगणस्य विशेषः । तिबादयः प्रत्यया भवन्ति । हु दानादनयोः । अयं धातुः प्रायोऽभितर्पणेऽर्थे होमार्थे वर्तते । उदाचेत् । तेन परस्मैपदी हु अप् तिप् । इति जाते सूत्रम् । ह्वादेर्द्विश्च । ह्वादेः (पं० ए०) द्विः । (प्र. ए.) च (प्र. ए.) आचे नामिनो रः । द्वितीये विसर्जनीयस्य सः । स्तोत्रुभिः शुः । त्रिपदं सूत्रम् । हु इत्यादेर्गणात् धातुपाठोक्तादुत्तरस्य अप्प्रत्ययस्य लुग् भवति । तस्मिंश्च लुकि कृते सति धातोर्द्विर्वचनं द्वित्वं भवति । अनेन अपो लुग् धातोर्द्वित्वे सूत्रम् । सस्वर आदिर्द्विरद्विः । सस्वरः (प्र. ए.) । आदिः (प्र. ए.) । द्विः (प्र. ए.) । अद्विः (प्र. ए.) चतुःपदं सूत्रं । हसादौ अनेकस्वरे धातौ एकस्वरे वा संयोगादौ व्यञ्जनात्ते च धातौ सस्वर आदिरवयवोऽद्विरुक्तो द्विर्भवति । इदं द्वित्वविधायकं सूत्रम् । हु हु तिप् । कुहोश्चुः । झपानां जवचपाः । चु हु तिप् इति जाते । गुणः । जुहोति । जुहुतः । ' चुहु अन्ति ' इति जाते सूत्रम् ।

द्वेः । द्विरुक्तादुत्तरस्यान्त इत्येतस्याद्भवति । जुह्वति । जुहोषि जुहुथः जुहुथ । जुहोमि जुहुवः जुहुमः । जुहुयात् जुहुयाताम् । जुहोतु जुहुतात् जुहुताम् जुह्वतु ।

द्विरुक्तात् । द्विरुक्तात् कृतद्वित्वाद्घातोरुत्तरस्य अन्तः अत् भवति । अनेन अन्तः अत् । नुधातोः । जुह्वति । अन्यानि मूले सन्ति । जुहुयात् । जुहुयातां । जुहुयुः । जुहोतु । जुहुतात् । जुहुतां । जुह्वतु । ' जुहुहि ' इति जाते सूत्रम् ।

हेर्धिः । जुहोतेरुत्तरस्य हेर्धिर्भवति । अद्भ्युसीत्युक्तेर्गुणः ।

हेर्धिः । हेः (ष. ए.) धिः (प्र. ए.) जुहोतिधातोरुत्तरस्य हिप्रत्ययस्य धिर्भवति । अनेन हेर्धिः । जुहुधि । अन्यानि सुगमानि । अजुहोत् । अजुहुताम् । अजुहु अन् इति जाते सूत्रम् ।

अन उस् । अजुहवुः । अजुहोः । अजुहुतम् अजुहुत । अजुहवम् अजुहुव अजुहुम । जुहाव जुहुवतुः जुहुवुः । जुहुविथ-जुहोथ ।

अन उस् । अनः (ष० ए०) । उस् (प्र. ए.) । द्विरुक्ताद्घातोरन उस् भवति । अद्भ्युसीत्युक्त्वात् गुणो भवति । अजुहवुः । अन्यानि मूले सन्ति । ' हु णप् ' इति स्थिते । द्विश्च । सस्वरदिः । कुहोश्चुः । झपानां । धातोर्नामिनः । जुहाव । जुहुवतुः । अत्वत्तो० । जुहविथ । जुहोथ । सूत्रम् ।

भीहुभृहीणाम्वा वक्तव्यः स लुग्वत् । लुकि सति धातोर्द्वित्वम् । जुहवांचकार, हूयात्, होता, होष्यति, अहोष्यत् । अहौषीत् अहौष्टाम् अहौषुः । जिभी भये । जि इत् । विभेति विभीतः ।

भीहुभृहीणाम् वा० । भीहुभृहीणां धातूनां आम् वा वक्तव्यः स आम् लुग्वत् । लुकि सति धातोर्द्वित्वं भवति । जुहवांचकार । जुहवामास । जुहवांचभूव । एतानि सुगमानि । ये । हूयात् । होता । अत्र गुणो भवति । अन्येषां लकाराणां प्रथमपुरुषस्यैकवचनान्तानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे । अनिटो नामिवत्तः । अनेन वृद्धिः । अहौषीत् । अहौष्टाम् । अहौषुः । अहौषीः । अहौष्टाम् । अहौष्ट । इत्यादीनि । जिभी भये । जि इत् । पूर्ववत् तिवाद्यः । अप्कर्त्तरि । ह्वादेर्द्विश्च । ह्रस्वः । झपानां । गुणः । विभेति । विभीतः । सूत्रम् ।

डिति हसे भिय इकारो वा वक्तव्यः । सार्वधातुके । विभितः विभ्यति । विभीयात्-विभियात् । विभेतु विभितात्-विभीतात् विभीताम् विभिताम् । अबिभेत् अबिभिताम् अ-

बिभीताम् अबिभयुः । बिभाय । पक्षे आम् । बिभयां-
चकार, भीयात्, भेता, भेष्यति, अभेष्यत्, अभैषीत् । ह्री
लज्जायाम् । जिह्रेति जिहीतः जिह्रियति । जिह्रीयात्,
जिह्रेतु । अजिह्रेत् अजिह्रीताम् अजिह्रयुः । जिहाय जि-
ह्रियतुः जिह्रियुः । जिह्रयांचकार, ह्रीयात्, हेता, ह्रेष्यति,
अह्रेष्यत्, अह्रैषीत् । पृ पालनपूरणयोः ।

ङिति हसे परे भियो घातोरिकारो वा वक्तव्यः सार्वधातुके । सुग-
ममिदं सूत्रम् । विभितः । नुघातोः । विभ्यति । अत्र रूपे द्विरुक्तात् । अनेन अन्तः
अत् । विभेषि । अत्र षत्वम् । विभीथः । विभिथः । विभीथ । विभिथ । इत्यादीनि
रूपाणि ज्ञातव्यानि । विभीयात् । विभियात् । विभीयातां । विभियातां । विभीयुः
विभिद्युः । इत्यादीनि । लोट्लकारे । विभेतु । विभीतात् । विभितात् । विभीतां ।
विभितां । विभ्यतु । इत्यादीनि । अबिभेत् । अबिभीतां । अबिभितां । अबिभयुः ।
इत्यादीनि । लिट्लकारे । द्विश्र । सस्वरादिः । ह्रस्वः । झपानां । घातोर्नामिनः । वि-
भाय । विभ्यतुः । विभ्युः । इत्यादीनि । भीहुसृहीणां० । अनेनास्याम्भत्ययः ।
बिभयांचकार । बिभयामास । बिभयांबभूव । भीयात् । गुणः । भेता । लुङ्लकारे । अ-
निटो नामिवतः । अनेन वृद्धिः । अभैषीत् । अभैष्टां । अभैषुः । इत्यादीनि । ह्री ल-
ज्जायां । पूर्ववत् तिबादयः । अक्कर्त्तरि । ह्लादेश्चिश्च । सस्वरादिः । कुहोश्चुः । झपानां
जबचपाः । गुणः । जिह्रेति । जिह्रीतः । नुघातोः । द्विरुक्तात् । जिह्रियति । इत्यादी-
नि । लिट्लकारे । द्विश्र सस्वरादिः । कुहोश्चुः । झपानां । घातोर्नामिनः । जिहाय ।
नुघातोः । जिह्रियतुः । जिह्रियुः । इत्यादीनि । मीहु० अनेनाम् । जिह्रयांचकार ।
जिह्रयामीस । जिह्रयांबभूव । ह्रीयात् । गुणः । हेता । अन्यानि सुगमानि । लुङ्ल-
कारे । अनिटः । अह्रैषीत् । अह्रैष्टाम् । अह्रैषुः । इत्यादीनि । सुगमोऽयं धातुः । पृपालन-
पूरणयोः । पूर्ववत् तिबादयः । अप् कर्त्तरि । ह्लादेश्चिश्च । पृ पृ तिप् इति जाते सूत्रम्
ऋप्रोरिः पूर्वस्य । ऋप्रोः पूर्वस्य ऋकारस्य इकारो भवति
लुकि सति । गुणः । पिपर्त्ति ।

ऋप्रोरिः पूर्वस्य । ऋप्रोः (ष० द्वि०) इः (म. ए.) पूर्वस्य (ष. ए.) ऋ
गतौ पृ पालनपूरणयोः । इत्येतयोः धात्वोस्तिबादौ । अपो लुकि कृते । पूर्वस्य
ऋकारस्य इकारो भवति । लुकि सति । रः । अस्य सूत्रस्यापवादोऽयम् । पिष्ट् तिप्
इति जाते । गुणः । राद्यपोद्धिः । पिपर्त्ति । पिष्टत्स् इति जाते सूत्रम् ।

पोरुर् । पवर्गादुत्तरस्य ऋकारस्य उर् भवति किति ङिति च परे । ध्वोर्विहसे । पिपूर्तः पिपुरति । पिपूर्यात् । पिपर्तु-पि-पूर्तात् पिपूर्ताम् पिपुरतु । पिपूर्हि । अपिपः ।

पोरुर् । पोः (पं. ए.) उर् (प्र. ए.) पवर्गात् उत्तरस्य शकारस्य किति ङिति प्रत्यये परे उर् भवति । ' ध्वोर्विहसे ' अनेन दीर्घः । पिपूर्तः । पोरुर् । पि-पुरति । पिपर्षि । पिपूर्यः । पिपूर्य । पिपर्षि । पिपर्षि । पिपूर्वः । पिपूर्मः । पिपूर्यात् । पिपूर्याता । पिपूर्युः । इत्यादीनि । एतानि रूपानि पूर्वोक्तेरेव सूत्रैः सिद्धयन्ति । लोट्-लकारे । पिपर्तु । पिपूर्तात् । पिपूर्ताम् । पिपुरतु । पिपूर्हि । पिपूर्तात् । पिपूर्ताम् । पिपूर्तः । गुणः । पिपराणि । पिपराव । पिपराव । लृट्-लकारे । ' अपिष्ट दिप् ' इति जाते । गुणः । अपिपर् दिप् इति जाते । दिस्योर्हसात् । श्रोविंसर्गः । अपि-पः । सूत्रम् ।

ऋप्रोर्दिस्योरडागमो वा वक्तव्य इति केचित् । अपिपरत्
अपिपूर्ताम् अपिपरुः । अपिपः-अपिपरः अपिपूर्ताम् अपिपूर्तः ।
अपिपरम् अपिपूर्व अपिपूर्म । पपार ।

ऋप्रोः । ऋप्रोर्धात्वोः दिस्योः प्रत्यययोः अमागमो वा वक्तव्यः इति केचि-
दाचार्या वदन्ति । तन्मते । अपिपरत् । अपिपूर्ताम् । अपिपरुः । अपिपः । ऋप्रोः ।
अपिपरः । अन्यानि मूले सन्ति । लिट्-लकारे । ' ष्ट णप् ' इति स्थिते । द्विश्र । 'स-
स्वरादिः । रः । धातोर्नाभिनः । पपार ।

ऋसंयोगादेर्णादेरकित्त्वं वाच्यम् । कित्त्वाभावाद्गुणः । पपरतुः
पपरुः । पपरिथ-पूर्यात् । ईटो ग्रहाम् ० । परीता-परिता,
परीष्यति-परिष्यति, अपरीष्यत्-अपरिष्यत्, अपारीत् ।
वृद्धिहेतौ साविटो न दीर्घः । अपारिष्टाम् अपारिपुः । ङ-
स्वोऽपि पिपर्तिरस्ति । पिपर्ति पिष्टतः पिष्टति । पिष्टयात्,
पिपर्तु, अपिपः । अपिपरत्, अपिष्टताम् अपिपरुः । अपि-
पः अपिपरः । पपार पप्रतुः पप्रुः । ऋप्रोरिड् । प्रियात्,
पर्ता । हनृतः स्यपः । परिष्यति, अपारिष्यत्, अपारिष्यत् ।
ओक्तात्त्यागे । ओक्तावितौ । जहाति ।

ऋसंपोगादेरिति । अनेनास्य किच्चाभावात् गुणो भवति । पपरतुः । पपरुः । पपरिथ । पपरशुः । पपर । पपार । पपर । पपरिव । पपरिम । पृ यात् इति स्थिते । पोरुः । योर्विहसे । पूर्यात् । पूर्यास्ताम् । पूर्यासुः । इत्यादीनि । 'पृ ता' इति स्थिते । गुणः । सिसता० । ईदोग्रहां । परीता । पस्ता । अन्येषां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे णित्पे । अनेन सेर्णि-च्चात् । धातोर्नामिनः । अनेन वृद्धिः । अपारीत् । अपारिष्ठां । अस्मिन् रूपे । ईदो ग्रहां । अनेन दीर्घे प्राप्ते । वृद्धिहेतौ सौ । अनेन तजिषेधः । अपारिषुः । इत्यादीनि । ह्रस्वोऽपि पिपरिर्रस्ति । पूर्ववत् तिबादयः । ह्रादेर्द्विश्च । ऋप्रोरिः पूर्वस्य । गुणः । पिपत्ति । पिपृतः । पिप्रति । पिपार्षि । पिपृथः । पिपृथ । पिपरिषि । पिपृवः । पिपृमः । पिपृयात् । पिपृत्तुं । पिपृतात् । पिपृतां । पिपरतु । पिपृहि । पिपृतात् । पिपृतं । पिपृत । अपिपः । ऋप्रोः । अपिपरत् । अपिपृतां । अपिपरुः । अपिपः । अपिपरः । अन्यानि सुगमानि । लिट्लकारे । द्विश्च । सस्वरादिः । रः । धातोर्नामिनः । प-पार । ऋरं । प्रप्रतुः प्रमुः । पपर्यं । यादादौ । अनेन ऋकारस्य रिङ् । प्रियात् । गुणः । राद्यपोद्धिः । पत्तां । पत्तारौ । पत्तारिः । हनृतः स्वपः । अनेन स्यप इडा-गमो भवति । गुणः । परिष्पति । इत्यादीनि रूपाणि । अपरिष्पत् । लुङ्लकारे । णित्पे । अनेन णिच्चात् । सावनिटः । अनेन नित्यं वृद्धिर्भवति । षत्वं । दिवादा-वद् । अनेन अडागमः । अपार्षीत् । अपार्षीम् । अपार्षुः । इत्यादीनि रूपाणि । सुगमानि । ओहाक् त्यागे । ओकावितौ । पूर्ववत् प्रत्ययः । ह्रादेर्द्विश्च । अनेना-पो लुग् धातोर्द्वित्वं च भवति । तदा हा हा तिष् इति जाते । ह्रस्वः । कुहोश्चुः । झपानां । जहाति इति सिद्धम् । 'जहा तच्' इति जाते । सूत्रम् ।

द्वेस्तौ । लोपोऽनुवर्तते इकारश्च । द्विरुक्तस्य धातोराकारस्य लोपो भवति ङिति स्वरे इकारश्च ङिति हसे परे । जहीतः ।

द्वैस्तौ । लोपोऽनुवर्तते इकारश्च । द्वेः (ष. ए.) तौ (प्र० द्वि०) लोपः इकारश्च अनुवर्तते । सूत्रं तु द्विपदमस्ति । कस्मात्सूत्रादननुवर्तते इति श-ङ्कार्या वृत्तिकारो विशेषेण व्याचष्टे । नात इति सूत्रादाकारस्य लोपोऽनुवर्तते । तथा योर्हसे इति सूत्रात् ईकारोऽनुवर्तते । द्विरुक्तस्य धातोराकारस्य ङिति स्वरे परे लोपो भवति । ङिति हसे परे आकारस्य ईकारो भवति । अनेन आकारस्य ईकारः । जहीतः । सूत्रम् ।

जहातेराकारस्य ङिति हसे ईर्वा वाच्यः । जहितः जहति ।

जहातेः । जहातेर्धातोराकारस्य ङिति हसे परे वा इकारो भवति । अनेन द्वा

आकारस्य इकारः । जहितः । जहा अन्ति इति जाते । द्विरुक्तात् । द्वेस्तौ । अनेन आकारस्य लोपो भवति । जहति । जहासि । जहीथः । जहित्यः । जहीथ । जहित्य । जहामि । जहीवः । जहित्यः । जहीमः । जहित्यः । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञेयानि । 'जहा यात्' इति जाते सूत्रम् ।

जहातेर्यादादावालोपो वाच्यः । जह्यात् । जहातु-जहीतात् । जहितात् । जहीताम् । जहिताम् । जहतु ।

जहातेः । जहातेर्धातोर्धादादौ परे आकारस्य लोपो भवति । अनेन आकारस्य लोपः । जह्यात् । शेषाणि सुगमानि । आशीःप्रेरणयोः । जहातु । जहीतात् । जहितात् । जहीतां । जहितां । द्वेस्तौ । द्विरुक्तात् । जहतु । जहा हि इति स्थिते सूत्रम् ।

ईर्वा हौ । जहातेर्हौ परे ईकारः सिद्ध एव । पक्षे आकारेकारौ भवतः । जहीहि-जहिहि-जहाहि-अजहात् । अजहिताम् । अजहीताम् । अजहुः । जहौ जहतुः । जहुः । जहित्य-जहाथ । दादेरे । हेयात्, हाता, हास्यति, अहास्यत्, अहासीत् । ऋ गतौ । ऋप्रोरिः पूर्वस्य ।

ईर्वाहौ । ईः । (प्र. ए.) । (वा अव्ययम्) हौ (स. ए.) । जहातेर्धातोर्हौ परे ईकारः सिद्ध एव पक्षे आकारेकारौ भवतः । सुगमम् । अनेन सूत्रेण त्रीणि रूपाणि भवन्ति । जहीहि । जहिहि । जहाहि । अत्र भट्टिः 'जहिहि जहीहि जहाहि रामभार्याम्' इत्युदाजहार । अन्यानि सुगमानि । लुङ्लकारे । अजहात् । अजहीताम् । अजहिताम् । द्वेस्तौ । अनेनाकारस्य लोपो भवति । अजहुः । अन्यानि सुगमानि । परोक्षे । द्वित्वं । ह्रस्वः । कुहोश्चुः । ज्ञपानां । आतो णप् ङौ । जहौ । आतोऽनपि । अनेन आकारस्य लोपो भवति । तदा जहतुः । जहुः अत्वतो० । जहित्य । जहाथ । अन्यानि सुगमानि । लिङ्लकारे 'हा यात्' । इति जाते दादेरे । अनेन आकारस्यैकारः । हेयात् । हेयास्तां । हेयासुः । हा ता । लुङ्लकारे । आदन्तानां । अनेनेदसकौ भवतः । सेः । अनेनेट् । अहासीत् । अहासिष्टाम् । अहासिषुः । अन्यानि सुगमानि । ऋगतौ । तिच्चादयः । अप् कर्त्तरि । अनेन चतुर्थे अप् । ह्यादेर्द्विश्च । ऋ ऋ तिप् इति जाते । ऋप्रोरिः पूर्वस्य । गुणः ।

असवर्णे स्वरे पूर्वस्य इयादेशो भवति । इयति इयृतः इय्रति । इयृयात् । इयर्तु-इयृतात् । इयृताम् । इय्रतु । इयृहि-इयृ-

तात् इयृतम् इयृत । इयराणि इयराव इयराम । ऐयः-ऐ-
यरत् ऐयृताम् ऐयरुः । ऐयः-ऐयरः ऐयृतम् ऐयृत । ऐयर-
म् ऐयृव ऐयृम । रः । वृद्धिः । आर आरतुः आरुः । गु-
णोर्त्तिसंयोगाद्योः । अर्यात्, अर्ता, अरिष्यति, आरिष्यत् ।
ऋदृशोः पुषादित्वात् ऋप्रत्ययः । सेरपवादः । गुणः । आर-
त् ॥ ॥ इति जुहोत्यादिषु परस्मैपदिप्रक्रिया ॥ ७ ॥

असवर्णे । अनेनेय् । इर्यात् । इयृतः । अत्र ङित्त्वाद्गुणो न भवति । द्विरु-
क्तात् । अनेन अन्तः अत् । अरम् । इयति । अन्यानि यथासंभवं ज्ञेयानि । इयृया-
त् । लोट्लकारे । इयर्त्तु । अन्यानि मूले सन्ति । इयृ दिप् इति जाते गुणः । द्वौ
अडागमौ । ऐयः । दिस्योः । ऐयरत् । अन्यानि सन्ति मूले । लिट्लकारे । द्विश्र ।
रः । घातोर्नामिनः । अनेन वृद्धिः । सवर्णे । आर । गुणोऽर्त्ति० अनेन गुणः । आ-
रतुः । आरुः । आरिथ । अन्यानि । सुगमानि । ' ऋ यात् ' इति जाते गुणोर्त्ति० ।
अनेन गुणो भवति । अर्यात् । अर्यास्ता । अर्यासुः । इत्यादीनि । ' ऋ ता ' इति
स्थिते गुणः । अर्त्ता । अर्त्तारौ । अर्त्तारिः । हनृतः स्यपः । गुणः । अरिष्यति ।
स्वरादित्वादडागमद्वयम् । आरिष्यत् । ऋदृशोर्धात्वोः पुषादित्वात् ऋप्रत्ययो भवति
। सेरपवादः । दृशादेः । अनेन गुणः । अडागमद्वयम् । आरत् । आरताम् ।
आरन् । अन्यानि सुगमानि । इति परस्मैपदिप्रक्रिया समाप्ता ।

॥ अथात्मनेपदिनः ॥

ओहाङ् गतौ ॥ भृञां लुकि । डुभृञ् धारणपोषणयोः
ओहाङ् गतौ माङ् माने इत्येतेषां पूर्वस्याकारस्य इकारो
भवति लुकि सति । द्वेस्तौ । जिहीते जिहाते जिहते । जि-
हीत जिहीताम् । अजिहीत, जहे, हासीष्ट, हाता, हास्यते,
अहास्यत । अहास्त अहासाताम् अहासत । माङ् माने ।
मिमीते मिमाते मिमते । मिमीते, मिमीताम्, अमिमीत्,
ममे, मासीष्ट, माता, मास्यते, अमास्यत, अमास्त ॥
॥ इति जुहोत्यादिष्वात्मनेपदिप्रक्रिया ॥ ८ ॥

अथात्मनेपदिप्रक्रिया कथ्यते । ओहाङ्गतौ । ओकार इत् ।

हकार आत्मनेपदार्थः । तेआदयः प्रत्यया भवन्ति ह्रादेर्द्विश्च । हा हा ते इति जाते । ह्रस्वः । कुहोश्चुः । सूत्रम् । धृञां लुकि । धृञां (प. ए.) लुकि (स० ए०) डुधृञ् धारणपोषणयोः । ओहाद् गतौ । माद् माने । इत्येतेषां धातूनां पूर्वस्याकारस्य इकारो भवति । द्वेस्तौ । जिहीते । आकारलोपः । जिहाते । आतोन्तो० । जिहते । जिहीषे । जिहाथे । जिहीध्वे । जिहे । जिहीवहे । जिहीमहे । द्वेस्तौ । अनेनाकारस्य लोपः । जिहीत । जिहीयातां । जिहीरन् । अन्यानि सुगमानि । लोट्लकारे । जिहीतां । आकारलोपः । जिहातां । जिहतां । जिहीष्व । अन्यानि सुगमानि । लट्लकारे । अजिहीत । अजिहातां । अजिहत । अन्यानि सुगमानि । लिट्लकारे । द्विश्च । ह्रस्वः । कुहोश्चुः । झपानां । आतोन्पि । अनेन आकारस्य लोपः । जहे । जहाते । जहिरे । हासीष्ट । अन्येषां रूपाणि सुगमानि मूलात् ज्ञातव्यानि । लुङ्लकारे । भूते सिः । अनेन सिप्रत्ययो भवति । दिवादावट् । अहास्त । अहासाताम् । अहासत । आतोन्तो० । अनेनान्तः अत् । माद् माने । पूर्वसूत्रैरेवापं धातुः सिष्यति । न्हादेर्द्विश्च । अनेन चतुर्षु धातोर्द्वित्वं । मिमीते मिमाते । आतो० । मिमते । अन्यानि सुगमानि । मिमीत । मिमीयातां । मिमीरन् । मिमीतां । अमिमीत । अमिमतां । आतो० । अमिमत । लिट्लकारे । ममे । ममाते । ममिरे । अन्यानि सुगमानि । मासीष्ट । माता । लुङ्लकारे । भूते सिः । अमास्त । अमासातां । अमासत । अन्यानि सुगमानि तानि ज्ञातव्यानि विद्वद्भिः । इत्यात्मनेपदिप्रक्रिया समाप्ता ।

॥ अथोभयपदिनः ॥

डुधृञ् धारणपोषणयोः । डुञ्जावितौ । विभर्ति विभृतः विभ्रति । विभृते, विभृयात्, विभ्रीत, विभर्तु, विभृताम् । अविभः, अविभृताम्, अविभरुः । अविभृत । बभार बभ्रतुः बभ्रुः । बभर्थे । बभ्रे, विभरांचकार, विभरांचक्रे, विभरामास, विभरांबभूव । यादादौ । भ्रियात्, भृपीष्ट, भर्ता । हनृतः स्थपः । भरिष्यति, भरिष्यते, अभरिष्यत् अभरिष्यत, अभार्षीत्, । उः । अभृत । डु दाञ् दाने । ददाति ॥

डुधृञ् धारणपोषणयोः । डुञ्जावितौ स्तः । तिवादयस्तआदयश्च प्रत्यया भवन्त्यस्य धातोः । ह्रादेर्द्विश्च । अनेनापो लोपो धातोर्द्वित्वं च भवति । ' भृ भृ तिप् ' ।

इति जाते रः । झपानां । भृजां लुकि । गुणः । विभर्ति । विभृतः । द्विरुक्तात् । ऋरं । विभ्रति । अन्यानि एतैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति । विभृते । विभ्राते । विभ्रते । विभृयात् । विभृयातां । विभृयुः । विभ्रीत । विभ्रीयातां । विभ्रीरन् । विभर्त्तुं । विभृतां । अविभः । अविभृतां । अन उस् । गुणः । अविभ्रः । अन्यानि सुगमानि । अविभृत । अविभ्रातां । अविभ्रत । लिट्लकारे । द्विश्च । अनेन द्वित्वं । रः । झपानां । धातोर्नामिनः । अनेन वृद्धिः । बभार । ऋरं । बभ्रतुः । बभ्रुः । क्रादित्वा-
 षेट् । गुणः । बभर्थ । अन्यानि सुगमानि । आत्मनेपदे । बभ्रे । बभ्राते । बभ्रिरे । भीह् । अनेनाम्प्रत्ययः । स लुगवत् । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । विभरांचकार । विभरांचक्रे । विभरामास । विभरांबभूव । एतानि रूपाणि सुगमानि । यादादौ । भ्रियात् । उः । अनेन गुणामावः । षत्वं । भृषीष्ट । गुणः । भर्त्ता । भर्त्ता । हनृतः स्यपः । अनेनेट् प्रत्ययो भवति । गुणः । षत्वं । भरिष्यति । भरिष्यते । दिवादावट् । अमरिष्यत् । अमरिष्यत । एतानि रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे णिच्चात्सेवृद्धिः । दिवादावट् । षत्वम् । अमार्षात् । अमार्ष्टाम् । अमार्षुः । अन्यानि सुगमानि । आत्मनेपदे षोपो ह्रस्वाञ्छसे । अनेन सेर्लोपो भवति । अमृत । षत्वं । अमृषातां । अमृषत । आतोन्तोदनतः । हुदाञ् दाने । हुञौ इतौ । पूर्ववत् प्रत्यया भवन्ति । व्हादेर्द्विश्च । ह्रस्वः । ददाति । ददा तस् । इति जाते । सूत्रम् ।

दादेः । द्विरुक्तस्य दाधोराकारस्य लोपो भवति ङिति परे ।
 दत्तः ददति । दत्ते ददाते ददते । दद्यात् ददीत । ददातु द-
 दत्ताद् दत्ताम् ददतु ।

दादेः । दाधातुरादिर्यस्य सः दादिः तस्य दादेः (ष. ए.) एकपदं सूत्रम् ।
 द्विरुक्तस्य दादेर्धातोराकारस्य लोपो भवति ङिति विभक्तौ । स्वरे हसे च परे ।
 द्वेस्तावित्यस्यापवादः । अनेन पिङ्गर्जं षट्स्वपि वचनेषु आकारलोपः । तकारथकारेपु
 स्वसेचपा० । अनेन दकारस्य तकारः । दत्तः । ददति । ददासि । दत्थः । दत्थ ।
 ददामि । दद्वः । दद्वः । दत्ते । ददाते । ददते । दत्से । ददाथे । दध्वे । ददे । दद्वहे ।
 दधहे । एतानि सर्वाणि रूपाणि । एतैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति । दद्यात् । दद्याताम् ।
 दद्युः । अन्यानि सुगमानि । ददीत । ददीयाताम् । ददीरन् । ददातु । दत्तात् ।
 दत्ताम् । ददतु । ' ददाहि ' इति जाते । सूत्रम् ।

दां हौ । दाधोराकारस्यैकारो भवति पूर्वस्य च लोपो भवति
 हौ परे । देहि दत्ताम् । अददात् अदत्ताम् अददुः । अद-
 च । ददौ, ददे, देयात्, दासीष्ट, दाता, दास्यति, दास्यते,

अदास्यत्, अदास्यत् । दादेः पे । अदात् अदाताम् अदुः ।

दां हौ । दां (ष. ब.) हौ (स. ए.) द्विपदं सूत्रम् । दादीनां । दा धा इति धातूनां द्विवचनस्य द्वित्वस्य लोपो भवति । आकारस्य च एकारो भवति । देहि । द्वितीये तु । तातकादेशः । आकारलोपः । दत्तात् । दत्तं । दत् । उत्तमपुरुषे सवर्णे । ददामि । ददाव । ददाम । दत्तां । ददातां । आतोऽन्तो० । ददताम् । अन्यानि सुगमानि । अददात् । अदत्तां । अत् उस् । अददुः । अददाः । अदत्तम् । अदत्त । तवर्णे० । अददाम् । अददद् । अदद्य । अदत्त । अददातां । अददत् । अदत्थाः । अन्यानि । सुगमानि लिट् लकारे । द्विश्च । ह्रस्वः । आतो णप् मौ । ददौ । आतोऽनपि । ददतुः । ददुः । अत्वतो० । ददित् । ददाथ । अन्यानि सुगमानि । आत्मनेपदे । ददे । ददाते । ददिरे । 'दा यात्' इति जाते । दादेरे । अनेनाकारस्यैकारः । ठः । देयात् । देयास्ताम् । देयासुः । दासीष्ट । अन्येषां लकाराणां कृपाणि सुगमानि । लृट् लकारे । 'अदासि दिप्' । इति जाते । दादेः पे । अनेन सेर्लोपः । अदात् । अदातां । 'अ दा सि अन्' इति जाते । स्याविदः । दादेः पे । अदुः । अदाः । अदातं । अदात् । अदाम् । अदाव । अदाम । 'अदासि तन्' इति जाते । सूत्रम् ।

दाधास्थामित्त्वं सेर्ङित्त्वम् । ङित्त्वान्न गुणः । लोपो ह्रस्वाज्झसे । अदित् अदिषाताम् अदिषत् । डुधाञ् धारणपोषणयोः । दधाति । दादेः ।

दाधास्थाम् । दाधास्थाधातूनाम् इत्वं भवति । सेर्ङित्त्वं । च । आत्मनेपदे ङित्त्वात् गुणाभावः । लोपो ह्रस्वाज्झसे । अनेन सेर्लोपः । अदित् । अदिषाताम् । आतोऽन्तो० । अदिषत् । डुधाञ् धारणपोषणयोः । डुधावितौ । पूर्ववत् प्रत्यया भवन्ति । ह्लादेश्च । अनेनापो लोपः । धातोर्ङित्त्वं । ह्रस्वः । झपानां जवचपाः । दधाति । 'दधा तस्' इति जाते । दादेः । अनेनाकारस्य लोपः । 'दध् तस्' इति जाते । सूत्रम् ।

पूर्वस्य ङिति झसे धः । झभ्रान्तस्य दधातेः पूर्वदकारस्य धकारो भवति ङिति झसे परे । धत्तः दधाति । धत्ते, दध्यात्, दधीत्, दधातु, धेहि, धत्ताम्, अदधान्, अदधाः, अधत्त, दधौ, दधे, धेयात्, धासीष्ट, धाता, धास्यति, धास्यते, अङ्गान् । अधास्यत् । दादेः पे । अधात्, अधित । णिजिर्

शौचपोषणयोः । इरितः । आदेः ष्णः सः ।

पूर्वस्य ङिति झसे घः । पूर्वस्य (ष. ए-) ङिति (स. ए-) झसे (स.ए.) घः (प्र. ए.) झमान्तस्य घातोः पूर्वस्य दकारस्य घकारो भवति । ङिति झसे प्रत्यये परे । अनेन दकारस्य घकारः । ' घ् घ् तस् ' इति जाते । अत्र 'तथोर्थः' अनेन तकारस्य घकारे प्राप्ते । दघातिं विनेत्युक्तत्वात् न भवति । खसेचपा० घत्तः । दघाति । दघासि । घत्थः । घत्थ दघामि । दध्वः । दध्मः । घत्ते दघाते । आतोन्तो० दघते । घत्से । दघाथे । घट्टे । दघे । दध्वहे । दध्महे । दादेः । दध्यात् । दध्यातां । दध्युः । दधीत । दधीयातां । दधीरन् । दघातु । घत्तात् । घत्ताम् । द्विरुक्तात् । दघतु । दां हौ । धेहि । घत्तात् । घत्तं । घत्त । सवर्णे० । दघानि । दघाव । दघाम । घत्तां । दघातां । दघतां । घत्स्व । दघाथां । घद्व्ध्वं । एयेऐ । दघे । दघावहे । दघामहे । अदघात् । अघत्ताम् । अन उस् । अदघुः । अघत्त । अदघाताम् । अदघत । अन्यानि सुगमानि । लिट्लकारे । द्विश्च । सस्वरादिः । झपानां । आतो णप् ङौ । दघौ । आतोऽनपि । अनेनाकारस्य लोपः । दघतुः । दघुः । दधिय । दघाय । आत्मनेपदे । आतोऽनपि । दधे । दघाते । दधिरे । दादेरेः । धेयात् । धेयास्तां । धेयासुः । धासीष्ट । धाता । लुङ्लकारे । दादेः पे । अनेन सेर्लोपः । अघात् । अघातां स्याविदः । अघुः । आत्मनेपदे । ' दाघास्थाम् ' अनेन इत्वम् । सेङ्गि-स्वम् । ङित्त्वात् लोपो ऱ्हास्वाङ्गसे । अनेन सेर्लोपः । अधित । अधिषाताम् । आतो-न्तो० । अधिषत । अधिथाः । अधिषायाम् । अधिध्वम् । अधिषि । अधिष्वहि । अधिष्महि । णिजिर् शौचपोषणयोः । इरित् । आदेः ष्णः झः । अनेन णकारस्य नकारः । पूर्ववत् प्रत्ययाः । ह्लादेश्चिश्च ' निनिञ् तिप् ' इति जाते । सूत्रम् ।

निजां गुणः । निञ्चिञ्चिषां पूर्वस्य गुणो भवति लुकि सति । नेनेक्ति नेनिक्तः नेनिजति । नेनेक्षि नेनिकथः नेनिकथ । नेनेज्मि नेनिष्वः नेनिज्मः । नेनेक्ते, नेनिज्यात्, नेनिजति । नेनेक्तु-नेनिक्तात्, नेनिक्ताम् नेनिजतु । नेनि-ग्धि-नेनिक्तात्, नेनिक्तं नेनिक्त ।

निजां गुणः । निजां (ष. ङ.) । गुणः (प्र० ए०) निञ्चिञ्चिषां घातूनां पूर्वस्य गुणो भवति । लुकि कृते सति । अनेन चतुर्षु लकारेषु पूर्वस्य गुणो भवति । ' ने निञ् तिप् ' इति जाते । ' उपघाया लघोः ' अनेन गुणः । नेनेञ् तिप् इति जाते । खसेचपा० नेनेक्ति । नेनिक्तः । नेनिजति । नेनेच् सिप् इति जाते

खसेचपा० । किलात्० । कष० नेनेक्षि । नेनिक्यः । नेनिक्य । अन्यानि ह्यपि सन्ति मूले । नेनिके । नेनिजाते । आतोन्तो० । नेनिजते । नेनिज्यात् । नेनिज्यातां । नेनिज्युः । नेनिजीत । नेनेक्तु । नेनिकात् । नेनिकां । द्विरुक्तात् । नेनिजत् । नेनिज् हि इति जाते । झसाद्धिर्हेः । अनेन हेर्धिः । चोः कुः । झबेजबाः । नेनिगिघ । नेनिकात् । नेनिकं । नेनिक्त । नेनिज् आ तिप् इति स्थिते । उपधाया लघोः । अनेन गुणे प्राप्ते । सूत्रम् ।

द्वेः स्वरेऽपि नोपधागुणः । द्विरुक्तस्य धातोरपि विषये पिति स्वरे उपधाया गुणो न भवति । नेनिजानि नेनिजाव नेनिजाम । नेनिकात् । अनेनेक्-अनेनेग् अनेनिकात् अनेनिजुः । अनेनिक्त । निनेज निनिजे निज्यात् । सिस्थोः । निक्षीष्ट, नेक्ता, नेक्ता, नेक्ष्यति, नेक्ष्यते, अनेक्ष्यत्, अनेक्ष्यत, अनिजत् अनिजताम् । अनिटो नामिवतः । अनैक्षीत् अनैक्ताम् अनैक्षुः । विलिर् प्रथग्भावे । वेवेक्ति । नेनेक्तिवत् । विष्ल व्याप्तौ । वेवेष्टि, वेविष्टे, वेविष्यात्, वेविषीत, वेवेष्टु, वेविष्टाम्, अवेवेट्-अवेवेड्, विवेष, विविषे, विष्यात्, विक्षीष्ट, वेष्टा, वेक्ष्यति, वेक्ष्यते, अवेक्ष्यत्, अवेक्ष्यत । लिट्पुषादर्कः । अविषत् । डो वेति केचित् । ह्रस्वान्तात्सक्त् अविक्षत् अविक्षत ॥ इति जुहोत्यादिषूभयपदिप्रक्रिया ॥९॥ इति लुग्विकरणा ह्यादयः ॥ इति तृतीयगणः ॥ ३ ॥

द्वेः स्वरेऽपि नोपधागुणः । द्वेः (ष. ए.) स्वरे (स. ए.) अपि (स. ए.) न (अव्ययम्) उपधायाः (ष. ए.) गुणः (प्र. ए.) द्विरुक्तस्य धातोरपि विषये पिति स्वरे परे उपधाया गुणो न भवति । अनेन गुणनिषेधोऽत्र । नेनिजानि । नेनिजाव । नेनिजाम । नेनिकां । नेनिजातां । नेनिजताम् । नेनिज् स्व । इति जाते । चोः कुः । खसे चपा० पत्वं । कषसंयोगे क्षः । नेनिक्ष्व । अन्यानि हुगमानि । लृल्लकारे प्रथमपुरुषस्यैकवचने । नेनेज् दिप् इति जाते चोः कुः । दिस्पोर्हसात् । अनेन सेर्लोपो भवति, वावसाने । दिवादावट् । अनेनेक् अनेनेग् । अनेनिका । अनेनिजुः । अनेनेक् । अनेनेग् । अनेनिकं । अनेनिक्त । अनेनिजम् । अनेनिक्त । अनेनिजातां । आतोन्तो० । अनेनिजत् । अनेनिक्याः । अनेनिजायां ।

अनेनिगृध्वं । लिट्लकारे । द्विश्च । अनेन द्वित्वं । पूर्वस्य, ' उपधाया लघोः ' अनेन गुणो भवति । निनेज । निनिजतुः । निनिजुः । उपधायाः । निनेजिथ । अन्यानि सुगमानि । निनिजे । निनिजाते । निनिजिरे । षत्वं । निनिजिषे । निनिजाथे । निनिजिष्वे । निज्यात् । निज्यास्तां । निज्यासुः । सिंस्योः । अनेनात्र गुणाभावो भवति । निज् सीष्ट । इति जाते । चोः कुः । स्वसे० । षत्वं । कषसंयोगे क्षः । निक्षीष्ट । निक्षीयास्तां । निक्षीरन् । इत्यादीनि । उपधाया लघोः । चोः कुः । नेक्ता । नेक्तारौ । नेक्ताः । नेज् स्यप् तिप् इति जाते । चुत्वं । षत्वं । कषसंयोगे० । नेक्षयति । नेक्षयते । अनेक्षयत् । अनेक्षयत । लुङ्लकारे । ' अनिज् सि ईट् दिप् ' इति जाते । अनिटो ना० । अनेन वृद्धिः । चुत्वं । षत्वं । कषसंयोगे० । अनैक्षीत् । अनैक्षां । अनैक्षुः । इत्यादीनि । आत्मनेपदे वृद्धिर्न भवति । अनिक्त । अत्र झसात् । अनेन सेलौपो भवति । अनिह्लातां । आतोन्तो० । अनिह्लत । अनिक्याः । अनिह्लाथां । अनिगृध्वं । अस्य धातोरिरितो वा । अनेन ङप्रत्ययो भवति । ङिन्वाङ्गुणाभावः । अनिजत् । अनिजतां । अनिजन् । इत्यादीनि । विजिर् पृथग्भावे । पूर्ववत् तिबादयस्ते आदयश्च प्रत्यया भवन्ति । अप् कर्त्तरि । ह्लादेर्द्विश्च । चोः कुः । स्वसे चपा झसानां । निर्जा गुणः । उपधाया लघोः । वेवेक्ति । वेविक्तः । द्विरुक्तात् । वेविजति । अयं धातुर्नैनेक्तिवत् ज्ञातव्यो न कश्चित् विशेषः । विण्ल व्याप्तौ । लृकार इत् । पूर्ववत् प्रत्यया भवन्ति । ह्लादेर्द्विश्च । निर्जा गुणः । अनेन पूर्वस्य गुणः । उपधाया लघोः । अनेन द्वितीयस्य गुणो भवति । घृत्वं । वेवेष्टि । वेविष्टः । द्विरुक्तात् । वेविषति । षढोः कः से । अनेन षस्य कः वेवेक्षि । इत्यादीनि । वेविष्टे । वेविष्पात् । वेविषीत । वेवेष्टु । वेविष्टात् । वेविष्टां । वेविषतु । वेविष् हि इति जाते । झसा० । षोढः । वेविष्टु । अन्यानि सुगमानि । वेविष्ट । वेविषातां । वेविषत । अवेवेष्ट् । अवेवेष्ट् । अवेविष्टाभ । अवेविषुः । अन्यानि सुगमानि । अवेविष्ट । अवेविषातां । अवेविषत । एतानि सर्वाणि रूपाणि । एतैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति । ततस्तेषां व्याख्यानस्यानावश्यकत्वम् । लिट्लकारे द्विश्च । पूर्वस्य । उपधायाः । विवेष । विविषतुः । विविषुः । विवेषिथ । इत्यादीनि । आत्मनेपदे विविषे । विविषाते । विविषिरे । विविषिषे । विष्पात् । विष् सीष्ट इति स्थिते । षढोः कः से । षत्वं । कषसं० । सिंस्योः । अनेन गुणाभावः । विक्षीष्ट । घृत्वं । वेष्टा । वेष्टा । षढोः कः से । क्लिलात्० । कषसंयोगे० । उपधायाः । वेक्षयति । वेक्षयते । अवेक्षयत् । अवेक्षयत । एतेषां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे । लिट्पुषादेर्द्विः । अनेन ङप्रत्ययो भवति । ङिन्वात् गुणाभावः । दिवादावद् । अविषत् । अविषताम् । अ-

विषन् । ङप्रत्ययो वा भवति । इति केचिदाचार्या वदन्ति । तत्पक्षे ह्रस्वान्तात्सक् । किञ्चाहुणाभावः । कत्वं । षत्वं । कषसं० । अविक्षत् । अविक्षतां । अविक्षन् । आत्मनेपदेऽपि । 'ह्रस्वान्तात्' अनेन सक्रप्रत्ययो भवति । अविक्षत । आतिसकोकारलोपः स्वरे । अनेनाकारस्यलोपः अविक्षतां । आतोन्तो० । अविक्षत । इत्युभयपदिप्रक्रिया समाप्ता । इति लुग्विकरणा ह्लादयो धातवः कथिताः ॥ समाप्तोऽयं ह्लादिगणः ।

॥ अथ दिवादयः ॥

दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्रकान्तिगतिषु ।

अथ दिवादिगणः कथ्यते । तत्रादौ परस्मैपदिप्रक्रिया कथ्यते । दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्रकान्तिगतिषु । दिव्धातुरेष्वर्थेषु वर्चन्ते । तत्र क्रीडा खेलनम् । विजिगीषा जेतुमिच्छा । कान्तिरभिलाषः । शेषाः प्रतीतार्थाः । प्रतिद्विस्तु क्रीडार्थस्यैव द्युत्यर्थस्य च । उकार उदित्कार्यार्थः । उदितः को वेद् इति इङ्विकल्पार्थः । परतोऽन्यत् । अनेन परस्मैपदं भवत्यस्य । तिवादयः । प्रत्यया भवन्ति । तदा ' दिव् तिप् ' इति जाते सूत्रम् ।

दिवादेर्यः । दिवादेर्गणाद्यः प्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु । अपोऽपवादः । ध्वोर्विहसे । दीव्यति, दीव्येत्, दीव्यन्तु, अदीव्यत् । दिदेव दिदिवतुः दिदिवुः । दिदेविथ । दीव्यात्, देविता, देविष्यति, अदेविष्यत्, अदेवीत् । षिवु तन्तुसन्ताने । सीव्यति, सीव्येत्, सीव्यन्तु, असीव्यत्, सीपेव, सीव्यात्, सेविता, सेविष्यति, असेविष्यत्, असेवीत् । नृती गात्रविक्षेपे । ईकारेत् । नृत्यति, नृत्येत्, नृत्यन्तु, अनृत्यत् । ननर्त ननृततुः ननृतुः । नृत्यात्, नर्तिता, नर्तिष्यति, अनर्तिष्यत् ।

दिवादेर्यः । दिवादेः (पं. ए.) यः (प्र. ए.) द्विपदं सूत्रम् । दिवादेर्गणात् चतुर्षु तिवादिषु दिप्पर्यन्तेषु प्रत्ययेषु परेषु यः प्रत्ययो भवति । तस्वरो यः प्रत्ययो भवति । अयमपोऽपवादः । अनेन यः प्रत्ययो भवति । ध्वोर्विहसे । अनेन दीर्घो भवति । दीव्यति । दीव्यतः । दीव्यन्ति । अदे । अनेनाकारस्य लोपः । दीव्यति । दीव्यथः । दीव्यथ । दीव्यामि । व्योरा । दीव्यावः । दीव्यामः । ननु 'अप्

कर्त्तरि ' । इति सामान्येनोक्तत्वात् दिवादेरपि अप्प्रत्ययः क्रियतां तत्राह । अपोऽ-
पवादः । दिवादेरारभ्य ऋयादिगणो यावत् तावत् अप्प्रत्ययो न भवति इत्यर्थः ।
यादादौ तु भवतिवत् या इत्यादीनि सूत्राणि योज्यानि । दीव्येत् । दीव्येतां । गुप्त इट् ।
अ इए । दीव्येयुः । दीव्येः । दीव्येतम् । दीव्येत । यामियं । दीव्येयं । दीव्येव ।
दीव्येम । तुबादौ यप्रत्यये कृते सति भवतिवत्कार्यं भवति । दीव्यतु । दीव्यतात् ।
दीव्यतां । दीव्यन्तु । अस्मिन् । अदे । अनेनाकारस्य लोपो भवति । अतः । दीव्या
दीव्यतात् । दीव्यतं । व्रीव्यत । सवर्णे० । दीव्यानि । दीव्याव । दीव्याम । दिबा-
बावट् । अन्यत् तु भवतिवत् । अद्व्यित् । अदीव्यताम् । अदे । अदीव्यन् । अ-
न्यानि सुगमानि । लिट्लकारे । द्विश्च । पूर्वस्य । उपधायाः । दिदेव । दिदिवतुः ।
दिदिवुः । गुणः । दिदेविथ । शेषाणि सुगमानि । द्योर्विहसे । दीव्यात् । दीव्यास्तां ।
उपधाया लघाः । सिसता० अनेनेट् । देविता । अन्येषां लकाराणां रूपाणि सुगमानि ।
लृल्लकारे द्वौ इटौ । अडागमः । गुणः । अदेवीत् । अदेविष्टाम् । अदेविषुः । षितु तंतु-
संताने । उकारः । आदेः ष्णः स्रः । तिबादयः । दिवादयेः । द्योर्विहसे । अनेन
दीर्घः । सीव्यति । सीव्येत् । सीव्यतु । असीव्यत् । एतेषां रूपाणि सुगमान्यतो
व्याख्यानं न कृतम् । लिट्लकारे । द्वित्वं । पूर्वस्य । उपधायाः । किलात्० । सिषे-
व । सिषिवतुः । सिषिवुः । गुणः । सिषेविथ । द्योर्विहसे । सीव्यात् । सीव्यास्तां ।
सीव्यासुः । उपधायाः । सिसता० अनेनेट् । सेविता । सेविष्यति । अत्र षत्वम् ।
लृल्लकारे । द्वौ इटौ । इट ईटि । गुणः । अडागमः । असेवीत् । असेविष्टाम् । अ-
सेविषुः । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि । नृती गात्रविक्षेपे । पूर्ववत् तिवादयो
भवन्ति । दिवादयेः । अनेन यप्रत्ययो भवति । ईकार इत् । नृत्यति नृत्यतः नृ-
त्यन्ति । नृत्येत् । नृत्यतु । अनृत्यत् । लिट्लकारे द्वित्वं । पूर्वस्य रः । उपधाया
लघाः । ननर्त्त । कित्त्वान्न गुणः । ननृततुः । ननृतुः । ननर्त्तिय । अन्यानि सुगमा-
नि । नृत्यात् । सिसता० अनेनेट् प्रत्ययो भवति ' गुणः ' अनेन गुणो भवति । न-
र्त्तित्ता । अन्यानि सुगमानि । नर्त्तिष्यति । षत्वं भवति । अनर्त्तिष्यत् । सूत्रम् ।

नृतत् इच्छृत् इच्छृत्कृतां सस्यासेरिद् वा वक्तव्यः । नत्स्यति,
अनत्स्यत्, अनर्त्तित् । जूइर् वयोहानौ । ऋत् इर् । द्यो-
र्विहसे । जीर्यति, जीर्येत्, जीर्यतु, अजीर्यत्, जजार ।
गुणः । जजरतुः जजरुः । जीर्यात् । ईटो ग्रहाम् । जरी-
ता-जरिता, जरिष्यति-जरीष्यति, अजरिष्यत्-अजरीष्यत् ।
इरितो वा । अजारत् अजरीत् । शो तनूकरणे ।

नृत्तृद्० । नृत्तृद्दृद्दृत्तृक्तां धातूनां असेः स्य इद् वा वक्तव्यः । अनेनास्य से परे वा इद् भवति । उपधाया लघोः । अनेन गुणो भवति । राद्यपोद्धिः । नत्स्यति । अनत्स्यत् । रूपाणि सुगमानि सन्ति । लुङ्लकारे । ' अनृत् सि दिप् ' इति जाते सिसत्ता० सेः । इट् ईटि । गुणः । अनर्त्तित् । अनर्त्तिष्ठां । अनर्त्तिष्णुः । अन्यानि सुगमानि । जृङ् । वयोहानौ । इर् इत् ' इरितो वा ' इति सूत्रस्यविशेषणार्थः । दिवादेर्यः । जृ य तिप् इति जाते । ऋत इर् । अनेन ऋकारस्य इर् । य्वाविहसे । अनेन दीर्घः । जीर्यति । जीर्यतः । अदे । जीर्यन्ति । जीर्येत् । जीर्यन्तु । जीर्यतात् । जीर्यताम् । अदे । जीर्यन्तु । जीर्यं । अन्यानि सुकराणि । दिवादावर् । अजीर्यत् । अजीर्यताम् । अजीर्यन् । लिट्लकारे । द्वित्वं । सस्वरादिः । रः । धातोर्नामिनः । अनेन वृद्धिः । जजार । ऋसंयोगात् । अनेनाकिच्चाद्गुणो भवति । गुणः । जजरतुः । जजरुः । जजरिथ । जृयात् । इति स्थिते । ऋत इर् । अनेनेर् । य्वाविहसे । अनेन दीर्घः । जीर्यात् । जृ ता इति जाते । सिसत्ता० अनेनेट् । गुणो भवति । जरिता । ईटो ग्रहाम् अनेन वा दीर्घः । जरिता । एवमन्येषामपि लकाराणां रूपाणि ज्ञेयानि अस्य धातोः । इरितो वा अनेन इप्रत्ययो भवति । इशादेः । अनेन गुणः । अजरत् । अजरताम् । अजरन् । इप्रत्ययाभावे । सिप्रत्ययो भवति । सेणित्वाद् वृद्धिः । अन्यत् साधनं तु पूर्ववत् । दिवादावद् । अजारीत् । अजारिष्ठां । अजारिष्णुः । अन्यानि सुगमानि । शो तनूकरणे । तिवादयो भवन्ति । दिवादेर्यः । शो य तिप् इति जाते । सूत्रम् ।

य्योः । यप्रत्यये परे धातोरोकारस्य लोपो भवति । इयति, इयेत्, इयतु, अइयत्, शशौ, शयात्, शाता, शास्यति, अशास्यत् । वा सिलोपः । अशात्, अशासीत् । छो छेदने । छयति, छयेत्, छयतु, अछयत्, चच्छौ, छायात्, छाता, छास्यति, अच्छास्यत्, अच्छात्, अच्छासीत् । षोऽन्तकर्मणि । स्यति, स्येत्, स्यतु, अस्यत्, ससौ, सेयात्, साता, सास्यति, असास्यत्, असात्, असासीत् । दो अवस्वण्डने । द्यति, द्येत्, द्यतु, अद्यत्, ददौ, देयात्, दाता, दास्यति, अदास्यत्, अदात् । राध् साध् संसिद्धौ । राध्यति, राध्येत्, राध्यतु, अराध्यत्, रराध ।

य्योः । यि (स. ए.) ओः (प. प.) यप्रत्यये परे सति धातोरोकारस्य

लोपो भवति । अनेन ओकारस्य लोपः । स्वरहीनं० । श्यति । श्यतः । अदे । श्यन्ति । श्येत् । श्येतां । श्येयुः । श्यतु । श्यतात् । श्यतां । श्यन्तु । अश्यत् । अश्यतां । अश्यन् । सर्वोणि रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । संध्यक्षराणां० । द्विश्व । आतो णप् ङौ । शशौ । आतोऽनपि । अनेनान्यत्राकारस्य लोपो भवति । शशतुः । शशुः । अत्वतः । शशिथ । शशाथ । संध्यक्षराणां० । शयात् । शाता । अन्येषां सुगमानि । लुङ्लकारे । अशासि दिप् इति जाते । शाछासा० अनेन वा सेल्लोपोः । दिवादावट् । अशात् । अशातां । अशुः । इत्यादीनि । सेल्लोपाभावपक्षे । 'आदन्तानाम्' अनेनेट्सकौ । अशासीत् । अशासिष्टाम् । अशासिषुः । द्वयोरूपयोः षत्वं भवति । छो छेदने । प्रत्ययादयश्च पूर्ववत् भवन्ति । व्योः । अनेन यकारे परे ओकारस्य लोपः । छ्यति । छ्येत् । छ्यतु । दिवादावट् । अछ्यत् । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि सन्ति । लिट्लकारे छो णप् इति स्थिते । संध्यक्ष० । द्वित्वं । ह्रस्वः । आतो णप् ङौ । झपानां । चच्छौ । आतोऽनपि । अनेनान्यत्राकारलोपः । चच्छतुः । चच्छुः । चच्छिथ । चच्छाय । संध्यक्षराणां० । छायात् । छायास्तां । छायासुः । छाता । अन्यानि सुगमानि । लुङ्लकारे । शाच्छासा० अनेन वा सेल्लोपो भवति । तदा । अच्छात् । अच्छातां । अच्छुः । इत्यादीनि । यदा सेल्लोपो न भवति तदा आदन्तानां० अनेनेट्सकौ भवतः । दिवादावट् । अच्छासीत् । अच्छासिष्टाम् । षत्वं । ष्टुत्वं । अच्छासिषुः । षो अन्तकर्मणि । आदेः षणः स्रः । व्योः । स्यति । लिट् । ससौ । लुङ् । वा सिलोपः । असात् । असासीत् । दो अवखण्डने । तिबादयः । दिवादेर्यः । व्योः । घति । घतः । अदे । घन्ति । घेत् । घतु । घतात् । घताम् । अदे । अनेन अकारस्य लोपः । घन्तु । घ । अन्यानि सुगमानि । अघत् । अघताम् । अघन् । अघः । लिट्लकारे 'दो णप्' इति जाते । संध्यक्षराणां० । द्वित्वं । ह्रस्वः । आतो णप् ङौ । अनेन आकारस्य लोपो भवति । ददौ । आतोऽनपि । ददतुः । ददुः । ददिथ । ददाथ । इत्यादीनि । संध्यक्षराणां । दायात् । इति जाते । दादेरेः । अनेन आकारस्य एकारः । देधात् । दाता । लुङ्लकारे । दादेः पे । अनेन सेल्लोपो भवति । अदात् । अदातां । अदुः । इत्यादीनि । राध् साध् संसिद्धौ । तिबादयः । दिवादेर्यः । स्वरहीनं । राध्यति । राध्यतः । राध्यन्ति । राध्येत् । राध्येतां । राध्येयुः । राध्यतु । राध्यतात् । राध्यतां । अदे० । राध्यन्तु । अराध्यत् । अराध्यतां । अराध्यन् । लिट्लकारे । राध् णप् इति जाते । द्विश्व । ह्रस्वः । रराध । स्रन्म् ।

राधतेर्हिंसायां किति णादौ सेटि थपि चैत्वपूर्वलोपो वा ।

रेधतुः रराधतुः । राध्यात्, राद्धा, रात्स्यति, अरात्स्यन्, अ-

रात्सीत्, अराद्धाम् । इष् सर्पणे । इष्यति, इष्येत्, इष्य-
 तु, ऐष्यत्, इयेष, इष्यात्, एषिता, एषिष्यति, ऐषिष्यत्,
 ऐषित् । व्यध् ताडने । ग्रहां क्लिति च । विध्यति, विध्येत्,
 विध्यत्, अविध्यत्, विव्याध, व्यद्धा, व्यत्स्यति, अव्यत्स्य-
 त् । अव्यात्सीत्, अव्याद्धाम्, अव्यात्सुः । पुष् । पुष्टौ ।
 पुष्यति, मुष्येत्, पुष्यत्, अपुष्यत्, पुपोष, पुष्यात्, पोष्टा,
 पोक्ष्यति, अपोक्ष्यत्, अपुषत् । श्लिष् आलिङ्गने । श्लिष्य-
 ति, श्लिष्येत्, श्लिष्यत्, अश्लिष्यत्, श्लिष्येत्, श्लिष्यात्,
 श्लेष्टा, श्लेक्ष्यति, अश्लेक्ष्यत् । ह्रशषान्तात्सक् ।

राधतेः । राधतेर्धातोर्हिंसायां । किति णादौ परे सेटि थपि परे च एत्वपूर्व-
 लोपौ भवतः । अनेनास्य धातोर्वा एत्वपूर्वलोपौ भवतः । रेधत्तुः । रराधत्तुः । इ-
 त्यादीनि रूपाणि भवन्ति । इति ज्ञातव्यम् । थपि रराधिय । रराद्ध । रेधिथ ।
 राध्यात् । राध्यास्तां । राध्यासुः । ' राध् ता ' इति ज्ञाते । तथोर्थः । अनेन त-
 कारस्य धकारः । झवे जबाः । राद्धा । राद्धारौ । राद्धारः । राध् स्यप् तिप् इति
 जाते । खसे चपा झसानां । अनेन धस्य तः । रात्स्यति । दिवादावद् । अरात्स्यत्
 लुङ्लकारे । अराध् सि ईद् दिप् इति ज्ञाते । खसे० । स्वरहीनं । वावसाने । अरा-
 त्सीत् । झसात् । अनेन सेलौपो भवति । अराद्धाम् । अरात्सुः । इत्यादीनि रूपाणि
 ज्ञातव्यानि । राध् धातोर्पि रूपाणि राध्धातुवद् ज्ञातव्यानि । अस्यैत्वपूर्वलोपौ न
 भवतः । साध्यति । लिङ्लकारे द्वित्वादिकं सर्वं भवति । ससाध । ससाधत्तुः । स-
 साधुः । ससाधिथ । तथोर्थः । अनेन थकारस्य धत्वं । झवेजबाः । ससाद्ध । इत्या-
 दीनि रूपाणि भवन्ति । लुङ्लकारे । अरात्सीत् । अराद्धाम् । अरात्सुः । इष् सर्पणे ।
 तिबादयो भवन्ति । दिवादेर्यः । अनेन यप्रत्ययो भवति । इष्यति । इष्यतः । इष्य-
 न्ति । इत्यादीनि । इष्येत् । इष्येताम् । इष्येयुः । इष्यत्तु । इष्यतात् । इष्यताम् ।
 अदे । इष्यन्तु । स्वरादित्वात् । द्वावडागमौ । अइए । ऐऐऐ । ऐष्यत् । ऐष्य-
 ताम् । ऐष्यन् । लिङ्लकारे । द्विश्च । सस्वरादिः । उपधायाः । अनेन गुणः । अ-
 सवर्णे । इयेष । सवर्णे० । ईषुतुः । ईषुः । गुणः । इयेपिय । इत्यादीनि । इष्यात् ।
 उपधाया लघोः । अनेन गुणो भवति । सिसता० अनेनेद् । एषिता । एषितारौ ।
 एषितारः । अन्येषां रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे । द्वाविटौ भवतः । इट् ईटि ।
 अनेन सेलौपो भवति । द्वावडागमौ भवतः । ऐपीत् । ऐपिष्ठां । ऐपियुः । इत्यादी-

नि भवन्ति । व्यध् ताडने । तिबादयः । दिवादेर्यः । अनेन यप्रत्ययो भवति । ग्रहां
 क्विति च । अनेन संप्रसारणं भवति । यकारस्य सस्वरस्य इकारः । विध्यति । वि-
 ध्यतः । अदे । विध्यन्ति । इत्यादीनि । विध्येत् । विध्यतु । अविध्यत् । अविध्य-
 ताम् । अविध्यन् । ' व्यध् णप् ' इति स्थिते । द्विश्र । सस्वरादिः । व्य व्यध्
 णप् इति जाते । ' णबादौ पूर्वस्य ' अनेन संप्रसारणम् । पूर्वस्य । अत उपधायाः ।
 विव्याध । ' व्य व्यध् अतुम् ' इति जाते । णादौ पूर्वस्य । ग्रहां क्विति च । विवि-
 धतुः । विविधुः । विव्यधित् । अत्यतः । तथोर्धः । झवे जबाः । विव्यद्ध । संप्रसा-
 रणं । विध्यात् । विध्यास्ताम् । विध्यासुः । तथोर्धः । झवे जबाः । व्यद्धा । व्यद्धारौ ।
 व्यद्धारः । खसे चपा । व्यत्स्यति । अव्यत्स्यत् । लुङ्लकारे । अ व्यध् सि दिप्
 इति जाते । सेः । अनेन ईट् । खसे चपा झसानां । सेणित्त्वात् । वृद्धिः । अव्या-
 त्सीत् । झसात् । अनेन सेर्लोपो भवति । तथोर्धः । अव्याद्धाम् । अव्यात्सुः । अव्या-
 त्सीः । अव्याद्धम् । अव्याद्ध । अव्यात्सम् । अव्यात्स्व । अव्यात्स्म । पुष् पुष्टौ । ति-
 बादयः । दिवादेर्यः । पुष्पति । अन्यानि सुगमानि । लिट्लकारे । द्विश्र । पूर्वस्य,
 ' उपधाया लघोः ' अनेन गुणः । पुपोष । पुपुषतुः । पुपुषुः । पुपोषित् । पुष्पात् ।
 उपधायाः । ष्ट्वं । पोष्टा । ' पोष् स्यप् तिप् ' इति जाते । षढोः कः से । क्कि-
 लात्० । कष० । पोक्ष्यति । अपोक्ष्यत् । लुङ्लकारे । लिट्पुषादेर्ः । लिच्चात् गु-
 णाभावः । दिवादावट् । अपुषत् अपुषतां अपुषन् । श्लिष् आलिङ्गने । तिबादयः ।
 दिवादेर्यः । श्लिष्यति । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । द्विश्र ।
 पूर्वस्य । उपधाया लघोः । शिञ्शेष । शिश्लिषतुः । शिश्लिषुः । शिञ्शेषिय । इत्या-
 दीनि । श्लिष्यात् । श्लिष् ता इति स्थिते । गुणः । ष्ट्वम् । श्लेष्टा । श्लिष् स्यप्
 तिप् । इति जाते । गुणः । षढोः । षत्वं । कष० । श्लेक्ष्यति । अश्लेक्ष्यत् । अश्लेक्ष्य-
 तां । अश्लेक्ष्यन् । लुङ्लकारे । इशषान्तात्सक् । अनेन सक्रम्ययोः । दिवादावट् ।
 षढोः कः से । किलात्० । कष० । अश्लिषत् । अश्लिषताम् । अश्लिषन् । सूत्रम् ।

श्लिषेरालिङ्गने सक् । ङापवादः । अश्लिषत्कन्यां चैत्रः ।
 अनालिङ्गने समश्लिषत् जतु काष्ठम् । तृप् प्रीणने । तृ-
 प्यति, तृप्येत्, तृप्यतु, अतृप्यत्, ततर्प, तृप्यात् । रधादि-
 त्वादिङ्गिकल्पेन । तर्पिता-त्रप्ता-तर्प्ता । रारो झसे दशाम् । त-
 र्पिष्यति-त्रप्स्यति-तर्प्स्यति अतर्पिष्यत्-अत्रप्स्यत्-अत-
 र्प्स्यत् ।

श्लिषेः । श्लिषेर्धांतोरालिङ्गनेऽर्थे सक्रम्ययो भवति । अनालिङ्गने ' लिट्पुषा-

देर्हः । अनेन ह्रप्रत्ययः । द्विच्चात् गुणाभावः । दिवादावट् । अश्लिषत् । अश्लि-
पताम् । अश्लिषन् । आलिङ्गने । अश्लिषत् कन्यां चैत्रः । इत्युदाहरणम् । अनालि-
ङ्गने तु । समश्लिषत् जतु काष्ठम् । इत्युदाहरणम् । तृप् प्रीणने । तिवादयः । दि-
वादेर्यः । तृप्यति । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । द्विश्च ।
पूर्वस्य हसादिः । रः । उपधाया लघोः । ततर्प । ततृपतुः । तनुपुः । ततर्पिथ । इ-
त्यादीनि । तृप्यात् । अस्य धातोर्धादित्वात् इद् विकल्पेन भवति । गुणः । त-
र्पिता । तर्पितारौ । तर्पितारः । इडभावे । गुणः । 'त् अर् प्र ता' । इति जाते ।
रा रो झसे दशां । अनेन अरो रो वा भवति । त्रप्ता । तर्पिता । तर्पिष्यति । तर्पिष्यतः ।
तर्पिष्यन्ति । इडभावे गुणः । रारोझसे० । त्रप्स्यति । विकल्पेन । तप्स्यति । रूपाणि
सुगमानि । अतर्पीत् । अत्रप्स्यत् । अतप्स्यत् । रूपाणि सुगमानि । लुट्लकारे सूत्रम् ।

स्पृश्मृश्कृश्तृपां सिर्वा वक्तव्यः । रधादित्वाद्देट् । अतर्पीत्
अत्राप्सीत् अताप्सीत् । पुषादित्वात् ङः । अतृपत् । एवं
दृप् हर्षविमोहनयोः । दृप्यति । मुह वैचित्ये । मुह्यति, मु-
मोह, मुह्यात् । दृहादीनां घत्वदत्वे वा । मोढा मोग्धा मो-
हिता । रधादित्वाद्देट् । मोक्षयति-मोहिष्यति, अमोक्षयत्-
अमोहिष्यत् । पुषादित्वात् ङः । अमुहत्, अमोहीत्, अ-
मौक्षीत्, अमुक्षत् । णश् अदर्शने । नश्यति, ननाश । फ-
णादित्वादेत्वपूर्वलोपौ । नेशतुः नेशुः । नश्यात् ।

स्पृश्० । अतृप् सि दिप् इति जाते । सिसता० । सेः । इट ईटि । गुणः ।
वावसाने । अतर्पीत् । अतर्पिष्टाम् । अतर्पिषुः । इडभावपक्षे । उपधाया लघोः ।
सेः । रारोझसे । अत उपधाया० । अत्राप्सति । अत्राप्तां । अत्राप्सुः । शेषाणि सुगमा-
नि । अताप्सीत् । अताप्तां । अताप्सुः । पुषादित्वात्० अस्य धातोर्ह्रप्रत्ययो भवति ।
द्विच्चात् गुणाभावः । अतृपत् । अतृपतां अतृपन् अन्यानि सुगमानि । एवं दृप् हर्ष-
विमोहनयोः । तिवादयः । दिवादेर्यः । दृप्यति । अयं धातुः तृप्यतिवत् । मुह वै-
चित्ये । पूर्ववत् तिवादयः । दिवादेर्यः । मुह्यति । मुह्यतः । मुह्यन्ति । मुह्येत् ।
मुह्येतां । मुह्येयुः । मुह्यतु । मुह्यतात् । मुह्यताम् । मुह्यन्तु । अमुह्यत् । अमुह्यताम् ।
अमुह्यन् । मुह णप् इति स्थिते द्विश्च । पूर्वस्य उपधाया लघोः । मुमोह । मुमुहतुः ।
मुमुहुः । गुणः । मुमोहिथ । इत्यादीनि मुह्यात् । मुह् ता इति स्थिते । मुहानीनां
घत्वदत्वे वा । अनेन वा हस्य ङः । उपधाया लघोः । तथोर्धः । घृत्वं । द्वि ङो
लोपः । मोढा । मोढारौ । मोढारः । घत्वे कृते सति । मुह् ता इति जाते । उप-

धाया लघोः । तथोर्धः । झवे जबाः । मोग्धा । मोग्धारै । मोग्धारः । रधादित्वा-
द्वा इह भवति । गुणः । मोहिता । मुह स्यप् तिप् इति जाते । उपधाया लघोः ।
षढोः कः से । क्लिलात्० । कषसंयोगे० । मोक्षयति । इटि कृते सति । मोहिष्यति ।
अमोक्षयत् । अमोहिष्यत् । लुङ्लकारे । अमोहीत् । अमोहिष्टाम् । अमोहिषुः । इह-
भावपक्षे । अनिटो नामिवतः । अनेन वृद्धिः । अमोक्षीत् । अमोक्षां । अमोक्षुः । ह-
शषान्तात्० । कित्वाद् गुणाभावः । षढोः कः से । क्लिलात्० । कष० । अमुक्षत् ।
अमुक्षताम् । अमुक्षन् । पुषादित्वाद् ङप्रत्ययो भवत्यस्य । ङित्वात् गुणाभावः ।
दिवादावद् । अमुहत् । अमुहताम् । अमुहन् । णश् अदर्शने । आदेः ष्णः स्तः ।
अनेन णकारस्य नकारः । तिवादयः । दिवादेर्यः । नश्यति । चतुर्णां लकाराणां
रूपाणि सुगमानि । लिङ्लकारे द्विश्च । पूर्वस्य हसादि० । अत उपधायाः । ननाश ।
लोपः पंचां० । अनेनैत्वपूर्वलोपौ भवतः । नेशतुः । नेशुः । नेशिथ । अच्वत० । छ-
शष० । घृत्वं । ननष्ट । इत्यादीनि । नश्यात् । नश् ता इति स्थिते । छशष० । सूत्रम् ।

मस्तिजनशोर्झसे नुम् वक्तव्यः । छशषराजादेः षः । नंष्टा ।

मस्तिजनशोः । मस्तिजनशोर्धात्वोर्झसे परे नुम् वक्तव्यः । अनेन नुम् । मिद-
न्त्यात् । नश्चापदान्ते । घृत्वं । नंष्टा । नंष्टारौ । नंष्टारः । प्रनंष्टा । इति जाते । उ-
पसर्ग० । अनेन णकारे प्राप्ते । सूत्रम् ।

नशेः षान्तस्य । नशेः षान्तस्य णत्वं न स्यात् । प्र-
नंष्टा-नशिता, नक्षयति-नशिष्यति, अनशिष्यत्-अनक्षयत् ।
पुषादित्वात् ङः ।

नशेः षान्तस्य । षान्तस्य नशेर्धातोर्णत्वं न भवति । अनेन तन्निषेधः । प्रनंष्टा ।
रधादित्वाद् वेद् । नशिता । नश् स्यप् तिप् इति जाते । छशष० । मस्तिज० ।
कत्वं । षत्वं । कष० । नक्षयति । इटि कृते सति । षत्वं । नशिष्यति । दिवादाव-
द् । अनक्षयत् । अनशिष्यत् । लुङ्लकारे पुषादित्वाद् ङप्रत्ययो भवति । सूत्रम् ।

ङे नशेरत एत्वं वा वाच्यम् । अनेशत् । अनशत् । शम्
दम् उपशमे ।

ङे । ङप्रत्यये परे नशेर्धातोर्णत्वं वा वाच्यम् । अनेन अकारस्य णकारः ।
अनेशत् । वाग्रहणात् । अनशत् । अनशतां । अनशन् । इत्यादीनि । शम् दम्
उपशमे । तिवादयः । दिवादे० । सूत्रम् ।

शमां दीर्घः । शमादीनां दीर्घो भवति ये परे अबादौ विषये

च । शाम्यति, शाम्येत्, शाम्यतु, अशाम्यत् । शशाम
शेमतुः शेमुः । शम्यात्, शमिता, शमिष्यति, अशमिष्यत् ।
लिट्पुषादेर्ङः । अशमत् । अशमीदिति केचित् । दम् भ्रम्
तम् भ्रम् क्षम् क्रम् मद् एते शमादयः । रूपं तद्वत् । जि
मिदा स्नेहने । आजी इतौ ।

शमाम् । (ष ब.) दीर्घः (प्र. ए.) शमादीनां धातूनां यप्रत्यये परे अ-
बादौ विषये दीर्घो भवति । अनेन दीर्घः । शाम्यति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि ।
लिट् लकारे द्वित्वं । पूर्वस्य । अत उपधायाः । शशाम । ' शशाम वृष्ट्यापि विना
दवाग्निः ' इत्युदाहरणम् । लोपः पचां० । शेमतुः । शेमुः । शेमिथ । शशंथ । इ-
त्यादीनि । शम्यात् । सिसता० । शमिता । पत्वं । शमिष्यति । दिवादावद् । अ-
शमिष्यत् । लिट्पुषादेर्ङः । अशमत् । अशमतां । अशमन् । इत्यादीनि । केचिदा-
चार्या अस्य अशमीत् इति रूपमिच्छन्ति । साधनं तु पूर्ववत् । दम्धातोरेपि रूपा-
णि शश्धातुवत् । शम् दम् भ्रम् तम् । भ्रम् । क्षम् । क्रम् । मद् एते शमादयो
ज्ञातव्याः । तेषां रूपाणि पूर्वधातुवत् । न कश्चित् विशेषः । जिमिदा स्नेहने ।
आजी इतौ । तिबादयः । दिवादेर्यः । मिद् य तिप् इति जाते । सूत्रम् ।

मिदेर्ये गुणो वक्तव्यः । मेद्यति मेद्येत् मेद्यतु अमेद्यत् ।
मिमेद मिमिदतुः मिमिदुः । मिद्यात्, मेदिता, मेदिष्य-
ति, अमेदिष्यत्, अमिदत् । असु क्षेपणे । अस्यति, आस,
असिता, असिष्यति ।

मिदे० । मिदेर्धातोर्ग्रन्थये परे गुणो भवति । मेद्यति । चतुर्णां रूपाणि सु-
गमानि । लिट् लकारे । द्वित्वं । पूर्वस्य । उपधाया लघोः । मिमेद । मिमिदतुः ।
मिमिदुः । मिमेदिथ । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । मिद्यात् । उपधाया लघोः । मे-
दिता । अन्यानि सुगमानि । लुङ् लकारे लिट्पुषादेर्ङः । दिवादावद् । अमिदत् । अ-
मिदताम् । अमिदन् । इत्यादीनि भवन्ति रूपाणि । असु क्षेपणे । तिबादयः ।
दिवादेर्यः । अस्यति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट् लकारे द्वित्वं । सस्वरादिङ्-
र० । अत उप० । सवर्णे० । आस । आसतुः । आसुः । आसिथ । इत्यादीनि । अ-
स्यात् । सिसता० । असिता । अन्यानि सुगमानि । अन्येषामपि लुङ् लकारे ।
लिट्पुषादेर्ङः । द्वावढागमौ । आस् ङ् दिप् इति जाते । सूत्रम् ।

अस्यतेर्द्धे धुग्वक्तव्यः । आस्थत् । इति दिवादिषु परस्मै-
पदिप्रक्रिया ॥

अस्यतेः । अस्यतेर्धातोर्द्धप्रत्यये परे धुग् वक्तव्यः । उकार उच्चा० । ककारः
कित् । आस्थत् आस्थताम् आस्थन् । इत्यादीनि । इति परस्मैपदिप्रक्रिया समा-
प्तिमगम् ॥

अथात्मनेपदिनः । जनी प्रादुर्भावे । ईकारेत् ।

अथात्मनेपदिप्रक्रिया कथ्यते । जनी प्रादुर्भावे । ईकार इत् । तआ-
दयः प्रत्ययाः सर्वत्र भवन्ति । दिवादेर्यः ' जन् य तिप् ' इति जाते सूत्रम् ।
जाजनीज्ञोः । जनी प्रादुर्भावे । ज्ञा अवबोधने । अनयोर्जा-
देशो भवति चतुर्षु परेषु । जायते, जायेत, जायताम्, अ-
जायत । गमां स्वरे । श्रुत्वम् । जञोर्ज्ञः । जज्ञे, जनिषी-
ष्ट, जनिता, जनिष्यते, अजनिष्यत-अजनिष्ट ।

जाजनीज्ञोः । जा (प्र० ए०) जनीज्ञोः (ष. द्वि.) । जनी प्रादुर्भावे ।
ज्ञा अवबोधने । अनयोर्धात्वोर्जा इत्यादेशो भवति चतुर्षु लकारेषु परेषु । अनेन
जा इत्यादेशः । जायते । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । द्वित्वं । सस्व-
रादिः । ह्रस्वः । गमां स्वरे । अनेनोपधाया लोपो भवति । श्रुत्वं । जञोर्ज्ञः । जज्ञे ।
जज्ञाते । जज्ञिरे । इत्यादीनि । सिसता० । षत्वं । जनिषीष्ट । जनिता । लुङ्लकारे ।
यूते सिः । सिसता० । षत्वं । घृत्वं । अजनिष्ट । सूत्रम् ।

पदादेस्तनि कर्तर्यपि सेरिण् वक्तव्यः दीपादिभ्यो वा । पद्

दीप् जन् बुध् पूरि तायि प्यायि एते पदादयः ।

पदादेः । पदादेर्धातोस्तनि परे सति कर्तरि अपि सेरिण् वक्तव्यः । दीपादि-
भ्यो धातुभ्यो वा भवति । पद् दीप् बुध् पूरि तायि प्यायि एते पदादयो ज्ञात-
व्याः । सूत्रम् ।

लोपः । इण्संयोगे तनो लोपो भवति । जनिवध्योर्न
वृद्धिः । अजनि अजनिषाताम् । दीपी दीप्तौ । दीप्यते,
दीप्येत, दीप्यताम्, अदीप्यत, दिदीपे, दीपिषीष्ट, दीपिता,
दीपिष्यते, अदीपिष्यत, अदीपिष्ट, अदीपि । पूरी आप्या-

यने । पूर्यते, पूर्येत, पूर्यताम्, अपूर्यत, पुपूरे, पूरिषीष्ट, पूरिता, पूरिष्यते, अपूरिष्यत, अपूरि, अपूरिष्ट । पद् गतौ । पद्यते, पद्येत, पद्यताम्, अपद्यत, पेदे, पत्सीष्ट, पत्ता, पत्स्यते, अपत्स्यत । अपादि, अपत्साताम्, अपत्सत । बुध् अङ्गमने । बुध्यते, बुध्येत, बुध्यताम्, अबुध्यत, बुबुधे, आदिजबानाम् । सिस्योः । स्वसे चपा झसानाम् । भुत्सीष्ट, बोद्धा, भोत्स्यते । अबुद्ध अभुत्साताम् अभुत्सत । अबोधि । तायङ् पालनसन्तत्योः । तायते, तताये, तायिषीष्ट, तायिता, तायिष्यते, अतायिष्यत, अतायिष्ट, अतायि । ओप्यायिङ् वृद्धौ । प्यायते, पप्याये, प्यायिषीष्ट, प्यायिता, प्यायिष्यते, अप्यायिष्यत, अप्यायिष्ट, अप्यायि, अप्यायिषाताम् । इमौ द्वौ भ्वादिर्कौ ॥ ॥ इति दिवादिष्वात्मनेपदिप्रक्रिया ॥

लोपः । इण् संयोगे सति तन्प्रत्ययस्य लोपो भवति । गिच्वाद् वृद्धौ प्राप्तायां । जनिवध्योः । अनेन वृद्धेर्निषेधः । अजनि । अजनिषाताम् । आतोन्तो० । अजनिषत । इत्यादीनि । दीपी दीप्तौ । ईकार इत् । दिवादेर्यः । दीप्यते । चतुर्णां सुगमानि । लिट् लकारे । द्वित्वं । पूर्वस्य ह्रस्वः । दिदीपे । दिदीपाते । दिदीपिरे । इत्यादीनि । सिसता० । दीपिषीष्ट । अन्येषां रूपानि सुगमानि । लृट् लकारे । भूते सिः । सिसता । षत्वं । घृत्वं । दिवादावद् । अदीपिष्ट । पदादेः । अनेन सेरिण् वा भवति । यदा सेरिण् तदा लोपः । अदीपि । अदीपिषातां । आतोन्तो० । अदीपिषत । इत्यादीनि । पूरी आप्यायने । ईकार इत् । तआदयः । दिवादेर्यः । पूर्यते । चतुर्णां सुगमानि । लिट् लकारे । द्विश्च । पूर्वस्य ह्रस्वः । पुपूरे । पुपूराते । पुपूरिरे । सिसता० । षत्वं । पूरिषीष्ट । अन्येषां सुगमानि । लृट् लकारे । वा सेरिण् भवति । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । अपूरि । अपूरिष्ट । अपूरिषाता । अपूरिषत । घृत्वं । अपूरिष्ठाः । इत्यादीनि ॥ पद् गतौ । तआदयः । दिवादेर्यः । पद्यते । इत्यादीनि । लिट् लकारे । द्वित्वं । पूर्वस्य । लोपः पचां । पेदे । पेदाते । पेदिरे । पद् सीष्ट इति जाते । स्वसे० । पत्सीष्ट । पत्ता । इत्यादीनि । लृट् लकारे । अ पद् सि द्विप् इति जाते । 'पदादेः' अनेन सेरिण् । गिच्वाद् वृद्धिः । लोपः । अपादि । अप-

त्सातां । अपत्सत इत्यादीनि । बुध अवबोधने । तआदयः । दिवादेर्यः । बुध्यते । अन्येषां सुगमानि । लिट्लकारे । द्वित्वं । पूर्वस्य । बुबुधे । बुबुधाते । बुबुधिरे । इत्यादीनि । बुध् सीष्ट इति स्थिते । आदिजवानां । सिस्योः । अनेन गुणाभावः । स्वसे चपा० । मुत्सीष्ट । उपधायाः । तथोर्धः । बोद्धा । बोद्धारौ । बोद्धारः । आदि-जवानाम् । भोत्स्यते । अभोत्स्यत् । लुङ्लकारे । पदादेः । गुणः । लोपः । अबो-धि । अबुद्ध । अभुत्सातां । अभुत्सत । इत्यादीनि । तायद् पालनसंतत्योः । ङकार आत्मनेपदार्थः । तआदयः । अप् कर्त्तरि । अनेन अप्प्रत्ययो भवति । भ्वादि-त्वात् । तायते । लिट्लकारे । द्वित्वं । पूर्वस्य । ष्वस्वः । तताये । ततायाते । त-तायिरे । इत्यादीनि भवन्ति । ' सिसता० ' अनेनेद् । षत्वं । तायिषीष्ट । तायि-ता । लुङ्लकारे । वा सेरिण् भवति । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । अतायिष्ट । अता-यि । अतायिषाताम् । अतायिषत इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । ओप्यायिद् । वृद्धौ । ङकार आत्मनेपदार्थः । ओकारेकारौ इतौ स्तः । तआदयः । अप् कर्त्तरि । प्यायते । अन्येषां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । तस्माद् व्याख्यानं न कृतम् । लिट्लकारे । द्विश्च । पूर्वस्य ह्रस्वः । पप्याये । पप्यायाते । पप्यायिरे । इत्यादी-नि । सिसता० अनेनेद् । प्यायिषीष्ट । प्यायिता । लुङ्लकारे वा सेरिण् भवति । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । अप्यायिष्ट । अप्यायि । अप्यायिषाताम् । अप्यायिषत । अप्यायिष्ठाः । अप्यायिषाथाम् । अप्यायिध्वम् अप्यायिषि । अप्यायिष्वहि, अप्या-यिष्महि । इमौ द्वौ धातू भ्वादिकौ । इत्यात्मनेपदिप्रक्रिया कथिता ।

अथोभयपदिनः । णद् बन्धने । नह्यति, नह्यते, नह्येत,
नह्येत, नह्यतु, नह्यताम्, अनह्यत्, अनह्यत । ननाह ने-
हतुः नेहुः । नेहिथ-ननद्ध । नेहे, नह्यात्, नत्सीष्ट । नहो
धः । नद्धा, नत्स्यति-नत्स्यते, अनत्स्यत्-अनत्स्यत । अ-
नात्सीत्, अनाद्धाम्, अनात्सुः । अनद्ध अनत्साताम्
अनत्सत ॥ इति दिवादिषूभयपदिप्रक्रिया ॥ इति यविकरणा
दिवादयो धातवः ॥ इति चतुर्थगणः ॥

अथोभयपदिप्रक्रिया कथ्यते । णद् बन्धने । अकार उभयपदार्थः ।
आदेः षणः स्रः । अनेन णकारस्य नकारः । तिवादयस्तआदयश्च प्रत्यया भवन्ति ।
दिवादेर्यः । अनेन यप्रत्ययः । नह्यति । नह्यते । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमा-
नि । अतः पिष्टपेषणं न कृतम् । लिट्लकारे । द्विश्च । पूर्वस्य । अत उपधायाः ।

ननाह । लोपः पचाम् । अनेनैत्वपूर्वलोपो । नेहतुः । नेहुः । नेहिथ । अत्वतो० । ननह थप् इति जाते । नहो धः । तथोर्धः । झवे जवा । ननद्ध । नेहे । नेहाते । नेहिरे । नह्यात् । नह सीष्ट इति स्थिते । नहो धः । खसं चपा० । नत्सीष्ट । नह ता । नहो धः । तथोर्धः । झवे जवा । नद्धा । नहो धः । खसे० । नत्स्यति । नत्स्यते । इत्यादीनि । लुङ्लकारे । अत उपधायाः । अनात्सीत् । ' झसात् ' अनेन सेलौपो भवति । अनाद्धाम् । अनात्सुः । इत्यादीनि । आत्मनेपदे । अनद्ध । अनत्साताम् । अनत्सत । इत्यादीनि । इत्युभयपदिप्रक्रिया प्रमाणा । इति यविकरणा दिवादयो धा-
तवः कथिताः ।

॥ अथ स्वादयः ॥ तत्रादावुभयपदिनः । षुञ् अभिषवे ।

अ उभयपदार्थः । आदेः षणः स्रः ।

अथ स्वादयो धातवः कथ्यन्ते । तत्रादौ उभयपदिनः सन्ति । षुञ् अभिषवे । अकार उभयपदार्थः । आदेः षणः स्रः । तिबादयस्तआदयश्च प्र-
त्ययाः सर्वत्र भवन्ति इति ज्ञातव्यम् । सूत्रम् ।

स्वादेर्नुः । स्वादेर्गणान्नुः प्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु । अ-
पोऽपवादः ।

स्वादेर्नुः । स्वादेः (पं. ए.) नुः । (प्र. ए.) द्विपदं सूत्रम् । स्वादेर्ग-
णात् । चतुर्षु तिबादिषु परेषु नुप्रत्ययो भवति सु नु तिप् इति जाते । सूत्रम् ।

नूपः । विकरणस्थ नुप्रत्ययस्य उप्रप्रत्ययस्य च गुणो भव-
ति पिति परे । सुनोति सुनुतः । नु धातोः । सुन्वन्ति ।
सुनोषि सुनुथः सुनुथ । सुनोमि ।

नूपः । नुश्च उप् च । नूप् । तस्य । नूपः (ष० ए०) । स्वादेरुत्पन्नस्य
नुप्रत्ययस्य । तनादेरुत्पन्नस्य । नुप्प्रत्ययस्य पिति प्रत्यये परे गुणो भवति ।
अनेन गुणः । सुनोति । सुनुतः । नुधातोः । सुन्वन्ति । षत्वं । सुनोषि । सुनुथः ।
सुनुथ । नूपः । अनेन गुणः । सुनोमि । सुनुवस् इति जाते । सूत्रम् ।

उर्वमोर्वा लोपः । असंयोगादुत्तरस्य प्रत्ययसंबन्धिन उकार-
स्य वा लोपो भवति वमोः परयोः । सुनुवः-सुन्वः सुनुमः-
सुन्मः । सुनुते सुन्वाते सुन्वते । सुनुयात्, सुन्वीत्, सुनोतु-
सुनुतात् । सुनुताम्, सुन्वन्तु ।

ओर्वमोर्वा लोपः । ओः (ष. ए.) वमोः (स. त्रि.) वा अव्ययम् । लोपः । (प्र. ए.) चतुःपदं सूत्रम् । असंयोगादुत्तरस्य प्रत्ययसंबन्धिन उकारस्य वमोः परयोः सतोर्लोपो भवति । अनेन उकारस्य वा लोपः । सुनुवः । सुन्वः । सुनुमः । सुन्मः । सूते । सुन्वाते । आतोन्तो० । सुन्वते । पत्वं । सुनुषे । सुन्वाथे सुनुष्वे । सुन्वे । उर्वमोर्वा लोपः । सुनुवहे । सुन्वहे । सुनुमहे । सुन्महे । सुनुयात् । सुनुयाताम् । सुनुयुः । नुवातोः । सुन्वीत । सुन्वीयातां । सुन्वीरन् । अन्यानि सुगमानि । लोट्लकारे । नूपः । अनेन पिति प्रत्यये परे गुणः । सुनोतु । नुञ्जोः । सुनुतात् । सुनुतां सुन्वन्तु । ' सुनु हि ' इति स्थिते सूत्रम् ।

ओर्वा हेः । प्रत्ययसंबन्धिन उकारादुत्तरस्य हेर्लुग्भवति वा-
अहणात्संयोगान्न । तेन तक्ष्णुहि त्वक्ष्णुहीत्यत्र न । सुनु,
सुनुतात्, सुनवानि, सुनुताम्, असुनोत्, असुनुत । सुषाव
सुषुवनुः । सुषविथ-सुषोथ । सुषुवे, सूयात्, सोषीष्ट, सोता,
सोष्यति, सोष्यते, असोष्यत्, असोष्यत ।

ओर्वाहि । ओः (ष. ए.) वा । अव्ययम् (प्र. ए.) हेः (ष. ए.) प्रत्ययसंबन्धिन उका-
रादुत्तरस्य द्विप्रत्ययस्य वा लुग् भवति । अस्मिन् सूत्रे वाअहणात् संयोगात् न लुग्
भवति । हेः । तेन । तक्ष्णुहि त्वक्ष्णुहि इत्यत्र न सुनु । सुनुतात् सुनुतं
सुनुत । नूपः । सुनवानि । सुनवाव । सुनवाम । सुनुतां । सुन्वाताम् । सुन्वताम् ।
सुनुष्व । सुन्वाथाम् । सुनुष्वम् । सुनवे । सुनवावहे । सुनवावहे । दिवादावद् । नूपः ।
असुनोत् । असुनुताम् । असुन्वन् । असुनोः । असुनुतम् । असुनुत । असुन्वम् ।
असुनुव । नुर्वमोः । असुन्व । असुनुम । असुन्म । असुनुत असुन्वाताम् । आतो-
न्तो० । असुन्वत । असुनुथाः । असुन्वाथाम् । असुनुध्वम् । असुन्वि । असुनुवहि ।
असुन्वहि । असुनुमहि । असुन्महि । लिट्लकारे । द्विश्र । सस्वरादिः । किलात्० ।
धातोर्नामिनः । सुषाव । नुवातोः । नानप्योर्वः । सुपुवतुः । सुपुवुः । अत्वतः । गुणः
सुषविय । सुषोथ । आत्मनेपदे । सुषुवे । सुषुवाते । सुषुविरे । ये । सूयात् । गुणः ।
पत्वं । स्रषीष्ट । अन्येषां रूपानि सुगमानि । लुट्लकारे । अ सु ति दिप् । इति
जाते । सेः । सूत्रम् ।

स्तुसुधूजां पे सेरिद्धा वक्तव्यः । असावीत् असौषीत् दुसु-
स्तुनुधातूनामिद्धेति केचित् । असविष्ट असोष्ट । चिञ् च-
यने । चिनोति, चिनुते, चिनुयात्, चिन्वीत, चिनोतु, चि-

नुताम्, अचिनोत्, अचिनुत ।

स्तुसुधूजाम् । स्तुसुधूजां । धातूनां परस्मैपदे । सेः । इद् वा वक्तव्यः ।
सोर्णिच्वात् । धातोर्नामिनः । अनेन वृद्धिः । असावीत् । असाविष्टाम् । असाविषुः ।
इडभावे । अनिटो० । असौषीत् । असौष्टाम् । असौषुः । इत्यादीनि । आत्मनेपदे ।
दुसुस्तुनुधातूनां इद् वा भवति । इति केचिदाचार्या वदन्ति । अनेनात्मनेपदेऽपि ।
सेरिद् । गुणः । असविष्ट । असविषाताम् । असविषत । इडभावे । असोष्ट । असोषा-
ताम् । असोषत । चिञ् चयने । स्वादेर्नुः । नूपः । चिनोति । चिनुतः । चिन्वन्ति ।
चिनुते । चिन्वाते । चिन्वते । चिनुयात् । चिन्वीत । चिनोतु । चिनुतात् । चि-
नुताम् । चिन्वन्तु । ओर्वाहेः । चितु । अन्यानि सुगमानि । चिनुताम् । अचिनोत्
अचिनुत । एतेषां रूपानि सुगमानि । लिट्लकारे । चि णप् इति स्थिते । सूत्रम् ।

चिनोतेः सणादौ कित्त्वं वा वाच्यम् । चिकाय चिक्यतुः
चिक्युः । चिचाय । चिक्ये-चिच्ये । चीयात्, चेपीष्ट, चेता २
चेष्यति-चेष्यते, अचेष्यत्-अचेष्यत, अचैषीत्, अचेष्ट ।
स्तृञ् आच्छादने । स्तृणोति स्तृणुते । तस्तार । गुणोर्ति-
संयोगाद्योः । तस्तरतुः तस्तरुः । तस्तर्थ । तस्तरे,
स्तर्यात् ।

चिनोतेः । चिनोतेर्धातोः । सप्रत्यये णादौ च परे कित्त्वं वा वाच्यम् । अनेन
चकारस्य ककारः । द्वित्वम् । सस्वरादिः । कुहोश्चुः । धातोर्नामिनः । चिकाय । नु-
धातोः । चिक्यतुः । चिक्युः । चिकयिथ । चिकेथ । चिचाय । चिच्यतुः । चिच्युः
आत्मनेपदे । कित्त्वे कृते सति । चिक्ये । चिक्याते । चिक्वियरे । कित्त्वाभावे ।
चिच्ये । रूपाणि सुगमानि । येः । चीयात् । गुणः षत्वं । चेपीष्ट । चेता । चेता ।
अन्येषां रूपाणि सुगमानि । लुट्लकारे । अनिटो नामिवतः । अचैषीत् । अचैष्टाम्-
अचैष्टुः । आत्मनेपदे गुणः । अचेष्ट । अचेषाताम् । अचेषत । स्तृञ् आच्छादने ।
स्वादेर्नुः । पुनोर्णानन्ते । नूपः । स्तृणोति स्तृणुते । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि
सुगमानि । स्तृणप् इति जाते द्विश्च । सस्वरादि० । शसात् खपाः । धातोर्नामिनः । तस्तार ।
गुणोर्ति० । अनेन गुणः । तस्तरतुः । तस्तरुः । ऋदन्तस्य गुणः । तस्तर्थ । आ-
त्मनेपदे । तस्तरे । तस्तराते । तस्तरिरे । इत्यादीनि । गुणोर्ति० । अनेन यादा-
दौ गुणो भवति । स्तर्यात् । अन्यानि सुगमानि । उः । अनेन गुणनिषेधः । क्लिष्ठा-
त् । अनेन षत्वं । स्तृषीष्ट । संयोगादेः । अनेन अरय वेद् सीष्टादी । गुणः । स्त-
रिषीष्ट । गुणः । स्तर्ता । स्तर्ता । हनृतः स्यपः । स्तरिष्यति । स्तरिष्यते । अन्या-

निमुगमानि । लुङ्लकारे । वृद्धिः । अस्तार्षीत् । आत्मनेपदे ।

संयोगादि ऋदन्तवृङ्बृजां सीस्योगात्मनेपदे इङ्गा वक्तव्यः ।

स्तरिषीष्ट । उः । स्तृषीष्ट, स्तर्ता २, स्तरिष्यति-स्तरिष्यते,

अस्तरिष्यत्, अस्तरिष्यत्, अस्तार्षीत्, अस्तरिष्ट, अस्तृत ।

वृञ् वरणे । वृणोति, वृणुते । ववार वव्रतुः वव्रुः ।

संयोगादि । अनेन वेद् । अस्तरिष्ट । इडभावे । अस्तृत । लोफो० । अनेन

सेल्लोपः । अस्तृषाताम् । अस्तृषत् । इत्यादीनि । वृञ् वरणे । जकार उभयपदार्थः ॥

स्वादेर्नुः । पुनोर्णोन्ते । नूपः । वृणोति । वृणुते । चतुर्णां लकाराणां रूपानि सु-

गमानि । लिङ्लकारे । द्वित्वादिक् । धातोर्नामिनः । ववार । ऋरं० । वव्रतुः । वव्रुः ।

ववर थप् इति जाते । स्रज्म् ।

वृणोतेस्थपो नित्यमिद् । ववरिथं वव्रधुः वव्र । ववार-ववर

ववृववृम । वव्रे, ववृहे । त्रियात्, वरिषीष्ट । ईटो ग्रहाम्० । वरि-

षीष्ट, वरिता-वरीता, वरिष्यति-वरीष्यति, वरिष्यते-वरीष्यते,

अवरिष्यत्-अवरीष्यत्, अवरिष्यत्-अवरीष्यत्, अवारीत्,

अवरिष्ट-अवरीष्ट, अवृत । धूञ् कम्पने । धूनोति, धुनुते,

धुनुयात्, धुन्वीत्, धूनोत्, धुनुताम्, अधूनोत्, अधुनुत्,

दुधाव, दुधुवे, धूयात्, धविषीष्ट-धोषीष्ट ।

वृणोतेः । वृणोतेर्धातोः स्तपो नित्यं भवति इद् । ववरिथ । क्रादि-

स्वाजेद् ॥ ववृव । इत्यादीनि । वव्रे । वव्राते । वव्रिरे । यादादौ । त्रियात् ।

संयोगादेः । वृषीष्ट । ईटो ग्रहाम् । अनेन इकारस्य ईकारः । वरिषीष्ट । वरीषीष्ट ।

इत्यादीनि । वरिता । वरीता । इत्यादीनि । अन्येषां रूपानि मुगमानि ।

लुङ्लकारे । द्वाविटौ । वृद्धिः । अवारीत् । अवारिष्टां । अवारिषुः । आत्मनेपदे-

गुणः । अवरिष्ट । अवरीष्ट । इत्यादीनि रूपानि भवन्ति । तेषां साधनमपि मुगम-

म् । धूञ् कम्पने । जकार उभयपदार्थः । पूर्ववत्प्रत्यया भवन्ति । स्वादेर्नुः । नूपः ।

अनेन चतुर्षु पिति गुणो भवति । धूनोति । आत्मनेपदे । धूनते । चतुर्णां पूर्ववद्-

पानि । लिङ्लकारे । द्वित्वादिक् सर्वं भवति । धातोर्नामिनः । ज्ञपानां अनेन धस्य

दः । ह्रस्वः । दुधाव । दुधुवतुः । दुधुवुः । दुधविय । इत्यादीनि । दुधुवे । दुधुवाते ।

दुधुविरि । धूयात् ।

स्वरतिसूतिसूयतिध्रुञ्जधादानां वा । धविता-धोता, धवि-
ष्यति-धोष्यति, अधविष्यत्-अधोष्यत्, अधावीत्, अध-
विष्ट-अधोष्ट ॥ इति स्वादिषूभयपदिप्रक्रिया ॥

स्वरति० । अनेनास्य वेद् । गुणः । धविषीष्ट । इडभावे धोपीष्ट । अन्यानि
रूपाणि सुगमानि । धविता । धोता । अन्येषां रूपाणि सुगमानि । सर्वत्रैहविक-
ल्पः । लुङ्लकारे । अधावीत् । अधाविष्टां । अधाविषुः । साधनं सुगमम् । इडभावे ।
अनिटो० । अधोषीत् । अधोषां । अधोषुः । आत्मनेपदे । अधविष्ट । अधोष्ट । इत्या-
दीनि रूपाणि भवन्ति । एतादृशानि रूपाणि शतशः साधितानि । अतो व्याख्या-
नं न कृतम् । इत्युभयपदिप्रक्रिया कथिता ।

॥ अथ परस्मैपदिनः ॥ हि गतौ वृद्धौ च हिनोति ।

अथाधुना परस्मैपदिप्रक्रिया कथ्यते । हि गतौ वृद्धौ । तिवादयो भवन्ति ।
स्वादेर्नुः । नूपः । हिनोति हिनुतः हिन्वन्ति इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । लिङ्लकारे ।
द्वित्वादिकं । सूत्रम् ।

द्विरुक्तस्य हिनोतेः कुत्वं वाच्यम् । जिघाय, हीयात्, हेता,
हेष्यति, अहेष्यत्, अहैषीत् । शकृ शक्तौ । शक्नोति, श-
शाक । लोपः पचां कित्ये चास्य । शेकतुः शेकुः । श-
क्यात्, शक्ता, शक्ष्यति, अशक्ष्यत्, अशकत् । धिवि प्रीतौ ।
इदित इति नुम् ।

द्विरुक्तस्य । द्विरुक्तस्य हिनोतेर्धातोः कुत्वं वाच्यम् । अनेन हस्य घः । धा-
तोर्नामिनः । झपानां । जिघाय । जिघ्यतुः । जिघ्युः । जिघयिथ । जिघेथ । इत्या-
दीनि । ये । हीयात् । गुणः । हेता । हेष्यति । अहेष्यत् । शेपाणि रूपाणि सुगमानि ।
लुङ्लकारे । अनिटो नामिवतः । अनेन वृद्धिः । अहैषीत् । अहैष्टाम् । अहैषुः । इत्या-
दीनि । शकृ शक्तौ । लकारो लुङ्लकार्यार्थः । तिवादयः । स्वादेर्नुः । नूपः । शकृ-
क्नोति । शकृतः । नुधातोः । शकृवन्ति । लोट्लकारे मध्यमपुरुषस्यैकवचने । शकृ-
हि । अन्यानि सुगमानि । लिङ्लकारे द्वित्वादिकं सर्वं भवति । अत उपधायाः । शशाक ।
लोपः पचां । शेकतुः शेकुः । अन्यानि सुगमानि । शक्यात् । शक्ता । किलात्० । कपसयोगे
शक्ष्यति अशक्ष्यत् । रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे लिङ्लुपादेः । अनेन ह्यप्रत्ययो भवति० ।
अशकत् । अशकताम् । अशकन् । इत्यादीनि भवन्ति । धिवि प्रीतौ । इकार इत् ।
इदितोनुम्० । तिवादयः । स्वादेर्नुः । धिन् इ नु तिष् । इति जाते । सूत्रम् ।

धिन्विकृण्व्योर्नो लोपो वाच्यः । चतुर्षु ।

धिन्विकृण्व्यो० । अनयोर्नकारस्य लोपो वाच्यः । चतुर्षु परेषु । अनेन नकारस्य लोपः । सूत्रम् ।

यवयोर्वसे हकारे च लोपः । धिनोति, धिनुयात्, धिनोतु, अधिनोत्, दिधिन्व, धिन्व्यात्, धिन्विता, धिन्विष्यति, अधिन्विष्यत्, अधिन्वीत् । कृवि हिंसायाम् । कृणोति, चकृण्व । धिनोतिवत् । श्रु श्रवणे ।

यवयोः० । यकारवकारयोर्वसे हकारे च लोपो भवति । नूपः धिनोति । धिनोतुः । धिन्वन्ति । इत्यादीनि । लिट्लकारे । द्वित्वं । पूर्वस्य । झ नां । दिधिन्व । दिधिन्वतुः । दिधिन्वुः । दिधिन्विथ । इत्यादीनि भवन्ति । सिसता० अनेनेट् । धिन्विता । अन्येषां रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । अधिन्वीत् । अधिन्विष्टाम् । अधिन्विषुः । इत्यादीनि । कृवि हिंसायाम् । सर्वसाधनं तु पूर्ववत् । णत्वं । कृणोति । अयं धातुर्धिनोतिवत् ज्ञातव्यः । श्रु श्रवणे । तिवादयः । स्वादेर्नुः । सूत्रम् ।

श्रुवः शृ । श्रुवः शृ भवति चतुर्षु परेषु । शृणोति, शृश्राव, शुश्रोथ, श्रूयात्, श्रोता, श्रोष्यति, अश्रोष्यत्, अश्रौषीत् ॥ इति स्वादिषु परस्मैपदिप्रक्रिया ॥

श्रुवः । शृवः । (ष० ए०) शृ (प्र. ए.) साकेतिकं । द्विपदं सूत्रम् । श्रुवो धातोः शृ इत्यादेशो भवति चतुर्षु परेषु । अनेन श्रुवः शृ । णत्वं । शृणोति । शृणुतः । शृण्वन्ति । इत्यादीनि भवन्ति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे द्वित्वादिकं पूर्वस्य धातोर्नाभिनः । अनेन वृद्धिः । शृश्राव । शृश्रुवतुः । शृश्रुवः । इत्यादीनि भवन्ति । ये । श्रूयात् । गुणः । श्रोता । श्रोष्यति अत्र षत्वं भवति । अश्रोष्यत् । रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे । अनिटौ नामित्तः । अनेन वृद्धिः । अन्यत्साधनं तु सुगमम् । अश्रौषीत् । अश्रौषिष्टाम् । अश्रौषीः इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति इति परस्मैपदिप्रक्रिया समाप्ता ।

॥ अथात्मनेपदिनः ॥ ॥ अशृङ् व्यासौ । ऊडावितौ । अश्रुते, अश्रुवीत, अश्रुताम्, आश्रुत । नुगशाम् । आश्रुवोर्णादौ । आनशे । ऊदितो वा । अशिषीष्ट-अक्षीष्ट अ-

शिवा-अष्टा, अशिष्यते-अक्ष्यते, आशिष्यत-आक्ष्यत ।
आशिष्य-आष्ट आक्षाताम् आक्षत ॥ ॥ इतिस्वादिष्वात्म-
नेपदिप्रक्रिया ॥ इति नुविकरणाः स्वादयः ॥

अथात्मनेपदिप्रक्रिया कथ्यते । अगूळ व्याघ्रौ ऊहावितौ स्तः । ति-
बादयः । स्वादेर्नुः । अश्नुते । अश्नुवाते । आतोन्तो० । अश्नुवते । इत्यादीनि । अ-
श्नुवीत । अश्नुवीयातां । अश्नुवीरन् । अश्नुताम् । अश्नुवाताम् । अश्रवताम् । स्वरा-
दित्वाद् द्वावढागमौ भवतः । आश्नुत । अन्यानि सुगमानि । लिट्प्रकारे- । द्वित्वा-
दिकं सर्वम् । नुगशां० । आम्बोर्णादौ । आनशे । आनशाते । आनशिरे । इत्यादीनि-
ऊदितो वा अनेनास्य धातोरिद्धविकल्पो भवति । अशिषीष्ट । इडभावे छशष० । अ-
नेन षत्वम् । षढोः कः से । षत्वम् । कषसंयोगे० । अक्षीष्ट । रूपाणि सुगमानि ।
अन्यानि मूलात् ज्ञेयानि । लुङ्प्रकारे । द्वावढागमौ स्वरादित्वात् । आशिष्ट ।
आशिषाताम् । आशिषत । इडभावे झसात्० । छशष० । ष्ट्वं । आष्ट । आक्षातां ।
आक्षत । इत्यादीनि । इत्यात्मनेपदिप्रक्रिया समाप्तिमगमत् । इति नुविकरणाः स्वा-
दयो धातवः कथिताः ।

अथ रुधादयः । तत्रादावुभयपदिनः । रुधिरावरणे । इरित् ।

अथ रुधादयो धातवः कथ्यन्ते । तत्रादावुभयपदिनो धातवः सन्ति ।
रुधिर आवरणे । इरित् । उभयपदित्वात् । तिबादयस्तथादयश्च प्रत्यया भवन्ति ।
सूत्रम् ।

रुधादेर्नम् । रुधादेर्गणान्नम् प्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु ।

अपोऽपवादः । मकारः स्थाननियमार्थः । णत्वम् । तथो-
र्धः । रुणद्धि । नमसोऽस्य ।

रुधादेर्नम् । रुध् आदिर्यस्य स रुधादिः तस्य रुधादेः (पं० ए०) नम्
(प्र० ए०) रुधादेर्गणान्नप्रत्ययो भवति चतुर्षु लकारेषु परेषु । अपोऽपवादः । प्र-
त्यये मकारः स्थाननियमार्थः । पुनो गोन्ते अनेन णत्वं च । तथोर्धः । अनेन त-
कारस्य धकारः । झवेजबाः । रुणद्धि । रुध् तस् इति जाते । नमसोऽस्य । अनेन
अकारस्य लोपः । तथोर्धः ।

हसात् झसस्य सवर्णे झसे लोपो वाच्यः । रुन्धः रुन्धति ।
रुणत्सि रुन्धः रुन्ध । रुणध्मि रुन्ध्वः रुन्धमः । रुन्धे रु-
न्धाते रुन्धते । रुन्ध्यात्, रुन्धीत, रुणद्धुं, रुन्धाम्, अरु-

णत्-अरुणद्, अरुन्ध । रुरोध, रुरुधतुः रुरुधुः । रुरोधिथ ।
रुरुधे रुरुधाते । रुध्यात्, रुत्सीष्ट, रोद्धा २, रोत्स्याति, रो-
त्स्यते, अरोत्स्यत्, अरोत्स्यत । अनिटो नामिवतः । अरौ-
त्सीत् । सिस्पोः । अरुद्ध अरुत्सातां अरुत्सत । इरितो
वा । अरुधत् । उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोः । उइरावितौ । छृ-
णत्ति-छृन्तः छृन्दन्ति । छृन्ते, छृन्ध्यात्, छृन्दीत, छृणत्तु,
छृन्ताम्, अछृणत्, अछृणद् । दः सः । दकारस्य वा
सकारो भवति सिपि विषये । अछृणः अछृण-
तं अछृणत । चच्छर्द, चच्छृदे, छृद्यात्, छृत्सी-
ष्ट-छर्दिषीष्ट, छर्दिता, छर्दिष्यति छर्त्स्यति, छर्दिष्यते-छ-
र्त्स्यते, अछर्दिष्यत्-अछर्त्स्यत्, अछर्दिष्यत-अछर्त्स्यत ।
इरितो वा । अछृदत्, अछृदीत्, अछर्दिष्ट । उ तृदिर्
हिंसानादरयोः । तृणत्ति तृन्तः तृन्दति । तृन्ते, तृन्ध्यात्, तृ-
न्दीत, तृणत्तु, तृन्ताम्, अतृणत्, अतृन्त, ततर्द,
ततृदे, तृद्यात्, तृत्सीष्ट-तर्दिषीष्ट, तर्दिष्यति-तत्स्यति, त-
र्दिष्यते- तत्स्यते, अतर्दिष्यत्-अतत्स्यत्, अतर्दिष्यत-अ-
तत्स्यत, अतृदत्, अतृदीत् ॥ नृततृदच्छृदचृतकृद्भयोऽसेः
सादेरिद्धा । अतर्दिष्ट ॥ इति रुधादिषूभयपदिप्रक्रिया ॥

हसात् ० । अनेन धकारस्य लोपो भवति । नश्चा० । रुन्धः । रुन्धन्ति । स्वसे०
रुणत्सि । रुन्धः । रुन्ध । अन्यानि मूले संति । रुंधे । रुंधाते । रुंधते । इत्यादीनि
रूपाणि भवन्ति । रुंध्यात् । रुंध्यातां । रुंध्युः । सुगमानि । रुंधीत् । रुंधीयातां ।
रुंधीरन् । रुणद् । रुंध्यात् । रुंधां । रुंधंतु । हसाद्धिर्हेः । हसात् । रुंधि । रुंध्यात् ।
रुंधं । रुंध । रुणधानि । रुणधाव । रुणधाम । रुंधां । रुंधातां । रुंधतां । इत्यादीनि ।
अरुणत् । अरुंधां । अरुंधन् । अरुणः । अरुंध । अरुंधातां । अरुंधत । अरुंधाः ।
अरुंधातां । अरुंध्वं । अरुणधं । अरुंध्व । अरुंध्व । इत्यादीनि रूपाणि पूर्वोक्तैरेव
सूत्रैः सिध्यन्ति । तानि यथासंभवं साध्यानि । लिट् लकारे । द्वित्वादिकं सर्वं भवति ।
उपधाया लघोः । रुरोध । रुरुधतुः । रुरुधुः । रुरोधिथ । इत्यादीनि । आत्मनेपदे ।

रुधे । रुधाते । रुधिरे । अन्यानि सुगमानि । रुध्यात् । रुत्सीष्ट । तथोर्धः ।
 गुणः । रोद्धा । रोद्धा । स्वसे० । रोत्स्पति । रोत्स्पते । लुद्धलकारे । अनिटः । अ-
 नेन वृद्धिः । स्वसे० । अरोत्सीत् । अरोद्धां । अरोत्सुः । इत्यादीनि । आत्मनेपदे । झ-
 सात् । अनेन सेलौपो भवति । अरुद्ध अरुत्सातां अरुत्सत । इत्यादीनि रूपाणि
 सुगमानि । अस्य धातोरेरितोवा अनेन रूपत्ययो भवति । इरिच्वात् । ङित्वात् ।
 गुणाभावः । अरुधत् । अरुधतां । अरुधन् । सुगमानि । उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोः ।
 उइरावितौ । पूर्ववत् प्रत्ययाः । रुधादेर्नम् । अनेनचतुर्षुनम्प्रत्ययो भवति । छृ-
 णत्ति । अत्र स्वसे चपा झसानां । अनेन दस्य तः । नश्चापदांते झसे । अनेन नस्यानु-
 स्वारो भवति । छृत्तः । छृदंति । इत्यादीनि रूपाणि पूर्वसदृशानि संति । पूर्वोक्तैरेव
 सूत्रैः सिध्यन्ति । छृते । छृदाते । छृदते । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि पूर्वसदृशानि ।
 लिट्लकारे । द्वित्वादिकं सर्वं भवति । पूर्वस्य रः । उपधायाः । अनेन । गुणः । झ-
 पानां । चच्छर्द्द । चच्छृदतुः । चच्छृदुः । चच्छर्दिथ । आत्मनेपदे । चच्छृदे । चच्छृदा-
 ते । चच्छृदिरे । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । छृद्यात् । सिंस्योः । अनेन गुणनि-
 पेधः । स्वसे० । छत्सीष्ट । नृत् नृद् छृद् अनेन वक्ष्यमाणेन वेद् । उपधाया लघोः
 अनेन गुणः । छर्दिता । अन्येषां रूपाणि सुगमानि । छर्दिष्यति । नृत्नृद्० अने-
 न वा इद् । स्वसे० । छत्स्यन्ति । इत्यादीनि । लुद्ध । द्वाविटौ सेलौपः । गुणः । अडा-
 गमः । अच्छर्दीत् । अच्छर्दिष्टाम् । अच्छर्दिषुः । अन्यानि सुगमानि । आत्मनेपदे सा-
 धनं पूर्ववत् । अच्छर्दिष्ट । अच्छर्दिषातां । अच्छर्दिषत । इत्यादीनि । अस्य धातो-
 रिरितो वा । अनेन रूपत्ययो भवति । ङित्त्वाहुणाभावः । अछृदत् । अछृदतां । अ-
 छृदन् । अछृदः । अछृदतं । अछृदत । अछृदं । अछृदाव । अछृदाम । साधनमेता-
 दृशं शतशः कृतम् । उ वृदिर् हिंसानादरयोः । उइरावितौ । पूर्ववत् प्रत्यया भव-
 न्ति । रुधादेर्नम् । अनेन चतुर्षु नम्प्रत्ययो भवति । णत्वं । वृणत्ति । अस्मिन् रूपे
 स्वसे० अनेन दस्य तः । ङिति प्रत्यये परे ' नमसोस्य ' अनेन नमोऽकारस्य लोपो
 भवति । नश्चा० । अनेन झसे परे नकारस्यानुस्वारो भवति । हसात्० अनेन वा त-
 कारस्य लोपो भवति । छृत्तः । छृदंति । एतादृशमपि रूपं स्यात् । वृदंति । वृते ।
 वृदाते । वृदते । इत्यादीनि चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । पूर्वोक्तैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति ।
 लिट्लकारे । द्विश्च । पूर्वस्य रः । उपधाया लघोः । अनेन गुणः । ततर्द । कि-
 च्वात् गुणाभावः किति णवादौ । अन्यत्साधनं पूर्ववत् । तत्तदतुः । तत्तुदुः । गुणो
 भवति थपि । ततर्दिथ । इत्यादीनि । आत्मनेपदे साधनं पूर्ववत् । तत्तुदे । तत्तुदाते
 तत्तुदिरे । अन्यानि सुगमानि । वृद्यात् । स्वसे० । नृत्नृद्० अनेन वा इद्निपेयः ।
 सिंस्योः । अनेन गुणनिपेधः । वृत्सीष्ट । इटि कृते गुणो भवति । तर्दिपीष्ट । अन्या-
 नि रूपाणि सुगमानि । अन्यानि रूपाण्यन्येषां लकाराणां मूलात् ज्ञेयानि । सिव-

जितसादिप्रत्यये इद्विकल्पः । लृङ्लकारे । सि सता० । से० । आभ्यां द्वाविटौ । सेलीपो भवति । उपधायाः । अनेन गुणः । दिवादावट् । वावसाने । अतर्दीत् । अतर्दिष्टाम् । अतर्दिषुः । इरितो वा अनेन वा ङप्रत्ययो भवति । ङित्त्वाहुणाभावः । अनुदत् । आत्मनेपदे । तिसता० । अनेनेट् । गुणः । षत्वं । ष्ट्वं । राक्षपोद्धिः । अनेन द्वित्वं । अतर्दिष्टम् । अतर्दिषाताम् । अतर्दिषत् । इत्युभयपदिप्रक्रिया समाप्ता ।

अथ परस्मैपदिनः । शिष्णु विशेषणे । शिनष्टि शिंष्टः शिंषन्ति । शिंष्यात्, शिनष्टु, अशिनट्, शिशेष, शिष्यात्, शेष्टा, शेक्ष्यति, अशेक्ष्यत्, अशिषत् । हिसि हिंसायाम् । इदितः ।

अथ परस्मैपदिनः प्रक्रिया कथ्यते । तिबादयः प्रत्यया भवन्ति । रुधादेर्नम् । अनेन नम्प्रत्ययो भवति । शिष्णु विशेषणे । लृकारो लिट्कार्यार्थः । पूर्ववत्सर्वं कार्यं भवति । शि नष् तिप् इति जाते । ष्ट्वं शिनष्टि । नश्चापदांते झसे । शिंष्टः । शिंषति । षढोः कः से । षत्वं । शिनक्षि । शिंष्टः । शिंष्ट । शिनष्मि । शिंष्वः । शिंष्मः । शिंष्यात् । शिंष्यातां । शिंष्युः । शिनष्टु । शिंष्टात् । शिंष्टां । शिंषन्तु । झसाद्धिर्हेः । ष्ट्वं । षढोः । शिंष्टि । अन्यानि सुगमानि । लृङ्लकारे षढोः । अनेन षकारस्य ङकारः । वावसाने । दिवादावट् । अशिनट् । अशिनट् । अशिंष्टां । अशिंषन् । अन्यानि सुगमानि । लिट्लकारे । द्वित्वं पूर्वस्य । उपधाया लघोः । शिशेष । शिशिषतुः । शिशिषुः । शिशेषिष । अन्यानि सुगमानि । शिष्यात् । उपधाया लघोः । ष्ट्वं । शेष्टा । गुणः । षढोः कः से । कषसंयोगे क्षः । शेक्ष्यति । दिवादावट् । अशेक्ष्यत् । लृङ्लकारे । लिट्पुषादेर्हेः । अनेन ङप्रत्ययः । ङित्त्वाहुणाभावः । दिवादावट् । अशिषत् । अशिषतां । अशिषन् । हिसि हिंसायाम् । तिबादयः ॥ इदितोनुम्० । पश्चात् । रुधादेर्नम् । अनेन नम्प्रत्ययो भवति । ' हिनस् तिप् ' इति जाते सूत्रम् ।

नमः । नमः प्रत्ययात्परस्य नस्य लोपो भवति । हिनस्ति । हिंस्तः हिंसन्ति । हिंस्यात्, हिनस्तु । धौ सलोपो वा सस्य द् इति केचित् । हिन्धि हिन्धि, अहिनत् अहिनट् ।

नमः । नमः । (पं०ए०) एकपदं सूत्रम् । नमः प्रत्ययात्परस्य नकारस्य लोपो भवति । अनेन नकारस्य लोपः । स्वरहीनं० । हिनस्ति । नमसोऽस्य । नश्चापदान्ते अनेन नमो नकारस्यानुस्वारः । हिंस्तः । हिंसन्ति । अनेनैव प्रकारेणान्यानि रूपाणि साध्यानि । हिंस्यात् । हिनस्तु । हिंस्तात् । हिंस्तां । हिंसन्तु । झसाद्धिर्हेः

तदा हिंस् धि । इति जाते सूत्रम् । धौ । धौ परे सति । सकाररय लोपो भवति । वा सकारस्य दकारो भवति । यदा सकारस्य लोपः । तदा । हिंधि । यदा सकारस्य दकारस्तदा । हिंद्धि । अन्यानि सुगमानि । लुङ्लकारे । दिवादावद् । अहिंस् दिप् इति जाते ।

दिपि सस्य दः सिपि वा । अहिनत्, अहिनः, जिहिंस, हिंस्यात्, हिंसिता, हिंसिष्यति, अहिंसिष्यत्, अहिंसीत् । भञ्जो आमर्दने । ओङ्त् । भनक्ति, भङ्क्तः, बभञ्ज, भञ्ज्यात्, भङ्क्ता, भङ्क्ष्यति, अभङ्क्ष्यत् ।

दिपि सस्य दः । अनेन सकारस्य दकारः । दिस्पोर्हसात् । वावसाने । अहिनत् । अहिनद् । अहिंस्तां । अहिंसन् । अहिनत् । अहिनः । अहिंस्तं । अहिंस्त । अहिनसं । अहिंस्व । अहिंस्म । लिट्लकारे । द्वित्वादिकं । कुहोश्रुः । जिहिंस । जिहिंसतुः । जिहिंसुः । हिंस्यात् । हिंसिता । सिसता अनेन इडागमो भवति । हिंसिष्यति । दिवादावद् । अहिंसिष्यत् । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सेलौपः । दिवादावद् । अहिंसीत् । अहिंसिष्टां । अहिंसिषुः । इत्यादीनि । भञ्जो आमर्दने । ओकार इत् । तिवादयः । रुधादेर्नम् । भनञ् तिप् इति जाते । नमः । चोः कुः । खसे चपा० । भनक्ति । नमसोऽस्य । अनेन छित्पकारस्य लोपः । नश्चापदान्ते० भंक्तः । भंजति । क्लिलात्० । कष० । भनक्ति । भंज्यात् । भंज्यातां । भंज्युः । भनक्तु । भंक्तात् । भंक्तां । भंजंतु । भंजिथ । भंक्तात् । भंक्तं । भंक्त । भनजानि । भनजाव । भनजाम । चोः कुः । दिस्पोर्हसात् । दिवादावद् । वावसाने । अभनक् । अभनग् । अभंक्तां । अभंजन् । अभनक् । अभनग् । अभंक्तं । अभंक्त । अभनजं । अभंज्व । अभंज्म । लिट्लकारे । द्वित्वादिकं झपानां । वभंज । वभंजतुः । वभंजुः । वभंजिय । अत्त्वतः । चोः कुः । खसे चपा० । वभंक्थ । इत्यादीनि । भज्यात् । अत्र नोलोपः अनेन नकारस्य लोपः । भंज् ता इति जाते । चोः कुः । खसेचपा० । भंक्ता । भंक्तारौ । भंक्ताः ' भंज् स्पष् तिप् ' इति जाते । चोः कुः । खसे० । क्लिलात्० । कष० । भंक्ष्यति । दिवादावद् । अभंक्ष्यत् । लुङ्लकारे । भूते तिः । सेः । दिवादावद् । अभंज् सि ईट् दिप् इति जाते । सूत्रम् ।

सावनिटो नित्यं वृद्धिः । अनिटो धातोर्नित्यं वृद्धिर्भवति परस्मैपदे सौ परे । अभांक्षीत् अभाङ्काम् अभांक्षुः । अञ्जू व्यक्तिसृक्षणकान्तिगतिषु । अनक्ति, अञ्ज्यात्, अ-

नक्तु, आनक्, आनग्, आनञ्, अज्यात् । अञ्जिता,
अञ्जा, अञ्जिष्यति, अंक्ष्यति, आञ्जिष्यत्, आंक्ष्यत् ।
सावनिटो नित्यं वृद्धिः । सौ (स० ए०) अनिटः । (ष० ए०) नित्यं
(प्र० ए०) वृद्धिः । (प्र० ए०) अनिटो धातोर्नित्यं वृद्धिर्भवति परस्मैपदे सौ परे
सुगममिदं सूत्रम् । चोः कुः । स्वसे० । क्लिलात्० । कष० । अर्भाक्षीत् । हसात्० ।
अर्भाक्षां । अर्भाक्षुः । अन्यानि सुगमानि । अञ्जु व्यक्तिवृक्षणकांतिगतिषु । उकार
इहविकल्पार्थः । तिबादयः । रुधादेर्नम् । चोः कुः । स्वसे० । अनक्ति । नमसोऽस्य ।
अङ्क्तः । अञ्जन्ति । अंज्यात् । अंज्यातां । अंज्युः । अनक्तु । अंक्तात् । अंक्तां ।
अंजंतु । अंजिथ । दिबादावद् । स्वरादेः परः । सवर्णे दीर्घः । चोः कुः । दिस्प्यो-
ईसात् । वावसाने । आनक् । आनग् । नमः । आंक्तां । नश्चापदान्ते । आंजन् । अ-
न्यानि सुगमानि । लिट्प्रकारे । द्वित्वादिकं । नुगर्षां० । आम्बोर्षादौ । आनंज ।
आनंजंतुः । आनंजुः । आनंजिथ । अज्यात् । ऊदितो वा अनेन सूत्रेण इहविक-
ल्पो भवति । अंजिता । इडभावे । चोः कुः । स्वसे० । अंक्ता । अंजिष्यति । इडभा-
वे । कुत्वं । स्वसे० । षत्वं । कष० । अंक्ष्यति । दिबादावद् । स्वरादेः । आंजिष्या-
त् । इडभावे आंक्ष्यत् । लुङ्प्रकारे । इहविकल्पे प्राप्ते सूत्रम् ।

अञ्जेः सौ नित्यमिद्वाच्यः । आञ्जीत् । इति रुधादिषु प-
रस्मैपदिप्रक्रिया ॥

अंजेः । अंजेर्धातोः सौ नित्यं इह वाच्यः । अन्यत् साधनं तु पूर्ववत् । आ-
ञ्जीत् । आंजिष्टाम् । आञ्जिषुः । इत्यादीनि । इति परस्मैपदिप्रक्रिया कथिता ।
अथात्मनेपदिनः । अिइन्धि दीप्तौ । जिई इतौ । इन्धे,
इन्धीत, इन्धाम्, ऐन्ध, इन्धाञ्चक्रे, इन्धिषीष्ट, इन्धिता,
इन्धिष्यते, ऐन्धिष्यत, ऐन्धिष्ट । इति रुधादिष्वात्मनेपदि-
प्रक्रिया ॥ इति नन्विकरणा रुधादयः ॥

अथात्मनेपदिप्रक्रिया कथ्यते । अिइन्धि दीप्तौ । जिई इतौ । तआदयः ।
रुधादेर्नम् । नमः । तयोर्वः । नमसोऽस्य । नश्चापदान्ते । हसात् । इन्धे । इन्धाते ।
इन्धते । इन्धीत । इन्धीयाताम् । इन्धीरन् । इन्धाम् । इन्धाताम् । इन्धताम् । दि-
बादावद् । स्वरादेः परः । अइए । एएरे । अन्यत् साधनं तु पूर्ववत् । ऐंघ । ऐं-
घातां । ऐंघत । ऐंघाः । ऐंघायां । ऐंघस । कासादिभ्रम्ययादाम् । अनेनाम् । अन्य-
त्साधनं तु पूर्ववत् । इन्धाञ्चक्रे । इन्धायासि । इन्धाबभूव । रूपाणि सुगमानि । लि-

सता० । अनेनेट् । इन्धिषीष्ट । इन्धिता । इन्धिष्यते । द्वावमागमौ । अइए । एऐए ऐन्धिष्यत । लुङ्लकारे । ऐन्धिष्ट । ऐन्धिषातां । ऐन्धिषत । इत्यात्मनेपदिप्रक्रिया समाप्तिप्रगमत् । इति नम्विकरणा रुधादयो धातवः क्रथिताः ।

॥ अथ तनादयः ॥ सर्वे उभयपदिनः । तनु विस्तारे ।

तनादेरुप् । तनादेर्गणादुप् प्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु ।

अपोऽपवादः । नूपः । तनोति, तनुते, तनुयान्, तन्वीत,

तनोतु, तनुताम्, अतनोत्, अतनुत । ततान तेनतुः तेनुः ।

तेने, तन्यात्, तनिषीष्ट, तनिता २, तनिष्यति, तनिष्यते,

अतनिष्यत्, अतनिष्यत, अतानीत्-अतनीत्, अतनिष्ट ।

अथ तनादयो धातवः कथ्यन्ते । तनादयः सर्वे उभयपदिनः सन्ति । तनु विस्तारे तिबादयः तनादयश्च प्रत्यया भवन्ति । सूत्रम् । तनादे-
रुप् । तनादेः (पं० ए०) उप् (प्र. ए.) तनादेर्गणात् चतुर्षु लकारेषु परेषु
उप्प्रत्ययो भवति । अपोऽपवादः । अनेन उप् । तनु तिप् । इति जाते । नूपः ।
अनेन गुणः । तनोति । तनुतः । नुधातोः । तन्वन्ति । तनोषि । तनुथः । तनुथ ।
तनोषि । ओर्वमोर्वा लोपः । तनुवः । तन्वः । तनुमः । तन्मः । तनुते । तन्वाते ।
आतोन्तोदनतः । तन्वते । इत्यादीनि । तनुयात् । नुधातोः । तन्वीत । तनोतु ।
हौ परे । ओर्वाहिः । तनु । तनुतां । तन्वातां । तन्वतां । तनुष्व । अन्यानि सुगमा-
नि । दिबादावट् । अतनोत् । अतनुताम् । अतन्वन् । आत्मनेपदे । अतनुत । इ-
त्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि । लिट्लकारे । द्विश्च । पूर्वस्य । अत उपधायाः । त-
तान । लोपः पचां । तेनतुः । तेनुः । अत्त्वतः । तेनिथ । ततन्थ । इत्यादीनि ।
आत्मनेपदे । तेने । तेनाते । तेनिरे । अन्यानि सुगमानि । तन्यात् । सिसता० ।
षत्वं । तनिषीष्ट । तनिता । तनिता । लुङ्लकारे । णित्ये । अनेन णित्वात् वृद्धिः ।
अन्यत्साधनं सुगमम् । अतानीत् । अतानिष्टम् । अतानिषुः । आत्मनेपदे । अत-
निष्ट । सूत्रम् ।

तनादेरकरोतेस्तन्थासोर्वा सिलोपो वाच्यः । लोपस्त्वनुदा-
त्तनाम् । अतत अतथाः अतनिष्ठाः । क्षणु क्षिणु
हिंसायाम् । क्षणोति क्षणुते क्षणुयात् क्षण्वीत क्षणोतु क्ष-
णुताम् अक्षणोत् अक्षणुत । चक्षाण, चक्षणे, क्षण्यात्,
क्षणिषीष्ट, क्षणिता २, क्षणिष्यति, क्षणिष्यते, अक्षणिष्यत्,

अक्षणिष्यत् । ह्यन्तक्षणेति० न वृद्धिः । अक्षणीत् । अ-
क्षणिष्ट-अक्षत् । अक्षथाः । अक्षणिष्ठाः ।

तनादेः । अकरोतेस्तनादेस्तन्थासोः परयोः सेर्लोपोवाच्यः । अनेन वा से-
र्लोपः । लोपस्त्वनुदात्त० । अनेन नकारस्य लोपः । अतत् । अतनिषाताम् । अतनिषत् ।
सेर्लोपः । नकारस्य लोपः । अतथाः । अतनिष्ठाः । अन्यानि सुगमानि । क्षणु । क्षिणु ।
हिंसायां । पूर्ववत् प्रत्यया भवन्ति । तनादेरुप् । नूपः । गत्वं । क्षणोति । क्षणुतः ।
क्षण्वन्ति । क्षणुते । क्षणुयात् । क्षण्वीत् । क्षणोतु । क्षणुतां । अक्षणोत् । अक्षणुत् ।
लिट्कारे । द्विश्च । पूर्वस्य । कुहोश्चुः । अत् उपधायाः । चक्षाण । चक्षणतुः । च-
क्षणुः । चक्षणे । चक्षणाते । चक्षणिरे । क्षण्यात् । सिसता० । पत्वं । क्षणिषीष्ट ।
क्षणिता । क्षणिता । अन्येषां भूलात् ज्ञेयानि । लुङ्कारे । द्वाविटौ । सेर्णिच्चात्
अत् उपधायाः । अनेन वृद्धौ प्राप्तायां ह्यन्तक्षण० । अनेन तन्निषेधः । अक्षणीत्
अन्यानि सुगमानि । आत्मनेपदे । अक्षणिष्ट । तनादेः । अनेन वा सेर्लोपः । लोप-
स्त्वनुदात्त० । अक्षत् । अक्षणिषातां । अक्षणिषत् । अक्षणिष्ठाः । वा सेर्लोपः । अक्ष-
थाः । इत्यादीनि । क्षिणुधातोरूपाणि कथ्यन्ते । प्रत्ययादयः पूर्ववत् । त-
नादेरुप् । सूत्रम् ।

तनादेरुपधाया गुणो वा पिति । क्षिणोति क्षेणोति अक्षे-
णीत् अक्षित-अक्षणिष्ट । षणु दाने । सेने सायात् सन्यात्
असात्-असनिष्ट असाथाः-असनिष्ठाः । डुकृञ् करणे । डु-
आवितौ । गुणः । नूपः । करोति ।

तनादेः । तनादेर्धातोरुपधाया गुणो वा भवति पिति प्रत्यये परे । क्षिणोति ।
क्षेणोति । क्षिणुते । क्षिणुयात् । क्षिण्वी । क्षिणोतु । क्षेणोतु । क्षिणुताम् ।
अक्षिणोत् । अक्षेणोत् । अक्षिणुत् । अन्यानि रूपाणि सुगमानि । लिट्कारे
उपधाया लघोः । चिक्षेण । चिक्षिणतुः । चिक्षिणुः । चिक्षिणे । चिक्षिणाते । चि-
क्षिणिरे इत्यादीनि । क्षिण्यात् । सिसता० । क्षेणिषीष्ट । क्षेणिता । क्षेणिता । लुङ्-
कारे । अक्षेणीत् । आत्मनेपदे । अक्षेणिष्ट । अक्षेत् । इत्यादीनि । षणु दाने । पूर्व-
वत् प्रत्ययाः । तनादेरुप् । आदेः षणः स्रः । नूपः । सनोति । सनुतः । सनुते ।
सनुयात् । सन्वीत् । सनोतु । हौ परे । सनु । सनुतां । असनोत् । असनुत् । रूपा-
णि सुगमानि । लिट्कारे । द्वित्वादिकं । वृद्धिः । ससान । लोपः पर्चा० । सेनतुः ।
सेनुः । सेने । सेनाते । सेनिरे । सन् यान् इति स्थिते । जनखनसनां अनेन वा
आकारो भवति । सायात् । सन्यात् । सिसता० । सनिषीष्ट । सनिता । सनिता ।

लुङ्लकारे । असानीत् । असनिष्ट । असत् । असनिष्ठाः । असथाः । इत्यादीनि । डुकृञ् करणे । डुजावितौ । तनादेरुप् । गुणः । नूपः । करोति । कृ उप् तस् इति जाते । गुणः । सूत्रम् ।

ङित्यदुः । करोतेरकारस्य उकारो भवति ङिति विभक्तौ परतः । कुरुतः कुर्वन्ति । करोषि कुरुथः कुरुथ । करोमि ।

ङित्यदुः । ङिति (स. ए.) अत् (ष० ए०) नुः (प्र० ए०) करोतेर्घातो-
रकारस्य उकारो भवति ङिति विभक्तौ परतः । कुरुतः । कुर्वन्ति । करोषि । कुरुथः ।
कुरुथ । करोमि । कुरुवस् इति जाते । नुर्वमोर्वा । अनेन लोपविकल्पे प्राप्ते । सूत्रम् ।

कृञो नित्यं वमोरुलोपो वाच्यः । कुर्वः कुर्मः । कुरुते ।

कृञः । कृञो धातोर्नित्यं वकार मकारयोश्चकारस्य लोपो वाच्यः । अनेन नित्यं लोपः । व्योर्विहसे अनेन दीर्घे प्राप्ते । सूत्रम् ।

कुरुङ्गुरोर्न दीर्घः ।

कुरुङ्गुरोः । कुरुङ्गुरोः दीर्घो न भवति । अनेन कुरुते । दीर्घाभावः । कुर्वः ।
कुर्मः । कुरु यात् । इति जाते । सूत्रम् ।

कृञो ये । कृञ उत्तरस्य उपप्रत्ययस्य लोपो भवति ये परे ।
कुर्यात् कुर्वीत करोतु करवाणि कुरुताम् करवै अकरोत् अ-
कुरुत । चकार चक्रतुः चक्रुः । चकर्थ, चक्रे, क्रियात्, कृषीष्ट,
कर्ता, करिष्यति, अकरिष्यत्, अकार्षीत्, अकृत अकृषाता-
म् अकृषत ।

कृञो ये । कृञः । (पं. ए.) ये । (स. ए.) कृञ उत्तरस्य उपप्रत्ययस्य लोपो भवति । अनेन उकारस्य लोपः । कुर्यात् । कुर्वीत । करोतु । कुरुतात् । कुरुतां । कुर्वतु । ओर्वाहे० । कुरु । णत्वं । करवाणि । कुरुतां । कुर्वतां । कुर्वतां ॥ करवै । अकरोत् । अकुरुत । रूपाणि सुगमानि । लिङ्लकारे । द्वित्वादिकं । रः कुहोश्चुः । धातोर्नामिनः । चकार । ऋरं । चक्रतुः । चक्रुः । क्रादित्वाच्चेट् । चकर्थ । चक्रे । चक्राते । चक्रिरे । ऋत्तोरिद् । क्रियात् । षत्वं । कृषीष्ट । गुणः कर्त्ता । कर्त्ता । हनृतः स्यपः । गुणः । करिष्यति । करिष्यते । दिवादावद् । अकरिष्यत् । अकरिष्यत । लुङ्लकारे । धातोर्नामिनः अनेन वृद्धिः । अकार्षीत् । अकार्षीं । अकार्षुः । तनादेः । अकृत । अकृषातां । अकृषत । सूत्रम् ।

संपर्युपेभ्यः करोतेभूषणेऽर्थे सुट् । संस्करोति ।

संपर्युपेभ्यः । संपर्युपेभ्य उपसर्गेभ्यः करोतेर्धातोर्भूषणेऽर्थे सुट् भवति । संस्करोति । इत्यादीनि । सूत्रम् ।

अद्द्वित्वव्यवधानेऽपि सुट् स्यात् । समस्करोत् सञ्चस्कारः ।

अद्द्वित्व० । अद्द्वित्वव्यवधाने सत्यपि सुट् स्यात् । समस्करोत् । संचस्कारः । टित्त्वादादौ भवति सुट् । सूत्रम् ।

ससुट् कृजो णादौ नित्यमिद्वाच्यः । सञ्चस्करिथ । एव-

मुपस्क्रुते । मनु अवबोधने । मनुते मेने मन्ता । वनु या-

चने । परस्मैपद्यमित्येके । वनुते । इति तनाद्युभयपदिप्र-

क्रिया । इत्युब्विकरणास्तनादयः ।

ससुट्कृजः । सुटा सह वर्त्तमानः ससुट् । ससुट् चासौ कृज् चससुट्कृज् । तस्य ससुट्कृजः । ससुट्करोतेर्धातोर्णादौ परे सति नित्यमिद् वाच्यः । संचस्करिथ-एवमुपस्क्रुते । मनु अवबोधने । पूर्ववत् प्रत्यया भवति । तनादेरुप् । अयं धातुरात्मनेपदी । मनुते । मन्वाते । मन्वते । मन्वीत । मनुतां । दिवादावट् । अमनुत । रूपानि सुगमानि । लिट्लकारे । द्वित्वादिकं । लोपःपर्चा । मेने । मेनाते । मेनिरे । इत्यादीनि । नश्चापदान्ते । मंसीष्ट । मंता । मंस्यते । दिवादावट् । अमंस्यत । लुट्लकारे । अमंस्त । अमंसातां । अमंसत । इत्यादीनि । वनु याचने । अयमप्यात्मनेपदी । तनादयः प्रत्यया भवति । तनादेरुप् । वनुते । वन्वीत । वनुतां । अवनुत । लिट्लकारे । वादित्वात्त्वपूर्वलोपो भवतः । ववने । ववनाते । ववनिरे । वंसीष्ट । वंता । वंस्यते । अवंस्यत । लुट्लकारे । अवंस्त । अवंसातां । अवंसत । सर्वत्र नश्चापदान्ते झस्ते । अनेन अनुस्वारः । अयं धातुः परस्मैपदी । इति एके आचार्या वदन्ति । तन्मते । वनोति । इत्यादीनि रूपानि भवति । इत्युब्विकरणास्तनादयो धातवः कथिताः ।

अथ तुदादयः । तत्रादावुभयपदिनः । तुद व्यथने । अकार

उभयपदार्थः ।

अथतुदादयोधातवः कथ्यन्ते । तत्रादावुभयपदिनो धातवः सन्ति । तुद व्यथने । अकार उभयपदार्थः । तिवाद्यस्तआदयश्च प्रत्यया भवन्ति । सूत्रम् ।

तुदादेरः । तुदादेर्गीणादः प्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु । अ-

पोऽप्रवादः । द्वित्वात्त्रिगुणः । तदातिः । तदतेः । तदेतः । तदेतः ।

तुदत्, तुदताम्, अतुदत्, अतुदत, तुतोद, तुतुदे, तुद्यात्,
तुत्सीष्ट, तोत्ता, तोत्स्यति, तोत्स्यते, अतोत्स्यत्, अतो-
त्स्यत । अतौत्सीत् अतौत्ताम् अतौत्सुः । अतुत्त अतुत्सा-
ताम् अतुत्सत । भ्रस्जो पाके । ओइत् ।

तुदादेरः । तुदादेः । (पं० ए०) अः (प्र० ए०) तुदादेर्गणात् अः प्रत्य-
यो भवति चतुर्षु परेषु । अपोऽपवादः । ङित्त्वाच्च गुणः । तुदति । आत्मनेपदे । तुदते ।
रूपाणि सुगमानि । तुदेत् । तुदेत । तुदत्तु । तुदतां । अतुदत् । अतुदत । रूपाणि
भूधातुवत् । किंतु गुणाभावः । लिट्लकारे । द्वित्वादिकं । उपधाया लघोः अनेन
गुणो भवति । तुतोद । तुतुदत्तुः । तुतुदुः । तुतोदिथ । इत्यादीनि । आत्मनेपदे ।
तुतुदे । तुद्यात् । स्वसे० । तुत्सीष्ट । अन्येषां मूलतो ज्ञेयानि । लुङ्लकारे । अति-
टो नाभिवतः । अनेन वृद्धिः । अतौत्सीत् । झसात् । अनेन सेर्लोपः । अतौत्तां । अ-
तौत्सुः । इत्यादीनि । आत्मनेपदे । झसात् । अनेन झसे परे सेर्लोपः । सिस्योः ।
अनेन गुणनिषेधः । अतुत्त । अतुत्सतां । अतुत्सत इत्यादीनि भवन्ति । भ्रस्जो
पाके । ओकार इत् । तिबादयो भवन्ति । तुदादेरः । अनेन अप्रत्ययो भवति । सूत्रम् ।

अन्यत्र सो जं । झस्परत्वाभावे सस्य जो भवति । ग्रहां
ङ्किति च ।

अन्यत्र सोजः । अन्यत्र । (स. ए.) सः (ष० ए०) जः (प्र० ए०)
झस्परत्वाभावे सति सकारस्य जकारो भवति । अनेन सस्य जकारः । सूत्रम् ।
अप्रत्ययो ङित्त्वात् । भृज्जति, भृज्जते, बभ्रज्ज । ऋदसंयो-
गात्० । इति किच्चाभावान्न संप्रसारणम् । बभ्रज्जतुः ब-
भ्रज्जुः । बभ्रज्जिथ-बभ्रष्ट बभ्रज्जे ।

अप्रत्ययो ङित्त्वात् ज्ञातव्यः । ङित्त्वात्संप्रसारणं । ' ग्रहां ङ्किति च ' ।
अनेन भवति । भृज्जति । भृज्जते । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि लिट्लकारे ।
द्विश्च । पूर्वस्य हसादिः । झपानां । ' अन्यत्र सो जः । ' अनेन सस्य जः । बभ्रज्ज ।
किच्चाभावात् संप्रसारणं न भवति । बभ्रज्जतुः । बभ्रज्जुः । बभ्रज्जिथ । बभ्रष्ट ।
आत्मनेपदे । बभ्रज्जे । बभ्रज्जाते । बभ्रज्जिरे । इत्यादीनि । सूत्रम् ।

भृज्जतेः सकाररेफौ लुग्वा रमागमोऽनपि वा वाच्यः ।
बभ्रज्जं, बभ्रज्जे, भृज्यात्-भर्ज्यात्, भ्रक्षीष्ट-भर्क्षीष्ट, भ्रष्टा-भर्ष्टा,

अक्षयति-भक्षयति, अक्षयत्-अभक्षयत्, अक्षाक्षीत्-अभा-
क्षीत्, अक्षष्ट-अभष्ट । दिश अतिसर्जने । दिक्षीष्ट, अदि-
क्षत्, अदिक्षत । क्षिप प्रेरणे । क्षिप्तीष्ट, अक्षिप्त । कृष् वि-
लेखने । कृक्षीष्ट, कृष्टा-कृष्टी, अकाक्षीत्-अक्राक्षीत् । अकृ-
क्षत-अकृष्ट अकृक्षाताम् अकृक्षत । मिल संगमे । मिमिले,
अमेलिष्ट । मुच्लृ मोक्षणे ।

भृज्जतेः । भृज्जतेर्धातोः सकाररेफौ लुप्त्वा रमागमोऽनपि वा वाच्यः । सुगम-
मिदं सूत्रम् । मिदन्त्यात्स्वरात्परो भवति । तत्पक्षे । बभर्ज्ज । बभर्ज्जतुः । बभर्ज्जुः ।
आत्मनेपदे । बभर्ज्ज । इत्यादीनि । अन्यत्र सोजः । संसारणं । भृज्ज्यात् । भृज्ज-
तेः । भृज्ज्यात् । भ्रस्ज् सीष्ट । इति स्थिते । स्कोराद्योश्च । अनेन सस्य लोपः । चोः
कुः । स्वसे० । षत्वं । कषसंयोगे० । भ्रक्षीष्ट । भ्रज्जतेः । तदा भर्क्षीष्ट । अन्येषां
मूलाद् ज्ञातव्यानि सर्वाणि रूपाणि । अनेनैव प्रकारेण सिध्यन्ति । लुङ्कारे ।
अनिटो नामिवतः । अनेन वृद्धिः । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । अक्षाक्षीत् । झसात्
अनेन सेर्लोपो भवति । अक्षाष्टाष्ट । अक्षाष्टुः । रमागमे कृते । अक्षाक्षीत् । आत्मने
पदे । स्कोराद्योश्च । छशष० अनेन षकारः । अक्षष्ट । अक्ष्रक्षाताम् । अक्षक्षत् । र-
मागमे कृते । अमष्ट । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । दिश अतिसर्जने । अकार उभ-
यपदार्थः । पूर्ववत्प्रत्यया भवन्ति । तुदादेरः । दिशति । दिशते । चतुर्णां लकारा-
णां रूपाणि सुगमानि । लिट्कारे । उपधाया लघोः । अनेन गुणः । दिदेश । दि-
दिशे । अन्यानि रूपाणि सुगमानि । दिश्यात् । ' दिश् सीष्ट ' इति स्थिते । छ-
शष० । षट्ठोः० । षत्वं । कषसंयोगे क्षः । दिक्षीष्ट । षत्वं । घृत्वं । देष्टा । अत्र गुणो
भवति । देष्टा । देक्षति । देक्षते । ' अदेक्षयत् । अदेक्षयत् । ' ह्रशषान्तात् । अनेन
लुङ्कि सक् । अन्यत् साधनं तु पूर्ववत् । अदिक्षत् । आत्मनेपदे । अदिक्षत । अदिक्षा-
तां । अदिक्षत । इत्यादीनि भवन्ति । क्षिप् प्रेरणे । प्रत्ययादयः पूर्ववत् । क्षिपति ।
क्षिपते । लिट्कारे । द्वित्वादिकं । गुणः । चिक्षेप । चिक्षिपे । क्षिप्यात् । क्षिप्ती-
ष्ट । क्षेप्ता । क्षेप्ता । अन्येषां रूपाणि सुगमानि । लुङ्कारे । अनिटः । अनेन वृद्धिः ।
अक्षैप्सीत् । झसात्० । अक्षैष्टाम् । आत्मनेपदे । अक्षिप्त । इत्यादीनि रूपाणि । कृष्
विलेखने । तुदादेरः । कृषति । कृषते । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्कारे ।
द्विश्च । रः । कुहोश्चुः । उपधाया लघोः । चकर्ष । चकृषतुः । चकृषुः । अत्त्वतः ।
चकार्षिथ । चकर्ष्ट । चकृषे । चकृषाते । चकृषिरे । इत्यादीनि । कृष्यात् । कृष्
सीष्ट । इति स्थिते । सिरयोः । अनेन गुणनिपेयः । षट्ठोः० । षत्वं । कषसंयोगे

क्षः । कृक्षीष्ट । गुणः । द्रुर्व । कर्षा । 'रारोन्नसेदशां' अनेन अरो रकारो वा भवति । कृष्टा । कर्षा । कक्षर्यति । कक्षयति । अन्येषां रूपानां सिद्धिरनेनैव प्रकारेण । लुङ्लकारे । 'अनिटः ।' अनेन वृद्धिः । अन्यत्साधनं तु पूर्वसदृशमस्ति । अकाक्षीत् । अकाष्टा । 'अत्र झसात्' अनेन सेर्लोपो भवति । अकार्षुः । रारो झस । अक्राक्षीत् । आत्मनेपदे । सिंस्योः अनेन गुणनिषेधः । 'झसात्०' अनेन झसे परे सेर्लोपः । अकृष्ट । अकृक्षाता । आतोन्तो० । अकृक्षत । हशपान्तात् । अकृक्षत् । आत्मनेपदे । अकृक्षत । अकृक्षाता । आतोन्तो० । अकृक्षत । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि । मिल संगमने । अकारः । तुदादेरः । मिलति मिलते । चतुर्णां रूपानि सुगमानि । लिङ्लकारे । द्वित्वादिकं । उपधाया लघोः । मिमेल । मिमिलतुः । मिमिलुः । मिमिलिथ । इत्यादीनि । मिमिले । मिल्यात् । उपधाया लघोः । मेलिपीष्ट । अत्र पत्वं च भवति । मेलिता । मेलिता । मेलिष्यति । मेलिष्यते । अमेलिष्यत् । अमेलिष्यत । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । इट ईटि । अनेन सेर्लोपो भवति । दिवादावट् । अमेलीत् । अमेलिष्टा । अमेलिपुः । आत्मनेपदे । अमेलिष्ट । अमेलिपाता । अमेलिपत । इत्यादीनि ॥ सुचृ । मोक्षणे । लृकारो लिट्कार्यार्थः । तुदादेरः । सूत्रम् ।

मुचादेर्मुम् । मुचादीनां मुमागमो भवति अप्रत्यये परे । मुञ्चति, मुञ्चते, मुमोच, मुमुचे, मुञ्चात् । 'सिंस्योः' अनेन गुणाभावः । चोः कुः । मुक्षीष्ट, मोक्ता, मोक्षयति, मोक्षयते, अमोक्षयत्, अमोक्षयत, अमुचत्-अमुक्त । लुङ्लकारे । लुम्पति, लुपतीष्ट, अलुपत् । विद् लभे । विन्दति, अवेदिष्ट । अनिडयमित्येके । वेत्ता । लिप् उपदेहे । मुञ्च लुप् विद् लिप् सिञ्च कृत् पिञ् खिद् एते मुचादयः । लिम्पति, लिलेप, अलिपत्, अलिपत ।

मुचादेर्मुम् । मुचादेः । (प० ए०) मुम् (प्र. ए.) मुचादीनां धातूनां मुमागमो भवत्यप्रत्यये परे । मिदं० । मुञ्च लुप् विद् लिप् सिञ्च कृत् पिञ् खिद् एते मुचादयो धातवो ज्ञातव्याः । मुञ्चति । मुञ्चते । चतुर्णां लकाराणां रूपानि सुगमानि । लिङ्लकारे द्विश्च । पूर्वस्य । उपधाया लघोः । मुमोच । मुमुचतुः । मुमुचुः । अच्वतः । मुमोचिथ । चोः कुः । मुमोक्थ । मुमुचे । मुञ्चात् । चोः कुः । पत्वं । कपसं० । 'सिंस्योः' अनेन गुणनिषेधः । मुक्षीष्ट । गुणः । चोः कुः । मोक्ता । मोक्ता । मोक्षयति । मोक्षयते । अमोक्षयत् । अमोक्षयत । लिट्पुपादेर्ङः अनेन लुङ्ल

रूपत्ययो भवति । द्विच्वाहुणाभावः । अमुचत् । आत्मनेपदे । ज्ञसात् । अनेन से-
लौपो भवति ज्ञसे परे । अमुक्त । अमुक्षाताम् । अमुक्षत । लुप् छेदने । तुदादेरः ।
मुचादेर्मुम् । लुंपति । लुंपते । चतुर्णां सुगमानि । लिट्लकारे । लुलोप । लुलोपे ।
लुप्यात् । 'सिस्योः' अनेन गुणनिषेधः । लुप्सीष्ट । लोप्ता । लोप्ता । लोप्स्यति लोप्स्य-
ते । अलोप्स्यत् । अलोप्स्यत । लिट्युषादेर्ङ् । अलुपत् । आत्मनेपदे । ज्ञसात् । अ-
लुप्त । अलुप्साताम् । अलुप्सत । इत्यादीनि । सूत्रम् ।

लिपिसिचिह्वयतीनामात्मनेपदे सेङ्गे वा वाच्यः । अलिप्त ।
षिच्ल क्षरणे । सिञ्चति, सिषेच, सिच्यात् सिक्षीष्ट, सेक्ता
२, सेक्षयति, असिचत्, असिक्त । इति तुदादिभूभ-
यपदिप्रक्रिया ॥

लिपिसिचिह्वयतीनाम् । एषां धातूनामात्मनेपदे सेङ्गे वा वाच्यः । अने-
नात्मनेपदेऽपि । सेङ्गः । अलिपत् । अलिपेतां । अलिपन्त । इत्यादीनि । षिच्लृ क्ष-
रणे । तुदादेरः । मुचादेर्मुम् । आदेः ण्णः स्रः । सिञ्चति । सिञ्चते । अन्येषां सु-
गमानि । लिट्लकारे । द्वित्वादिकं । षत्वं । गुणः । सिषेच । सिषिचतुः । सिषि-
चुः । सिषेचिथ । अन्वतः । चोः कुः । सिषेक्य । सिषिचे । सिच्यात् । चोः कुः ।
षत्वं । कष० । 'सिस्योः' अनेन गुणनिषेधः । सिक्षीष्ट । गुणः । चोः कुः । सेक्ता ।
सेक्ता । सेक्षयति । सेक्षयते । असेक्षयत् । असेक्षयत । लिट्युषादेर्ङ् । असिचत् । लि-
पिसिचि० । असिचत् । असिचेतां । असिचन्त । डेरभावपक्षे । ज्ञसात्० । चोः कुः ।
असिक्त । असिक्षतां । असिक्षत । इत्यादीनि । इत्युभयपदिनो धातवः कथिताः ।

अथ परस्मैपदिनः । कृती छेदने । कृन्तति चकर्त कृत्यात्
कर्तिता कर्तिष्यति अकर्तिष्यत् अकर्तीत् । लुभ विमोहने ।
लोभिता-लोब्धा अलोभीत् । चृती हिंसाग्रन्थनयोः । चर्ति-
ष्यति चत्स्यति अचर्तीत् । विध विधाने । वेधिता । कुट्ट
कौटिल्ये ।

अथ परस्मैपदिनो धातवः कथ्यन्ते । तिचादयः सर्वत्र भवन्ति । तु-
दादेरः । अयमपि चतुर्थे भवति । कृती छेदने । ईकार इत् । मुचःदेर्मुम् । कृन्तति ।
कृन्तते । चतुर्णां सुगमानि रूपाणि । लिट्लकारे । द्विश्च । रः । उपधाया लघोः ।
कुहोश्चुः । चकर्त् चकृततुः चकृतुः । चकृत । कृत्यात् । सिसता० । गुणः । कर्ति-

ता । कर्त्तिष्यति । अकर्त्तिष्यत् । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सेर्लोपः । उपधाया लघोः । अकर्त्तीत् । अकर्त्तिष्ठां । अकर्त्तिषुः । लुभ् विमोहने । तुदादेरः । लुभति । लुभेत् । लुभतु । अलुभत् । लिट्लकारे । द्वित्वादिकं० । उपधाया लघोः । लुलोभ । लुलुभ-
तुः । लुलुभुः । लुभ्यात् । इषुंसह० । लोभिता । इडभावे गुणः । तथोर्धः । झवेज-
चाः । लोब्धा । लोब्धारौ । लोब्धारः । लोभिष्यति । अलोभिष्यत् । लुङ्लकारे ।
द्वाविटौ । उपधाया लघोः । अलोभीत् । अलोभिष्टाम् । अलोभिषुः । चृति हिंसाग्रन्थ-
नयोः । ईकार इत् । तुदादेरः । चृतति । चृतेत् । चृततु । अचृतत् । लिट्लकारे ।
द्विश्च । पूर्वस्य रः । उपधाया लघोः । चचर्त् । चचृततुः । चचृतुः । चृत्यात् । सि-
सता० । गुणः । चर्त्तिता । नृत् । वृद् । अनेन स्यपि वा इट् । चर्त्तिष्यति । च-
स्स्यति । अचर्त्तिष्यत् । अचस्स्यत् । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । अचर्त्तीत् । अचर्त्ति-
ष्टाम् । अचर्त्तिषुः । विध विधाने । तुदादेरः । विधति । चतुर्णां सुगमानि । लिट्लकारे ।
द्वित्वादिकं । गुणः । विवेध । विविधतुः । विविधुः । विध्यात् । सिसता० । गुणः ।
वेधिता । वेधिष्यति । अवेधिष्यत् । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । गुणः । सेर्लोपः । अ-
लोभीत् । अलोभिष्टाम् । अलोभिषुः । इत्यादीनि । कुट कौटिल्ये । अकार इत् । तु-
दादेरः । कुटति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । द्विश्च पूर्वस्य । कुहोश्चुः ।
उपधाया लघोः । चुकोट । चुकुटतुः । चुकुटुः । ' चुकुट इट् थप् इति जाते । उप-
धाया लघोः । अनेन गुणे प्राप्ते । सूत्रम् ।

कुटादेर्जिणद्वर्जः प्रत्ययो ङिङ्ङत् । चुकोट चुकु-
टिथ कुटिता अकुटीत् । ऋद् छेदने । ऋट्यति ऋटति ।
ओत्रश्चू छेदने । ओऊ इतौ । ग्रहां क्विति च । वृश्चति । व-
न्नश्च ववृश्चतुः ववृश्चुः । वन्नश्चिथ वन्नश्च वृश्च्यात् । ऊदितो
वा । व्रश्चिता-व्रष्टा । स्कोराद्योश्च व्रश्चिष्यति व्रक्ष्यति अन्न-
श्चीत् अन्नाक्षीत् अन्नाष्टाम् । कृ विक्षेपे । ऋत इर् । किरति
चकार चकरतुः कीर्यात् करिता । ईटो ग्रहाम् । करिता क-
रीष्यति-करिष्यति अकरीष्यत् अकरिष्यत् अकारीत् ।

कुटादेः । कुटादेर्धातोर्जिणद्वर्जः प्रत्ययो ङिङ्ङत् । ङिञ्वाद्गुणामावः । चुकुटि
थ । कुट्यात् । कुटादेः । अनेन ङिञ्वाद्गुणो न भवति । कुटिता । कुटिष्यति । अ-
कुटिष्यत् । शेषाणि रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । गुणाभावः । अकु-
टीत् । अकुटिष्ठां । अकुटिषुः । इत्यादीनि । ऋद् छेदने । ऋमुञ्चमु० अनेनास्य

धातोर्वा यः प्रत्ययो भवति । तुदादेरः । वृष्यति । अप्रत्यये कृते सति । वृष्टति । एवं चतुर्णां रूपाणि । लिट्‌लकारे । तुत्रोठ । तुत्रुठ्तुः । तुत्रुडुः । तुत्रुट्थि । वृष्या-
 त । वृष्टिता । कुटादिस्वाङ्गुणो न भवति । वृष्टिष्यति । अत्रुटिष्यत् । लृङ्‌लकारे
 द्वाविटौ । सेलौपः । दिवादावट् । अत्रुटीत् । अत्रुटिष्टाम् । अत्रुटिषुः । इत्यादीनि
 रूपाणि भवन्ति । ओत्रश्च० छेदने । ओकारोकारावितौ । तुदादेरः । 'ग्रहांङ्किति च'
 अनेन संप्रसारणं भवति । वृश्चति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्‌लकारे । द्विश्च ।
 पूर्वस्य । वत्रश्च । संप्रसारणं । वट्‌श्चतुः । वट्‌श्चुः । वत्रश्चिथ । ऊदितो वा । संयोगा-
 न्तस्य लोपः । अनेन चकारस्य लोपः । छश० । हुत्वं । वत्रष्ठ । इत्यादीनि । संप्र-
 सारणं । वृश्चात् । सिसता० । व्रश्चिता । ऊदितो वा० अनेन वा इट् । संयोगांतस्यलोपः ।
 षत्वं । हुत्वं । व्रष्टा । व्रश्चिष्यति । इडभावे । स्कोराद्योश्च । चोः कुः । षत्वं । कष-
 संयोगे० । व्रक्ष्यति । अत्रश्चिष्यत् । अत्रक्ष्यत् । लृङ्‌लकारे । द्वाविटौ । सेलौपः । दि
 वादावट् । अत्रश्चीत् । अत्रश्चिष्टां । अत्रश्चिषुः । इडभावे । स्कोरा० । चोः कुः । अनि-
 टो नामिवतः । अनेन वृद्धिः । अत्राक्षीत् । 'झसात्' अनेन सेलौपः । अन्यत्साधनं
 पूर्ववत् । अत्राष्टां । अत्राष्टुः । कृ विक्षेपे । तुदादेरः । ऋत इट् । अनेन ऋकारस्य
 इड् भवति । किरति । किरेत् । किरतु । अकिरत् । लिट्‌लकारे द्विश्च । रः । कुहो-
 श्चुः । धातोर्नामिनः । चकार । ऋसंयोगात् । अनेनाकिच्चात् गुणाभावः । चकरत्तुः ।
 चकरः । चकरिथ । ऋत इट् । व्योर्विहसे । कीर्थात् । सिसता० । गुणः । करिता ।
 'ईटो ग्रहाम्' अनेन वा दीर्घः । करिता । अन्येषां मूलाद् ज्ञेयानि । लृङ्‌लकारे ।
 णित्पे । अनेन सेर्णिच्चात् वृद्धिः । धातोर्नामिनः । अकारीत् । वृद्धिहेतौ । अनेन
 दीर्घाभावः । अकारिष्टाम् । अकारिषुः । इत्यादीनि । सूत्रम् ।

उपात्किरतेश्छेदेऽर्थे सुड्वाच्यः ।

उपात्० । उपोपसर्गपूर्वात् किरतेर्धातोः छेदनेऽर्थे सुड् वाच्यः । द्विती-
 यं सूत्रम् ।

हिंसायां प्रतेश्च । उपस्किरति, उपचस्कार, प्रतिस्किरति । गृ
 निगरणे । गिरति ।

हिंसायाम् । किरतेर्धातोर्हिंसायामर्थे प्रतिपूर्वाच्च सुड् वाच्यः । उपस्किरति ।
 उपचस्कार । हिंसायां । प्रतिस्किरति । गृ निरगणे । ऋत इट् । अनेनेट् । तुदादेरः ।
 गिरति । सूत्रम् ।

गिरतेरस्य वा लः स्वरे वाच्यः । गिलति । जगार-जगाल-

जगरतुः—जगलतुः जगरुः-जगलुः । अगारीत् अगालीत् ।
 स्पृश् स्पर्शने । स्पृशति पस्पर्श स्पृश्यात् स्प्रष्टा स्पर्ष्टा
 स्प्रक्ष्यति-स्पर्क्ष्यति, अस्प्रक्ष्यत्-अस्पर्क्ष्यत्, अस्प्राक्षीत् ।
 रो वा । अस्पाक्षीत् ।

गिरतेः । गिरतेर्धातोरेकारस्य लकारः स्वरे परे वाच्यः । अनेन रकारस्य
 लकारः । गिलति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट् लकारे । द्विश्र । रः । कुहोशुः ।
 धातोर्नामिनः । अनेन वृद्धिः । जगार । जगाल । ऋसंयोगात् । अनेनाकिस्वाहुणो
 भवति । जगरतुः । जगलतुः । इत्यादीनि । ऋत इ । य्वोर्विहसे । गीर्यात् । गिरि-
 ता । गलिता । अन्यानि सुगमानि । लुङ् लकारे । द्वाविटौ । धातोर्नामिनः । अनेन
 वृद्धिः । अगारीत् । अगारिष्टां । अगारिषुः । लृत्वे कृते सति । अगालीत् । अगालि-
 ष्टां । अगालिषुः । इत्यादीनि । स्पृश् स्पर्शने । तिबादयः । तुदादेरः । स्पृशति ।
 लिट् लकारे द्विश्र । रः । पूर्वस्य हसादिः । उपधाया लघोः । पस्पर्श । पस्पृशतुः ।
 पस्पृशुः । इत्यादीनि । स्पृश्यात् । स्पृश् ता इति स्थिते । छषश० । अनेन पका-
 रः । उपधाया लघोः । अनेन गुणः । रारोझसे० अनेन अरो रकारः । कृषादीनां० ।
 अनेन विकल्पः । घृत्वं । स्प्रष्टा । स्पर्ष्टा । षढोः कः से । स्प्रक्ष्यति । स्पर्क्ष्यति ।
 अस्प्रक्ष्यत् । अस्पर्क्ष्यत् । लुङ् लकारे । ' अनिटो नामिवतः ' अनेन वृद्धिः । अन्य-
 त्साधनं सुगमम् । अस्पाक्षीत् । ' झसात्० ' अनेन सेर्लोपः । अस्पाष्टांम् । अस्पा-
 क्षुः । अरो रकारे कृते । अस्पाक्षीत् । अस्पाष्टांम् । अस्पाष्टः । इत्यादीनि । ' कृ-
 षादीनां० ' अनेन ' भूते सिः ' अनेन विहितः सिप्रत्ययो वा भवति ।

कृषादीनां वा सिर्वक्तव्यः । तत्पक्षे । हशषान्तात्सक् । अ-
 स्पृक्षत् । प्रच्छ झीप्तायाम् । संप्रसारणम् । पृच्छति । प-
 प्रच्छ पप्रच्छतुः । पप्रच्छिथ पप्रष्ठ, पृच्छ्यात्, प्रष्टा, प्रक्ष्य-
 ति, अप्रोक्षीत् । सृज विसर्गे । सृजति, ससर्ज ससृजतुः
 ससृजुः । ससर्जिथ-सस्रष्ट । सृज्यात् । रारो झसे ढशाम् ।
 स्रष्टा, संक्ष्यति, अस्त्राक्षीत् । टुमस्जो शुद्धौ । टु ओ इतौ ।
 अन्यत्र सो जः । मज्जति, ममज्ज, मज्जा । मस्जिनशो-
 र्झसे नुम् । मंक्ष्यति, अमांक्षीत् अमाङ्गाम् अमांक्षुः ।
 विश् प्रवेशने । वेष्टा, अविक्षत् । मृश् आमर्षणे । अम्राक्षीत्,

अमार्क्षीत्, अमृक्षत् । विच्छ गतौ । आयः । विच्छायति,
विच्छायाञ्चकार-विविच्छ, विच्छाय्यात् विच्छयात्, विच्छा-
यिता-विच्छिता, अविच्छायीत् । इषु इच्छायाम् । गर्मां
छः । इच्छति, इच्छेन्, इयेष, एषिता, एष्टा । ह्युप स्पर्शे ।
छोसा, अछौप्सीत् । लिश गतौ । लेष्टा अलिक्षत् । खिद
परिघाते । खिन्दति, खेत्ता, अखैत्सीत् । पिश अवयवे ।
पिंशति, पेशिता । इति तुदादिषु परस्मैपदिप्रक्रिया ॥

‘ कृषादीनां ’ अनेन कृषादीनां धातूनां सर्वत्र सेविकल्पः । तदा ‘ ह-
शषान्तात् ’ अनेन सक् । अन्यत्साधनं मुगमम् । अस्पृक्षत् । अस्पृक्षताम् । अस्पृक्ष-
न् । इत्यादीनि । प्रच्छ स्त्रीप्सायां । तुदादेरः । ग्रां छित्तिच । अनेन संप्रसारणं ।
पृच्छति । चतुर्णां रूपाणि मुगमानि । लिट् लकारे । द्विश्च । पूर्वस्य । पप्रच्छ । संप्र-
सारणं० । पपृच्छतुः । पपृच्छुः । पप्रच्छिथ । अत्त्वतः । षत्वं । हृत्वं । पपृष्ठ ।
इत्यादीनि । संप्रसारणं० । पृच्छयात् । षत्वं । हृत्वं । प्रष्टा । षढोः कः से । क्लिप्ता-
त्० । कष० । प्रक्षयति । अप्रक्षयत् । लुङ् लकारे । अत उपधायाः । अनेन वृद्धिः ।
अन्यत् साधनं मुगमम् । अप्राक्षीत् । छशष० । हृत्वं । अप्राष्टाम् । अप्रा-
क्षुः । इत्यादीनि । सृज विसर्गे । तुदादेरः । सृजति । चतुर्णां मुगमानि ।
लिट् लकारे । द्विश्च । रः । उपधाया लघोः । ससर्ज । ससृजतुः । ससृजुः ।
अत्त्वतः । ससर्जिथ । ससृज् थप् इति जाते । उपधाया लघोः । रारो झसे० छशष० ।
हृत्वं । ससृष्ट । सृज्यात् । रारोझसे । षत्वं । हृत्वं । सृष्टा । षढोः कः से । षत्वं ।
कषसंयोगे० । सक्षयति । असक्षयत् । अनिटो नामिवतः । अस्नाक्षीत् । अस्नाष्टाम् ।
अस्नाक्षुः । टुमस्जो शुद्धौ । टुकारौकारौ इतौ । तुदादेरः । अन्यत्र सोजः । अनेन
सकारस्य जकारः । मज्जति । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि मुगमानि । लिट् लकारे ।
द्विश्च । पूर्वस्य । अन्यत्र सोजः । ममज्ज । ममज्जतुः । ममज्जुः । इत्यादीनि । मसृज्
ता इति स्थिते स्कोराद्योश्च । अनेन सकारस्य लोपः । चोः कुः । स्वसे चपा० ।
मसृजिनशोः । अनेन नुम् । नश्चापदान्ते । मंक्ता । मंक्तरौ । मंक्तारः । मंक्षयति ।
अमंक्षयत् । अत उपधायाः । अमार्क्षीत् । झसात् । अनेन सेर्लोपः । अमार्क्षा । अ-
मार्क्षुः । इत्यादीनि । विश् प्रवेशने । तुदादेरः । विशति । लिट् लकारे । द्विश्च । पूर्व-
स्य हसा० । गुणः । विवेश । विविशतुः । विविशुः । विवेशिथ । अत्त्वतः । षत्वं ।
हृत्वं । गुणः । विवेश । विशयात् । गुणः । षत्वं । हृत्वं । वेष्टा । षत्वं । षढोः कः से ।
क्लिप्तात्० । कष० । गुणः । वैक्षयति । अवैक्षयत् । हशषान्तात् अनेन सक् । अन्य-

त्साधनं सुगमम् । अविक्षत् । अविक्षताम् । अविक्षन् । मृश्र आमर्षणे । तुदादेरः ।
 मृशति । लिट् द्वित्वादिकं । रः । गुणः । ममर्श । ममृशतुः । ममृशुः । ममर्शिय । अ-
 त्वतः । ममर्ष । मृश्यात् । गुणः । ष्ट्वं । रारो० अष्टा । षढोः कः से । अक्षयति । अ-
 अक्षयत् । अनिटो नामिवतः । अन्नाक्षीत् । अन्नाष्टाम् । अन्नाक्षुः । ' कृशादीनां ' ।
 अनेन सेर्विफल्यः । तत्पक्षे । हशषान्तात् । अमृक्षत् । अमृक्षताम् । अमृक्षन् । वि-
 च्छतौ । आयः । अनेन आयः प्रत्ययः । तुदादेरः । अदे । विच्छायति । लिट् । वि-
 च्छायांचकार । अत्र कासादि० अनेनाम् । अनपि वा इति उक्तत्वात् । अनपि वा
 भवति । तत्क्षे विविच्छ । विविच्छतुः । विविच्छुः । विच्छायात् । अत्र । ' यतः ' ।
 अनेन अकारस्य लोपः । आयाभावे । विच्छ्यात् । सिसता । विच्छायिता । विच्छि-
 चा । विच्छायिष्यति । विच्छिष्यति । अविच्छायिष्यत् । अविच्छिष्यत् । लुह्ल-
 कारे । द्वाविटौ । अविच्छायीत् । अविच्छीत् । इषु इछार्या । तुदादेरः । गमेश्छः ।
 इच्छति । लिट् । द्विश्च । गुणः । असवर्णे । इयेष । सवर्णे । ईषतुः । ईषुः । इत्या-
 दीनि । इष्यात् । इषु सह० । गुणः । एषिता । ष्ट्वं । एष्टा । एषिष्यति । स्वरादेः ।
 ऐषिष्यत् । लुह् । ऐषीत् । छुप स्पर्शे । तुदादेरः । छुपति । चतुर्णां रूपणि सु-
 गमानि । लिट् द्विश्च । गुणः । झपानां । चुच्छोपा ष्टुप्यात् । गुणः छोप्ता । च्छोप्स्य-
 ति । अच्छोप्स्यत् । अनिटो नामिवतः । अच्छौप्सीत् । झसात् । अच्छौष्टाम् । अच्छौ-
 ष्युः । लिशू गतौ । तुदादेरः । लिशति । लिट् । लिलेश । लिलिशतुः । लिलिशुः ।
 लिलेशिय । अत्वत० । लिलेश्छ । लिष्यात् । गुणः । ष्ट्वं । लेष्टा । षढोः कः से ।
 लेक्षयति । अलेक्षयत् । हसषांता० । छशष० । षढोः कः से । ष्ट्वं । कष० । अलि-
 क्षत् । अलिक्षताम् । अलिक्षन् । खिद परिघाते । तुदादेरः । अनेनाप्रत्ययो भवति ।
 मुचादेर्मुम् । अनेन सुमागमो भवति । नश्चापदान्ते झसे । अनेनानुस्वारः । खिन्दति ।
 खिन्देत् । खिन्दतु । दिबादावट् । अखिन्दत् । रूपणि सुगमानि । लिट्लकारे । द्विश्च
 पूर्वस्य । ' उपधाया लघोः ' अनेन गुणः । खिन्द । खिन्दतुः । खिन्दुः । इत्या-
 दीनि । खिन्धात् । खसे० । गुणः । खेत्ता । खेतस्यति । अखेतस्यत् । ' अनिटो नामि-
 वतः ' अनेन वृद्धिः । अखैत्सीत् । झसात्० । अनेन सेर्लोपः । तथोधः । अखैद्वाम् ।
 अखैत्सुः । इत्यादीनि । पिष् अवयवे । तुदादेरः । मुचादेर्मुम् । पिषति । चतुर्णां
 लकाराणां रूपणि सुगमानि । लिट्लकारे । द्विश्च । पूर्वस्य । उपधाया लघोः । पि-
 पेश । पिपिशतुः । पिपिशुः । पिपेशिय । पिश्यात् । सिसता० । उपधाया लघोः ।
 पेशिता । ष्ट्वं । पेशिष्यति । दिबादावट् । अपेशिष्यत् । लुह्लकारे द्वाविटौ । अ-
 न्यत्साधनं तु पूर्वसहशम् । अपेशीत् । अपेशिष्टाम् । अपेशिशुः । इत्यादीनि । इति
 परस्मैपदिनो धातवः कथिताः ।

अथात्मनेपदिनः । मृद् प्राणत्यागे । अयकि । ऋकारस्य
रिडादेशो भवति अकारे प्रत्यये यकि च परे । तुधातोः ।
ध्रियते ।

अथात्मनेपदिनः कथ्यन्ते । मृद् प्राणत्यागे ऋकार आत्मनेपदार्थः ।
तुदादेरः । सूत्रम् । अयकि । अश्च यक् च । अयक् । तस्मिन् अयकि । ऋकारस्य
'तुदादेरः' अनेन सूत्रेण विहिते अकारे परे च यक् प्रत्यये परे रिडादेशो भवति ।
अत्र ङकारव्यवधानात् 'ये' अनेन दीर्घो न भवति 'अनुबन्धः प्रत्यङ्गत्'
इति न्यायात् । तुधातोः अनेनेय् भवति । ध्रियते । आदाथई । अइए । ध्रियेते ।
ध्रियन्ते । ध्रियेत । ध्रियतां । अध्रियत । सूत्रम् ।

सपरोक्षयोस्तादौ ध्रियतेः परस्मैपदं वाच्यम् । ममार स-
न्नतुः । मृषीष्ट, मर्ता, मरिष्यति, अमरिष्यत् । लोपो ह-
स्वाञ्जसे । अमृत अमृषाताम् अमृषत । हृद् आदरे ।
द्रियते, दद्रे, दृषीष्ट, दर्ता । हनृतः स्यपः । दरिष्यते, अ-
दरिष्यत, अदहत । धृद् अवस्थाने । ध्रियते । तद्वत् । ष्ट्
व्यापारे । व्याप्रियते, व्यापरिष्यते, व्याष्टत व्याष्टषाताम् ।
ओविजि भयचलनयोः । विजते, विजेत, विजताम्, अवि-
जत, विविजे, विजिता ।

सपरोक्षयोः । सपरोक्षयोस्तादौ स्यपि परतो ध्रियतेर्धातोः परस्मैपदं वाच्य-
म् । तदा णबादयः प्रत्यया भवन्ति । द्विश्च । रः । धातोर्नाभिनः । ममार । ऋरं ।
यन्नतुः । मद्युः । ममर्थ । इत्यादीनि । उः । अनेन गुगनिषेधः । षत्वं । मृषीष्ट ।
गुणः । मर्ता । हनृतः स्यपः । मरिष्यति । अमरिष्यत् । लुङ्लकारे । लोपो ह-
स्वाञ्जसे । अनेन सेर्लोपः । अमृत । अमृषातां । अमृषत । हृद् आदरे । ङकार
आत्मनेपदार्थः । तुदादेरः । अयकि । तुधातोः । ध्रियते । ध्रियेत । ध्रियताम् । अ-
ध्रियत । लिङ्लकारे । द्विश्च । रः । ऋरं । दद्रे । ददाते । दद्विरे । दृषीष्ट । गुणः ।
दर्ता । हनृतः । दरिष्यति । अदरिष्यत् । लुङ्लकारे 'लोपोहस्वाञ्जसे' अनेन
सेर्लोपः । अदहत । अदषातां । अदषत । इत्यादीनि । धृद् अवस्थाने । ङकार आ-
त्मनेपदार्थः । तुदादेरः । अयकि । तुधातोः । अनेन इय् भवति । ध्रियते । ध्रियेत ।
ध्रियताम् । अध्रियत । लिङ्लकारे । द्विश्च । रः । झपानां । ऋरं । दद्रे । ददाते ।
दद्विरे । उः । धृषीष्ट । अत्र षत्वं भवति । गुणः । धर्ता । 'हनृतः' अनेनेट् ।

धरिष्यते । अधरिष्यत् । लृङ्लकारे । सेर्लोपः । अधृत । अधृषाताम् । अधृषत् ।
 घृद् व्यापारे । लृङ्लकारः । अन्यत्साधनं तु पूर्वसदृशम् । व्यापूर्वोऽयं धातुः । व्याप्ति-
 यते । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । द्वित्वादिकं । व्यापत्रे । अन्येषां
 रूपाणि पूर्वसदृशानि । लृङ्लकारे । सेर्लोपः । व्यापृत । व्यापृषातां । व्यापृषत् ।
 इत्यादीनि । ओविजि भयचलनयोः । ईकारौकारावितौ स्तः । तुदादेरः । विजते ।
 लिट्लकारे । द्वित्वादिकं । विविजे । विविजाते । विविजिरे । विच् इद् ता इति
 जाते । तत्र गुणे प्राप्ते सूत्रम् ।

विजेः पर इद् किद्वक्तव्यः । ततो नोपधागुणः । विजिष्यते,
 अविजिष्यत्, अविजिष्ट । ओलस्जी व्रीडायाम् । अन्यत्र ।
 सो लः । लज्जते, ललज्जे, अलज्जिष्ट । इति तुदादिष्वा-
 त्मनेपदिप्रक्रिया । इति अविकरणास्तुदादयः । इति धातूना-
 मष्टमो गणः ॥ ८ ॥

विजेः । विजो धातोः पर इद् किद्वक्तव्यः । अनेन गुणनिषेधः । विजिता ।
 म्त्वं । विजिष्यते । अविजिष्यत् । लृङ्लकारे । म्त्वं । अविजिष्ट । अविजिषाताम् ।
 अविजिषत् । ओलस्जी व्रीडायाम् । द्वावितौ । तुदादेरः । अन्यत्र 'सोजः' अनेन स-
 कारस्य जकारः । लज्जते । चतुर्णां लकाराणां सुगमानि । लिट्लकारे द्वित्वादि-
 कम् । ललज्जे । इत्यादीनि । लज्जिपीष्ट । लज्जिता । लज्जिष्यते । अलज्जिष्यत् ।
 अलज्जिष्ट । अलज्जिषातां । अलज्जिषत् । इत्यादीनि । इत्यात्मनेपदिनः कथिताः ।
 इति अविकरणास्तुदादयो धातवः कथिताः ।

अथ क्रयादयः । तत्रादावुभयपदिनः । डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये ।
 ना क्रयादेः । क्रयादेर्गणान्ना प्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु ।
 अपोऽपवादः । णत्वम् । क्रीणाति ।

अथ क्रयादयो धातवः कथ्यन्ते । तत्रादावुभयपदिनो धातवः सन्ति ।
 डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये । द्रव्यपरावर्त्तने । वस्तूनां मौल्येन ग्रहणे इत्यर्थः । डुकारञ्-
 कारावनुबन्धौ । डुकारो द्वित्विम् इति कार्यार्थः । अकारानुबन्धत्वाद्दुभयपदी ।
 तिबादयः प्रत्ययाः । क्री तिप् इति स्थिते सूत्रम् । नात्रयादेः । ना । तांके०
 (प्र० ए०) क्रयादेः । (प० ए०) क्रयादेर्गणात् नामप्रत्ययो भवति चतुर्षु तिबादिषु
 परेषु । अनेन नामप्रत्ययः । णत्वम् । क्रीणाति । 'क्री ना तस्' इति जाते । सूत्रम् ।

न्तोः। अनेन अन्त अत् । अन्यानि मुगमानि यथासंभवं साध्यानि । यादादावी-
 कारः सर्वत्र । क्रीणीयात् । क्रीणीयाता । क्रीणीयुः । इत्यादीनि । 'नातः' अनेन
 आकारस्य लोप ईतादौ भवति । क्रीणीत् । क्रीणीयाताम् । क्रीणीरन् । इत्यादीनि ।
 लोट्लकारेऽपि साधनं सदृशम् । क्रीणात् । तातडि । ङित्वादीकारः । क्रीणीतात् ।
 क्रीणीतां । नातः । अनेनाकारस्य लोपः । क्रीणन्तु । हौ परे । आकारस्येकारः ।
 क्रीणीहि । आनिबादौ सवर्णे । क्रीणानि । क्रीणीव । क्रीणीम । इत्यादीनि । आत्म-
 नेपदे० । क्रीणीतां । क्रीणातां । क्रीणतां षत्वं भवति । क्रीणीष्व । इत्यादीनि ।
 दिबादावट् । अक्रीणात् । अक्रीणीतां । अक्रीणन् । अक्रीणाः । अमिपि सवर्णेदीर्घः ।
 अक्रीणाम् । आत्मनेपदे । अक्रीणीत् । नातः । अक्रीणातां । अक्रीणत् । इत्यादीनि
 रूपाणि ज्ञातव्यानि । सर्वेषां रूपाणां द्वाभ्यां सूत्राभ्यां प्रायः सिद्धिर्भवति । लिट्-
 कारे । द्विश्र । सस्वरादिः । ह्रस्वः । कुहोश्चुः । धातोर्नामिनः । अनेन वृद्धिः । चि-
 क्राय । नुघातोः । अनेन इय् । चिक्रियतुः । चिक्रियुः । अत्वतः । गुणः । चिक्र-
 यिय । चिक्रेथ । चिक्रियथुः । चिक्रिय । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । चिक्रिये ।
 चिक्रियाते । चिक्रियिरे । क्रीयात् । गुणः । । षत्वं । क्रीषीष्ट । अन्यानि मू-
 लात् ज्ञेयानि । लुङ्लकारे । अनिटो नामिवतः । पत्वं । दिबादावट् । अक्रीपीत् ।
 अक्रीष्टाम् । अक्रीषुः । आत्मनेपदे । गुणः । षत्वम् । ष्ट्वं । दिबादावट् । अक्रीष्ट ।
 अक्रीषातां । अक्रीषत् । इत्यादीनि भवन्ति । प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च । तिबादयो भव-
 न्ति । नाक्रयादेः । अनेन चतुर्षु ना प्रत्ययः । णत्वं । प्रीणाति । ईहसे । प्रीणीतः ।
 नातः । प्रीणन्ति । रूपाणि पूर्ववत् । प्रीणीते । प्रीणीयात् । प्रीणीत् । प्रीणात् ।
 प्रीणीतां । अप्रीणात् । अप्रीणीत् । लिट्लकारे । द्विश्र । सस्वरादिः । ह्रस्वः । धातो-
 र्नामिनः । पिप्राय । पिप्रियतुः । पिप्रियुः । अत्वतः । पिप्रियथ । पिप्रेथ । इत्या-
 दीनि । पिप्रिये । पिप्रियाते । पिप्रियिरे । प्रीयात् । गुणः । प्रेषीष्ट । अत्र पत्वं भव-
 ति । प्रेता । प्रेता । पत्वं । प्रेष्यति । प्रेष्यते । अप्रेष्यत् । अप्रेष्यत् ।
 अनिटो नामिवतः । अप्रेषीत् । आत्मनेपदे गुणः । अप्रेष्ट । अप्रेषातां । अप्रेषत् ।
 इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि । पूञ् पवने । तिबादयः । नाक्रयादेः । सूत्रम् ।

प्वादेर्ह्रस्वः । प्वादीनां ह्रस्वो भवति चतुर्षु परेषु । पुना-
 ति, पुनीते, पुनीयात्, पुनीत्, पुनात्, पुनीताम्, अपुनात्,
 अपुनीत्, पुपाव, पुपुवे, पूयात्, पविषीष्ट, पवितां र, प-
 विष्याति, पविष्यते, अपविष्यत्, अपविष्यत्, अपावीत्,
 अपविष्ट । कृञ् हिंसायाम् । कृणाति, कृणीते, चकार, च-

करे, कीर्यात्, करिषीष्ट, अंकारीत् । धूञ् कम्पने । धुनाति,
धुनीते, दुधाव, अधविष्ट-अधोष्ट । ग्रह उपादाने । ग्रहां
क्विति च । गृह्णाति गृह्णीतः । गृह्णीते, गृह्णीयात्, गृह्णीत,
गृह्णातु गृह्णीतात् गृह्णीताम् गृह्णन्तु ।

प्वादेर्ह्रस्वः । प्वादेः (ष० ए०) । ह्रस्वः । (ष० ए०) प्वादीनां धातूनां
ह्रस्वो भवति चतुर्षु परेषु । अनेन ह्रस्वः । पुनाति । पुनीते । अन्यानि पूर्वसहशा-
नि । लिट्लकारे । द्विश्च । सस्वरादिः । ह्रस्वः । धातोर्नामिनः । पुपाव । नुधातोः ।
पुपुवतुः । पुपुवुः । पुपविथ । आत्मनेपदे । पुपुवे । पुपुवाते । पुपुविरे । पूयात् ।
'सिसता' अनेन इट् । गुणः । षत्वं । पविषीष्ट । अन्येषां मूलतो ज्ञातव्यानि ।
लुङ्लकारे । धातोर्नामिनः । अनेन वृद्धिः । अन्यत्साधनं सुगमम् । अपावीत् । अपा-
विष्टां । अपाविषुः । आत्मनेपदे तु गुणः । षत्वं । वृत्वं । अपविष्ट । अपविषातां ।
अधविषत । इत्यादीनि भवति । कृञ् हिंसायां । अकार उभयपदार्थः । तिबादयः प्रत्य-
या भवति । नाक्रचादेः । अनेन नामप्रत्ययो भवति । प्वादेर्ह्रस्वः । णत्वं । कृणाति ।
ईहसे । कृणीतः । 'नातः' अनेन अकारस्य क्विति स्वरं लोपः । कृणाति । आत्मने-
पदे । कृणीते । कृणाते । कृणते । कृणीयात् । कृणीत । कृणातु । कृणीतां । अ-
कृणात् । अकृणीत । लिट्लकारे । द्वित्वादिकं । रः । कुहोक्षुः । धातोर्ना । च-
कार । चक्रतुः । चक्रुः । चकरिथ । चक्रे । चक्राते । चकिरे । यादादौ । योर्विहसे ।
कीर्यात् । सिसता । गुणः । षत्वं । करिषीष्ट । करिता । करिता । षत्वं । गुणः ।
इट् । करिष्यति । करिष्यते । अकरिष्यत् । अकरिष्यत । रूपाणि सुगमानि सन्ति ।
अतो न लिखितानि । लुङ्लकारे । सेणित्वात् । 'धातोर्ना' अनेन वृद्धिः । अका-
रीत् । अकारिष्ठाम् । अकारिषुः । आत्मनेपदे० । गुणः । षत्वं । वृत्त्वम् । अकरिष्ट ।
अकरिषाताम् । अकरिषत । इत्यादीनि भवन्ति । धूञ् कम्पने । अकारः । तिबादयः ।
प्वादेर्ह्रस्वः । नाक्रचादेः । धुनाति । धुनीते । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि ।
तेषां साधनमपि पूर्वसहशमस्ति । लिट्लकारे । द्वित्वादिकं । ह्रस्वः । झपानां । धा-
तोर्ना । दुधाव । नुधातोः । नानप्योर्वः । अनेनोव् भवति । दुधुवतुः । दुधुवुः । दु-
धविथ । दुधुवे । दुधुवाते । दुधुविरे । इत्यादीनि । धूयात् । स्वरति० । अनेनास्य
धातोर्लिङ्गविकल्पः । गुणः । षत्वं । धविषीष्ट । इडभावे । गुणः । षत्वं । धोषीष्ट ।
धविता २, धोता २ । धविष्यति । इडभावे । धोष्यति । धविष्यते । धोष्यते ।
अधविष्यत् । अधोष्यत् । अधविष्यत । अधोष्यत । लुङ्लकारे । 'स्तुसुधूमां'
अनेन सेरिट् । वृद्धिः । अधावीत् । अधाविष्ठाम् । अधाविषुः । आत्मनेपदे । अधविष्ट ।
अधविषाताम् । अधविषत । इडभावे । गुणः । षत्वम् । वृत्वं । अधोष्ट । अधोषा-

ताम् । अधोषत् । ग्रह उपादाने । उपादानं ग्रहणम् । तिवादयः । ना कचादेः । ग्राह कृति च । अनेन संप्रसारणं । णत्वं । गृह्णाति । गृह्णीतः । गृह्णन्ति । गृह्णीते । गृह्णीयात् । गृह्णीत । गृह्णातु । गृह्णीतात् । गृह्णीताम् । गृह्णन्तु । ' गृह् हि ' इति स्थिते । सन्नम् ।

हसादानं हौ । हसान्तात्त्रयादेर्गणादानः प्रत्ययो भवति हौ परे । नाप्रत्ययाभावः । गृहाण, अगृह्णात्, जग्राह, जगृहे, गृह्यात् । ईटो ग्रहाम् । इति ईः । ग्रहीषीष्ट, ग्रहीता २, ग्रहीष्यति, अग्रहीष्यत्, अग्रहीष्यत, अग्राहीत्, अग्रहीष्ट । इति क्रयादिभूभयपदिप्रक्रिया ।

हसादानं हौ । हसात् । (पं. ए.) आनः । (प्र. ए.) हौ । (स. ए.) हसान्तात् क्रयादेर्गणात् आनः प्रत्ययो भवति हिप्रत्यये परे । नाप्रत्ययाभावो भवति । अतः । अनेन हेर्लुक् । संप्रसारणं । गृहाण । अन्यानि सुगमानि । गृह्णीताम् । अगृह्णात् । अगृह्णीत । लिट् लकारे । द्विश्च । संप्रसारणं । रः । कुहोश्चुः । अत उपधायाः । जग्राह । जगृहतुः । जगृहुः । जगृहे । जगृहाते । जगृहरे । संप्रसारणं । गृह्णात् । ग्रह सीष्ट । इति स्थिते । सिसता । ' ईटो ग्रहां० ' अनेन दीर्घः । ग्रहीषीष्ट । ग्रहीता २ । ग्रहीष्यति । ग्रहीष्यते । अग्रहीष्यत् । अग्रहीष्यत । एतेषां रूपानि सुगमानि । लृट् लकारे । अत उपधायाः । अनेन वृद्धिः । अन्यत् साधनं सुगमम् । अग्राहीत् । अग्राहिष्टाम् । अग्राहिषुः ' वृद्धिहेतौ ' अनेन अत्र दीर्घाभावः । आत्मनेपदे । अग्रहीष्ट । अग्रहीषाताम् । अग्रहीषत । इत्यादीनि । इत्युभयपदिनः ।

अथ परस्मैपदिनः । पुष् पुष्टौ । पृष्णाति, पुष्णीयात्, पुष्णातु पुष्णीतात्, पुष्णीताम्, पुष्णन्तु । पुषाण, अपुष्णात्, पुपोष, पुष्यात्, पोषिता, पोषिष्यति, अपोषिष्यत्, अपोषीत् । मुष स्तेये । मुष्णाति, मुमोष, मुष्यात्, मोषिता, मोषिष्यति, अमोषिष्यत्, अमोषीत् । शृ हिंसायाम् । शृणाति । शशार शशरतुः शशरुः । शीर्यात्, शरिता, शरिष्यति, अशरिष्यत्, अशरीत् । ज्या वयोहानौ । ग्रहादित्वात्संप्रसारणम् । जीनाति, जीनीयात् । जिज्यौ जिज्यतुः जिज्युः । जिज्यथ-जिज्याथ । जीयात्, ज्याता, ज्यास्यति,

अज्यास्यत्, अज्यासीत् । ज्ञा अवबोधने । जाजनिज्ञोः ।
जानाति, जज्ञौ, ज्ञायात्, ज्ञेयात्, ज्ञाता, अज्ञासीत् । ली
श्लेषणे । लीनाति । लील्लिङ्गोरात्वं वा । लली, लिलाय,
लिल्यतुः, लाता-लेता, अलासीत्, अलैषीत् । बन्ध् बन्ध-
ने । बघ्नाति, बबन्ध, भन्त्स्यति, अभान्त्सीत् । मन्थ विलो-
ढने । मथ्नाति । कुष् निष्कर्षे । कुष्णाति, कुषाण, चुकोष,
कुष्यात्, कोषिता, अकोषीत् । अश भोजने । अश्नाति,
अश्रीयात् । अश्नातु अश्रीतात् अश्रीताम् अश्नन्तु । अ-
शान, आश, अशिता, आशीत् । इति क्रयादिषु परस्मै-
पदिप्रक्रिया ॥

अथ परस्मैपदिनां धातवः कथ्यन्ते । पुष् पुष्टौ । तिबादयः । ना
त्रयादेः । णत्वम् । अन्यत्र साधनं तु पूर्वसदृशम् । पुष्णाति । चतुर्णां रूपाणि सु-
गमानि । हौ परे पुषाण । अन्यानि सुगमानि । लिट्कारे । द्विश्च । पूर्वस्य । उप-
धाया लघोः । पुपोष । पुपुषतुः । पुपुषुः । ऋवादेर्णादेः । गुणः । पुपोषिथ । पुष्या-
त् । सिसत्ता० । उपधाया लघोः । पोषिता । षत्वं । पोषिष्यति । दिबादावट् । अ-
पोषिष्यत् । लृक्कारे । द्वाविटौ । सेर्लोपः । गुणः । अपोषीत् । अपोषिष्टाम् । अ-
पोषिषुः । इत्यादीनि । मुष् स्तेये । तिबादयः । नाक्रयादेः । णत्वम् । मुष्णाति । मु-
ष्णीयात् । मुष्णातु । हौ परे । मुषाण । अमुष्णात् । रूपाणि सुगमानि । लिट्कारे ।
द्विश्च । पूर्वस्य । उपधाया लघोः । मुमोष । मुमुषतुः । मुमुषुः । गुणः । मुमोषिथ ।
मुष्यात् । सिसत्ता० । गुणः । मोषिता । षत्वं । मोषिष्यति । अमोषिष्यत् । लृक्-
कारे । द्वाविटौ । गुणः । सेर्लोपः । अमोषीत् । अमोषिष्टाम् । अमोषिषुः । शृ हिंसा-
याम् । तिबादयः । नाक्रयादेः । ष्वादेर्ह्रस्वः । णत्वम् । शृणाति । शृणीयात् । शृ-
णातु । अशृणात् । लिट्कारे । द्विश्च । रः । धातोर्नामिनः । शशार । शृसंयोगात् ।
अनेनाकिञ्चात् गुणः । शशारतुः । शशारुः । शशारिथ । शत इर् । व्योर्विहसे । शी-
र्यात् । सिसत्ता० । गुणः । शरिता । षत्वं । शरिष्यति । अशरिष्यत् । धातोर्नामि-
नः । अशारीत् । अशारिष्टाम् । अशारिषुः । ज्या वयोहानौ । तिबादयः । नाक्रयादेः ।
ग्रहां कृति च । अनेन संप्रसारणम् । दीर्घस्वरत्वात् । दीर्घः । जीनाति । जीनीतः ।
जीनन्ति । जीनीयात् । जीनातु । जीनीहि । अजीनात् । अजीनीताम् । अजीनन् ।
लिट्कारे । द्विश्च । णवावौ पूर्वस्य ह्रस्वः । आतो णप् ङौ । जिज्यौ । जिज्यतुः ।

जिज्युः । जिज्यिथ । जिज्याथ । संपसारणं० । जीयात् । ज्याता । ज्यास्यति ।
अज्यास्यत् । 'आदन्तानाम्' अनेनेट्सकौ । अज्यासीत् । अज्यासिष्टाम् । अज्यासि-
षुः । ज्ञा अवबोधने । तिबादयः । पूर्ववत् । नाक्रयादेः । अनेन चतुर्षु नामप्रत्ययो
भवति । जाननिज्ञोः । अनेन सूत्रेण जा इत्यादेशः । जानाति । ईहसे० । जानीतः ।
नातः । जानन्ति । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । तानि पूर्वसहशानि । जानीयात् ।
जानातु । हौ परे सति । 'ई हसे' अनेन ईकारः । जानीहि । अजानात् । लिट्-
कारे । द्विश्व । पूर्वस्य ह्रस्वः । आतो णप् ङौ । ङिच्चात् टिलोपः । जज्ञौ । आतोऽ-
नपि । जज्ञतुः । जज्ञुः । अच्चतः । आतोऽनपि । अनेन आकारस्य लोपो भवति ।
जज्ञिथ । जज्ञाथ । संयोगादेः । ज्ञायात् । ज्ञेयात् । ज्ञाता । ज्ञास्यति । दिवादावट् ।
अज्ञास्यत् । 'आदन्तानां०' अनेन इट्सकौ भवतः । अन्यत्साधनं सुगमम् । अ-
ज्ञासीत् । अज्ञासिष्टाम् । अज्ञासिषुः । इत्यादीनि । ली श्लेषणे । तिबादयः । नाक्रया-
देः । लीनाति । लीनीयात् । लीनातु । दिवादावट् । अलीनात् । च-
तुर्णां रूपाणि सुगमानि । लकाराणां सूत्रम् । लीलीङोः । लीलीङोर्धात्वोर्युगवृद्धिवि-
षये आत्वं वा भवति । षष्ठी । अनेनान्तस्य भवति । आत्वपक्षे । ल्लौ । आत्वा-
भावपक्षे । द्वित्वादिकं । 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । लिलाय लिट्यतुः । नुधातोः ।
अनेन यत्वं । लिश्युः । अच्चतः । ललिथ । ललाथ । लिलियथ । लिलेथ । इत्यादी-
नि । लीयात् । आत्वे कृते । लता । आत्वाभावे गुणः । लेता । लास्यति । लेष्य-
ति । अलास्यत् । अलेष्यत् । आदन्तानां० । अनेनास्वपक्षे । इट्सकौ । अलासीत् ।
अलासिष्टां । अलासिषुः । आत्वाभावपक्षे । 'अनिटो नामिवतः' अनेन वृद्धिः । अलै-
षात् । अलैष्टाम् । अलैषुः । बंध बंधने । तिबादयः । नाक्रयादेः । नो लोपः । अनेन
नकारस्य लोपः । वज्राति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । द्वित्वादिकं ।
वबंध । बबंधतुः । बबंधुः । बबंधिथ । अच्चतः । तथोर्धः । झवेजन्नाः । नोलोपः ।
बध्यात् । बबंध । इत्यादीनि । बद्धा आदिजबानां । अनेन बस्य भः । ससे चपा ।
भंतस्यति । दिवादावट् । अमंतस्यत् । लुङ्लकारे । 'अत उपधायाः' अनेन वृद्धिः ।
अभंत्सीत् । प्रत्ययलोपे० । अस्यानित्यत्वाच्च भकारः । 'झसात्' अनेन सेलौपो
भवति । तथोर्धः । अबाद्धां । अभात्सुः । इत्यादीनि । मथ विलोडने । नाक्रयादेः ।
नोलोपः । मथनाति । चतुर्णां सुगमानि । लिट्लकारे । ममथ । ममथतुः । ममथुः ।
ममथिथ । अन्येषां लकाराणां भ्वादिगणोक्तमथधातुवत् रूपाणि । कुप् निष्कर्षे ।
नाक्रयादेः । गत्वं । कुष्णाति । कुष्णीतः । कुष्णांति । इत्यादीनि । चतुर्णां रूपाणि
सुगमानि । लिट्लकारे । द्वित्वादिकं । कुहोश्चुः । उपधाया लघोः । चुकोप । चुकु-
षतुः । चुकुषुः । चुकोषिथ । कुप्पात् । सिसता० । गुणः । कोषिता । पत्वं । कोषि-
ष्यति । दिवादावट् । अक्रोषिष्यत् । लुङ्लकारे । द्वात्रिंशोः । सेलौपः । गुणः । अ-

कोषीत् । अकोषिष्ठां । अकोषिषुः । अञ् भोजने । तिबादयः । ना ऋयादेः । अश्ना-
ति । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । हौ परे । हतादान हौ । अतः । अशान ।
लुङ्लकारे । स्वरादेः । अनेन द्वितीयोऽडागमः । सवर्णे । आश्रत् । लिट्लकारे । द्वि-
त्वादिकं । अत उपधायाः । सवर्णे । आश । आशतुः । आशुः । आशिथ । अश्या-
त् । सिसता । अशिता । षत्वं । अशिष्यति । दिबादावद् । स्वरादेः । आशिष्यत्
आशीत् आशिष्ठां आशिषुः । इत्यादीनि । इति परस्मैपदिनो धातवः कथिताः

अथात्मनेपदिनः । वृङ् संभक्तौ । वृणीते, वृणीत, वृणी-
ताम्, अवृणीत, वव्रे, वरिषीष्ट-वरीषीष्ट । संयोगादिऋद-
न्तवृङ् वृञ् सिंस्योरात्मनेपदे इङ्गा वाच्यः । वृषीष्ट । उः ।
अवरिष्ट-अवरीष्ट, अवृत । इति ऋयादिष्वात्मनेपदिप्रक्रिया ।
इति नाविकरणाः ऋयादयः ।

अथात्मनेपदिनः कथयन्ते । वृङ् संभक्तौ । लृकार आत्मनेपदार्थः । तआ-
दयः प्रत्यया भवन्ति । नाऋयादेः । ईहसे । णत्वं । वृणीते । नातः । वृणाते । वृण-
ते । वृणीत । वृणीतां । अवृणीत । रूपाणि सुगमानि । तेषां कार्यमपि सदृशम् ।
लिट्लकारे । द्विश्च । रः । ऋरं । वव्रे । वव्राते । वव्रिरे । क्वादित्वात्नेट् । ववृषे ।
इत्यादीनि । वृसीष्ट । इति स्थिते । सिसता । गुणः । वरिषीष्ट । ईटो ग्रहां० । वरी-
षीष्ट । संयोगादि० अनेन सीष्ठादौ वेद् । उः । अनेन गुणनिषेधः । वृषीष्ट । वरि-
ता । वरीता । वरिष्यते । वरीष्यते । अवरिष्यत । अवरिष्यत । लुङ्लकारे । अव-
रिष्ट । अवरिषाताम् । अवरिषत । दीर्घे कृते । अवरिष्ट । अवरिषातां । अवरिषत ।
इडभावपक्षे । ' लोपो ह्रस्वाञ्छसे ' अनेन झसे परे सेर्लोपः । अवृत । अवृषातां । अ-
वृषत । अवृषाः । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । इत्यात्मनेपदिनः कथिताः । इति ना-
विकरणाः ऋयादयो धातवः ।

अथ चुरादयः । चुर स्तेये । चुरादेः । चुरादेर्गणात्
स्वार्थे अिः प्रत्ययो भवति । उपधाया गुणः । स घातुः ।
अपृगुणायः । चोरयति, चोरयेत्, चोरयतु, अचोरयत्,
चोरयाळ्चकार, चोरयाम्बभूव, चोरयामास, चोरयाञ्चक्रे ।
जेः । चोर्यात्, चोरयिता, चोरयिष्यति, अचोरयिष्यत् ।
जेरङ् द्विश्च । अङ् लघौ ह्रस्व उपधायाः । लघोर्दीर्घः ।

अचूचुरत् । चिती संज्ञाने । चेतयति, अचीचितत् । चिति
स्मृत्याम् । इदितो नुम् । चिन्तयति । लघोरभावात् दीर्घः ।
अचिचिन्तत् । चुरादेर्जिबेति केचित् । चिन्तति । पीड
अवगाहने । पीडयति ।

अथ चुरादयो धातवः कथ्यन्ते । चुर स्तेये । सूत्रम् । चुरादेः । चुरा-
देः । (पं० ए०) चुरादेर्धातुगणात् धातुपाठोक्तात् स्वार्थे मूलार्थे एव प्रेरणाद्यर्थे
विनैव निप्रत्ययो भवति । यथा भ्वादीनां अबादिविकरणं तथा चुरादीनां निवि-
करणमित्यर्थः । अनेन निप्रत्ययो भवति । तत्र वृद्धेः प्राप्नो सूत्राभावे । उपधाया
लघोः । अनेन गुणो भवति । चोरि इति स्थिते । स धातुः । अनेन धातुसंज्ञा ।
धातुत्वात् तिबादयः । अप्कर्त्तरि । अनेन अप्प्रत्ययः । गुणः । णअप् । स्वरहीनं० ।
चोरयति चोरयतः चोरयंति इत्यादीनि रूपाणि भवंति तानि सुगमानि ।
चोरयेत् । चोरयतु । दिबादावट् । अचोरयत् । लिट् लकारे कासादिप्रत्ययादाम् ।
अनेन भाम् । गुणः । अन्यत् साधनं सुगमम् । चोरयांचकार । चोरयामास । चोर-
यांबभूव । इत्यादीनि रूपाणि भवंति । अित्वाडुभयपदी । चोरयते । चोरयांचक्रे ।
चोरियात् इति जाते । जेः । अनेन सेर्लोपः । चोर्यात् । 'सिसता' अनेनेट् । चो-
रयिता । चोरयिष्यति । दिबादावट् । अचोरयिष्यत् । चुर् जि दिप् इति जाते ।
अर्द्धद्विश्च । अनेन सिविषये अर्द्धप्रत्ययो भवति च धातोर्द्धित्वं । पूर्वस्य । चुचुर् जि
अर्द्ध दिप् इति जाते । 'जेः' अनेन जेर्लोपो भवति । चुचुर् अर्द्ध दिप् इति ज्ञाते ।
लघोर्दीर्घः । अनेन पूर्वस्यदीर्घः । दिबादावट् । स्वर० । वावसाने । अचूचुरत् । अ-
चूचुरताम् । अचूचुरन् । इत्यादीनि भवंति रूपाणि । अथवा चोरि इति सिद्धस्यैव अर्द्ध-
प्रत्यये कृते । 'जेः' अनेन जेर्लोपेकृते । निमित्ताभावे इति वचनात् चोइत्यस्य चुः ।
ततो द्वित्वं । एवमपि साधना भवति । अचूचुरच्चंद्रमसोऽभिरामत इति माघः ।
चिती संज्ञाने । ईकार इत् । चुरादेः । उपधाया लघोः । सधातुः । तिबादयः । अ-
प् कर्त्तरि । गुणः । णअप् । चेतयति । चेतयेत् । चेतयतु । अचेतयत् । कासादि०
अनेन सर्वत्र णबादौ । आमप्रत्ययो भवति । चेतयांचकार । चेतयामास । चेतयांब-
भूव । 'जेः' अनेन जेर्लोपः । चेत्यात् । सिसता । गुणः । चेतयिता । चेतयिष्यति ।
अचेतयिष्यत् । लृट् लकारे । अर्द्ध द्विश्च । अर्द्ध लघौ । ह्रस्वः । लघोर्दीर्घः । दिबा-
दावट् । अचीचितत् । अचीचितताम् । अचीचितन् । इत्यादीनि । चिति स्मृत्यां ।
चुरादेः । अनेन निप्रत्ययो भवति । इदितो नुम् । अन्यत्साधनं पूर्वसदृशं वर्तते । चि-
तयति । लिट् लकारे आमप्रत्ययो भवति । अन्यानि रूपाणि पूर्वधातुवत् । लृट्

लकारे । जेरद्ध्रिश्च । अनेनाह्प्रत्ययो भवति । लघोरभावात् पूर्वस्य दीर्घो न भवति । दिबादावद् । अचिंचितत् । अचिंचिततां । अचिंचितन् । इत्यादीनि । चुरादेर्धातुर्गणात् जिः प्रत्ययो वा भवति । इति केचिदाचार्या वदन्ति । तन्मते । चितति । चिततः । चितति । इत्यादीनि रूपाणि स्युः । पीड अवगाहने । अवगाहनं प्रवेशः । चुरादेः । लघ्वभावात् ' उपधाया लघोः ' अनेन गुणो न भवति । अप् । गुणः । पीडयति । लिट्लकारे कासादि० । अनेनाम् । पीडयांचकार । जेः । पीड्यात् । सिसता० । गुणः । पीडयिता । लल्लकारे । ' जेरद्ध्रिश्च ' अनेन अह्प्रत्ययः । धातोर्द्वित्वं च । पूर्वस्य । दिबादावद् । ह्रस्वः । अपिपीड् जि अद् दिप् इति जाते । सूत्रम् ।

भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडां वोपधाया ह्रस्वो ङपरे औ । अपीपिडत्-अपीपिडत् । प्रथ प्रख्याने । प्रथयति ।

भ्राज० । भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामेतेषां धातूनामुपधाया वा ह्रस्वो भवति । अङ्परे औ परे । अनेन वोपधाया ह्रस्वः । जेः । अनेन सेर्लोपः । लघोर्दीर्घः । अनेन पूर्वस्य दीर्घः । अपीपिडत् । अपीपिडताम् । अपीपिडन् । इत्यादीनि । यदोपधाया ह्रस्वो न भवति तदा अपिपिडत् । अपिपिडताम् । अपिपिडन् । प्रथ प्रख्याने । चुरादेः । प्रथयति । लिट्लकारे आम्रप्रत्ययः । प्रथयांचकार । लल्लकारे । जेरद्ध्रिश्च । पूर्वस्य । अप्रप्रथञ्जिअह्दिप् इति जाते ' अङ् लघौ ' अनेनोपधाया ह्रस्वः । अकारस्येकारे प्राप्ते सूत्रम् ।

स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पृशां पूर्वस्यातोऽङ्परे औ । इत्वापवादः । अपप्रथत् । पृथ प्रक्षेपे ।

स्मृ० । स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पृशां धातूनां पूर्वस्य अकारस्य अकार एव भवति । इत्यपवादः । अनेन पूर्वस्य अकारस्य इकारो न भवति । ' जेः ' अनेन सेर्लोपः । अपप्रथत् । अपप्रथताम् । अपप्रथन् । इत्यादीनि । पृथ प्रक्षेपे । चुरादेः । उपधाया लघोः । अन्यन्तु पूर्ववत् । पर्ययति । लल्लकारे । जेरद्ध्रिश्च । अङ् लघौ । लघोर्दीर्घः । जेः । अपीपृथ् अह्दिप् । इति जाते ।

उपधाया ऋवर्णस्याङि ऋ वा वक्तव्यः । इररारामपवादः ।

अपीपृथत् अपपर्यत् । ज्ञाप ज्ञान-ज्ञापनयोर्मित् ।

उपधायाः । उपधाया ऋवर्णस्य ऋकारो वा वक्तव्यः । इररारामपवादः । अनेन ऋकारस्य ऋकार एव । अपीपृथत् । अपीपृथतां । अपीपृथन् । यदा ऋकारो

न भवति । तदा औ परे गुणः । अपपर्यत् । अपपर्यताम् । अपपर्यन् । ज्ञप ज्ञानज्ञा-
पनयोः । चुरादेः । अत उपधायाः । ज्ञाप् जि इति जाते । सूत्रम् ।

मितां ह्रस्वः । मितां धातूनां ह्रस्वो भवति औ परे । ज्ञ-
पयति । चिञ् चयने । मित् ।

मितां ह्रस्वः । मितां (ष० व०) ह्रस्वः (प्र० ए०) मितां धातूनां
ह्रस्वो भवति औ परे । मितो धातवो धातुपाठादवगन्तव्याः । अनेन ह्रस्वः । अन्य-
त्सुगमम् । ज्ञपयति । लिट्लकारे । आम्प्रत्ययः । ज्ञपयांचकार । लुङ्लकारे । जे-
रद्द्विश्च । पूर्वस्य ह्रस्वः । जेः । अङ्गि । अजिज्ञपत् । अजिज्ञपतां अजिज्ञपन् ।
चिञ् चयने । अयं धातुमित् । चुरादेः । अनेन जिः । सूत्रम् ।

चिस्फुरोर्जावात्वं वा ।

चिस्फुरोः । चिस्फुरोर्धात्वोर्जिप्रत्यये परे आत्वं वा भवति । षष्ठी । अनेना-
यमादेशोन्त्यस्य । चा जि इति जाते । सूत्रम् ।

रातो औ पुक् । ऋ गतावित्यस्याऽऽकारस्य च पुगागमो
भवति औ परे । चपयति-चययति । अर्च पूजायाम् ।
अर्चयति ।

रातो औ पुक् । रातः (ष. ए.) औ । (स० ए०) । पुक् (प्र. ए.) ।
ऋ गतौ इत्यस्य धातोराकारान्तस्य च धातोर्जिप्रत्यये परे पुगागमो भवति । अनेन
पुक् । कित्त्वादन्ते । 'मितांह्रस्वः' अनेन ह्रस्वः । स धातुः । तिवादयः । अप्कर्त्तरि ।
गुणः । चपयति । चपयेत् । चपयतु । अचपयत् । लिट्लकारे । कासादि-
प्रत्ययादाम् । अनेनास्याम् । अन्यत्साधनं सुगमम् । चपयांचकार । चपयामास । च-
पयांबभूव । जेः । चप्यात् । सिसता० । चपयिता । चपयिष्यति । अचपयिष्यत् ।
लुङ्लकारे । चप् जि दिप् इति जाते । जेरद्द्विश्च । पूर्वस्य । अङ्गि लघौ । लघो-
र्दीर्घः । अचीचपत् । अचीचपताम् । अचीचपन् । आत्वाभावपक्षे । धातोर्नामिनः ।
अनेन वृद्धिः । मितांह्रस्वः । सधातुः । अप् । चययति । लिट्लकारे । आम्प्रत्ययः ।
चपयांचकार । जेः । चय्यात् । लुङ्लकारे । चप्जिदिप् इति जाते । जेरद्द्विश्च ।
जेः । अङ्गिलघौ । लघोर्दीर्घः । अचीचपत् । अचीचपतां । अचीचपन् । अर्च पूजा-
याम् । चुरादेः । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । अर्चयति । लिट्लकारे । अर्चयांचकार ।
आशीर्यादादौ । जेः । अर्च्यात् । लुङ्लकारे । अर्चि दिप् इति जाते । जेरद्द्विश्च ।
स्वरादेः परः । स्वरादेर्धातोः परोऽवयवोऽद्विरुक्तः सस्वरो

द्विर्भवति । ' नदराः संयोगादयो न द्विः ' इति रेफस्य न द्वित्वम् । आर्चिचत् । कृत संशब्दे ।

स्वरादेः परः । नदराः । अनेन रकारस्य द्वित्वनिषेधः । ज्ञेः । दिवादावट् । स्वरादेः । आर्चिचत् । आर्चिचताम् । आर्चिचन् । कृत संशब्दे । चुरादेः । सूत्रम् ।

धातोरुपधाया ऋकारस्य ईकारादेशो वाच्यो जिप्रत्यये परे । कीर्तयति, अचिकीर्तत् । गण संख्याने । अकारान्तः । अल्लोपस्य स्थानिवच्चान्न वृद्धिः । गणयति ।

धातोः । धातोरुपधाया ऋकारस्य जिप्रत्यये परे ईरादेशो वाच्यः । ' व्योर्वि- हसे ' अनेन दीर्घः । कीर्तयति । लिट् । कीर्तयांचकार । लुङ् । जेरङ् द्विश् । इस्वः । कुहोश्चुः । दिवादावट् । अचिकीर्तत् । अचिकीर्तताम् । अचिकीर्तन् । गण संख्याने । अयमकारांतः । चुरादेः । यतः । अनेनाकारस्य लोपः । तत्र । अत उपधायाः । अनेन सूत्रेण वृद्धेः प्राप्तौ सत्यां ' यादादेशस्त्वद्भवति ' इति न्यायेन वृद्धिर्न भवति । उपधायामकाराभावात् । गणयति । चतुर्णां सुगमानि । लिट् । गणयांचकार । लुङ् । जेरङ् द्विश् । पूर्वस्य । कुहोश्चुः । सूत्रम् ।

अल्लोपिनो नाङ्कार्यम् । अजगणत् । कथगणयोरङ्कार्यं चेति केचित् । अजीगणत् । कथ वाक्यप्रबन्धे । कथयति, अचकथत्, अचीकथत् । ऊन परिहाणे । ऊनयति । जिनि- मित्तस्वरादेशो द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिवत् । स्वरादेः परः । अर्थङ् याचने । अर्थयते, आर्तथत् । संग्रामङ् युद्धे । अ- ससंग्रामत् । अन्ध दृष्ट्युपघाते । आन्दधत् । अङ्क अङ्क पदे लक्षणे च । आञ्चकत् । इति चुरादिप्रक्रिया ।

अल्लोपिनः । अल्लोपिनो धातोरङ्कार्यं न भवति । अङ् लघौ । ल- घोर्दीर्घः । आभ्यां सूत्राभ्यामुक्तं कार्यं न भवति इत्यर्थः । अजगणत् । अजग- णताम् । अजगणन् । कथगणयोर्घात्वोरङ्कार्यं वा भवतीति केचिदाचार्या वदन्ति । तन्मते । अजीगणत् । अजीगणताम् । अजीगणन् । कथ वाक्यप्रबन्धे । अयमप्यका- रांतः । चुरादेः । कथयति । कथयांचकार । कथ्यात् । अल्लोपिनः । अनेनाङ्कार्यं न भवति । कुहोश्चुः । अचकथत् । अचकथताम् । अचकथन् । वा भवतीत्युक्तत्वात् अङ्कार्यं भवति । साधनं तु पूर्ववत् । अचीकथत् । अचीकथताम् । अचीकथन् ।

ऊन परिहाणे । चुरादेः । अकारांतोयम् । ऊनयति । ऊनयेत् । ऊनयतु । स्वरादेः
 अनेनास्य धातोर्द्वितीयोऽडागमो भवति । औनयत् । लिट्‌लकारे । कासादि० । अ-
 नेनाम् । ऊनयांचकार । ज्ञेः । ऊन्यात् । सिसता० । ऊनयिता । ऊनयिष्यति ।
 औनयिष्यत् । लुङ्‌लकारे । ऊनयिदिप् इति स्थिते । जेरङ् द्विञ्च । अनेन अ-
 म्प्रत्ययो धातोर्द्वित्वं च भवति । स्वरादेः परः । अनेन नकारस्य द्वित्वं । ज्ञेः । यतः ।
 दिबादावट् । स्वरादेः परः । औननत् । औननताम् । औननन् । इत्यादीनि रूपाणि
 भवन्ति । अर्थङ् याचने । ङकार आत्मनेपदार्थः । अकारान्तोऽयं धातुः । चुरादेः ।
 अन्यत्साधनं पूर्ववत् । अर्थयते । अर्थयेत् । अर्थयतां । स्वरादेः । अनेन द्वितीयोऽ-
 डागमो भवति । आर्थयत् । लिट्‌लकारे । कासादि० अनेनाम् । अर्थयांचक्रे । आ-
 म्प्रत्ययः । अनेन । अर्थयामास । अर्थयान्भूत् । इत्यादीनि रूपाणि । सिसता ।
 अर्थयिषीष्ट । लुङ्‌लकारे । अङ्प्रत्ययः । धातोर्द्वित्वं । स्वरादेः परः । अनेन यका-
 रस्य द्वित्वं भवति । ज्ञापानां० अनेन धकारस्य तकारः । ज्ञेः । यतः । स्वरादेः ।
 अनेन द्वितीयोऽडागमः । आर्तयत् । आर्तयेतां । आर्तयन्त । इत्यादीनि । संग्रामङ्
 युद्धे । ङकार आत्मनेपदार्थः । अकारान्तोऽयम् । चुरादेः । यतः । अन्यत्साधनं
 पूर्ववत् । संग्रामयते । संग्रामयेत् । संग्रामयतां । असंग्रामयत् । कासादि० । संग्राम-
 यांचक्रे । सिसता० । संग्रामयिषीष्ट । संग्रामयिता । लुङ्‌लकारे । सस्वरादिः । अनेन
 सकारस्य द्वित्वम् । अन्यत् असंग्रामत् । अससंग्रामत् । अससंग्रामेतां । अ-
 ससंग्रामत् । इत्यादीनि भवन्ति । अंध दृष्ट्युपघाते । अकारान्तोऽयम् । चुरादेः ।
 यतः । सधातुः । तिबादयः । अबादयः । अंधयति । अंधयेत् । अंधयतु । स्वरादेः ।
 अनेन द्वितीयोऽडागमो भवति । आंधयत् । लिट्‌लकारे आम्रप्रत्ययो भवति । अं-
 धयांचकार । ज्ञेः । अंध्यात् । सिसता० । अंधयिता । आंधयिष्यति । अंधयिष्यत् ।
 लुङ्‌लकारे । अङ्प्रत्ययः । धकारस्य द्वित्वम् । ज्ञापानां । ज्ञेः । यतः । स्वरादेः । आं-
 दधत् । आंदधतां । आंदधन् । इत्यादीनि । अंक अंग पदे लक्षणे च । अका-
 रांतौ । चुरादेः । यतः । अंकयति । अंगयति । इत्यादीनि रूपाणि सुगमानि । लि-
 ट्‌लकारे आम्रप्रत्ययो भवति । अंकयांचकार । लुङ्‌लकारे अङ्प्रत्ययः । स्वरादेः
 परः अनेन ककारस्य द्वित्वं । कुहोश्चुः । ज्ञेः । यतः । स्वरादेः । आंचकत् । आं-
 चकतां । आंचकन् । इत्यादीनि । इति चुरादयो धातवः कथिताः ।

अथ व्यन्ताः ।

अथ व्यन्ता धातवः कथ्यन्ते । सूत्रम् ।

धातोः प्रेरणे । प्रयोजकव्यापारेऽर्थे धातोर्ज्ञेः प्रत्ययो भव-
 ति । कुर्वन्तं प्रेरयति यः स प्रयोजकः । कारयति, कारय-

ते, अचीकरत् । पाचयति, अपीपचत् । भवंतं प्रेरयति
भावयति, भावयते, भावयांबभूव । अङ्गस्योः । पूर्वस्योका-
रस्येत्वं पवर्गयवरलजकारेष्ववर्णपरेषु परतः । द्विर्निमित्तेऽ-
चि । द्वित्वनिमित्तेऽचि अच आदेशो न द्वित्वे कर्तव्ये ।
अबीभवत् । मूङ् मोहने । मावयति अमीभवत् । यु मि-
श्रणे । अयीयवत् । रुशब्दे । अरीरवत् । लूञ् छेदने । अ-
लीलवत् । जु गतौ । अजीजवत् ।

धातोः प्रेरणे । धातोः । (ष० ए०) प्रेरणे (स० ए०) द्विपदं सूत्रम् ।
भ्वादेशातोः प्रेरणेऽर्थे कारितेऽर्थे ङिः प्रत्ययो भवति । प्रेरणेऽर्थे इति कोऽर्थः
प्रयोजकव्यापारे । प्रयोजक इति कोऽर्थः । कुर्वंतं पुरुषं यः कारयति ' एत-
त्कार्यं त्वं कुरु ' इति प्रवर्त्तयति स प्रयोजक इत्युच्यते । तस्य व्यापारः प्रयो-
ज्यद्वारेण रूपेण क्रियासंबन्धस्तस्मिन् ङिः प्रत्ययो भवति । कुर्वंतं प्रेरयति यः स प्र-
योजकः । एकः करोति तं कुर्वंतं अन्यः प्रेरयति इत्यस्मिन्नर्थे कृधातोर्ङिः प्रत्य-
यः । कृञि इति जाते अकारो वृद्धार्थः उभयपदार्थश्च । ' धातोर्नामिनः ' अनेन
वृद्धिः । स धातुः । अनेनास्मिन्प्रकरणे धातुसंज्ञा सर्वत्र भवति । तिबादयः । अप्
कर्त्तरि । गुणः । ण अप् । कारयति । ङित्त्वादयमुभयपदी । कारयते । चतुर्णां लका-
राणां रूपाणि सुगमानि । लिट् लकारे । कासादिप्रत्ययादाम् । अनेनामप्रत्ययो भव-
ति । अन्यत्साधनं सुगमम् । कारयांचकार । कारयांचक्रे । कारयामास । कारयांब-
भूव । इत्यादीनि । जेः । कार्यात् । सिसता० । षत्वं । कारयिष्यति । कारयिता २ ।
अन्येषां सुगमानि । लृङ् लकारे । कार् ङि दिप् इति जाते । जेरङ् द्विश्च । अने-
नाङ् । धातोर्द्वित्वं च । ह्रस्वः । कुहोश्चुः । अङ् लघौ । लघोदीर्घः । दिवादावद् ।
अचीकरत् । अचीकरताम् । अचीकरन् । आत्मनेपदे । अचीकरत । अचीकरेतां ।
अचीकरंत । इत्यादीनि भवति । ष्यंता धातवः सर्वे उभयपदिनः । ङित्त्वाद् । हुप
चष् पाके । पचंतं प्रेरयति इति विग्रहे । धातोः प्रेरणे । अनेन ङिः प्रत्ययः । अत
उपधायाः । स धातुः । तिबादयः । अप् कर्त्तरि । गुणः । ण अप् । पाचयति । च-
तुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट् लकारे । आमप्रत्ययः । पांचयांचकार । जेः । पाच्या-
त् । सिसता० । पाचयिता । षत्वं । पाचयिष्यति । दिवादावद् । अपाचयिष्यत् ।
लृङ् लकारे । जेरङ् द्विश्च । अन्यत्साधनं सुगमम् । अपीपचत् । अपीपचताम् । अपी-
पचन् । इत्यादीनि । भू सचायां । भवंतं प्रेरयति इति विग्रहे । धातोः प्रेरणे । धा-
तोर्नामिनः । अन्यत्साधनं सुगमम् । भावयति । भावयते । भावयांचकार । भाव्यात् ।

सिसता० । भावयिता । लुङ्लकारे । भूभृञिअङ्दिप् इति जाते । धातोर्नामिनः । अनेन वृद्धिः । ह्रस्वः । झपानां । अङ्सयोः । अङ्सयोः परयोः पूर्वस्य उकारस्य इत्वं भवति । अवर्णपरेषु पवर्णयवरलजकारेषु परतः । अनेन उकारस्य इत्वं । अङ्लघौ । लघोर्दीर्घः । अबीभवत् । अबीभवताम् । अबीभवन् । इत्यादीनि । मूढ् मोहने भवंतं प्रेरयति । धातोः प्रेरणे । अन्यत्पूर्ववत् । भावयति । लिट्लकारे । कासादि० अनेनाम् । भावयांचकार । जेः । भाव्यात् । सिसता । भावयिता । लुङ्लकारे साधनं पूर्वसदृशम् । अमीभवत् । अमीभवताम् । अमीभवन् । इत्यादीनि । यु मिश्रणे । एकः यौति तमन्यः प्रेरयति इति विशहे धातोः प्रेरणे । यावयति । लिट्लकारे । कासादि० अनेनाम् । यावयांचकार । जेः । याव्यात् । यावयिता । लुङ्लकारे । अह्यप्रत्ययः । द्वित्वादिकं । अङ्सयोः अनेन इत्वं । अयीयवत् । अयीयवताम् । अयीयवन् । रुशब्दे । धातोः प्रेरणे । अन्यत्पूर्ववत् ज्ञेयम् । रावयति । लिट्लकारे । रावयांचकार । जेः । राव्यात् । रावयिता । लुङ्लकारे अङ्प्रत्ययः द्वित्वादिकम् । अन्यत्पूर्ववत् कार्यं भवति । अरीरवत् । अरीरवताम् । अरीरवन् । इत्यादीनि । लृष् छेदने । धातोः प्रेरणे । एकः लुनाति तमन्यः प्रेरयति । लावयति । लावयेत् । लावयतु । अलावयत् । लावयांचकार । लाव्यात् । सिसता । लावयिता । लावयिष्यति । अलावयिष्यत् । लुङ्लकारे । अलीलवत् । अलीलवताम् । अलीलवन् । जु गतौ । धातोः प्रेरणे । जावयति । लिट्लकारे । जावयांचकार । जाव्यात् । लिट्लकारे साधनं सुगमम् । अजीजवत् । अजीजवताम् । अजीजवन् । इत्यादीनि रूपाणि भवति । एषां धातूनां लुङ्लकारे । द्वित्वनिमित्ते स्वरे स्वरादेशो न भवति । तस्मात्पूर्वं द्वित्वं भवति । पश्चाद्वृद्धिः । सु स्रवे । एकः स्रवति तमन्यः प्रेरयति । धातोः प्रेरणे । अन्यत् सुगमम् । स्रावयति । लिट्लकारे । आम्रप्रत्ययः । स्रावयांचकार । लुङ्लकारे । जेरङ् द्विश्च । पूर्वस्य । जेः अनेन जेलोपो भवति । असुस्रङ् अङ् दिप् इति जाते । अङ्लिघौ । सूत्रम् ।

स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनाम् । अङ्सयोः पूर्वस्येत्वं वाऽवर्णपरे धात्वक्षरे परे । असिस्रवत्, असुस्रवत्,

अशिश्रवत्, अशुश्रवत्, अदिद्रवत्, अदुद्रवत् ।

स्रवति । स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां धातूनां अङ्सयोः परयोः पूर्वस्य इत्वं वा भवति । अवर्णपरे धात्वक्षरे परे । अनेन पूर्वस्य इकारः । असिस्रवत् । असिस्रवतां । असिस्रवन् । इत्वाभावपक्षे । असुस्रवत् । असुस्रवताम् । असुस्रवन् । शु श्रवणे । शृण्वंतं प्रेरयति । धातोः प्रेरणे । धातोर्नामिनः । श्रावयति । श्रावयेत् । श्रावयतु । अश्रावयत् । लिट् । कासादि० । अनेनाम् । श्रावयांच

कार । जेः । श्राव्यात् । सिसता० । श्रावयिता । श्रावयिष्यति । अश्रावयिष्यत् । लुङ् । जेरङ् द्विश्च । पूर्वस्य हसादिः । घातोर्नामिनः । जेः । अङ्लिङ्घौ । स्रवतिःशृणोति० अनेन पूर्वस्येत्वम् । अशिश्रवत् । अशिश्रवताम् । अशिश्रवन् । इत्वाभावपक्षे साधनं पूर्वसदृशम् । अशुश्रवत् । अशुश्रवताम् । अशुश्रवन् । हुगतौ । घातोः प्रेरणे । द्रावयति । चतुर्णां सुगमानि । लिट् । द्रावयांचकार । लुङ्लकारे । स्रवति० अनेन पूर्वस्य वा इत्वं । अदिद्रवत् । अदिद्रवताम् । अदिद्रवन् । इत्वाभावपक्षे । अदुद्रवत् । अदुद्रवताम् । अदुद्रवन् । हन् हिंसागत्योः । घ्नंतं प्रेरयति इति विग्रहे । घातोः प्रेरणे । हन् जि इति जाते । सूत्रम् ।

हनो घत् । हन्तेर्घदादेशो भवति ङिति णपवर्जिते परतः ।

घातयति, अजीघतत् । शङ्ल श्वातने ।

हनो घत् । हनः (ष० ए०) । घत् (म. ए.) । द्विपदं । हंतेर्घातोर्घदादेशो भवति । णप् वर्जिते ङिति प्रत्यये परतः । अनेन घदादेशः । अत् उपधायाः । स घातुः । घातयति । घातयेत् । घातयतु । अघातयत् । लिट् । कासादि० । घातयांचकार । जेः । घात्यात् । सिसता० । घातयिता । घातयिष्यति । अघातयिष्यत् । लुङ्लकारे । घात् जि दिप् इति स्थिते । जेरङ् द्विश्च । कुहोश्रुः । झपानां । अङ्लिङ्घौ । लघोर्दीर्घः । दिबादावद् । अजीघतत् । अजीघततां । अजीघतन् । इत्यादीनि । शङ्ल श्वातने । शदंतं प्रेरयति इति विग्रहे । घातोः प्रेरणे ।

शदेः शत् । शदेः शतादेशो भवति अगतौ औ परे । शातयति । गतौ तु शादयति अशीशतन् । आतो औ पुक् च ।

डुदाञ् दाने । दापयति, अदीदपत्, धापयति, अदीघपत् ।

शदेःशत् । शदेः (ष० ए०) । शत् (म० ए०) । शदेर्घातोः शतादेशो भवति । अगतौ औ परे । अत् उपधायाः । शातयति । लिट् । शातयांचकार । लुङ्लि साधनं तु पूर्ववत् । अशीशतत् । अशीशततां । अशीशतन् । गतौ तु । शादयति । अशीशदत् । डुदाञ् दाने । ददंतं प्रेरयति इति विग्रहे । घातोः प्रेरणे । रातो औ पुक् च । अनेन पुगागमः । दापयति । लिट् । दापयांचकार । लुङ्लकारे । जेरङ् द्विश्च । ह्रस्वः । अङ्लि लघौ । लघोर्दीर्घः । अदीदपत् । डुधाञ् धारणपोषणयोः । दधंतं प्रेरयति इति विग्रहे घातोः प्रेरणे । रातो औ पुक् च । धापयति । धापयांचकार । लुङ् । झपानां० अनेन दस्य धः । अन्यत्पूर्ववत् । अदीघपत् । अदीघपताम् । अदीघपन् । ऋ गतौ । ऋच्छंतं प्रेरयति इति विग्रहे । घातोः प्रेरणे । रातो औ पुक् च । ऋप् जि इति जाते सूत्रम् ।

पुगन्तस्य गुणो वक्तव्यः । अर्पयति । स्वरादेः परः । आ-
र्पिपत् । छा गतिनिवृत्तौ । स्थापयति ।

पुगन्तस्य० । पुगन्तस्य धातोर्गुणो वक्तव्यः । अनेन गुणः । अर्पयति । लिट् अर्प-
याचकार । जेः । अप्यात् । सिसता० । अर्पयिता । लुङ्लकारे । अर्पि दिप् इति
स्थिते । जेरङ् द्विश्च । स्वरादेः परः । नदराः अनेन रकारस्य द्वित्वं न भवति ।
जेः । दिबादावट् । स्वरादेः । सवर्णे० । आर्पिपत् । आर्पिपताम् । आर्पिपन् । छा
गतिनिवृत्तौ । आदेः ष्यः स्रः । धातोः प्रेरणे । तिष्ठन्तं प्रेरयति इति विग्रहे । जिः
प्रत्ययः । रातो जौ पुक् च । स्थापयति । स्थापयाचकार । जेः । स्थाप्यात् । सि-
सता० । स्थापयिता । स्थापयिष्यति । अस्थापयिष्यत् । लुङ्लकारे । स्थाप् जि
दिप् इति स्थिते । जेरङ् द्विश्च । जेः । स्रज्म् ।

तिष्ठतेरुपधाया इकारो वक्तव्योऽङि परे । ततो द्वित्वम् ।
अतिष्ठिपत् ।

तिष्ठतेः । तिष्ठतेर्धातोरुपधाया इकारो वक्तव्यः अङि परे । ततः द्वित्वं भव-
ति । झसात् खपाः । अतिष्ठिपत् । अतिष्ठिपताम् । अतिष्ठिपन् । अतिष्ठिपः । अतिष्ठिपतं ।
अतिष्ठिपत । इत्यादीनि । पा पाने । पिबन्तं प्रेरयति इति विग्रहे धातोः प्रेरणे
अनेन जिप्रत्ययः । पा जि इति जाते सूत्रम् ।

पादेर्युक् । पाशाछासाह्वैर्ब्रुवां युगागमो भवति औ परे ।
पाययति । वेञ्

पादेर्युक् । पादेः (ष० ए०) । युक् (प्र० ए०) । पाशाछासाह्वैञ्-
वेभामेतेषां धातूनां युगागमो भवति जिप्रत्यये परे । पुकोऽपवादः । पाय् जि इति
जाते । स धातुः । अन्यत्साधनं पूर्ववत् । पाययति । चतुर्णां रूपणि सुगमानि ।
लिट्लकारे । कासादि० । पाययाचकार । जेः । पाप्यात् । सिसता० । पाययिता ।
पाययिष्यति । अपाययिष्यत् । अपापाय् जि अङ् दिप् । जेः अनेन जेर्लोपो भ-
वति । सूत्रम् ।

पिबतेरङि पूर्वस्येकारोपधालोपौ वक्तव्यौ । अपीष्यत् । शो
तनूकरणे । संध्यक्षराणामा । शाययति, अशशियत् । छो
छेदने । अचीच्छयत् । षोऽन्तकर्मणि । साययति, असी-
षयत् । ह्वेञ् स्पर्धायाम् ।

पिबतेः । पिबतेर्धातोरङि पूर्वस्य ईकारोपधालोपौ वक्तव्यौ । सुगममिदं सूत्रम् ।
 अनेन पूर्वस्य ईकारो भवति । उपधालोपश्च । अपीप्यत् । अपीप्यताम् । अपीप्यन् । इ-
 त्यादीनि । शो तनूकरणे । संध्यक्षराणामा । श्यंतं प्रेरयति । पादेर्युक् । अन्यत्सा-
 धनं युगमम् । शाययति । लिट्लकारे । शाययांचकार । जेः । शाय्यात् । सिसता० ।
 शाययिता । शाययिष्यति । अशाययिष्यत् । शाय् जि दिप् इति जाते । जेरद्
 द्विश्च । अङ्लिष्यौ । लघोर्दीर्घः । दिवादावद् । अशीशयत् । अशीशयताम् । अशीश-
 यन् । छो छेदने । संध्यक्षराणामा । एकः स्यति तमन्यः प्रेरयति । धातोः प्रेरणे ।
 पादेर्युक् । अनेन युगागमो भवति । छायायति । छायायांचकार । जेः । छायात् ।
 सिसता० । छायायिता । छायायिष्यति । अछायायिष्यत् । लुङ्लकारे । झपानां०
 अनेन छकारस्य चकारः । अन्यत्साधनं युगमम् । अचीछयत् । अचीछयताम् । अ-
 चीछयन् । षो अंतकर्मणि । आदेः षणः झः । संध्यक्षराणामा । एकः स्यति तम-
 न्यः प्रेरयति । धातोः प्रेरणे । पादेर्युक् । साययति । साययांचकार । जेः । साय्या-
 त् । सिसता० । साययिता । साययिष्यति । असाययिष्यत् । लुङ्लकारेऽपि पूर्व-
 वद् साधनम् । असीषयत् । असीषयताम् । असीषयन् । इत्यादीनि । ह्येञ् स्पर्श्याम् ।
 एको ह्यति तमन्यः प्रेरयति । संध्यक्ष० । धातोः प्रेरणे । पादेर्युक् । ह्याययति ।
 ह्याययांचकार । लुङ्लकारे । सूत्रम् ।

ह्यतेरङि संप्रसारणं युगभावश्च वक्तव्यः । कृतसंप्रसारणस्य
 ह्यतेरङि क्रमाद्गुणवृद्धी वाच्ये । अजुहावत्, अजुहवत्,
 अजुहवताम् । व्येञ् संवरणे । व्याययति, अवीव्ययत् ।
 वेञ् तन्तुसंताने । वाययति, अवीवयत् ।

ह्यतेः । ह्यतेः (१०९०) ह्यतेर्धातोरङि परे सति संप्रसारणं युगभावश्च वक्तव्यः ।
 कृतसंप्रसारणस्य ह्यतेर्धातोरङि क्रमात् गुणवृद्धी वाच्ये । कुहोशुः अनेन हस्य जः ।
 अजुहावत् । अजुहावतां । अजुहावन् । गुणे कृते सति । अजुहवत् । अजुहवतां अजुह-
 वन् । व्येञ् संवरणे । संध्यक्षराणामा० । पादेर्युक् । एको व्ययति तमन्यः प्रेरयति ।
 व्याययति । व्याययांचकार । लुङ्लकारे । व्याय् जि दिप् इति जाते । जेरद्
 द्विश्च । जेः । पूर्वस्य । अङि लघौ । अवीव्ययत् । अवीव्ययतां । अवीव्ययन् । वेञ्
 तन्तुसंताने । एको वयति । तमन्यः प्रेरयति । धातोः प्रेरणे । संध्यक्ष० । पादेर्युक् ।
 वाययति । लिट्लकारे । कासादि० । अनेनामप्रत्ययो भवति । वाययांचकार । जेः
 वाय्यात् । सिसता० । वाययिता । वाययिष्यति । अवाययिष्यत् । लुङ्लकारे ।
 पूर्वोक्तेरेव सूत्रैरूपाणां सिद्धिः । अवीवयत् । अवीवयताम् । अवीवयन् । पा रक्षणे ।
 धातोः प्रेरणे । सूत्रम् ।

पातेर्औ लुग्वक्तव्यः । युकोऽपवादः । पालयति अपीपलत् ।
रभ राभस्ये । रभसो वेगहर्षयोः ।

पातेः । पातेर्धातो ङिप्रत्यये परे लुगागमो वक्तव्यः । युकोऽपवादः । पालयति । लिट् । पालयांचकार । लुङ् । अपीपलत् । अपीपलताम् । अपीपलन् । रभ राभस्ये । सूत्रम् ।

रभलभोः स्वरे णाद्यपौ विना नुम्वाच्यः । रम्भयति अरर-
म्भत् । डुलभष् प्राप्नो । लम्भयति, अललम्भत् ।

रभलभोः । वेगहर्षयोः रभलभोर्णाद्यपौ विना स्वरे परे नुम् वाच्यः । न-
श्चापदान्ते । धातोः प्रेरणे । रंभयति । लिट्लकारे रंभयांचकार । ङेः । रंभ्यात् ।
सिसता० । रंभयिता । लुङ्लकारे । ङेरङ् द्विश्व । अनेनाङ्प्रत्ययः । धातोद्वित्वम् ।
अङ्कार्यं न स्यात् । अररंभत् । अररंभताम् । अररंभन् । इत्यादीनि । डुलभष् प्राप्नो ।
डुकारषकारावितौ । धातोः प्रेरणे । रभलभोः । अनेन नुम् । अन्यत्साधनं पूर्ववत् ।
लंभयति । लिट्लकारे । लंभयांचकार । सिसता । लंभयिता । लुङ्लकारे । अललं-
भत् । अललंभतां । अललंभन् । ग्रीञ् तर्पणे । धातोः प्रेरणे । एकः प्रीणाति । तम-
न्यः प्रेरयति । सूत्रम् ।

ग्रीङ्घूङोर्नुक् । अनयोर्नुगागमो भवति औ परे । ग्रीञ् त-
र्पणे । ग्रीणयति, अपीग्रीणत् । घूङ् कम्पने धूनयति, अ-
दूधुनत् । स्मिङ् ईषद्धसने ।

ग्रीङ्घूङोर्नुक् । ग्रीञ् च घूङ् च ग्रीङ्घूङौ तयोः । ग्रीङ्घूङोः (प. द्वि.)
नुक् (प्र० ए०) अनयोः ग्रीङ्घूङोर्धात्वोर्नुगागमो भवति ङिप्रत्यये परे । णत्वं
भवति । ग्रीणयांचकार । लुङ्लकारे । ङेरङ् द्विश्व । पूर्वस्य ह्रस्वः । अङि लघौ ।
अनेनोपधाया ऋस्वः । अपीग्रीणत् । अपीग्रीणतां । अपीग्रीणन् । घूङ् कम्पने ।
धातोः प्रेरणे । ग्रीङ्घूङोर्नुक् । धूनयति । धूनयांचकार । धून्यात् । धूनयिता ।
लुङ्लकारे । ङेरङ् । अङि लघौ । लघोर्दीर्घः । झपानां । अदूधुनत् । अदूधुनताम् ।
अदूधुनन् । स्मिङ् ईषद्धसने । एकः स्मयति तमन्यः प्रेरयति । धातोः प्रेरणे । सूत्रम् ।

स्मयतेरात्यात्वं औ वाच्यम् । विस्मापयते, असिष्मपत् ।

आति किम् । विस्मापयति, असिष्मपत् ।

स्मयतेः । स्मयतेर्धातोरात्वं वा भवति ङिप्रत्यये परे । अनेनात्वं वा । स्मा-
पयति । अत्र रातो औपुक् । अनेन पुक् । स्मापयांचकार । लुङ्लकारे । पूर्वस्येकारः

षत्वं । असिष्मपत् । असिष्मपतां । असिष्मपन् । आत्वाभावपक्षे । वृद्धिः । ऐभाय् । विस्माययति । विस्माययांचकार । लुङ्लकारे । असिष्मयत् । असिष्मयतां । असिष्मयन् । साधनं सुगमम् । रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । धातोः प्रेरणे । सूत्रम् ।

रुहेर्औं पो वा वाच्यः । रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च ।

रोहयति । रोपयति । अरुरुहत्-अरुरूपत् । कृपू सामर्थ्ये ।

कृपो रो लः । कल्पयति ।

रुहेः । रुहेर्धातोर्लिप्रत्यये परे पो वा वाच्यः । षष्ठी । अनेनांत्यस्यैव । उपधाया अनेन गुणः । रोपयति । रोपयांचकार । लुङ्लकारे । अङ्कार्यं भवति । अङ्गरूपत् । अङ्गरुपतां । अङ्गरुपन् । पत्वाभावपक्षे । रोहयति । रोहयांचकार । अङ्कार्यं सर्वं भवति । अरुरुहत् । अरुरुहताम् । अरुरुहन् । कृपू सामर्थ्ये । धातोः प्रेरणे । गुणो भवति । कृपोरोलः । अनेन रकारस्य लः । कल्पयति । कल्पयांचकार । डेः । कल्प्यात् । सिसता । कल्पयिता ।

उपधाया ऋवर्णस्याङि ऋ वा वक्तव्यः । इररारामपवादः ।

अचीकृपत् अचकल्पत् । वृत्तुङ् वर्तने । वर्तयति, अवीवृतत्,

अववर्तत् । मृजुष् शुद्धौ । मार्जयति, अमीमृजत्,

अममार्जत् ।

उपधाया ऋवर्णस्य । अचीकृपत् । विकल्पेन । अचकल्पत् । अत्राङ्कार्यं न भवति । अचकल्पतां । अचकल्पन् वृत्तुङ् वर्तने । धातोः प्रेरणे । उपधाया लघोः । वर्तयति । वर्तयांचकार । उपधाया ऋवर्णस्य । अनेन वा ऋकारस्य ऋकारः । यदा ऋकारस्तदा अङ्कार्यं भवति । अवीवृतत् । अवीवृततां । अवीवृतन् । ऋकाराभावपक्षे । अङ्कार्यं न भवति । सूत्रमात्यभावात् । अववर्त्तत् । अववर्त्तताम् । अववर्त्तन् । मृजुष् । शुद्धौ । धातोः प्रेरणे । मृजेः । अनेन वृद्धिः । मार्जयति । लिट्लकारे कासादि० अनेनाम् । मार्जयांचकार । अन्येषां सुगमानि । लुङ्लकारे । उपधायाः । अन्यत्साधनं सुगमम् । अममृजत् । अमीमृजतां । अमीमृजन् । मृजेः अनेन वृद्धिः । अममार्जत् । अममार्जताम् । अममार्जन् । इङ् अध्ययने । धातोः प्रेरणे । सूत्रम् ।

इडादेर्औं पुक् च । इङ्क्रीजीनामात्वं भवति औं परे । ह्री-
ब्लीरीक्रीथीक्ष्मायीनां पुगागमो भवति औं परे । इङ् अध्य-
यने । अध्यापयति, अध्यापिपत् ।

इडादेर्जौपुक् च । इडादेः (ष० ए०) । जौ (स० ए०) । पुक् (प्र० ए०) च (प्र० ए०) इङ्क्रीजीनां धातूनां निप्रत्यये परे आत्वं भवति । पुक् च भवति हीब्लीरीकूपीक्ष्मापीनां धातूनां निप्रत्यये पुगागमो भवति । एकोऽधीति । तमन्यः प्रेरयति । इयंस्वरे । अध्यापयति । अध्यापर्याचकार । लुङ्लकारे । अङ्लिघौ । अनेन पूर्वस्येकारः । अध्यापिपत् । अध्यापिपताम् । अध्यापिपन् । सूत्रम् ।

अङ्परि जौ इङो गाङ् वा वक्तव्यः । अध्यजीगपत् । डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये । क्रापयति अचिक्रपत् । जि जये । जापयति, अजीजपत् । ङ्ही लज्जायाम् । ङ्हेपयति, अजिह्रिपत् । ब्ली वरणे । ब्लेपयति अबिब्लिपत् । रीङ् क्षरणे । रेपयति, अरीरिपत् । कूपी दुर्गन्धे ।

अङ्परि । अङ्परि ङिप्रत्यये परे इङो धातोर्गाङ् वा वाच्यः । अनेन गा इत्यादेशः । पुगागमः । ततो द्वित्वं । कुहोश्चुः । अङ् लि लघौ । लघोर्दीर्घः । अध्यजीगपत् । अध्यजीगपताम् । अध्यजीगपन् । डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये । एकः क्रीणाति । तमन्यः प्रेरयति । धातोः प्रेरणे । इडादेर्जौ पुक् । अनेनात्त्वपुको । क्रापयति । लिट् । आम्रप्रत्ययः । क्रापर्याचकार । जेः । क्राप्यात् । सिसता० । क्रापयिता । क्रापयिष्यति । अक्रापयिष्यत् । लुङ्लकारे । जेरङ् द्विश्च । अङ् लि लघौ । अचिक्रपत् । अचिक्रपताम् । अचिक्रपन् । जि जये । एको जयति तमन्यः प्रेरयति । धातोः प्रेरणे । आत्त्वपुको । जापयति । लिट्लकारे । जापर्याचकार । जेः । जाप्यात् । सिसता० । जापयिता । जापयिष्यति । अजापयिष्यत् । लुङ्लकारे । जेरङ् द्विश्च । अङ् लि लघौ । लघोर्दीर्घः । अजीजपत् । अजीजपताम् । अजीजपन् । ङ्ही लज्जायां । एको जिह्रिति । तमन्यः प्रेरयति । धातोः प्रेरणे । पुग् भवति । गुणः । ङ्हेपयति । ङ्हेपर्याचकार । लुङ्लकारे । जेरङ् द्विश्च । अङ् लि लघौ । कुहोश्चुः । अजिह्रिपत् । अजिह्रिपतां । अजिह्रिपन् । ब्ली वरणे । धातोः प्रेरणे । पुक् । गुणः । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । ब्लेपयति । ब्लेपर्याचकार । जेः ब्लेप्यात् । सिसता० । ब्लेपयिता । ब्लेपयिष्यति । अब्लेपयिष्यत् । लुङ्लकारे । जेरङ् द्विश्च । अङ् लि लघौ । अबिब्लिपत् । अबिब्लिपतां । अबिब्लिपन् । रीङ् क्षरणे । धातोः प्रेरणे । पुक् । गुणः । रेपयति । रेपर्याचकार । जेः । रेप्यात् । रेपयिता । लुङ्लकारे । पूर्ववत् साधना । अरीरिपत् । अरीरिपताम् । अरीरिपन् । कूपी दुर्गन्धे । ईकार इत् । धातोः प्रेरणे । जौ परे पुगागमः ।

यवयोर्वसे हकारे च लोपो वक्तव्यः । क्रोपयति, अचु-

कृपत् । क्ष्मायी विधूनने । एकः क्ष्मायति । तमन्यः प्रेरयति
क्ष्मापयति, अचिक्ष्मपत् । लीङ् श्लेषणे ।

यवयोः । अनेन यकारस्य लोपः । गुणः । क्तोपपति । क्तोपयांचकार । अनेः क्तोप्यात् ।

सिसता० । क्तोपयिता । अक्तोपयिष्यत् । क्तोपयिष्यति । लुङ्लकारे । अेरङ् द्विश्च । अङ्गि
लघौ । कुहोश्चुः । अचुकृपत् । अचुकृपतां । अचुकृपन् । क्ष्मायी विधूनने । धातोः
प्रेरणे । पुगागमः । यवयोः । अनेन यकारस्य लोपः । क्ष्मापयति । क्ष्मापयांचकार ।
क्ष्माप्यात् । सिसता० । क्ष्मापयिता । क्ष्मापयिष्यति । अक्ष्मापयिष्यत् । लुङ्लकारे ।
अेरङ् द्विश्च । पूर्वस्व । अङ्गि लघौ । कुहोश्चुः । अचिक्ष्मपत् । अचिक्ष्मपतां । अचि-
क्ष्मपन् । लीङ् श्लेषणे । एको लिनाति । धातोः प्ररणे । सूत्रम् ।

लीयतेर्जावात्वं वा । विलापयति ।

लीयतेः । लीयतेर्धातोर्जां परे आत्वं वा भवति । रातो औ पुक् च । विपूर्वोऽ-
यम् । विलापयति । विलापयांचकार । विलाप्यात् । सिसता० । विलापयिता । लु-
ङ्लकारे । व्यलीलिपत् । व्यलीलिपतां । व्यलीलिपन् । सूत्रम् ।

लीलोः पुग् वक्तव्यः । विलेपयति, व्यलीलिपत्, व्यलीलिपत् ।

लीलोः । ली ला एतयोर्धात्वोः पुग् वक्तव्यः । तदा विलेपयति । विलेपयां-
चकार । लुङ्लकारे । अेरङ् द्विश्च । अङ्गिलघौ । लघोर्दीर्घः । व्यलीलिपत् । व्यली-
लिपताम् । व्यलीलिपन् । सूत्रम् ।

लीलोर्जा क्रमाच्चुग्लुक् वा । विलीनयति, व्यलीलिनत् ।

ला ग्रहणे । लापयति, अलीलिपत् । लालयति, अलीलि-
लत् अलीलिपताम् ।

लीलोः । ली ला एतयोर्धात्वोः क्रमात् नुग्लुक् वा भवतः । तदा विली-
नयति । विलीनयांचकार । विलीन्यात् । सिसता० । विलीनयिता । विलीनयिष्यति ।
लुङ्लकारे । पूर्वसूत्रैरेतद्दूपाणां सिद्धिः । व्यलीलिनत् । व्यलीलिनताम् । व्यलीलि-
नन् । ला ग्रहणे । एको लाति तमन्यः । धातोः प्रेरणे । पुक् । लापयति । लापयां-
चकार । लाप्यात् । लापयिता । लापयिष्यति । अलापयिष्यत् । लुङ्लकारे । अ-
लीलिपत् । अलीलिपतां । अलीलिपन् । लुगागमे कृते सति । लालयति । लालयांच-
कार । लाप्यात् । सिसता० । लापयिष्यति । लुङ्लकारे । अेरङ् द्विश्च । अङ्गि
लघौ । लघोर्दीर्घः । अलीलिपत् । अलीलिपतां । अलीलिपन् । ङौक् गतौ । ऋकार
इत् । एको ङौकति तमन्यः प्रेरयति । धातोः प्रेरणे । ङौकयति । चतुर्णां सुगमानि ।

ढौकयांचकार । जेः । ढौक्यात् । सिसता० ॥ ढौकयिता । ढौकयिष्यति । अढौक-
यिष्यत् । लुङ्लकारे । जेरङ् द्विश्च । सूत्रम् ।

न रितः । ऋकारेतोऽनेकस्वरस्य शासश्चाङि उक्तं कार्यं न
भवति । ढौकृ गतौ । ढौकयति, अडुढौकत् । दुयाचृ या-
च्यायाम् । याचयति अययाचत् । शासु अनुशिष्टौ । शा-
सयति, अशशासत् । दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्रयति, अदद-
रिद्रत् अददरिद्रताम् । दुष वैकृत्ये ।

न रितः । न (प्र० ए०) ऋ इत् यस्यासौ रित् तस्य रितः (प० ए०)
ऋकारानुबंधस्य अनेकस्वरस्य च शासो धातोरङि प्रत्यये परे । अङि लघौ । ल-
घोर्दीर्घः । इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यामुक्तं कार्यं न भवति । न्हस्वः । झपानां । अडुढौ-
कत् । अडुढौकतां । अडुढौकन् । इत्यादीनि । दुयाचृ याच्यायां । ऋकार इत् ।
धातोः प्रेरणे । याचयति । याचयांचकार । जेः । याच्यात् । सिसता० । याचयिता ।
याचयिष्यति । अयाचयिष्यत् । लुङ्लकारे । न रितः । अन्यत्सुगमं साधनम् । पूर्व-
वत् । अययाचत् । अययाचतां । अययाचन् । शासु अनुशिष्टौ । एकः शास्ति त-
मन्यः प्रेरयति । धातोः प्रेरणे । शासयति । शासयांचकार । शासयिता । लुङ् ।
न रितः । अशशासत् । अशशासताम् । अशशासन् । दरिद्रा दुर्गतौ । एको दरि-
द्राति तमन्यः प्रेरयति । धातोः प्रेरणे । णप् वुण् । अनेन आकारस्य लोपः । दरि-
द्रयति । लिट्लकारे । कासादि० । दरिद्रयांचकार । जेः । दरिद्रियात् । सिसता० ।
दरिद्रयिता । दरिद्रयिष्यति । अदरिद्रयिष्यत् । लुङ्लकारे । न रितः । सस्वरादिः ।
अददरिद्रत् । अददरिद्रताम् । अददरिद्रन् । दुष वैकृत्ये । धातोः प्रेरणे । सूत्रम् ।

दुषेर्जौ वा दीर्घो वक्तव्यः । दूषयति, दोषयति, अदूदुषत् ।
घट चेष्टायाम् । मितां ह्रस्वः । धातुपाठे मित इत्येवं प-
ठितानां धातूनां ह्रस्वो भवति औ परे । घटयति, अजी-
घटत् । व्यथ दुःखभयचलनयोः । व्यथयति, अव्यथयत् ।
एवं पठचपञ्चाशतो रूपम् ।

दुषेः । दुषेर्धातोर्जिप्रत्यये परे वा दीर्घो भवति । अनेन पूर्वस्य वा दीर्घः ।
दूषयति । दूषयांचकार । लुङ्लकारे । जेरङ् द्विश्च । अङि लघौ । लघोर्दीर्घः । अदू-
दुषत् । अदूदुषताम् । अदूदुषन् । दीर्घाभावपक्षे । दोषयति । दोषयांचकार । ङेः ।
दोष्यात् । सिसता० । दोषयिता । दोषयिष्यति । अदोषयिष्यत् । लुङ्लकारे ।

पूर्वसूत्रैरेव सिद्धिः । अदूदुषत् । अदूदुषतां । अदूदुषन् । घट चेष्टायां । घातोः प्रेरणे । अत उपधायाः । मितां ह्रस्वः । अनेन ह्रस्वः । घटयति । लिट्लकारे कासादि० । अनेनाम् । घटयांचकार । ऐः । घट्यात् । सिसता० । घटयिता । घटयिष्यति । अघटयिष्यत् । लुङ्लकारे । ङेरङ् द्विश्च । अङ्ङि लघौ । लघोर्दीर्घः । झपानां । अजीघटत् । अजीघटताम् । अजीघटन् । व्यथ दुःखभयसंचलनयोः । एको व्यथति तमन्यः प्रेरयति । घातोः प्रेरणे । अत उपधायाः । मितां ह्रस्वः । अनेन ह्रस्वो भवति । अन्यत्सुगमम् । व्यथयति । लिट्लकारे । आमप्रत्ययो भवति । व्यथयांचकार । ऐः । व्यथ्यात् । सिसता० । व्यथयिता । व्यथयिष्यति । अव्यथयिष्यत्-लुङ्लकारे । ङेरङ् द्विश्च । पूर्वस्य । अङ्ङि लघौ । अवीव्यथत् । अवीव्यथताम् । अवीव्यथन् ।

जनीजृष्कमुरञ्जोऽमन्ताश्च । एतेऽपि मितः । जनयति
अजीजनत् । जृष् वयोहानौ । ष्टत् । जरयति, अजी-
जरत् । क्रसु ह्वरणदीप्त्योः । क्रसयति अचिक्रसत् । रञ्ज रागे ।

जनी प्रादुर्भावे । एको जायते तं० । घातोः प्रेरणे । वृद्धिः । मितां ह्रस्वः ।

जनयति । लिट्लकारे । कासादि० । जनयांचकार । ऐः । जन्यात् । सिसता० । जनयिता । जनयिष्यति । अजनयिष्यत् । लुङ्लकारे । ङेरङ् द्विश्च । अङ्ङि लघौ । लघोर्दीर्घः । अजीजनत् । अजीजनताम् । अजीजनन् । इत्यादीनि । जृष् वयोहानौ । ष्टत् । घातोः प्रेरणे । एको जृणाति तं० । घातोर्नामिनः । अनेन वृद्धिः । मितां ह्रस्वः । अन्यत्सुगमम् । जरयति । जरयांचकार । ऐः । जर्यात् । सिसता० । जरयिता । जरयिष्यति । अजरयिष्यत् । लुङ्लकारे । त्रिसूत्रैः कार्यसिद्धिः । अजीजरत् । अजीजरताम् । अजीजरन् । क्रसु ह्वरणदीप्त्योः । घातोः प्रेरणे । वृद्धिः । मितां ह्रस्वः । क्रसयति । क्रसयांचकार । ऐः । क्रस्यात् । सिसता० । क्रसयिता । क्रसयिष्यति । अक्रसयिष्यत् । लुङ्लकारे । ङेरङ् द्विश्च । अङ्ङि लघौ । अचिक्रसत् । अचिक्रसताम् । अचिक्रसत् । रञ्ज रागे । एको रज्यति तं० । घातोः प्रेरणे सूत्रम् ।

रञ्जेर्वा मृगरमणेऽर्थे नलोपो वाच्यः । रज्यति मृगान्,
अरीरजत् । शम दम उपशमे । शमयति, अशीशमत् ।
दमयति, अदीदमत् ।

रञ्जेः । रंजेर्घातोर्मृगरमणेऽर्थे नकारस्य लोपो वाच्यः । अनेन सूत्रेण नकारस्य लोपो भवति । अत उपधायाः । मितां ह्रस्वः । रजयति । रजयांचकार । ऐः । रज्यात् । सिसता० । रजयिता । रजयिष्यति । अरजयिष्यत् ।

लुङ्लकारे । त्रिसूत्रैः कार्यसिद्धिः प्रायः । अजीजरत् । अजीजरताम् । अजीजरन् । मृगरमणाभावेऽर्थे नकारस्य लोपो न भवति । रंजयति । रंजयांचकार । अरंजत् । अरंजतां । अरंजन् । शम् दम् उपशमे । एकः शाम्यति तं० धातोः प्रेरणे । मित्तां ह्रस्वः । शमयति । शमयांचकार । जेः । शम्यात् । सिसता० । शमयिता । लुङ्लकारे । डेरङ् द्विश्र । अङ्ङि लघौ । लघोर्दीर्घः । अशीशमत् । अशीशमतां । अशीशमन् । दमयति । दमयांचकार । अदीदमत् । अदीदमतां । अदीदमन् । एतेषां लृपाणां पूर्वोत्तरेव सूत्रैः सिद्धिः । ज्ञा अवबोधने । धातोः प्रेरणे । एको जानाति तमन्यः प्रेरयति । सूत्रम् ।

जानातेर्ज्ञौ वा ह्रस्वः । ज्ञाऽवबोधने । एकः जानाति तमन्यः प्रेरयति ज्ञपयति, अजिज्ञपत् ।

जानातेः । जानातेर्धातोर्भिप्रत्यये परे वा ऋस्वो भवति । ज्ञपयति । अत्र प्रथमं कृत्वा पश्चात् ऋस्वो भवति । ऋस्वाभावपक्षे । ज्ञापयति । ज्ञपयांचकार । ज्ञापयांचकार । लुङ्लकारे तु । अजिज्ञपत् । त्रिसूत्रैः । अजिज्ञपतां । अजिज्ञपन् । ज्वल दीप्तौ । धातोः प्रेरणे । एको ज्वलति तं० । अत उपधायाः । सूत्रम् ।

ज्वलग्लास्नाश्च वा मितः । ज्वल दीप्तौ । ज्वलयति, ज्वालयति, अजिज्वलत् । ग्लै हर्षक्षये । ग्लपयति, ग्लापयति, अजिग्लपत् । ण्णा शौचे । आदेः षणः स्रः । स्रापयति, स्रपयति, असिस्रपत् । ओस्फायी वृद्धौ ।

ज्वलग्लान्नाः । ज्वलग्लान्ना एते धातवो वा मितो भवति । मित्तां ऋस्वः । ज्वलयति । मिच्वाभावे । ज्वालयति । ज्वलयांचकार । ज्वालयांचकार । जेः । ज्वल्यात् । ज्वालयात् । सिसता० । ज्वलयिता । ज्वालयिता । लुङ्लकारे । जेरङ् द्विश्र । अङ्ङि लघौ । अजिज्वलत् । अजिज्वलतां । अजिज्वलन् । ग्लै हर्षक्षये । धातोः प्रेरणे । संव्यक्षराणामा । रातो जौ पुक् च । ज्वल० अनेन वा मिच्चं । ग्लापयति । ग्लपयति । ग्लापयांचकार । ग्लपयांचकार । जेः । ग्लाप्यात् । ग्लप्यात् । सिसता० । ग्लापयिता । ग्लपयिता । लुङ्लकारे । जेरङ् । अङ्ङि लघौ । अजिग्लपत् । अजिग्लपतां । अजिग्लपन् । इत्यादीनि । ण्णा शौचे । एकः स्राति तमन्यः प्रेरयति । धातोः प्रेरणे । वा मिच्चम् । रातो जौ पुक् च । स्रपयति । स्रापयति । लिङ्लकारे । कासादि । स्रपयांचकार । स्रापयांचकार । लुङ्लकारे । पूर्वस्य । अङ्ङि लघौ । असिस्रपत् । असिस्रपतां । असिस्रपन् । ओस्फायी वृद्धौ । आकारेकारादिवितौ । धातोः प्रेरणे । सूत्रम् ।

स्फायो वकारः स्यात् औ परे । स्फावयति, अपिस्फवत् ।

स्फायः । स्फायो धातोर्वकारः स्यात् जिप्रत्यये परे । षष्ठी । अनेनांत्यस्यै-
व भवति । स्फावयति । लिट् लकारे । कासादि० अनेनाम्प्रत्ययो भवति । स्फावयांचकार ।
जेः । स्फाव्यात् । सिसता० । स्फावयिता । स्फावयिष्यति । अस्फावयिष्यत् । लुङ्-
लकारे । जेरद् द्विश्च । झसात् । झपानां । अङ्ङि लघौ । अपिस्फवत् अपिस्फवतां । अ-
पिस्फवन् । जि भी भये । जकार इत् । एको विभेति तं० । धातोः प्रेरणे । सूत्रम् ।

भियो औ वा षुगात्वे वाच्ये । भीषयति, भापयति, भाय-
यति, अभीभिषत्, अभीभपत्, अभीभयत् ।

भियः । भियो धातोर्जिप्रत्यये परे षुगात्वे वाच्ये । क्रमाद् भवतः । भीषय-
ति । भीषयांचकार । लुङ् लकारे । जेरद् द्विश्च । झपानां । अङ्ङि लघौ । लघोर्दीर्घः ।
अभीभिषत् । अभीभिषताम् । अभीभिषन् । आत्वे कृते । रातो औ पुक् च । भापयति ।
भापयांचकार । भाप्यात् । भापयिता । भापयिष्यति । लुङ् लकारे । जिसूत्रैः पूर्वो-
क्तैरेव रूपसिद्धिः । अभीभपत् । अभीभपतां । अभीभपन् । सूत्रे वाग्रहणं कृत्वा भा-
ययति इति रूपमिच्छति । भापयांचकार । लुङ् लकारे । पूर्वोक्तैरेव सूत्रैः सिद्धिः ।
अभीभयत् । अभीभयतां । अभीभयन् । सूत्रम् ।

व्यापारमात्रे निर्वक्तव्यः स च ङित् । हलं गृह्णाति ह-
लयति । इति अयन्तप्रक्रिया ॥

व्यापारमात्रे । व्यापारमात्रे जिप्रत्ययो वक्तव्यः । स च ङित् । हलं गृह्णाति
इति । अत्रानेन भिः प्रत्ययो भवति । ङित्त्वात् टिलोपः । हलयति । लिट् लकारे
हलयांचकार । जेः । हलयात् । सिसता० । हलयिता । हलयिष्यति । अहलयिष्यत् ।
लुङ् लकारे । जेरद् द्विश्च । अङ्ङोपिनः । अनेनास्याङ्कार्यं न भवति । कुहोश्चुः । अ-
जहलत् । अजहलतां । अजहलन् । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । इति व्यन्तप्रक्रिया
समाप्ता ।

अथ सप्रक्रिया निरूप्यते ॥

अथ सप्रक्रिया निरूप्यते । सूत्रम् ।

इच्छायामात्मनः सः । धातोर्दिच्छायामर्थे सः प्रत्ययो
भवति सा चेत्स्वसम्बन्धिनी । द्विश्च । भवितुमिच्छति बुभूष-
ति । स धातुः । धातुत्वाद्पृतिबाद्धि । अदे ।

इच्छायामात्मनः सः । इच्छायां (स० ए०) आत्मनः (ष० ए०)

सः (प्र० ए०) धातोरर्थसंबन्धिन्यामिच्छायां वाच्यमानायां इच्छारूपेऽर्थे वाच्ये सति सः प्रत्ययो भवति । स चेच्छा स्वसंबन्धिनी चेत् । धातोर्द्वित्वं च भवति । भवितुमिच्छति इति विग्रहे । अनेन सूत्रेण सः प्रत्ययः । द्वित्वं च भवति । न्हस्वः । झपानां । षत्वं । नन्वत्र० सिसता अनेनेद् कथं न क्रियते । तत्राह । सूत्रम् ।

बुः से । उश्च ऋच वृ तस्मात् बुः । उवर्णान्ताहवर्णान्ता-
च्च ग्रहगुहोश्च से परे इद् न भवति ।

बुः से । उश्च ऋ च वृ तस्मात् बुः (पं० ए०) से (स० ए०) अयं समासो बालबोधनार्थं दर्शितः । उवर्णातात् ऋवर्णातात् ' ग्रह उपादाने ' ' गुह संवरणे ' इत्येताभ्यां परस्य सप्रत्ययस्य इडागमो न भवति इति इडागमनिषेधः । नन्वत्र गुणः कथं न क्रियते । तत्राह ।

नानिटि से । इड्वर्जिते सप्रत्यये परे गुणो न भवति । तृ
प्लवनतरणयोः ।

नानिटि से । अस्य सूत्रस्य व्याख्यानं कृतमस्ति । अनेन गुणनिषेधः । बुभूष इति जाते । स धातुः । अनेन धातुत्वं । धातुत्वात् तिबादयो भवति । अप् कर्त्तरि । अदे । बुभूषति । बुभूषेत् । बुभूषतु । अबुभूषत् । लिट् लकारे । कासादि० अनेनाम् । बुभूषाचकार । यादादौ । यतः । अनेन आकारस्य लोपः । बुभूष्यात् । सिसता० । बुभूषिता । बुभूषिष्यति । अबुभूषिष्यत् । लृट् लकारे । द्वाविटौ । सेर्लै-पः । अन्या साधना पूर्ववत् । अबुभूषीत् । अबुभूषिष्टाम् । अबुभूषिषुः । तृ प्लवनतरणयोः । तरितुमिच्छतीति विग्रहे । इच्छायामात्मनः सः । अनेन सः प्रत्ययः । धातोर्द्वित्वं च । सूत्रम् ।

नाम्यन्तात्परस्य सस्य क्त्वं वाच्यम् । ऋत इर् । तरि-
तुमिच्छति तितीर्षति, अतितीर्षति । डुकृञ् करणे । कर्तु-
मिच्छति चिकीर्षति ॥

नाम्यन्तत् । नाम्यन्ताद्घातोः परस्य सस्य क्त्वं वाच्यम् । ऋत इर् । अनेन इर् । पश्चाद्द्वित्वं । व्योर्विहसे । षत्वं । स धातुः । तितीर्षति । लिट् लकारे । तितीर्षा-चकार । सिसता० । तितीर्षिता । लृट् । अतितीर्षति । अतितीर्षिष्टाम् । अतितीर्षिषुः । इत्यादीनि । डुकृञ् करणे । सप्रत्ययः । नाम्यन्तात् । ऋत इर् । ततः द्वित्वं । कुहो-श्चः । व्योर्विहसे । नैकस्वरात् । अनेन इहनिषेधः । चिकीर्षति । चिकीर्षाचकार ।

अचिकीषीत् । अचिकीषिष्ठाम् । अचिकीषिषुः । अत इति तपरकरणात् ऋका-
रस्यैव इत् क्रियते । स विधिः सार्वत्रिको न । तेन ह्रस्वस्यापि ऋवर्णस्य इत् भवति ।
चिञ् चयने । इच्छायां सूत्रम् ।

चिनोतेः से णादौ कित्त्वं वा वाच्यम् । चिकीषति, चिची-
षति । जि जये । सपरोक्षयोर्जेर्गिः । जेतुमिच्छति जिगी-
षति । यु मिश्रणे । युयूषति । ड्रुपचष् पाके । यः से । प-
क्तुमिच्छति पिपक्षति । पातुमिच्छति पिपासति ।

चिनोतेः । चिनोतेर्धातोः सप्रत्यये णादौ कित्त्वं वा वाच्यं । अनेन चस्य
कः । ततो द्वित्वं । सूत्रम् ।

से दीर्घः । से परे पूर्वस्य दीर्घो भवति । चिञ् चयने ।

से दीर्घः । सप्रत्यये परे पूर्वस्य दीर्घो भवति । नैकस्वरात् षत्वं । स धातुः ।
चिकीषति । चिकीषं चकार । अचिकीष्यात् । कत्वाभावे । सेदीर्घः । अन्यत्साधनं
तु पूर्ववत् । चिचीषति । चिचीषांचकार । अचिचीषीत् । जि जये । इच्छायां । स-
परोक्षयोर्जेर्गिः । अनेन जस्य गः । ततः द्वित्वं । कुहोश्चुः । सेदीर्घः । षत्वं । नैकस्व-
रात् अनेन सूत्रेण । सर्वेषां एकस्वराणां धातूनां सप्रत्यये परे इद् न भवति । इति
ज्ञातव्यं । जिगीषति । जिगीषांचकार । सिसता । जिगीषिता । अजिगीषीत् । यु-
मिश्रणे । इच्छायां । यवित्तुमिच्छति इति विग्रहे । सप्रत्ययः । धातोर्द्वित्वम् । से दीर्घः ।
युयूषति । युयूषांचकार । यतः । युयूष्यात् । सिसता० । युयूषिता । युयुषिष्यति ।
अयुयुषिष्यत् । अयुयुषीत् । अयुयुषिष्ठाम् । अयुयुषिषुः । ड्रुपचष् पाके । पक्तुमि-
च्छति इति विग्रहे । इच्छायां द्वित्वं पूर्वस्य । यः से । चोः कुः । किलात् । कपसं-
योगे० । स धातुः । पिपक्षति । पिपक्षांचकार । यतः । पिपक्ष्यात् । सिसता० । पि-
पक्षिता । पिपक्षिष्यति । दिवादावद् । अपिपक्षिष्यत् । लुक्कारे द्वाविटौ । सेर्लो-
पः । अपिपक्षीत् । अपिपक्षिष्ठाम् । अपिपक्षिषुः । इत्यादीनि भवन्ति । पा पाने । पातु-
मिच्छति । इति विग्रहे । इच्छायां । अनेन सः प्रत्ययः । धातोर्द्वित्वं च भवति ।
ह्रस्वः । यः से । पिपासति । चतुर्णां रूपाणि द्युगमानि । लिट्कारे । कासादि० ।
अनेनासप्रत्ययो भवति । पिपासांचकार । यतः । पिपास्यात् । सिसता० । पिपा-
सिता । पिपासिष्यति । अपिपासिष्यत् । अपिपासीत् । अपिपासिष्ठाम् । अपिपासिषुः ।
एतेषां साधनं तु पूर्ववत् । ननु देवदत्तः काष्ठेन पिपक्षति । पक्तुमिच्छति । इत्यत्र
काष्ठेनेति साधनस्य किं पाकेन संबंधः किं वा इच्छायां । इत्याशंकायामाह ।

गौणः प्रकृत्यर्थोऽन्यत्र सात् । प्रकृतिप्रत्यययोर्मध्ये प्रत्यया-

र्थः प्रधानीभूतः । अत्र सप्रत्यये तु वैपरित्यं, प्रकृत्यर्थः प्रधानीभूतः । तेन काष्ठेन पिपक्षतीत्यत्र तृतीयायाः पाकेन संबन्धो न त्विच्छया । मृद् प्राणत्यागे । मर्तुमिच्छति मुमूर्षति । पोरुर् । पृ पालनपूरणयोः । पुर्षति ।

गौणः प्रकृत्यर्थोऽन्यत्र सात् । सप्रत्ययादन्यत्र स्थाने अन्येषु प्रत्ययेषु प्रकृत्यर्थो घात्वर्थो गौणोऽमुख्यः प्रत्ययार्थो मुख्यः । सप्रत्यये तु घातोरर्थो मुख्यः । अतोऽत्र काष्ठेन पिपक्षति इत्यत्र काष्ठेन साधनभूतेन यः पाकलक्षणो घात्वर्थस्तमिच्छति इत्यर्थः । अन्यथा पाके काष्ठेन इच्छति इति स्यात् । अत्र इषधातोर्लिच्छार्थस्य गौणत्वम् । अतोऽत्र काष्ठस्य इच्छा प्रति साधनत्वाभावः । किंतु पाकलक्षणं प्रकृत्यर्थं प्रति साधनत्वं । मृद् प्राणत्यागे । मर्तुमिच्छति । इच्छायाम् । पोरुर् । ततो द्वित्वं । पूर्वस्य । व्योविहसे । मुमूर्षति । मुमूर्षाचकार । यतः । मुमूर्षात् । सिसता० । मुमूर्षिता । मुमूर्षिष्यति । अमुमूर्षिष्यत् । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सेर्लोपो भवति । अमुमूर्षात् । अमुमूर्षिष्ठाम् । अमुमूर्षिषुः । पृ पालनपूरणयोः । प्ररितुमिच्छति इति विग्रहे । इच्छायाम् । पोरुर् । व्योविहसे । षत्वम् । विभक्तिकार्यं प्राग्वत् । पुपूषति । पुपूषाचकार । अन्येषां लकाराणां रूपानि सुगमानि । लुङ्लकारे । अपुपूषात् । अपुपूषिष्ठाम् । अपुपूषिषुः । इत्यादीनि । वृद् वरणे । वरितुमिच्छति । इच्छायां सूत्रम् ।

वृद् इत्यस्य उवाच्यः । वृद् वरणे । वरितुमिच्छति ववूर्षति । वृद् । वृद्धौ घातोः सप्रत्यये परे उर् वाच्यः । षष्ठी । अन्यत्साधनं पूर्वसदृशं । ववूर्षति । ववूर्षाचकार । लुङ्लकारे । अववूर्षात् । अववूर्षिष्ठाम् । अववूर्षिषुः । रुदिर् अश्रुविमोचने । इच्छायाम् सूत्रम् ।

रुद्विदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः सः किद्वाच्यः । रुदिर् अश्रुविमोचने । रुरुदिषति । विद् ज्ञाने । विविदिषति । मुष स्तेये । मुमुषिषति । ग्रह उपादाने । हो ढः । आदिजवानाम् । षढोः कः से । षत्वम् । क्षः । गृहीतुमिच्छति जिघृक्षति । सुषुप्सति । प्रच्छ झीप्सायाम् ।

रुद० । रुद्विदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छ एभ्यो घातुभ्यः सः कित् वाच्यः । द्वित्वम् । सिसता० । षत्वम् । रुदितुमिच्छति । रुदिषति । लुङ्लकारे । कासा-

दि० । रुरुदिषांचकार । यतः । रुरुदिष्यात् । सिसता० । रुरुदिषिता । रुरुदिषि-
ष्यति । अरुरुदिषिष्यत् । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सेलौपः । अरुरुदिषीत् । अरुरु-
दिषिष्टां । अरुरुदिषिषुः । इत्यादीनि । विद ज्ञाने । विदितुमिच्छति । इच्छायाम्
सः प्रत्ययः । द्वित्वम् । सिसता० । षत्वम् । विविदिषति । विविदिषांचकार । लुङ्-
लकारे । अविविदिषीत् । मुष स्तेये । मुषितुमिच्छति । इच्छायाम् साधनं पूर्ववत् ।
मुमुषिषति । मुमुषिषांचकार । अमुमुषिषीत् । अन्यानि मुगमानि । ग्रह उपादाने ।
ग्रहीतुमिच्छति । इच्छायाम् अनेन सः प्रत्ययः । ततः । ग्रहां ङ्किति च । ततो द्वि-
त्वम् । रः । कुहोक्षुः । झपानां । यः से । होढः । आदिजवानाम् । षढोः कः से ।
षत्वं । कषसंयोगे० । जिघृक्षति । जिघृक्षांचकार । लुङ्लकारे । अजिघृक्षीत् ।
अजिघृक्षिष्टां । जिघ्वप् शये इच्छायाम् । संप्रसारणं । ततो द्वित्वम् । षत्वम् ।
स्वप्नुमिच्छति सुषुप्सति । लिट्लकारे । सुषुप्सांचकार । लुङ्लकारे । अमुषुप्सी-
त् । अमुषुप्सिष्टाम् । अमुषुप्सिषुः । प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । इच्छायाम् सूत्रम् ।

कृग्धृद्प्रच्छस्मिङ्ज्वशूळतीनां सस्येड् वक्तव्यः । पिष्टच्छि-
षति । करितुमिच्छति चिकरिषति । जिगरिषति, जिगलि-
षति, दिदरिषति, दिघरिषति, सिस्मयिषति । स्वरादेः परः ।
अञ्जिजिषति, अशिशिषते, अरिरिषति । अद् भक्षणे ।
सिसयोः इति घसादेशः । सन्नोऽनपि । अनुमिच्छति
जिघत्सति ।

कृग्धृद्प्रच्छस्मिङ्अंजूअशूळतीनां धातूनां स्वप्रत्ययस्य इड्
वक्तव्यः । संप्रसारणम् । यः से । षत्वम् । पिष्टच्छिषति । लिट्लकारे ।
पिष्टच्छिषांचकार । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सेलौपः । अपिष्टच्छिषीत् । अन्यानि
मुगमानि । कृ विक्षेपे । करितुमिच्छति । इच्छायाम् । रः । गुणः । इट् ।
षत्वं । कुहोक्षुः । यः से । चिकरिषति । चिकरिषांचकार । अचिकरिषीत् । गृ-
निगरणे । गरितुमिच्छति । इच्छायाम् । द्वित्वम् । रः । कुहोक्षुः । यः से । इट्
गुणः । षत्वं । जिगरिषति । जिगरिषां चकार । यतः । जिगरिष्यात् । सिसता०
जिगरिषिता । अजिगरिषिष्यत् । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सेलौपः । अजिगरिषीत् ।
अजिगरिषिष्टाम् । अजिगरिषिषुः । गिरतेः । अनेन रस्य लः । जिगलिषति । इ वि-
दारणे । दरितुमिच्छति । इच्छायाम् । सः प्रत्ययः । धातोर्द्वित्वम् । रः । यः से ।
गुणः । इट् । षत्वम् । दिदरिषति । दिदरिषांचकार । यतः । दिदरिष्यात् । सि-
सता० । दिदरिषिता । लुङ्लकारे । साधनं पूर्ववत् । अदिदरिषीत् । अन्यानि मुग-

मानि । धृ धारणे । धर्तुमिच्छति । इच्छायाम् । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । झपानां अनेन
 धस्य दः । दिधरिषति । दिधरिषांचकार । लुङ्लकारे । अदिधरिषीत् । स्मिङ्
 ईषद्वसने । स्मयितुमिच्छति । सः । द्वित्वं । पूर्वस्य । गुणः । सिस्मयिषति । सि-
 स्मयिषांचकार । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सेर्लोपः । दिवादावद् । असिस्मयिषीत् ।
 असिस्मयिषिष्टां । असिस्मयिषिषुः । इत्यादीनि । अञ्जू व्यक्तिमर्षणकांतिगतिषु ।
 अजितुमिच्छति । इच्छायाम् । कृ गृ अनेनेद् । पश्चात् । स्वरादेः परः । जस्य द्वित्वं ।
 षत्वम् । अंजिजिषति । चतुर्णां सुगमानि । कासादि० । अंजिजिषांचकार । यतः ।
 अंजिजिष्यात् । सिसता० । अंजिजिषिता । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सेर्लोपः । अन्य-
 त्सुगमं । स्वरादेः । अनेन द्वितीयोऽडागमो भवति । सवर्णे । अंजिजिषीत् । अन्या-
 नि सुगमानि । अशूङ् व्याप्तौ । अशितुमिच्छति । इच्छायाम् । स्वरादेः परः । अ-
 शिशिषति । कासादि० । अनेनाम् । अशिशिषांचकार । यतः । अशिशिष्यात्
 सिसता० । अशिशिषिता । अशिशिषिष्यति । स्वरादेः । आशिशिषिष्यत् । लुङ्ल-
 कारे । द्वाविटौ । सेर्लोपः । आशिशिषीत् । अद् भक्षणे । अत्तुमिच्छति । इच्छायाम्
 अनेनास्य सः प्रत्ययः । सिसयोः । अनेन घसादेशः । ततो द्वित्वम् । कुहोश्रुः । झ-
 पानां । यः से । सुस्तोऽनपि । अनेन सकारस्य तकारः । जिघत्सति । लिङ्लकारे ।
 जिघत्सांचकार । यतः । जिघत्स्यात् । सिसता० । जिघत्सिता । जिघत्सिष्यति ।
 अजिघत्सिष्यत् । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सेर्लोपः । अजिघत्सीत् । अजिघत्सिष्याम् ।
 अजिघत्सिषुः । हन् हिंसागत्योः । सूत्रम् ।

हन्तीङोः प्रो वाच्यः । वृद्धीर्धोर्धान्ते वन्ति । णिद्भवति । हन्
 वृद्ध् । वृद्धौ घातोः सप्रत्यये परे उर वाच्यः सादिः शेषः । कुहोश्रुः ।
 वृवृषति । वृवृषांचकार । लुङ्लकारे । अवृवृषीत् । घ्रे । अत उपधायाः ।
 अश्रुविमोचने । इच्छायाम् सूत्रम् । अप् । अदे । हन्तुमिच्छति

रुद्विदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः सः

विमोचने । रुद्विषति । हन्तीङोः (ष० द्वि०) सः (प्र० ए०) णित्
 स्तेये । सुमुषिषति । प्रत्ययो णित् भवति । णिच्वाद् वृद्धिः । अन्यत्साधनं
 बानाम् । षटोः कः जिघांसति । लिङ्लकारे । जिघांसांचकार । लुङ्ल-
 जिघृक्षति । सुषुप्साभिजिघांसीत् । इत्यादीनि । इङ् अध्ययने । अध्येतुमि-

रुद० । रुद् विद मुष

द्वित्वम् । सिसता०म् वाच्यः । अध्येतुमिच्छति अधिजिगांसते ।

इडः । इडो धातोः सप्रत्यये परे गम् वाच्यः । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । अधिजिगांसते । चतुर्णां रूपानि सुगमानि । लिट्लकारे । कासादि० । अधिजिगांसां चक्रे । सिसता० । अधिजिगांसिषीष्ट । अधिजिगांसिता । अधिजिगांसिष्यते । दिबादावट् । अध्यजिगांसिष्यत् । लुङ्लकारे । अध्यजिगांसिष्ट । इत्यादीनि । गम्लट् । गन्तुमिच्छति । इच्छायाम् । सूत्रम् ।

गमेः से इड्वाच्यः । गन्तुमिच्छति जिगमिषति ।

गमेः । गमेर्धातोः सप्रत्यये इड् वाच्यः । अनेनास्येद् । द्वित्वादिकं तु पूर्ववत् कार्यम् । षत्वम् । जिगमिषति । लिट्लकारे । कासादि० । जिगमिषांचकार । यतः । जिगमिष्यात् । सिसता० । जिगमिषिता । जिगमिषिष्यते । अजिगमिष्यत् । लुङ्लकारे । द्वाविटै । सेर्लोपः । अजिगमिषीत् । इत्यादीनि भवन्ति । दा दाने । दातुमिच्छति । इच्छायाम् । अनेन सः प्रत्ययः । धातोर्द्वित्वं च ।

इस्से । अपिद्वाधारभ्रूलभ्रशक्पद्पतामिमीमामाङ्मेङ्हिंसार्थराधां स्वरस्य से परे इसादेशो भवति पर्वस्य च लोपः । दित्सति । धित्सति । स्कोराद्योश्च । खसे चर्पोः । रिप्सति, लिप्सति, शिक्षते, पित्सते ।

इस्से । इवं सूत्रम् । इस् (प्र. ए.) से (स ए.) अपित् दा धा रश् लभ्र शक् पद् पत् मि मी मा माङ् मेङ् हिंसार्थराधां धातूनां स्वरस्य सप्रत्यये परे इसादेशो भवति । पूर्वस्य च लोपो भवति । अनेनेस्, पूर्वस्य लोपः । सस्तोनपि । अनेन सस्य तः । दित्सति । चतुर्णां सुगमानि । लिट्लकारे । कासादि० । दित्सांचकार । यतः । दित्स्यात् । सिसता० । दित्सिता । दित्सिष्यति । अदित्सिष्यत् । अदित्सीत् । इत्यादीनि । डुघान् धारणपोषणयोः । धातुमिच्छतीति इच्छायाम् । इस्से । धित्सति । धित्सांचकार । लुङ्लकारे । अधित्सीत् । अधित्सिष्टां । अधित्सिष्युः । रश् रामस्ये । रब्धुमिच्छति । इच्छायाम् । इस्से । खसे । स्कोराद्योश्च । रिप्सति । रिप्सांचकार । लुङ् । अरिप्सीत् । डुलभष् माप्नो । लब्धुमिच्छति । इच्छायाम् । द्वित्वम् । इस्से । स्कोराद्योश्च । खसे० । लिप्सति । लिट्लकारे । कासादि० । लिप्सांचकार । यतः । लिप्स्यात् । सिसता० । लिप्सिता । लुङ्लकारे । द्वाविटै । अलिप्सात् । अलिप्सिष्टाम् । अलिप्सिष्युः । इत्यादीनि । शक् शक्तौ । शक्नुमिच्छति । इच्छायाम् । इस्से । पर्वं । कपसंयोगे क्षः । शिक्षते । लिट्लकारे । शिक्षांचकार । यतः । शिक्ष्यात् । सिसता० । शिक्षिता । लुङ्लकारे । साधनं सुगमम् । अशिक्षीन् ।

इत्यादीनि । पत्लृ पतने । पतितुमिच्छति । इच्छायाम् । इस्से । पित्सति । पित्सांचकार । लुङ्लकारे । अपित्सीत् । सूत्रम् ।

पतो वेद् । पित्सति, पिपतिषति । इट्प्रक्षे इस्पूर्वलोपौ न भवतः । मीञ् हिंसायाम् । डुमिञ् प्रक्षेपे । मित्सति । माङ् माने । मेङ् शोधने । मित्सते । राध् संसिद्धौ । रित्सति ।

पतः । पत्लृ पतने इत्यस्य धातोर्वा इट् भवति । यः से अनेन पूर्वस्याकारस्येकारः । इट्प्रक्षे इस्पूर्वलोपौ न भवतः । पिपतिषति । लिट्लकारे । पिपतिषांचकार । लुङ्लकारे । साधनं पूर्ववत् । अपिपतिषीत् । पद् गतौ । पत्तुमिच्छति । इच्छायाम् । इस्से । पित्सते । पित्सांचक्रे । लुङ्लकारे । अपित्सिष्ट । इत्यादीनि । मीञ् हिंसायां । डुमिञ् । प्रक्षेपे । अनयोर्धात्वोः सप्रत्यये कृते । इस्से । सस्तोनपि । अनेन सकारस्य तकारः । मित्सति । लिट्लकारे । मित्सांचकार । लुङ्लकारे । साधनं सुगमम् । अमित्सीत् । अमित्सिष्टां । माङ् माने । मेङ् शोधने । अनयोर्धात्वोः सप्रत्यये कृते । इस्से । मित्सते । मित्सांचक्रे । सिसता । अनेनेद् । मित्सिषीष्ट । लुङ्लकारे । अमित्सिष्ट । इत्यादीनि । राध् संसिद्धौ । राडुमिच्छति । इच्छायाम् । इस्से । अनेनेस्पूर्वलोपौ भवतः । स्कोराद्योश्च । खसे । रित्सति । चतुर्णां रूपानि सुगमानि । लिट्लकारे । कासादि० । अनेनाम् । रित्सांचकार । लुङ्लकारे । दिवादावट् । अरित्सीत् । इत्यादीनि । आप्लट् व्याप्तौ । आमुमिच्छति । इच्छायाम् । स्वरादेः । सूत्रम् ।

आप्पोतेरीः । आप्पोतेराकारस्येकारो भवति से परे पूर्वस्य च लोपः । आप्लट् व्याप्तौ । ईप्सते ।

आप्पोतेरीः । आप्पोतेः (ष. ए.) ईः । (प्र० ए०) आप्पोतेर्धातोराकारस्य ईंकारो भवति सप्रत्यये परे । पूर्वस्य च लोपो भवति । ईप्सते । लिट्लकारे । कासादि० । ईप्सांचक्रे । लुङ्लकारे । दिवादावट् । स्वरादेः परः । अइए । एएऐ । ऐप्सिष्ट । ऐप्सिषातां । ऐप्सिषत । अञ् भोजने । अशितुमिच्छति । इच्छायाम् । सूत्रम् ।

अशेरनायो वा । अशेरिच्छायां सस्थाने वा अनायप्रत्ययो भवति । अशनायति । अशिशिषति ।

अशेरनायो वा । अशोः (ष. ए.) अनायः (प्र. ए.) वा (प्र. ए.) अशोर्धातोरिच्छायां सकारस्य स्थाने वा अनायः प्रत्ययो भवति । तदा धातोर्द्वित्वं न

भवति । अशनायति । अशनायांचकार । लुङ् । अशनायीत् । इत्यादीनि । यदा आनायः प्रत्ययो न भवति तदा इट् । स्वरादेः परः । षत्वम् । अशिशिषति । लिट्-लकारे । अशिशिषांचकार । लुङ्लकारे । स्वरादेः । अशिशिषीत् । इत्यादीनि । तनु विस्तारे । तनितुमिच्छति । इच्छायाम् । अनेन सः प्रत्ययो धातोर्द्वित्वं च । ~~सिसता०~~ यः से । षत्वम् । तितनिषति । तितनिषांचकार । अतितनिषीत् । सूत्रम् ।
 पततनदरिद्राभ्य ६६

पततनदरिद्राभ्यः से वा इडाच्यः । तितनिषति तितंसति ।

पततनदरिद्राभ्यः । पत तन दरिद्रा एभ्यो धातुभ्यः सप्रत्यये वा इड् वाच्यः । तदा । नश्चापदान्ते । तितंसति । लिट्लकारे । तितंसांचकार । यतः । तितं-स्यात् । सिसता० । तितंसिता । लुङ्लकारे । अतितंसीत् । सूत्रम् ।

तनेः से वा दीर्घः । तितांसति, दिदरिद्रिषति, दिदरिद्रासति ॥

तनेः । तनोतेर्धातोः सप्रत्यये वा दीर्घो भवति । अनेन दीर्घः । तितांसति । तितांसांचकार । यतः । तितांस्यात् । लुङ्लकारे । अतितंसीत् । इत्यादीनि । दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्रात्तुमिच्छति । इच्छायाम् । द्वित्वम् । यः से । सिसता० । णप् । अनेनाकारस्य लोपः । षत्वम् । दिदरिद्रिषति । पत० अनेनास्येड्विकल्पः । दिदरिद्रासति । लिट्लकारे । कासादि० । दिदरिद्रासांचकार । यतः । दिदरिद्रास्यात् । सिसता० । दिदरिद्रासिता । लुङ्लकारे । अदिदरिद्रासीत् । इत्यादीनि । दंभ दंभने । आत्मनो दंभितुमिच्छति ।

वेडिस्ते दीर्घता च । दम्भिज्ञाप्योर्धात्वोर्वा इट् भवति स-प्रत्यये परे । यदा नेट् तदा किम् । अनयोर्दंभिज्ञाप्योर्धात्वोः सानुस्वारस्य स्वरस्य इस् भवति । इकारस्य दीर्घता । दम्भोरिकार-स्य वा दीर्घता । चकारात्पूर्वस्य लोपः । दम्भ दम्भने । आत्मनः दम्भितुमिच्छति दिदम्भिषति । द्वित्वम् । इस् । आदिज-बानाम् । खसे चपा झंसानाम् । स्कोराद्योश्च । वा दीर्घ-ता । धीप्सति-धिप्सति । ज्ञाऽवबोधने । इच्छायाम् आत्मनः सः । द्विश्च । ह्रस्वः । पूर्वस्य ह्रसादिः शेषः । यस्से । वा इट् गुणः । णअय् । स्वरहीनम् । षत्वम् । स धातुः । तिप् । अप् । अदे । आत्मनः ज्ञापयितुमिच्छतीति जि-

ज्ञापयिषन्ति । पक्षे । जिज्ञापि स इति स्थिते । सस्य इस्
तस्य दीर्घता । पूर्वस्य लोपः । जेः । स्कोराद्योश्च । ज्ञीप्स-
ति । ज्ञाप ज्ञानज्ञापनयोः । जिज्ञापयिषति । मितां ह्रस्वः ।
जिज्ञापयिषति । ज्ञीप्सति । इति सप्रक्रिया ।

वेडिस्से दीर्घता च । वा (प्र. ए.) इद् (प्र. ए.) इस् (प्र. ए.) से
(स. ए.) दीर्घता (प्र. ए.) च (प्र. ए.) अस्य सूत्रस्य व्याख्यानं मूल एव
कृतम् । साधने यानि सूत्राणि तानि मूले उक्तानि । दीर्घता वा भवति । धीप्सति ।
धिप्सति । यदा इद् तदा दिदंभिषति । अस्य साधनं तु सुगमम् । लिट्लकारे । दिदं-
भिषांचकार । धीप्सांचकार । धिप्सांचकार । लुङ् अदिदंभिषीत् । अधीप्सीत् । अ-
धिप्सीत् । इत्यादीनि रूपाणि सुगमानि । ज्ञा अवबोधने । आत्मनः ज्ञापयितुमि-
च्छति । अस्य अयंतात् सः । सूत्राणि मूले लिखितानि । जिज्ञापयिषति । लिट्ल-
कारे । कासादि० । जिज्ञापयिषांचकार । लुङ्लकारे । अजिज्ञापयिषीत् । यदा इद्
न भवति । तदापि अस्य साधनं मूले उक्तं । ज्ञीप्सति । लिट्लकारे ज्ञीप्सांचकार
सिसता० । ज्ञीप्सता । लुङ् । अज्ञीप्सीत् । ज्ञाप ज्ञानज्ञापनयोः । इच्छायाम् । अयं-
तानाम् । अन्यत्साधनं तु मूलतो ज्ञेयम् । जिज्ञापयिषति । लिट्लकारे । जिज्ञापयिषांच-
कार । लुङ् । अजिज्ञापयिषीत् । यदा इद् न भवति तदा ज्ञीप्सति । लिट्लकारे ।
कासादि० । ज्ञीप्सांचकार । लुङ् । अज्ञीप्सीत् । अज्ञीप्सिष्टाम् । अज्ञीप्सिष्टपुः । इत्या-
दीनि रूपाणि भवन्ति । सुगमत्वात्सर्वाणि न लिखितानि । इति सप्रक्रिया समाप्ता ।

अथ यङ्प्रक्रिया निरूप्यते ।

अथ यङ्प्रक्रिया कथ्यते । सूत्रम् ।

अतिशये हसादेर्यङ् द्विश्च । हसादेरेकस्वराद्धातोरतिशयेऽर्थे
यङ् प्रत्ययो भवति तस्मिन्सति धातोर्द्वित्वम् ।

अतिशये हसादेर्यङ् द्विश्च । अतिशये (स. ए.) हसादेः (पं. ए.)
हस् प्रत्याहार आदिर्यस्य सः । हसादिः । तस्मात् । हसादेः यङ् । (प्र. ए.) चअ-
व्ययं । द्विः (प्र. ए.) हस्प्रत्याहारादेर्धातोरतिशयेऽर्थे यङ्प्रत्ययो भवति । क्वि-
देकस्वराद्धातोरपि हश्यते । तेन जाष्ट चकाष्ट इत्यादिभ्यो नैकस्वरेभ्यो यङ्प्रत्ययो
न भवति । अतिशयेन भवति इतिविग्रहे अत्र भूधातोरेकस्वरत्वात् हसादित्वा-
त् यङ्प्रत्ययो भवति । ततो द्वित्वम् । ङकार आत्मनेपदार्थः । भू भू य इति
जाते । सूत्रम् ।

यङि । यङि सति लुकि च पूर्वस्य नामिनो गुणो भवति ।
सधातुः । ङित्त्वादात्मनेपदम् । अप् । अतिशयेन भवती-
ति बोभूयते, बोभूयेत, बोभूयताम्, अबोभूयत, बोभूयां-
चक्रे, बोभूयिषीष्ट, बोभूयिता, बोभूयिष्यते, अबोभूयिष्यत,
अबोभूयिष्ट, बोभुज्यते ।

यङि । यङि (स. ए.) यङि सति लुकि च सति पूर्वस्य द्विरुक्तसंबन्धि-
नामिनो गुणो भवति । अनेन गुणः । झपानां । स धातुः । अनेनास्मिन् प्रकरणे
सर्वत्र धातुसंज्ञा कार्या । धातुत्वात् त आदयः प्रत्यया भवति । अप् कर्त्तरि । अदे ।
बोभूयते । बोभूयेते । बोभूयंते । इत्यादीनि । बोभूयेत । बोभूयेयातां । बोभूयेरन् ।
लोद् । बोभूयतां । बोभूयेतां । बोभूयंतां । अबोभूयत । अबोभूयेतां । अबोभूयंत ।
लिट् । कासादि० अनेन सूत्रेण सर्वत्राम्प्रत्ययो भवति । अन्यत्साधनं सुगमम् ।
बोभूयांचक्रे । बोभूयांचक्राते । बोभूयांचक्रिरे । सिसता० । यतः । पत्वं । बोभूयिषी-
ष्ट । बोभूयिता । बोभूयिष्यते । दिबादावट् । अबोभूयिष्यत । लुङ्लकारे । भूते सिः ।
ईट् । पत्वम् । छृत्वं । अबोभूयिष्ट । अबोभूयिषातां । अबोभूयिषत । इत्यादीनि ।
भुज् पालनाभ्यवहारयोः । अतिशयेन भुनक्ति इति विग्रहे । यद् । द्वित्वम् । झपानाम् ।
यङि अनेनास्य पूर्वस्य गुणः । बोभुज्यते । बोभुज्येत । बोभुज्यतां । गुणः । अबोभु-
ज्यत । रूपानि सुगमानि । लिट्लकारे । कासादि० अनेनाम् प्रत्ययः । सूत्रम् ।

अनपि च हसात् । हसादुत्तरस्य यङो लुग्भवति अनपि
विषये ।

अनपि च हसात् । अनपि (स० ए०) च (प्र० ए०) हसात्
(पं० ए०) हसादुत्तरस्य यद्भ्रप्रत्ययस्य लुग् भवति । अनपि विषये । अनेन यङो
लुक् । अत्र गुणे प्राप्ते सूत्रम् ।

धात्वंशलोपनिमित्ते आर्धधातुके परे तन्निमित्ते समानना-
मिनां गुणवृद्धी न वाच्ये । बोभुजांचक्रे । मुह वैञ्चित्ये ।
मोमुह्यते । लिह आस्वादाने । लेलिह्यते । हु दानादनयोः ।
जोह्वयते । विद् ज्ञाने । वेविद्यते ।

धात्वंशलोपनिमित्ते आर्धधातुके परे सति तन्निमित्ते स-

माननामिनां गुणवृद्धी न वाच्ये । अनेन गुणाभावः । बोभुजाचक्रे ।
 सिसता० । षत्वम् । बोभुजिषीष्ट । बोभुजिता । बोभुजिष्यते । दिवादावद् । अबो-
 भुजिष्यत । लुङ्लकारे । भूते सिः । इद् । षत्वम् । ष्टुत्वम् । अबोभुजिष्ट । अबोभुजि-
 षातां । अबोभुजिषत । इत्यादीनि । मुह वैचित्ये । अतिशये द्वित्वं । गुणः । स धातुः ।
 मोमुह्यते । चतुर्णां सुगमानि । लिट्लकारे कासादि० । अनेनाम् । अनपि च हसात् ।
 अनेन यङो लोपः । मोमुह्याचक्रे । सिसता० । मोमुहिषीष्ट । मोमुहिता । मोमुहिष्यते ।
 अमोमुहिष्यत । अमोमुहिष्ट । रूपानि सुगमानि । लिह आस्वादाने । अतिशये अनेन
 यद् । अतिशयेन लेटि । लेलिह्यते । लिट् । अनपि च हसात् । लेलिह्याचक्रे । सि-
 सता० । लेलिहिषीष्ट । लुङ् । अलेलिहिष्ट । रूपानि सुगमानि । हुदानादनयोः । अ-
 तिशयेन जुहोति । यद् । द्वित्वं । कुहोश्चुः । गुणः । जोहूयते । लिट् । जोहूयाच-
 क्रे । सिसता० । जोहूयिषीष्ट । लुङ् । अजोहूयिष्ट । रूपानि सुगमानि । विद ज्ञाने ।
 अतिशयेन वेत्तीति । अतिशये अनेन यद् । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । वेविद्यते ।
 लिट् । वेविदाचक्रे । लुङ् । अवेविदिष्ट । पच्छ पचने । पठ व्यक्तायां वाचि । अ-
 नयोर्यङ् । सूत्रम् ।

आतः । यङि लुकि च सति पूर्वस्य अकारस्य आकारो भवति
 अकिति । पापच्यते । पठ व्यक्तायां वाचि । पापठ्यते ।

आतः । आ (प्र० ए०) अतः (ष० ए०) यङि लुकि च पूर्वस्य अकार-
 स्य आकारो भवति । अयकि । पापच्यते । अपापचिष्ट । पापठ्यते । अपापठिष्ट । रूपानि
 सुगमानि । सूत्रम् ।

सूचिसूत्रिमूत्र्यत्यर्थशूर्णोतिभ्यो यङ् वाच्यः । सोसूच्यते,
 सोसूत्र्यते, मोमूत्र्यते । गत्यर्थात्कौटिल्य एव यङ् । स्वरादेः
 परः । अट गतौ । यङ्सहितस्य द्वित्वम् । अट्य ट्य इति
 स्थिते । पूर्वस्य हसादिः शेषः । आतः । इति पूर्वस्यात्व-
 म् । कुटिलं अटतीति अटाठ्यते, अटाटांचक्रे, अटाटिपी-
 ष्ट । व्रज गतौ । कुटिलं व्रजतीति वाव्रज्यते । अश् भोजने
 अशास्यते । ऊर्णुञ् आच्छादाने । ऊर्णोनूयते । नङ्गराः सं-
 योगादयो द्विर्न । गुणोर्तिसंयोगाच्चोः ।

सूचि० । सूचि सूत्रि मूत्रि अटि अर्त्ति अग् ऊर्णोति एभ्यो धातुभ्यो यङ्-

प्रत्ययो वाच्यः । एषामप्राप्तत्वात्सूत्रमिदम् । साधनं तु सुगमं । सोसूच्यते । लिट् । सोसू ।
चांचक्रे । लुङ् । असोसूचिष्ट । सोसूच्यते । लिट् । सोसूत्रांचक्रे । लुङ् । असोसूत्रिष्ट ।
मोमूच्यते । लिट् । कासादि० । अनपि च हसात् । मोमूत्रांचक्रे । लुङ् । अमोमूत्रिष्ट ।
अट गतौ । गत्यर्थाद्भातोः कौटिल्येऽर्थे यद् । स्वरादेः परः । यद्सहितस्य
द्वित्वं । अटश्च व्यङ्ग्येति स्थिते । पूर्वस्य । आतः । कुटिलं अटति । अटाव्यते । लिट् । अटाटां-
चक्रे । लुङ् । अटाटिष्ट । कोपि व्रजति । यद् । आतः । साधनं सुगमं । वाव्रज्यते । लिट् ।
वाव्रजांचक्रे । लुङ् । अवाव्रजिष्ट । अश भोजने । अतिशयेन अश्रातीति । यद् । द्वित्वं ।
धातः । अशाशयते । लुङ् । अशाशिष्ट । ऊर्णुञ् आच्छादने । अतिशयेन ऊर्णीती-
ति । यद् । स्वरादेः । नदराः । गुणः । ये । ऊर्णीनूयते । लिट् । ऊर्णीनूयांचक्रे ।
लुङ् । और्णीनूयिष्ट । अन्न स्वरादेः । अनेन द्वितीयोद्भागमः । ऋ गतौ । अतिशयेन
इयति । यद् गुणोत्ति० अनेन गुणः ।

यकारपरस्य रेफस्य द्वित्वं वाच्यम् । अरार्यते ।

यकारसहितरेफस्य द्वित्वम्० । पूर्वस्य । आतः । अरार्यते । लिट् ।
अरारांचक्रे । लुङ् । स्वरादेः । अरारिष्ट । सूत्रम् ।

लुप्सदचरजपजभदहदशगृभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यद् ।

गर्हितं लुम्पतीति लोलुप्यते । सासद्यते ।

लुप् । लुप् सद चर जप जभ दह दश गृ एभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यद्प्रत्य-
यो भवति । गर्हितं लुंपति लोलुप्यते । साधनं सुगमं । लिट् । लोलुपांचक्रे । लुङ् ।
अलोलुपिष्ट । षट् ल विशरणगत्यवसाधनेषु । सत्वं । आतः । सासद्यते । लिट् । सास-
दांचक्रे । लुङ् । असासदिष्ट । सूत्रम् ।

अमजपां नुक् । अमान्तस्य जपादीनां च पूर्वस्य नुगागमो
यङि लुकि च सति । जप् जम् दह दश भञ्ज पश् एते
जपादयः । जङ्गम्यते बम्भज्यते । अङ्गसेऽप्यनुस्वारः ।
आदेशिना आदेशो निर्दिश्यते । यंयम्यते । कण शब्दे ।
चङ्गण्यते तन्तन्यते । जप मानसे च । जपतीति जञ्जप्यते ।
जभ गात्रविनामे । जभतीति जङ्गभ्यते । दह भस्मीकरणे ।
दन्दह्यते । नो लोपः । दन्दइयते । बम्भज्यते । पइयतीति
पम्पइयते । पश् बाधनग्रन्थनयोः ।

अमजपां नुक् । अमजपां । (ष. व.) नुक् (प्र. ए.) अमांतस्य धातोश्च जपादीनां धातूनां पूर्वस्य नुगागमो भवति यङि लुकि च सति । अनेन नुक् । उकार उच्चारणार्थः । ककारः कित्कार्यार्थः । कुहोश्चुः । नश्चापदांते । जंगम्यते । अङ्गसेपि अनुस्वारो भवति । नकारस्य आदेशिना अनुस्वारदेशवता नुगागमेन नकारेण आदेशो निर्दिश्यते । जंगमांचक्रे । अजंगमिष्ट । अमु चलने । अतिशयेन भ्राम्यति । यङ्प्रत्ययः । द्वित्वं । पूर्वस्य । झपानां । अमजपां । बंध्रम्यते । लिट् । बंध्रमांचक्रे । क्षुङ् । अबंध्रमिष्ट । यम उपरमे । अतिशयेन यच्छतीति । यङ् । द्वित्वं । पूर्वस्य । अमजपां । अङ्गसेऽप्यनुस्वारः । आदेशिना अदेशो निर्दिश्यते । अस्य व्याख्यानं पूर्वं कृतम् । अनेन अङ्गसेपि नकारस्य अनुस्वारः । यंयम्यते । यंयमांचक्रे । अयंयमिष्ट । कण शब्दे । अतिशयेन कणतीति यङ् । द्वित्वं । पूर्वस्य । कुहोश्चुः । अमजपां । नश्चा० । चंकण्यते । चंकणांचक्रे । अचंकणिष्ट । तनु विस्तारे । अतिशयेन तनोति । साधनं तु पूर्ववत् । तंतन्यते । तंतनांचक्रे । अतंतनिष्ट । जप मानसे । गर्हितं जपति । साधनं पूर्ववत् । जंजप्यते । जंजपांचक्रे । अजंजपिष्ट । जभ गात्रविनामे । गर्हितं जमति । द्वित्वादिकं पूर्ववत् कार्यं । जंजम्यते । जंजमांचक्रे । अजंजमिष्ट । दह मस्पीकरणे । गर्हितं दहति । यङ् । द्वित्वादिकं । दंदह्यते । दंदहांचक्रे । अदंदहिष्ट । दंश दशने । गर्हितं दशति । यङ् । नोलोपः । द्वित्वं । अमजपां नुक् । दंदश्यते । दंदशांचक्रे । भंजो आमर्दने । अतिशयेन भनक्ति । यङ् । नोलोपः । द्वित्वं । अमजपां । झपानां । बंध्रम्यते । बंध्रजांचक्रे । अबंध्रजिष्ट । अतिशयेन पशति । यङ् । द्वित्वं । अमजपां । पश बाधनग्रंथनयोः । पंपश्यते । पंपशांचक्रे । अपंपशिष्ट । चर गतिभक्षणयोः । गर्हितं चरति । यङ् । द्वित्वं । स्रजम् ।

चरफलोरुच्चास्य । अनयोर्यङि लुकि च सति पूर्वस्य नुगागमो भवति पूर्वात्परस्य अकारस्य उकारः । चञ्चूर्यते । फल निष्पत्तौ । पम्फुल्यते ।

चरफलोरुच्चास्य । चरफलोः (ष० द्वि०) उत् (प्र० ए०) व (प्र० ए०) अस्य (ष० ए०) अनयोर्द्धात्वोर्यङि लुकि च पूर्वस्य नुगागमो भवति । पूर्वात् परस्य अकारस्य उकारः । अनेन नुक् । पूर्वात्परस्य अकारस्य उकारः । नश्चापदांते । ज्योर्विहसे । चञ्चूर्यते । चञ्चूरांचक्रे । अचञ्चूरिष्ट । फल निष्पत्तौ । अतिशयेन फलति । यङ् । द्वित्वं । चरफलोः । झपानां० । पंपुल्यते । पंपुलांचक्रे । अपंपुलिष्ट । स्रजम् ।

बलयान्तस्य वा नुक् । मव स्थौल्ये । मम्मव्यते-मामव्यते ।
चल कम्पने । चञ्चल्यते-चाचल्यते । दयङ् दाने । दन्दय्य-
ते-दादय्यते ।

बलयांतस्य० । बलयांतस्य धातोर्वा नुग् भवति । तत्पक्षे । आतः । मव
स्थौल्ये । यद् । द्वित्वादिकं । ममव्यते । ममवांचक्रे । अममविष्ट । नुगभावे । माम-
व्यते । मामवांचक्रे । अमामविष्ट । चल कम्पने । अतिशयेन चलति । यद् । द्वित्वा-
दिकं । जमजपां । चंचल्यते । चंचलांचक्रे । अचंचलिष्ट । नुगभावे आतः । चाचल्य-
ते । चाचलांचक्रे । अचाचलिष्ट । दयङ्दाने । यद् । द्वित्वादिकं । जमजपां । दं-
य्यते । दंदयांचक्रे । अदंदयिष्ट । नुगभावे । दादय्यते । दादयांचक्रे । अदा-
दयिष्ट । नृती गात्रविक्षेपे । अतिशयेन नृत्यति । यद् द्वित्वं । रः । सूत्रम् ।

रीगृदुपधस्य । ऋकारोपधस्य धातोर्द्यङि सति पूर्वस्य री-
गागमो भवति । किच्वादाकाराभावः । नृती गात्रविक्षेपे ।
अतिशयेन नृत्यति नरीनृत्यते नटः । अत्र णत्वाभावो
वाच्यः । वृत्तुङ् वर्तने । वरीवृत्यते । ग्रह उपादाने । जरीगृह्यते ।

रीगृदुपधस्य । रीक् (प्र० ए०) । ऋदुपधस्य (प० ए०) ऋकारोपध-
स्य धातोर्द्यङि सति पूर्वस्य रीगागमो भवति । किच्वादाकाराभावः । नरीनृत्यते ।
अत्र णत्वाभावो वाच्यः । नरीनृतांचक्रे । अनरीनृतिष्ट । वृत्तुङ् वर्तने । अतिशयेन
वर्त्तते । यद् । द्वित्वादिकं । रः । रीशृदुपधस्य । वरीवृत्यते । वरीवृतांचक्रे । अव-
रीवृतिष्ट । ग्रह उपादाने । यद् । संप्रसारणं । द्वित्वादिकं । रीशृदुपधस्य । जरी-
गृह्यते । जरीशृहांचक्रे । अजारीशृहिष्ट । ओत्रश्चू छेदने । अतिशयेन वृश्चति । यद् ।
संप्रसारणं । सूत्रम् ।

ऋत्वतो रीग्वाच्यः । ओत्रश्चू छेदने । वरीवृश्चयते । प्रच्छ
ङ्गीप्सायाम् । परीष्टच्छयते । कृपू सामर्थ्ये । कृपो रो लः ।
ऋलृ । चरीकृप्यते ।

ऋत्वतो रीग् वाच्यः । ऋत्वतो धातोरीगागमो वाच्यः । अनेनास्य रीक् ।
वरीवृश्चयते । वरीवृश्चांचक्रे । अवरीवृश्चिष्ट । प्रच्छङ्गीप्सायां । यद् । संप्रसारणं । ततो
द्वित्वं । रः । रीक् । परीष्टच्छयते । परीष्टच्छांचक्रे । अपरीष्टच्छिष्ट । कृपू सामर्थ्ये ।

अतिशयेन कल्पति । यद् । द्वित्वं । रः । कुहोष्ठः । रीक् । कृपो रोलः । चरीकृ
प्यते । चरीकृपांचके । अचरीकृपिष्ठ । वश् कांतौ । कांतिरिच्छा । यद् । सूत्रम् ।

वशेर्यङि न संप्रसारणम् । वावश्यते ।

वशेः । वशेर्धातोर्षङि संप्रसारणं न भवति । द्वित्वं । पूर्वस्य । आतः । वा-
वश्यते । वावशांचके । अवावशिष्ठ । सूत्रम् ।

पदसंभ्रुध्वंसुभ्रंसुदंशुकस्वञ्चुपतस्कन्दां यङि लुकि च सति
पूर्वस्य नीगागमो वाच्यः । पनीपद्यते । नो लोपः । संसु-
ध्वंसु अधःपतने । सनीस्त्रस्यते । दनीध्वस्यते । बनीभ्रस्य-
ते । वञ्चु वञ्चने । वनीवच्यते, दनीदस्यते, चनीकस्यते,
पनीपत्यते, चनीस्कद्यते ।

पद० । अनेन नुगागमः अतिशयेन पद्यते । यद् । द्वित्वं ।
नीगागमः । कित्वादाकाराभावः । पनीपद्यते । पनीपदांचके । अपनी-
पदिष्ठ । संसु ध्वंसु अधः पतने । यद् । नोलोपः । द्वित्वं । पूर्वस्य
नीगागमः । सनीस्त्रस्यते । सनीस्त्रसांचके । असनीस्त्रसिष्ठ । झपानां । अनेन
धस्य दः । अन्यत्तु पूर्ववत् । दनीध्वस्यते । दनीध्वसांचके । अदनीध्वसिष्ठ ।
भ्रंसुधातोर्षङ् । द्वित्वम् । पूर्वस्य । झपानाम् । पद० अनेन नीगागमः । नोलोपः ।
बनीभ्रस्यते । चतुर्णां सुगमानि । लिट् । कासादि० । अनपि च हसात् । बनीभ्रसां-
चके । सिसता० । बनीभ्रसिषीष्ठ । बनीभ्रसिता । लुङ् लकारे । भूते सिः । इद् । प-
त्वम् । ड्रुत्वम् । अबनीभ्रसिष्ठ । वञ्चु वञ्चने । अतिशयेन वंचति । यद् । द्वित्वम् ।
पूर्वस्य नीगागमः । वनीवच्यते । अनेन नोलोपः । इति सूत्रेण नकारलोपः । लिट्-
लकारे । कासादि० । वनीवचांचके । लुङ् लकारे साधनं तु पूर्ववत् । अबनीवचिष्ठ ।
इत्यादीनि भवति । दंश दशने । अतिशयेन दशति । यद् । अन्यत्साधनं पूर्ववत् ।
नीगागमः । नोलोपः । दनीदस्यते । लिट् । कासादि० । दनीदसांचके । लुङ् । अद-
नीदसिष्ठ । स्कंदिर् गतिशोषणयोः । अतिशयेन स्कंदति । अतिशये नीगागमः ।
नोलोपः । कुहोष्ठः । चनीस्कद्यते । लिट् । चनीस्कदांचके । लुङ् । अचनीस्कदिष्ठ ।
कस गतौ । अतिशयेन कसति । यद् । द्वित्वादिकम् । नीगागमः । कुहोष्ठः । चनी-
कस्यते । लिट् लकारे । कासादि० अनेनाम् । अनपि च । चनीकसांचके । लुङ् ।
अचनीकसिष्ठ । पत्लृ । पतने । अतिशयेन पतति । यद् । अन्यत्सुगमम् । नीगागमः ।
पनीपत्यते । लिट् । कासादि० । पनीपतांचकार । लुङ् लकारे । अपनीपतिष्ठ । ड्रु-
त्वम् । अतिशयेन करोति । अतिशये० अनेन यद् । सूत्रम् ।

ऋ तो रिः । ऋकारस्य रिरादेशो भवति यङि सति । ततो द्वित्वम् ये । चेक्रीयते, चेक्रीयान्चक्रे, जेह्रीयते ।

ऋतो रिः । ऋतः (ष० ए०) । रिः (प्र० ए०) । ऋकारांतस्य धातो रि इत्यादेशो भवति यङि सति । ये अनेन दीर्घः । ततो द्वित्वम् । ह्रस्वः । पूर्वस्य कुदोक्षुः । यङि अनेन गुणः । चेक्रीयते । चतुर्णां सुगमानि । लिट् । कासादि० । चेक्रीयान्चक्रे । लुङ्लकारे । अचेक्रीयिष्ठ । इत्यादीनि । ह्रस्व हरणे । अतिशयेन हरति । यद् । द्वित्वादिक्म् । पूर्वम् ऋतो रिः । अन्यत्सुगमम् । जेह्रीयते । लिट्लकारे । कासादि० । जेह्रीयान्चक्रे । लुङ्लकारे अजेह्रीयिष्ठ । इत्यादीनि । दा दाने । अतिशयेन ददाति । अतिशये अनेन यद् । सूत्रम् ।

दादेरिः । अपिद्वाधामाङोहाक्पिबसोस्थानामिकारो भवति किति ङिति हसे परे । देदीयते, देदीयान्चक्रे । ये । देधीयते, मेमीयते, जेगीयते, जेह्रीयते, पेपीयते, सेषीयते, तेष्ठीयते ।

दादेरिः । दादेः (ष० ए०) । रिः (प्र० ए०) । अपिद्वा धा मा गा हाक् पिब सो स्थानां । एतेषां धातूनां इकारो भवति किति ङिति हसे परे । षष्ठी० अनेन अंतस्य भवति । ततो ये अनेन दीर्घः । ततो द्वित्वम् । ह्रस्वः । गुणः । अन्यत्साधनं सुगमम् । देदीयते । लिट् । कासादि० । देदीयान्चक्रे । लुङ्लकारे । अदेदीयिष्ठ । इत्यादीनि भवति । डुधाञ् धारणपोषणयोः । अतिशयेन दधाति । यद् । दादेरिः । अन्यत्सुगमम् । देधीयते । लिट्लकारे । कासादि० । देधीयान्चक्रे । लुङ्लकारे । अदेधीयिष्ठ । इत्यादीनि । मा माने । अतिशयेन माति । यद् । दादेरिः । मेमीयते । लिट् । मेमीयान्चक्रे । लुङ् । अमेमीयिष्ठ । इत्यादीनि । गा गतौ । अतिशयेन गाते । यद् । दादेरिः । अन्यत्सुगमम् । जेगीयते । लिट् । जेगीयान्चक्रे । लुङ् । अजेगीयिष्ठ । इत्यादीनि । पा पाने । अतिशयेन पिबति । अतिशये । यद् । दादेरिः । अन्यत्सुगमम् । पेपीयते । लिट्लकारे । कासादि० । पेपीयान्चक्रे । लुङ् । अपेपीयिष्ठ । इत्यादीनि । षो अंतकर्षणिं । आदेः ष्णः स्रः । अतिशयेन स्यति । यद् । दादेरिः । षत्वं । सेषीयते । लिट् । कासादि० । सेषीयान्चक्रे । लुङ्लकारे । असेषीयिष्ठ । इत्यादीनि । घा गतिनिवृत्तौ । आदेः ष्णः स्रः । अतिशयेन तिष्ठति । अतिशये । यद् । दादेरिः । गुणः । षत्वम् । तेष्ठीयते । चतुर्णां सुगमानि । लिट्लकारे । कासादि० । अनेनाम् तेष्ठीयान्चक्रे । लुङ्लकारे । अतेष्ठीयिष्ठ । इत्यादीनि । घा गंधोपादाने । अतिशयेन जिघ्रति । यद् । सूत्रम् ।

ब्राध्मोरीः । अनयोरीकारो भवति यङि सति । जेघ्रीयते, देध्मीयते ।

ब्राध्मोरीः । ब्राध्मोः (ष० द्वि०) । इः (प्र. ए.) । ब्रा ध्मा अनयोर्धात्वोरिकारो भवति । यङि सति । षष्ठी० अनेनांतस्य । ततो द्वित्वम् । पूर्वस्य झपानां । अन्यत्सुगमम् । जेघ्रीयते । लिट् लकारे । कासादि० । जंघ्रियांचक्रे । लुङ् लकारे । अजेघ्रीयिष्ट । इत्यादीनि । ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । अतिशयेन धमति । यद् । ब्राध्मोरीः । अनेनेकारः । द्वित्वम् । पूर्वस्य । अन्यत्सुगमम् । देध्मीयते । देध्मीयांचक्रे । अदेध्मीयिष्ट । इत्यादीनि । हन् हिंसागत्योः । अतिशयेन हंति । यद् । सूत्रम् ।

हन्तेर्हिंसायां घ्री वा वाच्यः । जेघ्रीयते । अमजपां नुक् ।

द्विरुक्तस्य हन्तेः कुत्वं वाच्यम् । जंघन्यते ।

हन्तेः । हन्तेर्धातोर्हिंसायां वा घ्री वाच्यः । ततो द्वित्वादिकम् । अन्यत्साधनं सुगमम् । जेघ्रीयते । जेघ्रियांचक्रे । अजेघ्रीयिष्ट । इत्यादीनि भवन्ति । हिंसाभावे तु । द्विरुक्तस्य अनेन कुत्वम् । अमजपां० अनेन नुक् । नश्चापदांते । जंघन्यते । लिट् जंघनांचक्रे । लुङ् लकारे । अजंघनिष्ट । इत्यादीनि । चायु संतानपालनयोः । सूत्रम् ।

चायो यङि की वाच्यः । चायु सन्तानपालनयोः । चेकीयते ।

चायः । चायो धातोः की वाच्यः यङि परे । अनेन कीः । कुहोश्चुः । गुणः । चेकीयते । लिट् लकारे कासादि० । चेकीयांचक्रे । सिसता० चेकीयिषीष्ट । चेकीयिता । चेकीयिष्यते । अचेकीयिष्यत । लुङ् लकारे । अचेकीयिष्ट । इत्यादीनि । कु शब्दे । अतिशयेन कवति । यद् । द्वित्वम् । सूत्रम् ।

कवतेर्यङि चुत्वाभावो वाच्यः । कु शब्दे । कोकूयते ।

कवतेः । कवतेर्धातोर्यङि चुत्वाभावो वाच्यः । अनेन चुत्वनिषेधः । ये । गुणः । कोकूयते । लिट् । कासादि० । कोकूयांचक्रे । लुङ् लकारे । अकोकूयिष्ट । इत्यादीनि । शीङ् स्वप्ने । अतिशयेन शेते । अतिशये अनेन यद् । सूत्रम् ।

शीङोऽयङ् क्विति ये वक्तव्यः । शाशय्यते । ढौक् गतौ ।

डोढौक्यते । त्रौक् गतौ । तोत्रौक्यते । इति यङ्प्रक्रिया ।

शीङः । शीङो धातोरयङ् क्विति यप्रत्यये परे वक्तव्यः । ङिदंतस्य । पश्चात् द्वित्वम् । आतः । यतः । शाशय्यते । लिट् लकारे । शाशयांचक्रे । अशाशयिष्ट । इत्यादीनि भवन्ति । ढौक् गतौ । अतिशयेन ढौकति । यद् । द्वित्वम् । ह्रस्वः । गुणः । झपानां । डोढौक्यते । लिट् लकारे । डोढौकांचक्रे । लुङ् लकारे । अडोढौ-

किष्ट । इत्यादीनि । त्रौक्ते गतौ । अतिशयेन त्रौकिति । यद् । द्वित्वम् । पूर्वस्य । ह्रस्वः । गुणः । तोत्रौक्यते । लिट्लकारे । तोत्रौकांचक्रे । लुङ्लकारे । अतोत्रौकिष्ट । अतोत्रौकिषातां । अतोत्रौकिषत् । इत्यादीनि भवति । इति यद्भ्रूलुक्प्रक्रिया समाप्ता ।

अथ यद्भ्रूलुक्प्रक्रिया निरूप्यते ॥

अथ यद्भ्रूलुक्प्रक्रिया कथ्यते । सूत्रम् ।

वान्यत्रः लुगनुवर्तते । अन्यत्रेत्यच्प्रत्ययसंयोगं विनापि वा यङो लुग्भवति ।

वान्यत्र । द्विपदं सूत्रम् । लुक् एतत् पदम् पूर्वसूत्रादनुवर्तते । अनुवृत्तिक्रमस्तु । सूत्रपाठाद् ज्ञातव्यः । अन्यत्र अच् प्रत्ययसंयोगं विनापि वातिशयार्थे विहितस्य यद्भ्रूलुक्प्रत्ययस्य लुग् भवति । चंद्रकीर्त्यां तु, उक्प्रत्यये परे यङो लुग् भवति । अन्यत्रापि ऊक्प्रत्ययाभावेपि यङो लुग् भवतीति व्याख्यातं । वाग्रहणात् कचित् । यङो लोपो न भवति । अनेन यङो लोपः । भू सत्तायां । अस्य धातोरतिशयार्थे विहितस्य यङो लोपः । यद्भ्रूलुगंतं धातुरूपं परस्मैपदे प्रयोज्यम् । तच्च ह्वादिवत्साध्यम् । ह्वादित्वात् । ह्वादेर्द्धिश्च । अनेनाम् । 'कर्त्तरि' अनेन सूत्रेण विहितस्यापो लुग् भवति । लुकि कृते सति धातोर्द्धित्वं च भवति । अनेन व्याख्यानेनापो लुक् धातोर्द्धित्वं । यङि अनेन गुणः । 'ज्ञपानां' अनेन भस्य बः । सूत्रम् ।

लुकि सति पितितिस्मिवा इकारो वक्तव्यः । बोभवीति-बोभोति बोभूतः बोभुवति । यद्भ्रूलुगन्तं परस्मैपदं ह्वादिवच्च द्रष्टव्यम् । ह्वादित्वाद्पो लुक् द्वित्वमपि ज्ञातव्यम् । बोभूयात् । बोभवीतु बोभोतु-बोभूतात् बोभूताम् बोभुवतु । अबोभवीत् । अबोभोत् अबोभूताम् अबोभुवुः । बोभवांचकार, बोभूयात्, बोभविता, बोभविष्यति, अबोभविष्यत् । दादेः पे । गुणं बाधित्वा नित्यत्वाद्भ्रुक् । अबोभूवीत्-अबोभोत् अबोभूताम् अबोभुवुः । पापचीति-पापक्ति पापक्तः पापचति । पापच्यात् । पापचीतु-पापक्तु । झसाद्धिर्हेः । पापग्धि । अपापचीत्, अपापक्, पापचांचकार, पापच्यात्, पापचिता, पापचिष्यति, अपापचिष्यत्, अपापचीत् ।

लुकि । लुकि कृते पिति, तकारे, सकारे, अकारे च परे वा ईट् वक्तव्यः ।
 अनेन ईट् । गुणः । अनेन गुणो न भवति । ओअत् । बोभवीति । यदा ईट् न भवति । तदा
 गुणो भवति । बोभोति । बोभूतः । तुधातोः । अनेनोत् । बोभुवति । बोभवीपि । बोभोपि ।
 बोभूथः । बोभूथ । बोभवीमि । बोभोमि । बोभूवः । बोभूमः । बोभूयात् । बोभूयातां ।
 बोभूयुः । बोभवीतु । बोभोतु । बोभूतात् । बोभूतां । बोभुवतु । बो-
 भूहि । बोभूतात् । बोभूतं । बोभूत । बोभवानि । बोभवाव । बोभवाम ।
 दिबादावट् । अबोभवीत् । अबोभोत् । अबोभूतां । अन उस् । उस्ति परे
 गुणः । अबोभवतुः । अबोभवीः । अबोभोः । अबोभूतं । अबोभूत । अबोभवं । अबो-
 भूवः । अबोभूम । कासादि० । अनेनाम् । गुणः । बोभवांचकार । बोभवामास ।
 बोभवावभूव । बोभूयात् । सिसता० । अनेनेट् । गुणः । बोभविता । बोभविष्यति ।
 अबोभविष्यत् । लुङ्लकारे । दादेः पे । अनेन सेल्लोपः । गुणं बाधित्वा नित्यत्वा-
 हुङ् । अबोभूवीत् । इडभावे गुणः । अबोभोत् । अबोभूतां । अन उस् । गुणः ।
 अबोभूवुः । अबोभवीः । अबोभोः । अबोभूतम् । अबोभूत । अबोभूवं । अबोभूव । अबो-
 भूम । पच् धातोर्यङ् लुकि कृते । साधनं तु पूर्ववत् । ' आतः ' अनेन सूत्रेण पूर्व-
 स्याकारस्याकारः लुकि सति । अनेन वा ईट् । पापचीति । ईडभावे । चोः कुः ।
 पापक्ति । पापक्तः । पापचिति । अन्यानि सुगमानि । पापच्यात् । पापचीतु । पाप-
 क्तु । पापक्तात् । पापक्तां । पापचतु । हौ परे । झसाद्धिर्हेः । चोः कुः । झवे जवाः ।
 पापग्धि । अन्यानि सुगमानि । अपापचीत् । ईडभावे । चोः कुः । विस्योर्हसात् ।
 अपापक् । अपापक्तां । अपापचुः । अन्यानि सुगमानि । लिट् । कासादि० । पाप-
 चांचकार । पापच्यात् । अनपि धातुः प्रत्ययांतः सन् सेट् भवति । पापचिता ।
 पापचिष्यति । अपापचिष्यत् । लुङ् । द्वाविटौ । सेल्लोपः । अपापचीत् । अपापचिष्टां ।
 अपापचिषुः । इत्यादीनि । भुञ् पालनाभ्यवहारयोः । यङ् लुकि कृते सति ।
 अन्यत् साधनं तु पूर्ववत् । ' उपधाया लघोः ' अनेन गुणे प्राप्ते । सूत्रम् ।

द्वेः । द्विरुक्तस्य पिति सार्वधातुके स्वरेऽपि नोपधाया गुणः ।
 बोभुजीति-बोभोक्ति । अबोभुजीत्-अबोभोक् । वावदीति-वा-
 वत्ति । जाघटीति-जाघटि ।

द्वेः । द्वेः (ष० ए०) । द्विरुक्तस्य धातोः पिति सार्वधातुके स्वरे परेऽपि उ-
 पधाया गुणो न भवति । अनेन गुणनिषेधः । बोभुजति । ईडभावे । चोः कुः ।
 खसे० । उपधाया लघोः । बोभोक्ति । बोभुक्तः । बोभुजति । द्वेः । अनेनात्र अंत
 मत् । अन्यानि सुगमानि । बोभुच्यात् । बोभुजीतु । बोभोक्तु । हौ परे । झसाद्धिः

हैः । चोः कुः । झवेजवाः । बोभुग्धि । अन्यानि सुगमानि । अबोभुजीत् । ईडभावे । चोः कुः । दिस्योर्हसात् । वावसाने । अबोभोक् । अबोभुक्ताम् । अबोभुक्तुः । इत्यादीनि । लिट् । कासादि० । बोभोजांचकार । इत्यादीनि । बोभुज्यात् । सिसता० । बोभोजिता । बोभोजिष्यति । अबोभोजिष्यत् । लुङ् । अबोभोजीत् । वद् व्यक्तायां वाचि । यङ्गे लुक् । आतः । अनेन पूर्वस्याकारः । लुकि सति अनेन ईट् । वावदीति । ईडभावे । खसे० । वावत्ति । वावत्तः । वावदति । इत्यादीनि । वावद्यात् । वावदीतु । वावत्तु । हौपरे । झसाद्धिहैः । वावद्धि । अवावदीत् । ईमभावे अवावत् । अवावत्तां । अवावद्दुः । इत्यादीनि । लिट् । कासादि० । वावदांचकार । वावद्यात् । सिसता० । वावदिता । वावदिष्यति । अवावदिष्यत् । लुङ् । द्वाविटौ । सेल्लोपः । अवावदीत् । अवावदिष्टाम् । अवावदिष्टुः । घट् चेष्टायां । यङ्गे लुक् । द्वित्वं । कुहोश्चुः । आतः । लुकि सति । अनेन ईट् । जाघटीति । ईडभावे । घृभिः घृः । जाघट्टि । जाघट्टः । जाघटति । जाघट्यात् । जाघटीतु । जाघट्टु । हौ परे । झसाद्धिहैः । घृत्वं । जाघट्टद्धि । अजाघटीत् । ईडभावे । अजाघट्ट् । लिट् । कासादि० । जाघटांचकार । जाघट्यात् । जाघटिता । जाघटिष्यति । अजाघटीत् । डुकृञ् करणे । यद्भुक्कि सति । द्वित्वं । रः । कुहोश्चुः । सूत्रम् ।

ऋकारान्तानामृदुपधानां च यद्भुकि सति पूर्वस्य रुक्करीक्-
रीक् आगमा वक्तव्याः । रः । डुकृञ् करणे । चर्करीति-च-
रिकरीति-चरीकरीति । चर्कति-चरिकति चरीकति-चर्कतः-
चरिकृतः-चरीकृतः चर्कति-चरिक्रति चरक्रति । अचर्करीत् ।
अचरिकरीत्-अचरीकरीत् । वर्वृतीति-वरिवृतीति-वरीवृती-
ति । वर्वृति-वरिवृति-वरीवृति । अवर्वृतीत्-अवरिवृतीत्-
अवरीवृतीत् ।

ऋकारान्तानां० । किच्चादन्ते । रुक् इत्यत्र उकार उच्चारणार्थः
ककारः कित्कार्यार्थः । अतोर इत्यागमः । रिक्करीकौ तु यथास्थितौ ।
ककारः कित्कार्यार्थः । लुकि सति । अनेन पित्यङागमो वा भवति । रुग
कृते ईङागमे कृते । चर्करीति । अत्र गुणो भवति । रिगागमे कृते ।
करीति । रिगागमे कृते । चरीकरीति । ईडभावेपि त एवागमा भवति । चर्कति
चरिकर्ति । चरीकति । द्वित्वबहुत्वयोस्तु रुक्करीक्रीगागमेषु कृतेषु सत्सु
त्रीणि रूपाणि भवति । चर्कतः । चरिकृतः । चरीकृतः । अंत अत् । ऋरं ।

क्ता आगमा भवति । चर्कति । चरिक्ति । चरीक्ति । एवं प्रथमपुरुषे द्वादश रूपाणि भवति । मध्यमपुरुषेपि द्वादश रूपाणि भवति । चर्करीषि । अत्र पत्वं च भवति । चरिकरीषि । चरीकरीषि । ईडभावे । चर्कषि । चरिर्कषि । चरीर्कषि । चर्कथः । चरिर्कथः । चरीर्कथः । चर्कथ । चरिर्कथ । चरीर्कथ । उत्तमपुरुषेऽपि द्वादश ईड् वा भवति । चर्करीमि । चरिकरीमि । चरीकरीमि । चर्कवः । चरिर्कवः । चरीर्कवः । चर्कमः । चरिर्कमः । चरीर्कमः । एवं षट्त्रिंशद्रूपाणि वर्तमाने स्युः । विधिसंभावनयोः । एते आगमा भवति । चर्क्यात् । चरिर्क्यात् । चरीर्क्यात् । चर्क्यातां । चरिर्क्यातां । चरीर्क्यातां । चर्क्युः । चरिर्क्युः । चरीर्क्युः । चर्क्याः । चरिर्क्याः । चरीर्क्याः । चर्क्यातं । चरिर्क्यातं । चरीर्क्यातं । चर्क्यात् । चरिर्क्यात् । चरीर्क्यात् । चर्क्यां । चरिर्क्यां । चरीर्क्यां । चर्क्याव । चरिर्क्याव । चरीर्क्याव । चर्क्याम । चरिर्क्याम । चरीर्क्याम । लोट्लकारे ईडागमे त्रीणि रूपाणि । तदभावे त्रीणि रूपाणि भवति । अन्यत्र यथासंभवम् । चर्करीतु । चरिकरीतु । चरीकरीतु । ईडभावे । चर्कर्त्तु । चरिर्कर्त्तु । चरीर्कर्त्तु । तातङ्गदेशे कृते । चर्कृतात् । चरिर्कृतात् । चरीर्कृतात् । एवं तुपि नव रूपाणि । द्विवचनेऽपि त्रीणि रूपाणि । चर्कृतां । चरिर्कृतां । चरीर्कृतां । बहुवचने त्रीणि रूपाणि । च्छेः अनेन अंत अत् । ऋरं । चर्कृतु । चरिर्कृतु । चरीर्कृतु । मध्यमपुरुषे । चर्कृहि । चरिर्कृहि । चरीर्कृहि । तातङ्गदेशे । चर्कृतात् । चरिर्कृतात् । चरीर्कृतात् । चर्कृतं । चरिर्कृतं । चरीर्कृतं । चर्कृत । चरिर्कृत । चरीर्कृत । उत्तमपुरुषे । पिच्चात् गुणः । णत्वं । चर्कराणि । चरिकराणि । चरीकराणि । चर्कराव । चरिकराव । चरीकराव । चर्कराम । चरिकराम । चरीकराम । एवमाशीःप्रेरणयोः षट्त्रिंशद्रूपाणि । लङ् । त्रिष्विमागमः । दिवादावट् । अचर्करीत् । अचरिकरीत् । अचरीकरीत् । ईडभावे । दिस्योर्हसात् । स्तोर्विसर्गः । अचर्कः । अचरिकः । अचरीकः । अचर्कृतां । अचरिर्कृतां । अचरीर्कृतां । अन उस् । गुणः । अचर्करुः । अचरिकरुः । अचरीकरु । अचर्करीः । अचरिकरीः । अचरीकरीः । ईडभावे । दिस्योर्हसात् । स्तोर्विसर्गः । अचरिकः । अचरीकः । अचर्कृतं । अचरिर्कृतं । अचरीर्कृतं । अचर्कृत । अचरिर्कृत । अचरीर्कृत । अचर्करं । अचरिकरं । अचरीकरं । अचर्कव । अचरिर्कव । अचरीर्कव । अचर्कम । अचरिर्कम । अचरीर्कम । लिट् । कासादि० । चर्करांचकार । चरिकरांचकार । चरीकरांचकार । इत्यादीनि । चर्करामास । चरिकरामास । चरीकरामास । चर्करांबभूव । चरिकरांबभूव । चरीकरांबभूव । इत्यादीनि रूपाणि भवति । चर्कियात् । चरिर्कियात् । चरीर्कियात् । सिसता० अनेन इट् । चर्करिता । चरिर्करिता । चरीर्करिता । इत्यादीनि । चर्करिष्यति । चरिर्करिष्यति । चरीर्करिष्यति । अचर्करिष्यत् । अचरिर्करि-

ष्यत् । अचरीकरिष्यत् । लुङ् । द्वाविटौ । सेलोपः । अचर्कारीत् । अचरिकारीत् । इत्यादीनि । वृत्तुङ् वर्चने । यङ्लुकि कृते साधनं तु पूर्ववत् । अयं धातुर्ऋदुपधोऽस्ति तस्मात् पूर्वोक्ता आगमा भवन्ति लुकि सति । अनेन ईडागमः । वर्धतीति । वरिधृतीति । वरीधृतीति । ईडभावे । वर्वीत् । वरिवीत् । वरीवीत् । इत्यादीनि । लिङ् । वर्धत्यात् । वरिधृत्यात् । वरीधृत्यात् । इत्यादीनि । लोट् । वर्धतीतु । वरिधृतीतु । वरीधृतीतु । तातङ्गदेशे । वर्धतात् । वरिधृतात् । वरीधृतात् । इत्यादीनि । लुङ् । 'द्वेः' अनेन गुणनिषेधः । अवर्धतीत् । अवरिधृतीत् । अवरीधृतीत् । ईडभावे । 'संयोगांतस्य' अनेन सकारस्य लोपे प्राप्ते ।

रात्सस्य । रेफादुत्तरस्य सस्यैव लोपो नान्यस्य । अवर्वत् । अवरीवर्त् । अवरिवर्त् । अवर्वताम् । अवरीवृताम् । अवरीवृताम् । वर्वर्त्ताचकार-वरिवर्त्ताचकार-वरीवर्त्ताचकार । वनीव-उचीति वनीवङ्क्ति । नो लोपः । वनीवक्तः । वनीवचति । जङ्गमीति जङ्गन्ति । लोपस्त्वनुदात्तनाम् । जङ्गतः । गमां स्वरे । जङ्गति । धातुग्रहणोक्तं यङ्लुकि-वेति केचित् । जङ्गमति, जङ्गमीमि ।

रात्सस्य । अनेन तन्निषेधः । अवर्वत् । अत्र दिस्पो० अनेन लोपः । अवरिवर्त् । अवरीवर्त् । अवर्धताम् । अवरीवृताम् । इत्यादीनि । लिट् । कासादि० । वर्वर्त्ताचकार । वरिवर्त्ताचकार । वरीवर्त्ताचकार । वर्वर्त्तामास । वरिवर्त्तामास । वरीवर्त्तामास । वर्वर्त्ताबभूव । वरिवर्त्ताबभूव । वरीवर्त्ताबभूव । वर्धत्यात् । वरिधृत्यात् । वरीधृत्यात् । सिसता० । वर्वीत्ता । वरिवीत्ता । वरीवीत्ता । वर्वीत्तिष्यति । वरिवीत्तिष्यति । वरीवीत्तिष्यति । अवर्वीत्तिष्यत् । अवरिवर्त्तिष्यत् । अवरीवर्त्तिष्यत् । लुङ् । अवर्वर्त्तीत् । अवरिवर्त्तीत् । अवरीवर्त्तीत् । वञ्चु वञ्चने । यङ्लुकि कृते । पूर्ववत् साधनं । नीगागमः । लुकि सति । अनेन ईड् । वनीवंचीति । ईडभावे । चोः कुः । वनीवंक्ति । नो लोपः । वनीवक्तः । द्वेः । वनीवचति । इत्यादीनि । वनीवच्यात् । वनीवंचीतु । वनीवंच्तु । अवनीवंचीत् । अवनीवक् । इत्यादीनि । लिट् । वनीवर्त्ताचकार । वनीवर्त्तामास । वनीवर्त्ताबभूव । नो लोपः । वनीवच्यात् । सिसता० । वनीवंचिता । वनीवंचिष्यति । अवनीवंचिष्यत् । अवनीवंचीत् । अवनीवंचिष्टाम् । अवनीवंचिषुः । गाब् गतौ । यङ्लुकि कृते । द्वित्वादिकं कार्यम् । कुहोशुः ।

अनेन गस्य जः । जमजपां० अनेन पूर्वस्य तुक् । नश्चा० । लुकि सति अनेन वेद् । जंगमीति । ईडभावे । नश्चा० । जंगति । लोपस्त्वनुदात्ततर्ना० अनेन नकारस्य लोपः । जंगतः । गमां स्वरे । अनेनोपधालोपः । जंगमति । इत्यादीनि । धातुग्रहणोक्तं यद्भुकि वा भवति । इति केचिदाचार्या वदन्ति । तेन वा नोपधालोपः । जंगमति । अन्यानि मूलतो ज्ञेयानि । जंगम्यात् । जंगमीतु । जंगंतु । अजंगमीत् । ईडभावे । दिस्योः ।

मो नो धातोः । धातोर्मकारस्य नकारो भवति झसे पदान्तवमयोश्च । जङ्गन्मि जङ्गन्वः जङ्गन्मः ।

मो नो धातोः । अजंगन् । इत्यादीनि रूपाणि सुगमानि । अनेनैव प्रकारेण साध्यानि । लिट्कारे । कासादि० अनेनाम् । जंगमांचकार । जंगमामास । जंगमांबभूव । इत्यादीनि । जंगम्यात् । सिसता० । जंगमिता । जंगमिष्यति । अजंगमिष्यत् । लुट्कारे । अजंगमीत् । अजंगमिष्टाम् । अजंगमिपुः । हन् हिंसागत्योः । यद्भुकि कृते । द्वित्वादिकं सर्वं भवति । कुहोश्चुः । झपानां ।

द्विरुक्तस्य हन्तेः कुत्वं वाच्यम् । जङ्गनीति-जङ्गन्ति जङ्गतः जङ्गति जङ्गति । जाहेति-जाहाति जाहीतः जाहति । एवं दाधेत्यादि । दादेति-दादाति दत्तः दादति । दादेतु, दादेयात्, अदादात् । एवं धेद् । दाधेति-दाधाति दाद्धः दाधति । दाधेयात्, अदाधासीत्, अदाधात्, अदाधत् । धाञ् । दाधाति धत्तः । पितोस्तु । दादेति दादीतः । दादीहि, दादायात्, अदादासीत् । जहातेः पूर्वस्य द्विर्घो वेति केचित् । जहाति । इति यद्भुक्प्रक्रिया ॥

द्विरुक्तस्य । अजमपाम् । नश्चा० । लुकि सति । जंघनीति । ईडभावे । नश्चा० । जंघति । लोपस्त्वनु० । गमांस्वरे । जंघति । जंघन्यात् । जंघनीतु । जंघंतु । इत्यादीनि । अजंघनीत् । ईडभावे । अजंघत् । अजंघतां । अजंघुः । जंघनांचकार । जंघनामास । जंघनांबभूव । वधादेशः । आशिषि । वध्यात् । जंघनिता । जंघनिष्यति । अजंघनिष्यत् । वृद्धिनिषेधः । अवधीत् । इत्यादीनि । ओहाक् त्यागे । यद्भुकि कृते । द्वित्वादिकं । कुहोश्चुः । ह्रस्वः ।

ज्ञपानां । आतः । लुकि सति । अनेन ईड् । अइए । जाहेति । ईडभावे । जाहाति । द्वेस्तौ अनेनाकारस्य ईकारः । जाहीतः । जाहति । जाहीयात् । जाहेतु । जाहातु । अजाहेत् । अजाहात् । जाहांचकार । जाहायात् । सिसता० । जाहिता । जाहिष्यति । अजाहिष्यत् । आदंतानां० । अजासीत् । दा दाने । यद्भुकि कृते । द्वित्वादिकम् । ह्रस्वः । आतः । लुकि सति । दादेति । दादाति । दादेः । दात्तः । दादति । दाधात् । दादेतु । अदादेत् । अदादात् । दादांचकार । दादायात् । दादिता । दादिष्यति । अदादिष्यत् । अदादासीत् । दादेः पे । अदादात् । एवं । दाधेति । दाधाति । दाद्मः । दाधाति । लिट् । दाधांचकार । लुङ् । अदाधासीत् । वा तिल्लोपः । अदाधात् । दुधाञ् धारणपोषणयोः । अस्यापि रूपाणि पूर्ववत् । दैप् शोधने । दादेति । दादाति । दादीतः । दादति । दादीयात् । दादेतु । दादातु । अदादेत् । अदादात् । दादांचकार । दादायात् । लुङ्लकारे । आदंतानां । अदादासीत् । जहातेर्धातोः पूर्वस्य दीर्घो वा भवति । इति कंचिदाचार्या वदन्ति । तन्मते । जहाति । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । तेषां सुगमत्वात् व्याख्यानं न कृतम् । इति यद्भुक्प्रक्रिया समाप्ता ।

अथ नामधातुप्रक्रिया । नाम्नो य ई चास्य । नाम्न इच्छा-
यामर्थे यः प्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगेनाकारस्य ईकारः ।
आत्मनः पुत्रमिच्छतीति पुत्रीयति । पुत्रीयेत्, पुत्रीयति,
अपुत्रीयत् । इत्यादि ।

अथ नामधातुप्रक्रिया । सूत्रम् । नाम्नो य ई चास्य । नाम्नः ।
(प०ए०) । यः (प्र०ए०) । ईः (प्र०ए०) । च (प्र०ए०) । अस्य (ष०ए०) । नाम्नःशब्दात्
इच्छायां वाच्यायां यः प्रत्ययो भवति । तस्य सन्नियोगे सति अकारस्य ईकारो भवति ।
आत्मनः पुत्रमिच्छति इति विग्रहे । अनेन यः प्रत्ययो भवति । 'समासप्रत्यययोः'
अनेन विभक्तिलोपः । स धातुः । अनेन धातुत्वम् । धातुत्वात् तिबादयः । अप् क-
र्त्तरि । यतः । पूर्वस्य अकारस्य ईकारः । पुत्रीयति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि ।
लिट्लकारे । कासादि० । पुत्रीयांचकार । पुत्रीय्यात् । सिसता० । पुत्रीयिता । पु-
त्रीयिष्यति । अपुत्रीयिष्यत् । अपुत्रीयीत् । इत्यादीनि । गामिच्छति । नाम्नो य ई
चास्य । अनेन यः प्रत्ययः । अन्यत्तु पूर्ववत् कार्यं । सूत्रम् । -

यादौ प्रत्यये ओकारौकारयोरवावौ वक्तव्यौ । गामिच्छती-
ति । गव्यति । नात्रमिच्छतीति नाव्यति । त्वद्यति मद्यति ।

युष्मद्यति । अस्मद्यति । धनीयति । काम्यश्च । पुत्रमि-
च्छति पुत्रकाम्यति । गव्याञ्चकार । यकारस्यानपि वा
लोपो वाच्यः । गवाञ्चकार, गव्यात्, गव्यिता-गविता ।
अगव्यीत्-अगवीत्-अगव्यिष्टाम्-अगविष्टाम् अगव्यिषुः-
अगविषुः । नाव्यात् नाव्यिता-नाविता अनाव्यीत्-अ-
नावीत् ।

यादौ । यादौ प्रत्यये परे आकारौकारयोः अवावौ वक्तव्यौ । अनेन अच् ।
गव्यति । लिट्लकारे । कासादि० । गव्याञ्चकार । सूत्रम् । यकारस्य । हसात् ।
यकारस्य अत्रपि विषये वा लोपो वाच्यः । अनेन यकारलोपः । गवाञ्चकार । एव-
मन्येषामपि । नावमिच्छति । यः प्रत्ययः । आच् च भवति । नाव्यति । नाव्याञ्च-
कार । नावाञ्चकार । नाव्यात् । नाव्यिता । नाविता । इत्यादीनि । लु-
ङ्लकारे । अनाव्यीत् । अनावीत् । इत्यादीनि भवन्ति । त्वायिच्छति । यः । त्व-
न्मदे । अनेन त्वत् । त्वद्यति । लिट् । त्वद्याञ्चकार । यकारस्य लोपे सति यानि
रूपाणि भवन्ति तानि सुगमानि । लुङ्लकारे । अत्वधीत् । मामिच्छति । यः ।
मत् । मद्यति । मद्याञ्चकार । मदाञ्चकार । लुङ्लकारे । अमधीत् । अमदीत् ।
युष्मान् इच्छति युष्मद्यति । युष्मद्याञ्चकार । युष्मदाञ्चकार । लुङ्लकारे । अ-
युष्मधीत् । अयुष्मदीत् । इत्यादीनि । अस्मान् इच्छति अस्मद्यति । लिट् ।
अस्मद्याञ्चकार । अस्मदाञ्चकार । स्वरादेः । अनेन द्वितीयोऽडागमः । आस्मधीत् ।
आस्मदीत् । इत्यादीनि । धनमिच्छति इति विग्रहे यः प्रत्ययः । अकारस्य ई-
कारः । धनीयति । धनीयाञ्चकार । धनीय्यात् । सिसता० । धनीयिता । लुङ्ल-
कारे । अधनीयीत् । अधनीयिष्टाम् । अधनीयिषुः । इत्यादीनि । गार्गीमिच्छति ।
यः प्रत्ययः । सूत्रम् ।

हसात्तद्धितस्य लोपो ये । गार्गीयति वाच्यति ।

हसाद्यस्य लोपो वानपि । समिध्यिता, समिधिता ।

हसात् । हसादुत्तरस्य तद्धितस्य यप्रत्यये लोपो भवति । अनेन यकारस्य
लोपः । निमित्ताभावे० अनेन अलोपाभावः । अकारस्य ईकारो भवति । गार्गीयति ।
चतुर्णां सुगमानि । लिट्लकारे । कासादि० । गार्गीयाञ्चकार । गार्गीय्यात् । सिस-
ता० । गार्गीयिता । गार्गीयिष्यति । अगार्गीयिष्यत् । लुङ्लकारे । अगार्गीयीत् ।

वाचमिच्छति । यः प्रत्ययः । अन्यत्पूर्ववत् । वाचयति । वाच्यांचकार । वा यकार-
लोपः । वाचांचकार । अन्येषां सुगमानि अनेनैव प्रकारेण साध्यानि । लुङ्लकारे ।
अवाचयीत् । अवाचीत् । समिधमिच्छति । समिधयति । समिध्यांचकार । वा यलो-
पः । समिधांचकार । सिसता० । समिधियज्ञा । समिधिता । लुङ्लकारे । असमिधी-
त् । असमिधीत् । इत्यादीनि । सूत्रम् ।

मान्ताढ्ययाभ्यां योन । किमिच्छति इदमिच्छति स्वरिच्छति ।

मान्ताढ्ययाभ्यां० । मांतशब्दात् अव्ययात् यः प्रत्ययो न भवति । अतो
वाक्यमेव भवति । किमिच्छति । इदमिच्छति । स्वरिच्छति । इत्यादीनि । सूत्रम् ।

करणे च । नाम्नः करणेऽर्थे यः प्रत्ययो भवति । कण्डूं क-
रोतीति कण्डूयति, नमस्यति, तपस्यति, वरिवस्यति । गु-
रुन् शुश्रूषत इत्यर्थः ।

करणे । करणे (स० ए०) नाम्नः करणेऽर्थे यः प्रत्ययो भवति । कंडू
करोति अनेन यः । ये अनेन पूर्वस्य दीर्घः । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । कंडूयति । लिङ्ल-
कारे । कंडूपांचकार । लुङ्लकारे । अकंडूयीत् । नमः करोति । यः प्रत्ययः । नम-
स्यति । चतुर्णां सुगमानि । नमस्यांचकार । नमस्यात् । नमस्यता । लुङ्लकारे ।
अनमस्यीत् । इत्यादीनि । तपः करोति । यः प्रत्ययः । तपस्यति । तपस्यांचकार ।
अतपस्यीत् । अतपसीत् । यलोपस्य विकल्पः । वरिवस्यशब्दस्य यः प्रत्ययः । अ-
न्यत्साधनं पूर्ववत् । वरिवस्यति । वरिवस्यांचकार । वरिवसांचकार । अवरिवस्यी-
त् । अवरिवसीत् । इत्यादीनि भवन्ति । गुरुन् शुश्रूषते इत्यर्थः । सूत्रम् ।

क्षीरलवणयोस्तृष्णायां यः सुट्च । क्षीरस्यति, लवणस्यति ।

क्षीरलवणयोः । क्षीरलवणयोः शब्दयोस्तृष्णायामिच्छायां यः प्रत्ययो भव-
ति । सुट् च भवति प्रत्ययस्य । क्षीरमिच्छति । यः सुट् । अन्यत्तु पूर्ववत् । क्षीर-
स्यति । क्षीरस्यांचकार । क्षीरसांचकार । लुङ्लकारे । अक्षीरसीत् । अक्षीरसीत् ।
लवणमिच्छति । यः । सुट् । लवणस्यति । लवणस्यांचकार । लवणसांचकार ।
लवणस्यात् । सिसता० । लवणस्यिता । लवणसिता । लुङ्लकारे । अलवणस्यीत् ।
अलवणसीत् । इत्यादीनि । सूत्रम् ।

शब्दादिभ्यो यङ् । ये । शब्दायते, वैरायते, कलहायते, अ-
ध्यायते, मेधायते, कष्टायते ।

शब्दादिभ्यः । शब्दादिभ्यः शब्देभ्यो यङ्प्रत्ययो भवति । ङकार आत्मनेपदार्थः । अयमपि प्रत्ययः करोत्यर्थे । शब्दं करोति । यङ्प्रत्ययः । ङकारो द्वित्कार्यार्थः । ये अनेन पूर्वस्य दीर्घः । शब्दायते । लिङ्ङ्लकारे । शब्दायांचकार । लुङ्ङ्लकारे । अशब्दायिष्ट । इत्यादीनि । कलहं करोति । यङ् । ये । कलहायते । कलहायांचक्रे । लुङ्ङ्लकारे । अकलहिष्ट । वैरं करोति । यङ् । ये । वैरायते । वैरायांचक्रे । वैराय्यात् । सिसता० । वैरायिता । वैरायिष्यते । अवैरायिष्यत् । अवैरायिष्ट । इत्यादीनि । अभ्रं करोति । यङ् । ये । अभ्रायते । अभ्रायांचक्रे । स्वरादेः । भाष्यिष्ट । मेघं करोति । यङ् । ये । मेघायते । मेघायांचक्रे । अमेघायिष्ट । कष्टं करोति । यङ् । ये । कष्टायते । कष्टायांचक्रे । अकष्टायिष्ट । इत्यादीनि । सूत्रम् ।

ऊष्मबाष्पाभ्यामुद्भवमने यङ् वाच्यः । ऊष्माणमुद्भवमति
ऊष्मायते, बाष्पायते ।

ऊष्मबाष्पाभ्यां० । ऊष्मबाष्पाभ्यां शब्दाभ्यामुद्भवमनेऽर्थे यङ्प्रत्ययो भवति । ऊष्माणमुद्भवमति । यङ् । नकारलोपः । ये । ऊष्मायते । ऊष्मायांचकारास्वरादेः । औष्मायिष्ट । बाष्पमुद्भवमति । यङ् । ये । बाष्पायते । बाष्पायांचक्रे । अबाष्पायिष्ट । इत्यादीनि भवन्ति । सुगमत्वात्सर्वाणि न लिखितानि । सूत्रम् ।

जिर्दित्करणे । नाम्नो जिः प्रत्ययो भवति करणेऽर्थेस च ।

डित् अकार उभयपदार्थः । घटं करोतीति घटयति ।

अग्लापिनो नाङ्कार्यम् । अजघटत् । महान्तं करोतीति

महयति, अममहत् ।

जिर्दित्करणे । जिः (प्र० ए०) डित् (प्र० ए०) करणे (स० ए०) नाम्नो जिः प्रत्ययो भवति करणेऽर्थे स प्रत्ययो डित् भवति च । अकार उभयपदार्थः । द्वित्त्वाट्टिलोपः । घटं करोति । इति विग्रहे । अनेन जिः प्रत्ययः । टिलोपः । अन्यत्पूर्ववत् । घटयति । घटयते । घटयांचकार । लुङ्ङ्लकारे । जेरङ् द्विष्व । 'अग्लोपिनो नाङ्कार्यं इति उक्तत्वात् । अङ्ङि लघौ । लघोर्दीर्घः । द्वाभ्यां सूत्राभ्यामुक्तं कार्यं न भवति । जेः । झपानां । अजघटत् । महान्तं करोति । जिः प्रत्ययः । टिलोपः । महयति । महयांचकार । लुङ्ङ्लकारे । अममहत् । सूत्रम् ।

जाविष्ठवत्कार्यम् ।

जौ । जिप्रत्यये परे इष्ठवत् कार्यं भवति । द्वितीयं सूत्रम् ।

पृथ्वादेरः । पृथ्वादेर्ऋकारस्य रो भवति जौ परे । पृथुं क-
रोति प्रथयति, भ्रदयति, ढढयति । स्थूलं करोति स्थावय-
ति । अडि लघौ ह्रस्व उपधायाः । अतिस्थवत् । दवयति,
अदीदवत् । प्रियं करोति प्रापयति । गुरुं करोति गरयति ।
स्थिरं करोति स्थापयति । ऊढिं करोतीति ऊढयति । ञेरड्
द्विश्च । ञेः । स्वरादेः परः । आडि पूर्वस्य ढस्य वा जः ।
औडिढत्, औजिढत्, ऊढं करोतीति ऊढयति ।

वहः कृतकौ कृतसंप्रसारे हो ढस्तथोर्धः
झभिना ढि ढश्च ॥ ऊढिश्च जिडित्करणे
स धातुर्ञेरड् स्वरादेर्ऋज औजढच्च ॥ १ ॥

॥ औजढत् ॥

पृथ्वादेरः । पृथ्वादेः (५० ए०) रः (५० ए०) पृथ्वादेर्ऋकारस्य
रकारो भवति । पृथुं करोति । जिः । टेलोपः । रः । प्रथयति । प्रथयांचकार ।
लुड् । ञेरड् द्विश्च । अपप्रथत् । मृडं करोति । जिः । टिलोपः । रः । भ्रदयति ।
भ्रदयांचकार । लुड् । अमभ्रदत् । स्थूलं करोति । जिः । स्थूलस्य रथब् । रथवय-
ति । स्थवयांचकार । लुड् । ञेरड् । शसात् । अडि लघौ । अतिस्थवत् । दूरं क-
रोति । जिः । दूरस्य दव । दवयति । दवयांचकार । लुड् । सर्वे कार्यं भवति । अदी-
दवत् । प्रियं करोति । जिः । प्रियस्य प्रादेशः । रातो औ पुक् च । प्रापयति ।
प्रापयांचकार । लुड् । अपिप्रपत् । अपिप्रपतां । अपिप्रपन् । गुरुं करोति । जिः ।
गुरोर्ग्रादेशः । गरयति । गरयांचकार । अजगरत् । अल्लोप्ययं धातुः । स्थिरं करो-
ति । जिः । स्थिरस्य स्थादेशः । पुक् । स्थापयति । स्थापयांचकार । लुड्-ऋकारं ।
अतिस्थपत् । ऊढिं करोति । जिः । टिलोपः । ऊढयति । ऊढयांचकार । नुड् ।
ञेरड् । स्वरादेः परः । ञेः । स्वरादेः । औडिढत् । अडि पूर्वस्य ढस्य वाजः ।
औजिढत् । ऊढं करोति । जिः । टेलोपः । ऊढयति । ऊढयांचकार । नुड्-ऋकारे ।
श्लोकक्रमेण साधनं कार्यं । औजढत् । औजढतां । औजढन् । इत्यादीनि । सूत्रम् ।

कर्तुर्यड् । कर्तुरूपमानादाचारेऽर्थे यङ् प्रत्ययो भवति ।

इयेन इव आचरतीति इयेनायते काकः । पण्डिनायते मूर्धः ।

कर्तुर्यङ् । कर्तुः (पं० ए०) यङ् (प्र० ए०) कर्तुरूपमानादाचारेऽर्थं यङ् प्रत्ययो भवति । ङ्कार आत्मनेपदार्थः । श्येन इव आचरति । इति विग्रहे । अनेन सूत्रेण यङ् । ये । अन्यत्पूर्ववत् । श्येनायते । श्येनायांचक्रे । लुङ्लकारे । अश्येनायिष्ट । काकः श्येनायते । पंडित इव आचरति । यङ् । ये । पंडितायते । पंडितायांचक्रे । लुङ् । अपंडितायिष्ट । अप्सरा इव आचरति । यङ् । सूत्रम् ।

यङि सलोपो वाच्यः । पयसस्तु विभाषया । अप्सरायते ओजायते पयायते पयस्यते सुमनायते ।

यङि । यङि परे सकारस्य लोपो वाच्यः । द्वितीयं पयसशब्दस्य विकल्पो भवति । ये । अप्सरायते । अप्सरायांचक्रे । स्वरादेः । आप्सरायिष्ट । ओज इव आचरति । यङ् सकारलोपः । ये । पयायते । वा ग्रहणात् । पयस्यते । पयायांचक्रे । पयस्यांचक्रे । यलोपो वा । पयसां चक्रे । अपयायिष्ट । अपयस्यिष्ट । अपयसिष्ट । इत्यादीनि । सुमना इव आचरति । यङ् । सलोपः । ये । अन्यत् पूर्ववत् । सुमनायते । लिट् । कासादि० । सुमनायांचक्रे । लुङ् । असुमनायिष्ट । सूत्रम् ।

नाम्न आचारे क्विप् वाच्यः । कृष्ण इव आचरति कृष्णति । क्विपो लोपः ।

नाम्नः । नाम्नः पदात् आचारेऽर्थे क्विप् प्रत्ययो वाच्यः । कृष्ण इव आचरतीति । क्विप् प्रत्ययः । क्विपो लोपः । क्विप्प्रत्ययस्य लोपो भवति । स धातुः । पश्चात् । लोपः कार्यः । अक्त्तरि । कृष्णति । लिट् । कासादि० । कृष्णांचकार । कृष्ण्यात् । सिसता० । कृष्णिता । लुङ् । अकृष्णीत् । सूत्रम् ।

आचार उपमानात् कर्माधारयोरुपमानात् यः प्रत्ययो भवति आचारेऽर्थे । आकारस्येकारः । पुत्रीयति शिष्यमुपाध्यायः । प्रासादीयति कुड्याम् ।

आचारे उपमानात् । आचारे (स० ए०) उपमानात् (पं० ए०) कर्माधारयोरुपमानात् आचारेऽर्थे यप्रत्ययो भवति । अकारस्य ईकारः । पुत्र इव आचरति । अनेन यः प्रत्ययः । अकारस्य ईकारः । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । पुत्रीयति शिष्यमुपाध्यायः । प्रासाद इव आचरतीति यः प्रत्ययः । अकारस्य ईकारः । प्रासादीयति कुड्यं भिक्षुः । लिट् । प्रासादीयांचकार । लुङ् । अप्रासादीयीत् । सूत्रम् ।

भृशादिभ्योऽभूततद्भावे यङ् वाच्यः । अभृशो भृशो भव-
तीति भृशायते । श्यामायते इत्यादि ।

भृशादिभ्यः । भृशादिभ्यः शब्देभ्योऽभूततद्भावे यङ्प्रत्ययो वाच्यः । अभृ-
शो भृशो भवतीति यङ् । ये । भृशायते । लिट् । भृशायांचक्रे । लुङ् । अभृशा-
यिष्ट । अश्यामः श्यामो भवतीति यङ् । ये । श्यामायते । लिट् । श्यामायांचक्रे ।
लुङ् । अश्यामायिष्ट । सूत्रम् ।

अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छाया यः प्रत्ययः सुगागमश्च । अश्वस्यति
वडवा । वृषस्यति गौः ।

अश्ववृषयोः । अश्ववृषयोः शब्दयोर्मैथुनेच्छायां यः प्रत्ययो भवति । सुगाग-
मश्च भवति । अश्व इव आचरतीति । यः । सुगागमः । अश्वस्यति । अश्वस्पांच-
कार । आश्वसीत् । वृष इव आचरतीति । यः । सुक् । वृषस्यति गौः । पुरुष इव
आचरतीति । यः । सुक् । पुरुषस्यति कामातुरा । सूत्रम् ।

सुखादिभ्यो ज्ञापनायां यङ् । सुखं ज्ञापयति सुखायते ।
इति नामधातुप्रक्रिया ।

सुखादिभ्यः । सुखादिभ्यः शब्देभ्यो ज्ञापनायां यङ्प्रत्ययो भवति । सुखं
ज्ञापयतीति । यङ् । ये । सुखायते । सुखायांचक्रे । असुखायिष्ट । इत्यादीनि ।
इति नामधातुप्रक्रिया समाप्ता ।

अथात्मनेपदव्यवस्था ।

अथात्मनेपदव्यवस्था कथ्यते । सूत्रम् ।

निविशादेः । नीत्याद्युपसर्गपूर्वकाद्विशादेर्धातोरात्मनेपदं भ-
वति । निविशते ।

निविशादेः । निपूर्वो विश् आदिर्यस्य स निविशादिः । तस्य निविशादेः
(पं० ए०) । निपूर्वस्य विशादेर्धातोः परस्मैपदिनोऽपि आत्मनेपदं भवति । विश्
प्रवेशने । निपूर्वः । अनेन सूत्रेण आत्मनेपदं भवति । ते इत्यादयः प्रत्यया भवन्ति ।
निविशते । तुदादेरः । अनेनात्र अः प्रत्ययो भवति । सूत्रम् ।

विपराभ्यां जेः । विजयते पराजयते ।

विपराभ्यां । विपराभ्यामुपसर्गाभ्यां परस्य जयतेर्धातोरात्मनेपदं भवति । विजयते । पराजयते । इत्युदाहरणम् । सूत्रम् ।

समो गमादिभ्यः । संगच्छते ।

समः । समुपसर्गात् गमादिभ्यो घातुभ्य आत्मनेपदं भवति । संगच्छते । सूत्रम् ।

गमः परौ सिस्थौ आत्मनेपदे वा कितौ वाच्यौ । लोप-
स्त्वनुदात्तनाम् । संगसीष्ट । लोपो ह्रस्वाज्झसे ।
समगत, समगंस्त । ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु । स-
मृच्छते, संपृच्छते । स्तृ शब्दोपतापयोः । संस्वरते, संस्वृ-
षीष्ट, संस्वरिषीष्ट । समियृते, संशृणुते, संविचे, संविदाते ।
वित्तेरन्तो वा रुद् आति । संविद्रते, संविदते, संपश्यते,
गम ऋच्छ प्रच्छ स्तृ ऋ श्रु विद् दृश एते गमादयः ।

गमः । गमघातोः परौ सिस्थौ वा कितौ वाच्यौ आत्मनेपदे । तस्मादाशि-
षि नकारस्य लोपो वा भवति । संगसीष्ट । संगसीष्ट । लुद् । लोपो ह्रस्वाज्झसे ।
अनेन स्यकारस्य वा लोपः । समगत । समगंस्त । इत्यादीनि रूपाणि । आदिश-
ब्दात् । समृच्छते । संपृच्छते । संशृणुते । समियृते । इत्यादीनि । स्तृ शब्दोपताप-
योः । संस्वरते । अस्येङ् विकल्पः । उः अनेन गुणनिपेधः । संस्वृसीष्ट । संस्वरिषीष्ट ।
संविचे । अंतो वा रुद् आत्मनेपदे । संविद्रते । संविदते । गमादयो मूले
उक्ताः । सूत्रम् ।

आडो दोऽनास्यविहरणे । आङ्पूर्वाद्ददातेरात्मनेपदं भवति
मुखप्रसारणव्यतिरिक्तेऽर्थे । आदत्ते । मुखं व्याददाति ।
अत्र न ।

आडोदोनास्य विहरणे । आडः (प० ए०) दः (प० ए०) अना-
स्यविहरणे (स० ए०) । आस्यस्य मुखस्य विहरणं प्रसारणं आस्यविहरणम् । न
आस्यविहरणमनास्यविहरणं तस्मिन् अनास्यविहरणे । आङ्पूर्वात् ददातेर्धातोरा-
त्मनेपदं भवति मुखप्रसारणव्यतिरिक्तेऽर्थे । आदत्ते । मुखप्रसारणे तु । मुखं व्याद-
दाति । अत्रात्मनेपदं न भवति । सूत्रम् ।

क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च । अनुसंपरिभ्यः क्रीडतेरात्मनेपदं स्यात् ।
क्रीड विहारे शब्दे च । अनुक्रीडते संक्रीडते परिक्रीडते ।
शब्दे तु न । संक्रीडति चक्रम् ।

क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च । क्रीडः (ष० ए०) । अनुसंपरिभ्यः (पं. व.)
च (ष० ए०) अव्ययम् । अनुसंपरिभ्य उपसर्गेभ्यः क्रीड विहारे इत्यस्य
धातोरात्मनेपदं भवति । क्रीड विहारे शब्दे च । अनुक्रीडते । संक्रीडते । परि-
क्रीडते । इत्युदाहरणानि । शब्दे तु नात्मनेपदं भवति । संक्रीडति चक्रम् । अत्र
न भवति । सूत्रम् ।

समवप्रोपविभ्यः स्थः । एभ्यस्तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति । सं-
तिष्ठते, अवतिष्ठते, प्रतिष्ठते, उपतिष्ठते, वितिष्ठते ।

समवप्रोपविभ्यः स्थः । समवप्रोपविभ्यः (पं० व०) । स्थः (ष. ए.) ।
सम् अच् प्र उप वि एभ्य उपसर्गेभ्यः ष्टा गतिनिवृत्तौ इत्यस्य धातोरा-
त्मनेपदं भवति । संतिष्ठते । अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते । उपतिष्ठते । वितिष्ठते । इत्युदाह-
रणानि । सूत्रम् ।

आडो यमहनः । आड्परयोर्यमहनोरात्मनेपदं भवति ।
आयच्छते, आहते ।

आडो यमहनः । आडः (ष० ए०) यमहनः (ष० ए०) आड्पर-
योर्यमहनोर्धातोरात्मनेपदं भवति । आयच्छते । आहते । सूत्रम् ।

अकर्मकयोरात्माङ्गकर्मकयोर्वा । आयच्छते पाणिम् । आ-
हते शिरः । अन्यथा परशिर आयच्छति । शत्रुमाहन्ति ।

अकर्मकयोः । अकर्मकयोरात्माङ्गकर्मयोर्यमहनोर्वा आत्मनेपदं भवति । आ-
यच्छते रूपाणि । आहते स्वशिरः । अन्यथा परशिर आयच्छति । शत्रुमाहन्ति सूत्रम् ।

हन्तेरात्मनेपदे सिः किद्वाच्यः । नो लोपः । आहते ।
लोपस्त्वनुदात्तनाम् । हन्तेः स्याशीर्यादाद्योर्वधादेशे आति
वा । अवधिष्ट ।

हन्ते० । हन्तेर्धातोरात्मनेपदे सिः किद्वाच्यः । लोपः । अनेन नकारलोपः । आ-
हत । हन्तेः स्याशीर्यादाद्योर्वधादेशे आत्मनेपदे वा भवति । अवधिष्ट । इत्यादीनि ।
सूत्रम् ।

उद्विभ्यां तपः । उद्विभ्यां परस्याकर्मकस्यात्माङ्गकर्मकस्य
वा तपतेरात्मनेपदं भवति । उत्तपते वितपते पाणिम् ।
अन्यथा महीं वितपत्यर्कः ।

उद्विभ्यां तपः । उद्विभ्यां (पं० द्वि०) तपः (ष० ए०) उत् वि
हताभ्यामुपसर्गाभ्यां तपतेरकर्मकस्य आत्माङ्गकर्मकस्य च आत्मनेपदं भवति ।
उत्तपते वितपते स्वपाणिम् । अन्यथा महीं वितपत्यर्कः । अत्र न भवति । सूत्रम् ।

उदश्वरस्त्यागे । उत्पूर्वाच्चरतेस्त्यागेऽर्थे आत्मनेपदं भव-
ति । धर्ममुच्चरते । त्यजतीत्यर्थः । त्यागे किम् । म-
न्त्रमुच्चरति ।

उदश्वरस्त्यागे । उदः (पं० ए०) चरः (ष० ए०) त्यागे (स० ए०)
उदुपसर्गपूर्वस्य चरतेर्घातोस्त्यागेऽर्थे आत्मनेपदं भवति । धर्ममुच्चरते त्यजति इत्य-
र्थः । त्यागाभावे मंत्रमुच्चरति । सूत्रम् ।

समस्तृतीयायुक्ताच्च । संपूर्वाच्चरतेस्तृतीयान्तेन पदेन यु-
क्तादात्मनेपदं भवति । अश्वेन संचरते ।

समस्तृतीयायुक्तात् । समः (पं० ए०) तृतीयायुक्तात् (पं० ए०)
संपूर्वाच्चरधातोस्तृतीयातोपपदयुक्तात् आत्मनेपदं भवति । चर गतिभक्षणयोः ।
संपूर्वस्यास्य आत्मनेपदं । संचरते अश्वेन । अश्वेन इति तृतीयांतमुपपदम् ।
अन्यथा संचरति अश्वः अत्र न भवति । सूत्रम् ।

व्यवपरिभ्यः क्रीजः । एभ्यः क्रीणातेरात्मनेपदं भवति ।

विक्रीणीते, अवक्रीणीते, परिक्रीणीते ।

व्यवपरिभ्यः । (पं० ब०) क्रीजः (ष० ए०) वि अव परि एभ्य उप-
सर्गेभ्यः हुक्रीञ्धातोरात्मनेपदं भवति । उदाहरणानि । विक्रीणीते । अवक्रीणीते ।
परिक्रीणीते । शप उपालम्भे । आक्रोशे च । सूत्रम् ।

शप उपालम्भे । उपालम्भेऽर्थे शपतेरात्मनेपदं भवति ।
वाचा शरीरस्पर्शनमुपालम्भः । विप्राय शपते । विप्रशरीरं
स्पृशति, शपथं करोतीत्यर्थः । उपालम्भे किम् । दुष्टं श-
पति । शापं ददातीत्यर्थः ।

उपालम्भेऽर्थे शपथकरणेऽर्थे शपघातोरात्मनेपदं भवति ।
वाचा शरीरस्पर्शनमुपालम्भः । विष्णोः शपते । शपथं करोति इत्यर्थः । सत्यमेत-
दिति कथयति । उपालम्भे किं । दुष्टं शपति । शपं ददाति । अत्रात्मने पदं न
भवति । शत्रुं शपति । आक्रोशति इत्यर्थः । सूत्रम् ।

ज्ञाश्रुस्मृदृशां सान्तानामात् । सप्रत्ययान्तानामेषामात्म-
नेपदं भवति । यः से । जिज्ञासते, शुश्रूषते, सुस्मूर्षते,
दिदृक्षते ।

ज्ञाश्रुस्मृदृशां सांतानामात् । सप्रत्ययांतानामेतेषां धातूनां आत्मनेपदं
भवति । तेषां साधनं तु पूर्वं कृतम् । सः प्रत्ययः । यः से । इत्यादि । जिज्ञासते ।
शुश्रूषते । सुस्मूर्षते । दिदृक्षते । इत्यादीन्युदाहरणानि । सूत्रम् ।

अनुपसर्गाज्जातातेरात्मगामिनि फले आत्मनेपदं वाच्यम् ।
गां जानीते ।

अनुपसर्गात् । जानातेर्धातोरात्मगामिनि क्रियाफले सति आत्मनेपदं वाच्य-
म् । अनेनात्मनेपदम् । गां जानीते इत्युदाहरणम् । सूत्रम् ।

कर्मव्यतिहारेऽन्यत्र हिंसादेरात् । कर्मव्यतिहारेऽर्थे वाच्ये
हिंसार्थान्गत्यर्थान्पठजल्पहसान् विहाय इतरेतरान्योन्यपर-
स्परपदाभावे सर्वेभ्यो धातुभ्य आत्मनेपदं भवति । परस्पर-
मेकक्रियाकरणं कर्मव्यतिहारः । श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः ।
श्रद्धा व्यतिभवते । परस्परं भवतीत्यर्थः । व्यतिस्ते ।
विवदन्ते वादिनः । अन्यत्रेति किम् । व्यतिगन्ति, व्यति-
गच्छन्ति, व्यतिपठन्ति, व्यतिजल्पन्ति, व्यतिहसन्ति । इ-
तरेतरं परस्परं अन्योन्यं वा व्यतिलुनन्ति ।

कर्मव्यतिहारेऽन्यत्र हिंसादेरात् । कर्मव्यतिहारे (स० ए०) कर्मणो
व्यतिहारः । विनिमयः । पराभवतो वा कर्मव्यतिहारः । तस्मिन् कर्मव्यतिहारे । अन्य-
त्र हिंसादेः । आत् कर्मव्यतिहारेऽर्थे वाच्यमाने सति हिंसार्थान् गत्यर्थान् धा-
तून् पठजल्पहसान् विहाय इतरेतरान्योन्यपरस्परपदाभावेऽपि सर्वेभ्यो धातुभ्य

आत्मनेपदं भवति । परस्परमेकक्रियाकरणं कर्मव्यतिहारः । श्रद्धा आस्तिक्य-
बुद्धिः । श्रद्धा व्यतिभवते परस्परं भवति इत्यर्थः । अस् भुवि । व्यतिस्ते । विवदंते
वादिनः । इत्युदाहरणानि ज्ञातव्यानि । अन्यत्रेति किं । व्यतिघ्नति । व्यतिगच्छति ।
व्यतिपठति । व्यतिजल्पति । व्यतिहसति । एतेषु आत्मनेपदं न भवति । सूत्रे-
निषेधात् । इतरेतरम् अन्योन्यं परस्परं व्यतिलुनति । इत्यत्रापि आत्मने-
पदं न भवति । सूत्रम् ।

भुजो भोजने आत्मनेपदं वाच्यम् । भुङ्क्ते ओदनम् । भु-
नक्ति महीं नृपः । इत्यात्मनेपदव्यवस्थाप्रक्रिया ।

भुजो भोजने । भुज पालनाभ्यवहारयोः । अस्य भोजनेऽर्थे आत्मनेपदं भव-
ति । उदाहरणम् । देवदत्त ओदनं भुङ्क्ते । भोजनाभावे तु भुनक्ति महीं नृपः । अ-
त्रात्मनेपदं न भवति । इत्यात्मनेपदव्यवस्थाप्रक्रिया समाप्ता ।

अथ भावकर्मणोर्यकि प्रक्रिया ।

अथ भावकर्मणोर्यकि प्रक्रिया कथ्यते । भावश्च कर्म च भावकर्मणी
तयोः भावकर्मणोः । बालबोधनार्थमिदं समाससूत्रम् ।

यक् चतुर्षु । घातोर्भावे कर्मणि च यक् प्रत्ययो भवति च-
तुर्षु पूर्वोक्तेषु परतः । ककारो गुणप्रतिषेधार्थः ।

यक् चतुर्षु । यक् (प्र० ए०) चतुर्षु (स० ब०) घातोर्भावे कर्मणि
च चतुर्षु पूर्वोक्तेषु तिबादिषु परेषु यक्प्रत्ययो भवति । ककारो गुणप्रतिषेधार्थः ।
अयकि इति सूत्रविशेषणार्थः । अनेन घातोर्यक् । यकि सति पदनियममाह ।

आद् भुवि कर्मणि । अकर्मकेभ्यो भुवि भावे सकर्मके-
भ्यश्च कर्मण्यात्मनेपदं भवति । ये कर्मनिरपेक्षां क्रियामाहुस्ते

अकर्मकाः । भूएध्आसूशीङ्प्रभृतयः । तदुक्तम् ।

आद् भुवि कर्मणि । आत् (प्र० ए०) भुवि (स० ए०) कर्मणि
(स० ए०) । अकर्मकेभ्यो न विद्यते कर्म येषां ते अकर्मकाः तेभ्यः अकर्मकेभ्यो
धातुभ्यो भुवि भावोक्तौ ।

लज्जासत्तास्थितिजागरणं वृद्धिक्षयभयजीवितम-
रणम् ॥ शयनक्रीडासुचिदीप्त्यर्थं धातुगणं तमक-
र्मकमाहुः ॥ १ ॥

भावस्यैकत्वादेकवचनमेव भवति प्रथमपुरुषस्य । भूयते, भ-
विता, भूयेत, भूयताम्, अभूयत, बभूवे ।

अकर्मका लज्जासत्ताद्यर्थवाचकाः । तथा सकर्मकेभ्यो धातुभ्य आ-
त्पनेपदं भवति । अयं भावः । भावोक्तौ तृतीयांतः कर्त्ता । अकर्मकधातोः आत्मनेपदं भवति ।
दशानामपि विभक्तीनां प्रथमपुरुषैकवचनम् । कर्मोक्तौ च तृतीयांतः कर्त्ता, प्रथमांतं कर्म ।
क्रियायाश्चात्मनेपदं भवति । विभक्तिचतुष्टयेऽपि यक्प्रत्ययांतमेव । कर्मण एकवचने सति
क्रियाया एकवचनं । कर्मणो द्विवचने सति क्रियाया द्विवचनम् । कर्मणो बहुवचने सति
क्रियाया बहुवचनं भवति । इति ज्ञातव्यम् । कर्त्तरि प्रथमा यत्र द्वितीया तत्र कर्मणि ।
धातोरुभे पदे स्यातामेतत् कर्त्तृक्लिङ्गणम् । कर्त्तरि तृतीया यत्र प्रथमा तत्र कर्मणि ।
यक्प्रत्ययांतं विज्ञेयं धातोश्चात्रात्मनेपदम् । भावे कर्त्ता तृतीयांतः कर्म चात्र भवेन्नहि ।
क्रियायाश्चैकवचनं भवेच्चक्यात्मनेपदम् । अथाकर्मकान् धातूनाह । ये कर्मैति । ये
धातवः कर्मवाँछारहितां क्रियां कथयंति । ते अकर्मकाः । ते धातवो लज्जासत्ता० ।
अनेन श्लोकेन कथिताः । ततोऽन्येपि ज्ञातव्याः । भावस्तु एक एव । भावलक्षणमा-
ह । धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते । ततो भावस्यैकत्वात्प्रथमपुरुषस्य
एकवचनमेव भवति । भू सत्तायां । ते आदयः प्रत्यया भवंति । यक् चतुर्षु अनेन
यक्प्रत्ययो भवति । भूयते । भूयेते । भूयंते । इत्यादीनि रूपाणि भवंति । भूयेत ।
भूयेयतां । भूयेरन् । भूयतां । भूयेतां । भूयंतां । दिवादावद् । अभूयत । अभूयेतां ।
अभूयंत । भवता भूयते । इत्युदाहरणम् । लिट्लकारे तु पूर्ववत्साधनं कार्यम् । बभूवे
इत्यादीनि रूपाणि भवंति । सूत्रम् ।

स्वरान्तानां ह्रस्वग्रहदृशां च भावकर्मणोः सिसतासीस्यपा-
मिट् वा इण्वह्रक्तव्यः । वाशब्दात्सेटां धातूनां नित्यमिट्
स विकल्पेन णित् । अनिटां धातूनां विकल्पेन इट् स
नित्यं णित् । एवं च ह्रस्वशोरनिटोर्वा इट् स च नित्यं
णित् । ग्रहधातुस्तु सेट् । ततः परो नित्यमिट् स च वा
णित् । णित्त्वाद्दृष्टिः । भाविषीष्ट । णित्त्वाभावे भविषीष्ट ।
भाविता भविता, भाविष्यते-भविष्यते, अभविष्यत-
अभविष्यत ।

स्वरांतानां । स्वरांतानां धातूनां हन्ग्रहदशां च धातूनां भावकर्मणोः सित-
तासीस्यपामिद् वा इण्वद्वक्तव्यः । वाग्रहणात्सेटां धातूनां नित्यमिद् स विकल्पेन
णित् । अनिटां धातूनां विकल्पेन इद् भवति स नित्यं णिद् भवति । अन्यद् व्या-
ख्यानं मूले कृतम् । तत्सुगममेव । लिङ् । अनेन इद् । स णिद् वा भवति । णिच्चाद्
वृद्धिः ' धातोर्नामिनः ' अनेन सूत्रेण । भाविषीष्ट । णिद्भावपक्षे । गुणः । ओअद् ।
भविषीष्ट । इत्यादीनि भवंति । भाविता । भावितारौ । भावितारः । णिच्चाभावपक्षे ।
गुणः । भविता । भवितारौ । भवितारः । भाविष्यते । भाविष्येते । भाविष्यंते ।
इत्यादीनि । दिवादावद् । अभाविष्यत । अभाविष्येताम् । अभाविष्यंत । अभवि-
ष्यत । अभविष्येतां । अभविष्यंत । लुङ्लकारे । सूत्रम् ।

इण् तन्यकर्त्तरि । धातोस्तनि परे भावे कर्मणि च इण् प्र-
त्ययौ भवति । सेरपवादः । णो वृद्ध्यर्थः । लोपः ।

इण् तन्यकर्त्तरि । इण् (प्र० ए०) तनि (स० ए०) अरुत्तरि
(स० ए०) धातोस्तनि परे । अकर्त्तरि भावे लोपः कर्मणि च । इण्प्रत्ययो
भवति । भूते सिः । अस्यापवादोयम् । णिच्चाद् वृद्धिः । धातोर्नामिनः । अनेन सू-
त्रेण । णकारस्तु वृद्ध्यर्थः । सूत्रम् ।

इण्संयोगे तनो लोपो भवति । अभावि । अकर्मकोऽपि
कदाचित् सकर्मकतामनुभवति । उक्तं च ।

इण्संयोगे । इणः संयोगे सति तनः प्रत्ययस्य लोपो भवति । अनेन तनो
लोपः । दिवादावद् । अभावि । अभाविषातां । अभविषातां । अभाविषत । अभवि-
षत । इत्यादीनि रूपाणि भवंति । तानि सुगमान्येव अनेनैव प्रकारेण साध्यानि ।
विकल्पेन णिच्चाद् वृद्धिविकल्पः । अकर्मकोऽपि धातुः कदाचिदुपसर्गबलात् सक-
र्मकतामनुभवति । उक्तं च ।

उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ॥

विहाराहारसंहारप्रतिहारप्रहारवद् ॥

धात्वर्थं बोधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्तते ॥

विशिनष्टि तमेवार्थमुपसर्गगतिस्त्रिधा ॥

सुखमनुभूयते स्वामिना । अन्वभावि भवो भवता । अन्व-
भाविषाताम्-अन्वभविषाताम् अन्वभाविषत अन्वभविषत ।

उपसर्गेण्येति । उपसर्गेण धातोरर्थोऽन्यत्र नीयते । अन्यस्मिन्नर्थे प्राप्यत इ-
त्यर्थः । उदाहरणानि उत्तरार्द्धे संति । अन्योऽपि श्लोकोऽस्ति । कश्चिदुपसर्गो धातो-
रर्थं बाधते । कश्चिदुपसर्गो धातोरर्थमनुवर्त्तते । कश्चिदुपसर्गस्तमेवार्थं विशिनष्टि ।
अनया रीत्योपसर्गोणां त्रिधा गतिरस्ति । भूसत्तायां अयं धानुर्यद्यपि अकर्मकः त-
थापि यदानुपूर्वः तदा सकर्मकः । उदाहरणम् । सुखमनुभूयते स्वामिना । अन्वमा-
वि भवो भवता । इदमप्युदाहरणम् । शीङ् स्वप्ने । यक् चतुर्षु । अनेनास्य यक्पत्ययः।
शीयते । इति स्थिते । सूत्रम् ।

शीङो यङ् किति डिति ये वक्तव्यः। शय्यते, शिष्ये, शायिषीष्ट,
शयिषीष्ट, अशायि । अन्वशायि अन्वशायिषाताम् अन्व-
शयिषाताम् अन्वशायिषत-अन्वशयिषत । ये कर्मसापेक्षां
क्रियामाहुस्ते सकर्मकाः । अयकि । घटः क्रियते देवदत्तेन ।
त्वं दुःखी क्रियसे रागैः । विरागैः सुरूपहं क्रिये । चक्रे,
कारिषीष्ट कृषीष्ट, कारिता-कर्ता, कारिष्यते, करिष्यते,
अकारिष्यत-अकरिष्यत । अकारि अकारिषाताम् अकृषा-
ताम् अकारिषत-अकृषत । चिञ् चयने । चीयते, चिच्ये,
चायिषीष्ट-चेषीष्ट, चायिता-चेता, चायिष्यते-चेष्यते, अचा-
यिष्यत अचेष्यत । अचायि अचायिषाताम् अचेषाताम् ।
दादेरिः । दीयते । ददे ददाते ददिरे ।

शीङो यङ् । शीङ्ः (ष० ए०) अयङ् (प्र० ए०) शीङ्धातोः यकि
परे सति अयङ्देशो भवति । ङकारोऽप्यदेशार्थः । तेनेकारस्य भवति । अकार
उच्चारणार्थः । शय्यते शूद्रेण । केचिदाचार्याः इदं सूत्रं न पठन्ति । किंतु ।
शीङ्ः सर्वत्र गुणो भवति । अनेन कित्यपि गुणः । क्वचित्स्वरवद् यकारः अनेन
यकारस्य स्वरत्वात् णअप् । शय्यते । शय्येते । शय्यंते । शय्येत । शय्येयातां ।
शय्येरन् । शय्यतां । शय्येतां । शय्यंतां । दिवादावद् । अशय्यत । अशय्येतां ।
अशय्यंत । इत्यादीनि रूपानि भवन्ति । लिट्लकारे । द्विश्च । नुधातोः । ह्रस्वः । अ-
नेन पूर्वस्य ह्रस्वो भवति । शिष्ये । शिष्याते । शिष्येरे । इत्यादीनि । स्वरांता०
अनेनेद् । इटो वा णित्त्वम् । धातोर्नामिनः । अनेन वृद्धिः । ऐ आय् । शायिषीष्ट ।
णित्त्वाभावपक्षे गुणः । ए अय् । शयिषीष्ट । एवं सर्वत्र वा णित्त्वं ज्ञेयमस्य धातोः ।

शायिता । शयिता । शायिष्यते । शयिष्यते । दिवादावद् । अशायिष्यत । अशायि-
 ष्यत । लुङ्लकारे । इण्तन्यकर्त्तरि अनेन इण् । वृद्धिः । अशायि । अशायिषा-
 तां । अशायिषातां । अशायिषत । अशायिषत । यदा । अनुपूर्वोऽयं तदा । अन्वशा-
 यि । इत्यादीनि भवन्ति । सकर्मकधातुलक्षणमाह । ये कर्मसापेक्षां० । ये धातवः कर्म-
 सापेक्षां क्रियामाहुस्ते धातवः सकर्मका ज्ञेयाः करोत्यादयः । डुकृञ् करणे अस्य
 धातोः यक् चतुर्थु अनेन यक् । अयकि । अनेन ऋकारस्य रिः । क्रियते । क्रिये-
 त । क्रियतां । अक्रियत । लिङ्लकारे । द्विश्च । रः । कुहोश्चुः । ऋरं । चक्रे । च-
 क्राते । चक्रिरे । इत्यादीनि । स्वरांता अनेन इट् । अयं धातुरनिट् । तस्माद् वि-
 कल्पेन इट् । नित्यं णित् । ईटो णिच्चात् धातोर्नामिनः अनेन वृद्धिः । कारिषीष्ट ।
 इडभावे । नुः अनेन गुणनिषेधः । षत्वं । कृषीष्ट । कारिता । कारितारौ । कारि-
 तारः । इडभावे । गुणः । कर्त्ता । कर्त्तारौ । कर्त्तारः । कारिष्यते । कारिष्येते ।
 कारिष्यन्ते । णिच्चाभावपक्षे । हनृतः स्यपः । अनेन इट् । गुणः । करिष्यते । करि-
 ष्येते । करिष्यन्ते । अकारिष्यत । अकारिष्येतां । अकारिष्यन्त । णिच्चाभावपक्षे ।
 अकरिष्यत । अकरिष्येतां । अकरिष्यन्त । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । लुङ्लकारे ।
 इण् तन्यकर्त्तरि । धातोर्नामिनः । लोपः । अनेन तनो लोपः । अकारि । अकारिषा-
 ताम् । अकृषाताम् । अकारिषत । अकृषत । इत्यादीनि । देवदत्तेन त्वं सुखी क्रियसे ।
 रोगैस्त्वं दुःखी क्रियसे । विरागैः सुख्यहं क्रिये । चिञ् चयने । यक् चतुर्थु अनेन
 यक्प्रत्ययः । ये अनेन दीर्घः । चीयते । चीयेते । चीयन्ते । चीयेत । चीयेयातां ।
 चीयेरन् । चीयतां । चीयेतां । चीयन्तां । दिवादावद् । अचीयत । अचीयेतां ।
 अचीयन्त । लिट् । द्विश्च । नुधातोः । चिच्ये । चिच्याते । चिच्यिरे । स्वरांतानां०
 अनेन इट् । णिच्चात् वृद्धिः । धातोर्नामिनः । अनेन । ऐ आय् । चायिषीष्ट । इड-
 भावपक्षे । गुणः । चेपीष्ट । चायिता । चेता । चायिष्यते । चायिष्येते । चायिष्यन्ते ।
 इडभावपक्षे । चेष्णते । चेष्णते । चेष्णन्ते । दिवादावद् । अचायिष्यत । अचायिष्ये-
 ताम् । अचायिष्यन्त । इडभावपक्षे । अचेष्णन्त । लुङ्लकारे । इण् । वृद्धिः । तनो
 लोपः । दिवादावद् । अचायिषातां । इडभावपक्षे । अचेषातां । अचायिषत । अचे-
 षत । इत्यादीनि । दा दाने । यक् चतुर्थु । अनेन यक् । दादेरिः अनेन इकारः । ये ।
 अनेन दीर्घः । दीयते । दीयेते । दीयन्ते । दीयेत । दीयेयातां । दीयेरन् । दीयतां ।
 दीयेतां । दीयन्ताम् । दिवादावद् । अदीयत । अदीयेतां । अदीयन्त । लिट् । द्विश्च ।
 ह्रस्वः । आतोऽनपि । ददे । ददाते । ददिरे । दासीष्ट । इति स्थिते । स्वरांतानां०
 अनेन इट् । इटो णिच् । सूत्रम् ।

आतो युक् । आकारान्ताद्धातोर्युगागमो भवति जिति च

परे । दायिषीष्ट-दासीष्ट, दायिता दाता, दायिष्यते-दास्यते ।
अदायि अदायिषाताम् । दाधास्थामित्त्वम् । अदिषाताम् ।
धीयते, अधायि, अधायिषाताम् । अधिषाताम् । स्थीयते,
अस्थायि । स्तूयते, तुष्टुवे, अस्ताविं अस्ताविषाताम्-अ-
स्तोषाताम् हरिहरौ भक्तेन । हन्यते । हनो षे । जप्ते, घा-
निषीष्ट, हंसीष्ट ।

आतो युक् । आतः (पं० ए०) युक् (प्र० ए०) आकारांताद्धातोर्धु-
गागमो भवति ऋति णिति च परे । अनेन युक् । उकार उच्चारणार्थः । ककारः
कित्कार्यार्थः । दायिषीष्ट । इडभावपक्षे । दासीष्ट । दायिता । दायितारौ । दायिता-
रः । इडभावपक्षे । दाता । दातारौ । दातारः । दायिष्यते । दास्यते । दिवादावट् ।
अदायिष्यत । अदायिष्यतां । अदायिष्यन्त । इडभावपक्षे । अदास्यत । अदास्येतां ।
अदास्यन्त । लुङ् । इण् । युक् । तनो लोपः । अदायि । अदायिषातां । दाधास्थां ।
अनेन इडभावपक्षे इकारः । अदिषातां । अदायिषत । अदिषत । इत्यादीनि । डु-
धाब् धारणपोषणयोः । यक् चतुर्षु । अनेन यक् । दादेरिः । अनेनाकारस्य इकारः ।
ये । अनेन पूर्वस्य दीर्घः । धीयते । धीयेत । धीयतां । अधीयत । इत्यादीनि भव-
न्ति । लिट्कारे । द्विञ्च । ह्रस्वः । झपानां । आतोऽनपि । अनेनाकारलोपः । इधे ।
दधाते । दधिरे । स्वरांतानां । इटो णिच्चम् । आतो युक् । षत्वम् । घायिषीष्ट ।
इडभावे । धासीष्ट । धायिता । धाता । धायिष्यते । धास्यते । दिवादावट् । अधा-
यिष्यत । अधास्यत । लुङ्कारे । इण् । युक् । तनो लोपः । अधायि । अधायि-
षातां । इडभावपक्षे । दाधास्थां । अधिषातां । अधायिषत । अधिषत । इत्यादीनि ।
ष्ठा गतिनिवृत्तौ । षत्वम् । यक् । दादेरिः । ये । स्थीयते । स्थीयेत । स्थीयतां ।
अस्थीयत । लिट्कारे तु साधनं पूर्ववत् । तस्थौ । तस्थुः । स्वरांतानां ।
आतो युक् । स्थायिषीष्ट । इडभावे । स्थासीष्ट । स्थायिता । स्थाता । स्थायिष्य-
ते । स्थास्यते । अस्थायिष्यत । अस्थायस्यत । लुङ्कारे । इण् । युक् । तनो
लोपः । अस्थायि । अस्थायिषातां । इडभावे । दाधास्थां । अनेनेत्वम् । अस्थिषा-
तां । इत्यादीनि । ष्टुञ् स्तुतौ । सत्वम् । यक् । ये । स्तूयते । स्तूयेत । स्तूयताम् ।
अस्तूयत । इत्यादीनि । लिट्कारे । द्वित्वादिकम् । अन्यत्साधनं पूर्ववत् । तुष्टुवे ।
तुष्टुवाते । तुष्टुविरे । स्वरांतानां० । अनेनेट् । इटो णिच्चम् । वृद्धिः । स्ताविषीष्ट ।
इडभावपक्षे गुणः । षत्वम् । स्तोपीष्ट । स्ताविष्यते । स्तोष्यते । अस्ताविष्यत ।
अस्तोष्यत । लुङ्कारे । इण् । वृद्धिः । तनो लोपः । अस्तावि । अस्ताविषाताम् ।

इडभावपक्षे । अस्तोपानां । इत्यादीनि । हन् हिंसागतयोः । यक् । हन्ये । हन्येन । हन्यतां । अहन्यत । ङिङ्ङकारे । द्वित्वम् । कुहांश्रुः । गमां स्वरे । हनो षे । जङ् । जङ्गते । जङ्गिरे । इत्यादीनि । स्वरांतानां । हनो षे । घानिपीष्ट । इडभावपक्षे । नश्चा० । हंसीष्ट । सूत्रम् ।

हन्तेः स्याशीर्यादाद्योर्वधादेशो वक्तव्यः जाति वा । वधि-
पीष्ट, घानिता हन्ता, घानिष्यते-हनिष्यते, अघानिष्यत-
अहनिष्यत, अघानि अघानिपाताम् ।

हन्तेः । हन्तेर्धातोः स्याशीर्यादाद्योर्वधादेशो वक्तव्यः । आत्मनेपदे वा भवति । जनिवन्धोः । अनेन वृद्धिनिषेधः । वधिपीष्ट । घानिता । नश्चा० हन्ता । घानिष्यते । हनृतः । हनिष्यते । अघानिष्यत । अहनिष्यत । ङिङ्ङकारे । इण् । हनोऽङ् । अन् उपधायाः । अघानि । अत्र हनो घन् । अनेन घडादंशो न भवति । तत्र सूत्रे इणिति-
षेधः । अघानिपातां । सूत्रम् ।

हन आत्मनेपदे सिः किङ्गाच्चः । लोपस्त्वनुदात्तनाम् ।
अहसातां अघानिपत-अहसत । अवधि अवधिपाताम् ।
ग्रहां कृति च । गृह्यते, जगृहे, ग्राहिपीष्ट । ईटो ग्रहाम् ।
ग्रहीपीष्ट, ग्राहिता-ग्रहीता ग्राहिष्यते-ग्रहीष्यते, अग्राहि-
ष्यत, अग्राहि अग्राहिपातां अग्रहीपाताम् । दृश्यते, द-
दृशे, दृशिपीष्ट-दृक्षीष्ट, दृशिता-दृष्टा, दृशिष्यते-दृक्ष्यते, अ-
दृशि अदृशिपातां-अदृक्षाताम् । डुपचप् पाके । पच्यते,
पेचे, पक्षीष्ट, पक्ता, पक्ष्यते, अपक्ष्यत, अपाचि अपक्षाताम् ।

हनः । हनो धातोरात्मनेपदे सिः प्रत्ययः किङ्गाच्चः । लोपः । अनेनेकारलोपः ।
अहसातां । अघानिपत । अहसत । इत्यादीनि । हंनः । अनेन वा वधादेशः । वृद्धिनि-
षेधः । अवधि अवधियानां । अवधिषत । अवधिष्ठाः । इत्यादीनि कृपाणि भवन्ति ।
ग्रह उपादाने । यक् चतुष्टु । अनेन यक्प्रत्ययः । ग्रहांकृति च । अनेन मंत्रमारणम् ।
गृह्यते । गृह्येन । गृह्यतां । दिवादावट्ट । अगृह्येन । ङिङ्ङकारे । मंत्रमारणम् । ततो-
द्वित्वम् । रः । कुहांश्रुः । जष्टे । जष्टहाने । जष्टिरे । इत्यादीनि । म्वरांतानां ।
अनेन इट् । इटो णिच्त्वम् । अत उपधायाः अनेन वृद्धिः । ग्राहिपीष्ट । इटोऽग्रहां ।
अनेन इट् इकारो भवति । ग्राहीपीष्ट । ग्राहिता । अत्र दीर्घो न भवति । अनिष्ट-

त्वाद् । ग्रहीता । ग्राहिष्यते । ग्रहीष्यते । दिवादावद् । अग्राहिष्यत । अग्रहीष्यत । इत्यादीनि । लुङ्लकारे । इण् । वृद्धिः । तनोलोपः । अग्राहि । अग्राहिषातां । अग्रहीषातां । अग्राहिषत । अग्रहीषत । इत्यादीनि भवन्ति । दृशिर् प्रक्षणे । यक् चतुर्षु । अनेन यक् । दृश्यते । दृश्यते । दृश्यते । इत्यादीनि । दृश्येत । दृश्यतां । अदृश्यत । इत्यादीनि । लिट्लकारे । द्विश्च । रः । ददृशे । ददृशाते । ददृशिरे । स्वरांतानां अनेन इट् । इटो णिच्त्वम् । णिच्त्वाद् वृद्धेरप्राप्तत्वाद् गुणः । दर्शिषीष्ट । इड्भावपक्षे । छशष अनेन षत्वम् । षढोः कः से । षत्वम् । कषसंयोगे । सिस्वोः । अनेन गुणनिषेधः । दृक्षीष्ट । अन्यानि सुगमानि । दर्शिता । इड्भावे षत्वम् । गुणः रारोहसे । द्रष्टा । दर्शिष्यते । द्रक्ष्यते । दिवादावद् । अदर्शिष्यत । अद्रक्ष्यत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । लुङ्लकारे इण् । गुणः । तनोलोपः । अदर्शि । अदर्शिषातां । इड्भावपक्षे 'सिस्वोः' अनेन गुणनिषेधः । षत्वम् । अदृक्षातां । अदर्शिषत । अदृक्षत । इत्यादीनि भवन्ति । डुपचष् पाके । यक् चतुर्षु । अनेन यक् । पच्यते । पच्येत । पच्यतां । दिवादावद् । अपच्यत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति, तानि सुगमानीति । लिट्लकारे । द्विश्च । पूर्वस्य । 'लोपः पचां' अनेनैत्वपूर्वलोपौ भवतः । पेचे । पेचाते । पेचिरे । इत्यादीनि । चोः कुः । षत्वम् । कषसंयोगेक्षः । पक्षीष्ट । चोः कुः । पक्ता । पक्कारौ । पक्कारः । पक्ष्यते । अपक्ष्यत । लुङ्लकारे । इण् । अत उपधायाः । अनेन वृद्धिः । तनोलोपः । अपाचि । अपक्षातां । अपक्षत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । तनु विस्तारे । यक् चतुर्षु । अनेन यक् । सूत्रम् ।

तनोतेर्नो वा । तनोतेर्नकारस्य वा आकारो भवति यकि परे । तायते, तन्यते, तेने, अतानि अतानिषातां-अतनिषाताम् । भञ्जो आमर्दने । नो लोपः । भञ्ज्यते । अकिच्त्वात् बभञ्जे, भङ्क्षीष्ट, भङ्क्षा, भङ्क्ष्यते ।

तनोतेर्नोवा । तनोतेः (ष. ए.) नः (ष. ए.) वा (म. ए.) अव्ययम् । तनोतेर्धोतोर्नकारस्य वा आकारो भवति यक्प्रत्यये परे सति । सवर्णे । तायते । तायत । तायताम् । अतायत । आत्वाभावपक्षे । तन्यते । तन्येत । तन्यतां । अतन्यत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । लिट्लकारे । द्विश्च । पूर्वस्य । लोपः पचां । अनेनैत्वपूर्वलोपौ भवतः । तेने । तेनाते । तेनिरे । इत्यादीनि । स्वरांतानां । अस्य सूत्रस्य व्याख्यानात् । इट् । वा णिस् । तानिता । अत उपधायाः । अनेन वृद्धिः । णिच्त्वाभावपक्षे । तनिता । तानिष्यते । तनिष्यते । दिवादावद् । अतानिष्यत । अतनिष्यत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । लुङ्लकारे । इण् । वृद्धिः । तनो लोपः । दि-

बादावद् । अतानि । अतानिषातां । अतनिषातां । अतानिषत । अतनिषत । इत्यादीनि रूपानि भवन्ति । भंजो आमर्दने । यक् चतुर्षु । अनेन यक् । नलोपः । अनेन नकारस्य लोपः । भज्यते । भज्येत । भज्यतां । दिबादावद् । अभक्ष्यत । लिङ्लकारे । अक्किच्चात् नकारस्य लोपो न भवति । द्वित्वादिकं कार्यं । झपानां । पूर्वस्य । बभंजे । बभंजाते । बभंजिरे । इत्यादीनि । भञ्जीष्ट । इति स्थिते । चोः कुः । स्वसे० । षत्वम् । कषसंयोगे क्षः । भंजीष्ट । चोः कुः । स्वसे० । भंक्ता । भंक्ष्यते । दिबादावद् । अभंक्ष्यत । लुङ्लकारे । इण्तन्य० अनेन इण् । सूत्रम् ।

भञ्जेरिणि वा नलोपो वाच्यः । अभञ्जि-अभञ्जि । शम उपशमे । शम्यते मुनिना । धातोः प्रेरणे । मितं ह्रस्वः । जेः । शम्यते मोहो हरिणा । शमयांचक्रे ।

भंजेः । भंजेर्धातोरिणि वा नकारस्य लोपो वाच्यः । अनेन वा नकारस्य लोपः । अत उपधायाः । तनो लोपः । अभञ्जि । नकारलोपाभावपक्षे । अभंजि । अभंक्षतां । अभंक्षत । इत्यादीनि । शम उपशमे । धातोः प्रेरणे । अनेन जिः । अत उपधायाः । अनेन वृद्धिः । मितं ह्रस्वः । अनेन ह्रस्वः । यक्चतुर्षु । अनेन यक् । जेः । अनेन निलोपः । शम्यते मोहो हरिणा । शम्येत । शम्यतां । दिबादावद् । अशम्यत । कासादि० । अनेन आम्र । अन्यत्साधनं पूर्ववत् । शमयांचक्रे । सूत्रम् ।

ऊयन्तानां मितामिणि णिदिटि च वा वृद्धिर्वाच्या णिदिटि त्रिलोपश्च । अशमि अशामि अशामिषातां-अशमिषाताम् । णिद्वदिडभावपक्षे अशमयिषाताम् । गुणोर्तिसंयोगाद्योः । अर्यते, स्मर्यते । यत्कर्म गुणसंयोगात्कर्तृत्वेन विवक्ष्यते स कर्मकर्ता । तदुक्तम् ।

क्रियमाणं तु यत्कर्म स्वयमेव प्रसिद्धयति ॥

सुकरैः स्वैर्गुणैर्यस्मात्कर्मकर्तेति तद्विदुः ॥

तत्राप्येतदेवोदाहरणम् ।

ऊयन्तानां मितं धातूनां । इणि णिद्वदिटि च वा वृद्धिर्वाच्या णिद्वदिटि ज्ञेर्लोपो वाच्यः । अनेन ज्ञेर्लोपः । वावृद्धिः । शामिषीष्ट । वृद्ध्यभावपक्षे । शमिषीष्ट । शामिता । शमिता । शामिष्यते । शमिष्यते । अशामिष्यत । अशमिष्यत । लुङ्लकारे । इण्तन्य० अनेन इण् । ज्ञेर्लोपः । वावृद्धिः । अशामि अशमि । अशामिषातां । अ-

शमिषातां । अशामिषत । अशमिषत । इत्यादीनि ह्रस्वाणि भवन्ति । तानि अनेनैव क्रमेण साध्यानि । ऋ गतौ । यक् चतुर्षु । अनेन यक्प्रत्ययः । गुणोत्तिसंयोगाद्योः । अनेन गुणः । अर्थते । अर्थेत । अर्थतां । दिवादावट् । स्वरादेः । अनेन द्वितीयोऽङागमः । सवर्णे । आर्थत । इत्यादीनि ह्रस्वाणि भवन्ति । लिट्लकारे । साधनं पूर्ववत् । आर । आरतुः । आरुः । इत्यादीनि । आरिषीष्ट । ऋषीष्ट । आरिता । अर्त्ता । आरिष्यते । आरिष्यत । लुङ्लकारे । आरि । आरिषातां । इत्यादीनि । एवं स्मृ स्मरणे । यक् । गुणोत्ति० अनेन गुणः । स्मर्यते । स्मर्येत । स्मर्यतां । अस्मर्यत । लिट्लकारे । सस्मरे । स्मारिषीष्ट । स्पृषीष्ट । स्मारिता । स्मर्त्ता । इत्यादीनि । लुङ्लकारे । अस्मारि । अस्मारिषातां । अस्मृषातां । इत्यादीनि । अथ । कर्मोक्ताधिकारे कर्मकर्तृलक्षणम् । तस्योदाहरणं चाह । यत्कर्मेति । यत्कर्मापि गुणयोगात् वस्तुमध्यस्थितसुकरादिमाद्वैवादिगुणस्य संयोगात् । उपचारात् कर्तृत्वेन विवक्ष्यते सः कर्मकर्तेत्युच्यते । यतः । क्रियमाणं तु यत्कर्म स्वयमेव प्रसिध्यति । सुकरैः स्वैर्गुणैर्यस्मात् कर्मकर्तेति तद्विदः । तत्रापि एतदेव यक्प्रत्ययात्तस्यैवोदाहरणमुच्यते । सूत्रम् ।

कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः । कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः
कर्ता कर्मवद्भवति । लूयते केदारः स्वयमेव । लुलुवे, अ-
लावि, अलाविषाताम् । पच्यते ओदनः स्वयमेव । भिदिर्
विदारणे । भिद्यते काष्ठं स्वयमेव । अभेदि ।

कर्मवत्कर्मणातुल्यक्रियः । कर्मवत् (प्र०ए०) कर्मणा (वृ०ए०) तुल्यक्रियः
(प्र० ए०, कर्मस्था या क्रिया तया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवद् भवति । अनेन कर्तुः कर्मत्वं भवति । लूय् छेदने । देवदत्तः केदारं लुनाति । स एवं वदति । नाहं लुनामि किंतु केदारः स्वयमेव लूयते । लूयतातोः ' यक्चतुर्षु ' अनेन यक्प्रत्ययो भवति । लूयते । लूयेत । लूयतां । दिवादावट् । अलूयत । लिट्लकारे । द्विश्च । नुधातोः । लुलुवे । लुलुवाते । लुलुविरे । स्वरांतानां० अनेन इट् । इटो वा णित्त्वम् । णित्त्वाद् वृद्धिः । लाविषीष्ट । लविषीष्ट । णित्त्वाभावपक्षे । इदं रूपम् । लाविता । लविता । लाविष्यते । लविष्यते । दिवादावट् । अलाविष्यत । अलविष्यत । लुङ्लकारे । इण् । वृद्धिः । तनो लोपः । अलावि । अलाविषातां । अलविषातां । अलाविषत । अलविषत । इत्यादीनि ह्रस्वाणि भवन्ति । हुपचष् पाके । पच् ते । यक्प्रत्ययो भवति । कश्चिद् वक्ति देवदत्त ओदनं पचति । स एवं वदति नाहं पचामि किंतु ओदनः स्वयमेव पच्यते । अत्र ओदनस्य स्वयमेव पाकसिद्धौ सामर्थ्यं ततः कर्मकर्तृत्वम् । कर्म एव कर्ता जातः । न पुनस्तुतीयातः कर्ता भवति । पच्यते । पच्येत । पच्यताम् । अपच्यत ।

लिट्कारे । द्विश्र । पूर्वस्य । लोपः पचा । पेचे । पेचाते । पेचिरे । चोः कुः । प-
त्वम् । कषसंयोगे । पक्षीष्ट । पक्ता । पक्ष्यते । अपक्ष्यत । लुङ्कारे । इण् । अत
उपधायाः । तनोलोपः । अपाचि । अपक्षातां । अपक्षत । इत्यादीनि । भिदिर् वि-
धारणे । कश्चिदेवं वक्ति । देवदत्तः काष्ठं भिनत्ति । स एवं वक्ति नाहं भिनत्ति । कितु काष्ठं
स्वयमेव भिद्यते । यक्चतुर्षु । भिद्यते । भिद्येत । भिद्यतां । अभिद्यंत । लिट्कारे ।
द्विश्र । पूर्वस्य । विभिदे । विभिदाते । विभिदिरे । भित्सीष्ट । भेत्ता । भेत्स्यते । अ-
भेत्स्यत । लुङ् । इण् । गुणः । तनोलोपः । अभेदि । अभित्सातां । अभित्सत । सूत्रम् ।

दुहस्तुनमां कर्मकर्तारि यगिणौ न । दुग्धे स्तुते गौः स्वय-
मेव । नमते दण्डः स्वयमेव । अदुग्ध, अस्रोष्ट, अस्त्राविष्ट,
अनंस्त । अथ द्विकर्मकाः ।

दुह्याचपद्दण्डरुधिप्रच्छिचिब्रूशामुजिमथमुषाम् ॥
कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम् ॥
न्यादयो ऽयन्तनिष्कर्मगत्यर्था मुख्यकर्मणि ॥
प्रत्ययं यान्ति दुह्यादिगौणेऽन्ये तु यथारुचि ॥

निन्ये विजनमजागरि रजनीमगमि
मदमयाचि संभोगम् ॥ गोपीहास्य-
मकार्यत भावश्चैनामनन्तेन ॥

कर्तुरिष्टतमं प्रधानं कर्म । अन्यदप्रधानम् । नगरं नीयते
नागरिकैर्वेनेचरः । भोजनं याच्यते यजमानो याचकेन ।
प्रच्छयते पन्थानं पथिकेन पान्थः । शिष्येणाचार्यस्तत्त्वं प्र-
च्छयते । कटश्चिकीर्ष्यते देवदत्तेन । यतः । बोभूययते । अ-
नपि च हसात् । पापच्यते । तेन पापचिता अपापचि इ-
त्यादि । इति भावकर्मप्रक्रिया ।

दुहस्तुनमां । दुह । स्तु । नम । एतेषां धातूनां कर्मकर्तारि यगिणौ न भवतः
तेषां धातूना रूपाणि पूर्ववत् ज्ञेयानि । आत्मनेपदे । दुग्धे । दुहाते । दुहते । इ-
त्यादीनि रूपाणि ज्ञेयानि । स्तुधातोः । स्तुते । स्तुवाते । स्तुवते । इत्यादीनि । नम-
धातोः । नमते । नमते । नमते । त्रयाणां लुङ्कारे । अदुग्ध । अधुक्तातां अध-

क्षत । अन्नोष्ट । अस्त्राविष्ट । अनंस्त । अनंसाता । अनंसत । अथ द्विकर्मका धातवः कथ्यन्ते । द्वे कर्मणी यस्य स द्विकर्मकः । यस्य धातोः कर्मद्वयापेक्षत्वं भवति स द्विकर्मकः । ते धातवः श्लोकेन गणिताः । दुह्याच्पच्दंडरुधिप्रच्छिचिब्रूशास्त्रजिमथुमुषां ॥ कर्म-युक् स्यादकथितं तथास्यानीहृक्ष्वहां । दुह् । याच् । पच् । दंड् । रुधि । प्रच्छि । चि । ब्रू । शास् । जि । मथ् । मुष् । नी । ह् । कृष् । वह् एतेषां धातूनां द्विकर्मकत्वं स्यात् । न्यादयोर्भ्यंतनिष्कर्मगत्यर्था मुख्यकर्मणि ॥ प्रत्ययं यांति दुह्यादिगौणेऽन्ये तु यथारुचि । न्यादयः । ज्यंतनिःकर्मगत्यर्थाः धातवः मुख्यकर्मणि प्रत्ययं यांति दुह्यादिगौणे कर्मणि प्रत्ययं याति । अन्ये तु यथारुचि प्रत्ययं यांति । गौणे वा मुख्ये वा । उभयत्रापि वा । तत्र द्विकर्मके कर्मद्वयं । एकं मुख्यं कर्म । अपरं च गौणं कर्म । यदर्थक्रिया आरभ्यते । तत् मुख्यं कर्म । अन्यद् गौणं । न्यादीनां मुख्ये कर्मणि प्रथमा । याच्यादीनां तु गौणे कर्मणि प्रथमा । प्रच्छादीनां तु मुख्येऽमुख्ये वा पि कर्मणि प्रथमा । निन्ये विज्जनमजागरि रजनीमगमि मदमयाचि संभोगं ॥ गोपी हास्यमकार्यत भावश्चैनामनंतेन । अस्य व्याख्या । अनंतेन गोपी विज्जनं निन्ये । अनंतेन गोपी रजनीमजागरि । गोपीमदमगमि । त्रिषु स्थानेषु गोपी मुख्यं कर्म । गोपी संभोगमयाचि । गोपी हास्यमकार्यत । पूर्णा भावोऽकार्यत । अथ दुह्यादीनामुदाहरणानि आह । मूले तु कर्त्तुरिष्टतमं प्रधानं कर्म । अन्यदप्रधानमिति व्याख्यातं । तदपि समीचीनं । नगरं नीयते नागरिकैर्वनेचरः । अत्र वनेचरस्य मुख्यत्वम् । नगरस्य गौणत्वम् । तेन वनेचर इति प्रथमा । यदा मुख्ये कर्मणि प्रथमा तदा गौणे द्वितीया । यदा गौणे प्रथमा तदा मुख्ये द्वितीया भवति । इति विवेकः । यदा मुख्यामुख्ये द्वे अपि प्रत्यये न अभिधीयेते तदोभयत्रापि प्रथमा । भोजनं याच्यते यजमानो याचकेन । अत्र मुख्ये द्वितीया । गौणे प्रथमा । पृच्छ्यते पंधानं पथिकेन पांथः । अत्रापि मुख्ये द्वितीया गौणे प्रथमा । शिष्येणाचार्यस्तत्त्वं पृच्छ्यते । अन्यान्यपि उदाहरणानि यथासंभवं ज्ञेयानि । सप्रत्ययांतात् कृधातोर्त्यक् । चिकीर्ष्यते । चिकीर्ष्येत । चिकीर्ष्यतां । अचिकीर्ष्यत । लिट्लकारे । चिकीर्षाचक्रे । चिकीर्षिपीष्ट । अचिकीर्षिं । कटः चिकीर्ष्यते देवदत्तेन । यङंतात् भूधातोर्त्यक् । यक्चतुर्भु । अनेन यतः । अनेनाकारलोपः । बोभूय्यते । बोभूय्येत । बोभूय्यतां । दिवादावट् । अबोभूय्यत् । बोभूयांचक्रे । इत्यादीनि । लुङ्लकारे । अबोभूयिपीष्ट । यङंतात् पचधातोर्त्यक् । पापच्यते । पापच्येत । पापच्यतां । अपापच्यत । अनपिचहसात् । अनेन अनपि विषये । यङो लोपः । पापचांचक्रे । पापचिपीष्ट । पापचिता । पापचिष्यते । अपापचिष्यत । अपापचि । इत्यादीनि रूपाणि भवंति तानि सुगमानि । इति भावकर्मप्रक्रिया समाप्ता ।

अथ लकारार्थप्रक्रिया ।

अथ लकारार्थप्रक्रिया कथ्यते । सूत्रम् ।

हठपौनःपुन्ययोर्लोणमध्यमपुरुषैकवचनान्तता निपात्यते सर्वकाले सर्वपुरुषविषये अतीते काले ।

पूरीमवस्कन्दं लुनीहि नन्दनं मुषाण रत्नानि

हरामराङ्गनाः ॥ विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा वशी

यं इत्थमस्वास्थ्यमहर्निशं दिवः ॥

हठपौनःपुन्ययोः । हठात्कारेऽर्थे । पौनःपुन्यार्थे च धातोर्लोणमध्यमपुरुषस्य एकवचनं ततो हिः निपात्यते । सर्वकाले । सर्वपुरुषविषये । अतीते काले । अस्योदाहरणानि । पुरीमवस्कन्दं अस्मिन् श्लोके उक्तानि ज्ञेयानि । तत्र परोक्षे काले लोणमध्यमपुरुषस्यैकवचनान्तानि रूपाणि प्रदृश्यन्ते । श्लोकार्थः सुगमोऽस्ति । सूत्रम् ।

वर्तमानार्थाया अपि विभक्तेः स्मयोगे भूतार्थता वक्तव्या ।

आह स्म हारीतः । यजति स्म युधिष्ठिरः ।

वर्तमानार्थायाः । वर्तमानार्थाया अपि त्यादिविभक्तेः स्मइत्यस्य योगे भूतार्थता वक्तव्या । अस्योदाहरणम् । आह स्म हारीतः । अत्र वर्त्तमानेऽपि स्मयोगेन भूतार्थता । द्वितीयमुदाहरणम् । यजति स्म युधिष्ठिरः । अत्रापि वर्त्तमाने स्मयोगेन भूतार्थता भवति । सूत्रम् ।

वैचित्यापह्नवयोरल्पकालेऽपि णादिर्वक्तव्यः । सुप्तोऽहं किल विललाप । नाहं कलिङ्गं जगाम ।

वैचित्यापह्नवयोः । वैचित्यापह्नवयोरल्पकालेऽपि णादिर्वक्तव्यः । अस्योदाहरणम् । वैचित्ये । सुप्तोऽहं किल विललाप । अपह्नवे । नाहं कलिङ्गं जगाम । इत्युदाहरणं । सूत्रम् ।

यावत्पुरानिपातयोर्योगे भविष्यदर्थे तिबादयः लट् । पुरा करोति । यावत्करोति । करिष्यतीत्यर्थः ।

यावत्पुरानिपातयोः । यावत् पुरा अनयोर्निपातयोर्योगे भविष्यदर्थे तिबादयः प्रत्यया भवति । लिट्लकारश्च । अस्योदाहरणं । पुरा करोति । पुरा करिष्यति इत्यर्थः । यावत् करोति । करिष्यति इत्यर्थः । सूत्रम् ।

स्मृत्यर्थधातुयोगे भूतेऽर्थे लुट् । स्मरसि मित्रं यद्दुपकरिष्यसि उपकुरुथा इत्यर्थः ॥ इति लकारार्थप्रक्रिया ॥

स्मृत्यर्थधातुयोगे । स्मृत्यर्थधातुयोगे सति भूतेऽर्थेपि लृङ्लकारो भवति ।
स्मरसि मित्र यदुपकरिष्यसि उपकुरुयाः । इति लकारार्थप्रक्रिया समाप्ता ।

धातूनामप्यनन्तत्वान्नानार्थत्वाच्च सर्वथा ॥

अभिधातुमशक्यत्वादाख्यातख्यापनैरलम् ॥

इति श्री अनुभूतिस्वरूपाचार्यविरचितायां सार-
स्वतीप्रक्रियायामाख्यातप्रक्रिया समाप्ता ॥

अथ आख्यातोपसंहारमाह धातूनामिति । यतो धातवोऽनन्ता यद्यपि कविकल्पहुमा-
दौ चतुःपंचाशदधिकसप्तदशशतानि (१७५४) धातुसंख्या प्रतिपादिता । तथापि प्रयो-
गाणां बहुत्वदर्शनात् धातवोऽनन्ता एव । तथा एकैकस्य धातोः अनेकेऽर्थाः । यथा दिङ्
क्रीडाविजीगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमदमोदस्वप्नकांतिगतिषु । इत्यादि । एवमेकैको
धातुरनेकेष्वर्थेषु वर्तते । तथा ये मत्पर्यास्ते ज्ञानार्थाः प्राण्यर्थाश्च इत्यनेकार्थत्वं । तथा
उपसर्गयोगादप्यनेकार्थत्वं तत् उक्तं । धातूनामनन्तत्वात् नास्ति अन्तो येषां तेऽनन्तास्ते-
षां भावोऽनन्तत्वं तस्मात् अनन्तत्वात् । तथा प्रत्येकं धातूनां नानार्थत्वात् नानाब-
हुप्रकारेण अर्थो येषां ते नानार्थास्तेषां भावो नानार्थत्वं तस्माच्चकारात्सर्वथा सर्वप्रकारेण
संपूर्णतयाभिधानं कथनं शब्दशालं अभिधातुं वक्तुं कथयितुं वा अशक्यं । यदि बृहस्प-
तिः स्वयं वक्ता । इंद्रः स्वयं श्रोता तथापि वर्षसहस्रेणापि धातूनामन्तं न गच्छति । लो-
काच्छेषस्य सिद्धिरिति सर्वैर्वैयाकरणैरुक्तत्वात् तेषां प्रक्रियाप्रयोगानुसारेण प्रकारान्तरेण
वा ज्ञातव्या मया वक्तुं न शक्यते इति कारणात् । आख्यातस्य व्याकरणनवमाधिकार-
स्य ख्यापनैः कथनैरलं पर्यापूर्यतामिति यावत् ।

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

निजजनैर्विधिना निखिलापदो झटिति यो

विनिवर्तयति स्मृतः ॥ जलधिजापरिरम्भणला-

लसो नरहरिः कुरुतां जगतां शिवम् ॥ १ ॥

अथ कृदन्तप्रक्रिया निरूप्यते ॥

अथेत्याख्यातकथनानन्तरं कृतप्रत्यया निरूप्यन्ते । वृतीयवृत्तिस्थप्रत्ययानां 'कृत्'
इति संज्ञास्ति ते निरूप्यन्ते प्रकाशयन्ते । यद्वा कृदन्तप्रक्रिया निरूप्यते । कृतसंज्ञकाः

प्रत्यया येषां ते कृदन्ताः शब्दास्तेषां प्रक्रिया निरूप्यते । द्वितीयवृत्तौ धातवः सा-
धितास्ते भवन्त्याद्यन्ताः अत्र तु भ्वादीनां कृतप्रत्यययोगेन निष्पन्नाः स्याद्यन्ताः
शब्दाः साध्यन्ते तत्र चेदमादिसूत्रम् ।

कृत्कर्तरि च । वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः कृत्संज्ञकास्ते च कर्तरि
च भवन्ति । चकाराद्भावकर्मणोरपि । स्वतन्त्रः कर्ता । क्रि-
यायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् । शुद्धो धा-
त्वर्थो भावः कर्तुरीप्सिततमं कर्म । कर्तुः क्रियया आप्मुमि-
ष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । तथायुक्तं चानीप्सितम् । ई-
प्सिततमवदनीप्सितमपि कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । विषं भुङ्के
देवदत्तः । अन्नं भुङ्के देवदत्तः ।

कृत् कर्तरि । कृत् (प्र० ए०) हसे पः । कर्तुं (स० ए०) करोतीति
कर्त्ता तस्मिन् ङौ इति २ स्वर० । अत्र ये प्रत्यया वक्ष्यन्ते ते कृत्संज्ञकाः कृचामानो
ज्ञेयाः । अत्र जातावेकवचनमिति वचनाद्दक्ष्यमाण इति कथितं स च कृत्प्रत्ययः
प्रायः कर्तरि कर्तृकावेव भवति चकारात् विशेषविधाने भावकर्मणोरपि । सूत्रम् ।

तृवुणौ । धातोस्तृवुणौ प्रत्ययौ भवतः । डुपचष् पाके ।
पच् तृ इति स्थिते । चोः कुः । पक् तृ इति स्थिते । कृत्-
द्वितसमासाश्च । प्रातिपदिकसंज्ञा इति केचित् । इति ना-
मत्वम् । नामसंज्ञायां स्यादिविभक्तिर्भवति । स्तुरार ।
सेरा । पचतीति पक्ता पक्कारौ पक्कारः । पक्कारम् । पुल्लिङ्गे
पक्ता । ध्रितः । स्त्रियां पक्ती । नपुंसके पक्तु पक्तृणी पक्-
तृणि इत्यादि । डुकृञ् करणे । करोतीति कर्ता । हृञ् हर-
णे । हरतीति हर्ता । मृङ् प्राणत्यागे । म्रियते इति मर्ता ।
डुभृञ् धारणपोषणयोः । विभ्रतीति भर्ता ।

तृवुणौ । वृश्च वृण्च वृवुणौ (प्र० द्वि०) स्वर० । धातोरग्रे तृवुणौ इत्येतौ
द्वौ प्रत्ययौ भवतः कर्तरि वृण् इत्यत्र णकारो वृद्धचर्थः । उदाहरणम् । डुपचष्
पाके पच् तृप्रत्ययः । चोः कुः स्वर० पक् इति जातं कृत्तद्वितसमासाश्चेति नामसं-
ज्ञायां । (प्र० ए०) स्तुरार यद्देशस्तद्भवति इति न्यायात् । सेरा सच द्वि

डित्वाङ्लिपोः। स्वर० । पक्ता पक्तारौ । स्तुरार् स्वर० पक्कारः । एवं कृ वृप्र० गुणः
राचपोद्धिः । कर्तुं (प्र० ए०) स्तुरार् सेरा स्वर० । कर्त्ता कर्त्तारौ । एवं सप्तसु
विभक्तिषु रूपाणि ज्ञेयानि । एवं हृ हर्त्ता । पचतीति पक्ता । करोतीति कर्त्ता । हर-
तीति हर्त्ता एवं भर्त्ता भर्त्तारौ भर्त्तारः । भोक्ता दाता पाता स्थाता माता गंता वक्ता
भंक्ता भंक्ता इत्यादि स्त्रीलिङ्गे पञ्जी हर्त्री कर्त्री भ्रण ईप् इतीप् क्ररं नपुंसकलिङ्गे
पक्त् पक्त्णी पक्त्णि इत्यादि । सूत्रम् ।

कृतः । सेट्धातोः परस्य कृत्प्रत्ययस्य वसादेरिडागमो भ-
वति । कृत इदं सूत्रं सेट्धानुविषयम् । स्त्वसूतिसूयतिधूञ्-
रधादीनां इड्वा वक्तव्यः। पूञ् प्राणिप्रसवे । सूते वा सूयतेऽ-
सौ सोता-सविता । स्त्व शब्दे । गुणः । वा इट् । स्वरतीति
स्वरिता-स्वर्ता । छुञ् स्तुतौ । स्तौतीति स्तोता । एध्
वृद्धौ । एधतेऽसौ एधिता । यु मिश्रणे । यौतीति यविता ।
रु शब्दे । रौतीति रविता । णु स्तुतौ । नौतीति नविता ।
भू सत्तायाम् । भवतीति भविता । गुपू रक्षणे ।

कृतः । कृत् (ष० ए०) स्वर० लो० एकपदं सूत्रम् । सेट्धातोः परस्य व-
सादेः कृत्प्रत्ययस्य इडागमः स्यात् । वसप्रत्याहार आदौ यस्य तस्यैव कृत्प्रत्ययस्ये-
डागमः नत्वन्त्यस्य । उदाहरणम् । भू वृ० प्र० कृत इति इडागमः । गुणः । ओअद् ।
स्वर० । भविषु (प्र० ए०) कर्तृशब्दवत्साधना । भवतीति भविता । एध् वृद्धौ एध् वृ
कृतः एधिता । सूत्रम् ।

ऊदितो वा । ऊदितो धातोरिड्वा भवति । गोपायतीति गो-
पिता-गोपायिता-गोप्ता । षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । सेधिता
सेद्धा । इषुसहलुभरिषरुषामनपि नस्येड्वा भवति । इषु इ-
च्छायाम् । इच्छतीति एषिता-एष्टा । लुभ् विमोहने । लुभ्
गाद्धये । लुभ्यतीति लोभिता । इडभावपक्षे । झबे जबाः ।
तथोर्धः । लुभ्यतीति लोब्धा । रिष् बन्धने । रेवतीति वा
रिष्यतीति रेषिता । रेष्टा । रूप क्रोधे । रोपतीति रोषिता ।
रोष्टा । षह मर्षणे । आदेः ष्णः स्रः । हो ढः । तथोर्धः ।

ष्टुभिः ष्टुः । ढि ढो लोपः । सहिवहोरोद्वर्णस्य । सहिवहो-
र्धात्वोरकारस्य ओकारो भवति । सहतेऽसौ सोढा । वह्
प्रापणे । वहति इति वोढा ।

ऊदितो वा । ऊत् ऊकारः इत् यस्य स ऊदित् तस्मात् (पं० ए०) सो०
वा (प्र० ए०) अव्य० हवे ऊदिताद्धातोः गुपूरक्षणे षिधू मांगल्ये इत्या-
देर्वा इडागमः वसप्रत्याहारादेः कृत्प्रत्ययस्यैव । उदा० गुपू रक्षणे गुपू वृत्तुणौ
वृप्र० उपधाया लृघोरुणोः ऊदितो वा इति इडागमः स्वर० । उभयत्रापि (प्र० ए०)
स्तुरार् सेरा ङित्त्वा० स्वर० गोपिता गोप्ता गोपायतीति गोपिता गोप्ता । षिधू शास्त्रे
मांगल्ये च । षिधू ' आदेः ण्यः स्रः ' सिधू वृप्र० । उपधायाः लघोः । (प्र० ए०)
ऊदितोवेत्येकत्रेडागमः द्वितीये तथोर्द्धः वृस्थानेषु झबेजबाः स्वर० उभयत्रापि
(प्र० ए०) सेरा स्तुरार् ङिलोपः स्वर० सेधिता सेद्धा वा शब्दादेव इषु इच्छाया-
मित्यस्य एष्टा एषिता षह्मर्षणे सहने ' आदेः ण्यः स्रः ' सहते इति षोढा वृत्प्रत्य-
यः होढः तथोर्द्धः ' ष्टुभिः ष्टुः ' ढि.ढो लोपो दीर्घश्च सहिवहोरिति सहिवहोः षह्मर्षणे
वह्प्रापणे इत्येतयोः धात्वोः संबन्धिनोऽवर्णस्य अकारो भवति ङकारलोपे सति न ।
दुःसहं सहं भारवाद् इत्यादौ अकारो न भवति अनेन सा इत्यस्य सो सोढ् (प्र. ए.)
स्तुरार् सेरा इत्यादि कर्तृशब्दवत् एवं वह्प्रापणे वहतीति वोढा । स्रञ्चम् ।

युव्वोरनाकौ । यु वृ इत्येतयोरन अक इत्येतावादेशौ भव-
तः यथासंख्येन णित्त्वाद्धृद्धिः । अत उपधायाः । पचति
वा पाचयतीति पाचकः पाचकौ पाचकाः । देवशब्दवत् । प-
ठति वा पाठयतीति पाठकः । एवं याचते वा याचयतीति
याचकः । भवति वा भावयतीति भावकः । लुनाति वा
लावयतीति लावकः । पुनाति वा पावयतीति पावकः ।
श्रुञ् श्रवणे । शृणोति वा श्रावयतीति श्रावकः । यु मि-
श्रणे । औ आव् यौति वा यावयतीति यावकः । वध हिं-
सायाम् । वधतीति वधकः । हनो घत् । हन्ति वा घातय-
तीति घातकः । जायते वा जनयतीति जनकः । जनिव-
ध्योर्न वृद्धिः । मितां ह्रस्वः । घटते वा घटयतीति घटकः ।
आतो युक् । आकारान्ताद्धातोर्युगागमो भवति ङिति णिति

च परे । डुदाञ् दाने । ददाति वा दत्तेऽसौ दायकः । वैप्
शोधने । सन्ध्यक्षराणामा० । दायतीति दायकः । वुण्स-
युटौ हित्वा दरिद्रातेरनप्यालोपो लुङि वा वक्तव्यः । दरिद्रा
दुर्गतौ । दरिद्राति वा दरिद्रायतीति दरिद्रायकः । दरिद्रिता ।
नृतिस्वनिरञ्जिभ्यो वुर्वक्तव्यः । नृती गात्रविक्षेपे । उप-
धाया लघोः । राद्यपो द्विः । नृत्यतीति नर्तकः । न दादेः ।
नर्तकी । स्वनकः, स्वनकी । रुज्जेर्नलोपो वा । रुज्जकः-
रज्जकः, रज्जकी । युवोरनाकौ इति तद्धितयुप्रत्ययस्य नेति
वक्तव्यम् । तेन ऊर्णायुः ।

युवोरनाकौ । युश्चवुश्चयुवौ तयोः (ष. द्वि.) उवं स्वर स्रो० अनाक । अनश्च अ-
कश्च (प्र० द्वि०) ओऔऔ पश्चान्नामिनोरः । स्वर० द्विपदम् । यु वु इत्येतयोः प्रत्य-
ययोः क्रमेण अन अक इत्यादेशौ भवतः यु इत्यस्य अन वुइत्यस्य अकः । उदाहर-
णम् । पच् वुवुणौ इति वुण् णकारो वृद्धचर्थः अत उपधाया इति युवोरिति वु
इत्यस्य अकादेशः स्वर० पचतीति पाचकः । (प्र० ए०) स्रो० एवं पङ् पठति
पाठयति वा पाठकः हुङ्क्त् करणे वुवुण् धातोर्नामिनः कार वु इत्यस्य अक
स्वर० करोति कारयति वा कारकः । (प्र० ए०) स्रो० एवं भूवुण् उकारस्य औ-
कारो वृद्धिः औ वाङ् अक० स्वर० भवतीति भावकः । एवं लून् छेदने लुनातीति
लावकः । यु मिश्रणे यौतीति यावकः । श्रु श्रवणे गृणोतीति श्रावकः । एतेषां रूपाणि
देवशब्दवत्तद्धितसंबन्धियुप्रत्ययस्यानादेशो न । तेन ऊर्णायुः । शयुः ।

नाभ्युपधात्कः । नाभ्युपधाद्धातोः कः प्रत्ययो भवति ।
ककारो गुणाभावात्थः । क्षिप् प्रेरणे । क्षिपतीति क्षिपः ।
छिदिर् द्वैधीकरणे । छिनतीति छिदः । भिदिर् विदारणे ।
भिनतीति भिदः । दुह् प्रपूरणे । द्रवद्रव्यविभागानुकूलो
व्यापारः प्रपूरणम् । कामान् दोग्धि सा कामदुधा ॥ दुहः
के वा घो वाच्यः । तेन कामदुहा । दुहः-दुघः । तुद् व्य-
थने । तुदतीति तुदः । विद् ज्ञाने । वेतीति विदः । द्विष्
अप्रीतौ । द्वेष्टीति द्विषः । पुर ऐश्वर्यदीप्त्योः । सुरतीति

सुरः । शुभ् शोभायाम् । शोभते तत् शुभं कल्याणम् ।

नाम्युपधात्कः । नामी उपधा यस्य सनाम्युपधस्तस्मात् (पं० ए०) रुक्मि-
रत् । सवर्णे० क (प्र० ए०) स्त्रो० नामी अवर्णवर्जाः। स्वर० इकारादिः स उपधा-
यस्य तस्माद्धातोः कप्रत्ययो भवति ककारो गुणप्रतिषेधार्थः । क्षिप् प्रेरणे क्षिप् अत्र
नाम्युपधात् कप्रत्ययः । स्वर० स्त्रो० क्षिपः क्षिपते प्रेरयतीति क्षिपः । एवं भिदिर्
विदारणे भिनत्तीति भिदः छिदिर् द्वैधीकरणे छिन्नत्तीति छिदः ।

जानातेश्च । जानातेर्धातोरपि कः प्रत्ययो भवति । जाना-
तेश्चेति चकारात्कृद्गृध्रुप्रीव्रुवामपि कः प्रत्ययो भवति ।
कृ विक्षेपे ।

जानातेश्चेति ज्ञा अवबोधने इत्येतस्यापि धातोः कप्रत्ययो भवति ज्ञा अकित्वा-
दातोऽनपीत्याकारलोपः । स्वर० (प्र० ए०) स्त्रो० ज्ञः जानातीति ज्ञः । चकारात्कृद्
प्रत्ययोरऽपि कप्रत्ययः किर ।

ऋत इत् । दीर्घऋकारान्तस्येर् नान्यस्य । किरतीति किरः ।
धृञ् धारणे । धरतीति ध्रः । प्रीञ् तर्पणे । प्रीणाति वा
प्रीणीतेऽसौ प्रियः । नु धातोः । गृ निगरणे । गिरतीति
गिरः । स्वरे परे गिरस्य लत्वं वा वाच्यम् । गिले परेऽगि-
लस्य । गिलशब्दं विहाय पूर्वस्य मुम् वक्तव्यम् । तिमिं गिल-
तीति तिमिंगिलः । अगिलस्येति किंम् । गिलगिलः ।
ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । नु धातोः । ब्रवीतीति ब्रुवः ।
अपिशब्दात्कर्तरि ग्रहेरपि कः प्रत्ययो भवति । गृह्णातीति
गृहम् । तात्स्थ्यात् गृह्णन्ति ते गृहा दाराः ।

ऋतडर् । प्रियः प्रीञ् कप्र० नुधातोरिति इप् । स्रजम् ।
पचिनन्दिग्रहादेरयुणिनि । पचादेर्नन्दादेर्ग्रहादेश्च अयुणि
नि इत्येते प्रत्यया भवन्ति यथासंख्येन । पचतीति पचः ।
वक्तीति वचः । वेत्तीति वेदः । वपतीति वपः । चरिचलिप-
तिहनिवदीनां वा द्वित्वं पूर्वस्यागागमश्च अप्रत्यये परे ।
हसादशेषाभावः । चर गतिभक्षणयोः । चरतीति चरा-

चरः-चरः । चल चलने । चलतीति चलाचलः-चलः । प-
तल पतने । पततीति पतापतः-पतः । वदतीति वदावदः-
वदः । हन्तेर्घनश्च । हन्तीति घनाघनः-हनः । चकाराद्धन
शब्दे । घनतीति घनाघनः-घनः इत्यादि । णद् अव्यक्ते
शब्दे । नदतीति नदः । छुङ् गतौ । छुवतेऽसौ छुवः । च-
रतेऽसौ चरः । क्षमूष् सहने । क्षमतेऽसौ क्षमः । पचादिषु
देवद् नदद् इति टकारानुबन्धत्वादीप् । दीव्यतीति देवी ।
षिवु तन्नुसन्ताने । सेव् सेवने । सेवतेऽसौ सेवः । सीव्यती-
ति सेवः । व्रण क्षते । व्रण रुजि । व्रण शब्दे । व्रणतीति
व्रणः । अण प्राणने । प्राणितीति प्राणः । वृशिर् प्रेक्षणे ।
पश्यतीति दर्शः । सृष्टु गतौ । सर्पतीति सर्पः । भृञ् भ-
रणे । भरते वा भरतीति भरः । डुभृञ् धारणपोषणयोः ।
बिभर्ति वा बिभृतेऽसौ भरः । सहतेऽसौ सहः । पचादिरा-
कृतिगणः । पचादेरप्रत्ययो निरूपपदस्थैव ज्ञातव्यः ।
इति पचादिः ।

पचिनंदिग्रहादेर्युगिनि । पचिश्च नंदिश्च ग्रहश्च पचिनंदिग्रहं सदा-
दिर्यस्य स पचनंदिग्रहादिस्तस्मात् (पं० ए०) ङिति कस्येत्यलोपः । स्रो० अयु-
गिनि अश्च युश्च णिनिश्च अयुगिनि (प्र० ए०) नपुंसकात् स्यमोर्लुक् पश्चात् ना-
मिनोरः स्वर० वृत्तिः कंठ्यापचादेः अप्रत्ययः नंचादेर्युः प्रत्य० ग्रहादेर्णिनिः प्र०
णकारो वृद्धार्थः इकार उच्चारणार्थः उदा० पच् अच् स्वर० स्रो० पचः । एवं वद-
तीति वदः । दिव क्रीडा० दिव् दीव्यतीति देवः अच् उपधाया लघोः स्वर० (प्र०
ए०) स्रो० । एवं षिव् सेवायां ' आदेः णः झः ' सिव् सेवः सेवते इति सेवः । पच्
वद् देव् सेव् चप् नङ् भष् छुव् चर् जर् मर् क्षर् वेद् सेध् क्रोध् कोप् नर्त्तं व्रण्
सर्पं भर् स्वप् इत्यादिपचादयः ।

अथ नन्दादिर्निरूप्यते । टुणादि समृद्धौ । इदितो नुम् ।
नन्दति वा नन्दयतीति नन्दनः । नन्दतीति नन्दकः ।
रमु क्रीडायाम् । रमतेऽसौ रमणः । वाम क्रम संहर्षे । वा-

मतीति वामनः । क्रामतीति क्रमणः । वासृ शब्दे । वास-
 यतीति वासनः । मित्तां ह्रस्वः । मदि हर्षे । माद्यतीति मदनः ।
 दुष वैकृत्ये दुषेर्ञौ कृति च दीर्घो वक्तव्यः । दूषयतीतिदूषणः ।
 राध् साध् संसिद्धौ । राध्यतीति वा राधयतीति राधनः, सा-
 धनः । वृधुब् वृद्धौ । वर्धयतीति वर्धनः । रु शब्दे । रोर्यु-
 ण् । रु शब्द इत्येतस्माद्वातोर्युच् प्रत्ययो भवति । रौति वा
 रावयतीति रावणः । रुशब्दात् युरपि वक्तव्यः । तेन रवणः ।
 ऋकारान्ताच्च । युण्प्रत्ययो भवति । करोतीति वा कारयतीति
 कारणः, कारकः । शुभ् शोभने रोचने च । शोभयतीति
 शोभनः । रुच् दीप्तौ । रोचयतीति रोचनः । विभीषयतीति
 विभीषणः । णश् अदर्शने । चिचं विनाशयतीति चित्तवि-
 नाशनः । युध्यते इति योधनः । एते ज्यन्ताः । सहतेऽसौ
 सहनः । तपतीति तपनः । ज्वल दीप्तौ । ज्वलतीति ज्वल-
 नः । शम् दम् उपशमे । शाम्यतीति शमनः । दाम्यतीति
 दमनः । जल्पतीति जल्पनः । तृप् प्रीणने । तृप्यतीति त-
 र्पणः । रमणः । हृप् संदर्पे । हृप्यतीति दर्पणः । क्रन्द आ-
 क्रन्दने । क्रदि आह्वाने रोदने च । संपूर्वः । संक्रन्दति वा
 संक्रन्दयतीति संक्रन्दनः । कृष् निष्कर्षे । कृष् आमर्षणे ।
 संकर्षतीति संकर्षणः । अर्द मर्द अर्दने । अर्द गतौ याचने
 च । जनान् अर्दयतीति जनार्दनः । मर्दयतीति मर्दनः ।
 घृष् संघर्षणे । संघर्षतीति संघर्षणः । पुनातीति पवनः ।
 पवतेऽसौ पवनः । षूद् क्षरणे । षूद् निवर्हणे । सूदी हिंसा-
 याम् । मधुं सूदयतीति मधुसूदनः । लुनातीति लवणः ।
 अत्र णत्वं निपात्यते । शत्रून् दाम्यतीति वा दामयतीति
 शत्रुदमनः । इति नन्धादिः ।

टुणदि समृद्धौ । णद् ' आदेः ण्णः स्रः ' नदपचनंदीतियुम० । इदित इति तुमाग-
मः । नश्चा० युवोरनाक्ती । अन स्वर० नंदयति वर्द्धयति कुलमिति नंदनः (प्र० ए०)
स्रो० रम् यु युवो स्वर० षूर्णो० रमते इति रमणः नंदनः रमणः वासनः वसनः
मदनः दूषणः साधनः शोभनः रोचनः तपनः जल्पनः दर्पणः हर्षणः अर्धनः यव-
नः लवणः मधुसूदनः विचक्षणः इत्यादि नंचादयः।रोर्युण् रु शब्दे इत्यस्य धातोर्युण्
प्रत्ययो भवति णकारो वृद्धयर्थः । रु युणित्वाद्वातोर्नामिनः । रौ युवो० अन औआव्
स्वर० षूर्णो० (प्र० ए०) स्रो० रौति रावयति वा रवणः । युरपि । तेन रवणः ।

अथ ग्रहादिर्निरूप्यते । ग्रह उपादाने । इनां शौ सौ ।
हसे पः सेलोपः । णिनिप्रत्ययान्ताः सर्वे दण्डिवत् । गृह्णा-
तीतिं ग्राही उत्साही । आस् उपवेशने । उदास्तेऽसौ उदा-
सी । दासृ दाने । उत्पूर्वः उदासी । भासृ दीप्तौ । उद्भास-
तेऽसौ उद्भासी । आतो युक् । छो छेदने । छयतीति छायी ।
तिष्ठतीति स्थायी । मत्रि गुप्तभाषणे । मत्रि अवधारणे ।
मन्त्रयतीति मन्त्री । मृद मर्दने । मर्द आमर्दने । मृदु आर्ज-
वे । संमर्दति वा संमर्दयतीति संमर्दी । निस्तौतीति नि-
स्तावी । निशृणोतीति निश्रावी । रक्ष पालने । निरक्षतीति
निरक्षी । वस् निवासे । निवसतीति निवासी । दुवप् बी-
जसन्ताने । निवपतीति निवापी । शो तनूकरणे । निश्यती-
ति निशायी ॥ नञ्पूर्वैभ्यः कृहणीयाचृवदिभ्यो णिनिश्च ।
न करोति वा कुरुतेऽसौ अकारी । इनां शौ सौ । न हरती-
त्यहारी । णीञ् प्रापणे । न नयतीत्यनायी । न याचतेऽसौ
अयाची । न वदतीत्यवादी । रध हिंसायाम् । णिनिश्चेति
चकारादपावपरिविभ्यो णिनिः । अपराध्यतीत्यपराधी । रु-
धिरावरणे । अवरुणद्धीत्यवरोधी । परिभवतीति परिभावी ।
विपूर्वः । विचरतीति विचारी । विशेषेण रौतीति विरावी ।
इति ग्रहादयः ।

ग्रह उपादाने गृह्णातीति ग्राही । ग्रहादित्वात् णिनि प्र० इन् उपधाया स्वर० ।

इनां शौ सौ । दीर्घः । हसे पः । नाञ्जो० रुशब्दे । रु विपूर्वः । विशेषेण रौतीति विरावी ।
णिन् प्र० इन् णिच्चाद्गतोर्ना० औ आच् स्वर० (प्र० ए०) दंडिन् शङ्खत् । उ-
दासी उद्गासी स्थायी यायी संमदीं वादी परिभावी निःश्रावी निवासी इत्यादि
ग्रहादयः । सूत्रम् ।

अथ दृशादिर्निरूप्यते । दृशादेः शः । दृश् हन् धेट् ध्मा
घ्रा पा दा घा विद् एभ्यः शः प्रत्ययो भवति । शकारः शिति
चतुर्वत्कार्यार्थः ।

दृशादेः शः । दृश् आदिर्यस्य स दृशादिः तस्मात् (पं० ए०) ङितिङ्स्येत्यलोपः ।
स्रो० श् (प्र० ए०) स्रो० दृश् धेट् पा ध्मा हन् इत्यादेर्घातोः शप्रत्ययो भवति ।
शकारः शित्कार्यार्थः । शित्प्रयोजनमाह ।

शिति चतुर्वत् । शिति प्रत्यये परे तिबादिषु परेषु यत्कार्य-
मुक्तं तद्भवति । दृशादेः पश्यादिः । अप् अदे । पश्यतीति
पश्यः । उत्पूर्वः । उत् ऊर्ध्वं पश्यतीति उत्पश्यः । हन् हिं-
सागत्योः । अप् । अदे । अदादित्वाद्दपो लुक् । अपित्ता-
दिङित् । गमां स्वरे । हनो ग्रे । गां हन्तीति गोघ्नः । पा-
पघ्नः । धेट् पाने । अप् । अदे । धयतीति धयः । ध्मा, ध-
मादेशः । धमतीति धमः । उद्धमतीति उद्धमः । घ्रा, जि-
घ्रादेशः । जिघ्रतीति जिघ्रः । पा पाने । पिबादेशः । पि-
बतीति पिबः । अप् । अदे । ह्वादेर्द्विंश्च । दादेः । इत्या-
कारलोपः । ददाति वा दत्तेऽसौ ददः । दधाति वा धत्तेऽसौ
दधः । मुचादेर्मुम् । तुदादेरः । विद् ल् लाम्भे । गां विन्दती-
ति गोविन्दः ।

शितिचतुर्वत् । श् शकार इत् यस्य स शित् तस्मिन् (स० ए०) स्वर०
चतुर्भिस्तुल्यं चतुर्वत् (प्र० ए०) अव्य० वृत्तिः सुकरा नवरं । शिति प्रत्यये परे
तिबादिः वर्त्तमाना १ विधिसंभावना २ आशीः प्रेरणा ३ अनघननाख्य ४ विभक्ति
चतुष्टयस्य यत्कार्यं दृशादेः पश्यादिः अप् कर्त्तरीत्यादि । तद्भवतीति । उदा० दृश्
पश्यतीति पश्यः शप्र० चतुर्वत्त्वात् अप्कर्त्तरि । दृशादेः पश्यादिरिति पश्यादेशः ।

स्वर० अदे० स्वर० (प्र० ए०) सि स्रो० घेष्ट् पाने। घे धयतीति धयः शप्र० अप्-
कर्त्तरि एभ्य् स्वर०अदे०स्वर० एवं स्तनंधयः। एवं पिबः।ष्मा शब्दाभिसंयोगयोः।
धमादेशः उत्पूर्वः। उत् प्राबल्येन धमतीति उद्धमः। शप्र० अप्कर्त्तरि अदे०स्वर०।
उद्धमः (प्र० ए०) स्रो०। हन् हिंसागत्योः हन्। गोपूर्वः। गां हंतीति गोघ्नः।
शप्र० अ अप्कर्त्तरि अदादेर्लुक् पश्चात् हनोन्ने हस्यघः पूर्वं गमां स्वरे स्वर० स्रो०
एवं कृतघ्नः। सूत्रम्।

ज्वलादेर्णः। ज्वलादेर्गणात् णः प्रत्ययो भवति। ज्वलादेर्णो
वेति केचित्। पक्षे पचादित्वादः। ज्वल् दीप्तौ। ज्वालः
ज्वलः। तपतीति तापः तपः। पथि गतौ। चुरादिः। इ-
दित् पान्थयतीति वा पन्थतीति पान्थः- पथः। अत्र वृ-
द्धयनन्तरं नुमागमः। ज्वलादिगणपाठसामर्थ्यात्। पत्ल
गत्यैश्वर्ययोः। पततीति पातः-पतः। कथू पचने। कथतीति
क्वाथः कथ्। पथ् गत्याम्। पथतीति पाथः-पथः। मथ्
गाहे। मथतीति माथः-मथः। सहतेऽसौ साहः-सहः।
। इति ज्वलादिः। अथाऽण्।

ज्वलादेर्णः। ज्वल आदिर्यस्य स ज्वलादिस्तस्मात् (पं० ए०) इतिह्रस्व-
त्यलोपः स्रो० नामिनोरः राघपोद्विः जलतुं० ज्वलादेः ज्वल् तप् पथि पद् इत्यादे-
र्द्धातोः णप्रत्ययो भवति। णकारो वृद्धचर्थः ज्वल् दीप्तौ ज्वल् णप्र० अ स्वर० अत्
उपधायाः (प्र० ए०) स्रो० एवं तप् संतापे तापः। पद् गतौ पदः। पथि गतौ पथ्
णप्र० वृद्धिः स्वर० पंथति गच्छतीति पांथः। लक्ष्यमुद्दिश्य लक्षणस्य प्रवृत्तिरिति
प्रथमवृद्धिस्तत् इदित इति नुमागमः नश्चापदां०। सूत्रम्।

कार्येऽण्। धातोः कर्मणि प्रयुज्यमाने अण् प्रत्ययो भवति
कुंभकारः। ग्रंथकारः।

कार्येऽण्। कार्यं (स० ए०) अइए अण् (प्र० ए०) हसे पः पत् क्रियते
तत् कर्म तस्मिन् कर्मणि पूर्वं प्रयुज्यमाने धातोः अण्प्रत्ययो भवति। कृ कुंभपूर्वः
कुंभं करोतीति कुंभकारः। अण्प्र० धातो० इति वृद्धिः। कार स्वर० (प्र० ए०)
स्रो०। एवं ग्रंथपूर्वः ग्रंथं करोतीति ग्रंथकारः। एवं शास्त्रकारः। एवं तंतुवापः। सूत्रम्।

आतो ङः । आकारांताद्धातोः कर्मणि प्रयुज्यमाने ङप्रत्ययो
भवति । गोदः । धनदः । जलदः ।

आतो ङः । आत् (पं० ए०) स्वर० ङो० ङ (प्र० ए०) ङो० हवे ओ-
औ सिद्धं आकारोऽन्ते येषां तेषां धातूनां ङप्रत्ययो भवति कर्मणि प्रयुज्यमाने
ङकारश्छिन्नोपार्थः । हुदाब् दाने । दा गोपूर्वः । गां ददातीति गोदः ङम० टिलोपः स्वर०
एवं धनं ददातीति धनदः । एवं जलदः । सूत्रम् ।

नाम्नि च । नाममात्रे प्रयोक्तव्ये ङप्रत्ययो भवति कर्त्तरि
भावे च । आखूत्थं । द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः । द्वौ वारौ
जायतेऽसौ द्विजः । गृहैर्दरैः सह तिष्ठतीति गृहस्थः ।
शीङ् स्वप्ने । गिरिशः । पादैः पिबतीति पादपङ्क । हु गतौ ।
शुचं द्रवतीति शूद्रः ।

नाम्नि च । नामन् (स० ए०) अङ्गोपः स्वर० च (प्र० ए०)
अव्य० । नाम्नि नाममात्रे कर्मादिनियमरहिते प्रादुर्भूयमाने ङप्रत्ययो भवति कर्त्तरि
चकाराद्भावेऽपि । यथा आखूत्तां शूषकाणां उत्थानं आखूत्थं ङ । आदेः ङः स्त्रः । स्था
उत्पूर्वः उदः स्थादेरिति सलोपः । स्वसेचपाः । आहूत्पूर्वः सर्वणोऽङ्गोपः स्वर०
(प्र० ए०) तोअम्इत्यादौ उदा० पा पाने पा द्विपिबति । द्वाभ्यां सुत्वशुंढाभ्यां पिब-
तीति द्विपः ङम० अ टिलोपः स्वर० (प्र० ए०) उहूत् एवं द्विवारं द्वाभ्यां वा ज-
न्मसंस्काराभ्यां एकं जन्मतो द्वितीयं वीक्षासंस्कारो जन्मिति । त्वचते इति द्विजः
जनी प्रादुर्भावे जनेर्जा आदेशः ङम० टिलोपः स्वर० ङा गति० ङा० आदेः ङः
स्त्रः । स्था षस्य स निमित्ताभावे इति षस्य यः । गृहपूर्वः । गृहे तिष्ठतीति गृहस्थः ङम०
टिलोपः स्वर० । हु गतौ शुचपूर्वः शुचं शोकं द्रवति गच्छति प्राप्नोति हीनजातित्वा
दिति शूद्रः ङम० आ टिलोपः ।

शुचः शूद्रे । शुचः शूरादेशो भवति द्रे परे ।

शुचः शूद्रे । शुचशब्दस्य द्रे इति ङप्रत्ययांते हुधातौ परे शूद्रत्ययमादेशो भव
ति अनेन शुचः शू । शूद्रः ।

उरसः सलोपो सुम्वा । उरसः सकारस्य लोपो भवति ङ-
प्रत्ययान्ते गमौ सुमागमश्च वा । उरसा गच्छतीत्युरगः,
उरङ्गः सर्पः ।

उरसः० । उरस्शब्दस्य उपपदस्य गमिधातौ परे सकारस्य लोपो भवति वा विकल्पेन नुगागमो भवति । गम् उरस्पूर्वः उरसा हृदयेन गच्छतीति उरगः उरंगो वा । नास्तीति डप्र०थ टिलोपः स्वर०उरस् इति स्रलोपः एकत्र मुमागमः नश्चा० एवं विहायसा आकाशेन विहायसि आकाशे वा गच्छतीति विहगः विहंगः ।

विहायसो विहश्च । विहायस्शब्दस्य विहादेशो भवति चकारान्मुम्वा डान्ते गमौ । विहायसि आकाशे गच्छतीति विहगः विहङ्गः । भुजस्य च मुम्वा डप्रत्ययान्ते गमौ । भुजो वक्रार्थे । भुजं वक्रं गच्छतीति भुजगः भुजङ्गः । विहायसो विहश्चेति चकारात् तरस्तुरादेशः । मुम्वेति अनुवर्तनीयम् । तरसस्तुरादेशः तुरस्य मुम्वा डान्ते गमौ । तरसा वेगेन गच्छतीति तुरगः-नुरङ्गः ।

विहायसो विह च । विहायस्शब्दस्य विहादेशः मुमागमश्च वा । डप्र० चकारात् भुजं कुटिलं गच्छतीति भुजगः । भुज् कौटिल्ये भुजगः भुजंगः, घ्रवगः घ्रवंगः; तुरगः तुरंगः इत्याद्यपि । सूत्रम् ।

अटौ । नास्ति कार्यं च उपपदे सति अटौ प्रत्ययौ भवतः । अस्थि हरतीति अस्थिहरः कः श्वा । कवचं हरतीति कवचहरः कुमारः । घृञ् धारणे । धनुर्घरतीति धनुर्घरः क्षत्रियो वा राजा । चर गतौ । कुरुषु देशेषु चरतीति कुरुचरः । ट ईबर्थः । द्वितः । स्त्री चेत् कुरुचरी, महीचरी, सेनाचरी, भिक्षाचरी, वीक्षाचरी । अप्रत्ययः सर्वधातुसाधारणः । टप्रत्ययस्तु चरादेरेव भवति । शोकं करोतीति शोककरी कन्या । यशः करोतीति यशस्करी विद्या । सृ गतौ । पुरः सरतीति पुरःसरः । अग्रे सरतीति अग्रेसरः । पार्श्वे शेतेऽसौ पार्श्वशयः । तथैव पृष्ठे शेतेऽसौ पृष्ठशयः । उदरशयः । उत्तानादिषु कर्तृषु । उत्तानः शेतेऽसौ उत्तानशयः । स्तम्बे रमतेऽसौ स्तम्बेरमः हस्ती । जप जल्प व्यक्तायां वाचि । कर्णेजपः । ग्रह उपादाने । शक्तिं गृह्णा-

तीति शक्तिग्रहः । लाङ्गलग्रहः । प्रष्टिग्रहः । अङ्कुशग्रहः । तोम-
रग्रहः । घटीग्रहः । धनुर्ग्रहः । सूत्रग्रहः । पुष्पग्रहः । फलग्रहः । काम-
ग्रहः । मधुरग्रहः । शंपूर्वः कृञ् । शं सुखं वा कल्याणं करो-
तीति शंकरः । शंवदः भारंवहः । अत्र कर्मणि अणपि
वक्तव्यः । भारवाहः श्वेतवाहः इत्यादि ।

अटौ । अश्च टश्च अटौ (प्र. द्वि.) ओऔऔ औ नास्ति कार्ये च वाच्यमाने अकार-
टकारौ प्रत्ययौ यथायोग्यं भवतः । टप्रत्यये टकार ईबर्थः । पचिनंदीति पचादीनां
निरुपपदानां अप्रत्ययः उक्तः । अटावित्यत्र तु सोपपदानां अप्रत्यय इति न पौनरु-
क्त्यम् । उदाहरणं हृहरणे अस्थिपूर्वः अम० गुणः, स्वर० अस्थीनि हरतीति अस्थि-
हरः श्वा कुर्कुरः । एवं कवचं सबाहं हरतीति कवचहरः कुमारः इंद्रः वा । एवं घृ
धनुषपूर्वः दोषामितिषस्य रः राघपोद्भिः ह्यवेजबाः जल० धनुर्द्धरतीति धनुर्द्धरः
कुमारः इत्यादयः अप्रत्ययांताः । चर् गतिभक्षणयोः । चर् कुरुपूर्वः । कुरुषु देशेषु चर-
तीति कुरुचरः । स्त्री चेत् कुरुचरी । टप्रत्य० अ स्वर० एकत्र (प्र. ए.) स्त्रो० द्वितीये
ठित्वात् ष्टित इतीप् । यस्य लोपः (प्र. द्वि.) हसेपः नदीशब्दवत् । सूत्रम् ।

इखस्वि । धातोर्नास्ति कार्ये च सति इ ख स्वि एते प्रत्यया
भवन्ति । खकारः खिति पदस्येति सूत्रस्य विशेषणार्थः ।

इखस्वि । इश्च खश्च खिश्च इखस्वि (प्र० ब०) सांकेतिकम् । यद्वा । (प्र० ए०)
नपुंसकात्स्यमोर्लुक् । धातोर्नास्ति कार्ये च सति इखस्वि एते त्रयः प्रत्यया भवन्ति
यथायोग्यं । उदा० कृ स्तंबपूर्वः स्तंबं करोतीति विग्रहे इप्रत्ययः गुणः स्वर०
(प्र० ए०) स्त्रो० स्तंबकरिः व्रीहिः शालिः । एवं शकृत्कारिर्वस्तः । आप्लृ व्याप्तौ ।
आप् देवपूर्वः देवानाम्रोतीति देवापिः, इप्र० स्वर० । एवं वातापिः, एवं फलेग्रहिः,
नाथहरिः, इतिहरिः पशुः । सूत्रम् ।

खिति पदस्य । खिति प्रत्यये परे पूर्वपदस्याव्ययवर्जितस्य
मुमागमो भवति । तेन दोषामन्यमहः । आत्मानं दोषा
मन्यते तद्दोषामन्यं अहः ।

शकृत्स्तम्बात्कृञः फलरजोमलाद्ग्रहो हृञः ।
दृतिनाथादेववातादापः कर्तरि वाच्य इः ॥

वत्सव्रीह्योरेव । डुकृञ् करणे । शकृत्करोतीति शकृत्करिः । कः वत्सः । स्तम्बं करोतीति स्तम्बकरिः । कः व्रीहिः । फले गृह्णातीति फलेग्रहिः । वा फलानि गृह्णातीति फलेग्रहिः वृक्षः । फलस्यैदन्तत्वं निपातनात् । रजो गृह्णातीति रजोग्रहिः मलग्रहिः । इति हरतीति इतिहरिः । नाथहरिः । आप्ल्य व्याप्तौ । देवान् आप्नोतीति देवापिः । वातं आप्नोतीति वातापिः ।

करीषकूलसर्वाभ्रात्कषः प्रियवशाद्ददः ॥

ऋतिमेघभयात्कृञः क्षेममद्रप्रियात्तु वा ॥

कष निष्कर्षे । करोषं कषतीति करीषंकषः । ' तत्तु शुष्कं करीषोऽस्त्री ' इत्यमरः । कूलं कषतीति कूलंकषः । सर्वं कषतीति सर्वंकषः । अभ्रं कषतीति अभ्रंकषः । खकारो मुमागमार्थः । वद व्यक्तायां वाचि । प्रियं वदतीति प्रियंवदः । वशंवदः । ऋतिं करोतीति ऋतिकरः, मेघंकरः, भयंकरः । विकल्पपक्षे कार्ये अण् । क्षेमं करोतीति क्षेमंकरः-क्षेमकारः । भद्रं करोतीति भद्रंकरः-भद्रकारः । प्रियं करोतीति प्रियंकरः-प्रियकारः ॥

आशिताच्च भुवो भावे करणे चतुराङ्गजात् ।

विहायसः सुतोरोभ्यां हृदयाच्च जनात् छवात् ॥

गच्छतेः प्रत्ययः खः स्याद्भृञो धातोस्तु खिर्भवेत् ।

आत्मन्कुक्ष्युदरेभ्यः स्युस्तथा वाचंयमादयः ॥

आशितेन भूयते इति आशितंभवम् । भावे नपुंसकता वाच्या । आशितो भवत्यनेनेति आशितंभव ओदनः । तुरं गच्छतीति तुरंगमः । भुजंगमः, विहंगमः, सुतंगमः, उरंगमः, हृदयंगमः, जनंगमः । छवेन गच्छतीति छवंगमः ।

दुभृञ् धारणपोषणयोः । आत्मानं विभर्तीति आत्मंभरिः,
 कुक्षिंभरिः, उदरंभरिः । लुप्तविभक्तेश्च पदान्तत्वं विज्ञेयम् ।
 अतःपरं वाचंयमान् कथयति । वाचंयमादयो निपात्याः ।
 वाचं यच्छतीति वाचंयमः । अत्र अकारो निपात्यते । वृ वि
 दारणे । पुरं दारयतीति पुरंदरः । तप संतापे । द्विषं तापयतीति
 द्विषंतपः । परंतपः । सर्वं सहतेऽसौ सर्वंसहः । विश्वं विभ-
 र्तीति विश्वंभरः । भगं दारयतीति भगंदरः । नृ प्लवनत-
 रणयोः । रथं तरतीति रथंतरः । वृञ् वरणे । पतिं वृणोतीति
 वा वृणुते सा पतिंवरा । जि जये । धनं जयतीति धनंज-
 यः । धृञ् धारणे । वसूनि वा वसु धरति वा धरतेऽसौ वसुं-
 धरा । शत्रुं सहतेऽसौ शत्रुंसहः । अरिं दाम्यतीति अरिंदमः ।
 शत्रुंतपः । एते वाचंयमादयः ।

खितिपदस्य । ख इत् यस्य स खिद् तस्मिन् (स० ए०) स्वर० पद
 (ष० ए०) ङस्य खिति खकारेत्प्रत्यये पूर्वपदस्य मुमागमो भवति । उकार उ-
 च्चारणार्थः । कृ क्षेमपूर्वः क्षेमंकरः इखि इति खप्रत्ययः अ खकारो मुमागमार्थः खि-
 तिपदस्येति मोऽनु० गुणः स्वर० । एवं मियं वदतीति मियंवदः, वशंवदः, कूलंकवः, अश्रं-
 लिहः, वाचंयमः, पुरंदरः, मयंकरः, परंतपः, सर्वंसहः, विश्वंभरः, मितंपचः, विधुंतुदः,
 सूर्यपश्यः, ललाटंतपः इत्यादि । दुभृञ् आत्मान्पूर्वः आत्मानं विभर्तीति आत्मंभरिः
 खिप्रत्ययः इ नाम्नो० खिति पदस्य मोऽनु० स्वर० (प्र० ए०) स्तो० । एवं उद-
 रंभरिः कुक्षिंभरिः इत्यादयोऽपि ज्ञेयाः । सूत्रम् ।

एजा खश् । एजू कंपने इत्यादीनां खश् प्रत्ययो भवति ।
 खकारो मुमागमार्थः । शकारः शिति चतुर्वत्कार्यार्थः ।
 धातोः प्रेरणे । इति जिः प्रत्ययः । जनाद् एजयतीति
 जनमेजयः ।

ज्यन्तैर्जेर्मन्यतेमुञ्जकूलास्यपुष्पतो धयेः ॥

नाडीमुष्टिशुनीपाणिकरस्तनात्सनासिकात् ॥

मनु अवबोधने । दिवादेर्यः । आत्मानं पंडितं मन्यते स
पंडितमन्यः । धेष्ट पाने । मुञ्जं धयतीति मुञ्जंधयः । कूलं-
धयः, आस्यंधयः, पुष्पंधयः । ध्माघेटोस्तुल्योपपदत्वं ज्ञेय-
म् । ध्मा शब्दाभिसंयोगयोः । नार्डी धयतीति नार्डिंधयः,
नार्डिंधमः । स्वशन्ते पूर्वपदस्य ह्रस्वो वाच्यः । मुष्टिंधयः,
मुष्टिंधमः, शुनिंधयः, शुनिंधमः, पाणिंधयः, पाणिंधमः, करं-
धयः, करंधमः, स्तनंधयः, स्तनंधमः, नासिकां धयतीति
नासिकंधयः, नासिकंधमः ।

ध्मास्वारीवातघटीतो रुजवहौ तु कूलतः ॥

अरुर्विधुतिलात्तुद् स्यादसूर्योर्गाहृशिस्तपिः ॥

ललाटतो बहाभ्राष्टिद् मितमाननस्वात्पचिः ॥

वातादजिरिरायामद् जहातिः शर्धतस्तथा ॥

स्वारीं धमतीति स्वारिंधमः, वातंधमः, घटिंधमः । रुजो भङ्गे ।
वह प्रापणे । उत्पूर्वः । कूलमुद्भुजतीति कूलमुद्भुजः । कूलमु-
द्ब्रहतीति कूलमुद्ब्रहः । अरुः किं मर्मस्थानम् । अरुस्तुदतीति
अरुंतुदः, विधुंतुदः, तिलंतुदः । इशिर् प्रेक्षणे । न सूर्यं प-
श्यंतीति असूर्यंपश्याः । के राजद्वाराः । उग्रंपश्यः, ललाटंतपः ।
लिद् आस्वादाने । वहं लेढीति वहंलिहः, अम्रंलिहः । मितं
पचतीति मितंपचः, प्रस्थंपचः, मानंपचः, नखंपचः । अज
गतौ क्षेपणे च । वातमजतीति वातमजः । मदी गर्वम्वनयोः ।
इरया माद्यतीति इरंमदः । ओहाक् त्यागे । शर्धं जहतीति
शर्धंजहा माषाः । इति स्वशप्रत्ययः ।

एजांस्वश् । एज् (ष० व०) स्वर० मोतु० सज् (प्र० ए०) ह्रस्वे-पः एज्
कंपने इत्यादीनां धातूनां स्वशप्रत्ययो भवति । स्वकारो मुमागमार्थः । शकारश्चतुर्व-
त्कार्यार्थः । उदा० एज् जनपूर्वः जनं लोकं एजयति कंपयतीति विग्रहे धातोः प्रे-
रणे निप्रत्ययः स्वर० तत एजां सशिति सज् अक्षितिपदस्येति पूर्वस्य मुम् स्वर०

चतुर्वत्वात् अप् कर्तरि गुणः एअय् स्वर० अदेइत्यकारलोपः स्वर० जनमेजयः मनु ज्ञाने मन् पंडितपूर्वः आत्मानं पंडितं मन्यते इति पंडितंमन्यः खगप्रत्ययः अशिच्चादिवादेर्यः खिच्चान्मुमागमः स्वर० अदे स्वर० एवं सुभगं मन्यः इत्यादि सूत्रम् ।

ख्युट् करणे । धातोः करणेऽर्थे ख्युट् प्रत्ययो भवति ।

ख्युट्करणे । ख्युट् (प्र० ए०) हस्ते पः । करण (स० ए०) अइए अकृतस्य निष्पादनं करणमुच्यते । तस्मिन्नर्थे । धातोः ख्युट् प्रत्ययो भवति खकारो मुमागमार्थः । टकार ईवर्थः ।

अभूततद्भावे । आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नांधप्रियेषु कृजः ख्युट् वाच्यः । अनाढ्यः आढ्यः क्रियतेऽनेनेति आढ्यंकरणं द्यूतम् । सुभगंकरणम् । स्थूलंकरणं किं दधि । पलितंकरणं किं शीतवस्तुसेवनम् । अनग्नाः नग्नाः क्रियते अनेनेति नग्नंकरणं द्यूतम् । अन्धंकरणं किं सूर्यावलोकनमसकृत् । अप्रियः प्रियः क्रियते अनेनेति प्रियंकरणं मैत्र्यम् । दार्वानो अण् वक्तव्यः । तकारस्य च टः । घदादेशो वक्तव्यः । उवम् । दारु आहन्तीति दार्वानाटः । चारौ वा । चारु आहन्तीति चार्वानाटः-चार्वानातः । कर्मणि संपूर्वाच्च । वर्णान् संहन्तीति वर्णसंघातः । जायापत्योष्टक् । जायापत्योरुपपदयोर्हन्तेष्टक्प्रत्ययो भवति लक्षणवति कर्तरि । जायां हन्तीति जायान्नः ना । पतिं हन्तीति पतिघ्नी स्त्री । अमनुष्यकर्तृके च । जायान्नः तिलकालकः, कपाले भ्रमरः । पतिघ्नी पादरेखा । पाणिघताडघौ शिल्पिनि निपात्येते । राजघ उपसंख्यानम् ।

कृ नग्नपूर्वः । अनग्नो नग्नः क्रियते अनेनेति विग्रहे ख्युट् युप्र० क्तिपिदस्येति खिच्चान्नुम् समासप्रत्यययोरिति विभक्तिलोपे मुमागमः सुवोरनाकाविति अनादेशः गुणः स्वर० षुनौणो० (प्र० ए०) नपुंसकांतं नग्नंकरणं द्यूतं एवं अस्थूलः स्थूलः क्रियते अनेनेति स्थूलंकरणं दधि । कृ स्थूलपूर्वः । सूत्रम् ।

भजां विण् । भजसहवहां कर्त्तरि विण् प्रत्ययो भवति । ण-
कारो वृद्धचर्थः ।

भजां विण् । भज् (प० व०) स्वर० मोनु० विण् (प्र० ए०) हसे पः
भजां भजादीनां भज् वह्, पद्, शम् इत्यादीनां धातूनां विण्प्रत्ययो भवति कर्त्तर्यो
विषये । णकारो वृद्धचर्थः । भज् सेवायां भज् अर्द्धपूर्वः अर्द्धं भजतीत्यर्द्धभाक् वि-
विण्प्रत्ययः णित्त्वादतउपधायावृद्धिः भा अर्द्धभाज् वि इति स्थिते । सूत्रम् ।

वेः । वेलोपो भवति । भज् सेवायाम् । अर्धं भजतीति अ-
र्धभाक् । चोः कुः । सुखभाग्-दुःखभाक् । वह् प्रापणे । भारं
वहतीति भारवाट्-भारवाङ् भारवाहौ भारवाहः । भारवाहम्
भारवाहौ ।

वेः । वि (प० ए०) ङितिहस्य स्रो० विप्रत्ययस्य लोपो भवति इत्यनेन
वेलोपः (प्र० ए०) स् चोः कुः हसे पः वावसाने । अर्द्धभाक् अर्द्धभाजो अर्द्धभाजः
इत्यादि । स्त्रीलिंगेऽप्येवम् । नपुंसकलिंगे तु अर्द्धभाक् अर्द्धभाजी अर्द्धभाजि इत्यादि ।
अत्र केचित् तत्त्वं पृच्छतीति तत्त्वमाट् इत्युदाहरणं पठन्ति । तदत्र न युज्यते ।
अग्रे क्रिप्रत्ययाधिकारे साधितत्वात् । इह तु भ्रमात् पठन्ति । वह् भारपूर्वः । भारं वहती-
ति विग्रहे विण्प्रत्ययः वृद्धिः विलोपः (प्र० ए०) होढः हसेपः वावसाने ढस्यटः
भारवाट्-ङ् । मधुलिहशब्दवत् शसादौ स्वरे परे विशेषः ।

वाहो वौ । वाहो वाकारस्य औकारादेशो भवति शसादौ
स्वरे परे । भारौहः । भारौहा भारवाङ्भ्याम् भारवाङ्गिः ।
पद् मर्षणे । हो ढः । वावसाने । सहादेः सादिः । इति सू-
त्रेण त्वरायास्तुरादेशः । तुरां शत्रूणां वेगं सहतेऽसौ
तुरापाङ् ।

वाहोवौ । शसादौ स्वरे वाह इति विण्प्रत्ययांतस्य वहयातोः शसादौ स्वरे
परे वा इत्यक्षरस्य कृत्स्नस्य औकारो भवति वा इत्यस्य औ । और्धोऔ । भारौहः
भारौहा भारवाङ्भ्याम् । होढः झवेज्वाः स्वर० भारवाङ्गिरित्पादि । पद् मर्षणे सहने
आदेः ष्णः स्रः सह विण् प्र० वृद्धिर्वै लोपः । (प्र० ए०) होढः ।

सहेः षः सो ङि । सहेः सकारस्य पकारो भवति ङि सनि ।

तुरासाहौ तुरासाहः शसादौ तु अम्बूहः । अन उः । अन-
काराद्दुत्तरस्य वाहो वाकारस्य उः स्यात् शसादौ स्वरे परे ।
शालिवाट्ट, शाल्यूहः ।

सहेःषःसोढि । सहेः (ष० ए०) षः (प्र० ए०) सो (ष० ए०) ङि
(स० ए०) सहेर्धातोः सकारस्य षकारो भवति ढकारे परे । कथंभूते ढकारे रसे
पदांतेच परे अनेन सस्य षः ह्रस्वः वावसाने तुरां शश्रुवेगं सहते इति तुराषाड्
इंद्रः । तुराषाड् तुरासाहौ तुरासाहः भकारादौ झपि च तुराषाड्भ्यां तुराषाङ्ङिः इत्यादि
रूपाणि ज्ञेयानि ।

शमेरपि विण् वक्तव्यः ।

शमूउपशमे । शम् प्रपूर्वः प्रकर्षेण शाम्यतीति प्रशान् विण्प्र० वृद्धिः वे-
र्लोपः (प्र० ए०) ।

मो नो धातोः । मान्तस्य धातोर्मकारस्य नकारो भवति
धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च । शम दम उपशमने ।
प्रकर्षेण शाम्यतीति प्रशान् प्रशामौ प्रशामः ।

मोनोधातोः । धातोर्मकारस्य नकारो भवति रसे पदांते च वमोश्च इति मस्य
नः ह्रस्वः प्रशान् प्रशामौ प्रशामः प्रशान्भ्यां प्रशान्भिः वमोस्तु जंगन्मि जंगन्वः
जंगन्मः ।

अभूतद्भावे कृभ्वस्तियोगे नाम्नश्चिवः । अभूतद्भावेऽर्थे कृ भू
अस् इत्येतेषु नाम्नश्चिवः प्रत्ययो भवति । संपद्यकर्तरीति
वक्तव्यम् । तेन अगृहे गृहे भवतीति गृहेभवति । चकार-
श्चवौ दीर्घ इति विशेषणार्थः । वा चकारः प्रत्ययभेदज्ञाप-
नार्थः । वेः ।

अभूतेत्यादि । न प्राग्भूतं अभूतं तस्य तेनैव स्वात्मना भवनं तद्भावः तस्मि-
न्नर्थे अतथात्वस्य तथाभावे सति कृ भू अस् इत्येतेषां त्रयाणां धातूनां मध्ये एकतर-
योगे नाम्नश्चिवप्रत्ययो भवति । चकारः च्विदीर्घईचास्येति सूत्रविशेषणार्थः ।

च्वौ दीर्घ ई चास्य । च्वौ प्रत्यये परे अकारस्य ईकारादेशो
भवति, अन्यस्य स्वरस्य दीर्घो भवत्यव्ययवर्जितस्य । अ-

मिथुनं मिथुनं संपद्यमानं तथा करणं इति मिथुनीकरणम्
किं पाणिग्रहणम् । च्यन्तत्वाद्ध्ययम् । अव्ययाद्विभक्ते-
र्लुक् । असहायः सहायः संपद्यमानस्तथा स्यात् इति स-
हायीस्यात् । अकृष्णः कृष्णः यथासंपद्यमानस्तथाकरोतीति
कृष्णीकरोति । हेतूकृतम् । अव्ययस्य न दीर्घत्वम् । अ-
स्वस्ति स्वस्ति यथा संपद्यमानस्तथा स्यादिति स्वस्तिस्या-
त् । संपद्यकर्त्तरि किम् । अगृहे गृहे भवतीति गृहेभवति ।
अलुक् क्वचित् । इति विभक्तेरलुक् ।

च्चौ दीर्घ ईचास्य । च्चौ परे सति अकारव्यतिरिक्तस्वराणां दीर्घ अका-
रस्य च यद्वा अस्य अवर्णस्य ईकारो भवति अनव्ययस्य तु न उदा० कृ मिथुनपूर्वः
अमिथुनं मिथुनं क्रियते इति विग्रहे भावे युद् यु अभूततद्भावे कृ अनेन मिथुनस्याग्रे
च्चिः ईचास्येति अकारस्य ईकारः युवोरनाकौ गुणः स्वर० वेर्लोपः पुर्नोणो० भा-
वत्वात्पुंसर्काल्गात्वं (प्र० ए०) कुलशब्दवत् एवं मिथुनीकरोति मिथुनीभवति । मि-
थुनीस्यात् । भू शुक्लपूर्वः शुक्लभवनं शुक्लीभावः । घञ् भावे घञ् अ मित्वाद्द्विः औ
भाव स्वर० च्चि अकारस्य ई वेर्लोपः एवं भूयोगे च्चि (प्र० ए०) सौ० अस् भुवि
विधिसंभावनयोः यात् अप्क० अदादेर्लुक् नमसोऽस्येत्यल्लोपः सहायपूर्वः असहायः स-
हायः स्यादिति विग्रहे च्चि प्र० ईचास्य वेरिति वेर्लोपः सहायी स्यात् क्रियापदं अत्रअस्
योगे च्चिः कृहेतुपूर्वः अहेतु हेतुतया कृतं हेतुकृतं कक्तवत् तम० प्र० च्चौ दीर्घः इति
दीर्घः उकारस्य ऊकारः नपुंसकेति ।

च्चौ सलोपश्च । मनस् महस् रजस् इत्यादीनां सकारस्य
लोपो भवति च्चौ प्रत्यये परे । द्वौ नञौ प्रकृत्यर्थमनुसरतः । उ-
त्सुकं मनो यस्यासौ उन्मनाः । न उन्मनाः अनुन्मनाः । अनुन्म-
नाः उन्मनाः संपद्यमानस्तथाभाव इति उन्मनीभावः । विगतं
मनो यस्याऽसौ विमनाः । न विमनाः अविमनाः । अविमना
विमनाः संपद्यमानः तथाभाव इति विमनीभावः । न विद्यते
मनो यस्यासौ अमनाः । न अमनाः अनमनाः । अनम-
नाः अमनाः संपद्यमानस्तथा भाव इति अमनीभावः ।

तथा सुमनीभावः सुचेतीभावः महीकरोति अहूकरोति
चक्षूकरोति ।

चौ । सलोपश्च च्विप्रत्यये परे अरुर्मानश्चक्षुश्चेतोरहोरजतां सकारस्य लोपो भ-
वति सलोपे च कृते पूर्वस्य च दीर्घः अकारस्य ईकारः स्थिरस्य मनसः अग्रनस्त्वेन
भवनं अमनीभावः अहूकरोति, चक्षूकरोति, चेतीकरोति, विरहीकरोति, विरजीक-
रोति । भू मनसपूर्वः घञ्भावे अत्र च्विप्रत्यये कृते चो सलोपश्चेति सलोपे कृते अ-
कारस्य च ईकारः । एवं अपरिखा परिखा कृता परीखीकृता कृ कप्र० परिखापूर्वः च्वि-
प्र० चो दीर्घः ईचास्येति अवर्णस्य ईकारः । वेरिति विलोपः (प्र० ए०) स्रो० ।

डाच् क्वचिद्वक्तव्यः । अभूततद्भावेऽर्थे क्वचित् डाच् प्रत्ययो
भवति । अदुःखं दुःखं संपद्यते तत् करोतीति दुःखाकरो-
ति । तथा भद्राकरोति ।

क्वचित्प्रयोगान्तरे । कृम्वस्ति योगे च्यर्थेनाम्नो डाच् प्रत्ययो भवति डकारश्चि-
लोपार्थः चकारः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थः । अदुःखिनं दुःखिनं करोतीति दुःखाकरोति
सिद्धमेव दुःखिन् पूर्वः डाच् टिलोपः स्वर० एवं सुखाकरोति सपत्राकरोति प्रियाक-
रोति । भद्राकरणम् । सूत्रम् ।

आतो मनिप्क्वनिप्वनिपः । प्रादौ नाम्नि च प्रयुज्यमाने
आकारान्ताद्धातोर्मनिप् क्वनिप् वनिप् इत्येते प्रत्यया भव-
न्ति । सुष्टु ददातीति सुदामा । राजन्शब्दवद्रूपम् । खसे
चपा झसानाम् । अश्वे निष्ठतीति अश्वत्थामा ।

आतोमनिप्क्वनिप्वनिपः । आत् (ष० ए०) स्वर० स्रो० मनिप् च क
निप् च वनिप् च मनिप्क्वनिप्वनिपः (प्र० ब०) स्वर० स्रो० आकारान्ताद्धातो
र्मनिप् क्वनिप् वनिप् एते त्रयः प्रत्यया भवन्ति कर्त्तरि । पकारः पित्तकार्यार्थः इ-
कार उच्चारणार्थः क्वनिप् इत्यत्र ककारः कित्तकार्यार्थः । हुदाच् दाने दा सुपूर्वः सुष्टु
ददातीति सुदामा मनिप् प्र० सुदामन् (प्र० ए०) नोपधायाः हसेपः नाम्नो नोलो०
राजन्शब्दवत् साधनार्थः । सूत्रम् ।

स्थामी । इश्च ईश्च ई । दासोमास्थां ह्रस्व इकारो भवति ।
धागैहाक्पिबतीनां दीर्घ ईकारो भवति तकारादौ क्तिती हसे
परे न क्यपि क्तिपि वा । क्वनिप्प्रत्ययः । सुष्टु पिबतीति सु-

पीवा । भूरि ददातीति भूरिदिवा । घृतं पिबतीति घृतपीवा
 धनदिवा मलसिवा मार्गस्थिवा । धनधीवा सुगीवा दोषही-
 वा । कनिप् कचिदन्येभ्योऽपि हश्यते । सुष्ठु करोतीति सु-
 कर्मा । सुष्ठु शृणोतीति सुशर्मा । अन प्राणने । अत्र क्निप् ।
 प्राणित्तीति प्राण् प्राणौ प्राणः । हेप्राण् । अनः । पदान्ते
 वर्तमानस्यापि अनो नस्य णत्वं स्यात् । अधौ इति विशे-
 षणान्नलोपोन शंकनीयः । इण् गतौ । ह्रस्वस्य पित्तीति नुगागमः ।
 प्रातरेतीति प्रातरित्वा । वनिपि जमस्याऽऽत्वं वाच्यम् । जनी
 प्रादुर्भावे । विजायतेऽसौ विजावा । केवलेभ्योऽपि वनिप् ।
 ओण् अपनयने । ओणतीति अवावा अवावानौ । इपि
 वनो नस्य रो वाच्यः । न्नण ईप् । ओणति सा अवावरी ।
 पारं पश्यतीति पारहश्वा । पारं पश्यति सा पारहश्वरी ।
 केवलेभ्योऽपि कनिप् । पुञ् अभिषवे । षूङ् प्राणिगर्भवि-
 मोचने । सुनोतीति सुत्वा । तुक् । घेट् पाने । घयतीति घीवा ।
 गै शब्दे । गायतीति गीवा । जहातीति हीवा । पीवा ।

स्थामी । स्था (ष० व०) आतो घातोर्लोपः स्वर० मोनु० ई (प्र० ए० ।
 सांकेतिकं । अथवा स्या (ष० व०) इ (प्र० ए०) ई (प्र० ए०) त्रिपदं अ-
 न्ययाद्विभक्तैर्लुक् इश्च ईश्च ई स्था, पा(पाने) गा, मा, हादीना ईकारो भवति क्निप्प्रत्यय-
 व्यतिरिक्ते किति परे । स्थादीनामाकारस्य इकार ईकारश्च भवति क्वित्प्रयोगानु-
 सारेण ह्रस्व इकारः । यथास्थितं, सहितं, मितं, प्रमितं, दो अवलंढने, दितं वीतकर्मणि
 अवसितं, शोतनूकरणे निशितमित्यादौ । कचिदीर्घः पापाने पा सुपूर्वः सुष्ठुपिबतीति
 विग्रहे आतो वनिप् इत्यादिना कनिप् प्रत्ययः कित्वादाकारस्य ईकारः पाः प्रत्ययस्य पी
 सुपीवन् (प्र० ए०) नोपधायाः हसेपः नाम्नो नो० सुपीवाइति कनिवंतः हुदाञ् दाने
 भूरि पूर्वः भूरि भ्रुंरं स्वर्णं वा ददातीति भूरिदा । वा वनिप् प्र० कित्वाभावात् स्थामि
 इतीकारो न राजन्शब्दवत् प्रक्रिया । सूत्रम् ।

क्निप् । उपपदे सति असति च सर्वधानुभ्यः क्निप् प्रत्ययो
 भवति । क्निपः सर्वापहारित्वालोपः । कपावितौ । वेः ।

क्विप् । क्विप् (प्र० ए०) ह्रसेपः एकपदं । सर्वधातुभ्यः क्विप् प्रत्ययो भवति । ककारो गुणप्रतिषेधार्थः नुग्विधानार्थश्च अन्ये तु प्रत्यया उदाहरणार्थात्सारेण यथायोग्यं धातुभ्यः प्रयोज्याः । क्विप्प्रत्ययस्तु सर्वधातुभ्यो भवतीत्यर्थः । क्व कर्मन्पूर्वः कर्म करोतीति विग्रहे क्विप्र० वि । सूत्रम् ।

ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् । ह्रस्वस्य पिति कृति परे तुगागमो भवति । कृति तुक् । कर्म करोतीति कर्मकृत् । अग्निं चिनोतीति अग्निचित् । देवान् स्तौतीति देवस्तुत् । सोमं पिबतीति सोमपाः । सर्वं पश्यतीति सर्वदृक् । दिशाम् । इति कुत्वम् । दिश् अतिसर्जने । दिशतीति दिक् । क्विप् ।

ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् । ह्रस्व (ष० ए०) ङस् स्य पित् (स० ए०) स्वर० कृति० (स० ए०) तुक् (प्र० ए०) ह्रसेपः । पिति कृति परे ह्रस्वस्य स्वरस्य तुगागमो भवति अनेन धातोः पुरतस्तुगागमो भवति क्विपः सर्वापहारीलोपः इति क्विप्लोपः (प्र० ए०) ह्रसेपः कर्मन् इत्यत्र नाम्नो० कर्मकृत् । एवं अग्निं चिनोतीति अग्निचित् चिञ्चयने, देवान् स्तौति देवस्तुत् ष्टुञ्स्तुतौ भावेः षणः स्नः निमित्ताभावे इति टस्य तः देवपूर्वः क्विप्प्रत्ययः तुगागमः क्विपः सर्वापहारीलोपः । पापाने सोमपूर्वः क्विप्र० सोमं पिबतीति सोमपा अत्र दीर्घत्वान्न तुगागमः (प्र० ए०) स्त्रो० । दृशिर, प्रेक्षणे दृश् सर्वं पूर्वः सर्वं पश्यतीति सर्वदृक् क्विप् प्र० क्विपः सर्वापहारी लोपः दिशामिति शस्य कः (प्र० ए०) ह्रसे पः सर्वदृक् सर्वदृशौ इत्यादि । श्रिञ्चातुः सेवायां श्रिः सुपूर्वः सुष्टु श्रयतीति विग्रहे क्विप् ।

वचिप्रच्छयायतस्तुकटप्रुङ्जुश्रीणां दीर्घः संप्रसारणाभावश्च वक्तव्यः । वक्तयनया सा वाक् वा उच्यते अनया सा वाक् । प्रच्छ झीप्सायाम् । तत्त्वपूर्वः । तत्त्वं पृच्छतीति तत्त्वप्राद् । छशपराजादेः षः । छोः शऊ वाच्यौ किति छिति झसे परेऽनुनासिके कौ च । तेन तत्त्वप्राच्छौ तत्त्वप्राच्छः । ष्टुञ् स्तुतौ । आयतं स्तौतीति आयतस्तूः । प्रुङ् गतौ । कटं प्रवतेऽसौ कटप्रूः । जु गतौ । जवतेऽसौ जूः । सुष्टु श्रयतीति सुश्रीः । वा सुष्टु श्रीर्यस्यासौ सुश्रीः । श्रयन्ते जना यामिति श्रीः । नहिवृतिव्यधिवृषिरुचिसहितनिषु क्विबन्तेषु पूर्वपदस्योपसर्ग-

स्यान्ते दीर्घो वाच्यः । णद् बन्धने । आदेः षणः षः । नहो
 थः । उप समीपे नह्यतीति उपानत् । नितरां वर्ततेऽसौ नी-
 वृत् । व्यध ताडने । ग्रहां क्विति च । मर्माणि विध्यतीति
 मर्मावित् । वृष वृष्टौ । प्रऋषेण वर्षतीति प्रावृद् । रुचि
 दीप्तौ । नितरां रोचतेऽसौ नीरूक् । गम्यमनमहन्तनादी-
 नां क्विपि अमस्य लोपो वाच्यः क्यपि वा । तुक् । परितः
 तनोतीति परितत् । कटं विकीर्षतीति कटचिकीः । चिकी-
 र्षतेः क्विप् । यतः । इत्यकारलोपः । षोषाम् । इति षस्य
 रेफः । रिलोपो दीर्घश्च । इति मध्यमरेफस्य लोपः । न तु
 संयोगान्तस्य लोपः । रसे पदान्ते चेति चकारात् रात्सस्य
 रेफाद्गुत्तरस्य सस्यैव लोपो भवति नान्यदस्य । खोर्विसर्गः ।
 कटचिकीर्षौ कटचिकीर्षः । वह् प्रापणे । यज्ञां यवराणाम् ।
 अनो बहतीति अनड्वान् । क्विबन्ते वह्यनसो, डान्तादेशो
 वाच्यः । अनड्वाहौ अनड्वाहः । राजृ दीप्तौ । क्विबन्ते राजतौ
 परे समो मस्यानुस्वाराभावो वाच्यः । तेन सम्यक् राजतेऽ-
 सौ सम्राट् । ध्यै चिन्तायाम् । ध्यायतेः क्विपि संप्रसारणं
 दीर्घता च वक्तव्या । सुष्टु ध्यायतीति सुधीः । द्युतिगमिजु-
 होतीनां क्विपि क्वचित् द्वित्वं वाच्यम् । हसादिशेषाभावः ।
 द्योततेः क्वचित्पूर्वस्य क्विपि संप्रसारणं वाच्यम् ।
 द्योततेऽसौ द्युत् । गच्छति उत्पत्तिस्थितिलयान् प्राप्नो-
 तीति जगत् । जुहोतेदीर्घश्च जुहोत्यनया सा जुहुः ।

वचीति । वच् प्रच्छ स्तुकट प्रजुश्रीणां दीर्घता भवति चकारत्
 संप्रसारणाभावः इति स्वस्य दीर्घः । क्विपः लोपः । सुश्री (प्र० ए०) लो०
 प्रच्छ तत्त्वपूर्वः क्विप् प्र० प्रच्छादेरितिदीर्घः (प्र० ए०) संयोगान्तस्यलोपः । छशप
 राजादेः षः षोडः हसेपः वावसाने तत्त्वं पृच्छतीति तत्त्वप्राट् तत्त्वप्राच्छौ तत्त्वप्राच्छः ।
 गह बंधने नह उपपूर्वः उपनह्यते पादयोरिति उपानत् क्विप्० क्विपि परे नहोर्धातोः

पूर्वस्य उपसर्गस्य दीर्घता च वक्तव्या किप्परे इति पाठे किप् परो यस्मात् स किप्परः ईदृशे नहि धातौ परे उपसर्गस्य दीर्घता च वक्तव्या (प्र० ए०) नहोयः हस्य धः हसेपः वावसाने उपानत्-द् उपानहौ इत्यादि हसांतस्त्रीलिङ्गे चकारात् भावद् प्रवर्षतीति भावद् मर्मावित् गीरूक् इत्यादावपि दीर्घता नहीत्युपलक्षणात् नहिद्विपिद्विद्वि व्यधिसहितनयका गृह्यते । कृ कट पूर्वः कटं चिकीर्षतीति विग्रहे इच्छायाधिति स प्रत्ययः । ऋत् इर् किर् द्वित्वं पूर्वस्य हसादिशेषः रलोपः कुहोश्चः चिकिर् य्वाँ-हसे इति दीर्घः किला० कटं चिकीर्ष अग्रे किप् यत् इति सप्रत्ययस्य अकारस्य लोपः किपः सर्वापहारी लोपः (प्र० ए०) संयोगांतस्यलोपः हसेपः स्त्रो० कटचिकीः कटचिकीर्षौ कटचिकीर्षः । केचित्तु कटचिकीर्ष किप् यत् इत्यकारलोपः दोषारः रिलोपोदीर्घश्च स्त्रो० एवं साधयंति । ध्वै चिंतायाम् । ध्वै सुपूर्वः । सुष्टु ध्यायतीति सुधीः । किप् । प्र० ध्यायते ध्वै चिंतायामित्यस्य धातोः किपि परे संप्रसारणं भवति दीर्घस्य दीर्घ ईकारः ध्वै इत्यस्य धी किप्लोपः (प्र० ए०) स्त्रो० सुश्री शब्दवत् । सूत्रम् ।

दृशेष्टकूसकौ चोपमाने कार्ये । दृशेर्धातोः सर्वादिषु टकूसकौ प्रत्ययौ भवतः उपमाने कार्ये सति । चकारात् किप् वक्तव्यः ।

दृशेष्टकूसकौ चोपमाने कार्ये । दृश् (प्र० ए०) क्तिङ्भ्यस्त्रो० टक् च सक् च (प्र० ए०) स्वर० पश्चाद्विसर्जनीयस्सः षुभिः षुः च (प्र० ए०) अव्य० उपमान (स० ए०) अइए सिद्धम् । दृशेर्धातोः टकूसकौ प्रत्ययौ भवतः चकारात् तृतीयरूपे किप् प्रत्ययोऽपि भवति कार्ये कर्मोक्तौ उपमाने वाच्ये सति दृश् अन्य इव दृश्यते इति विग्रहे एकत्र टक् प्र० टकारोऽनुबंधार्थः । ककारो गुणनिपेधार्थः । सूत्रम् ।

आ सर्वादिः । एतेषु प्रत्ययेषु परेषु सर्वादिः पूर्वस्य टेरात्वं भवति । दृशिर् प्रेक्षणे । अन्य इव दृश्यतेऽसौ अन्यादृशः । छशषराजादेः षः । षढोः कः से । क्लिप्तात् । अन्यादृक्षः, अन्यादृक् । स इव दृश्यतेऽसौ तादृशः-तादृक्षः-तादृक् । य इव दृश्यतेऽसौ यादृशः-यादृक्षः-यादृक् । एष इव दृश्यतेऽसौ एतादृशः-एतादृक्षः-एतादृक् ।

आ सर्वादिः । (प्र० ए०) सांके० सर्वादि (प्र० ए०) क्तिङ्भ्यस् एतेषु टक्-सक् किप् प्रत्यये परे सर्वादिः सर्वादि शब्दगुणस्य पूर्वपदस्य धातोरादौ वर्तमानस्य

सतः टेः आत्वं भवति स्वर० (प्र० ए०) स्रो० अन्यादृशः द्वितीये सक् प्र० टेरात्वं । दिशामिति शस्य कः किला० कपसंयोगे क्षः (प्र०ए०) स्रो० अन्यादृक्षः तृतीयरूपे क्पिप्र० टेरात्वं क्पिलोपः (प्र०ए०) दिशां हसेपः अन्यादृक् टित्वादीप् अन्यादृशी । एवं स इव दृश्यते इति तादृशः तादृक्षः तादृक् तत्पूर्वः । सूत्रम् ।

किमिदमः कीश् ईशौ । किम्शब्दस्य इदम्शब्दस्य च कीश् ईश् इत्येतावादेशौ भवतः टकारादिषु प्रत्ययेषु परेषु । शकारः सर्वादेशार्थः । क इव दृश्यतेऽसौ कीदृशः-कीदृक्षः-कीदृक् । अयमिव दृश्यतेऽसौ ईदृशः-ईदृक्षः-ईदृक् । ईदृशी वार्ता । सर्वादित्वाद्देरात्वम् । भवदादिषु दृशोष्टकारादयः पूर्वस्य टेर्दीर्घता च वक्तव्या । भवानिव दृश्यतेऽसौ भवादृशः-भवादृक्षः-भवादृक् । चकारात् एतेषु प्रत्ययेषु परेषु समानशब्दस्य सो वाच्यः । समान इव दृश्यतेऽसौ सदृशः-सदृक्षः-सदृक् ।

किमिदमः कीश् ईशौ । किं च इदं च किमिदम् तस्य (प० ए०) स्वर० स्रो० कीच ईच की कीपूर्वः शकारः कीग् शकारोऽनुबन्धः उभयत्रापि योष्यते कीग् (प्र० ए०) हसेपः केभिच्चु किमिदमः कीशीग् एवं सूत्रं पठति । एतेषु प्रत्ययेषु परेषु दृशिघातोः पूर्वयोः किम् इदम् शब्दयोः कीश् ईग् इत्येतावादेशौ भवतः यथा संख्येन किम्शब्दस्य कीग् इदम्शब्दस्य ईग् । शकारः सर्वादेशार्थः आदेशभेदज्ञापनार्थः । हग् किम्पूर्वः क्रमेण टक्सक् क्पिप्रत्ययाः।क इव दृश्यते इति विग्रहे किमः की आदेशः । कीदृशः कीदृक्षः कीदृक् शेषं प्राग्वत् । एवं इदम्पूर्वः इदमः ई आदेशः । अयमिव दृश्यते ईदृशः ईदृक्षः ईदृक् । भवदादिषु भाक्पदेषु सत्सु इवार्थे उपमानेऽर्थे दृशोर्घातोः टक्सक् क्पिप्रत्यया भवति पूर्वपदस्य टेः आत्वं भवतीत्यर्थः । भवानिव दृश्यते भवादृशः भवादृक्षः भवादृक् अहमिव दृश्यते इति मादृशः मादृक्षः मादृक् । हग् अस्मद् पूर्वः त्वन्मदेकत्वे इति मदादेशे कृते पश्चादैराकारः । एवं त्वमिव दृश्यते इति त्वादृशः त्वादृक्षः त्वादृक् । चकारात् समान इत्यस्य स आदेशः समान इव दृश्यते इति सदृशः सदृक्षः सदृक् । वयमिव दृश्यते इति अस्मादृशः अस्मादृक्षः । यूयमिव दृश्यते इति युष्मादृशः । सूत्रम् ।

अदसोऽमू आदेशः । अवस् शब्दस्य ठगादिषु सत्सु अमू-

आदेशो भवति किति परे । असाविव दृश्यतेऽसौ अमू-
हशः-अमूहक्षः अमूहक्-ग् । प्रत्ययोत्तरपदयोः परतो युष्म-
दस्मदोरेकत्वे त्वत् मत् इत्येतावादेशौ भवतः । त्वमिव दृ-
श्यतेऽसौ त्वाहशः-त्वाहक्षः-त्वाहक्-ग् । अहमिव दृश्यतेऽसौ
माहशः-माहक्षः-माहक्-ग् । त्यादेष्टेरस्यादौ इत्यकारः ।
यूयमिव दृश्यतेऽसौ युष्माहशः-युष्माहक्षः-युष्माहक् । वय-
मिव दृश्यतेऽसौ अस्माहशः-अस्माहक्षः-अस्माहक् । टका-
रानुबन्धत्वादीप् । ताहशी याहशी एताहशी त्वाहशी मा-
हशी अन्याहशी युष्माहशी अस्माहशी भवाहशी इत्यादि ।
णिनिरतीति । घातोरतीति काले शीलेऽर्थे च णिनिप्रत्ययो
भवति ।

णिनिरतीति । णिनि (प्र० ए०) स्रो० अतीत (स० ए०) अइए पश्चात्तामि
भोरः स्वर० घातोः अतीते गते काले णिनिप्रत्ययो भवति शीले स्वभावे ऽर्थे । णि-
निरित्यत्र णकारो वृद्धार्थः । इकारः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थः ।

करणे उपपदे यजेर्णिनिर्वाच्यः । इनां शौ सौ । अग्निष्टोमेन
इयाज इति वा अग्निष्टोमेन अयाक्षीत् इति अग्निष्टोमया-
जी । वा अग्निष्टोमं यष्टुं शीलं यस्य सः अग्निष्टोमयाजी ।
अश्राद्धं भुङ्क्ते इत्येवंशीलः अश्राद्धभोजी । अर्धं भुङ्क्ते इत्ये-
वंशीलः अर्धभोजी । सुखभोजी । उष्णं भुङ्क्ते इत्येवंशीलः
वा भुक्तवान् इति उष्णभोजी । हनो घत् । हन्तेर्निन्दायां
णिनिर्वाच्यः । पितरं जघान वा अवधीत् इत्येवंशीलः पि-
तृघाती । दण्डिन् शब्दवद्रूपं ज्ञेयम् । कर्तुर्युपमाने णिनिर्वा-
च्यः । अभ्र इव पततीति अभ्रपाती । मत्त इव करोतीति
मत्तकारी । हंस इव गच्छतीति हंसगामी । स्त्री चेत् हंस-
गामिनी । ईप् ।

कर० । यज् पूजा० यज् अग्निष्टोमपूर्वः । अग्निष्टोमं इष्टवान् यष्टुं शीलमस्येति

वा अग्निष्टोमयाजी णिनिप्र० इन् णित्वाद्द्विः स्वर० इनां शौ सौ हसेपः नाम्नो०
दंदिन् शब्दवत् । सूत्रम् ।

क्विप्कनिप्डाः । धातोरतीते काले शीलेऽर्थे च क्विप्कनिप्-
डा इत्येते प्रत्यया भवन्ति । क्विप् । वृत्र ब्रह्म भ्रूण एतत्पू-
र्वकादेव हन्तेः क्विप् स्यात् । अतीते एव । वृत्रं हतवानिति
वृत्रहा । ब्रह्महा । भ्रूणहा । अन्यत्र शत्रुघातीत्यत्र णिनिः ।
शत्रुं हन्तीत्येवंशीलः शत्रुघाती । सुष्टु करोतिस्मासौ सुकृ-
त् । कर्मकृत् पापकृत् पुण्यकृत् शास्त्रकृत् । सोमं सुनोति
स्मासौ सोमसुत् । अग्निं चिनोतिस्मासौ अग्निचित् ।
इत्येते क्विबन्ताः । क्विनिप् । युधि संप्रहारे । राजानं युध्य-
तेस्मासौ राजयुध्वा । राजानं करोतीत्येवंशीलः राजकृ-
त्वा । सह युध्यतेस्माऽसौ सहयुध्वा । सहकृत्वा । षुञ् प्रा-
णिप्रसवे । क्विनिप् तुक् । कित्वाद्गुणाभावः । सुनोति स्मासौ
सुतवान् इति सुत्वा । स्तुत्वा । यजतिस्मासौ यज्वा ।
पारमद्राक्षीत् इति पारदृश्वा । इत्येते क्विबन्ताः । जनी
प्रादुर्भावे ।

क्विप्कनिप्डाः । क्विप्च क्विनिप्च ढक्क्विप्कनिप्डा (प्र० ब०) सवर्णे० स्तो०
वृत्तिः सुगमा हन् हिंसागत्योः हन् वृत्रपूर्वः वृत्रं वृत्रासुरं हतवान् इति विग्रहे क्विप्प्र०
क्विपः सर्वापहारी लोपः (प्र० ए०) इनांशौसौ हसेपः नाम्नो० वृत्रहा वृत्रहणौ । एवं
ब्रह्महा भ्रूणहा पूर्व क्विप्प्रत्ययो वनिप् प्रत्ययश्च वर्त्तमाने काले उक्तः अत्र तु अतीते काले
इति न पौनरुक्त्यम् । यज् वनिप् प्र० वन् स्वर० यज्वन् (प्र० ए०) । नोपधायाः
हसेपः नाम्नो० इष्टवान् इति यज्वा यज्वानौ ।

सप्तम्यां जनेर्ढः । सप्तम्यां जनेर्धातोर्ढः प्रत्ययो भवति अ-
तीते काले । सरसि जायते स्म तत् सरसिजं पद्मम् । अ-
लुक् क्वचित् । सरसि जातं सरोजम् । संस्कारजः प्रजा
अजः द्विजः । परितः खाता इति परिखा । प्रकर्षेण जाय-

तेस्मेति प्रजा । सर्वं गतवान् इति सर्वगः वा सर्वं गच्छ-
तिस्मासौ सर्वगः । गै शब्दे । साम गीतवान् गायनि-
स्मासौ सामगः । इति डप्रत्ययान्ताः । इति कर्त्रर्थ-
प्रक्रिया ।

जनी प्रादुर्भावे । जन् सरसिपूर्वः ङप्र० अडित्त्वाट्टिलोपः स्वर० सरसिजातं
सरसिजं अलुक् क्वचिदिति सप्तम्या अलुक् नपुंसके कुलशब्दवत् ज्ञाअवबोधने ज्ञा स-
र्वपूर्वः ङप्र० टिलोपः स्वर० (प्र० ए०) स्तो० सर्वं ज्ञातवान् इति सर्वज्ञः । गम्लगतौ
गम् सामन्पूर्वः साम वेदं गतवान् ज्ञातवान् गीतवानिति विग्रहे ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्था
इति ङप्र० टिलोपः स्वर० नाम्ना० सामगः । एवं सर्वत्र गतवान् सर्वगः । इति
कर्त्रर्थप्रक्रिया ।

अथ निष्ठाप्रक्रिया । क्तक्वतू । धातोरतीते काले क्तक्वतू
प्रत्ययौ भवतः । भावकार्ययोः क्तः । क्तवतुः कर्तर्येव । कृ-
तो घटः । कृतवान् घटम् । उकारो नुम्विधानार्थः । आ-
गतं स्थितं देवदत्तेन । भावे नपुंसकान्तम् ।

अथ निष्ठाप्रक्रिया । सूत्रम् । क्तक्वतू क्तश्च क्तवतुश्च क्तक्वतू (प्र० द्वि०) औयू सवर्णे० ।
धातोः अतीते गते काले क्तक्वतू इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । तत्र क्तप्रत्ययो भावे क-
र्मणि च भवति क्तवतुश्च कर्तरि । ककारो गुणप्रतिषेधार्थः । डुकृञ् करणे । कृ क्त प्र०
त (प्र० ए०) स्तो० कृतः कटः कारुकेण अत्र कर्मणिक्तः क्तवतु उकारो नुम्वि-
धानार्थः तवत् (प्र० ए०) त्रितोनुम् अत्वसोः सौ दीर्घः हसेपः संयोगांतस्यालोपः
चकार इति कृतवान् ङितः स्त्रीचेत् कृतवती अत्र कर्तरि क्तवतुः गम् कृत दात्तानामिति म-
लोपः देवदत्तेन आगतं अत्र भावे क्तः नपुंसकलिङ्गे भावे विहितस्य क्तप्रत्ययस्य
नपुंसकलिङ्गता व० ष्टा आदेः षणःस्रः स्या क्त प्र० स्थायीति ह्रस्व इकारः । देवदत्तेन
स्थितम् । सूत्रम् ।

गत्यर्थादकर्मकाञ्च कर्तरि क्तः । गत्यर्थादकर्मकाञ्च धातोः
कर्तरि क्तः प्रत्ययो भवति चाद्भाव कर्मणोः । स्थितः ।
शान्तः । दान्तः ।

गत्यर्थादकर्मकात्कर्तरि क्तः । गतिरर्थोयस्य स गत्यर्थस्तस्मात् (पं० ए०)
दत्तिरत् सवर्णे । न विद्यते कर्मैत्यकर्मकः तस्मात् (पं० ए०) दत्तिरत् मध्ये

चपा० स्वर० । च (प्र० ए०) अव्य० पश्चात् स्वोश्चुभि० स्वर० । कर्त्तुं (त० ए०)
 झरैः स्वर० क्त (प्र० ए०) स्रो० गत्यर्थो धातुरट गतावित्यादिः अकर्मकश्च लज्जा-
 सत्तादिः एवं द्विविधादपि धातोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययो भवति । उदा० अट् क्तप्र० कृत
 इतीडागमः । अटित (प्र० ए०) स्रो० अत्र गत्यर्थत्वात् क्तप्र० छा स्या क्त स्यामीति
 इकारः स्थितः । अत्र अकर्मकत्वात् क्तप्र० शम् दम् उपशमे शम् क्त शर्मादीर्घः न-
 श्वा० शातः । एवं दम्दातः । दुवम् वातः । अकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः । मदेने दीर्घता
 तेन मच इति रूपम् । सूत्रम् ।

क्तो वा सेट् । क्तः प्रत्ययो वा किङ्कवति । द्युत द्योतने ।
 प्रद्योतितः । प्रद्युतितः । रोदितः । रुदितः । मोषितः । मु-
 षितः । गृहीतः । ग्रहीतः ।

क्तोवासेट् । क्त (प्र० ए०) स्रो० वा (प्र० ए०) अव्य० हवे उओ । सेट्
 सह इटा वर्त्तमानः सेट् (प्र० ए०) हसेपः । इट्सहितः क्तप्रत्ययो वा किङ्कवति कि-
 च्चे सत्यपि विकल्पेन किञ्च कल्पनीयं किञ्चाहुर्णप्रतिषेधः । यत्र किञ्च न तत्र गुणो
 भवति । द्युत दीतौ । द्युत् २ प्रपूर्वः कर्त्तरि क्तः कृतइतीडागमः एकत्र किञ्चाभावस्तत्र
 गुणः उपधाया लघोः किञ्चपक्षे गुणाभावः । प्रद्योतितः प्रद्युतितः । रुदिर् अशुचिमोचने ।
 रुद् रोदितः रुदितः । मुष् स्तेये मोषितः मुषितः । एवं नोदितः नुदितः । वेदितः विदितः ।
 ग्रह क्तवत् इति क्त प्र० ग्रहां क्विवेति संप्रसारणं कृतइतीडागमः इटोग्रहामिति इ-
 कारस्य ईकारः स्वर० (प्र० ए०) स्रो० गृहीतः । सूत्रम् ।

वृतः । उवर्णान्ताहवर्णान्ताच्छ्रियश्च धातोः क्तप्रत्ययस्येड् न
 भवति । वृतः । मृतः । भृतः । श्रितः ।

वृत् । (प्र० ए०) स्वर० स्रो० एकपदं वुः से इति सूत्रात् वुरित्यनुवर्त्तते
 कापि वृ । श्रितः कितः इति सूत्रं दृश्यते । उवर्णान्तात् ऋवर्णान्तात् श्रित्रश्च धातोरिति
 वचनात् कृत इति सूत्रेण प्राप्तस्य इटो निषेधः । एवं नुतः मृतः । सूत्रम् ।

आदीदितः । आदित ईदितश्च परस्य क्तस्येड् न भवति ।

आदीदितः । आच्च ईच्च आदीतौ तौ इतौ यस्यस आदीदित् तस्मात् (पं० ए०)
 स्वर० स्रो० आकारानुबंधात् ईकारानुबंधाच्च धातोः परस्य कितः प्रत्ययस्य इडा-
 गमो न भवति ।

जीतां तक् वर्त्तमानेऽपि । जीतां धातूनां मतिबुद्धिपूजार्था-

नां च वर्तमानेऽपि तक्प्रत्ययो भवति । अपिशब्दाद्भाव-
कर्मणोश्च ।

ऋतां । जि इत्पेषां ते ऋतस्तेषां धातूनां वर्त्तमाने काले अर्थेऽपि शब्दा-
दतीतेऽप्यर्थे तक्प्रत्ययो भवति । जिमिदाधातुः स्नेहने भ्रक्षणे । जिकार आकारश्च अ-
नुबंधौ । मिद् अन्यनुबंधत्वात् तक् प्र० आकारानुबंधत्वात् इट् निषेधः । मिद् इति
स्थिते । सूत्रम् ।

दस्तस्य नो दश्च । दकारादुत्तरस्य कितस्तस्य नत्वं भवति ।
चकाराद्दकारस्य नकारो भवति । जिमिदा स्नेहने । मिन्न-
मन्नं तैलेन वर्तते । जिष्विदा गात्रप्रक्षरणे । आयातेन प्र-
स्विन्नः । जिष्विदा संचूर्णने । क्ष्विण्णः ।

इ (पं० ए०) स्वर० स्त्रो० तत् (ष० ए०) ह्रस्वस्य पश्चाद्विसर्जनीयस्यतः ।
न (प्र० ए०) स्त्रो० इ (ष० ए०) स्वर० स्त्रो० च (प्र० ए०) अन्य० दकारा-
साद्घातोः परस्य कितस्तकारस्य नकारो भवति धातुसंबन्धिनो दकारस्यापि नकारः
इति तक्संबन्धितस्य नः दस्य च नः स्वर० (प्र० ए०) अतोअम् नपुंसकांतं । अन्नं
तैलेन मिन्नं स्निग्धं वर्त्तते इत्युदाहरणं । एवं जिष्विदा धातुः गात्रप्रक्षरणे प्रस्वेदने ।
ष्विद् । आदेः ण्य स्नः । स्विद् अन्यनुबंधत्वात्तक् आदीदित इति आकारानुबंधत्वादिद्
निषेधः । दस्तस्येति दकारतकारयोर्नकारः प्रपूर्वं । आयातेन खेदेन प्रस्विन्नः । जिष्वि-
दा संचूर्णने पेषणे । क्ष्विद् तक्प्र० दकारतकारयोर्नकारः पुनो० अवकुप्यतरेपीति
धातोर्नस्य णत्वे ष्टुभिः ष्टुरित्युत्तरनकारस्य णकारः स्वर० क्ष्विण्णः चूर्णित इत्यर्थः
मदी हर्षे इत्यस्य तु दकारतकारयोर्नकारो न । तेन मत्तः इति रूपम् ।

अदो जघुः । जग्धम् ।

अदो० । अद् भ्रक्षणे इत्यस्य धातोर्जघुरित्ययमादेशो भवति तकारार्दं
किति परे । अद् क्त प्र० जघ् आदेशः तयोर्द्धः ह्यभेजवाः घस्यगः स्वर० (प्र० ए०)
अतो अम् अम्शसो० मोतु० जग्धमन्नं । सूत्रम् ।

रः । रेफादुत्तरस्य तकारस्य नत्वं भवति । कृ विदारणे ।
कृ हिंसायां । ऋत इर् ध्वोर्विहसे । विकीर्णः । जृष् जृष्
वयोहानौ । जीर्णं झीर्णं शरीरम् ।

रः । (पं० ए०) स्वर० स्त्रो० रेफात् रकारात् परस्य कितः तकारस्य

कारो भवति । उदा० कृ विक्षेपे विकरणे हिंसायां वा तप्र० त ऋतइर् र इति सूत्रेण त-
स्य नः विपूर्वः व्योर्विहसे इति दीर्घः राष्यपोद्धिः जलतुंवि० विकीर्णं (प्र० ए०)
अतोअम् कृष्धातुकृष्धातुश्च वयोहानौ वार्द्धक्ये । षकारौ षित्कार्याथौ । जृ क्तप्र०
ऋतइर् रकारांतत्वात् रः इति सूत्रेण तस्य नः व्योर्विहसे हुर्नोणो० राद्यपोद्धिः जल०
जीर्णं शरीरं एवं झृष् झीर्णं । क्तकवतू० । क्तकवतू (प्र० द्वि०) निष्ठा (प्र० ए०) क्त-
कवतू निष्ठा संज्ञकौ स्तः । सूत्रम् ।

ल्लाद्योदितः । ल्लाद्वेरोदितश्च धातोस्तो नो भवति । लूनः ।

क्षि क्षये । क्षीणः । ग्लानः । म्लानः । हीनः ।

ल्लाद्योदितः । ल् ओदित् । ल् आदिर्यस्य स ल्लादिः ओकार इत् यस्य सः।
ओदित् । ल्लादिश्च ओदितश्च ल्लाद्योदित् तस्मात् (पं० ए०) स्वर० ल्लो० ल्लाद्यो
धातुपाठोक्ताः ओदितश्च ओहाक्त्त्यागे ओहाङ् गतौ ओप्यायी वृद्धौ इत्यादयस्तेभ्यः
परस्य कितस्तकारस्य नकारो भवति । उदा० ल्लूञ् छेदने ल् क्तकवतू त ल्लाद्योदितइति
तस्य नः (प्र० ए०) ल्लो० लूनः । क्षि क्षये क्षि क्तप्र० शमां दीर्घः । केचित्तु प्रच्छादे
दीर्घता च ल्लाद्यो० इति तस्य नः । पु० क्षीणः । ग्लै हर्षक्षये ग्लै क्तप्र० संध्यक्षराणामा
इत्यस्य ग्ला ल्लाद्यो० इति तस्य नः (प्र० ए०) ग्लानः । एवं म्लै गात्रविनामे
म्लानः । ओहाङ् त्यागे हा क्तप्र० स्थामी ल्लाद्यो इति तस्य नः । हीनः । ओप्यायी
धातुर्द्धौ प्याप् क्तप्र० । प्यायःपी । प्यायी इत्यस्य धातोः पी इत्यादेशो
भवतीति प्या स्थाने पी । ल्लाद्यो० ईति तस्य नः । पीनः एवं दीनः लीनः
उद्दीनः मीनः दूनः मग्नः । सूत्रम् ।

दोदत्ति । दा इत्यस्य दद्भवति किति तकि परे । दत्तः दत्तवान् ।

दोदत्ति । दो (ष० ए०) आतो धातोरित्यालोपः स्वर० ल्लो० दत् (प्र०
ए०) ह्रस्वः त् (स० ए०) स्वर० दाशदाने इत्यस्य धातोस्तकारादौ किति परे
दत् आदेशो भवति दा क्त दत् आदेशः स्वर० ल्लो० दत्तः । क्तवतुप्रत्ययो दत्तवान्
भवच्छब्दवत् । सूत्रम् ।

स्वरात्तो वा । स्वरादुत्तरस्य दाइत्यस्य तो वा भवति कि-
ति परे । प्रत्तः । प्रदत्तः । अवत्तं । अवदत्तं नाम्यन्तोपस-
र्गस्य दीर्घो भवति । ददातेस्तो वाच्यः । नितरां दीयते
स्म तत् नीतं, नीदत्तम् । पर्यासमन्ताद्भावेन दीयते स्म

तत् प्ररीचं । परीदत्तं । दधाते हिर्निष्ठायां वाच्यः । धीय-
 ते स्मासौ हितः । दधांति स्मासौ हितवान् । जहातेश्च
 किति । जहातेर्धातोः किति प्रत्यये परे हिरादेशः स्यात् ।
 तेन पूर्वं हित्वा हीयते स्मासौ हितः । अहासीदिति हित-
 वान् । यजां यवराणां संप्रसारणं । छशपराजादेः षः ।
 इष्टं । टुवप् बीजतंतुसंताने । उप्तं बीजं । वह् प्रापणे ।
 संप्रसारणं । होढः । ढत्वं । तथोर्धः । षुत्वं । ढि ढो लो-
 पः । ऊढोऽनडुहा पंगुः । व्येञ् संवरणे । संवीतः । व्हेञ्
 आन्हाने । आहूतः । वद व्यक्तायां वाचि । उदितः । उक्तः ।

स्वर० । (प० ए०) क्तिरत् सवर्णे० त (प्र० ए०) स्तो० वा (प्र० ए०)
 अव्य० सस्वरात् उपसर्गात्परस्य दाधातोः त् इत्यादेशो वा भवति पक्षे वा दत् इ-
 त्यादेशो भवति तकारादौ किति परे । दा प्रपूर्वः एकत्र त् एकत्र दत् क्तप्र० ।
 प्रत्तं प्रदत्तं । एवं अवपूर्वः अवत्तं अवदत्तं चेति रूपद्वयं । प्रादापि । इति प्रत्तं प्रदत्तं ।
 एवं उपात्तं उपादत्तं । यज् देवपूजासंगति० यज् क्तप्र० त । यजां यवराणामिति
 संप्रसारणं । यकारस्य इकारः छशपराजादेरिति षत्वं । षुभिः षुः । इष्टं क्तवतुप्रत्यये
 इष्टवान् । टुवपधातुः बीजसंताने अन्नादिवपने इत्यर्थः । टुकारः द्वितोयुरिति कार्यार्थः ।
 वंप् क्तप्र० यजामिति वस्य उः । स्वर० (प्र० ए०) अतो अम् उप्तं बीजं अवापि इत्यर्थः ।
 वह प्रापणे । वह क्तप्र० यजामिति वस्य उः । होढः तथोर्धः षुभिः षुः ढि ढो लोपो दी-
 र्घश्च ढलोपः उकारस्य ऊकारः (प्र० ए०) स्तोः ऊढः अनडुहा दृपभेण पंगुः खंजः
 पुमान् ऊढः । व्येञ् संवरणे । व्ये संपूर्वः क्तप्र० कित्त्वात् यजामिति संप्रसारणं सस्व-
 रस्य संप्रसारणं दीर्घे च दीर्घ इति व्ये इत्यस्य वी । संवीतः । व्हेञ् आन्हाने आहूपूर्वः ।
 क्तप्र० संप्रसार० व्हे इत्यस्य हू (प्र० ए०) स्तो० आहूतः एवं आहूतवान् । आहूपते
 स्म इत्याहूतः । आजुहाव इत्याहूतवान् । वद व्यक्तायां वाचि । वद क्तप्र० कृत इतीडा-
 गमः । कित्त्वात् संप्रसारणं वस्य उः (प्र० ए०) अतो अम् उदितं । वच क्तप्र० संप्रसारणं
 चोः क्तः स्वर० उक्तः ।

वसिधुधोरिट् । वसिधुधोर्द्विप्रोर्धात्वोरिडागमो भवति क्ते क्त-

वतौ च । उषितः । क्षुधितः । सुप्तः ।

वसिधुधो० । (प० द्वि०) इट् (प्र० ए०) यद्यपि धातुपाठे वसिधुधो

एतौ द्वौ धातू अनुदात्तौ अनिद्यौ कथितौ, तथापि तयोरिडागमो भवति । वस् निवासे कप्र० संप्रसा० वसिष्ठु योरिदीडागमः प्रसादेषः अवात्सीदिति उषितः । एवं क्षुष् वृ-
भुक्षायौ क्षुधितः । त्रिष्वपृक्षये आदेः ष्णः स्नः स्वप् कप्र० संप्रसा० सुप्रः ।

त्राणाद्या निपात्यन्ते । त्राणः । त्रातः । ह्रीणः । ह्रीतः ।
निर्वाणः । निर्वातः । घ्राणः घ्रातः । परिवृढः । जने-
र्जा । जातः ।

त्राणाद्याः शब्दाः अतीते काले अर्थविशेषे सिद्धा एव वा निपात्यन्ते त्रै
रक्षणे इत्यस्य त्राणः त्रातः इति रूपद्वयं । त्रै कप्र० संध्यक्षराणामा त्रात्वपक्षे कप्रत्य-
येन सहैव त्राण इति निपात्यते । एवं ह्रीलज्जापामित्यस्य ह्रीणः ह्रीतः । वा धातुः
गतिगंधनयोः निरूपूर्वः निर्वाणः निर्वातः । एवं घ्राणः घ्रातः वित्तः वित्तः उक्तः उक्तः
नुत्तः नुत्तः ।

संपर्युषेभ्यः करोतेभूषणे सुट् । संस्कृतः । परिष्कृतः ।
उपस्कृतः ।

संपर्युषेभ्य इति । सप्, परि, उप् इत्येतेभ्य उपसर्गेभ्यः परस्य करोतेर्द्धातोः
भूषणे अलंकरणेऽर्थे मुडागमो भवति टिस्वादादौ उकार उच्चारणार्थः कृतः क्रमेण सं-
परि उप् पूर्वः कप्र० सर्वत्र घुडागमः स्वर० संस्कृतः परिष्कृतः, उपस्कृतः अलं-
कृत इत्यर्थः । जनेर्जा जनी प्राहुर्भावे इत्यस्य जा आदेशः कप्र० जातः । एवं खन्
खन् इत्यस्य खा आदेशः । खातः ।

पचो वः । पकः ।

पचो वः । पचेर्द्धातोर्द्धातोऽर्थे व प्रत्ययो भवति कप्रत्ययार्थे यद्वा क प्रत्ययस्यैव
व इत्यादेशो भवति । चोः कुः । पकः ।

शुषेः कः । शुष्कः ।

शुषेःकः । शुष्शोके इत्यस्य कप्र० शुष्कः ।

स्फायः स्फी । स्फीतः ।

स्फायः स्फी । स्फायेर्द्धातोः कप्रत्यये परे स्फी इत्यादेशो भवति । स्फायी वृद्धौ
स्फाय कप्र० स्फी आदेशः स्फीतः । क्षै क्षये संध्यक्षराणामा० क्षायतेर्मप्र० क्षामः । इति ।

क्वसुकानौ णवेवत् । धातोः क्वसुकानौ प्रत्ययौ भवतः

अतीते काले । तौ च णप् ए इति वद्धवतः । णवादिब-

द्वावो नः । बिभिद्धान् । चकृवान् । चक्राणः ।

कसुकानौणवेवत् । कसुश्च कानश्च कसुकानौ (प्र० द्वि०) ओओओ णप्च एच णवे णवेभ्यां तुल्यौ वच्चेते इति णवेवत् (प्र० ए०) अव्य० धातोरतीति काले कसुकानौ प्रत्ययौ भवतः तौच णप् एवत् भवतः यथा आख्यातपरस्मैपदिनां धातूनां परोक्षे णप् तथा अत्रापि तेषां परस्मैपदिनां कसुः । यथा चात्मनेपदिनां ए आते तथात्र कानः उभयपदिनां उभावपि आख्याते तु णप् ए इत्येतयोः प्रथमपुरुषः ककारो गुणनिषेधार्थः कसोः उकारो नुम्विधानार्थः णवादित्वाद्द्विर्वचनं नतु वृद्धिः उदा० विद्ज्ञाने कसुकानाविति परस्मैपदित्वात् कसुप्र० वस् णवादित्वाद्द्वित्वं नामसंज्ञायां स्यादिविभक्तिः । निविद्वस् स् इति स्थिते उकारानुबन्धित्वाद्द्वितोनुमिति नुमागमः । न्संमहत इति दीर्घः हसेपः संयोगांतस्येति सलोपः । विविद्वान् विविद्वसौ विविद्वंसः । विविद्वंसं विविद्वसौ शसादौ स्वरे तु वसोर्वउः क्लिलात्षः सः स्वर० विविद्वुषः विविद्वुषा भकारादौ वसारंसे विविद्वद्भ्यामित्यादि विवेद इति विविद्वान् । एवं भिदिर्विदारणे भिद् कसु द्वित्वं चपानां जबचपाः भस्य बः शेषं पूर्ववत् । । बभेद इति विविद्वान् क् कसु प्र० वस् णवादित्वात् द्वित्वं रइति पूर्वभ्रकारस्य अकारः कुहोशुः चक्रवत् (प्र० ए०) त्रितोनुम् न्संमहतोदीर्घः हसेपः संयोगानास्यलोपः । चक्रवान् चकार इत्यर्थः । चक्रवासौ इत्यादि शसादौ स्वरे तु वस्य उत्वे कृते ऋरं स्वर० क्लिला० चक्रुषः चक्रुषा । इत्यादि आत्मनेपदे कानप्र० आन द्वित्वं रः कुहोशुः ऋरं० स्वर० षुर्नो० (प्र० ए०) सो० चक्राणः चक्रे इत्यर्थः देववत् । षड्विंशरणे आदेः षणः स्नः आद्पूर्वः वसुप्र० द्वित्वं लोपः णपांकित्येचास्येति पूर्वपदस्य लोपः अकारस्य च णकारः । क्रादेर्णादिः कृत इति इडागमः स्वर० (प्र० ए०) नुमादिकं प्राग्वत् । आसेदिवान् आसेदिवासौ इत्यादि । शसादौ वसोर्वउः निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः इति वचनात् ढिडोलोपः स्वर० क्लिला० आसेदुपः आसेदुषा आसेदिवद्भ्यां आसेदिवद्भिरित्यादि । एवमन्येऽप्युहाः । कसुप्रत्यये स् एकस्वर० ऋइण् आकरापांतानां इट् वक्तव्यः यक्षिवान् पेचिवान् वाशब्दव्यवस्थार्थः विविस्वान् आरिवान् ईपिवान् उपेपिवान् ददिवान् विदहनगमृदशां वा इट् इडभावे गम् धातोर्भकारस्य नकारः । यथा कचिदपदातेपि पदांततेति मोनोधातोः विविद्वान् विविदिवान् जघन्वान् जघ्निवान् जगन्वान् जग्मिवान् ददिवान् ददशिवान् वाशब्दव्यवस्थार्थः । विविस्वान् विविशिवान् । सूत्रम् ।

शट्शानौ तिभेवत्क्रियायां । क्रियापदे गम्यमाने । शट्शानौ प्रत्ययौ भवतः । तौच । तिप् ते इति वत्परस्मैपदात्मनेपदयोर्भवतः । पचन्नास्ते । पठंस्तिष्ठति । गायन्नागच्छति ।

शतृश्च शानश्च शतृशानौ । (प्र० द्वि०) ओऔऔ तिमेवत् (प्र० ए०)
 अव्य० क्रिया (स० ए०) आम्बे छितापट् सवर्णे० क्रियापदे गम्यमाने प्रोच्यमाने
 धातोः शतृशानौ प्रत्ययौ भवतः। तौच तिप्तेवत् भवतः। परस्मैपदिनां शतृ आत्मने
 पदिनां च शान उभयपदिनां उभावपि इत्यर्थः । शकारः शित्कार्यार्थः। ऋकारश्च नुम्
 ईप्चिधानार्थः पच् शतृप्र० अत् चतुर्यत्वात् अप् कर्त्तरि स्वर० अदेइति अलोपः स्वर०
 (प्र० ए०) त्रितोनुम् हसेपः संयोगां० पचन् आस्ते । एवं पट् व्यक्तायां वाचि । पठन्
 तिष्ठति नः सक्छते नश्चा०पठंस्तिष्ठति गैशब्दे गैशतृप्र० अत् अप् कर्त्तरि ऐआप्
 स्वर० अदे स्वर० त्रितोनुम् हसेपः संयोगां० गापन् गच्छति । एवं कुर्वन् कुर्वाणः ।
 सूत्रम् ।

मुमानेतः । अकारस्थाने परे मुमागमो भवति । पचमा-
 नः पिबति । यजमानः स्तौति । मन्वानः पिबति ।

मुमानेतः । मुम् (प्र० ए०) हसेपः आन (स० ए०) अइए अत् (ष० ए०)
 स्वर० स्त्रो० अकारस्य शानसंबन्धिनि आने परे मुमागमो भवति । ककारः स्थाननि
 यमार्थः । उकार उच्चारणार्थः। डुपचषूपाके पच उभयपदित्वादात्मनेपदित्वात् शानप्र०
 आनशिति चतुर्वत् इति अप् कर्त्तरि मुमानेति मुमागमः कित्वात्पच् अश्रे य स्वर०
 स्त्रो० पचमानः पानीयं पिबति एवं यजदेवपूजा० यजमानः सन् पूजां कुर्वन् सन्
 स्तौति । मन् ज्ञाने शानप्र० तनादेरुप् उप् प्र० स्वर० उवं स्वर० (प्र० ए०) स्त्रो०
 मन्वानः मनुतेइति मन्वानः । आस् उपवेशने आस् शतृशानौ तिप्ते इति शान्प्र०
 आन् अप् कर्त्तरि अदादेर्लुक् । सूत्रम् ।

आसेराने ई । आसीनः ।

आसेरानई । आसि (ष० ए०) छिति ङस्य स्त्रो० आ (ष० ए०) सांके०
 आन् (ष० ए०) स्वर० स्त्रो० ई (प्र० ए०) सांके० चतुःपदं आसुपवेशने इ-
 त्यस्य धातोः परस्य आनप्रत्ययसंबन्धिन् आकारस्य ईकारो भवति स्वर। आसीनः०
 सूत्रम् ।

वादीपोः शतुः । अवर्णात्परस्य शतुर्वा नुमागमो भवति । ईकारे
 परे । तुदत् । तुदती । तुदंती । स्त्री तुदती । तुदतीवचान्ताः।

वा (प्र० ए०) अव्य० अ (पं० ए०) ङसिरत् सवर्णे० ईश्चईप्च इपौ तयोः
 (स० ए०) स्वर० पश्चाच्चपाभवेज्जवाः शतृ (ष० ए०) ऋतोङ्ङः टिलोपः स्वर०
 चतुःपदं अवर्णात्परस्य शतुः शतृप्रत्ययस्य वा नुमागमो भवति नपुंसके इमौ इतिसूत्रो-

त्पन्ने ईकारेपरे तथा द्वितइति सूत्रोत्पन्ने ईपि परे । तुद्व्यथने तुद् शत्रुप्र० अत् तु-
दादेरः स्वर० अदे स्वर० तुदत् नपुंसकात् स्पमोर्लुक् द्विवचने तुदत् अ इति स्थिते
ईमौ औस्थाने ई । वादीपोःशत्रुरिति एकत्र नुमागमः मिदंत्यात्स्वरात्परो वक्तव्यः नश्चा०
स्वर० तुदंती पक्षे तुदती वा कुले तुदंति । पुनरपि तुदत् तुदती तुदंती तुदंति । स्त्री-
लिंगे तुदत् ऋकारानुबन्धत्वात् द्वितइतीप् वादीपोः शत्रुरितिएकत्र नुमागमः । तुदंती
तुदती वा स्त्री वर्तते तुदंत्यो तुदंत्यौ तुदंत्यः तुदंत्यः । एवं पक्षद्वयेऽपि नदीशब्द-
वत् । सूत्रम् ।

अप्ययोरान्नित्यं । अप्प्रत्ययायप्रत्ययसंबन्धिनोऽकारात्परस्य
शतुर्नित्यं नुमागमो भवति । पठन्ती । दीव्यन्ती दृश्यते ।
द्विरुक्तानां जक्षादीनां च शतुर्नुम्प्रतिषेधो वक्तव्यः । दद-
तः । दधतः । जक्षतः । जाग्रतः । दरिद्रा दुर्गता । दरि-
द्रतः । चकासतः । अनुशासत् ।

अप्ययोरान्नित्यम् । अप्च यश्च अपौ तयोः (ष० द्वि०) ओसि । ए अष्
स्वर० स्त्रो० अ (पं० ए०) ङसिरत् सवर्णे० पश्चान्नामिनो रः स्वर० नित्यं (प्र. ए.)
अव्य० जयेज्मावा स्वर० अप्कर्त्तरि इति अप्प्रत्ययः दिवादेर्यः इति यप्र० । एत-
योः संबन्धिन अकारात्परस्य शत्रुप्रत्ययस्य नित्यं नुमागमो भवति नतु विकल्पेन
ईकारे ईपिच परे । मकारः स्थानविध्यर्थः । शू शत्रुप्र० अत् अप्कर्त्तरि गुणः ओअद्
स्वर० अदे०स्वर० द्वित इति ईप् प्र० अप्पयोरान्नित्यं नुमागमः नश्चापदाति भवंती
एवं पचंती पठंती दिव् दिवादेर्यः शत्रु खोर्विहसे दीर्घः अदे स्वर० अप्ययोरान्नित्यं
इति नुमागमः दिव्यंती दृश्यते । एवं श्लिष् आलिंगने श्लिष्यंती । द्विरुक्तानां धातू-
नां विशेषमाह । द्विरुक्तानां ह्लादीनां जक्षभक्षहसनयोः जक्षजाग्रदरिद्राचकासशास
इत्यादीनां च संबन्धिनः शत्रुप्रत्ययस्य त्रितोनुमिति प्राप्तौ यो नुम् तस्य निषेधो वक्त-
व्यः नुमागमो न भवतीत्यर्थः । उदाहरणं दा शत्रु अत् अप्कर्त्तरि ह्लादेर्द्विश्रिति अप्
लुक्द्वित्वंच ह्रस्वः दादेरिति आलोपः स्वर० द्विरुक्तात् नुम् निषेधः (प्र० ए०)
हसेपः ददत् ददतौ ददतः इत्यादि स्त्रीलिंगे ददती ददंत्यौ ददंत्यः नपुंसके ददत्
ददती ददंति द्विरुक्तानां नपुंसके शौ परे वानुम् तेन ददंति ददति इति रूपद्वयम् ।
दधत् दधतौ दधतः एवं विभ्रत् डुभृत् शत्रुप्र० अत् अप्कर्त्तरि ह्लादेर्द्विश्र झपानां
जबचपाः भृत्लुकि ऋरं स्वर० त्रिभीमये भी अत् अप् ह्लादेर्द्विश्र झपानां० ह्रस्वः
खौवा अनेकस्वरस्येति यकारः विभ्यत् एवं जुह्वत् विदधत् इत्यदयो अन्येपि ह्लादि-
तुल्या यङ्लुगंताश्च ज्ञातव्याः जक्षधातुः भक्षहसनयोः जक्ष शत्रुप्र० अप्कर्त्तरि अदा-

देर्लुक् स्वर० (प्र० ए०) जक्षादित्वाच्चुम्निषेधः हसेः जक्षत् जक्षतौ जक्षतः । जाय निद्राक्षये जाय अत् अप्कर्त्तरि अदादेर्लुक् ऋरं स्वर० (प्र० ए०) हसेपः जाग्रत् जाग्रतौ जाग्रतः । दरिद्रा दुर्गतौ दरिद्रा अत् अप् अदादेर्लुक् दरिद्रादेरिदालोप-श्वेत्याकारलोपः । स्वर० हसेपः दरिद्रत् चकाष्ट दीक्षौ चकास् शत्रुप्र० अप् अदादे० स्वर० चकासत् । शास् अनुशिष्टौ शास अनुपूर्वः शत्रु अनुशासत् एषु द्विरुक्तानां जक्षादीना-मिति नुम्निषेधः इत्यादि जक्षादयः । आनप्रत्यये विभ्राणः विदधानः इत्यादिः सूत्रम् ।

विदेर्वा वसुः । विदेर्घातोः शत्रुविषये वा वसुप्रत्ययो भवति । विद्वान् । विदन् । अत्रभवत्तत्रभवच्छब्दौ पूजार्थे निपात्येते । अत्रभवन्तो भट्टमिश्राः । तत्रभवद्भिर्भगवत्पादैर्भणितं ।

विदेर्वा वसुः । विदि (ष० ए०) क्तिङ्स्य स्रो० वा (प्र० ए०) अव्य० वसु (प्र० ए०) स्रो० सिद्धं विद्विज्ञाने इत्यस्य धातोः शत्रुविषये शत्रुप्रत्ययार्थे वा विकल्पेन वसुप्रत्ययो भवति उदा० विद् एकत्र वसुप्रत्ययः विद्वस् हसांतपुंल्लिङ्गवत् । त्रितो०न्संमहतोदीर्घः संयोगांतस्यलोपः विद्वान् विद्वंसाँ इत्यादि द्वितीयेषु शत्रुप्रत्यये कृते भवत्शब्दवत् प्रक्रिया । विदन् विदंतौ इत्यादि । अर्हे पूजायां शत्रुप्रत्ययः अत्-अप् अदे स्वर० (प्र० ए०) व्रतानुम् संयोगांतस्यलोपः हसेपः अर्हतीत्यर्हन् अत्रभवत् तत्रभवत् इत्येतौ द्वौशब्दौ उकारानुबंधौ पूजार्थे पूज्यत्ववाचकत्वे निपात्येते । ऋतुप्रत्ययविनापीत्यर्थः । पूज्ये तत्रभवांश्चात्रभवांश्च भगवानपीत्यभिधानां चितामणिवचनात् (प्र० ए०) उकारानुबंधत्वात् नुम् अत्वसोः साविति नभवति अत्रभवत् स्यादिः त्रितानुम् अत्वसोःसौ अत्रभवान् अत्रभवंतौ अत्रभवंतः इत्यादि । अत्रभवंतः पूज्याः । एवं तत्रभवान् तत्रभवंतौ तत्रभवंतः भट्टमिश्राः एते । तत्रभवद्भिः पूज्यैर्भगवत्पादैर्युष्माभिर्भणितं कथितं शत्रुप्रत्ययरहितावैतौ निपात्यौ । सूत्रम् ।

शीले वृन् । धातोस्तृन्प्रत्ययो भवति शीले स्वभावेऽर्थे ।

करणशीलः कर्ता । हर्ता । इति ।

शीले वृन् । शील (स० ए०) अइए वृन् (प्र० ए०) हसेपः शीले स्वभावेऽर्थे धातोः वृन्प्रत्ययो भवति नकारःप्रत्ययभेदज्ञापनार्थः कृ वृन्प्र० गुणः जलहुं० (प्र० ए०) स्तुरात् सेरा ङित्वाङ्गिलोपः स्वर० करणशीलः कर्ता । एवं हरणशीलो हर्ता । भरणशीलो भर्ता । इति क्स्वादिप्रक्रिया ।

अथ शीलार्थप्रक्रिया । इष्णुस्नुक्तः । धातोः शीले स्वभावेऽर्थे इष्णु सु कृ इत्येते प्रत्यया भवन्ति । कृञ् अलंपूर्वः ।

अलंकृञ् निराकृञ् प्रजन उत्पच् उत्पत् उत्पद् ग्रस् उन्म-
 द् रुच् अपत्रप् वृत्तु वृधु सह चर भू भ्राज् व्यन्त एभ्य
 इष्णुः । अलं करोतीत्येवंशीलः अलं करिष्णुः । निराकरि-
 ष्णुः । प्रजायते इत्येवंशीलः प्रजनिष्णुः । उत्पचतीत्येवं-
 शीलः उत्पचिष्णुः । पत्ल पतने । उत्पततीत्येवंशीलः उ-
 त्पतिष्णुः । पद् गतौ । उत्पद्यते इत्येवंशीलः उत्पदिष्णुः ।
 ग्रस् अदने । ग्रसतीत्येवंशीलः ग्रसिष्णुः । उन्माद्यतीत्ये-
 वंशीलः उन्मदिष्णुः । रुचि दीप्तौ । रोचतीत्येवंशीलः रो-
 चिष्णुः । ऋषू लज्जायाम् । अपत्रपति वा अपत्रपते इत्ये-
 वंशीलः अपत्रपिष्णुः । वृत्तु वर्तने । वर्तते इत्येवंशीलः
 वर्तिष्णुः । वृधुद् वृद्धौ । वर्धते इत्येवंशीलः वर्धिष्णुः ।
 सहति सहते वेत्येवंशीलः सहिष्णुः । चरतीत्येवंशीलः च-
 रिष्णुः भविष्णुः । भ्राज् दीप्तौ । भ्राजते इति भ्राजिष्णुः ।
 इष्णुप्रत्यये परे व्यन्तानां जिलोपाभावो वाच्यः । कार-
 यतीत्येवंशीलः कारयिष्णुः । एते इष्णुप्रत्ययान्ताः ।

इष्णुस्नुक्लुः । इष्णुश्च स्नुश्च क्लुश्च इष्णुस्नुक्लुः नपुंसकात्स्व० धातोः शीले-
 ऽर्थे इष्णु स्नु क्लु एते त्रयः प्रत्यया भवन्ति यथायोग्येन । भ्राज् भू स-
 ह रुच चर वृध वृत् प्रजन अपत्रप अलंकृञ् निराकृञ् उन्मद उत्पद
 उत्पच एभ्य इष्णुः उदा० क्लुअलंपूर्वः अलंकरणशीलो अलंकरिष्णुः इष्णुप्र० गुणः
 स्वर० निराद्पूर्वः निराकरिष्णुः निराकर्तुं शीलमस्येति निराकरिष्णुः भानुशब्दवत् ।
 ग्रसअदने ग्रसिष्णुः सहिष्णुः उत्पतिष्णुः उन्मदिष्णुः इत्यादि ।

ग्ला जि स्था भू म्ला क्षि पच् यज् परिमृज् एभ्यः स्नुः ।
 ग्लै हर्षक्षये । ग्लायतीत्येवंशीलः ग्लास्नुः । जयतीत्येवंशीलः
 जिष्णुः । भवतीत्येवंशीलः भूष्णुः । जिभ्वोः स्नौ गुणा-
 भावो न इद् क्षेश्च तथा । तिष्ठतीत्येवंशीलः स्थास्नुः ।
 क्षि क्षये । क्षयतीत्येवंशीलः क्षिष्णुः । पचतीत्येवंशीलः
 पक्षुः । यजतीत्येवंशीलः यक्षुः । मृजूष् शुद्धौ । मृजेर्गुण-

निमित्ते प्रत्यये परे वृद्धिर्वाच्या । परिमाष्टीत्येवंशीलः
परिमाष्णुः ।

ग्ला क्षि स्था म्ला यञ् पच परिमृञ् जि भू एभ्यः स्तुः। जिमुवोगुणेऽभभावश्च जि
जये इष्णुप्र० क्लिा० नस्य णः जिष्णुः । एवं भूष्णुः स्थास्तुः ग्लास्तुः पक्षुः म्लाक्षुः ।

विष्णु व्रस् गृध् घृष् क्षिप् एभ्यः लुः । विष्णु व्याप्तौ । वे-
वेष्टि इत्येवंशीलः विष्णुः । व्रसी उद्वेगे । व्रसी भये । व्र-
स्यतीत्येवंशीलः व्रस्तुः । गृध अभिकांक्षायाम् । दिवादिः ।
गृध्यतीत्येवंशीलः गृद्युः । जिघृषा प्रागल्भ्ये । स्वादिः ।
घृष्णोतीत्येवंशीलः घृष्णुः । क्षिप् प्रेरणे । क्षिपतीत्येवंशीलः
क्षिप्तुः । ककारो गुणनिषेधार्थः ।

क्षप्रस्वृध्विष्णुएभ्यः क्लुः । विष्णुव्याप्तौ वेवेष्टि जगदित्येवं शीलो विष्णुः लुम० क-
कारो गुणनिषेधार्थः षुनो० शृध् धातुः अभिकांक्षायां वांछायां शृध् लु० नु स्वर० ग-
र्द्धनशीलो शृध्वः क्षिप्तुः व्रस्तुः । सूत्रम् ।

षाकोकणः । धातोः शीलेऽर्थे षाक उ उकण् इत्येते प्रत्य-
या भवन्ति ।

षाकोकणः । षाकश्च उश्च उकण् च (प्र०ब०) स्वर०स्रो० शीले स्वभावेऽर्थे
षाक उक उकण् एते त्रयः प्रत्यया भवन्ति ।

जल्प भिक्ष कुट्ट लुट् वृड् एभ्यः षाकः प्रत्ययो भवति ।
जल्प व्यक्तायां वाचि । जल्पतीत्येवंशीलः जल्पाकः ।
भिक्ष याच्नायाम् । भिक्षतीत्येवंशीलः भिक्षाकः । कुट्ट
ताडने वा छेदने । कुट्टतीत्येवंशीलः कुट्टाकः । लुण्ठ
चौर्ये । लुण्ठत्येवंशीलः लुण्ठाकः । वृड् संभक्तौ । वृञ् सं-
वरणे । वर निवारणे । वृणुते वा वरतीत्येवंशीलः वा वृणीत
इत्येवंशीलः वराकः । ष ईबर्थः । वराकी ।

जल्प भिक्ष कुट्ट लुट् वृञ् वर एभ्यः षाकः । षाक इति षकार ईबर्थः । वर निवा-
रणे वर आकम० स्वर० (प्र०ए०) स्रो० । स्त्री चेत् वराकी द्वितः यस्यलोपः स्वर०

वारयति इत्येवंशीलो वराकः । भिक्ष याश्चापां भिक्ष षाकप्र० आक स्वर० स्रो० । एवं जल्प जल्पने कुट्टकुट्टने, लुठिस्तये, जल्पाकः कुट्टिकः लुंठाकः ।

सान्ताशंसु भिक्ष एभ्य उः प्रत्ययो भवति । सान्ताशंस-
योश्च । सप्रत्ययान्तादाङ्पूर्वात् शंसु स्तुतावित्यस्माद्धातोश्च
शीलार्थं विनापि उः प्रत्ययो भवति । वच् परिभाषणे ।
विवक्षतीति विवक्षुः । इच्छायामात्मनः सः । द्वित्वम् ।
पूर्वस्य हसादिः शेषः ऋत इर् । य्वोर्विहसे । कुहोश्रुः ।
चिकीर्षतीत्येवंशीलः चिकीर्षुः । जिघृक्षतीत्येवंशीलः जिघृ-
क्षुः । आङ्पूर्वः शंसु स्तुतौ । शंसु कथने । आशंसतीत्येवं-
शीलः आशंसुः । भिक्षतीत्येवंशीलः भिक्षुः । पिपासतीत्य-
वंशीलः पिपासुः । तितीर्षतीत्येवंशीलः तितीर्षुः ।

सांताशाशंसु भिक्ष उः । एभ्यः उः । भिक्ष उप्र० स्वर० भिक्षुः सांताशंसयोश्च इ-
च्छार्थस्य सप्रत्ययांतस्य धातोः आङ्पूर्वस्य शंसुः शंसुस्तुतावित्यस्य च धातोः शीलार्-
थं विनापि उप्रत्ययो भवति । वच् परिभाषणे वच् वक्तुमिच्छुर्विवक्षुः इच्छायामात्मनः
सः द्विश्च यःसे अकारस्य ईकारः चोः कुः किला० कषसंयोगेक्षः विवक्षइति सिद्धं
उप्र० यत् इत्यलोपः स्वर० (प्र० ए०) स्रो० विवक्षुः शंसु स्तुतौ कथने च शंसु आङ्-
पूर्वः उप्र० स्वर० (प्र० ए०) स्रो० आशंसुः ग्रह उपादाने ग्रह इच्छार्थे सप्र० द्विश्च पू-
र्वस्य० कुहोश्रुः यःसे० ग्रहाङ्कितिसंप्रसारणं होठः आदिजवानामिति गस्यजः षढोःकः
से किला० कषसंयोगेक्षः उप्र० यत्इति अलोपः स्वर० (प्र० ए०) स्रो० जिघृक्षुः
ग्रहीतुमिच्छुर्जिघृक्षुः । पा पाने पा सप्र० द्वित्वं ह्रस्वः यःसे उप्र० पिपासुः भिक्षुः ।

लष पत पक्ष भिद स्था भू वृष हन् कम् गम् शृ एभ्य
उकण् प्रत्ययो भवति । लष कान्तौ । लषतीत्येवंशीलः
लाषुकः । पततीत्येवंशीलः पातुकः । भिक्ष याश्चायाम् ।
भिक्षतीत्येवंशीलः भिक्षुकः । पद गतौ । णित्वाङ्ङिः ।
पद्यतीत्येवंशीलः पादुकः । तिष्ठतीत्येवंशीलः स्थायुकः । भ-
वतीत्येवंशीलः वा भवितुं शल्लिमस्यास्तीति भावुकः । वृष
वृष्टौ । वृषु सेचने । वर्षतीत्येवंशीलः वर्षुकः । हन्तीत्येवं-

शीलः घातुकः । कमु कान्तौ । कामयते इत्येवंशीलः वा
कामितुं शीलमस्यास्तीति कामुकः । गन्तु गतौ । गच्छ-
तीत्येवंशीलः गामुकः । शृ हिंसायाम् । शृणातीत्येवंशीलः
शारुकः । शृवन्द्योराहः । शृवन्द्योर्धात्वोराहः प्रत्ययो भव-
ति । शराहः वन्दारहः । स्पृहि गृहि पति शीङ् एभ्य आ-
लुर्वाच्यः । स्पृह ईप्सायाम् । ईप्सा इच्छा । गृह ग्रहणे ।
पत ऐश्वर्ये । त्रयश्चुरादयोऽदन्ताः । आलौ जिलोपाभावो
वाच्यः । स्पृहयतीत्येवंशीलः स्पृहयालुः । गृहयतीत्येवंशीलः
गृहयालुः । पतयतीत्येवंशीलः पतयालुः । शीङ् स्वप्ने । शैते
इत्येवंशीलः शयालुः ।

भू, स्था हन्, गम्, लष्, वृष्, पत, पद, एभ्यः उकण् कम्घातुःकांतौ अभिलाषे कामय
तीति कामुकः कम् उकण् प्र० णकारो वृद्धचर्यः अतउपधायाः स्वर० (प्र० ए०) स्त्रो० एवं
भिभुकः भू सत्तायां भू उकण् प्र० घातोर्नामिनइति वृद्धिः औभात् स्वर० (प्र० ए०)
स्त्रो० भातुकः, स्थायुकः, आतो युक् हनो घत् घातुकः, अभिलाषुकः, वार्षुकः, पातुकः,
पातुकः, आगाशुकः, इत्यादि ॥ नम् ।

नमादे रः । नम् कपि स्मिङ् नञ्पूर्वो जस् कम् हिंस् दीप्
एभ्यो रः प्रत्ययो भवति श्लिऽर्थे । णम् प्रहृत्वे शब्दे च ।
नमतीत्येवंशीलः नम्रः । कपि चलने । कम्पतीत्येवंशीलः
कम्पः । स्मिङ् ईषद्धसने । स्मयते इत्येवंशीलः स्मेरः ।
जसु मोक्षणे । जसु गतिनिवृत्तौ । दिवादिः । न जस्यती-
त्येवंशीलं अजस्रम् । कामयते इत्येवंशीलः कम्पः । हिंसि
हिंसायाम् । हिनस्तीत्येवंशीलः हिंस्रः । दीपी दीप्तौ । दी-
प्यते इत्येवंशीलः दीप्रः ।

नमादिः (ष० ए०) ङितिङ्स्प० स्त्रो० र० (प्र० ए०) स्त्रो० मध्ये नामिनोरः
रिलोपो दीर्घश्च नम्, कम्, स्मिङ्, अजस्, कंप्, दीप, हिंस्, एभ्यो रः प्रत्ययः
स्यात् णम् प्रहृत्वात् आदेः ण्णः स्नः नम् रप्र० स्वर० (प्र० ए०) स्त्रो० नमन
शीलो नम्रः । एवं कम् कांतौ कम्पः स्मेरः अजस्रं कम्पः दीप्रः हिंस्रः । स्रजम् ।

घसादेः कमरः । घस् सृ अद् एभ्यः कमरः प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे । घस्त् अदने । घसतीत्येवंशीलः घस्मरः । सृ गतौ । सृ सरणे । सृ हिंसायाम् । सरतीत्येवंशीलः स्मरः । अद् भक्षणे । अतीत्येवंशीलः अद्मरः । भिदि छिदि विदि एभ्यः कुरङ्गाच्यः शीलेऽर्थे । भिनतीत्येवंशीलः भिदुरः । विद् ज्ञाने । वेत्ति इत्येवंशीलः विदुरः । छिदिर् द्वैधीकरणे । छिनतीत्येवंशीलः छिदुरः । भासादेर्घुरः । भास् भञ्ज् भिद् एभ्यो घुरः प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे । घकारो घित्कार्यार्थः । भासृ दीप्तौ । भासतीत्येवंशीलः भासुरः ।

घसादेः कमरः । घस् आदिर्यस्यासौ घसादिस्तस्य (ष० ए०) कमरः (प्र० ए०) स्त्रो० घसादेर्घातोः अदेश्च कमरप्रत्ययो भवति शीलार्थे ककारो गुणनिषेधार्थः घस्त् अदने घस् कमरप्र० स्वर० (प्र० ए०) स्त्रो० सृगतौ मरप्र० स्त्रो० अद् भक्षणे अद् मर प्र० स्वर० अद्मरः भासादेर्घुरः भासदीप्तौ भञ्जभङ्गे भिमिदास्नेहने एभ्यो घातुभ्यो घुर प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे । घकारो घित्कार्यार्थः । भासुरः स्वर० (प्र० ए०) स्त्रो० भास-
नशीलो भासुरः भञ्ज आमर्दने भञ्ज भासादेरिति उरप्र० ।

चजोः कर्गौ घिति । धातोश्चकारजकारयोः ककारगकारौ भवतः घिति प्रत्यये परे । भञ्जो आमर्दने । भनक्तीत्येवं-
शीलः भङ्गुरः । भिमिदा गात्रविक्षेपे । मेघते इत्येवंशी-
लः मेदुरः । यङ् ऊकः । यज् जप् दंश् वद् एभ्यो यङ्प्र-
त्ययान्तेभ्य ऊकः प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे ।

चजोः कर्गौ घिति । जस्य गः स्वर० (प्र० ए०) स्त्रो० भंगुरः स्वयमेव भङ्गयते इत्येवं शीलो भंगुरः मेघतीति शीलो मेदुरः छिदिभिदिविदां कुरः ककारो गुणनिषे-
धार्थः छिदुरः, भिदुरः, विदुरः, एते सर्वे प्रत्ययाः शीलार्थाः । सूत्रम् ।

यङो लुक् तत्सन्नियोगेन धातोर्द्विवचनम् । यज् देवपूजासं-

गतिकरणदानेषु । अतिशयेन यजतीति वा इज्यते इत्येवं-
शीलः यायजूकः । जप व्यक्तायां वाचि । अमजपां नुक् ।
जङ्गप्यते इत्येवंशीलः जङ्गपूकः । दश् दंशने । दंशूकः ।
वावद्यते इत्येवंशीलः वावदूकः ।

यद् ऊकयद् (पं०ए०) स्वर०स्रो०ऊक(प्र०ए०)स्रो० अतिशयार्थे यद् प्रत्य-
यांताद्धातोः शीलेऽर्थे ऊक् प्रत्ययो भवति । यजू, जप्, जायु, वद, दंशिभ्यः इति
वक्तव्यं । वक्तव्यस्य प्रयोगानुसारित्वात् यदंतस्यापि जागर्त्तैः ऊकप्रत्ययो भवति ।
लुक् । (प्र०ए०) ह्रस्वः तस्य ऊकस्य सन्नियोगेन यद्प्रत्ययस्य लुक् भवति ।
उदा० यजू अतिशयेन यजनशीलो यायजूकः । अतिशये हसादेर्यद् द्वित्वं पूर्व०
आत् इत्यकारस्य आकारः यायज्यइतिस्थिते ऊकप्र० लुक् इतिपक्षे लुक् स्वर०
स्रो० दंश् दशने दंश् अतिशयेन दशतीत्येवं शील इति विग्रहे यद्प्र० नोलोपः द्वित्वं
अमजपां नुक् नञ्चा० ऊक० लुगिति यद्दोलुक् दंशूकः सर्पः एवं जप् व्य०जंजपूकः ।
वद व्यक्ता० यायजूकः । वावदूकः ।

जागर्त्तैरूको वाच्यः । जागर्तीत्येवंशीलः जागरूकः । इण्-
शजिसृगमिभ्यः करप् वाच्यः । इण् गतौ । ह्रस्वस्य पिति ।
एतीत्येवंशीलः इत्वरः । णश् अदर्शने । नश्यतीत्येवंशीलः
नश्वरः । जयतीत्येवंशीलः जित्वरः । सरतीत्येवंशीलः सृ-
त्वरः । गत्वरो निपात्यते शीलेऽर्थे । गच्छतीत्येवंशीलः ग-
त्वरः । भियः कृकृकौ वक्तव्यौ । बिभेतीत्येवंशीलः भीरुः
भीरूकः । इषेरुश्लश्च । इषेरुः प्रत्ययो भवति छान्तादेशश्च
इच्छतीति इच्छुः वरः । स्था ईश् भास् पिसु कसादिभ्यो
वरः प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे । तिष्ठतीत्येवंशीलः स्थावरः ।
ईश् ऐश्वर्ये । ईष्टे इत्येवंशीलः ईश्वरः । भासृ दीप्तौ । भा-
सतीत्येवंशीलः भास्वरः । पिसु गतौ पिसतीत्येवंशीलः पिस्वरः ।
कस् गतौ । कसतीत्येवंशीलः कस्वरः ।

अयदंतस्यापि जागर्त्तैः ऊकप्र० जागरूकः । यातेर्यदंताद्धरप्रत्ययः तत्सन्नियोगे
यद्दोलुक् अतिशयेन कुटिलं वा यातीत्येवंशीलो यायावरः इत्यादि । सूत्रम् ।

आहृतः किर्द्विंश्च भूते । आकारान्ताहकारान्ताद्वातोर्जनिन-
मिगमिभ्यश्च शीलेऽर्थे भूतकाले किः प्रत्ययो भवति णवा-
दिवद्धातोश्च द्विर्वचनं भवति । आतोऽनपि ।

रामः सोमं पपिर्यज्ञे ददिर्गाश्चक्रिद्भुतम् ॥

याजकान् वत्रिराजहिः पौण्डरीके महाद्विजान् ॥ १ ॥

तदा जज्ञिर्महाश्चर्यं नेमिर्नृपगणोऽपि तम् ॥

ब्राह्मणानां श्रुतिविदां गणो जग्मिर्धनं मुदा ॥ २ ॥

॥ इति श्रीकृदन्तप्रक्रियायां शीलार्थप्रक्रिया ॥

आहृतः किर्द्विंश्च भूते । आच्च ऋच्च आहृत (पं० ए०) स्वर० स्रो० कि
(प्र० ए०) स्रो० द्विः द्विन्त्रिभ्यांसुः (प्र० ए०) अव्य० च (प्र० ए०) अव्य० भूत
(स० ए०) अइए-आकारांतादयः ऋकारांताः डुकृञ् करणे हृञ्हरवणे वृञ्करणे इत्या-
दयस्तेभ्यो धातुभ्यः शीले स्वभावेऽर्थे अतीते काले कीप्रत्ययो भवति ककारो गुण-
निषेधार्थः । तत्सन्नियोगे धातो द्विर्वचनं । पा पाने पा किप्र० इ द्वित्वं पूर्वस्य ऋस्वः
आतोऽनपीत्याकारलोपः स्वर० (प्र० ए०) स्रो० पपिः । एवं डुदाञ्दाने ददिः ड-
कृञ् करणे कृ किप्र० इद्विश्चरः इति पूर्वककारस्य अकारः कुहोःश्रुः ऋरं स्वर० (प्र०
ए०) स्रो० चक्रिः एवं वृञ्करणे वत्रिः हृञ् हरणे हृ० आहृपूर्वः किप्र० इ द्वित्वं रः
कुहोःश्रुः जस्य झपानां जवचपाः झस्य जः ऋरं स्वर० (प्र० ए०) स्रो० आजहिः । श्लोक-
श्चात्र । रामः सोमं पपिः यज्ञे व्याख्या० रामः पौण्डरीके नाञ्जि यज्ञे सोमं अमृतं पपिः
पीतवान् पपौ इत्येवं शीलो पपिः पुनः घेनूः ददिः दत्तवान् पुनः अद्भुतं आश्चर्यं चक्रिः
कृतवान् पुनः याजकान् यज्ञकर्तृन् वत्रिः ववार इत्येवं शिलो वत्रिः । पुनः महाद्वि-
जान् ब्राह्मणान् आजहिः आहृतवान् आजहार इत्येवं शील इत्यर्थः । इति श्लोक-
व्याख्या । चकाराहुपधालोपानामपि किः प्रत्ययः । गम् जग्मिः हन् जग्निः ज्ञा जज्ञिः ।
सहिवद्विचलिपतिभ्यो यद्वंतेभ्यः किः । सासहिः, वावहिः, चाचलिः, पापतिः, इत्यादि
इति शीलार्थप्रक्रिया ।

अथोणादयो निरूप्यन्ते ॥

सदोणादयः । सर्वस्मिन्काले उणादयः प्रत्यया भवन्ति ।

कृ वा पा जिमि स्वदि साधि अशूङ् एभ्य उण् प्रत्ययो
भवति । णकारो वृद्धयर्थः । करोतीति कारुः कारुकः । वा

गति० । आतो युक् । वातीति वायुः । पा पाने । पिबतीति पायुः । जयति अनेनेति जायुः । डुमिञ् प्र० । मि कौटिल्ये । मिनोतीति मायुः । स्वादे आस्वादने । स्वद्यते इति स्वादुः । साध्यतीति साधुः । अश्रोतीति आशु । सि तनि गमिं मसि सचि अवि हि धा क्रुशि एभ्यस्तुन् प्रत्ययो भवति । विञ् बन्धने । सिनोतीति सेतुः । तनोतीति तन्तुः । गच्छतीति गन्तुः । मसि परिणामे रक्षणे च । मस्यतीति मस्तुः । षच संबन्धे । सचतीति सक्तुः । अव रक्षणे । अवतेर्बकारस्य उकारः । अवतीति ओतुं । हि गतौ वृद्धौ च । हिनोतीति हेतुः । दधातीति धातुः । क्रुश आह्वाने । क्रुशि रोदने च । आक्रोशे । छशषराजादेः षः । षुभिः षुः । क्रोशतीति क्रोष्टा । अव रक्षणे पालने च । किच्चात्संप्रसारणमुकारः ।

सदोणादयः । सदा (प्र०ए०) अव्य० उण् आदिर्येषां ते उणादयः (प्र०त्र०)ए ओ जसि एअय् स्वर०स्रो० पश्चात् ओ । सर्वस्मिन् भूतभविष्यद्वर्त्तमाने काले उणादयः प्रत्यया भवन्ति । उदा०करोतीति कारुः कृ उण् प्रत्ययः णिच्चावृद्धिः कृस्थाने कार स्वर० (प्र०ए०) स्रो० कारुः । वा गतिगंधनयोः । वा अयं धातुर्गतौ गंधने च । गंधनमपकारप्रयोगो हिंसा च । वा उण् आतो युक् स्वर० (प्र०ए०)स्रो० वातीति वायुः पा पिबतीतिपायुः मिनोति हिनस्तीति मायुः गोपूर्वकत्वे गोमायुः क्रुश आह्वाने क्रुश् उणादय इत्यादि शब्दात् तु प्र० उपधापालघोरुणः छशषराजादेःषः षुभिःषुः स्वर० क्रोशति आव्हयति फूत्करोतीति वा क्रोष्टा शृगालः । साधना स्वरान्तपुच्छिगे कथितास्ति । जापते जन्यते वा जंतुः । जन तु प्र० । कामयति अभिलषतीति कंतुः ।

अवतेर्मुक् । अवतेर्घातोर्मुक्प्रत्ययो भवति । अवतीति ओम् ओमौ ओमः ।

अव रक्ष पालने । अवधातुः रक्षधातुश्च द्वावपि पालनार्थे । अव मुक् प्र० किच्चात्संप्रसारणं किच्चकरणसामर्थ्यादेव व्यंजनस्यापि वकारस्य संप्रसारणं भवति वस्य उः उ

ओ मानुस्वारेः ओं अवतीति ओं जन्पूर्वः जनान् अवतीतिजनौ, विश्वमतीति विश्वौ, जनौ जनौमौ जनौमः इत्यादि यथा अवतीति अव्ययमेतत् ।

अतिबृहिभ्यां मनिण् । अत सातत्यगमने । सततं अतती-
ति आत्मा वा अतति अखिलजनान्तर्निवासित्वेन सुकृत-
दुष्कृतकर्माणि पश्यतीति आत्मा । बृहि बृद्धौ ।

अतधातुः सातत्यगमने निरंतरगमने इत्यर्थः । अतति सातत्येन गच्छति ता-
स्तान् भावानिति आत्मा अत् मनिण् प्र० इकार उच्चारणार्थः णकारो वृद्ध्यर्थः । मन्
अतउपधायाः स्वर० आत्मन् (प्र० ए०) नोपधाया दीर्घः हसेपः नाञ्जो० ।

मन्युपधाया ऋ रः । मनिण्प्रत्यये परे उपधाया ऋका-
रस्य रेफो भवति बृंहतीति ब्रह्मा ।

बृहबृहिवृद्धौ बृह बृहति बृंहति वेति ब्रह्म मन्म० मन्युपधाया ऋरः मन्युपधायाः
(ष० ए०) ऋरः मनि परे उपधायां उपधासंबन्धिन ऋकारस्य रो भवति वृहत्पस्य
ब्र ब्रह्मन् इति सिद्धं (प्र० ए०) नपुंसकात् स्पमो०नाञ्जो० पुञ्जिगेतु ब्रह्मा स्वयं
बृहत्त्वात् अन्येषां बृंहणत्वाद्वा महत्त्वाद्ब्रह्मपकत्वाद्वा ब्रह्म आगमजमनित्यमिति न्या-
यात् इदित इति न नुम् ।

धृधृपदो मः । धृ क्षरणे दीप्तौ च । धरतीति वा ध्रियते
इति धर्मः । धृ धारणे । धरतीति वा ध्रियतेऽसौ धर्मः ।
पद गतौ । पद्यते तत् पद्यम् ॥ ऋ स्तु सु हृ हु मृक्षि धु
भा मा या वा जक्ष रे नी श्यैङ् पद एभ्यो मः प्रत्ययो
भवति । ऋ गतौ । ऋच्छतीति अर्मः नेत्ररोगः । स्तौतीति
स्तोमः । षूङ् प्रसवे । सूतेऽसौ सोमः । हर्मः । जुहोतीति
होमः । म्रियते इति मर्मः । क्षि निवासगत्योः । क्षयतीति
क्षेमः । दुक्षु शब्दे । क्षौतीति क्षोमः । भातीति भामः ।
मामः । यातीति यामः । वातीति वामः । जक्ष भक्षहस-
नयोः । जक्ष्मः । रायतीति रामः नेमः । श्यैङ् दीप्तौ ।
श्यायति इति श्यामः । पद्यः । भीध्वोर्वा मक् । विभेत्य-
स्मादिति भीमः । धृयतेऽसौ धूमः ।

धृधारणे धृ म० गुणः राषपोद्धिः जलुंतुं (प्र० ए०) ओ० धारणाद्धर्मः ।
ध्वादेश्लिक् । ध्वादेश्घातोर्लिक् प्रत्ययो भवति । धुनोति वा
धूयतेऽसौ धूलिः । अगि लवि रधि गत्यर्थाः । इदितः । अङ्गते
सा अङ्गलिः ।

ध्वादेश्लिः (प्र० ए०) ध्वादेश्घातोः ल्प्रत्ययो भवति किञ्च । धून् कपने उ-
लि० सवर्णे० धूलिः धूयते वातादिना इति धूलिः । अगि, रगि, लगि, गत्यर्थाः । अग्
उलि० इदित इति नुमागमः नञ्चा० स्वर० ओ० अंगुलिः ।

भ्रविष्यदर्थे णिनिः । आगमिष्यतीति आगामी । भ्रविष्य तीति
भावी । शसादेः करणे ञक् । शसादेश्घातोः करणेऽर्थे ञक् प्रत्ययो
भवति । सर्वधातुभ्यस्त्रमनौ । शस् हिंसायाम् । शंसति वा
शस्यते अनेनेति शस्त्रम् । शास् अनुशिष्टौ । शिष्यते अ-
नेनेति शास्त्रम् । असु क्षेपणे । अस्यते अनेनेति अस्त्रम् ।
पा पाने । पीयते अनेनेति पात्रम् । नीयते अनेनेति नेत्र-
म् । दा लुवने । दीयते अनेनेति दात्रम् । युवहागिभ्यो
निः । एभ्यो धातुभ्यो निः प्रत्ययो भवति । यु मिश्रणे ।
यौति इति योनिः । वहतीति वन्हिः । अङ्गतेऽसौ अग्निः ॥
इदिच्चदिकिरुदिभ्यो रः । एभ्यो रप्रत्ययो भवति । इदि चदि
आल्हादने ढीमौ च । इन्दतेऽसौ इन्द्रः । चन्दतेऽसौ चन्द्रः ।
शक्नोतीति शक्रः । रोदितीति रुद्रः ।

पुष्पादेरः । पुष्पादेश्घातो रः प्रत्ययो भवति । पुष्प विकस-
ने । पुष्पति तत् पुष्पम् । फल निष्पत्तौ । फलति तत्
फलम् । मूल व्याप्तौ । मूलति तत् मूलम् । रघ साम-
र्थ्ये । उप्रत्ययः । रघते शास्त्राणां शत्रूणां च अन्तं गच्छ-
ति प्राप्नोतीति रघुः ।

गम्लगतौ गम् आरूपपूर्वः भविष्यदर्थे णिन् प्रत्ययः णित्त्वाद्बुद्धिः स्वर० (प्र० ए०)
इनांशौतौहसेपः नान्नोनो० आगमिष्यतीति आगामी भू णिन् वृद्धिः औभाङ् भविष्यती-

ति भावी । ईंश् ऐंश्चर्ये ईंष्टे ऐंश्चर्यं करोति इति ईंश्चरः ईंश् वर प्र० स्वर० (प्र० ए०)
 स्त्री० एवं तिष्ठतीति स्थावरः ज्ञा गतिनिवृत्तौ आदेः षणः स्नः। स्था वरप्र० (प्र० ए०)
 स्त्री० भास्वरः। इण्णश्रुजिसरतिभ्यः करप् । पिच्चाचुक् । गत्वरः इति निपातः। जयति
 इत्येवंशीलो जित्वरः । एति इत्येवं शीलो इत्वरः । नश्यतीत्येवंशीलो नश्चरः ।

राजादेः कन् । राजादेर्धातोः कन् प्रत्ययो भवति । राज्
 धन्व यु द्यु प्रतिदिव् वृष् तक्ष दंश् पचि षप् अशूङ् नु मह
 एते राजादयः । राज्ञ् दीप्तौ । राजतेऽसौ राजा । धन्व ग-
 तौ । धन्वतीति धन्वा । यु मिश्रणे । यौतीति युवा । द्यु
 गतौ । द्यौतीति द्युवा । प्रतिदीव्यतीति प्रतिदिवा । वृषु
 वृद्धौ । वर्षतीति वृषा । तक्षू तनूकरणे । तक्ष्णोतीति त-
 क्षा । दंशतीति दश । पचि विस्तारे । पचि संख्याने ।
 इदित् । जस्शसोर्लुक् । पञ्चतीति पञ्च । षप् संबन्धे । षप्
 गणने । अशूङ् व्याप्तौ । षपेरशेः किति तुक् वक्तव्यः ।
 सपन्ति ते सप्त । अश्रुवते इति अष्ट । णु स्तुतौ । अस्य
 गुणः । नुवन्ति ते नव । मह पूजायाम् । अस्य धान्तादे-
 शो वुगागमश्च निपात्यते कन्प्रत्यये परे । मह्यते इति
 मघवा । इति राजादयः । इस्मन्त्रासुकः सर्वधातुभ्यः ।
 सर्वधातुभ्यः इस् मन् अस्सुक इत्येते प्रत्यया भवन्ति ।

राजादेरिति राज्ञ्दीप्तौ इत्यादेर्द्धातोः अन्प्रत्ययो भवति । राजते राजा राज् अ-
 न्प्र० स्वर० नोपधायाः ह्रस्वः नाम्नो यु मिश्रणे यु अन् नुधातोरित्युव० स्वर०
 यौतीति युवा ।

वचादेरस् । वचादेर्धातोरस् प्रत्ययो भवति वा सर्वधातुभ्यो
 ऽस्प्रत्ययः । उच्यते इति वचः । मह्यते इति महः । पीङ्
 पाने । पीयते तत् पयः । पिबतेरपि । पिबतेर्धातोरसुन्प्र-
 त्ययो भवति इकारान्तादेशश्च । पीयते इति पयः । तिङ्
 निशाने क्षमायां च । तितिक्षतीति तेजः । तप्यते इति

तपः । रज्ज् रागे । असि नलोपो वाच्यः । रज्जते तत्
 रजः । रक्ष हिंसायाम् । रक्षतीति रक्षः । अर्चिरुचिशुचिहु-
 सृपिच्छादिहृदिभ्य इस् प्रत्ययो भवति । अर्चिरुची-दीप्तौ ।
 अर्चतीति अर्चिः । गुणः । रोचिः शोचिः । हूयते इति हविः ।
 सर्पिः।छादेरिस्मन्त्रघञ्क्लिप्सु ह्रस्वो वाच्यः । छद् संवरणे ।
 चुरादिः । छादयतीति छदिः।उछृदिर् दीप्तिदेवनयोः । छृण-
 चीति छर्दिः । सर्वधातुभ्यस्त्रमनौ । तनु विस्तारे । तनोति
 तत् तन्त्रम् । मन ज्ञाने । मन्यते इति मन्त्रः । यम उप-
 रमे । यच्छतीति यन्त्रः । छदि संवरणे । ज्यन्तः । छाद-
 यतीति छत्रम् । क्रियते तत्कर्म । वृञ् आच्छादने । वृणो-
 तीति वर्म । मर्म दाम घर्म । छादयतीति छद्म । धनार्ति-
 चक्षिङ्पृवपितपिजनियजिभ्य उस् प्रत्ययो भवति । धन
 शब्दे । धनतीति धनुः । ऋ गतौ । गुणः अरुः । चक्षिङ्
 व्यक्तायां वाचि । चष्टे इति चक्षुः । पिपतीति परुः । वपतीति
 वपुः । तपतीति तपुः।जायते इति जनुः।यजतीति यजुः। अव-
 तृत्तृञ्त्तन्त्रिकण्ठिभ्य ईः । अवतीति अवीः । तरतीति तरीः।
 स्तृञ् आच्छादने । स्तृणोतीति स्तरीः । तन्त्रि धारणे ।
 कण्ठ अवधारणे । तन्त्रयति वा तन्त्रयते सा तन्त्रीः । क-
 ष्ठयतीति कण्ठीः ।

वचादेरस् वचादेर्द्धातोः असुप्रत्ययो भवति । वच् अस् प्र० (प्र० ए०) नपुंसका-
 त्स्यमो० सो० वचः वचसी वचासि । एवं मह दीप्तौ महः । उच्यते इति वचः । मङ्गते
 इति महः ।

सौकर्ये केलिमः । सुखेन भिद्यते तत् भिदेलिमं, वा भेक्तुं
 सुकरं भिदेलिमं किं काष्ठम् । सुखेन पच्यन्ते इति पचे-
 लिमाः आढक्यः, वा पक्तुं सुकराः पचेलिमाः किं तन्दुलाः ।
 सौकेर्घ्ये केलिमः । सुखेन क्रियते इति सुकरं तस्य भावः सौकर्यं तस्मि-

अर्थे केलिमप्रत्ययो भवति । ककारो गुणनिषेधार्थः । एलिम इति । भिदिद्विदारणे भिद्
सुप्तेन भिद्यते इति विग्रहे एलिमप्र० स्वर० (प्र० ए०) अतोअम् भिदेलिमं काष्ठम् ।
पच् एलिमप्र० स्वर० आगतः स्त्रियां (प्र० द्वि०) अस् सवर्णे० स्त्रो० सुप्तेन प-
च्यते इति पचेलिमा आढक्यः । आढकी धान्यविशेषः ।

गमेडौः । गमेर्धातोर्डौः प्रत्ययो भवति । गच्छतीति गौः ॥

गमेडौः । गम् डौम्० टिलोपः स्वर० (प्र० ए०) गौः स्वर० स्त्रो० । गच्छ-
तीति गौः ।

ग्लानुदिभ्यां डौः । ग्लायतीति ग्लौः । नुदतीति नौः ।

नुद् प्रेरणे ।

नुदिग्लैभ्यांडौ । नुदति नुद्यते वा नौः ग्लायतीति ग्लौः चंद्रः ।

क्वादीनामिः । स्पष्टं । कविः । रविः । पविः । इत्यादि ।

मनेरत उच्च । मनधातोरकारस्योकारो भवति । मुनिः । पुः

कुषन् । पृधातोः कुषन्नादेशो भवति । पोरुर् । पुरुषः ।

मा प्रभृतिभ्यः सः । मासः । दासः । मादिभ्यो यः ।

माया । जाया । दधातेर्नुद् । धान्यं । पतिचडिभ्यामालञ्ज ।

पातालं । चाण्डालः ।

संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ॥

कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥ १ ॥

उणादयोऽपरिमिता येषु संख्या न गम्यते ॥

प्रयोगमनुसृत्याद्वा प्रयोक्तव्यास्ततस्ततः ॥ २ ॥

॥ इति कृदन्ते उणादिप्रक्रिया ॥ ५ ॥

क्वादीनामिः । कुशब्दे इम० गुणः कौतीति कविः रौतीति रविः पुनातीति
पविः हरतीति हरिः मनेरुच्च मनज्ञाने इत्यस्य इः प्रत्ययः अकारस्य वोकारः मनुते
तत्त्वमिति मुनिः मुदेः षः सुरादेशश्च मुह्यतीतिमूर्षः पुःकुषन् पृपालनपूरणयोः इत्यस्य
कुषन्प्रत्ययः उवं पोरुर् पिपित्तिं पूर्यते वा पुरुषः माप्रभृतिभ्यः सः मीयते इतिमासः
ददात्यात्मानं दासः मान्तेभ्यो यः मातीति माया जन्यतेऽपत्यमस्यामितिजाया जनेर्जा
आदेशः दधातेर्योऽनुद् दधातिसत्वानितिधान्यं । पतिचडिभ्यामालञ्ज् । इद्विः । पतंत्य-
स्मिन्निति पातालं । चडिकोपे चंडनशीलश्चाण्डालः । पञ्जादिभ्य ऊः । पञ्जः वहे-

धेश्च वहेद्भातोर्हकारस्य घकारादेशो भवति।वहति यहभारं वधूः। अवित्तस्तुतन्निम्न ईः ।
अवीतरीतन्नीळतिपूतिसातिहेदिकीर्तयश्च निपात्याः । अवनं ऊतिः युमिश्रणे पूतिः
कीर्चनं कीर्त्तिः कृतसंशब्देः हन्यते अनयेति हेतिः षोतकर्मणि षिञ्बन्धने वा
सातिः । श्वन्धोरारुः हिंसायां हिंसनशीलः शरारुः वंदनशीलो वंदारुः वद्भारु प्र०
इदित इति तुम् स्वर० । भृआदिभ्यो यण् । हुभृञ् यण्प्र० वृद्धिः राद्यपोद्धिः जलतुं०
त्रिपते इति भार्या एवं ऋगतौ आर्या स्त्रीत्वादाप् । यु वह अग्निभ्यो निः । योनिः वन्दिः
अग्निः । इदि, चदि, शकि रुदिभ्यो रः । इंद्रः चंद्रः शक्रः रुद्रः इत्यादि । उपसंहारमा-
ह । उणादयः प्रत्यया अपरिमिताः संख्यारहिता इत्यर्थः । यो यत्र प्रयोगः संभवति
तत्र तं प्रयोगं श्रित्याश्रित्य प्रयोगानुसारेण प्रयोक्तव्याः इत्यर्थः । इति उणादयः ।

तुम् तदर्थायां भविष्यति । धातोर्भविष्यति काले तुम् प्र-
त्ययो भवति तदर्थायां क्रियायां प्रयुज्यमानायाम् । भुज्
पालनाभ्यवहारयोः । भोक्ष्यतीति भोक्तुं व्रजति । पठिष्यती-
ति पठितुं ईष्टे । स्तोष्यतीति स्तोतुं ईहते । स्थातुं ईहते ॥
तुमर्थे वुण् वक्तव्यः । द्रक्ष्यतीति द्रष्टुम् । कृष्णं द्रष्टुं व्रजति ।
कृष्णदर्शको व्रजति ।

तुम् तदर्थायां भविष्यति । तुम् (प्र० ए०) हसेपः स एवार्थोयस्यां सा
तदर्था तस्यां (स० ए०) आम्हे छितायट् स्वर० भविष्यत् (स० ए०) स्वर०
धातोर्भविष्यति काले तुम् प्रत्ययो भवति यस्याग्रे तुम्प्रत्ययो भवति स एव धात्वर्थ
एवार्थः प्रयोजनं यस्याः सा तस्यां तत्संबन्धार्थवाचिकाया तत्प्रयोजनायां क्रियायां
सत्यां । भुज् पालनाभ्यवहारयोः भुज् तुम् प्र० चोः कुः उपधाया लघोर्गुणः
स्वसेचपाः स्वर० तुम्प्रत्ययांतं अव्ययं (प्र० ए०) अव्य० भोक्तुं व्रजति अत्र
भुज्धात्वर्थप्रयोजने व्रजतीति क्रिया प्रयुज्यते । पठ तुम् कृत इतीडागमः स्वर० प-
ठितुं ईष्टे समर्थो भवति ण्णा शौचे आदेः णः स्रः स्ना तुम् प्र० स्नातुं ईहते वाञ्छति ।

कालसमयवेलासु तुम् । भोक्तुं कालः । अध्येष्यतीति अ-
ध्येतुं समयः । स्तोष्यतीति स्तोतुं वेला ।

कालवेलासमयेषु च तुम् वक्तव्यः। भोक्तुं कालः । भोक्तुं वेला । भोक्तुं समयः। सूत्रम्
घञ् भावे । धातोर्भावे घञ् प्रत्ययो भवति । चजोः कर्गौ

धिति । पच्यते तत् पचनं पाकः । त्यज् वयोहानौ । त्य-
ज्यते तत् त्यजनं त्यागः । भज्यते तत् भजनं भागः । इ-
ज्यते तत् यजनं यागः । विभज्यते तत् विभजनं विभागः ।
युजिर् योगे । अनुप्रयुज्यतेऽसौ अनुप्रयोगः । अनूच्यते तत्
अनुवचनं अनुवाकः । इण् गतौ । नन्दादित्वाद्युः । ततोऽ-
नादेशः । गुणः वृद्धिः । अयनं आयः । भूयते तत् भ-
वनं भावः । आतो युक् । दीयते तत् दानं दायः । पानं
पायः । भावे करणेऽर्थे घञि रुजेर्नलोपो वाच्यः । रज्यते
अनेनेति रुजनं वा रागः । भावे किम् । रज्यतेऽस्मिन्निति
रङ्गः । रभ् राभस्ये । रभलभोः स्वरेणाद्यपौ विना नुम् वाच्यः ।
आरम्भः । अञ्चु गतिपूजनयोः । परितोऽञ्चतीति प्राङ्गः ।

घञ्भावे । घञ् (प्र० ए०) हतेपः । भाव (स० ए०) अइए धातोर्भावे क-
र्भरहिते अर्थे केवलधात्वर्थे एव घञ्प्रत्ययो भवति । अकारोवृष्यर्थः । धकारो घित्का-
र्यर्थः । हुपचष्पाके पच् घञ्प्र० अतउपधायाः पाच् अ इति स्थिते । चश्च जश्च
चञौ तयोः (ष० द्वि०) स्वर० स्रो० कश्च गश्च कगौ (प्र० द्वि०) ओऔघौ घइत्-
यस्यसधित्त्वस्मिन्धिति (स० ए०) स्वर० धिति परे चकारस्य ककारः जकारस्य
गकारः अनेन चस्य कः स्वर० पचनं पाकः त्यज् हानौ त्यज् घञ्प्र० आवृद्धिः चजे-
रिति जस्य गः स्वर० त्यजनं त्यागः । भज सेवायां विपूर्वः चञोः घञ् कगौ वृद्धिः
स्वर० विभजनं विभागः । इण् गतौ इञ् अ वृद्धिः इ इत्यस्य ऐ । ऐ आय् स्वर०
(प्र० ए०) स्रो० अयनं आयः । अय गतौ अयनं आयः । ये गत्यर्थास्ते प्रात्यर्थाः ।
एवं भवनं भावः हुदाञ् दा घञ् आतोयुक् स्वर० (प्र० ए०) स्रो० दानं दायः पानं
पायः एवं स्तुविस्तारे विस्तरणं विस्तारः । सूत्रम् ।

संज्ञायामकर्तरि च । धातोः कर्तृवर्जिते कारके भावे कर्मणि
च घञ् प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये । कार्यं कार्यं प्रति
आह्रियते इति प्रत्याहारः । दीयते अस्मिन् इति दायः ।
दीयतेऽसौ दायः । पीयते अस्मिन् इति पायः । विक्रियते
अनेनेति विकारः । मृजूष् शुद्धौ । अपामृज्यते अनेनेति

अपामार्गः । लिख् आलेखने । लिख्यतेऽस्मिन्निति लेखः ।
आचर्यतेऽस्मिन्निति आचारः । उपाधीयतेऽस्मादिति ।
उपाध्यायः ।

संज्ञायामकर्तारि । संज्ञा (स० ए०) आम्हेः ङितायत् सवर्णे० अकर्त० न क-
र्त्ता अकर्ता तस्मिन् (स० ए०) ङीइति अर् स्वर० च (प्र० ए०) अव्य० संज्ञायां
विषये कस्यापि नास्ति वाच्ये सति अकर्तारि कर्तृवर्जिते कारके भावेऽर्थे कर्मार्थे च घञ् प्र-
त्ययो भवति । अनुबंधादिः प्राग्वत् उदा० कृ प्रत्याङ्पूर्वः प्रतिकार्यं आह्रियते आनी-
यते इति प्रत्याहारः घञ् प्र० वृद्धिः स्वर० (प्र० ए०) स्तो० एवं विक्रियते विकारः ।
दीयते इति दायः । वस्यते अस्मिन्निति वासः ।

स्वरादः । इउञ्जवर्णान्तेभ्यो घातुभ्यो अः प्रत्ययो भवति भा-
वाद्दौ । घञोऽपवादः । संचायतेऽसौ संचयः । चयनं चयः ।
जीयते इति जयः । नीयते तत् नयनं नयः । उन्नीयते इति
उन्नयः । नूयते तत् नवनं नवः । लवणं लवः । स्नूयते तत्
स्तवनं स्तवः । कृ विक्षेपे । कीर्यते इति करः गरः । नृ वि-
क्षेपे । त्रियते विक्षिप्यते कामादिभिरिति नरः । बिञ् बन्ध-
ने । विशेषेण सीयते बद्धयते अनेनेति विषयः ।

स्वरा० (पं० ए०) ङसिरत् सवर्णे० अ (प्र० ए०) स्तो० चपाअवेजवाः स्वर०
वृत्तिः सुगमा । चिञ् चयने चि अप्रत्ययः गुणः एअय् स्वर० (प्र० ए०) स्तो० च
यनं चयः अत्र भावे संपूर्वः संचायत इति संचयः अत्र कर्मणि ष्टुञ् स्तुतौ आदेः ण्य
स्नः स्तु स्वरादेः इति अग्र० अ गुणः ओ अव् स्वर० (प्र० ए०) स्तो० स्तवनं स्तः
वः । एवं भवनं भवः, अनुभवनमनुभवः, ण् स्तुतौ नवनं नवः, णीञ् प्रापणे आदेः ण्यः
स्नः नी उत्पूर्वः उत्पादल्येन ऊर्ध्वं वा नयनं प्रापणं उन्नयः, अग्र० गुणः स्वर० (प्र०
ए०) स्तो० नृ विक्षेपे त्रियते विक्षिप्यते प्रेर्यते कर्मादिभिरथ वा कामादिभिरिति नरः ।
स्वरादेः अग्र० गुणः स्वर० स्तो० । सूत्रम् ।

मदामः । मदादीनां अः प्रत्ययो भवति भावाद्दौ कर्तृवर्जि-
ते । मदी हर्षे । मद्यते तत् मदनं मदः । प्रमद्यते अनेनेति
प्रमदः । प्रमद्यते पुरुषोऽनया सा प्रमदा । पण्यते तत्

पणनं पणः । शमु दमु उपशमे । श्म्यतेऽसौ शमः । द-
मनं दमः । श्रम खेदे । श्रम्यते इति श्रमः । भ्रमः । यमु
उपरमे । यम्यते इति यमः । दीव्यति विश्वमनेनेति देवः ।
जङ्गम्यतेऽसौ जङ्गमः । हिसि हिंसायाम् ।

मदामः । मद् (ष० ब०) स्वर० मोनु० मदादीनां धातूनां अप्रत्ययो भवति
भावे कर्त्तरि च । मदी हर्षे मद् अग्र० स्वर० (प्र० ए०) स्त्रो० मदनं मद् अत्र भावे एवं
प्रमथते प्रकर्षेण हृष्टः क्रियते पुरुषोऽनयेति प्रमदा स्त्रीत्वादाप् । अत्र कर्मणि पण्धातुः
व्यवहारे स्तुतौ च पण् अग्र० स्वर० पणः । शम् दम् उपशमे शमः दमः । यम् उपरमे
यमः विस्तरः । दीव्यते विश्वमनेनेति देवः षिञ् बंधने आदेः ष्णः स्त्रः । सि विपूर्वः विशे-
षेण सिन्ति वभ्राति पुरुष ईश्वरो वा अनेनेति विषयः । अग्र० गुणः स्वर० प्रादेश्च तथा
सौ सुनमां (प्र० ए०) स्त्रो० । सूत्रम् ।

मूतौ घनः । मूतौ काठिन्ये परिच्छेदेऽर्थे चाभिधेये हन्तेरः
प्रत्ययो भवति भावादौ हन्तेर्घनादेशश्च । दधिकठिन्यं ह-
न्यते इति दधिघनः । परिच्छिन्नं सैन्धवं हन्यते इति सै-
न्धवघनः ।

मूतौ घनः । मूत्ति (स० ए०) डेरौ हित् टिलोपः स्वर० घनः (प्र० ए०)
स्त्रो० मूत्तौ कोऽर्थः काठिन्येऽर्थे पुनः परिच्छेदे परिमाणेऽर्थे वा ज्ञानविशेषे वा अ-
भिधेये वाच्ये सति हन्तेर्द्धातोः अप्रत्ययो भवति हन्तिश्च घनादेशः । हन् ५ एकत्र दधि-
पूर्वः द्वितीये सैन्धवपूर्वः अग्र० घनादेशः आदे० स्वर० (प्र० ए०) स्त्रो० कठिनं दधि
दधिघनः परिच्छिन्नं एतावत् स्तोत्रं वा सैन्धवं सैन्धवघनः ।

सिंहे वर्णविपर्ययश्च । चकारादः प्रत्ययः । हिनस्तीति सिंहः ।

हनो वधादेशश्चाप्रत्ययः । हन्यते इति वधः ।

हिंसतेर्द्धातोः अप्रत्ययो वर्णविपर्ययश्च भवति सिंहे वर्णविपर्ययः इत्युक्तत्वात् । हिंस
हिंसायां हिंस् हिनस्तीति हिंसः अत्र वर्णविपर्ययः हस्य स्थाने सः सस्य स्थाने हः इति
स्वर० (प्र० ए०) स्त्रो० । सिंहः । सूत्रम् ।

द्वितोऽथुः । द्वितो धातोरथुः प्रत्ययो भवति भावादौ । दु-
वेष्ट कम्पने । वेप्यते अनेनेति वेपथुः । दुणदि समृद्धौ ।

नन्व्यते अनेनेति नन्दथुः । दुवप् बीजतन्तुसन्ताने । उप्यते
इति वपथुः । दुक्षेष्ट क्षेपणे । क्षेप्यते अनेनेति क्षेपथुः । दु-
ओश्वीगतिवृद्धयोः । श्वयथुः । दुक्षु शब्दे । क्ष्यते इति क्ष-
वथुः । दुवम् उद्गिरणे । वमथुः ।

द्वितोऽथुः।इइत् यस्य स द्वित् तस्मात्(पं०ए०)स्वर०स्रो०अथु०(प्र०ए०)स्रो०अतो-
त्युःउओ एदोतोतः हु इत् यस्य तस्य धातोः अथुप्रत्ययो भवति भावे । द्विवेष्टकंपने
वेप् अथुप्र० स्वर० (प्र० ए०) स्रो० वेपथुः । दुक्षेष्ट क्षेपणे प्रेरणे । क्षेपथुः । दुणदि
समृद्धौ नंदथुः । दुदुउपतापे ददथुः । दुक्षु शब्दे क्षवथुः । दुओशि गतिवृद्धौ श्वयथुः ।
दुवम् उद्गिरणे वमथुः । सूत्रम् ।

द्वितस्त्रिमक् ! द्वितो धातोस्त्रिमक् प्रत्ययो भवति । तेन धा-
त्वर्थेन कृतेऽर्थेवाच्ये सति । क्रियया निर्वृत्तः कृत्रिमः घटः ।
संभारेण संभृतं वा निर्वृत्तं संभृत्रिमं युद्धम् । पाकेन निर्वृत्तं
पक्त्रिमं फलम् । याचनेन निर्वृत्तं याचित्रिमं किं विप्रधनम् ।

द्वितः त्रिमक् तत्कृते । द्वित् (पं० ए०) स्वर० स्रो० त्रिमक् (प्र० ए०)

हत्सेपः तत्कृत (स० ए०) अइए हु इत् अनुबंधो यस्य स द्वित् तस्माद्धातोः त्रि-
मक् प्रत्ययो भवति । तेन धात्वर्थेन साधनभूतेन कृते निःपादिते पदार्थे वस्तुनि
अर्थे वाच्ये सति । कृ क्रियया करणेन निर्वृत्तो निष्पन्नः कृत्रिमोऽस्वाभाविको घटः ।
अत्र कृधातोरर्थः करणं तेन कृतो निष्पन्नो यो घटरूपो अर्थः पदार्थो अस्मिन् वाच्ये
त्रिमक् प्र० ककारो गुणनिषेधार्थः (प्र० ए०) स्रो० । एवं दुभृत् संपूर्वः त्रिमक्
प्र० (प्र० ए०) अतोअम् संभारेण मनुष्यसमूहेन निर्वृत्तं संभृत्रिमं युद्धं । दुपचष्ट पाके
पच् त्रिमक् प्र० चोःकुः स्वर० (प्र० ए०) अतोअम् प्राकेन निर्वृत्तं निष्पन्नं
यत्किञ्चिमं फलं । एवं पक्त्रिमः ओदनः । सूत्रम् ।

नट्की । धातोर्नट् की इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः भावादौ ।
यञ् याच् यत् विच्छ प्रच्छ स्वप् एभ्यो नट्प्रत्ययो भवति ।
स्तोः श्रुभिः श्रुः । असंप्रसारणम् । इज्यते अनेनेति यज्ञः ।
याच्यते सा याच्या । यती प्रयत्ने । यत्यते तत् यतनं
यत्नः ।

नट्की। नट्च किञ्च नट्की (प्र० द्वि०) औयू सवर्णे० । धातोर्नट् कि इत्येती
प्रत्ययो भवतः भावादौ। स्वपरभ्रपतप्रच्छिच्छिच्छियाचयज एभ्यो नट्। यती धातुः प्रत्यने
यत् नट् प्र० स्वर० (प्र० ए०) स्त्रो० यतनं यत्नः प्रच्छ झीप्सायां प्रच्छ नट् प्र०

छः श्रे । छकारस्य शकारादेशो भवति नप्रत्यये परे भावादौ ।
शकारादेशः संप्रसारणबाधार्थः । विच्छि गतौ । विच्छद्यते
इति विश्रः । प्रच्छ झीप्सायाम् । प्रच्छद्यतेऽसौ प्रश्नः । र-
क्ष्यतेऽसौ रक्षणः । सुच्यते इति स्वप्नः ।

उपसर्गकर्माधारेषु दाधोः किः । उपसर्गे कर्मण्युपपदे आ-
धारे च दाधोः किः प्रत्ययो भवति । अन्तर्धीयते इति अ-
न्तर्धिः । आधिः आदिः विधिः । आधीयते तत् आधानं
आधिः । आदीयते तत् आदानं आदिः । आतोऽनपि
इत्याकारलोपः । विधीयते तत् विधानं विधिः । संधीयते
तत् संधानं संधिः । उदकं धीयतेऽस्मिन्निति उदधिः ।
उदकस्य । उदकशब्दस्य उदादेशो भवति आधिकरणे । प-
योधिः । अम्भो निधीयते यत्र स अम्भोनिधिः ।

प्रच्छः श्रे । प्रच्छातोः ने परे छकारस्य शकारो भवति संप्रसारणाभा-
वश्च स्वर० (प्र० ए०) स्त्रो० पृच्छनं प्रश्नः विच्छश्च विच्छ गतौ विश्रः याचनं याच्ना यज्-
देव० यजनं यज्ञः नट् प्र० स्तोत्रुभिश्चुः जत्रोर्ज्ञः (प्र ए) स्त्रो० स्वपनं स्वप्नः
टकार ईवर्थस्तेन द्रवति द्रोणी राज्ञाधीयते राजधानी दुयाञ्धारणे विपूर्वः किप्र० क
कारः कित्कार्यार्थः इ आतोऽनपीत्याकारलोपः स्वर० (प्र ए) स्त्रो० विधिः विधानं
विधिः । एवं निधिः आधिः संधिः । अंभो निधीयते यत्र स अंभोनिधिः । आदीयते इति
आदिः, ग्रथि ग्रंथने ग्रथ् कि प्र० इ इदितः नश्चा० स्वर० (प्र० ए०) स्त्रो० ग्रंथिः,
विधिः, निधिः, संधिः, आधिः । समाधिः, अंभोनिधिः, एते सर्वेऽपि किप्रत्ययांताः,
पुल्लिंगे हरिशब्दवत् साध्याः । सूत्रम् ।

भावे युट् । धातोर्भावे युट् प्रत्ययो भवति । युवोरनाकौ ।
ज्ञायते तत् ज्ञानम् । क्रियते तत् करणम् । दीव्यते तत्
देवनम् । दीयते तत् दानम् । भूष अलंकारे । भूष्यते तत्

भूषणम् । ह्रियते तत् हरणम् । हूयते तत् हवनम् । उह्य-
ते तत् वहनम् । भाष व्यक्तार्या वाचि । भाष्यते तद्भाष-
णम् । हुष वैचित्ये । हूष्यते तत् हूषणम् । गीयते तत्
गानम् । पीयते तत् पानम् । मीयते तत् मानम् ।

युट् । युट् (प्र० ए०) ह्रलेपः वृत्तिः कञ्च्य युट्प्रत्ययांता नपुंसकलिङ्गे भवति ।
क युट्प्र० यु० युवोरनाकौ गुणः स्वर पुनौ० क्रियते इति करणं हू दानादनयोः हूपते
इति हवनं हुष वैकृत्ये हूष्यते इति हूषणं हुषश्च व्यंतस्पकृतिच । क्विदिति दीर्घः ।
हुदाञ् दाने । एवं भाषणं उद० इति उट् उपसर्गात् पूर्वात् स्यादेर्द्धातोयुट् प्रत्ययो
भवति सलोपश्च भवति । घा गतिनिवृत्तौ।भादेः ष्णः स्रः । स्या उत्पूर्वः । युप्र० युवो० ।

उदः स्थास्तम्भोः सलोपश्च । उट् उपसर्गात्परयोः स्थास्त-
म्भयोः सकारस्य लोपो भवति । उत्थीयते तत् उत्थानम् ।
स्तम्भ रोधने । उत्तम्भ्यते तत् उत्तम्भनम् ।

उदःस्या० इति सकारलोपः । उत्थानं । एवं स्तंभस्तंभे निरोधे ष्टंभ अवष्टंभे । उत्तंभं
उत्थितिः । सूत्रम् ।

साधनाधारयोर्युट् । साधने आधारे चार्थे युट् प्रत्ययो भव-
ति । पच्यते अनेनेति पचनः अग्निः । पच्यतेऽस्यां स्थाल्यां
सा पचनी स्थाली ।

साधनाधारयोर्युट् । साधनं च आधारश्च साधनाधारौ तयोः (स० द्वि०)
ओसि एअय् स्वर० स्रो० साध्यं येन कृत्वा तत्साधनकरणं यत्र आघाय साध्यते
स आधारः तयोः अर्थे युट् प्र० पच्यु युवोरनाकौ स्वर० (प्र० ए०) स्रो० प-
च्यते अत्रमनेनेति पचनोऽग्निः अत्र साधने युट् स्थाली । स्थाल्युषापि वरं कुंडं इत्य-
भिधानचिंतामणौ । टित्त्वादीप् । अत्राधारे युट् । एवमन्येप्युद्गाः । सूत्रम् ।

ईषद्दुःसुषु खल्यू । ईषदादिषु प्रयुज्यमानेषु खल्यू इत्येतौ
प्रत्ययौ भवतः भावादौ । लकारः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थः । ख-
कारो गुणविधानार्थः, मुमागमार्थश्च । ईषत्सू अकृच्छ्रार्थौ ।
दुः कृच्छ्रार्थः । ईषदनायासेन भूयते इति ईषद्भवः । दुर्भवः
सुभवः । ईषदनायासेन क्रियते इति ईषत्करः प्रपञ्चो हरि-

णा । दुःखेन क्रियते इति दुष्करः । सुखेन क्रियतेऽसौ सु-
करः । ईषदाढ्यः क्रियते अनेनेति ईषदाढ्यंकरः । दुराढ्यंकरः ।
आढ्यंकरश्चैत्रो भवता । ईषत् पीयते असौ ईषत्पानः
सोमो भवता । दुःपानः सुपानः । युध संप्रहारे । दुःखेन
योधयितुं शक्यः दुर्योधनः । सुखेन योधयितुं शक्यः सुयो-
धनः । ईषत् शासनः । दुःखेन शासयितुं शक्यः दुःशास-
नः । इति कृदन्ते भावाधिकारप्रक्रिया ।

ईषद्दु० ईषच्च दुश्च सुश्च ईषद्दुःसवस्तेषु (स० व०) क्लि० खल् च युश्च ख-
ल्यु (प्र० द्वि०) औयू सवर्णे० ईषदादिषु ईषत्दुःसुएतेषु त्रिषु पूर्वपदेषु सत्सु धातोः
खल् य एतौ प्रत्ययौ भवतः । खकार ईषदायां भवः इत्यादौ खिति पदस्येति मुगाग-
मार्थः । लकारो इत्स्वखीति स्वप्रत्ययात् भेदज्ञापनार्थः । भू ईषत्दुःसुपूर्वोः खल् प्र० अ-
गुणः ओअव् स्वर० (प्र० ए०) स्तो० ईषद्भवतीति ईषद्भवः एवं दुःखेन भवतीति दुर्भवः
सुखेन भवतीति सुभवः एवं करोति ईषत्क्रियते इति ईषत्करः, दुःकरः, सुकरः, एवं
दुर्जयः, सुजयः, दुर्लभः, सुलभः, । युध् धातुः संप्रहारे । संग्रामे युध् दुः पूर्वः । युम०
युवो० इति अनादेशः उपधाया लघोर्युणः स्वर० (प्र० ए०) स्तो० दुर्योधनः दुः-
खेन युध्यते इति दुर्योधनः । एवं सुयोधनः । इति कृदन्ते भावप्रक्रिया ।

॥ अथ कृत्यप्रक्रिया ॥ तव्यादीनां कृत्यसंज्ञा पाणिनीया-
नाम् । कृत्यादिर्भाविकर्मणोरेव । तव्यानीयौ । धातोस्त-
व्यानीयौ प्रत्ययौ भवतः भावादौ । एध वृद्धौ । एध्यते
वा एधितुमर्हमेधितव्यं एधनीयं धनं त्वया । भावस्यैक-
त्वादेकवचनं नपुंसकत्वं च । भूयते वा भवितुमर्हं भवितव्यं
भवनीयम् । क्रियते वा कर्तुमर्हं कर्तव्यं करणीयम् । आ-
स्यते वा आसितुमर्हमासितव्यम् आसनीयम् । कर्तव्यः
करणीयो वा धर्मस्त्वया । या प्रापणे । प्रयानुमर्हं प्रयात-
व्यं प्रयाणीयम् । ईटो ग्रहाम् । गृह्यते तत् ग्रहीतव्यं ग्र-
हणीयम् । वृङ् संभक्तौ । त्रियते वा वरितुं योग्यं वरितव्यं

धरीतव्यं वरणीयम् । वृञ् वरणे । त्रियते तत् वरितव्यं
वरीतव्यं वरणीयम् ।

तव्यश्च अनीयश्च तव्यानीयौ (प्र० द्वि०) ओऔ औ धातोस्तव्यानीयौ प्रत्ययौ भ-
वतः अकर्त्तरि कर्मादिकारके भावे च भू तव्य प्र० कृत इतीडागमः गुणः स्वर० (प्र०
ए०) अतो अम् भवनं भवितव्यं अत्र भावे तव्यप्र० आस् उपवेशने आनीयप्र०
स्वर० (प्र० ए०) अतो अम् कृ २ एकत्र तव्यः एकत्र आनीयः एकस्वरांतत्वाभेदं
गुणः स्वर० कर्त्तव्यं करणीयम् अत्र कर्मणि क्रियते इति कर्त्तव्यं करणीयं । ग्रह तव्य०
कृत इतीडागमः ग्रहीतव्यमिति स्थिते । सूत्रम् ईं (प्र० ए०) सांकेति० इट् (ष०
ए०) स्वर० स्त्रो० ग्रह (ष० व०) स्वर० मोनु० ग्रहादीनां ग्रह वृञ् वृञ् ऋकारांता इ-
त्यादीनामिष्टः ईंकारो भवति न तु णादौ तेन जघृहिष्येत्यादौ न । तथा आशीर्लिङ् प-
रस्मैपदे सौ च परे च न अनेन इकारस्य ईकारः ग्रहीतव्यं वृञ् धातुः संभक्तौ संसे-
वायां तव्य प्र० कृत इतीडागमः गुणः स्वर० (प्र० ए०) अतो अम् ईदो ग्रहां ।
वरीतव्यं ।

स्वराद्यः । स्वरान्ताद्धातोर्थः प्रत्ययो भवति भावादौ । ची-
यते वा चेतुमर्हं चेत्यं नेयं ज्ञेयम् । भीयते तत् भेयम् ।
असरूपोऽपवादः प्रत्ययोऽस्त्रियां वा बाधकः सरूपस्तु नि-
त्यम् । चीयते वा चेतुमर्हं चेतव्यं चयनीयम् । चिकीर्ष्य-
ते वा चिकीर्षितुमर्हं चिकीर्ष्यम् । दातुमिच्छतीति दित्सति
वा दित्स्यते इति दित्स्यम् ।

स्वर० (ष० ए०) ङसिरत् सवर्णे० य (प्र० ए०) स्त्रो० चपा० स्वर० सि-
द्धं० उदा० चिञ् चि स्वराद्यः य प्र० गुणः (प्र० ए०) अतो अम् मोनु० चेत्यम् ।
एवं णीञ् प्रापणे आदेः षणः स्रः नीय प्र० गुणः नेयं । क्षय्य ज्य्यौ एतौ द्वौ शक्येर्ष्यं
निपात्येते क्सेतुं शक्यं क्षय्यं एवं जेतुं शक्यं ज्य्यं एतौ निपात्यौ केचित्तु क्रय्य ज-
य्यौ निपात्यौ तन्मते क्सेतुं शक्यं क्रय्यं पक्षे क्सेतुं योग्यं क्षयं जेतुं योग्यं ज्यं
क्सेतुं योग्यं क्रयं सर्वत्र य प्र० । सूत्रम् ।

पुशकात् । अकारोपधात् पवर्गान्तात् शकादेश्च यः प्रत्य-
यो भवति भावादौ । शप् उपालम्भे । आक्रोशे च । श-
प्यते इति शप्यम् । जप्तुं योग्यं जप्यम् । सरूपत्वात् पक्षे
न च्यण् । शक्यम् । शक् सद् गद् मद् चर् यम् तक् शस्

चत् यत् पत् जन् हन् शल् रुच् एते शकादयः । षह
 मर्षणे । सोढुं शक्यं सह्यम् । सह्यते वा सोढुमर्हं सह्यम् ।
 गद्यते वा गदितुमर्हं गद्यम् । मद्यते वा मदितुमर्हं मद्यम् ।
 चरितुमर्हं चर्यम् । यम्यम् । तक् हसने । तक्यते वा त-
 कितुमर्हं तक्यम् । शसु हिंसायाम् । शसितुमर्हं शस्यम् ।
 चते माने । चते कान्तौ । चत्यते इति चत्यं यत्यं पत्यं
 जन्यम् । हनो वधादेशो ये । हन्यते वा हन्तुमर्हं वध्य-
 म् । शल् शोभायाम् । शल्यम् । रोचितुं शक्यं रुच्यम् ।
 डुलभष् प्राप्तौ । लब्धुं योग्यं लभ्यम् । यम् मैथुने । यब्धुं
 शक्यं यभ्यम् । शक् सामर्थ्ये । शक्ल शक्तौ । शक्यते
 तत् शक्यम् ।

पुशक (प० ए०) कृत्स्नत् सवर्णे० पवर्गाताः पफबभम एते तदन्तात् शक्यादेश
 धातोर्धप्रत्ययो भवति भावाद्दी । यम् मैथुने यम् यभ्यत इति यभ्यं कलत्रं पवर्गात-
 त्वात् यः (प्र० ए०) अतो अम् मोनु० एवं लभ्यं, जद्यं, नम्यं, इत्यादयः । एवं प
 वर्गाताः । शक् शक्तौ शक् यप्रत्ययः शक्यं मह पूजायां मह य० स्वर० (प्र० ए०)
 अतो० मोनु० महं । एवं षह मर्षणे सह्यम् । सूत्रम् ।

ईच्चातः । आकारान्ताद्धातोर्थः प्रत्ययो भवति आकारस्य
 च ईकारादेशः । दीयते वा दातुमर्हं देयम् । ज्ञातुं योग्यं
 ज्ञेयम् । गीयते तत् गेयं ग्लेयं पातुमर्हं पेयम् । धीयते
 तत् धेयम् ।

ई । (प्र० ए०) सांके० च (प्र० ए०) अव्य० आत् (प्र० ए०) स्वर०
 स्तो० सिद्धम् । वृत्तिः सुगमा । आकारस्य चकारः डुदात् इच्छातः इति यप्र० आका-
 रस्य एकारः गुणः स्वर० (प्र० ए०) अतो अम् मोनु० देयं दीयते इति देयं ।
 एवं गेयं पेयं गै संख्यहराणामा० स्तनेश्च स्तनेर्घातोः यः प्रत्य० टेश्च ईकारः सन् स्त-
 नने यप्र० सन् इत्यस्य लि गुणः स्वेयं (प्र० ए०) अतो० मोनु० । सूत्रम् ।

ऋहसात् घ्यण् । ऋवर्णान्ताद्दसान्ताच्च धातोर्ध्र्यण् प्रत्ययो
 भवति भावाद्दी । घकारो घित्कार्यार्थः । णकारो वृद्ध्यर्थः ।

क्रियते वा कर्तुमर्हं कार्यम् । वृञ् वरणे । त्रियते तत् वार्यं
 धार्यं चार्यम् । हस् हसने । हास्यम् । ह्रियते तत् हार्य-
 म् । हनो घत् । हन्यते तत् घात्यम् । चजोः कगौ धिति ।
 पक्तुं योग्यं पाक्यम् । याच्यते तत् याच्यम् । रुज्यते तत्
 रोज्यम् । वच् परिभाषणे । वच्चेः शब्दसंज्ञायां कुत्वं
 वाच्यम् । तेन वाक्यम् । अन्यत्र वाच्यम् । यज्ञ्याच्व-
 च्छरुच्प्रवच्अर्च्यत्पूज्गर्ज्भुजां ध्यणि कुत्वाभावः । या-
 ज्यं याच्यं वाच्यं रोच्यं प्रवाच्यं अर्च्यं त्याज्यं पूज्यम् ।
 गर्ज् शब्दे । गर्ज्यते तत् गर्ज्यम् । भुज्यते तत् भोज्यम् ।
 बाध् हिंसायाम् । बाधितुं योग्यं बाध्यम् । भजितुं योग्यं
 भाज्यम् ।

ऋहसा० । ऋश्च हसश्च ऋहसं ऋहसं अंते यस्य स ऋहसातः तस्मात् (पं०
 ए०) हसिरत् सवर्णे० ध्यण् (प्र० ए०) हसेपः ऋवणांतात् हसाताच्च घातोः ध्यण्
 प्रत्ययः स्यात् भावाद्वा । धकारो धित्कार्यार्थः । कृ ध्यण् प्र० यः णित्वाद्घातोर्नामिनः
 इति वृद्धिः । राद्यपोद्धिः जलनु० (प्र० ए०) अतो अम् करणाय अर्हं क्रियते वा प-
 च्त्कार्यं एवं वृञ् वरणे वार्यं वच् परिभाषणे वचनाय योग्यं उच्यते वा यत्तत् वा-
 च्यं बध् बंधने बध् ध्यण् प० वृद्धिस्वर० बंधनाय योग्यं वाच्यं हस् हसने ध्यण् प्र०
 वृद्धिः स्वर० (प्र० ए०) अतो अय् हास्यं, हृपच्पृपाकेपच् ध्यण् प्र० चजोः कगा-
 विति चस्य कः । वृद्धिः पाक्यं एवं वच् वाक्यं धित्वात् ककारोपि भवतीत्यपि शब्दात्
 कुत्रचित् चजोः कगौ धितीति भवति कुत्रचिच्चभवति कुत्र चिद्विकल्पः तेन वाच्यं वाक्यं
 भोज्यं भोग्यं इत्यादौ विकल्पः त्याज्यं, पूज्यं, रुच्यं, अर्च्यं, इत्यादौ न । एवं प्रयोगानुसारेण
 कुत्वाभावो ज्ञेयः । अमापूर्वस्य वसतेर्षीणि वा वृद्धिः वक्तव्या । कर्त्तरि ध्यण्च अमा सह
 वसतश्चंद्रार्कौ अस्यामिति अमावास्या अमावस्या इति विकल्पेन वृद्धिः पुनर्विंशेपमाह ।

एते भावकार्ययोर्विहितास्तव्यादयस्तेऽर्हविधौ च वक्त-
 व्याः । रारोज्ञसे दृशाम् । दर्शनाहो द्रष्टव्यः । द्रष्टुमर्हः
 दर्शनीयः दृश्यः । इद् अध्ययने । स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ।
 स्वाध्यायो नाम वेदः । श्रु श्रवणे । श्रवणार्हः श्रोतव्यः ।

श्रोतुं योग्यं श्रवणीयम् । मान पूजायाम् । मानितुं योग्यो मानितव्यः-माननीयः । ध्यै चिन्तायाम् । ध्यानाहोर्ध्यातव्यः । ध्यातुं योग्यो ध्यानीयः । मन ज्ञाने । मननाहोर् मन्तव्यः । मन्तुं योग्यो माननीयः । सप्रत्ययान्तादपि एते प्रत्यया भवन्ति । नितरां ध्यातुमेष्टव्यो निदिध्यासितव्यः । भवितुमेष्टव्यो बुभूषितव्यः बुभूषणीयः ।

एते इति । ये एते पूर्वोक्तास्तव्यादयः तव्य, अनीय, य, घ्यण् एते प्रत्ययाभाव-कार्ययोर्भावोक्तौ कर्मोक्तौ विहिताः कृतास्ते अहो योग्यत्वार्थे विधौ च कर्त्तव्यार्थोपदेशे च वक्तव्याः कर्त्तव्या इत्यर्थः । दृशिर् प्रेक्षणे । दृश् दर्शनाहोर् द्रष्टव्यः इति तव्यप्र० गुणाः रारोञ्जसे दृशामिति द्र छशषराजादेः षः ष्टुमिः ष्टुः दर्श अनीयप्र० गुणः जलतुं० स्वर० दर्शनीयः पुनः दृश ऋ हसांतादिति घ्यण् प्र० य स्वर० दृश्यः ईर् अघ्य-यने ई अधिपूर्वः अघ्येति विधेयो अहो वाघ्येतव्यः तव्य प्र० गुणः इयं स्वरे स्वर० स्वाध्यायोऽघ्येतव्यः । एवं श्रु श्रवणे । श्रोतुं योग्यः श्रूयते वा इति श्रोतव्यः । मन् ज्ञाने मन्तव्यः । ध्यै चिन्तायां ध्यै संध्यक्षराणामा घ्यातव्यः । सप्रत्ययांता इच्छार्थे सप्रत्ययांताद्वा तैरपि तव्यादयः प्रत्यया भवन्ति । ध्यै चिन्तायां संध्यक्षराणामा घ्या नितरां ध्यातुमेष्टव्य इति विग्रहे इच्छार्थे सप्रत्ययः द्विश्र पूर्वस्य हसादिशेषः यः से इति पूर्वाकारस्य इकारः झपानां जवचपाः धस्य दः ततः सप्रत्ययान्तात्तव्यप्र० कृत इतीहागमः यतः इत्यकारलोपः निपूर्वः निदिध्यासितव्यः । ज्ञा अवबोधने ज्ञा सप्रत्यय दित्वादि प्राग्वत् । विजिज्ञासितव्यः विशेषेण ज्ञातुमेष्टव्यः ।

ओरावश्यके घ्यण् । उवर्णान्ताद्घातोरावश्यकेऽर्थे घ्यण् प्रत्ययो भवति । औदौतोर्यः प्रत्ययः स्वरवत् । घातोरोकारौकारयोर्निमित्तं वा संबन्धी यः प्रत्ययः स स्वरवत् स्यात् । समासे अवश्यमादीनामन्तलोपमिच्छन्ति शाब्दिकाः ।

उ (पं० ए०) इति ह्रस्व स्रो० आवश्यक (स० ए०) अइए उवर्णांताद्घातोः आवश्यकेऽर्थे निश्चयार्थे घ्यण् प्रत्ययो भवति भावादौ । भू घ्यण् प्रत्ययः यणकारोद्भवार्थः भो अवश्यं पूर्वः औदौतौ० ओच्च औच्च औदौत् तस्मात् ओकोरौकारभ्यां परी यः प्रत्ययस्य यकारः स्वरवज्जेयः स्वरवच्चात् औ आव स्वर० अवश्यं भाव्यं । एवं, लूञ् छेदने अवश्यं लाव्यं मकारलोपार्थमाह समासे सति अवश्यमादीनां अवश्यम्, तुम् सप्त, मांसानां मलोपमिच्छन्ति । म् च अश्च इति समासस्तेन अवश्यमादीनां मकारस्य लोपः । मांसस्याकारस्य लोपः । यद्वा अन्तलोपमिच्छन्तीति पठन्ति । श्लोकश्चान्न ।

लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुं काममनसोरपि ॥

समो वा हितततयोर्मांसस्य पचि युद्धञ्चोः ॥ १ ॥

लृञ् छद्नेने । लृयते वा लवितुं योग्यः लाव्यः । अवश्यं
लाव्यो अवश्यलाव्यः । भोक्तुं कामो यस्य स भोक्तुकामः ।
श्रोतुं मनो यस्य स श्रोतुमनाः । सम्यक् प्रकारेण हितं
सहितं-संहितम् । संततं-सततम् । मांसस्य पचनं मांस-
पचनम् । युद्धञ्चोः पचि परे मांसस्याकारो वा लुम्पेत् ।
मांसस्य पचनं मांसपचनम् । मांसस्य पाकः मांसपाकः
मांसपाकः ।

लुम्पेदिति । कृत्यप्रत्यये परे अवश्यशब्दस्य षष्ठीनिर्दिष्टस्येति अन्त्यो मकारो
लुम्पेत् । तव्य १ अनीय २ घ ३ ङ्यण ४ क्यप् ५ एतेषां पंचप्रत्ययानां कृत्यसंज्ञा
तथा काममनसोः शब्दयोः परयोः तुम्शब्दस्य प्रत्ययस्य अन्तं मकारं लुम्पेत् तुम्
षष्ठ्यन्तमव्ययं हि एतत् । एतयोः परयोः सतोः सम इत्यस्य मकारं वा लुम्पेत् युट्प्रत्यय-
सहिते घञ्प्रत्ययसहिते च पचिधातौ परे मांसशब्दस्य अन्तं अकारं वा लुम्पेत् । विक-
ल्पेन कृत्यसंज्ञायां संमतमाह । तव्यादीनां पाणिनीयानां मते तव्यादीनां कृत्य इति
संज्ञा । अवश्यलाव्यमित्यत्र तव्यप्रत्ययपरत्वात् अवश्यशब्दस्य मकारस्य लोपः । अ-
वश्यलाव्यमिति सिद्धं अवश्यं निश्चयेन लावितुं योग्यो अवश्यलाव्यं तथा भुज् तुम्
सत्सैचपाक्षसानां गुणः चोः कुः स्वर० भोक्तुं कामो अभिलाषो यस्य स भोक्तुकामः ।
तथा श्रु श्रवणे तुम् प्र० गुणः श्रोतुं मनो यस्य स श्रोतुमनाः । अत्रोभयत्रापि काम-
मनसोः परयोः सतोः तुमो मकारलोपः बुघाञ् धारण० दधातेर्हिः कादौ परे संपूर्वः
क्तकवत् इति कप्रत्यय० संहित २ समो वाइति विकल्पेन समो मकारलोपः संहितं स-
हितं तनु विस्तारे तप्र० लोपस्त्वनुदात्तानां संपूर्वः संततं सततं अत्रापि ततशब्देपरे
विकल्पेन समो मकारलोपः संततं सततं । पच् युट् प्र० युव्यो० स्वर० मांसपूर्वः २
युट्प्रत्ययसहिते पचिधातौ परे विकल्पेन मांसशब्दस्य अकारलोपः । मांसपचनं मां-
स्पच पुनः पच् घञ् भावे इति घञ् प्र० अट्टिः चजोः कर्णौ धिति स्वर० पाक २
मांसपूर्वः अत्र घञ् प्रत्ययसहिते पचिधातौ परे विकल्पेन मांसशब्दस्याकारलोपः ।
मांसपाकः मांस्पाकः इति रूपद्वयं केचित्तु मांसशब्दस्य मकारलोपः मांसपाकः तथा
मांस्पाकारस्यचोभयोरपि लोपमिच्छति यथा मांस्पाकः इति । सूत्रम् ।

ऋदुपधात् क्यप् । ऋकारोपधाद्वातोः क्यप् प्रत्ययो भवति भावकार्ययोः । कृती छेदने । कर्तिं तुमहं कृत्यम् । नितरां कर्तितुं योग्यं निकृत्यं वृद्धयम् । वृत्यते तत् वृत्यम् । कृपिचृत्योर्न क्यप् । कृपू सामर्थ्ये । कृपो रो लः । कल्प्यम् । चृतं कीर्तौ । चर्त्यम् । मृजो वा क्यप् । मृज्यं मार्ग्यम् । ह्रस्वाच्च क्यप् । ह्रस्वान्ताद्वातोर्भावे क्यप् प्रत्ययो भवति । तस्य ग्रहणे तदन्तस्य ग्रहणम् । क्रियते तत्कृत्यम् । कृञः क्यपि वा रिङ् वक्तव्यः तुगभावश्च । कृत्या क्रिया । डिदनेकाक्षरोऽप्यादेशस्तदन्तस्यैव वक्तव्यः । गुप्गुहोः क्यप् । गोप्तुं योग्यं गुप्यम् । गूहितुं योग्यम् । वदेः क्यप् भावादौ । वदेर्धातोः क्यप् प्रत्ययो भवति भावादौ । मृषा उच्यते इति मृषोच्यम् । ब्रह्मणा उच्यते या कथा सा ब्रह्मोद्या । ग्रहेः क्यप् । अर्जुनगृह्या सेना । इण् स्तु वृ ङ मृ शास् जुष् खन् एभ्यः क्यप् वाच्यः । तुक् । ईयते इति इत्यः स्तुत्यः वृत्यः । इङ् आदरे । हत्यः भृत्यः । शासेरिः । शिष्यः । जुष् प्रीतिसेवनयोः । जुष्यः । खन एत्वं क्यपि वाच्यम् । खन्यते इति खेयम् । भिद्योद्धयौ नदे निपात्येते । भिनत्ति कूलमिति भिद्यः । उज्झ उत्सर्गे । उज्झति जलमिति उद्धयः नदः । नदे किम् । भेत्ता उज्झिता । कृवृष्योर्वा क्यप् । क्रियते तत् कृत्यम् । कर्तुं योग्यं कार्यम् । वृष वृष्टौ । वृष्यं वर्ष्यम् ।

कृत्याः पञ्च समाख्याता घ्यण्क्यपौ भावकर्मणोः ॥

तव्यानीयौ स्वराद्यश्च शब्दशास्त्रविचक्षणैः ॥

॥ इति कृत्यप्रक्रिया ॥

ऋदुपधात् क्यप् । ऋदुपधात् ऋत् ऋकारः उपधा यस्य स ऋदुपधः

सस्मात् (पं० ए०) ङसिरत् सवर्णे० क्यप् (प्र० ए०) ह्रसेपः ऋकारोपधात्
 वृत् वचने इत्यादेर्धातोः क्यप् प्रत्ययो भवति भवादौ ककारो गुणनिषेधार्थः । कृती
 छेदने । कृत् क्यप् प्र० य० स्वर० (प्र० ए०) अतो भ्य् निपूर्वः निङ्कर्त्तृ वृत्
 वचने वृद्धं ह्रस्वाच्च क्यप् ह्रस्वादपि धातोः क्यप्प्रत्ययो भवति पितृधात् ह्रस्वस्य पि
 ति कृति तुगागमः ड् कृञ् क् क्यप् प्र० तुगागमः स्वर० (प्र० ए०) अतोभ्य् कृत्यं
 एवं वृञ् वरणे वृत्य वृञ् स्तुतौ आदेः ष्णः स्नः स्तु क्यप् प्र० य ह्रस्वस्य पिति तुक्
 स्तुत्यं । इति कृत्यप्रक्रिया ।

अथ ह्रयधिकारः । स्त्रियां यजां भावे क्यप् । यजादेर्धातोः
 स्त्रियां भावे क्यप् प्रत्ययो भवति । यज् ब्रज् समज् निषद्
 निपत् मन् नम् विद् षुञ् शीङ् इण् रु इषु परिसृप परि-
 चर अटाट् आस् चर जागृ हन् एते यजादयः । कित्वा-
 त्संप्रसारणम् । इज्यते सा इज्या स्त्रीत्वादाप् । ब्रज्यते सा
 ब्रज्या । अज गतौ क्षेपणे च । समज्यते सा समज्या । का
 शिबिका । प्रकर्षेण ब्रज्यते अस्थामिति प्रब्रज्या । षड् विश-
 रणगत्यवसादनेषु । निषद्यते सा निषद्या । निपत्या । मन
 ज्ञाने । मन्यते सा मन्या । नम्या । विद्यते सा विद्या ।
 सुत्याशीङोऽयङ् कृति ये वक्तव्यः । शय्या । भृत्या । ईयते सा
 इत्या कृत्या । कृजो यक् वा वाच्यः । अयकि । क्रियते सा
 क्रिया । इषेश्छान्तादेशो यलोपश्च । इष्यते सा इच्छा । सर-
 तेर्गुणः । परिसर्या परिचर्या अटाट् आस्या चर्या । जा-
 गतेर्गुणः । जागर्या हनस्तकारान्तादेशो हिंसायामर्थे । ह-
 न्यते सा हत्या । हन्तेस्तः । हन्तेर्नकारस्य तकारादेशो भ-
 वति क्यपि स्त्रियाम् । ब्रह्म हन्यते इति ब्रह्महत्या ।

स्त्रियां पुरयजां (ष० ब०) भावे (स० ए०) यजादेः यज्, अज्, हन्,
 शीङ्, ब्रज्, विद्, आस्, मन्, चर, भृ, अटाट्, निनद, नियत्, इत्यादेर्धातोः स्त्रीलिंगे भावे
 नात्रि च क्यप् प्रत्ययो भवति ककारः संप्रसारणार्थः । यजनं इति क्यप् प्रत्ययः
 य यजां यवराणां स्वर० स्त्रीत्वादावतः स्त्रियां सवर्णे दीर्घः (प्र० ए०)

आपः । एवं अञ् गतौ क्षेपणे च अञ् सम् पूर्वः स्वर० क्यप् स्वर० स्त्रीत्वादावतः समञ्या परिषत् । हन् ब्रह्मन्पूर्वः क्यप् प्र० लोपस्त्वनुदात्तानामिति तुशब्दात् रसाभावेऽपि नकारस्य लोपः ह्रस्वस्यपिति तुक् स्वरही० ब्रह्महत्या ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य हननं ब्रह्महत्या । शीङ् शय्या ब्रज् ब्रज्या, विङ् विद्या, षङ् निषद्या, आस्या, मन्या, चय्या, श्रुत्या, अट्या, कृत्रो वा रिङ्, कृत्या, क्रिया ।

स्त्रियां भावे क्तिः । घातोः स्त्रियां भावे क्तिः प्रत्ययो भवति ।
क्रियते सा कृतिः । बुद्ध्यते सा बुद्धिः । स्मृङ् चिन्तायाम् ।
स्मर्यते सा स्मृतिः । पच्यते सा पक्तिः । पचि विस्तारे । प-
ञ्च्यते तत् पङ्क्तिः । संप्रसारणं । उह्यते सा ऊढिः संविद्यते
सा संवित्तिः ।

क्तिः । क्ति (प्र० ए०) स्त्रो० घातोः क्तिः प्रत्ययो भवति स्त्रीलिङ्गे भावे ककारो गुणनिषेधार्थः संप्रसारणार्थश्च । पचि विस्तारे पच् क्ति प्र० ति चोः कुः स्वर० इदितः इति नुम् नश्चा० (प्र० ए०) स्त्रो० पंचनं पंक्तिः । दुपचष् पाके पक्तिः वह प्रापणे क्ति० ति होढः तथोद्धः हृभिःष्टुः यजाभिति संप्रसारणं वस्यउः ढिढोलोपो दीर्घश्चेति ढलोपः उकारस्य ऊकारः (प्र० ए०) स्त्रो० ऊढिः विङ् संपूर्वः क्तिप्र० ति स्वसेचपा० इत्य तः स्वर० संवित्तिः । शम् क्तिप्र० ति ।

शमां दीर्घः । शमादीनां दीर्घो भवति क्तिप्रत्यये परे । श-
म्यते सा शान्तिः । दम्यते सा दान्तिः । गम्यते सा गतिः ।
हन्यते सा हतिः । भ्रमु चलने । भ्रम्यते सा भ्रान्तिः । अ-
नुभूयते तत् अनुभवनं अनुभूतिः । विशिष्टा भूतिः विभूतिः
प्रभूतिः भवनं भूतिः । शुध शौचे । शोधनं शुद्धिः ।

शमादीर्घः नश्चा० (प्र० ए०) स्त्रो० शांतिः भ्रांतिः ग्लै संध्यक्षराणामा ग्ला क्ति
प्र० ति ल्वाद्योदितः तस्य नः ग्लानिः म्लै म्लानिः भू क्तिप्र० अनुपूर्वः अनुभवनमनु-
भूतिः (प्र० ए०) स्त्रो० गमनं गतिः लोपस्त्वनुदात्तानामिति मलोपः ।

ईशुशीडोर्वरक्तिप्रत्ययौ नेट् गुणश्च । ईशुशीडोर्वरक्तिप्रत्ययौ
स्तो वरप्रत्ययस्य च इट् न । शीडो गुणोऽपि न भवति ।
संशय्यते तत् संशयनम् । संशीतिः । ईष्टेऽसौ ईश्वरः । ह्री
गतौ । ह्रीयते इति ह्रीतिः । जागरणं जागृतिः । नि-

गृह्यते सा निगृहीतिः । कुच संकोचने । कुच संपर्चनकौ-
टिल्यप्रतिष्ठम्भविलेखनेषु । तुदादिः । निकुचितिः । निप-
ठितिः । झिद् आस्कन्दने । उपस्रिहितिः । निपतितिः ।
विशेषेण घ्नियते सा विधृतिः ॥ ग्लाम्लाज्याहाकृत्वरिभ्यः क्ते-
रर्थे निः प्रत्ययो भवति । ग्लायते सा ग्लानिः ज्योनिः हानिः
ञित्वरा संभ्रमे । त्वरतेर्वस्य उत्वं वाच्यम् । त्वर्यते सा
तूर्णिः । कृत्वादिभ्यश्च क्तेरर्थे निः प्रत्ययो भवति । ऋत
ईर् । कीर्यते सा कीर्णिः लूनिः धूनिः पूर्णिः । संपदादेः क्तिप्
वा वाच्यः । संपत् संपत्तिः ।

शीलो गुणभावो वक्तव्यः । ईश्वरीश्वेवैरक्तिप्रत्ययेनेद् गुणश्च न भवति । बुध्
अवगमने बुध् तिप्र० तयोर्द्धः श्वेज्जवाः स्वर० बुद्धिः अनुभूतिः इत्यादौ कृत इतीडा-
गमः प्राप्त इद्विनिषेधार्थः हवत्योर्नेद् इति सूत्रं पठति किञ्चित् हकारवकारादेः प्रत्य-
यस्य क्तिप्रत्ययस्य च इडागमो न भवति इति ग्रहादेस्तु क्तिप्रत्यये इदो न निषेधः ।
वृहीतिः भणितिः इत्यादि ।

कर्त्तरि क्तिश्च संज्ञायाम् । कर्त्तरर्थे धातोः क्तिः प्रत्ययो भवति
संज्ञायां विषये । डुकृञ् करणे प्रकुरुते सा प्रकृतिः । धृञ्
धारणे । विपूर्वः विशेषेण धरतीति विधृतिः ।

कर्त्तरिक्तिश्च । कर्त्तरर्थपि क्तिः प्रत्ययो भवति तन् क्ति तन्ति संपूर्वः लोपस्त्वनु० सं-
तनोति कुलमिति संततिः एवं कृति प्रपूर्वः प्रकुरुते इति प्रकृतिः प्रधानपुरुषः धृ धारणे
विपूर्वः तिप्र० विधृतिः पत्तिः (प्र० ए०) स्रो० । सूत्रम् ।

इक्श्चित्पौ धातुनिर्देशे । धातुनिर्देशे वाच्ये सति इक्श्चित्पौ
प्रत्ययौ भवतः । शकारः शिति चतुर्वत्कार्यार्थः । पच् इ-
त्ययं धातुः पत्तिः । श्रयतिः पत्तिः भवतिः ।

इक्श्चित्पौ धातुनिर्देशे । इक्श् चित्प च इक्श्चित्पौ (प्र० द्वि०) उओ ओ धा-
तुनिर्देश (स० ए०) धातुनिर्देशे धातुर्नामग्रहणे नामोच्चारणे अर्थे इक्श् चित्प इ-
त्येतौ प्रत्ययौ भवतः । चित्पः शकारश्चतुर्वत् कार्यार्थः पच्२ एकत्र इम० स्वर० (प्र०

ए०) स्त्री० पचिः पचधातुरित्यर्थः द्वितीयशित् प्र० शित्त्वात् अपृक्तरीं स्वर० पचतिः
एवं पठिः पठतिः गमिः गच्छतिः करोतिः । सूत्रं ।

षिद्धिदामङ् । पितो धातोर्भिदादेश्च स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति
भावादौ । पच्यते सा पचा । मृज्यते सा मृजा । जृषु वयोहानौ ।
जरादौ ङानुबन्धरहितो अः प्रत्ययो भवति । जीर्यत्यनया सा
जरा । इषु इच्छायामिति निर्देशाज्ज्ञापकादिच्छा इत्यादि
निपात्यते । इच्छा । इषादेरङ्गर्थे युट् । एषणमिति एष-
णा । भिद्यते अनया सा भिदा । छिद्यतेऽनया सा छिदा ।
क्षिपा । गुहू संवरणे । गुहा । मेधु हिंसायाम् । मेधु वध-
मेघासंगमेधु । मेध्यते इति मेघा । कृपा । पीड बाधायाम् ।
पीडा । बाध पीडायाम् । बाधा क्षपा रात्रिः ।

षिद्धिदादिभ्योऽङ् । ष् इत् यस्य स पित् षिद् भिदादयश्च षिद्धिदादयस्तेषां
(७० ब०) स्वर० अङ् (प्र० ए०) हसे पः पितः षकारेतो धातोर्भिदादेश्च धातोः स्त्री-
लिंगे अङ् प्रत्ययो भवति भावादौ ङकारो गुणनिषेधार्थः । हुपचष् पित्त्वात् अङ् प्र०
स्वर० स्त्रीत्वादाप् पचनं पचा । मृजूष् शुद्धौ मृज् अङ् स्वर० आप् मार्जनं मृजा एवं
भेदनं भिदा । छेदनं छिदा जर इत्यत्र ङकारानुबन्धरहितो अप्रत्ययो वक्तव्यः । तेन गुण-
प्राप्तिर्भवति । केचित्तु नोक्तप्रनित्यमिति न्यायेन कुर्वति जृषु वयोहानौ ज् अ० गुणः स्वर०
स्त्रीत्वादाप् जरा । साधना स्वरांतस्त्रीलिंगे प्रतिपादितास्ति । एवं लेपा रेपा । सूत्रम् ।

गुरोर्हसात् । गुरुमतो हसान्ताद्धातोः स्त्रियामङ् प्रत्ययो
भवति भावादौ न क्तिः । ईह चेष्टायाम् । ईह्यते सा ईहा ।
ऊह्यते सा ऊहा । ईक्ष दर्शनाङ्कनयोः । ईक्ष्यते तत् ईक्षणं
ईक्षा । एध्यते सा एधा । गुरोः किम् । भक्तिः । हसात्किम्
नीतिः । लिख् रिख् लेखने । लिख्यते तल्लेखनं लेखा ।
रिख्याते तद्रेकणं रेखा । गुध परिवेष्टने । गुध्यते इति गोधा ।
घेद् पाने । सुष्ठु धीयते इति सुधा । डुधाञ् धारणपोषण-
योः । श्रद्धीयते सा श्रद्धा । किरापादिभ्यः । आप्तिः । दी-
प्यते सा दीप्तिः । राध्यते सा राद्धिः । प्रशस्तिः ।

गुरोर्हसात् । गुरु (पं० ए०) ङितिङ्स्वैत्यकारलोपः स्रो० हस (पं० ए०) ङसिरत् सवर्णे० पश्चान्नामिनोरः गुरुमतो गुरूपधात् हर्सात्तात् धातोः अकृत्तरि भावेर्थे अमृत्ययो भवति उदा० एष् वृद्धौ एष् गुरूपधत्वात् हर्सात्तत्वाच्च अमृत्ययः स्वर० स्त्रीत्वादाप् (प्र० ए०) आपः । एधा । एवं ईहा । ईह वांछार्या । ऊह वितर्के । ऊहा । ईक्ष दर्शनांकनयोः । ईक्षा । सूत्रम् ।

प्रत्ययान्तात् । प्रत्ययान्ताद्धातोः स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति भावादौ । चिकीर्ष्यते सा चिकीर्षा । आत्मनः कर्तुमिच्छा चिकीर्षा । आत्मनः पुत्रेच्छा वा । पुत्रीयते सा पुत्रीया । अशितुमिच्छा अशनाया । लोलूयते सा लोलूया । अटा-
ट्या । कण्डूञ् गात्रविघर्षणे । कण्डूयते सा कण्डूया । मु-
मूर्षणं मुमूर्षा ।

उपन्तास्रन्थ् अर्थग्रन्थघट्टविद्वदिद्विभिभ्यः स्त्रियां युर्वाच्यः । डुकृञ् करणे । युवोरनाकौ । कारणा आसना । अर्थ या-
ञ्चाप्रकाशनयोः । अर्थना । ग्रन्थ संदर्भे । ग्रथ्यते । तद्ग्रन्थ-
नमिति ग्रन्थना । उपासनमिति उपासना । श्रथि शैथिल्ये
श्रन्थना । घटनमिति घटना । विद्यते वेदनमिति वेदना ।
वन्थते सा वन्दना । एषणमिति एषणा । इञ् अजादे-
भ्यः । अज गतौ । आजिः । अत सातत्यगमने आतिः ।
इक् कृष्यादिभ्यः भ्रावादौ । कृष्यते सा कृषिः । गिरिः । किरिः ।
सर्वधातुभ्य इः । कविः । रविः । इति स्रथधिकारप्रक्रिया ।

प्रत्ययांतात् । प्रत्ययांतः (पं० ए०) ङसिरत् सवर्णे० सादयः प्रत्यया
अंते यस्य स प्रत्ययांतस्तस्मादपि धातोः अमृत्ययो भवति उदा० कृ इच्छायामा-
त्मनः सः ऋतइर् किर् द्विश्र कुहोश्चुः द्योर्विहसे इति दीर्घः क्लि० जलतुं० चिकीर्षि
इति जातं ततः प्रत्ययादिति अमृत्ययः यतः इत्यलोपः स्वर० आवतः स्त्रियां
(प्र० ए०) आपः । चिकीर्षा । एवं जिहीर्षा बुभूषा पुत्र नाम्नो य ईचास्येति यम०
तत्तन्त्रियोगे अकारस्य ईकारः पुत्रीय इति जातं स धातुः ततः प्रत्ययान्तादिति
सूत्रेण अमृत्ययः यतः इत्यलोपः स्वर० आवतः स्त्रियां (प्र० ए०) आपः आत्मनः
पुत्रेच्छा पुत्रीया एवं पुत्रकाम्या कंडूया इत्यादि । इति स्रथधिकार प्रक्रिया ।

अथ क्त्वादयः प्रत्ययाः । पूर्वकाले क्त्वा । धातोः क्त्वा प्रत्ययो भवति पूर्वकाले सामानकर्तृके धातौ प्रयुज्यमाने । देवदत्तः स्नात्वा भुङ्के । भुक्त्वा व्रजति ।

पूर्वकाले क्त्वा । पूर्वकाले (स० ए०) अइए । क्त्वा (प्र० ए०) अव्यया० धातोः समानकर्तृके एककर्तृके धातौ क्रियापदे अग्रे प्रयुज्यमाने सति पूर्वकाले प्रथमकाले क्त्वाप्रत्ययो भवति । उदा० ण्णा शौचे आदेः ण्णः स्नः क्त्वा प्र० त्वाइति (प्र० ए०) स् अव्य० क्त्वाद्यन्तं चेत्यव्ययसंज्ञा । स्नात्वा भुंक्ते अत्र स्नानभोजनलक्षणक्रियाद्वयमध्ये स्नानक्रियायाः पूर्वकालीनत्वात् प्रत्ययः । भुञ्ज् पालनाभ्यवहार० भुञ्ज् क्त्वा प्र० एवं कृत्वा दौदत्तिः इति सूत्रेण दा इत्यस्य दात् आदेशः लात्वा, शयित्वा, सुप्त्वा, उक्तवा, श्हीत्वा, भंक्त्वा । गश् अदर्शने नष्टा नष्टा हित्वा जग्ध्वा इत्यादि । सूत्रम् ।

न क्त्वा सेट् । सेट् क्त्वा किन्न भवति । वर्तित्वा शपित्वा भवित्वा । सेट् किम् । कृत्वा । रलो व्युपधाद्बलादेः संश्च । उश्च इश्च वी ते उपधे यस्य तस्माद्बलादेरलन्तात्परौ क्त्वासनौ सेटौ वा कितौ स्तः । विद् ज्ञाने । विदित्वा-वेदित्वा लिखित्वा-द्युतित्वा । व्युपधात्किम् । वर्तित्वा । रलः किम् । सेवित्वा । हलादेः किम् । एंपित्वा । सेट् किम् । भुक्त्वा । मृड्मृद्गुध्गुह्क्लिश्क्लिश्चवस्मुष्ग्रहिभ्यः । सेट् किद् भवति । मृड् सुखने । मृडित्वा । मृद् क्षोदे । मृदित्वा । गुध् रोचने । गुध् रोषे । गुधित्वा । गुह् रोगे । गुह् संवरणे । गुहित्वा । कुष् निष्कर्षे । कुषित्वा । क्लिश् विबाधे । क्लिशित्वा । वद् व्यक्तायां वाचि । उदित्वा । वस् निवासे । उषित्वा । मुषित्वा । गृहीत्वा । नोपधात् थपान्ताद्वा कित् । नकारोपधात् थपान्ताद्धातोः सेट् क्त्वा वा किद्भवति । ग्रन्थ संदर्भे । नो लोपः । ग्रथित्वा-ग्रन्थित्वा । गुम्फ् ग्रन्थने । गुफित्वा-गुम्फित्वा इत्यादि । अलंखल्वोः प्रतिपेधे क्त्वा । प्रतिषेधार्थयोरलंखल्वशब्दयोः पूर्वपदयोः सतोः

पूर्वकालं विनापि क्त्वा प्रत्ययो भवति । अत्रालंखलुशब्दौ
निषेधार्थौ तयोरुपपदत्वात् । अलं भुक्त्वा । न भोक्तव्यम् ।
भोजनं मा कुरु इत्यर्थः । खलु भुक्त्वा । न भोक्तव्यम् ।

न [प्र० ए०] अव्य० क्त्वा अव्य० सेद् [प्र० ए०] ह्रसेपः कित् वा
[प्र० ए०] अव्य० इट्सहितः क्त्वा प्रत्ययो विकल्पेन कित्संज्ञको भवति कित्त्वपक्षे
गुणनिषेधः कित्त्वाभावे गुणः विद् ज्ञाने विद् क्त्वाप्रत्यये० कृतइतीडागमः एकत्र
कित्त्वान्न गुणः द्वितीये कित्त्वाभावाद्दुपधाया लघोरिति गुणः स्वर० [प्र० ए०]
अव्य० विदित्वा, वेदित्वा, वृत्तित्वा, वर्तित्वा, अलंखल्वोः अलं, खलु, एतयोः पूर्व-
पदयोः सतोः पूर्वकालं विनापि निषेधार्थे घातोः क्त्वाप्रत्ययो भवति । भुज् क्त्वाप्र०
चोः कुः स्वसेचपाः अलंपूर्वः स्वर० [प्र० ए०] अव्य० अलं भुक्त्वा भोजनेनालं
भोजनं माकुर्वित्यर्थः । वच् परिभाषणे । वच् क्त्वा० यर्ना यवराणामिति संप्रसारणं चोः
कुः स्वर० खलुपूर्वः सवर्णे० खलुक्त्वा वचनेन अलंभावदेत्यर्थः । सूत्रम् ।

उदितः क्त्वा वेद् । उदितो घातोः परस्य क्त्वा प्रत्ययस्य
वा इडागमो भवति । एषित्वा-इष्ट्वा । भ्रमु चलने । भ्रमि-
त्वा-भ्रान्त्वा । अहो जघुः । जग्ध्वा ।

उदित् [पं० ए०] स्वर० स्रो० क्त्वा [ष० ए०] अव्यय० यद्वा आतो
घातोर्लोपः स्वर० वा [प्र० ए०] अव्य० इट् [प्र० ए०] ह्रसेपः उत्पकारः इत्
यस्य स उदित् तस्मात् उदितो घातोः परस्य क्त्वाप्रत्ययस्य वा इडागमो भवति । इष्ट्
इच्छायां इष्ट् क्त्वाप्र० चो वेदिति एकत्र इडागमः स्वर० उपधाया लघोरितिगुणः ।
इहभावे कित्त्वान्न गुणः ह्रमिःष्टुः [प्र० ए०] अव्य० एषित्वा इष्ट्वा । सूत्रम् ।

समासे क्यप् । समासे सति पूर्वकाले क्यप् प्रत्ययो भवति
तत्कवृत्के घातौ प्रयुज्यमाने । ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ।
डुभृञ् धारणपोषणयोः । संभृत्वा करोतीति संभृत्यकरोति ।
णमु प्रह्वत्वे शब्दे च । प्रकर्षेण कायवाङ्मनोभिर्नत्वा इति ।

अजित्वा शात्रवान्सर्वानकृत्वा विमलं यशः ॥

अदत्त्वा वित्तमर्थिभ्यः कथं जीवन्ति भृश्रुतः ॥

क्यपि जेर्गुणश्च । क्यपि लघुपूर्वस्य जेरयादेशोऽपि वाच्यः ।
परिणमयित्वा इति परिणमय्य भुङ्क्ते विगमय्या विगमय्या

अलघुपूर्वस्य न । तेन जेलोपो वाच्यः । प्रतार्य । संप्रधार-
यित्वा इति संप्रधार्य विचार्य करोति । आप्लु व्याप्तौ ।
आप्नोतेर्वा । प्रापय्य-प्राप्य । दादीनां क्यपि इत्वाभावो
वाच्यः । क्यपि 'स्थामी' इति ईकारो न भवति । दो अव-
खण्डने । प्रदाय प्रसाय प्रमाय प्रस्थाय । उप समीपे
स्थित्वा इति उपस्थाय । पिबतेर्वा-प्रपाय प्रपीय । लोपस्त्व-
नुदात्ततनाम् । अमस्य क्यपि वा लोपः प्रकर्षेण नत्वा इति
प्रणम्य प्रणत्य । आसमन्तात् ग्रामे आगम्य आगत्य ।
विपूर्वस्य दधातेः करोतेरर्थे क्यप् । विधाय प्रहाय । तत्का-
लेऽपि क्यप् दृश्यते । नेत्रे निमील्य हसति । मील संमील-
ने । मील संगमे । उभयपदी । अक्षिणी संमीलित्वा इति
अक्षिणी संमील्य हसति । चक्षुषी संमील्य हसति । मुखं
व्यादत्वा इति मुखं व्यादाय स्वपिति ।

समास [स० ए०] अइए० क्यप् [प्र० ए०] हसेप; समासे सति उपसर्ग-
पूर्वकत्वे सति धातोः पूर्वकाले क्यप्प्रत्ययो भवति स एव कर्ता यस्य स तत्कर्तृकः तस्मि-
न् तत्कर्तृके एककर्तृके धातौ प्रयुज्यमाने सति उदा० डुभृञ् भृ क्यप्प्र० य० ह्रस्वस्य
पिति कृति तुक्पूर्वः स्वर० [प्र० ए०] अव्य० संभृत्य मिलित्वा सं सम्यक् प्रका-
रेण भूत्वा वा करोति अत्र समुपसर्गेण समासः अत्र संभारकरणक्रिययोः एककता
ततः संभारक्रियायाः पूर्वकालीनत्वात्क्यप् प्रत्ययः । णमृमन्हीभावे आदेः षणः स्नः
नम् प्रपूर्वः क्यप्प्र० मादेश्च तथा तौ इति नस्य णः स्वर० [प्र० ए०] अव्य०
अत्र प्रकर्षेण नत्वा प्रणम्येति समासे क्यप्प्र० देवदत्तः प्रणम्य गच्छति अत्र प्रणामग-
मनरूपयोर्द्वयोः क्रिययोः एक एव कर्ता यः प्रणंता स एव गंता इत्येककर्तृत्वं ततः
प्रणामस्य पूर्वकालीनत्वात्क्यप्प्र० अनञ् पूर्व इति नञ्पूर्वकत्वे क्यप्प्रत्ययो न भवति
इत्येके वदन्ति यथा कृ नञ्पूर्वः क्त्वा प्र० नाइति सूत्रेण तस्य आकारादेशः
अकृत्वा गच्छति अत्र नञ्पूर्वकत्वात्क्यप्प्रत्ययो नापातः किंतु क्त्वाप्रत्यय एवापा-
तः क्यपि ज्ञेर्गुणः क्यप्प्रत्यये त्रिप्रत्ययस्य गुणो भवति णम् परिपूर्वः त्रिप्र० समासे
क्यप् इति क्यप् प्र० स्वर० परिणमि य इति स्थिते क्यपिज्ञेर्गुणः क्वचित्स्वरवचका-
रः एअय् स्वर० [प्र० ए०] अव्य० परिणमय्य भुंक्ते परितः सामस्त्येन नमयि
त्वा परिणमय्य पूर्वभुक्तं परिपाकं प्राप्य भुंक्ते इत्यर्थः । एवं उन्नमय्य, आकल्य,

हत्कालत्वेऽपि द्वयोः क्रिययोः समकालत्वेपि क्यप्रत्ययो दृश्यते मील मीलने ।
संपूर्वात्क्यप्र० स्वर० [प्र० ए०] अव्य० नेत्रे संमीलय हसति समकालमेव नेत्रे
संमीलति हसति च अत्र संमीलनहसनयोः समकालीनत्वात् पूर्वकालं विनापि तत्काले-
ऽपि क्यप्र० हुदाञ् दा विआङ् पूर्वः क्यप्र प्रत्ययः इयंस्वरे० स्वर० विआङ्पूर्वको
घाधातुर्मुखप्रसारणार्थस्तेन मुखं व्यादाय प्रसार्य स्वपिति अत्रापि मुखप्रसारणस्वप्रयोः
समकालीनत्वात् समानकाले क्य० क्य० क्विद्विन्नकर्तृकेपि क्यप्रत्ययो दृश्यते मत्प्रसू-
तिमनारभ्य प्रसूतिं त्वां शशाप सेति अवधार्य एवमेव सांद्रसंतप्रसमित्यादि । सूत्रम् ।

पौनःपुन्ये णम्पदं द्विश्च । समानकर्तृकेषु धातुषु प्रयुज्य-
मानेषु पूर्वकाले पौनःपुन्यार्थे धातोर्णाम् प्रत्ययो भवति ण-
मन्तस्य पदस्य द्विर्वचनं भवति । आतो युक् । पीत्वा
पीत्वा इति पायंपायं गच्छति । आदरे वीप्सायां द्विर्भावः ।
भुक्त्वा भुक्त्वा इति भोजंभोजं व्रजति । स्मृत्वा स्मृत्वा
इति स्मारंस्मारं नमति शिवम् । कथमादिषु स्वार्थे कृञो
णम् । कथं इत्थं अन्यथा एवं एतेषु प्रयुज्यमानेषु स्वार्थे
कृञो णम् प्रत्ययो भवति । कथंकारं इत्थंकारं अन्यथाकारं
एवंकारं पठति । एवं पठतीत्यर्थः । समूलाकृतजीवेषु हन्-
कृञग्रहां णम् वाच्यः, स्वार्थे तेषामनुप्रयोगश्च । समूलघातं
हन्ति अकृतकारं करोति । जीवं गृहीत्वा इति जीवग्रहं
गृह्णाति इत्यादि ।

पुनःपुनर्भवतीति पौनःपुन्यं तस्मिन् (स० ए०) अइए० णम् (प्र० ए०)
हसेपः पद (प्र० ए०) अतो अम् द्विः (प्र० ए०) अव्य० स्व० [(प्र० ए०)
पौनःपुन्ये वारंवारार्थे धातोः पूर्वकाले णम्प्रत्ययो भवति तस्य च णम्सहितस्य
पदस्य द्वित्वं भवति समानकर्तृकेषु धातुषु प्रयुज्यमानेषु सत्सु पा पाने पा णम्प्र०
अम् आतोयुक् स्वर० मोनु० द्वित्वं (प्र० ए०) अव्य० पायं पायं गच्छति पीत्वा
पीत्वा यातीत्यर्थः । भुञ् णम् अम् लघूपघत्वाद्गुणः स्वर० द्वित्वं (प्र० ए०)
अव्य० भोजं भोजं व्रजति । पुनः पुनर्भुक्त्वा यातीत्यर्थः । एवं कारंकारं स्मारं स्मारं
द्विश्रैति चकारात् समूलघातं हंति जीवग्रहं गृह्णाति केशग्रहं युष्यति इत्यादि-
ष्वपि णम् कथमादिषु पूर्वपदेषु सत्सु स्वार्थे कथमादीनामेवार्थे कृञ् धातोः णम्
प्रत्ययो भवति णिच्चाद्द्विः कृ कथं पूर्वः णम् प्र० अम् धातोर्नामिन इति वृद्धिः
स्वर० (प्र० ए०) अव्य० कथंकारं कथमित्यर्थः । एवं इत्थंकारं इत्थमित्यर्थः ।

भुवो भावे क्यप् । नान्नि उपपदे भुवो भावे क्यप् प्रत्ययो भवति । ब्रह्मणो भावः ब्रह्मभूयम् । स्तयै ष्टयै शब्दसंघातयोः । स्त्यायतेर्द्वाद्विच्चाद्विलोपः । संयोगान्तस्य लोपः । टिच्चादीप् । स्त्यायति समूहं करोति सा स्त्री । लक्ष दर्शनाशङ्कनयोः ।

भुवो भावेक्यप् । भुवो भूघातोर्भावे शब्दप्रवृत्तिनिमित्ते क्यप्प्रत्ययो भवति । किच्चाद्ब्रह्मणो न । भू क्यप् प्र० य ब्रह्मपूर्वः (प्र० ए०) अतो अम् ब्रह्मभूयं ब्रह्मणो भावं ब्रह्मत्वं गतः आप्त इत्यर्थः । एवं देवंभूयं देवत्वम् । स्त्यायतेः इति स्त्यायतेर्धातोः स्त्रीत्वे वाच्ये इद् प्रत्ययो भवति । ङकारः ष्टिलोपार्थः । ष्टयैस्त्यै धातु शब्दसंघातयोः शब्दार्थे समूहार्थे च स्तयै इद् प्र० र टिच्चाद्विलोपः संयोगान्तस्येति यलोपः स्वर० ङित इतीप् (प्र० ए०) ह्रस्वः स्त्री ।

लक्षतेरी मुट्च । लक्षतेर्धातोरीः प्रत्ययो भवति तस्य ईप्रत्ययस्य मुडागमश्च । लक्ष्यते पुमान् अनया सा लक्ष्मीः ।

लक्षेरीर्मुट्च । लक्षेर्धातोः ईप्रत्ययो भवति तस्य च मुडागमः । लक्ष दर्शनांकनयोः लक्ष ईप् प्र० मुट् टिच्चादादौ स्वर० (प्र० ए०) स्त्रो० लक्षते इति लक्ष्मीः । अत्र ईबन्तत्वाभावात् सेलीपो नास्ति ।

वर्णात्कारः । वर्णमात्रात्कारः प्रत्ययो भवति । क इति वर्णः ककारः । व इति वर्णो वकारः । अ इति वर्णः अकारः । वर्णसमुदायादपि कारो दृश्यते । अहंकारः ओंकारः टकारः पकारः तकारः इत्यादि ।

वर्णात्कारः । वर्णनिर्देशे वाच्ये सति वर्णात् अकारादिऋकारांतात् अक्षरात् अत्रे कारप्रत्ययो भवति । क अत्रे कार प्र० ककारः, खकारः, गकारः, अकारः, इकारः, अत्र बहुलमित्यनुवर्त्तते । तेन अ, इ, उ, ऋ, लृ, ह, य, र, ल, व, इत्यादौ कारप्रत्ययः । वर्णनिर्देशे इति किं यथा अः कृष्णः इः कामः, को ब्रह्मा, खसाकाशं इत्यादौ न इत्यादि ।

रादिफो वा । र इति वर्णः रेफः-रकारः ।

स्कारादीनि नामानि श्रुत्वा तत्रास रावणः ।

रत्नानि च रमण्यश्च संत्रासं जनयन्ति मे ॥

स्कारादीनि नामानि शृण्वतो मम पार्वति ।

मनः प्रसन्नतामेति रामनामाभिश्ङ्कया ॥

रादिफो वा । रात् राक्षरात् वा विकल्पेन इफप्रत्ययो भवति । र अत्रे इफप्र० अइ ए रेफः (प्र० ए०) स्त्रो० पक्षे कार प्र० रकार इति प्रयोगे संप्रतिमाह रकारादीनि श्लोकः हे पार्वति रकारादीनि रकारः आदिर्येषां तानि नामानि शृण्वतः सतो मम मनः प्रसन्नतां नैर्मल्यं सानंदत्वं एति प्राप्नोति कया रामनामाभिर्शकया रकारादीनि नामान्युच्चरन् कदाचिद्रामनामाञ्चोच्चरोदित्याशंकया इत्याकांक्षया । अथोपसंहारसूत्रमाह ।

लोकाच्छेषस्य सिद्धिर्यथा मातरादेः । अस्य सारस्वतव्याकरणस्य ये शेषप्रयोगास्तेषां लोकात् अन्यव्याकरणात्सिद्धिर्भवति यथा मातरादेः । इत्यादि प्रयोगानुसारेण बोद्धव्यम् ।

लोकाच्छेषस्य सिद्धिः । लोक (प० ए०) हस्तिरत् सवर्णे० शेष (ष० ए०) ह्रस्वस्य सिद्धिः (प्र० ए०) स्त्रो० उक्तादन्यः शेषस्तस्य शेषस्य अत्र व्याकरणेऽनुक्तस्य सिद्धिः साधनं लोकादन्यव्याकरणात् ज्ञातव्या । यथा मातरपितरौ इत्यादीनां शब्दानां सिद्धिलोकात् ज्ञेया । शालावे च मंगलाचरणं युज्यते अतोऽत्र मातृपित्रोर्नामग्रहणेन मंगलमप्यस्ति । अथ कविः स्वनामगर्भमलंकारश्लोकमाह ।

स्वरूपान्तोऽनुभूत्यादिः शब्दोऽभूद्यत्र सार्थकः ॥

स मस्करी शुभां चक्रे प्रक्रियां चतुरोचिताम् ॥

स्वरूपांतइति । स मस्करी मस्करो वंशदंडो अस्त्यस्येति मस्करी सांन्यासिकः प्रक्रियां शुभां ऋज्वीं चक्रे कृतवान् कथंभूतां प्रक्रियां चतुरोचितां चतुराणां सुचुद्धीनां पुरुषाणां उचिता योग्या तां० स कः यत्र यस्मिन् मस्करिणि अनुभूत्यादिः अनुभूतिः इति आदौ यस्य स अनुभूत्यादिः तथा स्वरूपांतः स्वरूप इति शब्दो अंते यस्य स अर्थात् अनुभूतिस्वरूप इति वाचकः शब्द सार्थकः अनुभूतिज्ञानमेव स्वरूपं यस्येत्यर्थतद्विदो अभूत् इत्यनेन अनुभूतिस्वरूपनामा सांन्यासिकः इमां प्रक्रियां शुभां ऋज्वीं सरलां चक्रे शुभां इत्यनेन स्वकपोलकल्पनानिरासः कृतः । अथ श्रावकश्रोतृणामभीष्टसिद्धिद्वेषदेवताशिषमाह ।

अवताद्वो हयग्रीवः कमलावर ईश्वरः ।

सुरासुरनराकारमधुपापीतपत्कजः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकाचार्यानुभूतिस्वरूपाचार्यविरचित्तायां कृदन्तप्रक्रियायां क्त्वादिप्रत्ययप्रक्रिया समाप्ता ॥

॥ समाप्ता चेयं तृतीया वृत्तिः ॥ ॥ ॥ ॥

अवतादिति । हयग्रीवः ईश्वरो वो युष्मान् शिष्यान् भवतात् रक्षतु
हयस्य ग्रीवा इव ग्रीवा यस्य स० अर्थात् पुरुषशरीरः अश्वमुखश्चतुर्विंशत्यवतार-
मध्यस्थ एको भगवतो अवतारः । उक्तंच भागवते पंचमस्कंधे अष्टादशाध्याये षष्ठे
काव्ये । वेदान् युगांते तमसा तिरस्कृतान् रसातलाद्यो नृतुरंगविग्रहः ॥ प्रत्याददे वै
कवयेऽभियाचते तस्मै नमस्ते वितथेहिताय ॥ २ ॥ सांप्रतं नु तां हयग्रीवमूर्तिं भ-
द्राख्यसंबं धर्मपुत्रो राजा भद्रश्रवाः पूजयन्नस्ति इति पुराणोक्तिः । कथंभूतो हयग्रीवः
कमलाकरः कमलां लक्ष्मीं करोतीति यद्वा कमलाया लक्ष्म्या आकरः पुनः कथंभूतः
ईश्वरः इष्टे ऐश्वर्यं करोतीति ईश्वरः पुनः कथंभूतः सुरासुर० के पानीये जाते
कजे पादावेव कजे कमले पत्कजे सुराश्च असुराश्च नराश्च सुरासुरनरास्ते एवाकारो
येषां ईदृशा ये मधुपा भ्रमरास्तैः आपीते अत्यादरेणावलोकिते पत्कजे चरणकमले
यस्य स इति कृतप्रक्रियाव्याख्या ॥ सुबोधिकायां ऋष्यायां सूरिश्रीचंद्रकीर्त्तिभिः ॥ कृतप्र-
त्ययानां व्याख्यानं बभूव सुमनोहरम् ॥१॥ इति श्रीमन्नागपुरीयतपागच्छाधिराज-
भट्टारकश्रीचंद्रकीर्त्तिसूरिविरचिता श्रीसारस्वतव्याकरणस्य दीपिका संपूर्णा ॥
इति सारस्वतीप्रक्रियादीपिका ॥ तीर्थे वीरजिनेश्वरस्य विदिते श्रीकोटि-
काख्ये गणे श्रीमच्छंद्रकुले वटोरुहबृहद्वच्छे परिम्लाचिते ॥ श्रीमन्नागपुरीयकाव्यहयतया
प्राभावदातेऽधुनास्फूर्जद्भूरिगुणान्विता गणधरश्रेणी सदा राजते ॥ २ ॥ वर्षे वेदमुनी-
द्रशंकरमिते ११७४ श्रीदेवसूरिप्रभुर्जज्ञेभूत्तदनुप्रसिद्धमहिमापन्नप्रभःसूरिराट् ॥
तत्पट्टे प्रथितः प्रसन्नशशधृत्सूरिः सतामादिभः सूरिंद्रास्तदनंतरं गुणसमुद्राव्हा वभू
वर्षुधाः ॥ तत्पट्टे जयशेखराख्यसुगुरुः श्रीवज्रसेनस्ततस्तत्पट्टे गुरुहेमपूर्वतिलकः शुद्ध-
क्रियाद्योतकः ॥ तत्पट्टे प्रभुरशेखरगुरुः सूरेश्वराणां वरस्तपट्टांबुधिपूर्णचंद्रमनसः
श्रीपूर्णचंद्रः प्रभुः ॥ ४ ॥ तत्पट्टेजनि हेमहंससुगुरुः सर्वत्र जाग्रद्यशाः आचार्या अपि
रत्नसागरवरास्तत्पट्टपञ्चार्य्यमा ॥ श्रीमान् हेमसमुद्रसूरिरभवच्छ्रीहेमरत्नरत्तरत्
त्पट्टे प्रभुसोमरत्नगुरवः सूरेश्वराः सद्गुणाः ॥ ५ ॥ तत्पट्टोदयशैलहेलि रमलश्रीजेस-
वालान्वयाऽलंकारः कलिकालदर्पदमनः श्रीराजरत्नप्रभुः ॥ तत्पट्टे जिनविश्ववादिनि
वहागच्छाधिपाः संप्रति सूरिश्रीप्रभुचंद्रगुरवोर्गाभीर्यवैर्याश्रयाः ॥ ६ ॥ तैरियं पञ्च
चंद्राख्योपाध्यायाभ्यर्थनात्कृता ॥ शुभा सुबोधिकानाम्नी श्रीसारस्वतदीपिका ॥७॥
श्रीचंद्रकीर्त्तिसूरिंद्रपादांभोजमधुव्रतः ॥ हर्षकीर्त्तिरिमां टीकां प्रथमादशकेऽलिखत् ॥
॥ ८ ॥ अज्ञानध्वातविध्वंसविधाने दीपिकानिभा ॥ दीपिकेयं विजयतां वाच्यमाना-
बुधैश्चिरं ॥ ९ ॥ स्वरूपस्य सिद्धस्य सुबोधिकरय सारस्वतव्याकरणस्य टीकां ॥ सु-
बोधिकाख्यां रचयांचकार सूरेश्वरःश्रीप्रभुचंद्रकीर्त्तिः ॥ १० ॥ समाप्ता चेयं चंद्रकीर्त्ति-
नाम्नी श्रीसारस्वतव्याकरणस्य टीका ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

